
TÜRK KÜLTÜRÜ
İNCELEMELERİ

D e r g i s i

The Journal of Turkish Cultural Studies

50

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi

Kültür Ocağı Vakfı (KOCAV) kuruluşu olan
KOCAV Yayıncılık Tanıtım, Araştırma, Eğitim Hizmetleri Ltd. Şti.
yayıdır.

Yayın Türü
İlmî ve Edebî

Dizgi-Mizanpaj
Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi Dizgi Servisi

www.tkidergisi.com

Kapak Tasarım
Engin DEMİR

E-ISSN 2822-2466

Yönetim Yeri/Address for Correspondence

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
Süleymaniye Mah. Avnipaşa Sokak, Nr. 5
0089894 Fatih/İstanbul-TÜRKİYE

Tel: (0212) 519 99 70-1

Belgegeçer: (0212) 519 99 72

www.tkidergisi.com

www.dergipark.org.tr/tr/pub/tkidergi

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK

Teknik Sorumlular

Doç. Dr. Recep AHISHALI

ahishali@marmara.edu.tr

Zeynep Öz

zeynep.agdas@marmara.edu.tr

Tanıtım Sorumlusu

Doç. Dr. Nusret GEDİK

nusret.gedik@marmara.edu.tr

© *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*

Dergimizdeki yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir.
Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Sayı/Issue: 50 • 2023 GÜZ/FALL

TÜRK KÜLTÜRÜ
İNCELEMELERİ
D e r g i s i

The Journal of Turkish Cultural Studies

50

HAKEMLİ VE ULUSLAR ARASI DERGİ

Bu dergi
MLA International Bibliography,
Turkologischer Anzeiger
isimli uluslar arası indeksler
ve
ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı
tarafından taranmaktadır

KOCAV
İstanbul 2023

KOCAV Adına sahibi/Owner on Behalf of KOCAV

Dr. Ali ÜREY

aliurey@kocav.org.tr

EDİTÖRLER/EDITORS

Genel/Editor-in-chief

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK

noztoprak@fsm.edu.tr

Tarih/History

Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU

kemalettin.kuzucu@marmara.edu.tr

Edebiyat/Literature

Doç. Dr. Ümran AY

umran.ay@gmail.com

Yardımcı Editör/Assistant Editor

Beyza KARAKAYA (*krkybeyza@gmail.com*)

SEKRETERLER/SEKRETARIES

Tarih/History

Prof. Dr. Uğur DEMİR

ugur1768@gmail.com

Edebiyat/Literature

Doç. Dr. Nursel UYANIKER

nuyaniker@marmara.edu.tr

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Erhan AFYONCU (Milli Savunma Üniversitesi)

Prof. Dr. Fatih ANDI (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)

Prof. Dr. Feridun EMECEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Gülay Öğün BEZER (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Günay KUT (Boğaziçi Üniversitesi)

Prof. Dr. Hayati DEVELİ (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. İlber ORTAYLI (Galatasaray Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal BEYDİLLİ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Orhan BİLGİN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Sebahat DENİZ (Marmara Üniversitesi)

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE Prof. Dr. Orhan SÖYLEMEZ

Prof. Dr. Cemal YILDIZ Prof. Dr. Ömer ZÜLFE

Prof. Dr. Cengiz TOMAR Prof. Dr. Üzeyir ASLAN

Prof. Dr. Davut HUT Prof. Dr. Yüksel ÇELİK

Prof. Dr. Emel KEFELİ Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN

Prof. Dr. Hakan TAŞ Prof. Dr. Murat ULUSKAN

Prof. Dr. Hasan AKAY Prof. Dr. Uğur DEMİR

Prof. Dr. Mehmet AÇA Prof. Dr. Ersen ERSOY

Prof. Dr. Muhammet GÜR Prof. Dr. Ozan YILMAZ

Prof. Dr. Abdülkadir EMEKSİZ Prof. Dr. Hacı İbrahim DEMİRKAZIK

Prof. Dr. Ali SATAN Doç. Dr. Hanefi BOSTAN

Prof. Dr. Murat ELMALI Doç. Dr. Recep AHISHALI

Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN Doç. Dr. Ümran AY

Prof. Dr. Muzaffer DOĞAN Doç. Dr. Nursel UYANIKER

İNGİLİZCE SORUMLULARI/ ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Burak ÖZSÖZ
Zeynep ÖZ

ANA DİLİ SORUMLULARI/ LANGUAGE EDITOR

Doç. Dr. Bünyamin AYÇİÇEĞİ
Doç. Dr. Nusret GEDİK

Editörden...

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi'nin

50 Sayılık Serüveni

2000 yılında bir grup idealist genç akademisyenler olarak sosyal bilimlerde akademik dergiler üzerine sohbet ediyorduk. Söz akademik dergilerin hem sayıca hem de kalite bakımından yetersizliklerine geldi. Durumdan vazife çıkarıp uzun süredir hayalimde olan dergi çıkartma fikrimi açtım. Tecrübeli hocalarımızdan da destek alarak böyle bir dergi çıkarabileceğimize inanıyordum. Arkadaşlar bu fikri destekleyince faaliyetlere başladık. Tarih ve İslam Araştırma Vakfı (TİSAV) bünyesinde sosyal bilimlerin tarih, dil, edebiyat, eğitim, sosyoloji, psikoloji, sanat vb. alanlarında yazıların yer alacağı bir dergi çıkacaktık. Üst üste yaptığımız toplantılar sonucu derginin idari ekibini, yayın kurulunu, danışma kurulunu ve teknik ekibini belirledik. Kuruluş aşamasındaki bu toplantılarda Nihat Öztoprak, Osman Sezgin, Ali Akyıldız, Recep Ahışalı, Zekeriya Kurşun, A. Halûk Dursun, Durmuş Hocaoğlu, M. Hanefi Bostan, Sebahat Deniz, Gülay Öğün Bezer, Erhan Afyoncu, Mustafa S. Küçükaşçı, Cemal Yıldız, Cemalettin Şahin, Mustafa Kaçalin, Muzaffer Doğan, Ahmet Karlıdere, Ali Karaca, Mehmet Taşdemir yer aldı. O dönemlerde internet çok yaygın olmadığı için dergiyi baskıyla çoğaltacak ve abone usulü dağıtacağız. Bu sebeple bilhassa yurt dışından temsilcilerin olmasına da karar verdik. Böylece ABD'den Walter G. Andrews, İngiltere'den Christopher Ferrard, Japonya'dan Nobuo Mısawa, Kıbrıs'tan Kadir Atlansoy, Kırgızistan'dan Döölötbek Saparaliyev, Kuveyt'ten Faisal Alkandari, Macaristan'dan Geza David, Suudi Arabistan'dan Mohammad M. Al-Quraini, Yunanistan'dan Evangelia Balta ile irtibata geçtik. Temsilcilerimiz bize hem makale akışı temin edecek hem de ülkelerinde akademisyenleri ve kütüphaneleri dergiye abone yapacaklardı.

Derginin kuruluş aşamasındaki işleri takip etme ve editörlük görevini ben üstlendim. Derhal işe koyularak Türkiye ve yurtdışından akademik dergileri incelemeye başladım. Yurtdışından ABD, İngiltere, Almanya ve Fransa'da çıkartılan akademik dergilerin birçoğunu tek tek

inceledim. Sistemlerini çıkarttım. Dergilerin incelenmesi esnasında Fransızcada Hakan Çil, Almandada Cemal Yıldız, Acar Sevim, İngilizcede Christopher Ferrard'dan yardım aldım. Araştırmalar sonucu dergiye güncel ve kapsamlı bir yayın ülkeleri hazırladık. Böylece ilk sayının çıkartılması için hazırlıklar tamamlanmıştı. O zamanlar böyle bir dergiyi çıkartmak zor, meşakkatli ve de masraflıydı. Bu sebeple çalışmalarımızı geçici bir heves olarak görenler vardı. Güven temini için ilk sayının bir an önce çıkması gerekiyordu. Derhal bir broşür hazırlayarak duyuruya çıktık ve makale talebinde bulunduk. Kısa sürede ilk sayının makalelerini topladık, işlemlerini tamamladık ve Recep Ahushalı'nın mizanpajıyla baskıya girdik.

Osmanlı Devleti'nin 700. kuruluş yıldönümüne armağan olarak hazırlanan ilk sayının 2000 yılında dolu dolu çıkması (25 makale, 3 inceleme yazısı) yüzleri güldürdü ve akademik camianın dikkatini çekti. Faaliyetlerimizi geçici heves olarak görenler bu sefer de yardımcı doçentlerin makalelerini yayımlamak için giriştikleri geçici bir faaliyet olarak yorumlamaya başladılar. Onların cevabı, o günden bugün derginin hiç aksatılmadan çıkartılmasıyla verilmiş oldu.

Gelişmiş ülkelerin akademik dergileri incelenirken bilhassa fen ve teknik bilimleri alanlarında hakem usulünün rağbet gördüğü, sosyal bilimlerde de benzer uygulamaların yavaş yavaş yayıldığını fark ettim. Hakem usulünün yaygınlaşacağı anlaşılıyordu. Öyleyse daha başından hakem usulüyle dergi çıkarmak çağı yakalamak anlamına gelecekti. Bu usulü yayın kurulunda müzakere ederek uygulamaya karar verdik. Zira hakem usulü kopan hoca-talebe ilişkisinin boşluğunu bir nebze olsun dolduracaktı. Böylece ikinci sayıdan itibaren hakemli dergi yayınına gerçekleştirdik. Bu doğrultuda makalelere Türkçe ve İngilizce özet ve anahtar kelimeler de koymaya başladık. Makale başlığının yer aldığı ilk sayfaya makale ve dergi hakkında her türlü bilginin bulunduğu fonksiyonel bir yapı kazandırdık. Bunları yaparken iki motivasyonumuz vardı: biri araştırmacıya kolaylık sağlamak diğeri indekslere girmemizi kolaylaştıracak uluslararası standardı sağlamaktı.

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi bu yürüyüşüyle daha sonra hızla sayıları artacak olan akademik dergilere örnek olmuş ve birçok konuda katkılar sağlamıştır. Mesela: ilk sayılarda makalelerle ilgili tenkit, teklif

ve katkıda bulunmak isteyenler bize bildiriyor, biz de yazarlara aktarıyor idik. Bu sürdürülebilir bir durum değildi, çözüm için toplandık. Öncelikle yazarın künyesinin sonuna telefonunu yazma fikrini değerlendirdik, ancak sakıncalı olacağı düşüncesiyle bundan vazgeçtik. Daha sonra o tarihlerde yeni yaygınlaşmakta olan e-posta adresini yazmaya karar verdik. Bu uygulama işe yaradı ve daha sonra dergicilikte yaygınlaştı. Diğer bir katkı da şöyledir: 2000’li yıllara kadar makalelerin ilk sayfasında makalenin tam künyesini bulmak mümkün değildi. Makaleler fotokopi edilince ilk sayfaya künyesini ayrıca yazmak gerekiyordu. Çoğu zaman unutulduğu için daha sonra tekrar kütüphaneye gitmek gerekiyordu. Bunu çözmek için her makalenin ilk sayfasına başlığın üstüne künye bilgilerini koyduk. Bu da dergicilikte önemli bir aşama idi. Bunların yanında en büyük katkımız hakem usulünde oldu diyebilirim. Zira daha sonra birçok dergi editörü hakem usulüne geçerken sistemin nasıl çalıştığını sordu. Onlara, gelişmiş ülkelerde sosyal bilimler alanında çıkartılan birçok akademik derginin uygulanmakta olduğu bu sistemi aktarmaya çalıştık.

Yılda iki sayı çıkartılan dergimizin bahar sayısı Haziran’da, güz sayısı Aralık’ta çıkarılmaktadır. 2000 yılından bu zamana hiç aksatılmadan çıkarılması istikrara verilen önemdedir. Diğer bir istikrarlı çizgimiz de hakem usulünden taviz verilmemesidir. Katkısı olmayan hakemlerle çalışılmamasıdır. Bazen hakemler “uygundur” deyip bir veya birkaç cümleyle rapor hazırlamaktadır. Böyle rapor düzenleyenlere bir daha raportörlük yaptırılmamaktadır. Kalite hususunda zamanla dergide şöyle bir ölçü oluşmuştur: Makale editörün ve hakemlerin destekleriyle akademik bir hüviyet kazanmalı ve yayımlandıktan sonra hiçbir jüri önünde yazarını üzmemelidir. Bu sebeple editörlük, sekreterlik olarak değil yazının gelişinden yayımlanmasına kadar süren üçüncü hakemlik gibi görülmektedir.

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi’nin ilk 7 sayısı TİSAV (Tarih ve İslam araştırma Vakfı) bünyesinde çıkarıldı. Vakıf adına sahibi Osman Sezgin idi. Sekizinci sayıdan itibaren KOCAV (Kültür Ocağı Vakfı) bünyesinde çıkarıldı. Vakıf adına sahibi Ali Ürey’dir. Her şeyiyle KOCAV’lı olan dergi burada yoluna devam etmektedir.

Her dönemde edindiğimiz tecrübelerle yenilemeye ve geliştirmeye çalıştığımız dergimizde, altıncı sayıdan (2002 Bahar) itibaren alan editörlüğü uygulaması başlatılmıştır. Derginin genel editörlüğü, yayım hazırlıkları ve resmi temsil görevlileri tarafımdan yürütülürken tarih editörlüğünü ilk olarak Ali Akyıldız, edebiyat editörlüğünü ise Nejat Sefercioğlu üstlenmiştir. Daha sonra tarih editörlüklerini sırasıyla Yüksel Çelik, Davut Hut yürütmüştür. Kemalettin Kuzucu ise halen yürütmeye devam etmektedir. Edebiyat editörlüğünü ise daha sonra Üzeyir Arslan yürütmüştür, halen Ümran Ay bu görevi yürütmeye devam etmektedir.

Derginin ilk sayılarında tarih, dil ve edebiyat makalelerinin yanında eğitim, sosyoloji, felsefe vb. diğer sosyal alanların yazıları da yayınlanıyordu. Ancak dergiciliğin dünyada hızla müstakil alan yayıncılığına doğru gittiği görülüyordu. Üstelik okuyucu da haklı olarak satın aldığı bir dergide kendi alanıyla ilgili daha çok makale bulmak istiyordu. Oluşan abone kitlemizin de istekleri dikkate alınarak alan daralmasına gidildi ve altıncı sayıdan itibaren editörlükler yalnızca tarih, dil ve edebiyat alanlarına indirildi. Bu anlayışla 10. sayıdan itibaren diğer alanlarda makalelere yer verilmemiştir.

Dergiciliğin bir parçası haline gelen kitap tanıtımlarına *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi'*nde yer verilmemiştir. Zira bu uygulamada tanıtımlar umumiyetle asistanların hoca kitaplarını tanıtımları şeklinde yürütüldüğü için akademik bir değer taşımamaktadır. Bunun yerine "Kitabiyat" başlığı altında seviyeli kitap ve makale değerlendirmelerine yer verilmiştir. Değerlendirmelerin yazarın şahsına hakaret içermemesine, yalnızca hataların insanî ve seviyeli bir üslupla belirtilmesine özen gösterilmiştir. İtiraf etmek gerekir ki bu alanda seviyeli yazı bulmakta daima güçlük çektik. Türkiye'de akademi camiasının duygusal yapısının henüz buna hazır olmadığını söyleyebiliriz. Değerlendirmeler bir şekilde yazarı hedef alan yazıya dönüşmektedir.

Dergimizde özel, armağan ve hatıra sayıları da yayımlanmaktadır. İlk sayı *Osmanlı Devleti'nin 700. Kuruluş Yıldönümüne Armağan* edilmiştir. 24. sayı düşünce dünyamızın mümtaz simalarından aynı zamanda danışma kurulu üyelerimizden olan Durmuş Hocaoğlu'nun vefatı üzerine hatıra sayısı olarak çıkarılmıştır. 40. sayı Türklerin atası sayılan

Yavuz Sultan Selim özel sayısı olarak düzenlenmiştir. 47. sayı ise son dönem kültür adamlarından İstanbul sevdalısı ve aynı zamanda danışma kurulu üyemiz A. Haluk Dursun özel sayısı olarak neşredilmiştir.

*Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi'*nde 2000-2024 yılları arasında elli sayılık tarihinde 239 dil ve edebiyat, 214 tarih, 15 eğitim, sosyoloji vd., 11 tercüme, 33 kitabiyat olmak üzere toplamda 512 yazı yayımlanmıştır. Bununla birlikte dergiye gönderildiği halde çeşitli sebeplerle reddedilen, yayımlanamayan makalelerden de söz etmek lazım. Her sayıda en az iki makalenin reddedildiğini söyleyebiliriz. Bunları da hesaba katarsak yaklaşık 700 makale ile dergi editörleri ve hakemleri ilgilenmişler, işlemlerini yürütmüşlerdir.

Akademik dergiliğin içinde olanların çoğunun bildiği gibi bu tür dergileri çıkarmak hasbîlikle mümkündür. Zira bu tür dergiler kar getirmez, okuyucusu kadar alıcısı yoktur. Bu sebeple kurumlar da ilgi göstermezler. Ancak üniversiteler akademik faaliyet olarak göstermek amacıyla masraflarını gider göstererek, hocalarının gayretleriyle çıkarırlar. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi'*nin hayata geçiren de devam ettiren de vakıflar olmuştur. İlk yedi sayının yayımı Tarih İslam Araştırma Vakfı tarafından, 43 sayının yayımı Kültür Ocağı Vakfı tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu hizmetlerinden dolayı TİSAV başkanı Osman Sezgin'e ve KOCAV başkanı Ali Ürey'e gönülden teşekkür ediyorum.

Vakıf Başkanımızla birlikte baskı işlemlerini takip edip yürüten ve dağıtımını saylayan KOCAV müdürü İbrahim Biz'e ve maddi manevi katkıda bulunan KOCAV ailesine teşekkür ediyorum. Derginin ilk sayısından bu zamana kadar editörlük, editör yardımcılığı, teknik sorumlu, abone sorumlusu, anadili sorumlusu, yabancı dil sorumlusu olarak bizzat mutfağında yer alan Recep Ahüşalı, Ali Akyıldız, Üzeyir Arslan, Ümran Ay, Nejat Sefercioğlu, Yüksel Çelik, Davut Hut, Uğur Demir, Orhan Söylemez, Muzaffer Doğan, Ahmet Kanlıdere, Nusret Gedik, Kemalettin Kuzucu, Nursel Uyaniker, Burak Özsoz, Zeynep Öz, Bünyamin Ayçiçeği, İlham Köse, Hakan Taş, Ozan Yılmaz, Beyza Karakaya'ya hizmetlerinden dolayı teşekkür ederim.

Son olarak isimlerini burada tek tek sayamayacağımız yayın kurulumuzun, danışma kurulumuzun ve hakemlerimizin hepsine ayrı ayrı teşekkür ediyorum. İlme ve kültüre katkı amacıyla bizlere güvenerek desteklerini esirgemeyen, her zaman ellerindeki işi bırakıp derginin işini önceleyen bu hocalarımızın hakları ödenmez, var olsunlar. Danışma ve yayın kurullarımızda görev almış vefat eden arkadaşlarımızı Durmuş Hocaoğlu, A. Haluk Dursun ve Mustafa Sabri Küçükaşçı'yı rahmet ve minnetle yâd ediyorum.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100. yılına armağan ettiğimiz 50. sayımız hayırlı uğurlu, okuyanı bol olsun. Nice elli sayılarda görüşmek temennisiyle...

Prof. Dr. Nihat Öztoprak
Kurucu Editör

İÇİNDEKİLER/TABLE OF CONTENTS

Tarih/History

Recep AHİSHALI

Arşiv Belgelerinden Oluşturulmuş Reisülküttablar Listesi
/ List Of Reisülküttabs Created From Archive Documents
And Some Evaluations On The List 1-88

Alper BAŞER

Kuzeyde Bir Osmanlı Şehri: İsmail Geçidi (1739-1768) /
An Ottoman City In The North: Izmael (1739-1768)..... 89-124

Hasan Ali ÇAKMAK

Şirvânîzâde Mehmed Rüşdü Paşa'nın Amasya Sürgünü
Sırasında Sadık Paşa'ya Gönderdiği Mektuplar (1871-
1872) / Letters Of Şirvânîzâde Mehmed Rüşdü Pasha To
Sadık Pasha During His Amasya Exile (1871-1872) 125-156

Cem AKAR

Dönüm Dergisinin (Mecmuası) Köylüye ve Köylü
Eğitimine Bakışı / Dönüm Journal's View On Peasants
And Peasant Education 157-182

Anılcan SIÇRAYIK – F. Nalan TÜRKMEN

Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Sanatı Tarihi:
Taşınabilir Kültür Objeleri (Antikalar) / Gazi Mustafa
Kemal Atatürk And Turkish Art History: Portable
Cultural Objects (Antiquities) 183-222

Emir KARAKAYA

How Far Is The Far East To The Near East? Dynamics Of
Japanese-Turkish Relations Before Its Official Beginning /
Uzak Doğu Yakın Doğu'ya Ne Kadar Yakın? Gayriresmî
Dönemde Japon-Türk İlişkilerinin Dinamikleri 223-258

Edebiyat/Literature

- M. Esat HARMANCI – Selenay BOSTAN*
 Aşığın Akıl Oyunu: Şathiye / Lover's Mind Game: Şathiye
 259-280
- Ahmet ALKAN*
 18. Yüzyıl Şairi Visâlî ve Bilinmeyen Şiirleri / 18th
 Century Poet Visali And His Unknown Poems..... 281-302
- Orhan SÖYLEMEZ – Ömer Faruk ATEŞ*
 Türkiye ve Türk Dünyasında Modern Cumhuriyetlere
 Giden Süreçte Edebiyatın Rolü / The Role Of Literature In
 The Process Leading To Modern Republics In Türkiye
 And The Turkic World 303-332
- Serap DENİZMEN*
 Ahmed Midhat Efendi Ve Mütercim İzzet Paşa'nın
 Bilinmeyen Mektuplaşması: Roman, Lisân, Batılılaşma ve
 Maârif Üzerine Tenkitler / Praise Poems (*Medhiyyes*)
 Written For Bayezid II In Turkish According To Archive
 Documents 333-380
- Muhammet Sani ADIGÜZEL*
 Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Edebiyat: İsmail Habib'in
 Tevfik Fikret ve Mehmed Âkif Üzerine Düşünceleri / In
 The Testimony Of Transkriptionstexte, Cliche Words In
 Ottoman Turkish: Blessings, Curses..... 381-402
- Milad SALMANİ*
 Çağdaş Azerbaycan Türkçesiyle Yazılmış Bir *Kasîde-i*
Bürde Tercümesi / A Translation Of *Qasîdat Al-Burda*
 Written In Contemporary Azerbaijani..... 403-448
- Eren ODAMAN*
 Yazma Eser Kaynaklı Halk Anlatılarında Masal Türü
 Tespiti: "Hikâyet-i İbrâhîm Şâh" / Determination Of Tale
 Genre In Manuscript-Sourced Folk Narratives: "Hikâyet-i
 İbrâhîm Şâh" 449-492

ARŞİV BELGELERİNDEN OLUŞTURULMUŞ REİSÜLKÜTTABLAR LİSTESİ *

Recep AHİSHALI**

ÖZET

Osmanlı merkez bürokrasisinin önemli bölümlerinden birinin başında bulunan reisülküttaplar ile ilgili bir takım biyografik eser ve bunların tayinlerinden oluşan birkaç liste mevcuttur. Ahmed Resmî Efendi tarafından yazılan Halîfetü'r-rüesâ adlı eser ile Haydar Çelebi'den itibaren, sonradan yapılan eklerle birlikte 1765 tarihine kadar olan reisülküttapların biyografilerini ihtiva etmektedir. Büyük ölçüde kroniklerden derlenerek oluşturulmuştur. Daha sonra Süleyman Faik Efendi 1824 yılına kadar olan reisülküttapleri ilave ettiği bir zeyl yazmıştır. Bu iki eser H.1279 yılında İstanbul'da taş baskı olarak neşredilmiştir. Daha sonra İsmail Hami Danişmend ve Yılmaz Öztuna tarafından ağırlıklı olarak bu eserler kullanılarak reisülküttap listeleri oluşturulmuştur. Listeler reisülküttapların tayin ve azil tarihlerini çoğunlukla yıl, bazen de ay ve gün ile birlikte vermektedirler. Kronik kaynaklı bu bilgilerin büyük bir kısmı arşiv belgeleri ile karşılaştırıldığında eksik ve yanlışlıklar içermektedir. Seferler sırasında reisülküttaplar ordu ile sefere katılırlar, merkezde yerine bir vekil tayin edilirdi. Bazen farklı cephelere serdar tayin edildiğinde onun maiyetinde de bir reisülküttap bulunurdu. Böylece bazen reisülküttap sayısı üçe çıkardı. Bu durum bahsettiğimiz listelerde bazı karışıklıkların oluşmasına da sebep olmuştur.

Bu çalışmada arşiv belgeleri taranarak daha sağlıklı bir reisülküttap listesi oluşturulması hedeflenmiştir. Arşiv belgeleri taranırken öncelikle tayinlerin yer aldığı Rüus Defterleri başta olmak üzere tayini konu edinen çeşitli belgeler üzerinde çalışılmıştır. Rüus defter serisindeki eksiklikler bu defterlere dayalı olarak düzenli bir liste oluşturulmasını zorlaştırmıştır. Bu durumda özellikle reisülküttapların idaresindeki kalemlerin ürettiği belgeler tamamlayıcı olmuştur. Bunlardan Mühimme Defterleri, Ahkâm Defterleri ve Tahvil Defterleri gibi seriler reisülküttap ve sadruazam değişikliklerini başlık halinde verdiğiinden listenin oluşturulmasına katkı sağlamışlardır. İstihkaklarını ulufe olarak alanların ilk tayinlerinde reisülküttaplar göreve başlama yazısı verirlerdi. Bu yazılar bağlı oldukları yerin defterlerine işlenirdi. Reisülküttabın ismi ve

* Araştırma Makalesi. Makalenin geliş tarihi: 18.10.2023/ Kabul tarihi: 03.12.2023

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, (ahishali@marmara.edu.tr) (ORCID ID: 0000-0002-3509-6909).

yazının verilmiş tarihi bu belgelere işlendiği için bunlardan reisülküttap değişikliklerini tespit mümkün olmaktadır. Buna benzer arşiv taramalarından elde edilen çeşitli belgeler daha sağlıklı ve ayrıntılı bir listenin oluşturulmasına imkân sağlamışlardır.

Bu çalışmada listenin yanı sıra, tespit edilebildiği kadarıyla reisülküttapların hangi görevden bu makama geldikleri, sonrasında hangi makama tayin edildikleri, ölüm tarihleri, yükselebildikleri en yüksek makamlar gibi elde edilebilen bilgilerden çeşitli istatistikler oluşturulacaktır. Bu bilgilerin yüzyıllara göre ayrı ayrı ortaya konulması reisülküttapların kariyer çizgilerinin belirlenmesini, dışişlerinin ve mülkiyenin bu çizgideki yerini netleştirecektir.

Sonuç olarak Osmanlı merkez bürokrasisinin en önemli rükunlarından biri olan bu müessesenin başında bulunan kişiler hakkında Arşiv belgelerinden elde edilmiş sağlıklı bir listeye sahip olunmasının bu alana önemli katkı sağlaması umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Merkez Teşkilatı, Osmanlı Bürokrasisi, Reisülküttablık, Reisülküttap Listesi.

Giriş

Osmanlı devlet teşkilâtı içerisinde önemli bir makam olan reisülküttablık görevini icra etmiş olan kişilerin bazıları çeşitli yönleriyle Osmanlı tarihinde önemli izler bırakmışlardır. Bir bürokrat olmanın ötesinde birçok reisülküttab askerî alanda yükselmiş sancakbeyi ve beylerbeyi olmuş, vezaret gibi rütbeleri elde etmiş ve nihayet sadrazamlık makamına kadar ulaşmışlardır. Bunun yanı sıra yetişme tarzlarının gereği olarak edebî alanda da söz sahibi olmuşlardır. Râgıb Efendi, Râmî Mehmed Efendi gibi divan sahibi şairlerin yanında müretteb divanı olmayıp ancak Klasik Türk Edebiyatında kendisine yer edinmiş Sarı Abdullah Efendi, Mustafa Rasih Efendi, Ârifî Ahmed Efendi, Hacı Abdî, Avnî Mehmed Efendi, Ebubekir Râtib Efendi gibi birçok reisülküttab vardır. Aynı şekilde devrin şairleri tarafından zamanının reisülküttablarını çeşitli vasıflarıyla öven çok sayıda edebî metne rastlamak mümkündür¹.

Diğer taraftan reisülküttablar sık sık padişahların sadrazam ile birlikte saraya çağırıp dışilişkilerle ilgili toplantılar yaptıkları, politika belirledikleri ve politikaya yön verilmesinde payları olan zirvedeki devlet adamlarındandır. Henüz devlet işlerine tam nüfuz edememiş olduğu XVI.

¹ Bu konuda yapılan bir çalışma için bk. M. Menteşe, "Bir Devlet Adamı Olarak Reisülküttapların Klasik Türk Şiirindeki İzleri", *Külliyat, Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, sayı: 16 (Nisan 2022), s. 141-158.

yüzyıldaki haliyle bile Gelibolulu Mustafa Âlî reisülküttaplığın önemini zikrederek onu devlet gemisinin lengerdarı, yani çapacısı olarak tasvir etmiştir². Bu özelliklerinden dolayı kronik ve vekayinamelerde reisülküttablık yapmış birçok kişinin biyografisi bulunmaktadır.

Daha sonra bunlara dayalı olarak çeşitli biyografik eserler ve listeler hazırlanmıştır. Ancak arşiv belgeleri incelendiğinde bunların yer yer eksiklik ve yanlışlıklar barındırdıkları görülmektedir.

Reisülküttablığın hem devlet teşkilatı içerisindeki önemi hem de reisülküttaplık yapanların Osmanlı tarihindeki yeri nedeniyle özellikle arşive dayalı daha sağlıklı bir listenin oluşturulmasına ihtiyaç vardır. Ortaya konulan bu listeye dayalı olarak yapılacak çeşitli istatistikî çalışmalar Osmanlı merkezî bürokrasisi hakkında çeşitli bilgiler elde etmemizi sağlayacaktır.

Reisülküttablık tedricen gelişmiş bir makamdır. Devlet teşkilatı içerisindeki önemi zamanla artmış, devlet kayıtları ve diğer kaynaklarda görünür olması da bu önem artışıyla paraleldir. O nedenle normal olarak reisülküttablık makamı için bir kuruluş tarihi vermek ve ilk reisülküttabı belirlemek imkânımız yoktur³.

Buna önemli bir engel olarak, geriye doğru gittikçe belge sayısında çok büyük oranda azalma meydana gelmesidir. Ayrıca Osmanlı bürokrasisindeki belge tanzim usulüne göre, belgeyi tanzim eden âmirlerin isimleri doğrudan gerekmedikçe belge üzerinde açıkça yer almaz sadece işaret konulmasıyla yetinilirdi. Bu nedenle belgedeki işaretlerin hangi görevli tarafından konulduğu bilinse bile doğrudan yazmadıklarından isimlerini bilmek kolay değildir. Zaten az bulunan ilk dönem arşiv belgelerinde işaret neredeyse yok seviyesinde olduğundan bunlarda reisülküttab ismini doğrudan bulmak nadiren gerçekleşebilecek bir durumdur. Bu eksikliği reisülküttablık makamı için kısmen kitabî kaynaklardan telafi edebiliyoruz.

² Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-ahbâr* III, Haz.Faris Çerçi, Kayseri 2000, s. 704.

³ Bu konudaki tartışmalar ve ayrıntılı bilgi için bk. R.Ahşhalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttablık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2023 (2.Baskı), s.11-13.

Bir diğer neden olarak reisülküttablığın ilk döneminde nişancılığın en parlak zamanlarını yaşıyor olmasını zikredebiliriz. Özellikle ilmiye menşeli önemli kişilerin nişancılık görevinde bulunması nedeniyle reisülküttablık nişancılığın gölgesi altında kalmıştır. Bu durum devlet kayıtlarında da görülmektedir. İsmi devrin kaynaklarıyla açık olarak bilinen ilk reisülküttab Haydar Çelebi'den sonra yerine tayin edilen Celalzâde Mustafa Çelebi'nin maaş kayıtlarına bu tayin çok geç yansımıştır. Kendi hakkında verdiği bilgilere göre; *Selîmnâme* adlı eserinde Haydar Çelebi'den bahsetmeden 930 yılında reisülküttab olduğunu söylemektedir⁴. *Tabakâtü'l-Memâlik*'te ise B.931 tarihinde Reisülküttab Haydar Çelebi'nin hapsi ve idamından bahsetmekte, ancak yerine kendisinin reisülküttab olduğu konusunda bilgi vermemektedir⁵. Rûznâmçe Defterlerindeki maaş kayıtlarında ismi tevkî'ye bağlı kâtipler listesinde geçmektedir. Ancak reisülküttablığı ilk kez 1.R.935/13.12.1528 tarihinde kendisine "zemistanî (kışlık)" kürk verilmesi dolayısıyla zikredilmektedir (BOA.KK.d.1674, s.59). Defterde bazen sadece "re'is" (s.77), bazen "reis-i küttâb-ı tevkî'î" (s.130), bazen de "reis-i kâtibân-ı divân, tâbî-i tevkî'î" (s.59) şeklinde geçmektedir. Bu adlandırmalarda nişancıya bağlı olduğu vurgulanmaktadır. Celalzâde daha sonra 21.C.941/28.12.1534 tarihinde nişancı olarak tayin edildiğinde bu değişiklik aynı gün deftere kaydedilmiştir (BOA.KK.d.1764, s.230). Normal Divân-ı hümayûn kâtipleri de Bayezid devri *În'âmât Defterinde* iki grup olarak gösterilmektedir. Onlar da "kâtib-i Dîvân" ve "kâtib-i dîvân, tâbî-i tevkî'î" olarak ikiye ayrılmışlardır⁶. Bu kâtiplere verilen in'âm için düzenlenmiş listelerde reisülküttab ismi geçmemektedir.

İsmen varlığı belgelendirilebilen ilk reisülküttab Haydar Çelebi'dir. Reisülküttabların biyografisini derleyen Ahmed Resmî Efendi ilk reisülküttab olarak Haydar Çelebi'yi kabul etmesine rağmen eserini Celalzade Mustafa Çelebi'den başlatır. İkinci olarak Haydar Çelebi'yi verir.

⁴ Celalzâde Mustafa, *Selîm-nâme*, Haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar, Ankara 1990, s.23.

⁵ Celalzâde Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, Haz. Funda Demirtaş, Erciyes Ün. SBE Doktora Tezi, Kayseri 2009, s.171-172.

⁶ İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri (Transkripsiyon-Değerlendirme)*, M.Ü. Türkiyat Arş. Ens., Doktora Tezi, İstanbul 2014. s.33-34.

Mukaddimede Haydar Çelebi'nin hem isyan tahrikçisi olarak adının geçmesi hem de idam edilmiş bir kişi olması sebebiyle biyografisinin "iftitâh" a uygun olmadığını ifade etmiştir⁷. *Halikatü'r-rüesa'* ya zeyl yapan Divan-ı hümayun haccaganından İbrahim Nailî Haydar Çelebi'yi tamamen çıkararak yerine Seyyidi Efendi'yi listenin başına eklemiştir⁸. *Nişancılar Durağı* adlı eserin yazarı Hüseyin Hüsameddin (Yasar), eserinde Fatih döneminde reisülküttablık görevinde bulunmuş, buradan nişancılığa terfi etmiş Kutbeddin Ahmed Çelebi'den bahsetmektedir ancak kaynak vermemiştir. Reisülküttablık açısından önemli olan bu bilginin teyidi için, bulunması muhtemel olan başta vakfiyeler olmak üzere çeşitli arşiv belgeleri ve kitabi kaynaklar üzerinde yapılan incelemelerde şimdilik böyle bir bilgiye ulaşmak mümkün olmadı.

İsmin yer almayıp sadece reisülküttablığın zikredildiği kaynaklar müesseseyi Fatih devrine kadar indirmektedir. Müessese ismi ilk kez *Fatih Kanunnâmesi'*nde geçmektedir. Bu kanunnamede "yol" olarak ifade edilen kariyer çizgisini düzenleyen maddeler de yer almaktadır. Kayıtlar müessese hakkında bilinen en eski kayıtlar olmakla birlikte bunların daha sonra ilave edilmiş olabileceğine dair çeşitli şüpheler izhar edilmiştir.

Bundan sonra reisülküttab ismine rastlanılan tarih 29.Ca.921/11.07.1515 tarihidir. Yavuz Sultan Selim'in Turnadağ/Göksun zaferinden sonra İstanbul'a dönerken Dil İskelesi'nde bir kayığa binmiş, Sinan Paşa, Pîrî Paşa, nişancı ve reis-i küttâb başka bir kayığa binmiştir⁹.

Bundan başka İstanbul'da 12 L. 921/19.11.1515'de reis-i küttâbın hazineden kâğıt çıkararak nişancı odasında tuğraları çekilip yazılarının yazılması vesilesiyle geçmektedir¹⁰. Ayın 15'inde Arab beylerine gönderilecek yazılar divanda okunmuş, paşalar tashih istemiş, gerekli tashihler yapıldıktan sonra *reis-i küttâb* evrakı Pîrî Paşa'ya ulaştırması kapucubaşıya vermiş

⁷ Ahmed Resmî Efendi, *Hadikatü'r-rü'esâ*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, v.3a.

⁸ Süleymaniye Ktb. Esad Efendi, 2244, v.1b

⁹ Feridun Ahmed Bey, *Mecmu'a-i Münşe'âtü's-selâtin* I, İstanbul 1274, s. 465; R.Ahışhalı, *Reisülküttablık (XVIII. Yüzyıl)*, s.13.

¹⁰ Feridun Ahmed Bey, *Münşe'âtü's-selâtin* I, s.470-471.

oradan padişah, onun da onayı ile yeniden paşalara gösterilip temize çekilerek yerine göndermiştir. Bu bilgiler reisülküttabın sonraki dönemlerde de günlük yaptıkları sıradan işlerdir. Bu da süregelen bir makama işaret etmektedir.

Kendisi de reisülküttap olan Feridun Ahmed Bey'in *Münşe'âtü's-Selâtin* adlı eserinde reisülküttâb ismi olarak bir de Cevrî Çelebi ismi geçmektedir. Yavuz Sultan Selim'in vefatına taziye ve Rodos kalesinin fethi tebriki için Şah İsmail'in gönderdiği nameye cevap yazan kişi olarak zikredilmektedir. Cevap 14.M.930/23.11.1523 tarihlidir¹¹. Başka kaynaklarda rastlanılmayan bu isim eserin 1274/1857-58 yılında İstanbul'da yapılmış olan baskısında ve baskıya esas olan Süleymaniye Ktb. Nuruosmâniye, nr. 4317'deki nüshasında görülmektedir. Yazma nüshadaki başlıkta geçen "Haydar" kelimesindeki "dal" harfinin "vav"'a benzeyecek şekilde karışmış olması nedeniyle okuma yanlışlığı meydana gelmiş olmalıdır.¹² Birkaç sayfa sonra 14.M. 930/23.11.1523 tarihinde yani aynı gün Şirvanşah'a tebrik için yazılan namenin cevabını da yine Haydar Çelebi'nin yazmış olduğu kayıtlıdır¹³. Bu durumda "Cevrî" isminde yanlışlık olduğu muhakkaktır.

Eski Listeler

Reisülküttab biyografisi denilince ilk akla gelen kaynak Ahmed Resmî Efendi'nin *Halîkatü'r-rüesâ* adlı eseridir¹⁴. Ahmed Resmî, Celalzâde Mustafa Çelebi'den başlayarak Ragıb Mehmed Paşa'nın sadaretine kadar 42 reisülküttabın biyografisini vermiştir. Bu bilgileri çeşitli kroniklerin taranması, bazı resmî evrak, kitabe ve mezar taşlarından elde etmiştir. Daha sonra bunlara Nailî Abdullah ve el-Hâc Abdi Efendi'nin biyografisini de ekleyerek toplam 44 reisülküttab biyografisine ulaştırmıştır. Resmî Efendi müellif

¹¹ Feridun Ahmed Bey, *Münşe'âtü's-selâtin* I, s.527.

¹² Feridun Ahmed Bey, *Mecmû'a-i Münşe'âtü's-selâtin*, Süleymaniye Ktb. Nuruosmâniye, nr. 4317, vr.309a.

¹³ Aynı eser, vr.310b.

¹⁴ Bu eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Bekir Kütükoğlu, "Halîkatü'r-rü'esâ", *DİA* XXXV, 304-305.

nüshasına¹⁵ Ragıb Paşa'dan itibaren liste halinde bir kısmı da bağımsız veya listeye eklenmiş notlar halinde ilaveler yapmıştır. Süleyman Faik Efendi tarafından 1167-1219 yılları arasında reisülküttablık makamına gelmiş 50'ye yakın reisülküttap ilave edilmiş, daha sonra bu eklemeye devam edilerek *Zeylü'z-zeyl* adıyla yeni bir zeyl oluşturmuştur. 1269/1853 yılında eser zeyleriyle birlikte taş baskı olarak İstanbul'da basılmıştır. Baskı eserde toplam 114 reisülküttabın biyografisi verilmiştir. Bu taş baskı nüshanın Mücteba İlgürel'in Ahmed Resmi biyografisini ihtiva eden önsöz yazısıyla birlikte 1992 yılında tıpkıbasımı yapılmıştır.

Reisülküttab listesinin yer aldığı kaynaklardan birisi *Hariciye Nezâreti Salnameleridir*. İlk Hariciye Salnamesi 1302 yılında 1. defa olarak basılmıştır. Ahmed Resmî'nin *Halîkatü'r-rüesâ'*sındaki girişin bir özeti mahiyetinde reisülküttablık ünvanı hakkında bilgi ile başlamaktadır. Kısa bir makam tarihçesi ve ardından yine bu eserden kısaltarak oluşturulmuş reisülküttabların biyografileri verilmiştir¹⁶. Biyografileri Kanunî devri başlığını kullanarak ilk Celalzâde Mustafa'nın tayini ile başlatılmıştır. Celalzâde'nin tayin tarihi olarak 931/1524-25 tarihini göstermekte, ardından Haydar Efendi'nin kısa biyografisini vermektedir. Biyografinin yanında 941/1534-35 tarihi yer almaktadır. Ahmed Resmî'den alınırken tarihlerde yanlışlık yapılmıştır. Ahmed Resmî'nin biyografileri ilk Celalzade ile başlamakta ve ardından Haydar Çelebi ile devam etmektedir. Fakat başlıkların altındaki açıklamada Mustafa Çelebi'nin 931'de reisülküttab olduğu, 941 senesinde de Nişancı olduğu bilgisi verilmektedir. Salname hazırlanırken Haydar Efendi'nin 931 tarihinde katli nedeniyle boşalan reisülküttablığa Mustafa Çelebi'nin tayin edilmiş olduğu hususuna dikkat edilmemiş, Mustafa Çelebi'nin nişancı olduğu 941 tarihi Haydar Çelebinin riyaseti olarak verilmiştir¹⁷.

Hâriciye Nezâreti Salnâmesi'nin 1306 baskı tarihli İkinci Def'a'ki tertibinde reisülküttablık ünvanı hakkında kısa bir bilgi verilmiş¹⁸, devamında

¹⁵ Râgıb Paşa Ktp., Reîsülküttâb, nr. 639.

¹⁶ *Sâlnâme-i Nezâret-i Hâriciyye*, Def'a-i Ülâ, İstanbul 1302, s. 138-161.

¹⁷ *Sâlnâme-i Nezâret-i Hâriciyye*, Def'a-i Ülâ, s.138.

¹⁸ *Hâriciyye Nezâret-i Celîlesi Sâlnâmesi*, İkinci Def'a, İstanbul 1306, s. 62-63.

reisülküttablığın hariciye nezaretine çevrilmesi hakkındaki hatt-ı hümayunun sureti neşredilmiştir. Bu hatt-ı hümayun esas alınarak ilk hariciye nazırı olan Mehmed Âkif Paşa'dan itibaren hariciye nazırlarının biyografisi verilmiştir¹⁹. Bu baskıda reisülküttablık listesi yer almamıştır.

1318 tarihli III. Def'a'ki *Hâriciye Nezâreti Salnâmesi*'nde ilk salnâmede verilen kısa biyografili reisülküttab listesi bu tertipte yeniden verilmiştir. Ardından hâlen hariciye nazırı olan Ahmed Tevfik Paşa'ya kadar hariciye nazırlarının kısa biyografisi konulmuştur²⁰.

Hâriciye Nezâreti Salnâmesi'nin IV. Def'aki tertibinde²¹ nezaretin mevcut teşkilat yapısı ve çalışanların isimleri verilmiş, reisülküttablık ve hariciye nazırları listeleri yer almamıştır.

Reisülküttabların listesini veren bir başka kaynak İsmail Hamî Danişmend'in *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*'dir (c.V, s. 311-360). Burada nişancı ve reisülküttab listeleri tek bir liste hâlinde yer almaktadır. Danişmend bu görevlere gelmiş olan kişileri hâriciye nazırları olarak nitelendirip ikisi için ortak bir liste düzenlemiştir. Listede nişancılığı görev ve yetkileri bakımından iki devreye ayırmıştır. Ona göre birinci devre nişancılığın divanda söz sahibi olduğu, XVII. yüzyıl ortalarına kadar süren devredir. Bu devrede nişancılar hariciye nazırı mesabesinde dirler. Reisülküttablar ise ona bağlı olarak çalışan "hariciye kâtib-i umûmîsi" statüsündedirler. Hicrî 1000 yılından itibaren reisülküttablık dışışlerinde önem kazanmaya başlayarak nişancının yetkilerini uhdesinde toplamış böylece XVII. yüzyıl ortalarından itibaren ikinci devre, yani reisülküttabların hariciye nazırlığını üstendikleri dönem başlamıştır. Bu konuyu başta kanunnameler olmak üzere çeşitli kaynaklarla desteklemeye çalışmıştır. Bu tespitleri ışığında hazırladığı hariciye nazırları listesini de ikiye ayırmıştır. XVII. yüzyıl ortalarına kadar olan birinci devre için nişancıların listesini vermiştir²².

¹⁹ Aynı eser, s. 65-77.

²⁰ *Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye*, Üçüncü Def'a, İstanbul 1318, s. 159-176.

²¹ *Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye*, Dördüncü Def'a, İstanbul 1320.

²² İsmail Hamî Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* V, s. 314-332).

Fatih Sultan Mehmed zamanından başlayarak ilk tespit ettiği kişi olan Cezerîzâde Mehmed Çelebi'den itibaren mükerrer görevlendirmelerle birlikte 56 nişancının tayinini listelemektedir. Tespit edebildiği nişancılardan milliyeti, tayin tarihi, azil veya atandığı yeni görevi, nişancılık müddeti, tespit edilenlerin ölüm tarihleri, kaçınıcı defa nişancı oldukları birer başlık halinde verilmiş, altına da biyografisi eklenmiştir.

Sonra ikinci devre olarak kabul ettiği reisülküttabların dışişlerine nezaret ettikleri döneme geçmiştir. Nişancılara verdiği sıra numarasını değiştirmeden reisülküttablara devam etmiştir. Aynı düzeni muhafaza ederek Sıdkı Ahmed Efendi'den başlamış, son reisülküttab olan Hacı Mehmed Âkif Efendi ile bitirmiştir. Burada da mükerrerlerle birlikte 94 reisülküttablık görevi zikretmektedir²³. Liste için her nişancı ve reisülküttab dönemini ihtiva eden kroniklerden yararlanılmıştır.

Bir diğer reisülküttab listesi Yılmaz Öztuna tarafından hazırlanmıştır. *Devletler ve Hanedanlar II* adlı eserde yer alan listede²⁴ tarihler miladî olarak gösterilmiş, görev tekrarlarıyla birlikte toplam 151 reisülküttabın göreve başlama ve ayrılma tarihleri ile görevde kalma müddetleri verilmiştir. Büyük ölçüde Danişmed'in listesinden istifade ettiği görülmektedir. Fakat Danişmend'in yaptığı gibi Nişancıları reisülküttablık için devrelere ayırmak yerine nişancılar için ayrı reisülküttablar için ayrı tam liste yapmıştır. Reisülküttab listesinde Danişmend'in nişancıları bitirip reisülküttabları başlattığı 57. sıradaki Sıdkı Ahmed Efendi'ye kadar olan kısımda tarihleri sadece yıl olarak vermiş, 57'den itibaren ay, gün ve görev müddeti ilavesiyle devam ettirmiştir. Hacı Mehmed Akif Efendi ile sona eren listede mükerrer birlikte 151 tayin listelenmiştir.

Reisülküttab listesi olarak tarafımızdan hazırlanmış bir listeyi de bunlara ilave edebiliriz. Ancak bu genel bir reisülküttablık listesi değil, sadece XVIII. yüzyılda reisülküttablık makamına getirilenlerden vücuda getirilen

²³ Aynı eser, s. 314-332 (Nişancı listesi); s. 332-357 (Reisülküttab listesi).

²⁴ Ankara 1996 (Genişletilmiş ikinci baskı), s.1026-1031.

bir listedir. Bu liste de büyük ölçüde arşiv belgelerinden elde edilmiş bilgilerle oluşturulmuştur. Bunlara dayalı olarak çeşitli istatistikî bilgiler de verilmiştir²⁵.

Yeni Listenin Kaynakları:

Osmanlı merkez ve taşra teşkilatında görevli belirli bir seviyenin üzerindeki bürokratların atamaları yıllık olarak yapılırdı. Her sene reisülküt-tabıba bağlı rüüs kalemi tarafından padişah-sadırazam- (varsa sadaret kaymakamı) arasındaki koordinasyonla belirlenen yeni yılın tayin listesi “Şevval” ayında hazırlanırdı. Bu nedenle bu toplu tayine “Şevvâl Tevcihâtı” veya “Yıllık Tevcihât” adı verilirdi. Görevliler yıllık olarak tayin edilmekle birlikte ihtiyaç duyulması halinde arada değişiklikler yapılabilirdi. Manasıb-ı sitte adı verilen (üç defterdar, nişancı, reisülküttab ve defter emini)²⁶ yüksek seviye bürokratlar bu listenin dışındaydılar. Bunlar yıllık *Tevcihat Defterlerinde* yer alırdı ancak isimlerinin altına görevi devam ediyor anlamına gelen “ibkâ” notu düşülürdü. Bununla birlikte manasıb-ı sitte erbabında da nadiren değişiklik olabilmekteydi. Genel görev tayinleri için kullanılacak *Tevcihat Defterleri* serisi bu uygulama nedeniyle reisülküttab ve diğer manasıb-ı sitte erbabı için sınırlı kullanıma sahiptir.

Tayin işleriyle uğraşan rüüs kaleminde XVIII. yüzyılda tutulan *Rüüs Defterlerinden* bazıları reisülküttab tayinlerinde oldukça detaylı ve sağlıklı veri elde etmemize yardımcı olmaktadır. Maalesef sayısı çok olmayan bu defterlerde, bürokratin ismi ve tayin edildiği görev başlık halinde kaydedilmiş, daha sonra bu kişinin yıllık tevcihattaki durumu yazılmıştır. Reisülküt-tablar için görev uzatılması mahiyetindeki ibkalar yazıldıktan sonra arada genel tevcihat harici tayin varsa o da asıl başlığa çapraz bir şekilde eklenmiştir. Aynı defter içerisinde veya bazen farklı bir defterde de bu usulün tersi uygulanmıştır. Bu kez görev öne çıkarılarak göreve yapılan tayin başlık

²⁵ Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttablık (XVIII.yüzyıl)*, İstanbul 2023 (2.baskı), s.46-53.

²⁶ Mehmet İpşirli, “Mansıb”, *DİA* XXVIII, 4.

olarak kullanılmış, alt kısmına göreve kimlerin tayin edildikleri tayin tarihiyle birlikte yazılmıştır. Bu defterler bir görevlinin göreve başlayabilmesinde gerekli olan rüüs ve berat belgelerinin tanziminde kullanıldıkları için buradaki kayıtlar kesin ve güvenilirlerdir. Çeşitli sebeplerle kronik veya vekayinamelerde verilen tarihlerde çoğu zaman yanlışlık ve tutarsızlıklar görülmektedir. Tarih karşılaştırması yaptığımızda da çoğu zaman birkaç günlük farklılıktan ay veya aylara kadar olan tarih farklılıkları görmek mümkündür. Bu çalışmada tespit edilen böyle farklara notlar ilavesiyle dikkat çekilmiştir.

Özellikle XVI. ve XVII. yüzyıl reisülküttaplarının tespitinde yardımcı olan kaynaklardan birisi *Rûznamçe Defterleridir*. Bu defterinin türlerine göre değişik vesilelerle reisülküttab adını görmekteyiz. Bu defterlerin eski tarihli olanlarında Divan-ı hümayun katiplerinin maaş kayıtlarının yanısıra hazineneden bazı devlet görevlilerine verilen “âdet-i zemistânî” adıyla kışlık ve “âdet-i bahârî” adıyla da yazlık kıyafetlerin kayıtları da tutulmaktaydı. Reisülküttablar da bu yazlık kışlık elbise alan görevliler grubuna girmektedir. Bu vesileyle defterlerde isimlerine raslanılmaktadır. Başta reisülküttablar olmak üzere Divan-ı hümayûn kitâbeti kadrosunda bulunan bazı kâtiblere “âdet-i sâliyâne” adıyla yıllık ödeme yapılmaktaydı. Rûznâmçelerdeki bu kayıtlar da yine reisülküttab isimlerinin tespitte yardımcı olmaktadır. Defterlerin başka bir türünde reisülküttaba kırtasiye malzemeleri verilmesi vesilesiyle geçmektedir. Reisülküttaba bağlı bürolarda yapılan işlemler için verilen kâğıt, kozalak, seraser kise vs. gibi nâme, ferman, berat ve diğer belgelerde kullanılan malzemeler doğrudan reisülküttaba veya onun görevlendirdiği birisine teslim edilirdi. Teslimat reisülküttabın ismiyle kayda geçirilirdi. Bunların düzenli takibi reisülküttablık değişimini bazen günü gününe bazen de birkaç günlük fark ile tespit etmemizi sağlamaktadır.

Reisülküttablar klasik dönemde *Rüüs Defterlerini* bizzat kendileri tutarlardı, yapılan tayininin tamamlanması için gereken beratı dayanak olarak bu defterden bir sûret verirlerdi. Maaşını Küçük Rûznamçe Kaleminden alan görevliler dahil, rüüsle göreve başlayıp devletten ulufe adıyla düzenli maaş alanlar herkes ilk maaşını Büyük Rûznamçe Kaleminden alırdı. Bunun için reisülküttab bir ruus belgesi tanzim eder, küçük rûznamçeci bunu

deftere kaydederek bir tezkire verirdi. Bu tezkireye “İbtida Tezkiresi” adı verilirdi. Maaş artışı olduğunda da aynı şekilde reisülküttabın rüusu ve küçük rüznamçecinin tezkire vermesi gerekiyordu. Bu tezkireye de “İzdiyâd Tezkiresi” adı verilirdi. Bu tezkireye sahip olan kişi ilk maaşını hazineden alırdı. Hazine ödemedede bulunurken tezkireleri maaş sahibinden alarak *Büyük Rüznamçe Defterlerine* kaydederd. Verilen bu tezkirelerde küçük rüznamçeci reisülküttaba atıf yapardı²⁷. Günümüzde bu tezkirelerin tamamına ulaşmak mümkün olmasa da defterlerde bulunan suretlerinden bir kısmı vasıtasıyla bazı reisülküttab isimlerine ulaşılabilmektedir. Ancak XVII. yüzyıl ortalarından itibaren olan tezkire suretlerinde reisülküttab ismine daha az yer verilmiş, reisülküttab ismi vermeksizin sadece rüusa atıfla yetinildiği görülmektedir. Bu tezkire suretleri maalesef liste oluşumunda kullanılmaya elverişli değildir.

Reisülküttap değişimini tespit edebileceğimiz bir başka kaynak da reisülküttablığa bağlı birimlerde tutulan defterlerdir. *Mühimme Defterleri, Rüus Defterleri, Tahvîl Ahkâm Defterleri, Tımar Muhtelif Defterleri, Tımar Mahlûl Defterleri* başta olmak üzere Divan-ı hümayun kaleminin çeşitli şubelerinde oluşturulmuş defterlerin ilk sayfalarında genellikle o günün sadriazamı ve reisülküttabı çeşitli dua cümleleriyle birlikte kaydedilirdi. Defterlerin iç kısımlarında da bu ikisinden birisi değiştiğinde yeniden başlık atılarak defterin kimin zamanında tutulduğu belirtilirdi. Bunlar çok düzenli kaydedilmemiş olsalar da yine önemli bilgi kaynaklarıdır.

Düzenli defter serilerinin yanısıra perakende evrak da yine çeşitli şekillerde liste tanziminde yararlı olmaktadır. Doğrudan tayin veren rüuslar olduğu gibi, belge üzerindeki reisülküttab ismi o gün kimin reisülküttab olduğunu, vekil mi asil mi olduğunu belirlememizde yardımcı olmaktadır. Liste düzenlemesinde en fazla problemle karşılaşılacak husus ismi tespit edilen reisülküttabın asil veya vekil ayırımını yapabilmektir. Çünkü sadriazamın serdar-ı ekrem olarak orduyla sefere çıktığında merkezdeki sadaret kaymakamının yanına bürokrasiyi yürütecek bir reisülküttab vekili bırakılırdı. Bu kişi de yine reisülküttab olarak anıldığından hangisi asil hangisi vekil bazen karışmaktadır. Hatta bir vezirin komutasında bir bölgede savaş

²⁷ Recep Ahushalı, “Rüus”, *DİA*, XXXV, 272.

yürütüldüğünde onun yanına da ayrıca bir reisülküttab tayin edilirdi ki bu durumda aynı anda 3 reisülküttab mevcut olurdu. İsim benzerliği de olması hâlinde bunların birbirlerinden ayrılmaları için çok daha fazla bilgiye ihtiyaç duyulmaktadır.

Listede ile İlgili Bazı Değerlendirmeler

*Fatih Kanunnâmesi'*nde yer alan reisülküttablıktan nişancı olduğunda sancak hükmüyle olur" maddesinin bir yol olarak uygulandığını listeden görüyoruz. Celalzâde Mustafa, Feridun Ahmed Bey, Hamza Efendi, gibi reisülküttablıktan nişancı tayin edilenler sancakbeyi statüsünde tayin edilmişlerdir. XVI ve XVII. yüzyıllardaki bu uygulama daha sonra da devam etmiştir. "Efendi" unvanıyla anılan reisülküttabların nişancılıklarında artık "bey" unvanıyla anıldıkları görülmektedir.

Reisülküttab biyografilerine baktığımızda 29 reisülküttabın vezirlik veya beylerbeyilik rütbesine ulaştığını görmekteyiz. Bunlardan 7'si ulaşabilecek en yüksek makam olan sadriazamlık makamına kadar ulaşmışlardır.

Tespitlerimize göre kesintili olanlar da dahil reisülküttablık makamında en uzun süre bulunan kişi Receb Çelebi'dir. Celalzâde Mustafa Çelebi'nin 21 C. 941/28 Aralık 1534 günü nişancı tayiniyle boşalan reisülküttablık makamına aynı gün Divan-ı hümayun kâtiplerinden Receb Çelebi tayin edilmiştir. 28 C. 954/15 Ağustos 1547 tarihinde vefatına kadar²⁸ bu görevi üstlenmiş olan Receb Çelebi kesintisiz yaklaşık olarak 13 yıla yakın reisülküttablık yapmıştır. Bu özelliklerine rağmen biyografilerde ve listelerde yer almamıştır.

Liste incelendiğinde *Fatih Kanunnâmesi'*nde geçen "yol" tabirinin reisülküttablıkta sıkı bir şekilde uygulandığını görüyoruz. Listenin geneline hâkim olan bir unsur, reisülküttabların büyük tezkirecilikten gelmiş olduklarıdır. Klasik dönemde divanda reisülküttabın bulunmadığı ya da meşgul oldukları zamanlarda veziriazam huzurunda arzuhalleri reisülküttab yerine

²⁸ Vefatı: M. Kemal Özerin, *Sultan Kanunî Süleyman Han Çağına Âit Tarih Kayıtları*, Erzurum 1971, s. 17"

tezkireciler okurlardı. Aynı zamanda heyet huzurunda yüksek sesle okunması gereken hatt-ı hümayunları da reisülkütab okur, şayet okuyamayacak durumda ise yine büyük tezkireciler okurdu. Bu yönüyle büyük tezkireciliğin kısmen reisülkütab yardımcısı gibi bir görev yürüttüğü söylenebilir. Özellikle biyografi ve maaş listelerine bakıldığında bunların Divan-ı hümayun kâtibliğinden yetişme oldukları görülmektedir. Reisülkütabların kariyer çizgilerinde bu iki görevin temel olduğunu söyleyebiliriz. XVIII. yüzyıla doğru ve sonrasında yine tezkirecilikte yer almakla birlikte daha çok sadaret mektubculuğu ve beylikçilik tezkireciliğin yerini almış görünmektedir. Beylikçilik dış işleriyle ilişkili, sadaret mektubculuğu da yine merkez ve taşra üst düzey bürokratlarıyla sadriazamın bağlantısını kurup yazışmalarını yürütecek seviyede bürokratik tecrübe gerektiren görevlerdir.

Düzenlenen listede reisülkütabın normal adı yazılmış, bilinen lakabı parantez içerisinde belirtilmiştir. Sonra tayin tarihi, görevden ayrılma tarihi, ayrılma sebebi, ölüm tarihi verilmiştir. Bilgilerin kaynağı ve ek olarak açıklama varsa bunlar dipnotta gösterilmiştir. Ayrıca reisülkütablık yaptığı döneme ait belgelerde açık olarak ismi zikrediliyorsa ait olduğu tablonun altına geçtiği belge "Ek kaynak" olarak verilmiştir. Bu kısım tayin veya azli değil parantez içerisinde verilen tarihlerde belgede reisülkütab olduğuna işaret etmektedir.

REİSÜLKÜTTABLAR LİSTESİ

1- Kutbeddin Ahmed Çelebi/Paşa?

Tayin: 0.0.886/1481

[Hüseyn Hüsameddin, *Nişancılar Durağı*,
Haz. Bilgin Aydın-Rifat Günalan, Ankara
2015, s.70-71 (=Nişancılar Durağı)]

Önceki görevi: Şehzade dîvân
kâtibi.

[*Nişancılar Durağı*, göst.yer.]

Ölüm tarihi ve nedeni: 914.

[*Nişancılar Durağı*, göst.yer.]

Ayrılma: 0.0.894/1489

[*Nişancılar Durağı*, göst.yer.]

Sonraki görevi: Nişancı

[*Nişancılar Durağı*, göst.yer.]

2 - Mehmed Çelebi ?

Tayin: ?

[*Nişancılar Durağı*, s.76.]

Önceki görevi: Tezkireci?

[*Nişancılar Durağı*, göst.yer.]

Ölüm tarihi ve nedeni: 927

[*Nişancılar Durağı*, göst.yer.]

Ayrılma: 0.0.924/1518

[*Nişancılar Durağı*, göst.yer.]

Sonraki görevi: Rumili defterdarı

[*Nişancılar Durağı*, göst.yer..]

3 - Haydar Çelebi

Tayin: ?

Önceki görevi: Dîvân kâtibi ?

Ölüm tarihi ve nedeni: 931/ Katl

[Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l-
Memâlik*, 129a-b.]

Ayrılma: 0.Z.931/09-10.1525

[Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l-
Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, vr. 129a-b.]

Sonraki durumu: Vefat

4 - Mustafa Çelebi (Celâlzâde -)

Tayin: 0.Z.931/09-10.1525

Ayrılma: 21.C.941/28.12.1534

[Celâl-zâde Mustafa, *Selîm-nâme*, Haz. Ahmet Uğur- Mustafa Çuhadar, Ankara 1990, s.23.]

Önceki görevi: Tezkireci, Divan kâtibi.

[BOA, KK.d.1764, s.211.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

12.Za.974/N. [=Normal]

[Seyyid Lokmân, *Zübdetü't-Tevârih, Osmanlı Tarihi (1299-1595)*, Haz. İbrahim Pazan, İstanbul 2022, s.283 (=Zübdetü't-Tevârih); Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletü's-Şakâ'ik I*, Haz. Suat Donuk, İstanbul 2017, s.490 (=Hadâ'iku'l-Hakâ'ik I) (Tarih: R.975); Ahmed Resmî Efendi, *Halîfetü'r-rü'esâ*, İstanbul 1269, s.5 (Tarih: R.975).]

[Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA), Kâmil Kepeci (=KK.d.), 1764, s.230, 233; Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-Selâtin I*, İstanbul 1274, s.592 (Gün: 28 Ca.).]

Sonraki görevi: Nişancı

[BOA, KK.d.1764, s.230 (Seyyidi Bey'in vefatı ile); *Münşeâtü's-Selâtin I*, s.592.]

Ek kaynak: BOA.AE.SSÜL.I.46, s.15 (4.Ş.935).

5 - Receb Çelebi

Tayin: 21.C.941 / 28.12.1534

[BOA, KK.d.1764, s.230, 233; *Münşeâtü's-Selâtin I*, s.592 (Gün: 28.Ca.)]

Önceki görevi: Dîvân kâtibi.

[BOA, KK.d.1764, s.210, 233.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

28.R.954/Görevde vefat.

[M. Kemal Özergin, *a.g.e.*, s.17; KK.d.208, s.166 (Gün yok.).]

Ayrılma: 28.C.954 / 15.08.1547

[M. Kemal Özergin, *Sultan Kanuni Süleyman Han Çağma Ait Tarih Kayıtları*, Erzurum 1971, s.17.]

Sonraki durumu: Vefat

Ek kaynak: BOA.D.BRZ.d.20614, s.15, , s.20, 30, 38, 39, 42, 48, 53, 54, 92, 176, 196, 202, 222, 223, 240, 246, 253, 254, 273, 277 (28.C.949-13.S.952); BOA.KK.d.208, s.9 (25.M.954).

6 - Mehmed Çelebi²⁹

Tayin: 28.C.954/15.08.1547

[M. Kemal Özergin, *a.g.e.*, s.17; *Halifetü'r-rü'esâ'da* tayin tarihi 959 olarak verilmiştir (s.6-7).]

Önceki görevi: Divan kâtibi.

Ölüm tarihi ve nedeni:

0.M.974/Normal

[Ahmed Resmî, *Halifetü'r-rü'esâ*, s.7.]

Ayrılma: 21.Z.960/28.11.1553

[KK.d.210, s.255; *Halifetü'r-rü'esâ*, s.6-7) (Tarih: 961).

Sonraki görevi: Diyarbekir defterdarı

[KK.d.210, s.255; 27.Za.960 günü yol icazeti verilmiş (KK.d.1766, s.27).]

Ek kaynak: BOA.DBRZ.d.20615-A, s.18, 22, 23, 86, 87, 332, 451, 500; DBRZ.d. 20616, s.40; DBŞM.d. 40819, s. 2; BOA.KK.d.1766, s.4, 9, 17

7 - Abdurrahman Çelebi³⁰

Tayin: 21.Z.960/28.11.1553

[KK.d.210, s.255; BOA, KK.d.1766, s.24.]

Önceki görevi: Tezkirecilik.

[Ahmed Resmî, *Halifetü'r-rü'esâ*, s.9.]

Ölüm tarihi ve nedeni: -

Ayrılma: 965.Ş.12/30.05.1558'den sonra

[BOA, D.BŞM.d.58, s.28 (Defterde isminin geçtiği son tarih.)]

Sonraki görevi: Rumeli timar defterdarı

[*Halifetü'r-rü'esâ*, s.9.]

²⁹ 9.S.955-12.Z.960 tarihleri arasında reisülkütüblüğüyle ilgili maaş, hazineden yapılan teslimat ve rüüs tezkiresi gibi çok sayıda kayıt için bk. BOA, D.BRZ.d.20615-A; D.BRZ.d.20616; BOA, D.BŞM.d.40819; BOA, KK.d.1766.

³⁰ Rüüs defterinde 11.Za.961 tarihinde Divan-ı hümayun kâtibi Abdurrahman Çelebi'ye Basra defterdarlığı buyurulduğu zikredilmektedir (BOA.RSK.1453, s.25). Aynı isim 19.Za.961'de yine başka bir vesile ile ve reisülkütüblük görevi belirtilmeksizin tekrar geçmektedir (s.29). Fakat reisülkütütab olan Abdurrahman Çelebi'nin ismi sonraki çeşitli tarihli defterlerde yine yer almaya devam ettiğinden (BOA, KK.d.210 s.255; KK.d. 213/90; KK.d. 6593, s. 239m; KK.d.1766, s.194; BOA.D.BŞM.d.58, s.7; BOA.D.BRZ.d.20617, s.246; BOA.A.RSK.d.1454, s.36; BOA.A.DVNS.MHM.d.1, h.1358) defterdar tayin edilen Abdurrahman Çelebi'nin farklı bir kişi olduğu anlaşılmaktadır.

Ek kaynak: BOA.A.DVNS.MHM.d.1, h.1358; BOA.KK.d.210, s.255; KK.d.213, 90; KK.d.1766, s.24 (25.Z.960), 194, 198; KK.d.6593, s.239m; BOA.DBŞM.d.58, s.7, 8; BOA.D.BRZ.d.20617, s.244, 246; BOA.A.RSK.d.1453, s. 25, 29; A.RSK.d.1454, s.36;

8 - Dervîş Çelebi

Tayin: 16.N.965/02.07.1558'ten önce

[BOA.MAD.d.19392, s. 2 (Defterde ilk geçtiği tarih: 16.N.965).]

Önceki görevi: -

Ölüm tarihi ve nedeni: -

Ayrılma: 14.L.965/30.07.1558

[BOA.MAD.d. 19392, s. 12.]

Sonraki görevi: Diyarbekir defterdarı

[BOA.MAD.d.19392, s. 12.]

9 - Mehmed Çelebi (Boyalı -)

Tayin: 14.L.965/30.07.1558

[BOA.MAD.d. 19392, s. 12.]

Önceki görevi: -

Ölüm tarihi ve nedeni: 21.N.1001/
Normal

[Kâtib Çelebi, *Fezleke I*, [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)], Haz. Zeynep Aycibin, İstanbul 2016, s.23 (=Fezleke I); Seyyid Lokman *Zübdetü't-Tevârih*, s.511 (Gün: Evh. (=Evâhir) N. 1001); *Halîfetü'r-rü'esâ*, s.12 (Tarih: 0.R.1001).]

Ayrılma: 2.N.970/25.04.1563

[M.K. Özergin, *a.g.e.*, s.25.]

Sonraki görevi: -

Ek kaynak: BOA.MAD.d.19392, s.14 (16.L.965); BOA.A.DVNS.MHM.d. 3, h.70; TSMA.d.10044 (966).

10 - Na'imî Çelebi³¹

³¹ Kâtib Çelebi bir önceki reisülküttab Boyalı Mehmed Çelebi ile Na'imî/Nâmî Çelebi'nin aynı kişi olduğunu söylemektedir (Fezleke I, s. 22; Kısmen ondan nakille H.Hüsameddin, *Nişancılar Durağı*, s. 86-88; BOA.KK.d.6593, s.243; Naimî Çelebi Y.Öztuna'nın listesinde yer almamaktadır). Fakat M.K. Özergin'deki kayıtlar

Tayın: 2.N.970/25.04.1563

[M.K. Özergin, *a.g.e.*, s.25]

Önceki görevi: Tezkirecilik

[M.K. Özergin, *a.g.e.*, s.25]

Ölüm tarihi ve nedeni:

19.Za.970/Görevde-Normal

[BOA.KK.d.6593, s.243m; M.K. Özergin, *a.g.e.*, s.26]

Ayrılma: 19.Za.970/10.07.1563

[BOA.KK.d.6593, s.243; M.K. Özergin, *a.g.e.*, s.26]

Sonraki durumu: Vefat

11 - Mehmed Çelebi (Oğlan Memi)

Tayın: 19.Za.970³²/10.07.1563

[M.K. Özergin, *a.g.e.*, s.25.]

Önceki görevi: Tezkireci

[M.K. Özergin, *a.g.e.*, s.25]

Ayrılma: 26.B.975/26.01.1568

[Ayrılma tarihi Mahmud Çelebi'nin tayinine göredir (A.DVNSMHM.d.7, s.287).]

Sonraki görevi: Nişancı

[Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârîh*, s.283.]

12 - Mahmud Çelebi

Tayın: 26.B.975/26.01.1568

[BOA.A.DVNS.MHM.d.7, s.287.]

Önceki görevi: Tezkireci

[BOA.A.RSK.d.1459, s.3.]

Ayrılma: 8.M.978/12.06.1570

[Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârîh*, s.296.]

Sonraki durumu: Vefat

bunların ayrı kişiler olup halef-selef olduklarını göstermektedir. Çeşitli devlet görevlilerine tahsis edilmiş kuru ot dağıtımını ihtiva eden Otluk Defterindeki kayıtlar da Na'imî'nin Mehmed Çelebi'den sonra reisülküttab olduğunu göstermektedir (BOA.KK.d.6593, s.243m). Ayrıca Na'imî'nin üzerinde 970 tarihli "müteveffâ şüd" notu da bunu teyit etmektedir. Boyalı Mehmed Paşa'nın vefat tarihi 1001'dir.

³² *Rûzname Defterinde* 15 N. 970 tarihli ibtidâ rüus tezkiresi verdiği kayıtlıdır (KK.d. 1866, s.11). 7 Z. 971 tarihine kadar defter boyunca reisülküttab olarak zikredilmektedir.

Ölüm tarihi: 8.M.978/Görevde vefat

[Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.296.]

Ek kaynak: BOA.KK.d. 1767, s.9 vd.; KK.d. 1768; KK.d.1867; BOA.D.BŞM.d. 71, s.4 vd. (7.Za.975-20.Za.977).

13 - Feridun Ahmed Bey

Tayin: 8.M.978/12.06.1570

[*Münşe'âtü's-Selâtin* I, s.18; Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.296 (gün verilmemiş)]

Önceki görevi: Divan kâtibi-Müteferrika

Ölüm tarihi: 21.S.991

[Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.431; Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî* I, Haz. Mehmet İpşirli, İstanbul 1989, s. 140 (=Selânikî I); *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik* I, 958.]

Ayrılma: 3.N.981/26.12.1573

[*Münşe'âtü's-Selâtin* I, s.22; BOA.A.DVNS.MHM.d.25, s.16, h.144; Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.335.]

Sonraki görevi: Nişancı

[*Münşe'âtü's-Selâtin* I, s.22; BOA.A.DVNS.MHM.d.25, s.16, h.144; BOA.KK.d.1868, s.35 (Nişanlığa tayin hil'ati giymesi. Tarih: 12.N.981); Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.335]

Ek kaynak: BOA.KK.d. 1768; KK.d. 1769; KK.d.6593 (14.M.978-3.Za.980).

14 - Hızır Bey

Tayin: 5.N.981/29.12.1573

[BOA.A.DVNS.MHM.d.25, s.18/h.163, s.20]

Önceki görevi: Tezkirecilik

[A.DVNS.MHM.d. 25, s.18, h.163]

Ayrılma: 19.Za.981/12.03.1574

[BOA.A.DVNS.MHM.d.24, s.22/h.64; Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.336 (Gün: 20 Za.).]

Sonraki görevi: Diyarbekir defterdarı

[A.DVNS.MHM.d. 24, s.22/h.64; Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.336.]

Ek kaynak: BOA.KK.d.1868, s.43, 48 (10.L.981-24.L.981)

15 - Hüseyin Çelebi

Tayin: 19.Za.981/12.03.1574

Ayrılma: 12.Za.983/12.02.1576

[A.DVNS.MHM.d. 25, s.80/h.903.]

Önceki görevi: -

[A.DVNS.MHM.d. 27, s.256; Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârîh*, s.372 (Gün: 17.Za.)]

Sonraki görevi: Aradan sonra Anadolu defterdarı (24.Ca.987)

[BOA.MAD.d. 17945, s.27; BOA.KK.d.236, s.80; Seyyid Lokman'da tarih 0.C.987 (*Zübdetü't-Tevârîh*, s.402)]

Ek kaynak: BOA.KK.d.1868, s.57, 118 (29.Za.981-6.Ca.982).

16 - Mehmed Çelebi (Okçuzâde -)

Tayin: 12.Za.983/12.02.1576

[A.DVNS.MHM.d. 27, s.256; Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârîh*, s.372 (Gün: 17.Za.)]

Önceki görevi: Baştezkireci

[Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârîh*, s.372.]

Ölüm tarihi ve nedeni: Evl.
(=Evâil) R.995/Normal

[Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârîh*, s.479; *Selânikî I*, s.181 (Tarih: Evh.Ra.995)]

Ayrılma: 29.Za.987/17.01.1580

[A.DVNS.MHM.d. 39, s.103; Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârîh*, s.405]

Sonraki görevi: Anadolu defterdarı

[A.DVNSMHHM.d. 39, s.103; Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârîh*, s.405.]

Ek kaynak: BOA.DBRZ.d.20623'te (11.M.987-17.Za.987).

17 - Muhyî /Abdülmuhÿî/Muhyiddîn/Çelebi (1. defa)

Tayin: 29.Za.987/17.01.1580

[BOA.A.DVNS.MHM.d.39, s.103.]

Önceki görevi: -

Ölüm tarihi ve nedeni: 5.L.1000/

[Selânikî I, s. 238; Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârîh*, s.420 (gün 4.L) .]

Ayrılma: 7.S.988/24.04.1580

[Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârîh*, s.405-406 (gün 4S.); *Selânikî I*, s. 128 (Tarih 0.R.988)]

Sonraki görevi: Azl-boşta

[Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârîh*, s.405-406.]

Ek kaynak: BOA.DBRZ.d.20623, s. 142'den itibaren; BOA, KK.d. 682, s. 6, 8, 9, 10, 15.

18 - Hamza Çelebi (2. defa)

Tayin: 7.S.988/24.04.1580

[A.DVNSMHM.d. 39, s.284; KK.d. 236, s. 267; Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.405-406 (Gün: 4.S.)]

Önceki görevi: Divan kâtibi

Ayrılma: 27.C.988/09.08.1580

[BOA, KK.d. 238, s.37; KK.d. 682, s. 69 (gün 29 C.); Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.409.]

Sonraki görevi: Nişancı

[BOA, KK.d. 238, s.37; KK.d. 682, s. 69.]

19 - Derviş Çelebi

Tayin: 27.C.988/09.08.1580

[BOA, KK.d. 238, s.37; KK.d. 682, s. 69, 73 (gün 29 C.); KK.d.92, s.4 (Gün: 29C.); Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.409]

Önceki görevi: Divan kâtibi-
Tezkireci

Ayrılma: 8.Ş.988/18.09.1580

[KK.d. 682, s.88.]

Sonraki görevi: -

20 - Muhyî /Abdülmuhyî/Muhyiddîn/Çelebi (2.defa)

Tayin: 8.Ş.988/18.09.1580

[KK.d.682, s.69, 88; Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.410; Nev'îzâde Atâyî bu tayini Hamza Bey'in yerine ve Ramazan 988 tarihi olarak vermektedir (*Hadâ'îku'l-Hakâ'ik* I, 734, 959.)]

Önceki görevi: -

Ölüm tarihi ve nedeni: 5.L.1000/

[Selânikî I, s. 238; Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.420 (Gün: 4.L.)]

Ayrılma: 28.R.990/22.05.1582

[KK.d. 239, s.362; Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.420.]

Sonraki görevi: Anadolu defterdarı

[KK.d. 239, s.362; BOA.A.NŞT.d.1104, s.8; Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.420.]

21 - Mehmed Çelebi (Tâcîzâde -)**Tayin:** 28.R.990 /22.05.1582[KK.d. 239, s.362; Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.420]**Önceki görevi:** -**Ölüm tarihi ve nedeni:**

0.Z.996/Normal

[*Hadâ'iku'l-Hakâ'ik I*, 961.]**Ayrılma:** 13.C.990³³/08.07.1582[*Mühimme Defteri 44*, Haz.Mehmet Ali Ünal, İzmir 1995, s.69 (s.91, h.159). Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.425; *Selânîki Tarihi I*, s. 130]**Sonraki görevi:** Azilden sonra baştezkireci[Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.435 (tarih: 5.B.991)]**22 - Hamza Çelebi (1.defa)****Tayin:** 13.C.990³⁴/08.07.1582[*Hasanbeyzâde Tarihi II*, s.317; Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.425; *Selânîki Tarihi I*, s. 151]**Önceki görevi:** Nişancı

[BOA.KK.d. 106, s.60.]

Ölüm tarihi ve nedeni: 0.Z.1014[*Nişancılar Durağı*, s. 91.]**Ayrılma:** 17.Z.993/10.12.1585[BOA.KK.d.246, s.99; BOA.KK.d. 106, s.60; Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.469 (Gün: 8.Z.)]**Sonraki görevi:** Kastamonu sancakbeyliği

[BOA.KK.d.246, s.99; BOA.KK.d. 106, s.60.]

Ek kaynak: BOA.KK.d. 224, s.21, 51; KK.d.101, s.5; KK.d.1869, s.4; A.DVNS.MHM.d. 49, h.45; A.DVNS.MHM.d. 52, h.65, h.111, h.519;**23 - Hasan Bey (Küçük -)****Tayin:** 17.Z.993/10.12.1585**Ayrılma:** 5.R.994/26.04.1586

³³ Seyyid Lokman (*Zübdetü't-Tevârih*, s.425) ve Selânîki (*Selânîki Tarihi I*, s. 130), Tâcîzâde'nin yerine Hamza Bey'in yeniden reisülküttab olduğunu zikretmekte ancak tarih vermemektedirler. Selânîki bu tayinle birlikte yeniçeri ağası Ferhad Ağa'nın azlını de belirtir. Sonraki sayfalarda bu azil tarihini 3 B. 990 olarak verir (*Târîh-i Selânîki*, s.135). Buna göre Tâcîzâde ile Hamza Bey'in görev değişimi bu tarihte olmalıdır.

³⁴ Bkz. yukarıdaki not.

[BOA.A.RSK.d. 246, s.99;
BOA.A.DVNS.MHM.d.60, s.110; Seyyid
Lokman, *Zübdetü't-Tevârîh*, s.469 (gün 8.Z.)]

Önceki görevi: Baştezkireci, Riyaset
vekâleti

[BOA.A.DVNS.MHM.d.55, s.4 (15.L.992);
Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârîh*, s.469
(Baştezkireci).]

Ölüm tarihi ve nedeni: Evs.
(=Evâsıt) M.995

[*Selânikî I.*, s.178.]

[Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârîh*,
s.476.]

Sonraki görevi: Azl-boşta

Ek kaynak: A.DVNSMHM.d.60, s.4.

24 - Hamza Bey (2.defa)

Tayin: 5.R.994/26.04.1586

[Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârîh*,
s.476.]

Önceki görevi: Nişancı

[BOA.ANŞT.d. 1118, s.1.]

Ayrılma: 2.S.995³⁵/12.01.1587

[*Selânikî I.*, s.179; Seyyid Lokman,
Zübdetü't-Tevârîh, s.478]

Sonraki görevi: Azl-boşta

[Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârîh*, s.478]

Ek kaynak: BOA.A.RSKd.1466, s.85; BOA.A.DVNS.MHM.d.61, s.1; BOA.A.NŞT.d. 1118,
s.4; BOA.A.NŞT.d. 1122, s.2 (7M.995)..

25 - Mehmed Çelebi (Tâcîzâde -)

Tayin: 2.S.995/12.01.1587

[BOA.A.DVNS.MHM.d.62, s.3 h.12;
Selânikî I., s.179 (gün 20.S.); Seyyid Lokman,
Zübdetü't-Tevârîh, s.478.]

Önceki görevi: Tezkirecilik

[*Halîfetü'r-rü'esâ*, s.20.]

Ayrılma: 2.Z.996/23.10.1588

[BOA.KK.d.1870, s.124.]

Sonraki görevi: Vefat

³⁵ Selânikî, Hamza Bey'in azli, Taczâde'nin tayinini 20 Safer olarak veriyor (*Târîh-i Selânikî I.*, s.179). Ancak 62 numaralı *Mühimme Defteri 2 Safer*'de Taczâde'nin reisülküttablığını bildiren başlıkla başlamaktadır (BOA.A.DVNS.MHM.d.62, s.3/h.12).

Ölüm tarihi ve nedeni:

2.Z.996/Normal

[BOA.KK.d.1870, s.124; *Halîfetü'r-rü'esâ*, s.20-21 (Gün: 0.Z.996.)]*Ek kaynak:* BOA.A.DVNS.MHM.d.62, s.2; A.DVNS.MHM.d.63, iç kapak.**26 - Hamza Bey (3.defa)****Tayin:** 3.Z.996/24.10.1588

[BOA.KK.d.1870, s.125]

Önceki görevi: Mazul reisülküttab

[BOA.KK.d.1870, s.125]

Ayrılma: Evh.Za.998/10-19.09.1590[Selânikî I, s.226-227 (gün 20.S.); Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.498 (Gün: M.999.)]**Sonraki görevi:** -*Ek kaynak:* ANŞT.d.1122, s35(1.Ca.998).**27 - Dal Mehmed Çelebi (1. defa)****Tayin:** Evh.Za.998/10-19.09.1590[Selânikî I, s.226-227 (Gün: 20.S.); Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.498 (Tarih: 0.M.999.)]**Önceki görevi:** Baştezkireci[Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.509.]**Ayrılma:** 15.L.999/06.09.1591[Selânikî I, s.250; Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, 502 (Gün: Evh.C.999.)]**Sonraki görevi:** Azlden sonra baştezkireci

[Selânikî I, s.250.]

Ek kaynak: BOA.KK.d.340, s.2 (11.Ca.999).**28 - Lâm Ali Çelebi****Tayin:** 15L.999/06.09.1591[Selânikî I, s.250; Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.502 (Gün: Evh.L.)]**Önceki görevi:** -**Ayrılma:** 27.Z.999/16.10.1591[BOA.KK.d.341, s.5 (Gün Hamza Bey'e göredir); Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.502 (Gün: Evh.Z.)]**Sonraki görevi:** Azl-boşta

29 - Hamza Bey (4.defa)

Tayin: 27.Z.999/16.10.1591

[BOA.A.RSK.d.1473, s.172;
BOA.KK.d.341, s.5; Seyyid Lokman,
Zübdetü't-Tevârih, s.502 (Gün: Evh.Z.)]

Önceki görevi: -

Ayrılma: 4.L.1000/14.07.1592

[Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.504.
Selânikî I, s.278 (Gün: 5.L.)]

Sonraki görevi: Nişancı

[Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.504.
Selânikî I, s.278.]

30 - Molla Ferruh Bey Efendi

Tayin: 4.L.1000/14.07.1592

[Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.504;
Selânikî I, s.278 (gün: 5.L.)]

Önceki görevi: -

Ayrılma: 1.C.1001/05.03.1593

[BOA.KK.d.253, s.60; Seyyid Lokman,
Zübdetü't-Tevârih, s.509 (Gün: 29.Ca.1001);
Selânikî I, s.307 (gün: Evh.Ca.)]

Sonraki görevi: Defter emini

[BOA.KK.d.253, s.60; Seyyid Lokman,
Zübdetü't-Tevârih, s.509.]

Ek kaynak: BOA.A.DVNS.MHM.d. 69, h.187.

31 - Hüseyin Çelebi

Tayin: 1.C.1001/05.03.1593

[BOA.KK.d.253, s.60; Seyyid Lokman,
Zübdetü't-Tevârih, s.509 (Gün: 29.Ca.1001);
Selânikî I, s.307 (gün: Evh.Ca.)]

Önceki görevi: Büyük tezkireci

[Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.509;
Selânikî I, s.307.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

Evl.B.1001/Görevde

[Abdülkadir Efendi, *Topçular Katibi*
'Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi I: Metin ve
Tahlil, Haz. Ziya Yılmaz, Ankara 2003,

Ayrılma: 2.B.1001/04.04.1593

[BOA.KK.d.253, s.83; Seyyid Lokman,
Zübdetü't-Tevârih, s.509 (gün: Evh.B.);
Selânikî I, s.311 (Gün: Evl.B.); Abdülkadir
Efendi, *Topçular Katibi 'Abdülkadir (Kadri)*
Efendi tarihi I: metin ve tahlil, yay. haz. Ziya
Yılmaz, Ankara 2003, s.10-11n (Gün:
Evl.B.)]

Sonraki görevi: Vefat

s.10n (=Topçular Kâtibi); *Selânikî I*, s.311;
Halifetü'r-rü'esâ, s.22 (Gün: 0.B.1001.)

Ek kaynak: BOA.D.BRZ, 20607.

32 - Dal Mehmed Efendi (2. defa)

Tayin: 2.B.1001/04.04.1593

[BOA.KK.d.253, s.83; Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.509 (gün: Evh.B.); Abdülkadir Efendi, *Topçular Katibi 'Abdülkadir (Kadri) Efendi tarihi I: metin ve tahlil*, yay. haz. Ziya Yılmaz, Ankara 2003, s.10-11n (Gün: Evl.B.); *Selânikî I*, s.311 (Gün: Evl.B.)]

Önceki görevi: Büyük tezkireci

[Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.509.]

Ayrılma: 14.L.1001/14.07.1593

[BOA.KK.d.253, s.197; Abdülkadir Efendi, *Topçular Katibi 'Abdülkadir (Kadri) Efendi tarihi I: metin ve tahlil*, yay. haz. Ziya Yılmaz, Ankara 2003, s.10-11n; *Selânikî I*, s.324; Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.511]

Sonraki görevi: -

Ek kaynak: KK.d.1775, s. 87.

33 - Yahya Çelebi

Tayin: 14.L.1001/14.07.1593

[BOA.KK.d.253, s.197; *Topçular Katibi I*, s.10-11n; *Selânikî I*, s.324; Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, s.511.]

Önceki görevi: -

Ayrılma: 1.Za.1001/30.07.1593

[*Selânikî I*, s.324]

Sonraki görevi: -

Ek kaynak: BOA.A.d.2934, s.2.

34 - Lam Ali Çelebi

Tayin: 1.Za.1001/30.07.1593

[*Selânikî I*, s.327.]

Önceki görevi: Riyâset vekâleti

[BOA.DBRZ. 20627, s.63.]

Ayrılma: 1.Za.1002/19.07.1594

[BOA.ANŞT.d. 1140, s. 45 ve onun bir sûreti ANŞT.d. 1441, s.45; *Selânikî I*, s.380.]

Sonraki görevi: Anadolu defterdarlığı

[BOA.ANŞT.d. 1140, s. 45 ve onun bir sûreti ANŞT.d. 1441, s.45; *Selânikî I*, s.380.]

35 - Musa Çelebi (1.defa)

Tayin: 1.Za.1002/19.07.1594

[*Selânikî I*, s.380.]

Önceki görevi: Riyasetten mazul

Ölüm tarihi ve nedeni:

17.M.1008/Hastalık

[BOA.KK.d.349, s.48, 49; *Topçular Katibi I*, 259; TSMA.e.1235-88 (Ev1.C.1008); *Selânikî II*, s.821 (Gün ve ay yok.)

Ayrılma: 26.C.1003/08.03.1595

[*Selânikî I*, s.456.]

Sonraki görevi: Riyâset vekâleti

[*Selânikî I*, s.456.]

Ek kaynak: BOA.A.DVNS.MHM.d. 73, s.328.

36 - Lam Ali Çelebi

Tayin: 26.C.1003/08.03.1595

[*Selânikî II*, s.456.]

Önceki görevi: Anadolu defterdarı

[*Selânikî II*, s.456.]

Ayrılma: 1.Za.1003/08.07.1595

[*Selânikî II*, s.489.]

Sonraki görevi: Azilden sonra nişancı

[*Selânikî II*, s.636.]

37 - Yahya Çelebi

Tayin: 1.Za.1003/08.07.1595

[*Selânikî II*, s.489.]

Önceki görevi: Riyasetten mazul

[*Selânikî II*, s.489.]

Ayrılma: 28.R.1004/31.12.1595

[*Selânikî II*, s.552.]

Sonraki görevi: Azlden sonra defter emini (1005)

[*Selânikî II*, s.636; *Halîfetü'r-Rüe'esâ*, s.22.]

38 - Musa Çelebi (2.defa)**Tayin:** 29.R.1004/01.01.1596[BOA.A.RSK.d.1474, s.22; *Selânikî* II, s.552 (Gün: 28.R.)]**Önceki görevi:** Riyasetten mazul[*Selânikî* II, 552.]**Ayrılma:** 11.S.1005/04.10.1596[BOA.A.RSK.d. 1474, s.167; *Selânikî* II, s.636.]**Sonraki görevi:** Şam hazinesi defterdarı

[BOA.A.RSK.d. 1474, s.172.]

Ek kaynak: KK.d.1778, s.27 (21N.1004); BOA.ANŞT.1147, s.6 (4.C.1004); ANŞT.d.1148, s.2 (19.C.1004).**39 - Şah Mehmed Çelebi (Okçuzadeoğlu -)****Tayin:** 11.S.1005/04.10.1596[BOA.A.RSK.d. 1474, s.167; *Selânikî* II, s.636.]**Önceki görevi:** Büyük tezkireci

[KK.d.1778, s.27.]

Ayrılma: 16.R.1005/07.12.1596[BOA.A.RSK.d. 1474, s.184; *Selânikî* II, s.650 (Gün: Evh.R.)]**Sonraki görevi:** -*Ek kaynak:* BOA.KK.d.1873, s.57 (4.Ca.1005).**40 - Musa Çelebi (3.defa)****Tayin:** 16.R.1005/07.12.1596[BOA.A.RSK.d. 1474, s.184; *Selânikî* II, s.650 (gün: Evh.R.)]**Önceki görevi:** Şam hazinesi defterdarlığı[*Selânikî* II, s.650.]**Ayrılma:** 4.Ca.1005/24.12.1596[BOA.A.RSK.d. 1474, s.186; *Selânikî* II, s.655]**Sonraki görevi:** Nişancılık

[BOA.A.RSK.d. 1474, s.186.]

Ek kaynak: BOA.ANŞT.d.1148, s.2.**41 - Şah Mehmed Çelebi (Okçuzadeoğlu)**

Tayin: 4.Ca.1005/24.12.1596

[BOA.A.RSK.d.1474, s.186; *Selânikî* II, s.655; Nev'izâde Atâyî bu tayini 1005.Ra. olarak vermektedir (*Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmîleti's-Sakâ'ik* I-II, Haz. Suat Donuk, İstanbul 2017, (= *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik* II), 1793.]

Önceki görevi: Büyük tezkireci

[*Hadâ'iku'l-Hakâ'ik* II, 1793.]

Ölüm tarihi ve nedeni: 0.0.1039/

Normal

[Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik* II, 1794; *Fezleke* II, 699-700; *Halifetü'r-Rü'esâ*, s. 24]

Ayrılma: 4.S.1006/16.09.1597

[BOA.A.RSK.d.1474, s.255; *Selânikî* II, s.705-706.]

Sonraki görevi: Defter emini

[*Selânikî* II, s.705, 719; *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik* II, 1793]

Ek kaynak: BOA.KK.d.345, s. 1 (17.B.1005); BOA.MAD.d. 4676; BOA.DBRZ.d.20630 (11.Ş.1005-28.Z.1005).

42 - Yahya Efendi

Tayin: 4.S.1006/16.09.1597

[BOA.A.RSK.d. 1474, s.255; *Selânikî* II, s.705-706 (Gün: Evl.).]

Önceki görevi: Riyasetten mazul

[*Selânikî* II, s.705.]

Ayrılma: 15.Ra.1007/16.10.1598

[BOA.KK.d.348, s.129; BOA.EV.HMH.d.39, s.36 (Gün: 16.Ra)]

Sonraki görevi: -

Ek kaynak: KK.d.348, s. 1 (27 Ra. 1006); BOA.A.NŞT.d.1156, s.65 (15.B.1006).

43 - Musa Çelebi (4.defa)

Tayin: 15.Ra.1007/16.10.1598

[BOA.KK.d.348, s.129; KK.d.349, s. 8; BOA.EV.HMH.d.39, s.36 (gün: 16.Ra.); BOA.A.NŞT.d.1157, s.264; MAD.d. s. 3 (17.Ra.1007 günü riyâset için hil'at giydi.)]

Önceki görevi: Nişancı

[*Selânikî* II, s.821]

Ayrılma: 17.M.1008/09.08.1598

[BOA.KK.d.349, s.48, 49, 66; *Selânikî* II, s.821; *Topçular Katibi* I, 259.]

Sonraki görevi: -

Ek kaynak: BOA.KK.d.349, s.8; KK.d.137, s.4; BOA.ANŞT.d.1161, s.4 (9.Ş.1007).

44 - Hamza Efendi (Yaycızade Küçük -) (1.defa)**Tayın:** 20.M.1008/09.08.1598[KK.d.137, s.5; BOA.ANŞT.d.1161, s.90 (Gün: 21.M.; *Topçular Kâtibi I*, 259 (Tarih: Evs.M.); *Selânikî II*, s.821 (Gün ve ay yok)]**Önceki görevi:** Büyük tezkireci[*Selânikî II*, s.821; *Topçular Kâtibi I*, 177, 188, 228, 237, 240.]**Ölüm tarihi ve nedeni:**

Evl.Ca.1033/Katlı

[BOA.KK.d. 264, s.43; *Topçular Kâtibi*, s.791 (Tarih: Evs.M.1033); Taş baskı olan *Halîfetü'r-rü'esâ'*da vefatı 1032 olarak verilmiş (s.25), Ahmed Resmî müellif nüshası olan *Hadîkatü'r-rü'esâ'*da Hamza Efendi'nin Okmeydanı'nda mezar taşını gördüğünü ve ölüm tarihinin 1033 olarak yazılı olduğunu derkenarla biyografisine ilave etmiştir (Süleymaniye Ktb. Reisülküttab 629, vr.19a)]**Ayrılma:** 21.M.1010/22.07.1601[Tarih Mahmud Medhî'nin tayinine göredir (*Topçular Kâtibi I*, s. 307).]**Sonraki durumu:** Azl ve hapis**Ek kaynak:** BOA.KK.d.152, s.1; BOA.ANŞT.d.1161, s. 274-275 (4.M.1010); Naimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn) I (1000-1015/1592-1607)*, Ankara 2007, (=Naimâ I), s. 167, 175.**45- Mahmud Medhî Efendi³⁶****Tayın:** 21.M.1010/22.07.1601[*Topçular Kâtibi I*, s. 307.]**Önceki görevi:** -**Ayrılma:** 9.L.1011/22.03.1603

[(Tarih Hamza Efendi'nin tayinine göredir); BOA.KK.d.7530, s.6 (Gün: Evs.N.)]

³⁶ . Kâtib Çelebi 20 L. 1007 tarihinde reisülküttab kaymakamlığına tayin edildiğini bildirdiği Medhî Efendi'nin (*Fezleke I*, s.155) isminin İlyas Bey olduğunu söylemektedir (s. 258-259). Nev'izâde Atâyî de ismini İlyas Bey olarak zikretmektedir (*Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî's-Şakâ'ik II*, Haz. Suat Donuk, İstanbul 2017, s. 1234-1235). 1011 tarihli bir Gedik defterinde isminin İlyas değil Mahmud olduğu "Medhî"'nin de mahlası olduğu zikredilmektedir (BOA.KK.d..7530, s.6). *Tahvil Ahkâm Defterlerinde* bu ismi mahlas olarak kullandığını kendi zamanındaki çeşitli hükümlerin kenarında görmekteyiz.

Ölüm tarihi ve nedeni:
Evs.N.1011/Sefer esnasında görevde.

Sonraki durumu: Vefat

[Kâtib Çelebi, *Fezleke* I, s.258-259 (Tarih: Ş.1011); Vefatı ile boşalan kitabet kadrosu 14.L.1011 tarihinde oğlu Pîr Mehmed'e verilmiştir (BOA.MAD.d.18155, s. 121; BOA.KK.d. 7530, s.6). Muhallefatı da aynı tarihte mîriye intikal ettirilmiştir (KK.d.1884, s.31). Daha sonra çocuklarının itirazı neticesi 20.Za.1013 tarihinde çıkan bir ferman ile muhallefat bedeli kadar bir mukataa geliri çocuklarına tahsis edilmiştir (BOA.A.DVNS.MHM.d.75, h.428).]

46 - Hamza Efendi (Yaycızade Küçük -) (2.defa)

Tayın: 9.L.1011/22.03.1603
[BOA.KK.d.148, s.227; BOA.A.NŞT.d.1173, s.49 (Gün: 11.L.); 1.Za.1011'de riyaset için hil'at giydi (KK.d.1783, s.21).]

Ayrılma: 0.R.1012/08.09-06.10.1603

[*Naîmâ* I, s.237.]

Önceki görevi: -

Sonraki görevi:

Ek kaynak: TS.MA.e.1081-55 (Evl.Ra.1012).

47 - Mim Mehmed³⁷ Efendi

Tayın: 0.R.1012/08.09-06.10.1603 **Ayrılma:** 23.Ş.1014/03.01.1606

³⁷ Kaynaklarda daha çok "Mim Efendi" şeklinde mahlasıyla anılmaktadır. Halikatü'r-rüesa'nın matbu nüshasında "Mim İbrahim" olarak zikredilmektedir. Eserin müellif nüshasında ise kaynaklara uygun bir şekilde "Kâtib Mim Efendi" şeklinde verilmektedir. Arşiv kaynaklarında da genellikle "Mim Efendi" olarak verilen bu ismin "Kâtib Mehmed, Mim" olduğunu "Gedikli Kâtib" defterinden öğreniyoruz. Hatta kırklı kitabet gediğinin kaydı üzerindeki berat tecdidî şerhini de kendisinin koyduğu "elimizde olan nişan-ı hümayun" ibaresinden anlaşılmaktadır (BOA.KK.d.7530, s.5); Mim Mehmed Efendi 3.M.1021 günü Anadolu vilayeti defterdarı olarak kendisine "âdet-i zemistânî" adıyla hazineden kışlık kürkleri verilmiştir BOA.KK.d.1792, s.403)

[*Naîmâ* I, s.237.]

[BOA.KK.d.256, s.28.]

Önceki görevi: Tezkirecilik

[BOA.KK.d.1783, s. 31; *Naîmâ* I, s.237.]

Sonraki görevi: Vezir nezdinde riyaset kaymakamlığı (Tayini: 24.M.1017)

[BOA.A.RSK.d.1481, s.20.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

20.Ra.1031'de gediği mahlulden şakird Muslu'ya intikal etmiştir.

[BOA.KK.d.257, s.53.]

Ek kaynak: BOA.KK.d.7530, s.5; BOA.MAD.d.9821 (7.Ca.1012-15.Z.1014); MAD.d.3665 (6.Za.1013-24.Z.1013).

48 - Hasan Hükmî Efendi (1.defa)

Tayin: 23.Ş.1014/03.01.1606

[BOA.KK.d.256, s.28.]

Ayrılma: 15.Z.1014/23.04.1606

[BOA.D.BRZ.d.20653, s.19;
BOA.KK.d.160, s.7. (gün.Evl.Z)]

Önceki görevi: Reisülkütüblük vekâleti.

[BOA.KK.d.256, s.1/5.; A.RSK.d.1477, s.2, 23, 43; KK.7515, s.4 (1.M.1014); KK.d.161.s.3 (3.M.1014); KK.d.7530, s.5 (27.R.1014)BOA.MAD.d.3665.]

Sonraki görevi: Nişancı

[BOA.D.BRZ.d.20653, s.19;
BOA.KK.d.7530, s.7.]

Ek kaynak: BOA.D.KRZ.d.33120; BOA.KK.d.1894, s.9 (28.N.1014).

49 - Hamza Efendi (Yaycızade Küçük -) (3.defa)

Tayin: 15.Z.1014/23.04.1606

[BOA.DBRZ.d.20653, s.21.]

Ayrılma: 27.M.1016/24.05.1607

[Tarih Mecd Mehmed Efendi'nin tayinine göredir]

Önceki görevi: -

Sonraki görevi: -

Ek kaynak: BOA.KK.d.160, s.7 (23.Ş.1015); BOA.DBRZ.d.20653, s.337 (3.Z.1015).

50 - Mecd Mehmed Efendi³⁸**Tayın:** 27.M.1016/24.05.1607

[BOA.KK.d.163, s. 14/1;
BOA.D.BRZ.d.20652, s.377 (1.S.1016'da
riyaset için hil'at giymiş); *Topçular Kâtibi*,
s.480 (Gün yok)

Önceki görevi: -**Ayrılma:** 5.C.1022/23.07.1613

[BOA.A.RSK.d.1585-A, s.56]

Sonraki görevi: Nişancı

[BOA.A.RSK.d.1585-A, s.58 (23.C.1022);
A.RSK.d.1484, s.68; Feridun M. Emecen,
"Ali'nin 'Ayn'ı: XVII. Yüzyıl Başlarında
Osmanlı Bürokrasisinde Kâtib
Rumuzları", *Tarih Dergisi*, XXXV (1994),
s.139.]

Ek kaynak: BOA.KK.d.1786, s.9 (16.Ra.1016). Bu kaydın bir sureti için bk. KK.d.1896, s.25;
s.148 (8.L.1016); BOA.A.RSK.d.1481, 32 (11.N.1017), s.52 (4.R.1018); BOA.MAD.d.5151, s.12
(16.Ca.1020); BOA.ANŞT.d.1211, s. 26, 28 (4.Ş.1021).

51 - Hüseyin Efendi**Tayın:** 5.C.1022/23.07.1613

[BOA.A.RSK.d.1585-A, s.56;
BOA.A.NŞT.d.1212, s.21; A.NŞT.d.1213, s.8]

Önceki görevi: -**Ayrılma:** 1.S.1023/13.03.1614

[BOA.A.RSK.d.1585-A, s.76 (Ayrılma
tarihi Hasan Hükmi'nin tayinine göredir.)

Sonraki görevi: -

Ek kaynak: *Topçular Kâtibi*, s.623.

52 - Hasan Hükmi Efendi (2.defa)**Tayın:** 1.S.1023/13.03.1614**Ayrılma:** 1.Ş.1023/06.09.1614

³⁸ Mecd Mehmed Efendi'nin bu riyaset döneminde Mustafa Efendi vekâlette bulunmuştur. 14.Ra.1016 tarihinde tayin edilmiş (BOA.A.RSK.d.1481, s.2.), 11.N.1017 tarihinde ayrılmıştır (BOA.A.RSK.d.1481, s.32). 5 Ra.1016 ve 12.Ş.1016 tarihlerinde reisülküttab olarak ismi geçmektedir (KK.d.163, s.41). 23.B.1017 tarihinde reisülküttab kaymakamı olarak zikredilmektedir (BOA.A.DVNS.MHM.d.81, h.399). 18 R. 1024 tarihli rüus kaydında Mustafa Efendi'nin daha önce reisülkütub vekili olduğu belirtilmektedir (BOA.A.RSK.1484, s.130).

[BOA.A.RSK.d.1585-A, s.76;
BOA.MAD.d.5148; A.RSK.d.1484, s.82;
A.NŞT.d.1212, s.121 (6.S.1023); F.M.
Emecen, "Ali'nin 'Ayn'ı", s.140]

[Ayrılma tarihi Mustafa Sem'i Efendi'nin
tayinine göredir.]

Sonraki görevi: Nişancı

[BOA.A.RSK.d.1484, s.116 (23.Z.1023).]

Önceki görevi: -

Ek kaynak: BOA.MAD.d.5148 (3.S.1023-30.C.1023); A.d.3010 cilt kapağı (18.R.1023)

53 - Mustafa Sem'î³⁹ Efendi

Tayin: 1.Ş.1023/06.09.1614

[BOA.A.RSK.d.1585-A, s.94; A.NŞT.d.1218,
s.3; BOA.A.NŞT.d.1219, s.2 (Gün: 25.Ş.)]

Önceki görevi: Baştezkireci

[BOA.A.RSK.d.1585-A, s.94.; KK1794, s.96
(24.N.1020 tarihli saliyane listesi); *Topçular
Kâtibi*, s.600.]

Ayrılma: 18.Z.1023/19.01.1615

[MAD.d.5148, s.140;
BOA.A.DVNS.MHM.d.80, s.366 (Gün:
23.Z.)]

Sonraki görevi: -

Ek kaynak: *Topçular Kâtibi*, s.604.

54 - Mecd Mehmed Efendi

Tayin: 22.Z.1023/23.01.1615

[BOA.A.RSK.d.1484, s.116; *Topçular Kâtibi*, s.
635.]

Önceki görevi: -

Ölüm tarihi ve nedeni:

Evl.S.1036'da "merhûm" olarak
zikrediliyor.

[BOA.KK.d.373, s.365b.]

Ayrılma: 6.B.1026/10.07.1617

[BOA.A.RSK.d.1485, s.159; *Topçular
Kâtibi*, s.658 (gün: 8.Ca.)]

Sonraki görevi: Reisülküttab
vekaleti

[*Topçular Kâtibi*, s.658; BOA.KK.d.666,
s.65 (19.Z.1026).]

Ek kaynak: A.DVNS.NŞT.d.01 (14.S.1024); BOA.KK.d.1902, s.188 (5.S.1026);
BOA.A.RSK.d.1485, s.151 (19.Ra.1026); BOA.KK.d.666, s.59 (18.Ra.1026 Seferden gelip
riyasete devam etmesi).

³⁹ Mustafa Efendi'nin mahlası "Şem'î" değildir. Bu verilen belgelerde "Sem'î" şeklinde geçmektedir.

55 - Hamza Efendi (Yaycızade Küçük -) (4.defa)**Tayin:** 6.B.1026/10.07.1617[BOA.A.RSK.d.1485-A, s.159; *Topçular Kâtibi*, 658 (Gün: 8.Ca.).]**Önceki görevi:** Reisülküttab vekili

[BOA.MAD.d.5148.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

1033.Ca.Evl./Katl

[BOA.KK.d.264, s.43; *Topçular Kâtibi*, s.791 (gün: Evh.M.)]**Ayrılma:** 1.S.1028/18.01.1619

[Ayrılma tarihi Mecd Mehmed Efendi'nin tayinine göredir.]

Sonraki görevi: -*Ek kaynak:* BOA.KK.d.1309 (7B1026-26Za.1026); KK.d.666, s.89 (29.m.1027).**56 - Mecd Mehmed Efendi****Tayin:** 1.S.1028/18.01.1619[*Topçular Kâtibi*, s. 687.]**Önceki görevi:** -**Ayrılma:** 3.Ra.1029/07.02.1620

[Ayrılma tarihi Hamza Efendi'nin tayinine göre.]

Sonraki görevi: -*Ek. kaynak:* BOA.KK.d.666, s.235, 257, (3.S.1028- 24.Ra.1028).**57 - Hamza Efendi (Yaycızade Küçük -) (5.defa)****Tayin:** 3.Ra.1029/07.02.1620

[BOA.A.NŞT.d.1237, s.28; BOA.KK.d.666, s.361 (tayin hil'ati giymesi: 7.R.1029); Hil'atin rûznâmçe kaydı: KK.d.1806, s.656.]

Önceki görevi: -**Ölüm tarihi ve nedeni:**

Evl.Ca.1033

[BOA.KK.d.264, s.43; BOA.TD.d.744, s.22.]

Ayrılma: Evh.B.1031/31.05-09.06.1622

[Tarih Mecd Mehmed Efendi'ye göredir.]

Sonraki görevi: Mazul ve sonra katl[*Topçular Katibi*, s.791.]*Ek kaynak:* BOA.KK.d.666, s.371, 376.

58 - Mecd Mehmed Efendi

Tayin: Evh.B.1031/31.05-09.06.1622

[BOA.A.RSK.d.1490, s.2; Topçular Kâtibi, s.704.]

Önceki görevi: Reisülküttab vekili
[BOA.KK.d.257, s.36.]

Ayrılma: 24.Za.1032/19.09.1623

[Tarih Durak Efendi'nin tayinine
göredir.]

Sonraki görevi: -

Ek kaynak: BOA.KK.d.371, kapak sayfası (18.Ş.1031); KK.d.5510, s.92 (22.S.1032).

59 - Durak Efendi

Tayin: 24.Za.1032/19.09.1623

[BOA.KK.d.372, s.96; BOA.A.NŞT.d.1250, s.19.]

Önceki görevi: Defter emîni

[Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devletinde Defterhane-i Âmire (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*, Ankara 2014, s.155; *Topçular Kâtibi*, s.765.]

Ölüm tarihi ve nedeni: Evl.M.1037

[BOA.KK.d.264, s.47; KK.d.373, s.15, 16, 18, 326; BOA.KK.d.2104, s.74.]

Ayrılma: 12.M.1036/03.10.1626

[BOA.MAD.d.5150, s.152]

Sonraki durumu: Vefat

Ek kaynak: Topçular Kâtibi, s.794 (1.B.1033), 805 (18.R.1034); BOA.MAD.d.5510, s.35, 43, 92 (15.M.1034-18.S.1035); BOA.KK.d.3399 (5.M.1034-1.M.1036); BOA.KK.d.373, s.45 (17.C.1035), s.39 (Evh.L.1035); *Fezleke II*, s.617.

60 - Kadrî Efendi

Tayin: 12.M.1036/03.10.1626

[BOA.MAD.d.5150, s.152]

Önceki görevi: Reisülküttab vekili

Ayrılma: 2.R.1036/21.12.1626

[Ayrılma tarihi Mehmed Efendi'ye
göredir]

Sonraki görevi: -

[BOA.KK.d.374, s.14b (Evl.Za.1035);
BOA.MAD.d.5510, s.93.]

61 - Mehmed Efendi

Tayin: 2.R.1036/21.12.1626

[BOA.A.NŞT.d.1256, s.41; *Topçular Kâtibi*,
s.826. (Gün. 12.Ra.1036).]

Önceki görevi: -

Ölüm tarihi ve nedeni: 0.S.1037/N

[*Vekayi'ü'l-Fudala I*, s. 823.]

Ayrılma: 0.S.1037/12.10-
09.11.1627

[*Vekayi'ü'l-Fudala I*, s. 823.]

Sonraki görevi: -

Ek kaynak: BOA.KK.d.3399, s.45b (5.R.1036); KK.d.373, s.377b (Evs.Ca.1036); KK.d.391, s.1;
KK.d.398, s.227.

62 - Abdullah Efendi (Sarı -)

Tayin: 0.S.1037/12.10-09.11.1627

[*Vekayi'ü'l-Fudala I*, s. 823.]

Önceki görevi: Tezkire-i Evvel

[Nihat Azamat, "Sarı Abdullah", *DİA*,
XXXVI, 146.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

23.S.1071/Normal

[Nihat Azamat, "Sarı Abdullah", 146;
Halifetü'r-rü'esâ, s. 32.]

Ayrılma: 1.Ş.1037/04.06.1628

[Tarih Mustafa Efendi'ye göredir.]

Sonraki görevi: -

Ek kaynak: BOA.MAD.d.364, s.37, 91 (16.Ra.1037); MAD.d.5965 (22.R.1037-19.Ca.1037);
KK.d.380, s.6b (Evs.Ca.1037); BOA.KK.d.1922, s.25 (19.C.1037); BOA.TT.d.749, s.14.

63 - Mustafa (Muslî/Safî) Efendi⁴⁰**Tayin:** 1.Ş.1037/04.06.1628[*Topçular Kâtibi* II, 856; BOA.KK.d.263, s.13; KK.d.265, s.27 (Gün verilmemiştir.)]**Önceki görevi:** -**Ayrılma:** Evh.C.1041/13-22.01.1632

[Tarih Mehmed Muhyî Efendi'ye göredir.]

Sonraki görevi: -

Ek kaynak: BOA.A.DVNS.MHM.d.84, s.1 (7.N.1037); BOA.MAD.d.364, s.37 (19.N.1037); MAD.d.802, s.46, 361, 459 (10.L.1037-25.Z.1038); MAD.d.5965 (12.L.1037-17.Za.1038); BOA.MAD.d.5150, s.283, 302, 314, 338, 515 (7.Z.1037-17.Z.1038); BOA.KK.d.1922, s.340 (25.M.1038); KK.d.264, s.44 (M.1038); MAD.d.12777 (10.Ra.1038); BOA.DBRZ.d.20683, s.197 (13.R.1038); *Topçular Kâtibi* II, 883 (17.R.1038 sefer dönüşü reisülküttablık ibka); BOA.A.DVNS.MHM.d.84, s.1 (7.N.1038); KK.d.380, s.241-242 (Evl.Ş.1038, Evs.Za.1038, Evs.N.1039, Evs.M.1041); BOA.A.RSK.d.1498, s.31, s.54 (6.R.1039, 10.Z.1039); *Fezleke* II, 691, 695 (24.N.1039); BOA.KK.d.373, s.192b, s.193b (Evl.Z.1038, Evs.L.1039); *Naîmâ Mustafa Efendi, Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfîkayn)* III (1039-1050/1629-1641), Ankara 2007 (=Na'imâ III), s.666; KK.d.380, s.342 (Evs.M.1041); BOA.KK.d.3400, s.32, 82 (6.R.1041).

64 - Mehmed Muhyî Efendi**Tayin:** Evh.C.1041/13-22.01.1632

[BOA.A.RSK.d.1501, s.18.]

Önceki görevi: Nişancı

[BOA.A.DFE.RZ.d.2174, s.5-6.]

Ayrılma: 23.M.1042/10.08.1632

[Tarih Kadri Efendi'ye göredir.]

Sonraki durumu: Tekaid

[BOA.KK.d.373, s.157a.]

Ek kaynak: BOA.A.RSK.d.1501, s.18 (Evh.C.1041); BOA.KK.d.391, s.1 (Evl.Ş.1042); BOA.A.DFE.d.84 s.1.

65 - Kadri Efendi**Tayin:** 23.M.1042/10.08.1632**Ayrılma:** 20.N.1044/09.03.1635

[Tarih Ebubekir Efendi'ye göredir.]

⁴⁰ Belgelerde aynı tarihte (25.Z.1038) reisülküttab olarak hem Mustafa (BOA.MAD.d.802, s.361) hem de Muslî (s.455, 459) ismi zikredilmektedir.

[BOA. A.RSK.1501, s.46; A.RSK.d.1502, s.22; BOA.A.NŞT.d.1269, s.4; BOA.KK.d.4877, s.8; *Topçular Katibi II*, s.977; BOA.KK.d.1652, s.126 (14.S.1042 Tayin hil'atini giymesi)]

Sonraki görevi: -

Önceki görevi: Piyade mukabeleciliği (O.R.1038)

[*Topçular Katibi II*, s.884.]

Ek kaynak: BOA.KK.d.667-M, s.55 (8.M.1042 Paşakapısı'nda hil'at giymesi); AE.SMRD.IV. 8-793 (17.L.1042); *Topçular Kâtibi*, s. 977, 982; KK.d.398, s.1 (11.R. 1043).

66 - Ebûbekir [Sıdkî] Efendi (1.defa)

Tayin: 20.N.1044/09.03.1635

[BOA.KK.d.267, s.1.]

Ayrılma: 9.Ş.1048/16.12.1638

[Tarih Abdullah Efendi'ye göredir. (*Naîmâ III*, s. 891).]

Önceki görevi: -

Sonraki görevi: -

Ek kaynak: BOA.MAD.d.1332, s.78 (24.N.1047).

67 - Abdullah Efendi (Sarı -) (2. defa)

Tayin: 9.Ş.1048/16.12.1638

[*Naîmâ III*, 891.]

Ayrılma: 16.N.1048/21.01.1639

[*Tarih Hasan Hilmî'ye göredir.*]

Önceki görevi: Reisülküttab vekili

[BOA.KK.d.269, s.4 (1.Z.1047); *Vekayiu'l-Fudala I*, 823.]

Sonraki görevi: Anadolu muhasebeciliği

[*Vekayiu'l-Fudala I*, 823 (0.Ca.1050).]

Ek kaynak: BOA.MAD.d.3626.

68 - Hasan Hilmî Efendi

Tayin: 16.N.1048/21.01.1639

[*Kara Çelebi-zâde Abdülâzîz Efendi'nin Zafername Adlı Eseri (Tarihçe-i Feth-i Revan ve Bağdad)*, Haz. Nermin Yıldırım,

Ayrılma: 27.N.1054/27.11.1644

[Tarih Sıdkî Efendi'nin tayinine göredir.]

Sonraki durumu: Vefat

MSGÜ.SBE., (=Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, (=Kara Çelebi-zâde, *Zafername*), s.62.]

Önceki görevi: Atlı mukabeleciliği

[Kara Çelebi-zâde, *Zafername*, s.34. (0.Ca.1048)]

Ölüm tarihi ve nedeni:

27.N.1054/Normal-Görevde

[Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)* IV (1051-1059/1641-1650), Ankara 2007 (=Naîmâ IV), s.1027; Görevde vefatı nedeniyle zeamet ve kitabet gediği 10.L.1054'te İsmâ'il Efendi'ye verilmiştir (BOA.TT.d.761, s.16); Sahip olduğu rub' feraşet hissesi de 16.Za.1054 tarihinde Durmuş Ağa'ya intikal etmiştir (BOA.MAD.d.2995, s.20).]

Ek kaynak: BOA.A.RSK.d.1510, s.5 (1048-1049); BOA.MAD.d.3626 (29.Ca.1049-22.Z.1050) BOA.MAD.d.126, s. 4, 7, 11b (15.B.1050, 17.M.1050, 1.M.1053); BOA.İE.ML.4-299 (15.B.1051); BOA.A.DVNS.MHM.d.89, s.1 (1.M.1052); BOA.A.DVNS.NŞT.d.220, s.1 (1.B.1053).

69 - Ebûbekir Sıdkî Efendi (2.defa)

Tayin: 27.N.1054/27.11.1644

[BOA.KK.d.258, s.69; KK.d.400, s.3; BOA.A.d.345, s.52 (27.L.1054 günü riyaset için hil'at giymiştir)]

Önceki görevi: Defter emîni

[BOA.A.d.345, s.6.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

0.M.1073/N.

[Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayi'u'l-Fuzala Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli* II, Haz. Ramazan İkinci, İstanbul 2018, (=Vekayi'u'l-Fuzala II) s.1628-1629.]

Ayrılma: 10.Ş.1060/08.08.1650

[Tarih Mevkufatî Mehmed Efendi'ye göre dir.]

Sonraki görevi: -

Ek kaynak: BOA.A.RSK.d.1517, s.1 (1.M.1055); BOA.MAD.d.416 (10.M.1055-10.Ca.1056); MAD.d.6192, (26.Ra.1056-14.S.1057); BOA.ADVN.DVE.d.15, s.10 (1.C.1057); MAD.d.5220, s.44, 81 (19.M.1057-9.R.1058); MAD.d.6012, s.80 (17.Z.1057); MAD.d.2509, s.41 (22.Z.1057); BOA.A.d.2231, s.33 (11.R.1058), s.43 (24.Z.1058), s.55 (8.R.1058); MAD.d.3665 (15.Ra.1058-29.Z.1058); MAD.d.2298, s.41 (17.Ş.1058-1.Ra.1060); *Naîmâ* IV, 1203.

70 - Mehmed Efendi (Mevkufâtî -)

Tayin: 10.Ş.1060/08.08.1650

[BOA.KK.d.400, s.51; BOA.KK.d.668, s.53 (Tayin hil'atini 9.N.1060'da giymiştir); BOA.KK.d.400, s.51 (Gün; 10.Ş.; *Naîmâ* V, s. 1266.)]

Önceki görevi: Cizye muhasebeciliği

[*Halîfetü'r-riü'esâ*, s.38.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

20.R.1065/Katl.

[Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*, (Tahlil ve Metin) 1732, Haz. Nevzat Kaya, Ankara 2003, s.193 (Gün: Evs.Ca.); Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke* (1065-22 Ca.1106/1654-7 Şubat 1695), Haz. Nazire Karaçay Türkal, MÜ.TAE Doktora Tezi, İstanbul 2012, s.12 (=Zeyl-i Fezleke); Vecihî Hasan Efendi, *Tarih*, Leiden Üniversitesi Ktp., nr. 894, vr. 60b; Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ* (*Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn*) V (1060-1064/1650-1654) (=Naîmâ V), 1592-1595.]

Ayrılma: 18.N.1061/04.09.1651

[Tarih Şâmîzâde Mehmed Efendi'nin tayinine göredir); *Naîmâ* V, 1354 (Gün: 19.N.).]

Sonraki görevi: Azil ve hapisten sonra başmuhasebecilik

[*Naîmâ* V, 1457; VI, 1588.]

71 - Mehmed Efendi (Şâmîzâde Şeyhî -) (1. defa)

Tayin: 18.N.1061/04.09.1651

[BOA.A.RSK.d.1524, s.18; BOA.KK.d.400, s.61; *Naîmâ* V, 1354 (Gün: 19.N.).]

Önceki görevi: Beylikçi

Ayrılma: 1.Ca.1065/09.03.1655

[(Tarih Sıdkî Efendi'nin tayinine göredir); *Zeyl-i Fezleke*, s.11; Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*, s.193 (Gün: Evs.Ca.); Abdurrahman Abdi

[*Nâimâ* V, 1354; *Halîfetü'r-rü'esâ*, s.38.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

10.S.1074/Katlı

[*Tarih-i Nihadî* (152b-233a), *Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Haz. Hande Nalan Özkasap, MÜ.TAE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, s.51; '*İsa-zade Tarihi* (*Metin ve Tahlil*), Haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 1996, s.79 (Gün: 9.S.); Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekayi'-name*, [*Osmanlı Târîhi* (1648-1682)], *Tahlil ve Metin Tenkidî*, Haz. Fahri Ç. Derin, İstanbul 2008, s.159; Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi*, VI, Haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, İstanbul 2002, s. 197 (Gün: 9.S.); Mühürdar Hasan Ağa, *Cevahirü't-Tevarih*, Haz.Ebubekir Siddik Yücel, Sivas 2013, s.137 (Gün: 9.S.den bir iki gün sonra); TSMA.d.2315, vr.42b-48a (Muhallefatının kabzı)]

Paşa, *Vekayi'-name*, s.75. (Gün: 23.R.); *Nâimâ* VI, s.1588 (Gün: 25.R.).]

Sonraki durumu: Azl ve haps ve sürgün.

[Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekayi'-name*, s.75; Vecihî Hasan Efendi, *Tarih*, Leiden Üniversitesi Ktp., nr. 894, vr. 60b; *Zeyl-i Fezleke*, s.11-12.]

Ek kaynak: BOA.A.DVNS.ŞKT.d.2, s.2 (1.Za.1062); TSMA.e.515/2 (7.M.1062); A.DVNS.ŞKT.d.3, s.2 (1.M.1064).

72 - Ebûbekir Sıdkî Efendi/Paşa (3. defa)

Tayin: 1.Ca.1065/09.03.1655

[BOA.A.RSK.1529, s.1, 4¹¹; BOA.KK.d.400, s.107 (Gün: Evl.Ca.); Vecihî Hasan Efendi, *Tarih*, Leiden Üniversitesi Ktp., nr. 894, vr. 60b; *Zeyl-i Fezleke*, s.11 (Gün: 20.R.); *Nâimâ* Mustafa Efendi, *Târîh-i Na'imâ* (*Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn*) VI (1065-1070/1654-1660), Ankara 2007, (=Nâimâ VI), s. 1588 (Gün: 25.R.).]

Önceki görevi: Rumeli beylerbeyiliğinden mazul

[*Nâimâ* VI, 1588.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

0.M.1073/N.

[*Vekayi'ü'l-Fudala* II, 1628.]

Ayrılma: 14.Z.1066/03.10.1656

[(Tarih Şâmîzâde Mehmed Efendi'nin tayinine göredir.)]

Sonraki görevi: -

⁴¹ Sıdkî Efendi kendi tayinini "gurre-i C. 1065 olarak kaydetmiş ise de devamındaki birkaç kaydın gurre-i Ca. tarihini taşıması ve devamının bu tarihten önce olmaması nedeniyle sehven gurre-i C. yazmış olmalıdır (BOA.A.RSK.d.1529, s.3).

Ek kaynak: BOA.MAD.d.1442 (24.Ca.1065-17.S.1066); BOA.KK.d.3403 (13.Ra.1066-8.Z.1066).

73 - Mehmed Efendi (Şâmîzâde -) (2. defa)

Tayin: 14.Z.1066/03.10.1656
[KK.d.261, s.2; BOA.KK.d.400, s.124; Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*, s.193, 290 (Gün: Evl.Z.)]

Önceki görevi: Reisülküttablktan mazul.

Ayrılma: 10.S.1074/13.09.1663

[*Zeyl-i Fezleke*, s.307;

Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli I.*, (1071-1114/1660-1703), Haz. Abdülkadir Özcan vd., İstanbul 2013, (=Râşid ve Zeyli I) s.31 (Gün:1.M.); *Tarih-i Nihadî (152b-233a)*, s.51]

Sonraki durumu: Katl

Ek kaynak: [BOA.MAD.d.6008 (10.R.1069-15.S.1070); BOA.KK.d.3405 (1.Ca.1070-8.S.1071); KK.d.3406 (3.S.1071-10.Z.1071); KK.d.3407 (23.M.1072-1.M.1073); KK.d.3408 (3.M.1073-16.Ş.1073); KK.d.3409 (10.L.1073); *Tarih-i Nihadî (152b-233a)*, s.29.

74 - Hüseyin Efendi⁴² (Acemzâde -)

Tayin: 10.S.1074/13.09.1663

[Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke*, s.308; *Râşid ve Zeyli I*, 31 (Gün:1.M.); *Tarih-i Nihadî (152b-233a)*, s.51; Cevahir, s.138 (Gün: 9.S.1074)]

Önceki görevi: Büyük rûznameçeci

[Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke*, s.308; *Tarih-i Nihadî (152b-233a)*, s.51; Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı'at-ı Rûz-merre IV*, Haz. Mahmut Ak, Ankara 2017, (=Vâkı'at-ı Rûz-merre IV), s.213]

Ölüm tarihi ve nedeni:

0.0.1098/Katl

[*Râşid ve Zeyli*, I, 31; Sicill-i Osmanî II, 198]

Ayrılma: 17.Ş.1081/20.12.1670

[BOA.KK.d.3413, s.20b.]

Sonraki görevi: -

⁴² 1077 yılında Ayntabî Hüseyin Efendi İstanbul'da, Mustafa Efendi Edirne'de reisülküttab kaymakamudur (BOA.KK.d.3411; BOA.MAD.d.2747, s.9.)

Ek kaynak: BOA.KK.d.7516, s.48 (2.Ra.1075); BOA.MAD.d.1139, s.12 (21.Ca.1075); BOA.A.DVNSŞKT.d.4, s.2 (Evl.Za.1075); BOA.MAD.d.2747, s.4 (Evl.C.1076); BOA.AESMMD IV. 101-11810 (5.C.1075); BOA.İEML.8/680 (2.S.1081); BOA.KK.d.3413 (5.S.1080-17.Ş.1081); KK, 3409, 45, 49. 59. 86. 90 (7.Ca.1074-5.Za.1074); A.DVNSŞKT.d.4, s.3 (1075.Za.A); A.DVNSŞKT.d.7, s.1 (1081); BOA.MAD.2747, s.4. (Evl.C.1076).

75 - Mustafa Efendi (Frenk/Koca/Hacı -) (1. defa)

Tayin: 17.Ş.1081/20.12.1670

[BOA.KK.d.3413, s.20b]

Önceki görevi: Reisülküttab vekili

[BOA.KK.d.3413 (Asaleten tayinden önce çeşitli tarihlerde vekil olarak rüüs tezkiresi vermiştir)]

Ölüm tarihi ve nedeni:

22.R.1101/Normal

[BOA.KK.456, s.49, 50, 56; Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı'at-ı Rûz-merre* I, Haz. Muzaffer Doğan, Ankara 2017, (=Vâkı'at-ı Rûz-merre I), s.245 (Gün: 27.R.1101).]

Ayrılma: 7.Z.1086/22.02.1676

[BOA.KK.d.3417, s.15a]

Sonraki görevi: Reisülküttab vekili

[*Rüüs Defteri*, Universitätsbibliothek Leipzig, Vollers 1032, vr.45b (8Z.1087).]

Ek kaynak: BOA.A.ŞKT.d.6, s.3 [Edirne'de reisülküttab vekili (0.B.1077)]; BOA.İE.ML.9-801 [Edirne'de reisülküttab vekili (4.M.1079)]; BOA.KK.d.3414 (26.Z.1081-17.Z.1082); BOA.A.NŞT.d.1321, s.2 (1.M.1083); KK.d.3415 (2.M.1083-6.L.1083); KK.d.72/M (28.Z.1083); BOA.MAD.d.6010 (9.M.1084-22.Za.1084); BOA.İE.TZ.3-288 (6.S.1084); BOA.D.KRZ.d.33125 (24.Z.1084-4.Ca.1085); KK.d.3416 (9.Z.1084-3.L.1085); KK.d.3417 (16.M.1086-6.L.1086).

76 - Ahmed Efendi (Köse Reis)

Tayin: 7.Z.1086/22.02.1676

[BOA.KK.d.3417, s.15a.]

Önceki görevi: -

Ölüm tarihi ve nedeni:

17.N.1092/Görevde vefat

[*Halîfetü'r-rü'esâ*, s.42 derkenar]

Ayrılma: 17.N.1092/30.09.1681

[Tarih Telhisî-zâde Mustafa Efendi'nin tayinine göredir (*Tevliyet Rüusları*, Universitätsbibliothek Leipzig, B. or. 138, vr. 48b).]

Sonraki durumu: Görevde vefat

[*Halîfetü'r-rü'esâ*, s.42 derkenar.]

Ek kaynak: BOA.MAD.d., 571, s.2 (1.L.1087), 25 (1088Za27), 41 (1089), 62 (1090), 183 (11.B.1092); BOA.KK.d.3418 (28.S.1087); BOA.İE.HR.4/346 (14.Ş.1089); İEDH,, 4-354 (28.Za.1089); KK.d.3420 (19.S.1090)

77 - Mustafa Efendi (Telhisîzâde -)

Tayin: 17.N.1092/30.09.1681

[*Tevliyet Riiusları*, Universitätsbibliothek Leipzig, B. or. 138, vr. 48b]

Önceki görevi: Reisülküttab vekili

[BOA.A.DVNS.ŞKT.d.9, s.1 (15.L.1091)]

Ölüm tarihi ve nedeni:

3.S.1095/21.01.1684/İdam

[*Zübde-i Vekayiât*, s.171; Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli I*, s.261]

Ayrılma: 1.M.1095/20.12.1683

[Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât, Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, Hazırlayan Abdülkadir Özcan, Ankara 1995 (=Zübde-i Vekayiât), s.170; *Tarih-i Nihadî (152b-233a)*, s.95 (Gün: Evl.M.).]

Sonraki durumu: İdam

78 - Mustafa Efendi (Koca/Frenk -) (2. defa)

Tayin: 1.M.1095/20.12.1683

[*Zübde-i Vekayiât*, s.170; Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke*, s.917; *Târîh-i Râşid ve Zeyli I*, s.261.]

Önceki görevi: -

Ayrılma: 23.M.1097/20.12.1685

[*Zeyl-i Fezleke*, s.1023]

Sonraki görevi: Azl boşta, Rumeli beylerbeyliği payesiyle mütekaid.

[BOA.KK.d.546, s.50; *Zeyl-i Fezleke*, s.1023]

79 - Mehmed Bey (Ebû Kavuk -)

Tayin: 23.M.1097/20.12.1685

[*Zeyl-i Fezleke*, s.1023]

Önceki görevi: Sadaret mektupçusu

[*Zeyl-i Fezleke*, s. 1023.]

Ayrılma: 27.Za.1098/04.10.1687

[*Zeyl-i Fezleke*, s.1023; *Zübde-i Vekayiât*, s.245]

Sonraki görevi: Riyaset vekaleti ve rüznamçeci

[*Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, Haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 2000, s.11; *Zeyl-i Fezleke*, s.1279.]

Ek kaynak: BOA.MAD.2747, s.120 (Evl.S.1097); BOA.KK.d.684 (11.S.1097-17.Ca.1097)

80 - Nazmî Ahmed Efendi

Tayin: 27.Za.1098/04.10.1687

[BOA.A.RSK.d.1468-B, s.27;
BOA.A.DVN.ŞKT.d.10, s.247; *Zübde-i
Vekayiât*, s.245.]

Önceki görevi: Beylikçi

[*Zübde-i Vekayiât*, s.245.]

Ayrılma: 1.Ca.1099/04.05.1688

[BOA.ADVNŞKT.d.12, s.1]

Sonraki görevi: Azlden sonra
riyaset vekaleti

[BOA.A.DVNS.MHM.d.102, s.1
(14.Ş.1102); Üsküdarî Abdullah Efendi,
Vâkı'ât-ı Rûz-merre II, Haz. Recep Ahışalı,
Ankara 2017, (*Vâkı'ât-ı Rûz-merre* II), s.241
(18.Ş.1102); BOA.AE.SAMD.II.2251
(24.Ra.1005).]

Ek kaynak: BOA.A.DVNS.NMH.d.5/134, s.1 (2.M.1099); BOA.MAD.d.2747, s.149
(Evl.M.1099).

81 - Şems Ahmed Efendi

Tayin: 1.Ca.1099/04.05.1688

[BOA.KK.d.453,s.2, (başlık); .KK.d.456,s.1
(başlık); KK.d.457, s.8 (başlık); .KK.d.455, s.2
(Gün: Evl.Ca.)]

Önceki görevi: -

Ölüm tarihi ve nedeni:

24.R.1105/Normal

[BOA.AE.SAMD.II.21-2251]

Ayrılma: 6.S.1101/19.10.1689

[*Vâkı'ât-ı Rûz-merre* I, 229

(Reisülkütütlük Ebubekir Efendi'ye
lisanen verilmiş.)]

Sonraki görevi: Reisülkütütlük
vekîli

[Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı'ât-ı
Rûz-merre* III, Haz. Erhan Afyoncu, Ankara
2017, (= *Vâkı'ât-ı Rûz-merre* III), s.70;
BOA.A.DVNS.MHM.d.103, kapak.]

Ek kaynak: BOA.A.DVNS.DVE.d.28, s.4 (21.B.1099); BOA.KK.d., 454/27 (6.Ş.1099);
BOA.A.DVNS.MHM.d.98, s.1 (1.M.1100); BOA.A.DVNS.ŞKT.d.12, s.1 (Evl.M.1100);
BOA.A.DVNS.ŞKT.d. 13, s.2 (12.Ca.1100); BOA.İE.ML.28-2709

82 - Ebûbekir Efendi (Acem/Şirvanî/Kara -) (1. defa)

Tayin: 6.S.1101/19.10.1689

(28.Ra.1101/09.01.1690)⁴³

[BOA.A.DVNS.MHM.d.99, s.39; *Vâkı'ât-ı Rûz-merre I*, s.229, 233; BOA.A.DVNS.DVE.d.28, s.24 (Gün: Evh.Ra.); *Zeyl-i Fezleke*, s.1279 (2.R.1101); *Zübde-i Vekayıat*, s.347 (21.B.1101); *Tarih-i Râşid ve Zeyli I*, s.376 (21.B.1101).]

Önceki görevi: Süvarî mukabeleciliği

[*Vâkı'ât-ı Rûz-merre I*, s.229; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s.11.]

Ölüm tarihi ve nedeni: 8.N.1135/

[Çelebizade İsmail Asım Efendi, *Tarih-i Çelebizade, Tarih-i Raşid ve Zeyli (1071-1141/1660-1729) III*, Haz. Abdulkadir Özcan v.d., İstanbul 2013, s.1318; *Nişancılar Durağı*, s.114; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayı' u'l-Fuzala Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli IV*, Haz. Ramazan Ekinci, s.3355 (Tarih: 8.C.1135).]

Ayrılma: 21.Ra.1106/09.10.1694

[*Zeyl-i Fezleke*, s.1564; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s.89; Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, Haz. Mehmet Topal, Ankara 2018, s.360; *Tarih-i Râşid ve Zeyli I*, s.472 (Gün; 22.Ra.); *Zübde-i Vekayıat*, s.500 (Gün: 28.Ra.); Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayı' u'l-Fuzala Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli III*, Haz. Ramazan Ekinci, İstanbul 2018 (*Vekayı' u'l-Fuzala III*), s.2260 (Gün verilmemiş).]

Sonraki görevi: İlbasan sancakbeyliği

[*Anonim Osmanlı Tarihi*, s.89; *Nusretname*, s. 360; *Silahdar Zeyli*, s.1564.]

Ek kaynak: BOA.A.DVNS.MHM.d.100, s.1 (Evl.Ş.1101); A.DVNS.MHM.d.101, s.1 (Evl.C.1102); 26.S.1103 ibka (*Vâkı'ât-ı Rûz-merre III*, s.49, 71); 15.B.1103 ibka [*Vâkı'ât-ı Rûz-merre III*, s.189; *Zübde-i Vekayıat*, s.422 (Gün: 15.B.); *Tarih-i Râşid ve Zeyli I*, s.424]; 19.Ş.1103 ibka (*Vâkı'ât-ı Rûz-merre III*, s.216) A.DVNS.MHM.d.104, s.1 (Evs.Ş.1103)

83 - Râmî Mehmed Efendi

Tayin: 21.Ra.1106/09.10.1694

[*Zeyl-i Fezleke*, s.1564; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s.90; *Tarih-i Râşid ve Zeyli I*, s.472 (Gün; 22.Ra.); *Zübde-i Vekayıat*, s.500 (Gün: 28.Ra.); Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayı' u'l-Fuzala Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli III*, s.2260 (Gün verilmemiş)]

Ayrılma: 8.B.1108/31.01.1697

[*Nusretname*, s.360; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s.125; *Zübde-i Vekayıat*, s.604; *Tarih-i Râşid ve Zeyli I*, s.532.]

Sonraki görevi: Azl ve boşta

⁴³ Ebûbekir Efendi'ye reisülküttablık 6.S.1101 tarihinde önce lisanen verilmiş [*Vâkı'ât-ı Rûz-merre I*, s.193; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s.11 (21.S.1101)], tayin 28.Ra.1101'de resmen gerçekleşmiştir (BOA.A.DVNS.MHM.d.99, s.39; *Vâkı'ât-ı Rûz-merre I*, s.229). 4.R.1101'de de görev hil'ati giymiştir [*Vâkı'ât-ı Rûz-merre I*, s.233; *Zeyl-i Fezleke*, s.1279 (2.R.1101)].

Önceki görevi:

[*Tarih-i Râşid ve Zeyli I*, s.472; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s.90; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayi' u'l-Fuzala Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli III*, s.2260.]

[*Zübde-i Vekayiat*, s.604; *Tarih-i Râşid ve Zeyli I*, s.532.]

Ek kaynak: BOA.A.DVNSŞKT.d.20, s.2 (Evl.Ş.1106); BOA.A.DVNS.MHM.d.106, s.1 (Evh.Ş.1106); A.DVNS.MHM.d.108, s.1 (Evs.C.1107)

84 - Mehmed Efendi (Küçük Çelebi -)

Tayin: 8.B.1108 / 31.01.1697

[*Nusretname*, s.360; *Zübde-i Vekayiat*, s.604.]

Önceki görevi: Maliye tezkireciliği

[*Nusretname*, s.360; *Zübde-i Vekayiat*, s.604; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s.125; *Tarih-i Râşid ve Zeyli I*, s.533.]

Ayrılma: 1.R.1109 / 17.10.1697

[*Nusretname*, s.434; *Zübde-i Vekayiat*, s.629; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayi' u'l-Fuzala Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli III*, s.2260 (Gün verilmemiş, isim Küçük Çelebi Mustafa Efendi).]

Sonraki görevi: Başmuhasebeci

[*Nusretname*, s.434; *Râşid ve Zeyli I*, s.550; *Zübde-i Vekayiat*, s.629]

Ek kaynak: BOA.A.DVNS.ŞKT.d.25, s.4 (Evs.L.1108).

85 - Râmî Mehmed Efendi (2. defa)

Tayin: 1.R.1109 / 17.10.1697

[*Nusretname*, s.434; Recep Ahışalı, "Râmî Mehmed Paşa", *DİA*, XXXIV, 449; *Zübde-i Vekayiat*, s.629 (gün: 2.R.); Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayi' u'l-Fuzala Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli III*, s.2260 (Gün verilmemiş)]

Önceki görevi: Reisülküttablktan mazul

[*Zübde-i Vekayiat*, s.629.]

Ölüm tarihi ve nedeni: 15.Z.1119

[BOA.C.DH.15351; *Râşid ve Zeyli II*, s.789; R. Ahışalı, "Râmî Mehmed Paşa", *DİA*, XXXIV, 450.]

Ayrılma: 8.Ş.1114 / 28.12.1702

[*Nusretname*, s.687; *Râşid ve Zeyli I*, s.627; *Zübde-i Vekayiat*, s.756; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s.188; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayi' u'l-Fuzala Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli III*, s.2260; R. Ahışalı, "Râmî Mehmed Paşa", *DİA*, XXXIV, 450.]

Sonraki görevi: Kubbealti vezirliği

[*Râşid ve Zeyli I*, s.627; R. Ahışalı, "Râmî Mehmed Paşa", *DİA*, XXXIV, 450.]

Ek kaynak: BOA.A.DVNS.ŞKT.d.28, s.6 (Evh.Ca.1109); BOA.A.DVNS.ŞKT.d.31, s.1 (Evl.L.1110); BOA.A.DVNS.MHM.d.111, s.8) (Evs.Z.1110); A.DVNS.MHM.d.112, s.32); BOA.A.RSK.d.1559, s.2; BOA.A.DVNS.MHM.d.110, h.2117, h.2149.

86 - Abdî Efendi (Şeyhzâde -)

Tayin: 8.Ş.1114/28.12.1702

[*Nusretname*, s.687; *Zübde-i Vekayiat*, s.757; *Râşid ve Zeyli I*, s.627]

Önceki görevi: Sadaret mektupçusu

[*Râşid ve Zeyli I*, s.627.]

Ölüm tarihi ve nedeni: 0.Ra.1122

[*Halîfetü'r-riü'esâ*, s.52.]

Ayrılma: 4.L.1114/21.02.1703

[*Nusretname*, s.700; *Zübde-i Vekayiat*, s.766; *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, s.204-205; *Râşid ve Zeyli I*, s.633]

Sonraki görevi: Azl ve evinde ikamet

[*Zübde-i Vekayiat*, s.766; *Râşid ve Zeyli I*, s.633.]

87 - Abdülkerim Bey Efendi (1. defa)

Tayin: 4.L.1114/21.02.1703

[*Anonim Osmanlı Tarihi*, s.204-205; *Râşid ve Zeyli I*, s.633; *Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Zübde-i Vekâyi'ât*, s.766; *Nusretname*, s.700.]

Önceki görevi: Divan-ı hümayun kalemi kisedarlığı

[*Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, s.204-205; *Râşid ve Zeyli I*, s.633.]

Ölüm tarihi ve nedeni: 0.M.1129

[*Nusretname*, s.1058.]

Ayrılma: Evl.R.1115/07-16.02.1704

[*Râşid ve Zeyli I*, s.II, s.768.]

Sonraki görevi: Beylikçilik

[*Râşid ve Zeyli I*, s.II, s.768.]

Ek kaynak: BOA.A.DVNSNMH.d.6, s.1.

88 - Ebûbekir Efendi (Acem -) (2. defa)

Tayin: Evl.R.1115/ Evl.R.1115/07-16.02.1704

Ayrılma: 10.R.1118/22.07.1706

[Nişancılar Durağı, s.114 (Gün verilmemiştir).]

Önceki görevi: Nişancılık

[BOA.A.RSK.d.1562. s.10.]

[BOA.İE.TCT.21-2291;

BOA.A.DVNS.MHM.d.115, s.72 (Gün: Evl.R.); BOA.A.DVNS.ŞKT.d.45, s.308 (Gün: Evl.R.); *Râşid ve Zeyli* II, s.768 (Gün: 6.R.); *Nusretname*, s.842 (Gün: 8.R.); *Vekayi' u'l-Fuzala* III, s.2768 (Gün verilmemiş)]

Sonraki görevi: Nişancılık

[BOA.A.RSK.d.1562. s.10; *Vekayi' u'l-Fuzala* III, s.2768.]

Ek kaynak: 9.B.1115 ibka (*Anonim Osmanlı Tarihi*, s.269.)

89 - Abdülkerim Bey Efendi (2. defa)

Tayin: 10.R.1118/22.07.1706

[BOA.A.DVNS.ŞKT.d.39, s.457; *Vekayi' u'l-Fuzala* III, s.2768; *Nusretname*, s.842 (Gün: 8.R.); *Râşid ve Zeyli* II, s.768 (Gün: 6.R.); BOA.A.DVNS.MHM.d.115, s.72 (Gün.Evl.R.); BOA.A.DVNS.ŞKT.d.45, s.308 (Gün: Evl.R.)]

Önceki görevi: Beylikçi

[*Vekayi' u'l-Fuzala Şeyhî* III, s.2768.]

Ayrılma: 10.Z.1122/30.01.1711

[*Nusretname*, s.910; *Râşid ve Zeyli* II, s.847.]

Sonraki görevi: Beylikçi

[*Nusretname*, s.910; *Râşid ve Zeyli* II, s.847.]

Ek kaynak: BOA.A.DVNS.MHM.d.116, s.1 (Evh.L.1120)

90 - Ebûbekir Efendi (Acem -) (3. defa)

Tayin: 10.Z.1122/30.01.1711

[*Râşid ve Zeyli* II, s.847; *Nusretname*, s.910 (Gün: 13.Z.)]

Önceki görevi: Reisülküttablktan mazul

[*Râşid ve Zeyli* II, s.847.]

Ayrılma: 4.M.1124/12.02.1712

[*Nusretname*, s.937]

Sonraki görevi: Rûznâmçe-i evvel

[*Nusretname*, s.937.]

91 - Abdülkerim Bey Efendi (Bolevî -) (3. defa)**Tayin:** 4.M.1124/12.02.1712[Nusretname, s.937;
BOA.A.DVNS.MHM.d.118, s.319 (Gün:
Evl.M.)]**Önceki görevi:** Rûznâmçe-i evvel[BOA.A.RSK.d.1562, s.100; Nusretnâme,
s.937.]**Ayrılma:** Evs.Ca.1125/04-
13.06.1713[BOA.A.DVNSMHM.d.121, s.1 (Tarih
Ebubekir Efendi'ye göredir); *Vekayî' u'l-
Fuzala IV*, s.3318 (Gün: 28.Ca.); *Nusretname*,
s.976 (Gün: 19.C.)]**Sonraki görevi:** Rûznâmçe-i evvel
(18.Ca.1125)[BOA.A.RSK.d.1562, s.100;
BOA.İE.TCT.14-1626]**92 - Ebûbekir Efendi (Acem -) (4. defa)****Tayin:** 18.Ca.1125/04-13.06.1713[BOA.A.DVNS.MHM.d.121, s.1); *Vekayî' u'l-
Fuzala Şeyhî IV*, s.3318 (Gün: 28.Ca.);
Nusretname, s.976 (Gün: 19.C.)]**Önceki görevi:** Rûznâmçe-i evvel[*Vekayî' u'l-Fuzala IV*, s.3318; *Nusretname*,
s.976.]**Ayrılma:** 16.N.1125/06.10.1713

[BOA.A.RSK.1562, s.83.]

Sonraki görevi: Defter emîni

[BOA.A.RSK.1562, s.83.]

Ek kaynak: BOA.A.DVNS.MHM.d.120, s.3 (Evl.B.1125).**93 - Süleyman Efendi (1. defa)****Tayin:** 16.N.1125/06.10.1713[BOA.A.RSK.1562, s.83 (Tarih Ebubekir
Efendi'ye göredir); *Halîfetü'r-rüesâ*, s.55
(Gün verilmemiş.)]**Önceki görevi:** Sadaret
mektubçuluğu[*Halîfetü'r-rüesâ*, s.55.]**Ayrılma:** 2.Z.1126/10.12.1714[*Râşid ve Zeyli II*, s.888]**Sonraki görevi:** Başmuhasebecilik
(3.Z.1126)[BOA.A.RSK.d.1562, s.108; *Râşid ve Zeyli
II*, s.888]

Ölüm tarihi ve nedeni:

Evs.Ca.1148/N

[*Halîfetü'r-rüesâ*, s.56]**94 - Mustafa Efendi (el-Hac Sarı -)****Tayin:** 2.Z.1126/10.12.1714[*Râşid ve Zeyli* II, s.888; *Nusretnâme*, s.1005 (Gün: 3.Z.)]**Önceki görevi:** Sadaret mektubculuğu[*Râşid ve Zeyli* II, s.888, 1606; *Nusretnâme*, s.1005.]**Ölüm tarihi ve nedeni:** 6.S.1141[Çelebizade İsmail Asım Efendi, *Tarih-i Çelebizade, Tarih-i Raşid ve Zeyli* (1071-1141/1660-1729) III, Haz. Abdulkadir Özcan v.d., İstanbul 2013, s.1606.]**Ayrılma:** 11.N.1128/29.08.1716[*Râşid ve Zeyli* II, s.1030; *Nusretname*, s.1048 (Gün: 17.N.)]**Sonraki görevi:** Sürgün ve sonra başdefterdar[*Nusretname*, s.1085; *Râşid ve Zeyli* II, s.1030-1031; *Vekayi' u'l-Fuzala* IV, s.3342.]**95 - Süleyman Efendi (2. defa)****Tayin:** 11.N.1128/29.08.1716[*Râşid ve Zeyli* II, s.1030; Göynüklü Ahmed Efendi, *Târîh-i Göynüklü, (Osmanlı Tarihi 1123-1172/1711-1759)*, Haz. Songül Çolak-Metin Aydar, İstanbul 2019, (=Târîh-i Göynüklü), s.268 (Gün.17.N.).]**Önceki görevi:** Reisülküttab vekaleti[*Râşid ve Zeyli* II, s.1030.]**Ayrılma:** 20.Z.1128/05.12.1716[*Râşid ve Zeyli* II, s.1045; *Târîh-i Göynüklü*, s.286; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayi' u'l-Fuzala Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli* IV, s.3337.]**Sonraki görevi:** Başmuhasebecilik[*Târîh-i Göynüklü*, s.286; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayi' u'l-Fuzala Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli* IV, s.3337]**96 - Abdülkadir Kadrî Efendi (Ramazanzâde -)****Tayin:** 20.Z.1128/05.12.1716**Ayrılma:** 30.N.1129/07.09.1717

[BOA.A.DVNS.MHM.d.125, s.102; *Râşid ve Zeyli II*, s.1045; *Târîh-i Göynüklü*, s.286; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayi'ü'l-Fuzala Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli IV*, s.3337.]

Önceki görevi: Cizye muhasebeciliği ve Azak askeri nizamını sağlamakla görevli

[*Nusretnâme*, s.1058; *Râşid ve Zeyli II*, s.1045.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

Evh.C.1133/Normal

[*Râşid ve Zeyli II*, s.1221.]

[BOA.A.DVN.ŞKT.d.72, s.301; *Râşid ve Zeyli II*, s.1073; *Târîh-i Göynüklü*, s.295.]

Sonraki görevi: Sürgün

[*Râşid ve Zeyli II*, s.1073.]

Ek kaynak: BOA.C.ML.31256 (20.M.1129'da arzda ibtida hil'ati giydi); *Râşid ve Zeyli II*, s.1221.

97 - Ârifî Ahmed Efendi

Tayin: 30.N.1129/07.09.1717

[BOA.A.DVN.ŞKT.d.72, s.301; *Târîh-i Göynüklü*, s.295; *Râşid ve Zeyli II*, s.364-365.]

Önceki görevi: Reisülküttab vekili

[*Târîh-i Göynüklü*, s.295; *Râşid ve Zeyli II*, s.1073.]

Ölüm tarihi ve nedeni: 0.0.1146/

[Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Vefeyât-ı Selâtîn ve Meşâhîr-i Ricâl*, Haz. Fahri Ç. Derin, İstanbul 1978, s.120; *Halifetü'r-rüesâ*, s.63.]

Ayrılma: 5.N.1130/02.08.1718

[*Râşid ve Zeyli II*, s.1137; *Halifetü'r-rüesâ*, s.62; *Târîh-i Göynüklü*, s.307; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayi'ü'l-Fuzala Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli IV*, s.3345.]

Sonraki görevi: Vezaretle Teke sancağına mutasarrıf.

[*Râşid ve Zeyli II*, s.1137; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayi'ü'l-Fuzala IV*, s.3345.]

98 - Mehmed Efendi (Üçanbarlı -)

Tayin: 5.N.1130/02.08.1718

[*Halifetü'r-rüesâ*, s. 62.]

Önceki görevi: Reisülküttab vekaleti

[*Halifetü'r-rüesâ*, s.56.]

Ayrılma: 5.R.1143/18.10.1730

[BOA.A.RSK.d.1562, s.83; A.RSK.d.1572, s.10.]

Sonraki görevi: Defter emîni ve 3 gün sonra sürgün

Ölüm tarihi ve nedeni: 18.Ra.1145/

[BOA.A.RSK.d.1571, s.10; *Subhî, Sâmî ve Şâkir Tarihleri*, s.47.]

[*Halîfetü'r-rüesâ*, s.63; Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte (1730-1744) (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, İstanbul 2007, (=Subhî, Sâmî ve Şâkir Tarihleri) s.172 (Gün: Evs.Ra.1145)]

Ek kaynak: BOA.A.DVNS.MHM.d.130, s.3.

99 - Süleyman Efendi (3. defa)

Tayin: 5.R.1143/18.10.1730

[*Sultân I. Mahmûd Rûznâmeleri (1730-1754) (İnceleme ve Çeviriyazı Metin)*, Haz. Selman Soydemir, İÜ.SBE, Doktora Tezi, İstanbul 2022, s.150.]

Önceki görevi: Yeniçeri kâtibi

[*Râşid ve Zeyli II*, s.1218; *Halîfetü'r-rüesâ*, s.56.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

Evs.Ca.1148

[*Halîfetü'r-rüesâ*, s.56.]

Ayrılma: 7.C.1143/18.12.1730

[A.RSK.d.1571, s.11; *Sultân I. Mahmûd Rûznâmeleri*, s.168.]

Sonraki görevi: Rûznâmçe-i evvel (12.Ş.1143).

[BOA.A.RSK.d.1571, s.11; *Halîfetü'r-rüesâ*, s.56.]

100 - İsmail Efendi

Tayin: 7.C.1143/18.12.1730

[BOA.A.DVNS.ŞKT.d.125, s.262; *Sultân I. Mahmûd Rûznâmeleri*, s.168.]

Önceki görevi: Sadâret mektupçuluğu

[*Sultân I. Mahmûd Rûznâmeleri*, s.168.]

Ölüm tarihi ve nedeni: 0.0.1153

[Hafız Hüseyin Ayyansarayı, *Mecmua-i Tevarih*, İstanbul 1985, s.242; *Halîfetü'r-rüesâ*, s.65; *Nişancılar Durağı*, s.123.]

Ayrılma: 10.Ş.1149/14.12.1736

[BOA.A.RSK.d.1572, s.56; İzzî Süleyman Efendi, *İzzî Tarihi*, Haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2019, s.700; Hüseyin Hüsameddin, *Nişancılar Durağı*, s.123; *1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Şevket Rado Yazmaları, nr.207-3, vr.32b (Gün verilmemiş)]

Sonraki görevi: Nişancılık

[BOA.A.RSK.d.1572, s.56; *1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi*, vr.32b; *Subhî Sâmî ve Şâkir Tarihleri*, s.316; Hafız

Hüseyin Ayvansarayı, *Mecmua-i Tevarih*,
s.242; *Nişancılar Durağı*, s.123.]

Ek kaynak: BOA.A.DVNS.MHM.d.141, s.4, 42 (Evs.Ca.1148).

101 - Mustafa Efendi (Tavukçubaşı el-Hac -) (1.defa)

Tayin: 10.Ş.1149/14.12.1736

[BOA.A.RSK.d.1572, s.56; *İzzî Tarihi*, s.700;
Subhî, Sâmî ve Şâkir Tarihleri, s.316.]

Önceki görevi: Beylikçi

[1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi,
vr.32b.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

22.N.1162/N

[BOA.A.RSK.d.1588, s.50; *Halîfetü'r-rüesâ*,
s.70 (Gün: 18.N.); *İzzî Tarihi*, s.701;
Şem'danizâde Fındıklılı Süleyman Efendi
Târîhi, Miir'î't-Tevârîh I, Haz. M.Münir
Aktepe, İstanbul 1976, (=Şem'danizâde I),
s.149 (Gün yok).]

Ayrılma: 19.Za.1153/05.02.1741

[1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi,
vr.34a; *Subhî, Sâmî ve Şâkir Tarihleri*, s.662-
663.]

Sonraki görevi: Azl ve sürgün

[1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi,
vr.34a; *Târîh-i Göynüklü*, s.461-462;
Şem'danizâde I, s.102.]

Ek kaynak: *İzzî Tarihi*, s.699-701.

102 - Râgıb Mehmed Efendi

Tayin: 19.Za.1153/05.02.1741

[1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi,
vr.34a; *Târîh-i Göynüklü*, s.462.]

Önceki görevi: Sadaret
mektubcusu

[1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi,
vr.34a; *Şem'danizâde I*, s.102, 114.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

14.N.1166/N

[1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi,
vr.41a; *Ayvansarâyî, Vefeyât-ı Selâtîn*, s.15.]

Ayrılma: 11.Ra.1157/24.04.1744

[*Sultân I. Mahmûd Rûznâmeleri*, s.828; *İzzî*
Tarihi, s.701 (Gün: Evs.Ra).]

Sonraki görevi: Vezaret ile Mısır
valiliği

[*Sultân I. Mahmûd Rûznâmeleri*, s.828.]

103 - Mustafa Efendi (Tavukçubaşı el-Hac -) (2.defa)

Tayın: 11.Ra.1157/24.04.1744

[*Sultân I. Mahmûd Rûznâmeleri*, s.828. (Gün: 10.Ra.); *İzzî Tarihi*, s.701 (Gün: Evs.Ra.).]

Önceki görevi: Defter emini

[*İzzî Tarihi*, s.28, 701; *Şem'danizâde I*, s.149.]

Ayrılma: 10.Za.1160/13.11.1747

[*Sultân I. Mahmûd Rûznâmeleri*, s.993; *Halîfetü'r-rüesâ*, s.70.]

Sonraki görevi: Büyük rûznamçecilik (10.L.1161)

[BOA.A.RSK.d.1588, s.50; *İzzî Tarihi*, s.610, 700; *Halîfetü'r-rüesâ*, s.70]

Ek kaynak: BOA.A.DVNS.MHM.d.153, h.527; BOA.A.DVN.NMH.d.2/9, s.1 (Evl.Za.1158)

104 - Nâilî Abdullah Efendi

Tayın: 10.M.1160/13.11.1747

[BOA.A.RSK.d.1588, s.20; BOA.A.DVNS.MHM.d.153, s.154; *Sultân I. Mahmûd Rûznâmeleri*, s.993; *Halîkatü'r-rü'esâ*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a.]

Önceki görevi: Beylikçilik ve ilhaken teşrifatçılık

[BOA.A.RSK.d.1588, s.20; *Şem'danizâde I*, s.138.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

Evs.M.1172/Normal

[*Hâkim Tarihi I*, 591.]

Ayrılma: 1.M.1167/29.10.1753

[BOA.A.AMD.10-52; 1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr.36a; Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi*, (*Osmanlı Tarihi 1166-1180/1752-1766*) I, İstanbul 2019 (=Hâkim Tarihi I), s.74; *Sultân I. Mahmûd Rûznâmeleri*, s.1155-1156; *Ahmed Vâsîf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbârî 1166-1188/1752-1774* (İnceleme ve Metin), Haz. Nevzat Sağlam, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (=MÜSBE), Doktora Tezi, İstanbul 2014 (=Vasîf I, (N.Sağlam), s.22; *Hâkim Tarihi I*, s.74; *Târîh-i Göynüklü*, 529.)

Sonraki görevi: Defterdar

[BOA.A.RSK.d.1588, s.2, 20; BOA.A.AMD.10-52; 1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr.36a; *Sultân I. Mahmûd Rûznâmeleri*, s.1155-1156; *Vasîf I* (N.Sağlam), s.22; *Hâkim Tarihi I*, s.74; *Târîh-i Göynüklü*, 529.]

Ek kaynak: 10.L.1161, 8.L.1162, 6.L.1163, 7.L.1164, 9.L.1165 ve 10.L.1166 tarihlerindeki tevcihatta ibka (BOA.A.RSK.d.1588, s.20)

105 - el-Hâc Abdî Efendi (Mühürdar -) (1. defa)

Tayin: 1.M.1167/29.10.1753

[BOA.A.RSK.d.1588, s.20, 102; BOA.A.AMD.10-52; 1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr.36a; Sultân I. Mahmûd Rûznâmeleri, s.1156; Târih-i Göymüklü, s.529; Vasıf I (N.Sağlam), s.23; Hâkim Tarihi I), s.74; Halikatü'r-rü'esâ, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a.]

Önceki görevi: Büyük tezkireci

[1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr.36a; Sultân I. Mahmûd Rûznâmeleri, s.1156; Vasıf I (N.Sağlam), s.23; Hâkim Tarihi I, s.74; Târih-i Göymüklü, s.529.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

22.S.1178/N.Görevde

[Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi*, (Osmanlı Tarihi 1166-1180/1752-1766) II, İstanbul 2019 (=Hâkim Tarihi II), s.1154.]

Ayrılma: 17.Za.1168/25.08.1755

[1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr.36b; Hâkim Tarihi I, s.291-292; Vasıf I (N.Sağlam), s.62]

Sonraki durumu: Azl, sürgün ve sonra nişancı (6.L.1169)

[BOA.A.DVNS.NŞT.d.2, s.261; BOA.A.RSK.d.1588, s.84; Hâkim Tarihi I, s.291-292; Vasıf I (N.Sağlam), s.62.]

Ek kaynak: 7.L.1167 ibka (BOA.A.RSK.d.1602, s.2); A.RSK.d.1588, s.102 (6.L.1168)

106 - Ahmed Kâmil Efendi (Belgradî -)

Tayin: 17.Za.1168/25.08.1755

[BOA.MAD.d.4057, s.511; Hâkim Tarihi I, s.291-292; Vasıf I (N.Sağlam), s.62; 1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr.36b; BOA.A.RSK.d.1588, s.102 (Gün: 17.Z.); Halikatü'r-rü'esâ, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a (Gün: 17.Z.).]

Önceki görevi: Şikk-ı evvel defterdarı

[BOA.A.RSK.d.1588, s.102; Vasıf I (N.Sağlam), s.62.]

Ayrılma: 19.M.1169/25.10.1755

[BOA.A.RSK.d.1588, s.102; 1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr.36b; Seyyid Hasan Muradî, *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, Haz. Recep Ahışalı, İstanbul 2016, s.7; Vasıf I (N.Sağlam), s.68.]

Sonraki görevi: Sadaret kethudası

[BOA.A.RSK.d.1588, s.102; 1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr.36b; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.7.]

107 - Hamza Hâmid Efendi**Tayin:** 19.M.1169/25.10.1755

[BOA.A.RSK.d.1588, s.102; 1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr.36b; Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı, s.7; Halîkatü'r-rü'esâ, nr. 639, vr.57a.]

Önceki görevi: Sadaret mektubçuluğu

[BOA.A.RSK.d.1588, s.102; 1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr.36b; Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı, s.7.]

Ayrılma: 15.R.1169/18.01.1756

[Târîh-i Göynüklü, s.546; Şem'danizâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi, Mür'i't-Tevârîh II-A, Haz. M.Münir Aktepe, İstanbul 1976, (=Şem'danizâde II-A), s.7; 1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr.36b; Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı, s.11]

Sonraki görevi: Sadaret kethudası

[BOA.A.RSK.d.1588, s.102; Târîh-i Göynüklü, s.546; 1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr.36b; Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı, s.11-12; Şem'danizâde II.A, s.17 (Defterdar).]

Ek kaynak: BOA.A.RSK.d.1698-B, s.119.

108- es-Seyyid Mehmed Avnî Efendi**Tayin:** 15.R.1169/18.01.1756

[BOA.A.RSK.d.1588, s.102; Târîh-i Göynüklü, s.547; Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı, s.11-12; Vasıf I (N.Sağlam), s.74 (Gün: 22.Ra.); Halîkatü'r-rü'esâ, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a.]

Önceki görevi: Tezkire-i sâni

[Vasıf I (N.Sağlam), s.74; Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı, s.11; Şem'danizâde II.A, s.17 (Büyük tezkireci).]

Ölüm tarihi ve nedeni:

10.C.1181/N

[Halîkatü'r-rü'esâ, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a]

Ayrılma: 20.B.1170/10.04.1757

[Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı, s.32; Vasıf I (N.Sağlam), s.94 (Gün: 21.B.).]

Sonraki görevi: Azl-boşta, sonra Büyük rûznâmçecilik (12.C.1171)

[BOA.A.RSK.d.1588, s.3; Târîh-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis, vr.40a, 54b; Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı, s.55; Vasıf I (N.Sağlam), s.94]

Ek kaynak: 6.L.1169 ibka (BOA.A.RSK.d.1588, s.102); 14.C.1170 ibka (Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı, s.31.); BOA.A.DVNS.NŞT.d.13, s.235.

109 - el-Hâc Râsim Ebûbekir Efendi

Tayin: 20.B.1170/10.04.1757

[BOA.A.RSK.d.1588, s.102; *Vasıf I* (N.Sağlam), s.94; *Târih-i Göynüklü*, s.551; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.40.]

Önceki görevi: Darbhane nazırı

[BOA.A.RSK.d.1588, s.102; *Vasıf I* (N.Sağlam), s.94.]

Ayrılma: 3.Z.1170/19.08.1757

[1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr.37a; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.40; *Târih-i Göynüklü*, s.551]

Sonraki görevi: Sadaret kethudası

[BOA.A.RSK.d.1588, s.102; *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis*, vr.288a; 1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr.37a; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.40; *Târih-i Göynüklü*, s.551.]

Ek kaynak: 0.B.1170 ibka (BOA.A.RSK.d.1605, s.3); 5.L.1170 ibka [A.RSK.d.1588, s.102; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.37 (Gün: 3.L.)]

110 - el-Hâc Abdi Efendi (Mühürdar -) (2. defa)

Tayin: 3.Z.1170/19.08.1757

[BOA.A.RSK.d.1588, s.102; BOA.A.DVNS.NŞT.d.13, s.227; 1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr.37a; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.40; *Tarih-i Göynüklü*, s.551.]

Önceki görevi: Nişancı

[BOA.A.RSK.d.1588, s.102.]

Ayrılma: 10.Ca.1171/20.01.1758

[*Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis*, vr.34b-35a; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.53; *Vasıf I* (N.Sağlam), s.108; *Tarih-i Göynüklü*, s.553.]

Sonraki durumu: Azl ve sürgün

[*Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis*, vr.35a; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.53-54.]

111 - Kâşif Mehmed Efendi (Şatırzâde -) (1. defa)

Tayin: 10.Ca.1171/20.01.1758

[BOA.A.RSK.d.1588, s.102; *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis*, vr.35a; *Târih-i Göynüklü*, s.553; *Vasıf I* (N.Sağlam), s.108; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.53]

Ayrılma: 4.L.1172/31.05.1759

[*Vasıf I* (N.Sağlam), s.158; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.72; *Şem'danîzade II-A*, s.17 (Gün: 3.L.)]

Sonraki görevi: Azl-boşta

Önceki görevi: Sadaret
mektupculuğu

[BOA.A.RSK.d.1588, s.102; *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis*, vr.35a; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.53.]

Ölüm tarihi ve nedeni: 13.C.1181

[*Vasıf I* (N.Sağlam), s.300; *Çeşmî-zâde*, s.61]

[*Vasıf I* (N.Sağlam), s.158-159; ; 1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr. 33b]

Ek kaynak: 3.L.1171 ibka (BOA.A.RSK.d.1588, s.102; *Vasıf I* (N.Sağlam), s.116; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.61.)

112 - Ömer Efendi (Dilâver Ağazâde -)

Tayin: 4.L.1172 / 31.05.1759

[*BOA.A.RSK.d.1588, s.102; Vasıf I* (N.Sağlam), s.158; *Çeşmî-zade Mustafa Reşid, Çeşmî-zâde Tarihi*; Haz.Bekir Kütükoğlu, İstanbul 1959, s.61; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.72]

Önceki görevi: Yeniçeri efendisi

[BOA.A.RSK.d.1588, s.102.]

Ölüm tarihi ve nedeni:
14.Za.1172 / Görevde-N,

[*Vasıf I* (N.Sağlam), s.161-162; *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis*, vr.173a (Gün:13.Za.); 1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr. 38b; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.75.]

Ayrılma: 14.Za.1172 / 09.07.1759

[*Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis*, vr.173a (Gün:13.Za.); *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.75; 1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr.38b; *Vasıf I* (N.Sağlam), s.300.]

Sonraki durumu: Vefat

[*Vasıf I* (N.Sağlam), s.162; *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis*, vr.173a; 1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr. 38b; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.75.]

113 - Abdullah Efendi (Âmedî -)

Tayin: 14.Za.1172 / 09.07.1759

Ayrılma: 2.Za.1173 / 16.06.1760

[*Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis*, vr.245b; *Vasıf I* (N.Sağlam), s.185; *Hâkim*

[BOA.A.RSK.d.1588, s.102; *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis*, vr.173a; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.75.]

Önceki görevi: Âmedî

[*Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.75; *1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi*, vr.39b (Sâbık defterdar).]

Ölüm tarihi ve nedeni: 27.S.1189

[Cevdet I, 81-82.]

Tarihi II, s.942; *1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi*, vr.39a; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.85 (Gün: Gurre-i Za.)]

Sonraki görevi: Defter emini (9.Ca.1174)

[*Hâkim Tarihi II*, s.975; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.91; *1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi*, vr.39b; *Vasîf I (N.Sağlam)*, s.184, 192.]

Ek kaynak: 4.L.1173 ibka (*Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.75; *1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi*, s.84.)

114 - Kâşif Mehmed Efendi (Şatırzâde -) (2. defa)

Tayin: 2.Za.1173/16.06.1760

[Teşrifatçı Mehmed Âkif Bey, *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Şevket Rado Yazmaları, nr.329, vr.245b; *Hâkim Tarihi II*, s.942; *Vasîf I (N.Sağlam)*, s.184-185; ; *1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi*, vr.39a; *Halikatü'r-rü'esâ*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a.; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.85 (Gün: 1.Za.); BOA.A.RSK.d.1588, s.102 (Gün ve ay yazılmamış).]

Önceki görevi: Reisülküttablıktan mazul

[BOA.A.RSK.d.1588, s.102; *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis*, vr.245b.]

Ayrılma: 2.S.1175/02.09.1761

[*Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis*, vr.313b; *1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi*, vr. 39b; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.99.]

Sonraki görevi: Sadaret kethudası (2.S.1175)

[BOA.A.RSK.d.1588, s.102; *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis*, vr.313b; *1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi*, vr. 39b; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.99.]

Ek kaynak: 10.L.1173 ibka [BOA.A.RSK.d.1588, s.102; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.96 (11.L.)].

115 - Recâî Mehmed Efendi (1. defa)

Tayin: 2.S.1175/02.09.1761

Ayrılma: 8.L.1176/22.04.1763

[BOA.A.RSK.d.1588, s.102; (*Vekayi'nüvis*) *Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildinin Metin ve Tahlili* (1187–1197/1774–1783), Haz. Hikmet Çiçek, ATAÜN.TAE Doktora Tezi, Erzurum 2018 [*Enverî II* (H.Çiçek)], s.846; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.99; *Halikatü'r-rü'esâ*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a; *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis*, vr.313b.]

Önceki görevi: Tezkire-i evvel

[A.RSK.d.1588, s.102; *Enverî II* (H.Çiçek), s.846; 1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr.39b; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.99]

Ölüm tarihi ve nedeni:

18.B.1194/18.08.1780/Mazul iken

[*Enverî II* (H.Çiçek), s.844.]

[*Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.116; *Halikatü'r-rü'esâ*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a; *Enverî II* (H.Çiçek), s.846 (Gün: 28.L.).]

Sonraki görevi: Azlden sonra çavuşbaşılık

[*Enverî II* (H.Çiçek), s.845-846 (18.Z.1176); 1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr. 41a; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.119 (17.Z.1176).]

Ek kaynak: 5.L.1175 ibka (*Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.104)

116 - Nu'mân Enîs Efendi

Tayin: 8.L.1176/02.09.1761

[Ahmed Resmî Efendi, *Halikatü'r-rü'esâ*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a; 1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr. 41a; Seyyid Hasan Muradî, *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.116]

Önceki görevi: Tezkire-i evvel

[1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr. 41a; *Halikatü'r-rü'esâ*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a]

Ölüm tarihi ve nedeni: 0.0.1181/

[*Halikatü'r-rü'esâ*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a; *Halifetü'r-rü'esâ*, s.104 (Tarih: 0.0.1180).]

Ayrılma: 6.C.1177/12.12.1763

[1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr. 41a; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.123; *Şem'danîzade II-A*, s.63]

Sonraki görevi: Azlden sonra nişancılık

[BOA.A.DVNSNŞT.d.2, s.129; *Şem'danîzade II-A*, s.63.]

117 - el-Hâc Abdi Efendi (3. defa)**Tayin:** 6.C.1177 / 12.12.1763

[BOA.AE.SMST.III, 168-1353; *Halikatü'r-rü'esâ*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a; *1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi*, vr. 41b; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.123; *Şem'danîzade İA*, s.63.]

Önceki görevi: Başdefterdar

[1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr. 41a; *Vasîf I* (N.Sağlam), s.231.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

22.S.1178 / N.Görevde

[1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr. 41b; *Hâkim Tarihi II*, s.1154.]

Ayrılma: 22.S.1178 / 21.08.1764

[*Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.133.]

Sonraki durumu: Vefat

[BOA.AE.SMST.III, 168-1353; *1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi*, vr. 41b; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.133.]

Ek kaynak: 6.L.1177 ibka (BOA.AE.SMST.III, 168-1353; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.127).

118 - Mehmed Emîn Efendi/Paşa**Tayin:** 22.S.1178 / 21.08.1764

[BOA.AE.SMST.III, 168-1353; *1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi*, vr. 41b; *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.133 (Gün: 23.S.); *Vasîf I* (N.Sağlam), s.359; *Halikatü'r-rü'esâ*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a]

Önceki görevi: Sadaret mektupçuluğu

[BOA.AE.SMST.III, 168-1353; *1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi*, vr. 41b; Seyyid Hasan Muradî, *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.133; Ahmed Resmî Efendi, *Halikatü'r-rü'esâ*, Reisülküttab, nr. 639, vr.57a.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

10.C.1183 / İdam

[(*Vekâyi'nüvis*) *Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildinin Metin ve Tahlili (1182 -*

Ayrılma: 3.Z.1178 / 24.05.1765

[A.DVNS.NŞT.d.2, s.84; A.DVNS.NŞT.d.16, s.234; *1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi*, vr. 42a; *Çeşmî-zâde Tarihi*, s.61]

Sonraki görevi: Vezirlik ile nişancılık ve Mora valiliği

[A.DVNSNŞT.d.2, s.84; A.DVNSNŞT.d.16, s.234; *1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi*, vr. 42a, 60a; Seyyid Hasan Muradî, *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, s.141; *Vasîf I* (N.Sağlam), s.272, 359; *Halikatü'r-rü'esâ*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a]

1188/1768-1774), Haz. Muharrem Saffet Çalışkan, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (MÜSBE TAE) Doktora Tezi, İstanbul 2000 [*Enverî I* (M.S.Çalışkan)], s.75-77; *Vasıf I* (N.Sağlam), s.357-360; *Çeşmî-zâde Tarihi*, s.61; Kemal Beydilli, "Mehmed Emin Paşa, Yağlıkzâde", *DİA*, c.28, s.465.]

Ek kaynak: 4.L.1178 ibka (BOA.AE.SMST.III, 168-1353).

119 - Ömer Efendi (Hammâmîzâde -)

Tayin: 3.Z.11178/24.05.1765

[1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Şevket Rado Yazmaları, nr.207-3, vr. 42a; *Halikatü'r-rü'esâ*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a; *Şem'danizâde II-A*, s.107.]

Önceki görevi: Yeniçeri kitabeti

[1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, vr. 42a; *Vasıf I* (N.Sağlam), s.272; *Halikatü'r-rü'esâ*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a; *Halikatü'r-rü'esâ*, s.106.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

12.Za.1182/Normal

[*Halikatü'r-rü'esâ*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a.]

Ayrılma: 13.C.1181/06.11.1767

[*Halikatü'r-rü'esâ*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a; *Çeşmî-zâde Tarihi*, s.61; *Vasıf I* (N.Sağlam), s.300.]

Sonraki görevi: Sadaret kethudası

[*Halikatü'r-rü'esâ*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a; *Vasıf I* (N.Sağlam), s.300.]

Ek kaynak: 29.Z.1178 ibka (BOA.HAT.1660-4); 5.L.1180 ibka (*Çeşmî-zâde Tarihi*, s.20).

120 - es-Seyyid Osman Efendi (Yenişehirli -)

Tayin: 13.C.1181/06.11.1767

[*Halikatü'r-rü'esâ*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a; *Çeşmî-zâde Tarihi*, s.61; *Şem'danizâde IIA*, s.107; *Vasıf I* (N.Sağlam), s.300.]

Ayrılma: 14.Ca.1182/26.09.1768

[*Vasıf I* (N.Sağlam), s.316; *Enverî II* (H.Çiçek), s.846.]

Önceki görevi: Çavuşbaşı

[Çeşmî-zâde Tarihi, s.61; Şem'danizâde IIA, s.107; Vasîf I (N.Sağlam), s.300.]

Ölüm tarihi ve nedeni: 0.0.1198 sonları.

[Halikatü'r-rü'esâ, s.107.]

Sonraki görevi: Azlden sonra nişancı.

[BOA.A.RSK.d.1614, s.2 (17.B.1184).]

121 - el-Hâc Mehmed Emîn Recâî Efendi (2. defa)

Tayin: 14.Ca.1182/26.09.1768

[Enverî II (H.Çiçek), s.846; Halikatü'r-rü'esâ, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a]

Önceki görevi: Tersane emîni

[Enverî II (H.Çiçek), s.846; Halikatü'r-rü'esâ, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

18.B.1194/Normal

[Enverî II (H.Çiçek), s.844; TSMA.e.232-41.]

Ayrılma: 15.L.1185/21.01.1772

[Enverî I (M.S.Çalışkan), s.295; Enverî II (H.Çiçek), s.885.]

Sonraki görevi: Azl ve boşta, reisülküttab vekili (0.Z.1187)

[Enverî I (M.S.Çalışkan), s.295; Enverî II (H.Çiçek), s.846.]

Ek kaynak: 0.L.1182 ibka (BOA.A.DVN.d.812).

122 - Abdurrezzâk Bâhir Efendi (1. defa)

Tayin: 15.L.1185/21.01.1772

[Enverî I (M.S.Çalışkan), s.295; Enverî II (H.Çiçek), s.885.]

Önceki görevi: Sadaret mektûbçusu

[Şem'danizâde II-B, s.84; Enverî II (H.Çiçek), s.885.]

Ölüm tarihi ve nedeni: 10.M.1195

Ayrılma: 19.R.1188/22.06.1774

[Enverî I (M.S.Çalışkan), s.470-471; Enverî II (H.Çiçek), s.435-436.]

Sonraki görevi: Evde ikamet ve sonra sürgün

[Enverî I (M.S.Çalışkan), s.471; Enverî II (H.Çiçek), s.436; Müellifi Mechul Bir Ruzname, Osmanlı-Rus Harbi Esnasında Bir

[*Halikati'r-rü'esâ*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a; Ayvansarayî, Vefeyât, s.129 (Gün yok).]

Şahidin Kaleminden İstanbul (1769-1774), Haz. Süleyman Göksu, İstanbul 2007, s.70]

Ek kaynak: 7/8.Za.1187 ibka (BOA.C.DH.41-2021); 8.Za.1187 ibka (BOA.AE.SMST.III.86-6431); TSMA.e.851-14

123 - İbrahim Münib Efendi

Tayin: 19.R.1188/22.06.1774

[*Enverî I* (M.S.Çalışkan), s.471; *Enverî II* (H.Çiçek), s.435-436]

Önceki görevi: Reisülküttab vekili ve Rûznâmçe-i evvel

[*Enverî I* (M.S.Çalışkan), s.471; *Enverî II* (H.Çiçek), s.436.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

0.N.1200/N

[*Halikati'r-rüesâ*, s.113.]

Ayrılma: 2.C.1188/10.08.1774

[*Enverî I* (M.S.Çalışkan), s.491 (Gün: Evl.C.); *Enverî II* (H.Çiçek), s.469 (Gün: Evl.C.).]

Sonraki görevi: Reisülküttab vekili

[*Enverî I* (M.S.Çalışkan), s.491; *Enverî II* (H.Çiçek), s.469.]

Ek kaynak: BOA.C.HR.184-9171 (29.Ca.1188).

124 - Râif İsmail Bey Efendi

Tayin: 2.C.1188/10.08.1774

[*Müellifi Mechul Bir Ruzname*, s.70; *Enverî I* (M.S.Çalışkan), s.490-491 (Gün: Evl.C.); *Enverî II* (H.Çiçek), s.469 (Gün: Evl.C.); *Şem'danizâde III*, s.28.]

Önceki görevi: Reisülküttabluk vekaleti

[*Şem'danizâde III*, s.28; *Müellifi Mechul Bir Ruzname*, s.70; *Enverî I* (M.S.Çalışkan), s.490-491.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

20.Ca.1199'da kesilen başı İstanbul'a getirilmiştir/Katl

Ayrılma: 5.C.1190/22.07.1776

[Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr 1774-1779* (H. 1188- 1193), Haz. Mücteba İlgürel, Ankara 2014. [(=Vasıf (M.İlgürel 2014)], s.59; *Enverî II* (H.Çiçek), s.565 (Gün: C. başları).]

Sonraki durumu: Nefy

[*Enverî II* (H.Çiçek), s.565; *Şem'danizâde III*, s.40-41; *Rûznâme*, TTK Ktb. nr. 1001, s.8.]

[*İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789), Taylesanizade Hafız Abdullah Efendi Tarihi, Haz. Feridun M. Emecen, İstanbul 2003 (=Tarih-i Lebîbâ), s.64.*]

125 - Ömer Vâhid Efendi (Âtîfzâde -)

Tayın: 5.C.1190/22.07.1776

[Şem'danizâde III, s.41; *Enverî II* (H.Çiçek), s.565 (Gün: C.başları); *Vasîf* (M.İlgürel 2014), s. 59.]

Önceki görevi: Nişancı

[*Enverî II* (H.Çiçek), s.565; *Müellifi Mechul Bir Ruzname*, s.83.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

13.Ca.1197/Normal

[*Enverî II* (H.Çiçek), s.1040-1042.]

Ayrılma: 11.Ra.1193/29.04.1779

[*Enverî II* (H.Çiçek), s.772⁴⁴; *Vasîf* (M.İlgürel 2014), s.136; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y.1001, s.10 (Gün: 9.Ra.)]

Sonraki görevi: Azl ve evinde ikamet

[*Enverî II* (H.Çiçek), s.772; *Vasîf* (M.İlgürel 2014), s.136.]

Ek kaynak: 6.L:1190/0.L:1191 ve 0.L:1192 ibka (*Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y.1001, s.6, 7, 8); BOA.A.DVNSAHK.MR.d.11, s.10;

126 - Abdurrezzâk Bâhir Efendi (2. defa)

Tayın: 11.Ra.1193/29.04.1779

[*Enverî II* (H.Çiçek), s.772 (Gün: 11.R.), 886 (gün: Evl.Ra.); *Vasîf* (M.İlgürel 2014), s.136; *Müellifi Mechul Bir Ruzname*, s.83 (Gün.9.Ra.)]

Önceki görevi: Defter emini

[*Enverî II* (H.Çiçek), s.772; *Müellifi Mechul Bir Ruzname*, s.83.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

10.M.1195/N

[*Enverî II* (H.Çiçek), s.884-886.]

Ayrılma: 29.Za.1193/08.12.1779

[*Enverî II* (H.Çiçek), s.810, 884-886; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y.1001, s.10; *Halikatü'r-rü'esâ*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a (Gün: 1.Z.).]

Sonraki görevi: Vezaret

[BOA.A.DVNSNŞT.d.16, s.107; [*Enverî II* (H.Çiçek), s.810, 886]

⁴⁴ *Enverî*, Ömer Vâhid Efendi'nin azlı ve Abdurrezzak Efendi'nin tayinini Rebiülâhîr olarak belirtmiş de (s.772) daha sonra Abdurrezzak Efendi'nin biyografisinde ay ismini Rebiülevvel (s.886) olarak düzeltmiştir.

Ek kaynak: 3.L.1193 ibka (*Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y.1001, s.10.)

127 - Halil Hâmid Efendi

Tayin: 29.Za.1193/08.12.1779

[*Enverî* II (H.Çiçek), s.810; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y.1001, s.10; *Halikatü'r-rü'esâ*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a (Gün: 1.Z.).]

Önceki görevi: Büyük tezkireci

[*Enverî* II (H.Çiçek), s.810; *Halikatü'r-rü'esâ*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttab, nr. 639, vr.57a.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

17.C.1199/İdam

[Ahmed Vâsîf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, Haz. Mücteba İlgürel, Ankara 1994. [= *Vasîf* (M.İlgürel, 1994), s.243-246.]

Ayrılma: 13.L.1194/12.10.1780

[*Enverî* II (H.Çiçek), s.859]

Sonraki görevi: Sadaret kethudası

[*Enverî* II (H.Çiçek), s.859.]

Ek kaynak: 3.L.1194 ibka (*Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y.1001, s.10.)

128 - Süleyman Feyzî Efendi (1)

Tayin: 13.L.1194/12.10.1780

[BOA.A.RSK.d.1503-B, s.30; *Enverî* II (H.Çiçek), s.860; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y.1001, s.12.]

Önceki görevi: Defter emini

[*Enverî* II (H.Çiçek), s.860.]

Ölüm tarihi ve nedeni: 0.0.1206/

[*Halîfetü'r-rü'esâ*, s.122.]

Ayrılma: 29.Za.1195/16.10.1781

[BOA.A.RSK.d.1503-B, s.126; A.RSK.d.1617, s.2; *Enverî* II (H.Çiçek), s.950 (Gün: 1.Z.); *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y.1001, s.14]

Sonraki görevi: Nefy

[*Enverî* II (H.Çiçek), s.950; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y.1001, s.14.]

Ek kaynak: 3.L.1195 ibka (*Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y.1001, s.13.)

129 - es-Seyyid Mehmed Hayrî Efendi (1)

Tayin: 29.Za.1195/16.10.1781

[BOA.A.RSK.d.1503-B, s.4; *Enverî II* (H.Çiçek), s.951 (Gün: 1.Z.); *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y.1001, s.14.]

Önceki görevi: Beylikçi

[A.RSK.d.1503-B, s.4; *Enverî II* (H.Çiçek), s.951; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y.1001, s.21.]

Ölüm tarihi ve nedeni: 0.Ş.1212

[*Halîfetü'r-rü'esâ*, s.124.]

Ayrılma: 20.Za.1197/17.10.1783

[BOA.A.RSK.d.1503-B, s.4; A.RSK.d.1617; *Enverî II* (H.Çiçek), s.1091; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y.1001, s.21.]

Sonraki görevi: Sadaret kethudası

[BOA.A.RSK.d.1503-B, s.4; *Enverî II* (H.Çiçek), s.1091; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y.1001, s.21.]

Ek kaynak: 3.L.1196 ibka (BOA.A.RSK.d.1503-B, s.4); 16.L.1196 ibka (*Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y.1001, s.16.); 7.L.1197 ibka (BOA.A.RSK.d.1503-B, s.4)

130 - el-Hâc Mustafa Efendi

Tayin: 20.Za.1197/17.10.1783

[BOA.A.RSK.d.1503-B, s.4; (*Vekâyi' niüvis*) *Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildinin Metin ve Tahlili* (1187-1197/1774-1783), Haz. Hikmet Çiçek, ATAÜN.TAE Doktora Tezi, Erzurum 2018. s.1091; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y. 1001, s.22.]

Önceki görevi: Nişancı

[BOA.A.RSK.d.1503-B, s.4; *Enverî Tarihi II*/H.Çiçek, s.1091, 1093; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y. 1001, s.21.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

15.Ca.1198/Görevde-Normal

[*Vasîf* (M.İlgürel, 1994), s.129-130; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y. 1001, s.22 (Gün: 16.Ca.).]

Ayrılma: 15.Ca.1198/06.04.1784

[BOA.A.RSK.d.1503-B, s.4; *Vasîf* (M.İlgürel, 1994), s.129.]

Sonraki görevi:

[.]

Ek kaynak: 5.L.1198 ibka (A.RSK.d.1503-B, s.4).

131 - es-Seyyid Feyzullah Feyzî Efendi (1)**Tayin:** 16.Ca.1198/07.04.1784[BOA.A.RSK.d.1503-B, s.4; *Vasîf* (M.İlgürel, 1994), s.129 (Gün: 15.Ca)]**Önceki görevi:** Şikk-ı evvel defterdarı[A.RSK.d.1503-B, s.4; *Vasîf* (M.İlgürel, 1994), s.129; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y. 1001, s.22.]**Ayrılma:** 11.Ra.1200/12.01.1786[BOA.A.RSK.d.1503-B, s.59; *Vasîf* (M.İlgürel, 1994), s.311-312; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y. 1001, s.35 (Gün:12.Ra.); *Tarih-i Lebîbâ*, s.121.]**Sonraki durumu:** Azl ve sürgün[*Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y. 1001, s.36; *Vasîf* (M.İlgürel, 1994), s.312; *Tarih-i Lebîbâ*, 130-131.]**Ek kaynak:** 5.L.1198 ibka (BOA.A.RSK.d.1503-B, s.4; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y. 1001, s.24;); 3.L.1199 (A.RSK.d.1503-B, s.4; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y. 1001, s.31); BOA.KK.d.7510, s.4.**132 - es-Seyyid Mehmed Hayrî Efendi (2)****Tayin:** 11.Ra.1200/12.01.1786[BOA.A.RSK.d.1503-B, s.4; *Vasîf* (M.İlgürel, 1994), s.311-312; *Tarih-i Lebîbâ*, s.121 (gün: 12.Ra.); *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y. 1001, s.35 (Gün: 12.Ra.)]**Önceki görevi:** Tersane emâneti[*Vasîf* (M.İlgürel, 1994), s.311-312; *Tarih-i Lebîbâ*, s.121.]**Ayrılma:** 20.Ş.1200/18.06.1786[BOA.A.RSK.d.1503-B, s.4 (Gün: 21.Ş.); *Tarih-i Lebîbâ*, s.153 (Gün: 21.Ş.); *Vasîf* (M.İlgürel, 1994), s.350; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y. 1001, s.38 (Gün: 19.Ş.)]**Sonraki görevi:** Sadaret kethudalığı

[BOA.A.RSK.d.1503-B, s.4.]

Ek kaynak: 4.L.1200 ibka (BOA.A.RSK.d.1503-B, s.4)**133- Atâullah Bey Efendi (Ebûbekir Paşazâde -)****Tayin:** 20.Ş.1200/18.06.1786[BOA.A.RSK.1623, s.9; A.RSK.d.1503-B, s.4 (Gün: 21.Ş.); *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y. 1001, s.38 (Gün: 19.Ş.); *Vasîf* (M.İlgürel, 1994), s.350; *Tarih-i Lebîbâ*, 153 (Gün: 21.Ş.)]**Önceki görevi:** Çavuşbaşılık[A.RSK.d.1503-B, s.4; *Vasîf* (M.İlgürel, 1994), s.350.]**Ayrılma:** 12.R.1201/01.02.1787[*Vasîf* (M.İlgürel, 1994), s.378; *Tarih-i Lebîbâ* s.188; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y. 1001, s.42 (Gün: 13.R.)]**Sonraki görevi:** Azilden sonra Rûzname-i evvel (23.Z.1201)

[A.RSK.d.1623, s.9.]

Ölüm tarihi ve nedeni: 29.Ra.1202

[A.RSK.1623, s.9.]

Ek.kayn.: 4.L.1200 ibka (BOA.A.RSK.d.1503-B, s.4; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y. 1001, s.38; *Tarih-i Lebîbâ*, s.156.)

134 - Süleymân Feyzî Efendi (2)**Tayin:** 12.R.1201/01.02.1787[BOA.A.RSK.d.1503-B, s.4; BOA.A.RSK.d.1623, s.11; *Tarih-i Lebîbâ*, s.188; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y. 1001, s.42.]**Önceki görevi:** Nişancılık[A.RSK.d.1503-B, s.4; *Tarih-i Lebîbâ*, s.188; *Vasıf* (M.İlgürel, 1994), s. 378.]**Ayrılma:** 12.Ra.1202/22.12.1787[BOA.A.RSK.d.1596; BOA.A.RSK.d.1623, s.11; Sa'dullah Enveri Efendi, *Enverî Tarihi: Üçüncü Cild (Metin ve Değerlendirme)*, Haz. Ü.Filiz Bayram, İÜ.SBE Doktora Tezi, İstanbul 2014 [=Enverî (F. Bayram)], s.342 *Tarih-i Lebîbâ*, s.246.]**Sonraki görevi:** Vezaretle Rumili valiliği ve Sofya seraskerliği[BOA.A.DVNSNŞT.d.16, s.2; *Enverî* (F. Bayram), s.342.]

Ek kaynak: 4.L.1201 ibka (BOA.A.RSK.d.1596, s.16; A.RSK.d.1503-B, s.4; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y. 1001, s.43.); 13.Z.1201 ibka *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y. 1001, s.45); 23.Z.1201 ibka (BOA.A.RSK.d.1596, s.16; A.RSK.d.1503, s.4.)

135 - Mehmed Râşid Efendi (1)**Tayin:** 12.Ra.1202/22.12.1787[BOA.A.RSK.d.1596, s.16; A.RSK.d.1623, s.81; *Tarih-i Lebîbâ*, s.246; s.; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y. 1001, s.46.]**Önceki görevi:** Beylikçilik

[Lebîbâ, 246.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

15.N.1212/Normal

[A.RSK.d.1623, s. 81; *III. Selim'in Sırkatibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rüzname*, Haz. V. Sema Arıkan, Ankara 1993, s.271.]**Ayrılma:** 1.S.1203/01.11.1788[A.RSK.d.1623, s. 81; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y. 1001, s.56.]**Sonraki görevi:** Riyaset vekâleti[*Tarih-i Lebîbâ*, s.317, 356; *Rûznâme*, TTK Ktb., nr. Y. 1001, s.56.]

Ek kaynak: 3.L.1202 ibka [A.RSK.d.1623, s.81; *Rûznâme*, TTK Ktb., s.51 (gün: 5.L.)].

136 - es-Seyyid Feyzullah Feyzî Efendi (2)

Tayin: 1.S.1203/01.11.1788

[BOA.A.RSK.d.1623, s.92.]

Önceki görevi: Büyük
rûznâmecilik

[A.RSK.d.1623, s.92.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

20.Z.1209/Normal

[*Halîfetü'r-rü'esâ*, s.127]

Ayrılma: 13.Ra.1203/12.12.1788

[BOA.A.DVNS.NŞT.d.16, s.262; *Tarih-i
Lebîbâ*, s.121 (Gün:12Ra.)]

Sonraki görevi: Nişancılık

[A.DVNS.NŞT.d.16, s.262.]

137 - es-Seyyid Mehmed Hayrî Efendi (2. defa)

Tayin: 13.Ra.1203/12.12.1788

[BOA.A.RSK.d.1623, s.11; *Tarih-i Lebîbâ*, 121
(Gün: 12.Ra.)]

Önceki görevi: Nişancı

[A.RSK.d.1623, s.11.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

4.M.1204/Görevde iken Boza
suyunda boğuldu

[D.BŞM.MHF.d.83, s.73; *Tarih-i Lebîbâ*,
s.417 (gün: 5.M.)]

Ayrılma: 4.M.1204/24.09.1789

[BOA.D.BŞM.MHF.d.83, s.73; *Tarih-i
Lebîbâ*, s.417 (gün: 5.M.)]

Sonraki durumu: Vefat

138 - Seyyid Abdullah Birrî Efendi

Tayin: 5.M.1204/25.09.1789

[*Tarih-i Lebîbâ*, s.417]

Önceki görevi: Beylikçilik

[*Tarih-i Lebîbâ*, 246, 417.]

Ayrılma: 19.M.1207/06.09.1792

[*Ahmed Efendi Rûzname*, s.93.]

Sonraki görevi: Rûznâmçe-i evvel
(5.L.1205).

Ölüm tarihi ve nedeni:

29.Ş.1212/Normal

[Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr*, [Osmanlı Tarihi (1209-1219 / 1794-1805)], Haz. Hüseyin Sarıkaya, İstanbul 2017, s.282-283.]

[BOA.A.RSK.d.1623, s.24; *Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi*, Haz. Ali Osman Çınar, MÜSBE, TAE, Doktora Tezi, İstanbul 1999, s.353 (Başmuhasebecilik).]

Ek kaynak: 2.L.1205 ibka (BOA.HAT.5123. Tevcihat defterinde ibka olması gerekirken sehven tayin olarak kaydedilmiştir. Nitekim başka bir defterde 3.L.1205 tarihli bu görevlendirme ibka olarak zikredilmektedir (BOA.KK.d.7, s.105).

139- Mehmed Râşid Efendi (2)**Tayin:** 19.M.1207/6.9.1792

[BOA.A.RSK.d.1623, s.81; *Rûznâme*, s.93; *Mehmed Emin Edib Efendi Tarihi*, s.351.]

Önceki görevi: Çavuşbaşı

[*Rûznâme*, s.93; *Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi*, s.351.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

[RSK.d.1623, s.81; *Rûznâme*, s.183.]

Ayrılma: 13.M.1209/10.08.1794

[RSK.d.1623, s.81; *Rûznâme*, s.183.]

Sonraki görevi: Tersane emaneti (3.L.1210).

[A.RSK.d.1593, s.29; A.RSK.d.1623, s.81.]

Ek kaynak: 5.L.1208 ibka (RSK.d.1623, s.81; BOA.A.NŞT.d.1451-15); *Tevcihat Defteri*, TSMK Hazine, nr.1647, vr.42b.

140 - es-Seyyid Mehmed Dürrî Efendi**Tayin:** 0.S.1209/28.08-25.09.1794

[BOA.A.RSK.1630, s.36; Vak'anüvis Halil Nûrî Efendi, *Nûrî Tarihi*, Haz. Seydi Vakkas Toprak, Ankara 2015, s.128, 158 (gün: 23.M.)]

Önceki görevi: Defter emîni

[A.RSK.1630, s.36; *Nûrî Tarihi*, s.128]

Ölüm tarihi ve nedeni:

13.C.1209/Görevde vefat

[A.RSK.1630, s.36; *Rûznâme*, s.183; *Nûrî Tarihi*, s.156- 158.]

Ayrılma: 13.C.1209/05.01.1795

[A.RSK.1630, s.36.; *Rûznâme*, s.183; *Nûrî Tarihi*, s.156-157.]

Sonraki görevi: -

141 - Mehmed Emîn Firdevsî Efendi

Tayin: 14.C.1209/06.01.1795

[BOA.A.RSK.d.1623, s.15; *Rûzname*, s.183; *Nûrî Tarihi*, s. 156-157; *Vasıf/H.Sarıkaya*, s.730.]

Önceki görevi: Tezkire-i evvel

[A.RSK.d.1623, s.15; *Rûzname*, s.183.]

Ölüm tarihi ve nedeni: 19.L.1217

[A.RSK.1623.d. s.15; *Nûrî Tarihi*, s. 156-157.]

Ayrılma: 26.Za.1209/14.06.1795

[BOA.A.RSK.d.1623, s.79; *III. Selim'in Sırkatibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûzname*, Haz. V. Sema Arıkan, Ankara 1993, s.193 (gün 27.Za)].

Sonraki görevi: Boşta-Sonra Büyük rûznâmecilik (28.Ca.1210).

[BOA.A.RSK.d.1623, s.15.]

142 - Ebûbekir Râtîb Efendi

Tayin: 26.Za.1209/14.06.1795

[BOA.A.RSK.d.1623, s.79; *Rûzname*, s.193]

Önceki görevi: Şıkk-ı sâlis defterdarlığı ve ilhaken hububat nazırlığı

[BOA.A.RSK.d.1623, s.79; BOA.HAT.273-16047]

Ölüm tarihi ve nedeni:

2.C.1214/İdam

[BOA.A.RSK.d.1623, s.79.]

Ayrılma: 14.S.1211/19.08.1796

[BOA.A.RSK.d.1623, s.79; A.RSK.d.1593, s.73; *Rûzname*, s.227.]

Sonraki durumu: Azl-sürgün ve idam

[.]

143 - Mustafa Râsîh Efendi (1)

Tayin: 14.S.1211/19.08.1796

[BOA.A.RSK.d.1593, s.24; A.RSK.d.1623, s.15; *Rûzname*, s.227.]

Önceki görevi: -

Ölüm tarihi ve nedeni: 15.Ca.1218

Ayrılma: 25.S.1212/19.08.1797

[BOA.A.RSK.d.1593, s.28; BOA.C.ML.4420; BOA.HAT.179-7969; *Rûzname*, s.256.]

Sonraki görevi: Büyük rûznâmçeci

[BOA.A.RSK.d.1593, s.28; *Rûzname*, s.256.]

[A.RSK.d.1623, s.15.]

Ek kaynak: 4.L.1211 ibka (A.RSK.d.1593, s.55).

144 - Mehmed Râşid Efendi (3)

Tayin: 25.S.1212/19.08.1797

[BOA.A.RSK.d.1593, s.24; BOA.HAT.179-7969; *Riizname*, s.256.]

Önceki görevi: Tersane emîni

[BOA.A.RSK.d.1593, s.74; BOA.HAT, 179-7969.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

15.N.1212/Görevde vefat

[A.RSK.d.1593, s.74;A.RSK.d.1623, s.81.]

Ayrılma: 15.N.1212/03.03.1798

[A.RSK.d.1593, s.74;A.RSK.d.1623, s.81.]

Sonraki görevi: -

145 - Ahmed Âtîf Efendi

Tayin: 17.N.1212/05.03.1798

[BOA.A.RSK.1593, s.24; A.RSK.1623, s.127.]

Önceki görevi: Süvari mukabeleciliği

[BOA.A.RSK.1623, s.127.]

Ayrılma: 9.Za.1213/14.04.1799

[BOA.A.RSK.1623, s.127; A.RSK.d.1698-R, s.13.]

Sonraki görevi: Reisülküttab vekili

[A.RSK.d.1623, s.127; A.RSK.d.1698-R, s.13.]

Ek kaynak: 4.L.1212 ibka (BOA.A.RSK.d.1593, s.24; A.RSK.d.1623, s.127); BOA.HAT.144-6026 (9.Za.1212 riyaset tebriki); 4.L.1213 ibka (A.RSK.d.1623, s.127).

146 - Mustafa Râsîh Efendi

Tayin: 9.Za.1213/14.04.1799

[BOA.A.RSK.d.1698-R, s.13; A.RSK.d.1623, s.15]

Önceki görevi: Rûzname-i evvel

Ayrılma: 4.R.1215/24.08.1800

[BOA.A.RSK.d.1698-R, s.13.]

Sonraki görevi: Nişancı

[A.RSK.d.1698-R, s.27 (3.L.1215).]

[A.RSK.d.1623, s.15.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

15.Ca.1218/Normal

[A.RSK.d.1623, s.15.]

Ek kaynak: 3.L.1214 ibka (BOA.A.RSK.d.1698-R, s.13); 4.L.1214 yalnız riyaset ibka (A.RSK.d.1623, s.15).

147 - Mahmud Râif Efendi

Tayin: 4.R.1215/24.08.1800

[BOA.A.RSK.d.1698-R, s.13.]

Önceki görevi: Rikâbda beylikçi vekili

[A.RSK.d.1698-R, s.13.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

17.Ra.1222/İsyanda katl

[BOA.HAT.5028.]

Ayrılma: 7.Ca.1220/03.08.1805

[BOA.A.RSK.d.1698-R, s.13; A.d.2945, s.6.]

Sonraki görevi: Azl ve boşta.

[4.L.1221'de Rûznamçe-i evvel tevcih (A.d.2945, s.14.)]

Ek kaynak: 3.L.1215 ibka (BOA.A.RSK.d.1698-R; 4.L.1215 ibka (BOA.HAT.1661-13), s.13; 15.Ra.1216 Çavuşbaşılık vekâleti ilhaken tevcih (A.RSK.d.1627, s.3.); 3.L.1216 ibka (HAT.1161-21); 29.Z.1216 ibka (HAT.123-5097); 4.L.1217 ibka (BOA.C.DH.94-4837; HAT.1161-24); 4.L.1218 ibka (BOA.A.d.2945, s.6); 4.L.1219 ibka (A.d.2945, s.6); BOA.A.DVNS.MHM.d.213, s.1 (Evh.N.1215)

148 - Ahmed Vâsıf Efendi

Tayin: 7.Ca.1220/03.08.1805

[BOA.A.d.2945, s.6; *Vasıf* (M.İlgürel, 1994), s.XXXIII.]

Önceki görevi: Rûznamçe-i evvel

[BOA.A.d.2945, s.6.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

7.Ş.1221/Hastalık

Ayrılma: 19.B.1221/02.10.1806

[BOA.A.d.2945, s.6; BOA.A.d.357, s.11; BOA.AE.SLM.III.374-21339; *Vasıf* (M.İlgürel, 1994), s.XXXVI.]

Sonraki durumu: Vefat

[*Vasıf* (M.İlgürel, 1994), s.XXXVI.]

Ek kaynak: 4.L.1220 ibka (BOA.A.d.2945, s.6.).

149 - Mehmed Sa'îd Gâlib Efendi (1.defa)

Tayin: 19.B.1221/02.10.1806

[BOA.A.d.357, s.11; BOA.A.d.2945, s.6; Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi I*, İstanbul 2015, 354; Vasıf, s. XXXVI.]

Önceki görevi: Baştezkireci

[A.d.2945, s.6; BOA.HAT.223-12466]

Ayrılma: 15.Ca.1222/21.07.1807

[A.d.2945, s.13; Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi II*, İstanbul 2015, s.929.]

Sonraki görevi: Nişancılık.

[BOA.A.d.2945, s.13 (s.14'te 1.M.1222 tarihinde defter emini olduğu yazılmışsa da isim veya tarihte yanlışlık olmalıdır. Galib Efendi'nin yukarıda verilen riyaset tarihleri kesintisizdir).]

Ek kaynak: 4.L.1221 ibka (HAT.1661-35; A.d.357, s.16; *Âsım Efendi Tarihi I*, 408).

150 - Mehmed Ârif Efendi

Tayin: 15.Ca.1222/21.07.1807

[BOA.A.d.2945, s.6.]

Önceki görevi: Çavuşbaşılık

[A.d.2945, s.6.]

Ayrılma: 23.Ş.1222/26.10.1807

[BOA.A.d.2945, s.6.]

Sonraki görevi: Çavuşbaşılık

[A.d.2945, s.7.]

151 - Mustafa Refîk Efendi

Tayin: 23.Ş.1222/26.10.1807

[BOA.A.d.2945, s.6]

Önceki görevi: Sadaret kethudası

[A.d.2945, s.6.]

Ayrılma: 19.S.1223/16.04.1808

[BOA.A.d.2945, s.6; *Mustafa Necîb Efendi Tarihi Koyunoğlu Yazma Nişhası*, Haz.Oğuzhan Dik, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YL Tezi Elazığ 2010, s.83.]

Sonraki görevi: Sadaret kethudası

[BOA.A.d.2945, s.6; *Mustafa Necîb Efendi Tarihi*, s.83.]

Ek kaynak: 4.L.1222 ibka (A.d.357, s.74).

152 - Mehmed Sa'îd Gâlib Efendi (2.defa)

Tayin: 19.S.1223/16.04.1808

[BOA.A.d.2945, s.6.]

Önceki görevi: Nişancı

[A.d.2945, s.6.]

Ayrılma: 22.C.1226/14.07.1811

[BOA.A.d.358, s.56; BOA.HAT.319-18737; Ahmed Rif'at Efendi, *Mecmû'a-i Vekayî'-i 'Asr-ı Mahmûd Hân-ı 'Adlî*, Haz. İlmihan Sağlamdemir, MÜSBE, Yüksek Lisans (YL) Tezi, İstanbul 1994; *Mustafa Necîb Efendi Tarihi*, s.83.]

Sonraki görevi: Sadaret Kethudası

[HAT.319-18737; Ahmed Rif'at Efendi, *Mecmû'a-i Vekayî'*, s.130; *Mustafa Necîb Efendi Tarihi*, s.83.]

Ek kaynak: 8.L.1223 ibka (BOA.A.d.357, s.134; A.d.2945, s.6); 1.Ca.1224 Muhasebe-i evvel vekâleti ilhakıyla ibka (A.d.357, s.177; A.d.2945, s.6; Şânî-zâde Târîhi I, s.223); 24.L.1224 Muhasebe-i evvel vekâleti ilhakıyla ibka (A.d.357, s.208); 6.Za.1225 Muhasebe-i evvel vekâleti ilhakıyla ibka (A.d.358, s.38).

153 - Mehmed Ârif Efendi

Tayin: 22.C.1226/14.07.1811

[BOA.A.d.358, s.56 (Başmuhasebecilik vekaleti ilhakıyla tevcih); BOA.HAT.319-18737 (25.C.1226); Ahmed Rif'at Efendi, *Mecmû'a-i Vekayî'*, s.130.]

Önceki görevi: Sadaret mektubçuluğu

[A.d.358, s.56; HAT.319-18737]

Ayrılma: 17.R.1228/19.04.1813

[HAT.478-23386; TSMA-e.711/3; BOA.KK.d.36, s. 71.]

Sonraki görevi: Azl ve boşta.

Ek kaynak: 26.Za.1226 Muhasebe-i evvel ilhakıyla ibka (A.d.358, s.69); 3.L.1227 Muhasebe-i evvel ilhakıyla ibka (A.d.358, s.99); A.DVN.ŞKT.d.207, s.3; BOA.HAT.483-23724.

154 - Hüseyin Hüsnî Bey

Tayin: 17.R.1228/19.04.1813

Ayrılma: 30.M.1229/22.01.1814

[BOA.C-ML.337-13849 (Başmuhasebecilik vekâleti ilhaken); HAT.478-23386; BOA.KK.d.36, s.71.]

Önceki görevi: Âmedcilik

[TSMA-e.711/3; *Şânî-zâde Târîhi I*, s.82⁴⁵]

Ölüm tarihi ve nedeni:

0.Ca.1244/9.11-9.12.1828 Normal

[Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'antivis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi II*, Haz. Yücel Demirel, İstanbul 1999, s. 434.]

[BOA.A.d.358, s.136; *Şânî-zâde Târîhi I*, s.659.]

Sonraki görevi: Başmuhasebecilik

[BOA.A.d.358, s.136; *Şânî-zâde Târîhi I*, s.659.]

155 - Mehmed Sa'îd Gâlib Efendi (3.defa)

Tayin: 30.M.1229/22.01.1814

[BOA.A.d.358, s.136; *Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, Şânî-zâde Târîhi (1223-1237/1808-1821) I*, Haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2008, s.659]

Önceki görevi: Sadaret kethudası

[*Şânî-zâde Târîhi I*, s.659.]

Ayrılma: 13.C.1229/02.06.1814

[BOA.A.d.358, s.151; *Şânî-zâde Târîhi I*, s.668 (Azl: Evs.B.1229)]

Sonraki görevi: Nefy.

[*Şânî-zâde Târîhi I*, s.668 (Evs.B.1229).]

156 - Mehmed Seyyidâ Efendi (1.defa)

Tayin: 13.C.1229/02.06.1814

[BOA.A.d.358, s.151; *Şânî-zâde Târîhi I*, s.668 (Gün: Evs.B.1229).]

Önceki görevi: Beylikçilik

[*Şânî-zâde Târîhi I*, s.668.]

Ayrılma: 4.Ca.1232/22.03.1832

[BOA.A.d.453, s.74; BOA.A.RSK.1698-B, s.101]

Sonraki görevi: Hububat nezareti.

[A.d.453, s.96.]

⁴⁵ Şânîzâde'nin eserinde metni kaydedilen Sened-i İttifak'ı imzalayanlar arasında verdiği "Hüseyn Hasbî, Âmedî-i Dîvân-ı hümâyûn" şeklindeki isim sehven bu şekilde çevrilmiş olmalıdır. Bu tarihlerde "Hüseyn Hüsni" Âmedcilik görevinde bulunmaktadır (BOA.HAT.743-35163; HAT.996-41865; TSMA-e.711/3).

Ek kaynak: 5.L.1229 ibka (BOA.A.RSK.d.1698-B, s.2; A.d.358, s.171; *Tevcihat Defteri*, İÜ.Ktb.TY, nr.527, s.2b); 5.L.1230 ibka (A.RSK.d.1698-B, s.27; A.d.453, s.27); 3.L.1231 ibka (A.RSK.d.1698-B, s.58; A.d.453, s.58; BOA.HAT.1662-31)

157 - Mehmed Sâlih Vesîm Efendi

Tayin: 4.Ca.1232/22.03.1832

[BOA.A.RSK.d.1698-B, s.2; A.d.453, s.74.]

Önceki görevi: Çavuşbaşı

[A.d.453, s.74.]

Ayrılma: 4.C.1236/09.03.1821

[BOA.A.RSK.d.1698-B, s.2.]

Sonraki görevi: Sadaret kethudası

[BOA.A.RSK.d.1698-B, s.2; BOA.HAT.51084; *Tevcihat Defteri*, İÜ. Ktb. TY, nr.527, vr.35b.]

Ek kaynak: 4.L.1232 ibka (BOA.A.RSK.d.1698-B, s.2; BOA.A.d.453, s.90; *Tevcihat Defteri*, İÜ. Ktb. TY, nr.527, vr.15b); 4.L.1233 ibka (BOA.A.RSK.d.1698-B, s.2; BOA.A.d.453, s.126; *Tevcihat Defteri*, İÜ. Ktb. TY, nr.527, vr.21b); 4.L.1234 ibka (BOA.A.RSK.d.1698-B, s.2; BOA.A.d.453, s.161; *Tevcihat Defteri*, İÜ. Ktb. TY, nr.527, vr.27b); 4.L.1235 ibka (*Tevcihat Defteri*, İÜ. Ktb. TY, nr.527, vr.33b); 5.L.1235 ibka (BOA.KK.d. 676M(2), s.16).

158 - Mehmed Hâmid Bey Efendi

Tayin: 4.C.1236/09.03.1821

[BOA.A.RSK.d.1698-B, s.2; BOA.KK.d.676M(2), s.16; İÜ. Ktb. TY, nr.527, vr.35b; BOA.HAT.469-22896.]

Önceki görevi: Nişancı

[*Tevcihat Defteri*, İÜ. Ktb. TY, nr.527, s.35b.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

19.N.1248/Normal

[*Nişancılar Durağı*, 177.]

Ayrılma: 5.S.1237/01.11.1821

[BOA.KK.d.676M(2), s.42; A.RSK.1698-B, s.119.]

Sonraki görevi: Azl ve sürgün sonra defter emniyeti

[BOA.HAT.481-23581; *Tevcihat Defteri*, İÜ. Ktb. TY, nr.527, vr.46b.]

Ek kaynak: 3.L.1236 ibka (BOA.KK.d.676M(2), s.32; *Tevcihat Defteri*, İÜ. Ktb. TY, nr.527, vr.39b).

159 - Mehmed Sâdik Efendi

Tayin: 5.S.1237/01.11.1821

[A.RSK.d.1698-B, s.2; BOA.HAT.1663-9; BOA.KK.d.676M(2), s.42; *Tevcihat Defteri*, İÜ. Ktb. TY, nr.527, vr.41b.]

Önceki görevi: Tezkire-i Evvel

Ayrılma: 18.R.1239/22.12.1823

[BOA.KK.d.676M(2), s.114; BOA.HAT.474-23229; İÜ. Ktb. TY, nr.527, vr.53b]

Sonraki görevi: Sadaret kethudalığı

[*Tevcihat Defteri*, İÜ. Ktb. TY, nr.527, s.53b.]

Ek kaynak: BOA.HAT.1663-7, 1663-9 (4.L.1237 ibka); İÜ. Ktb. TY, nr.527, s.45b; (4.L.1237 ibka); HAT.473-23121 (4.L.1237 ibka); İÜ. Ktb. TY, nr.527, s.51b (4.L.1238 ibka); HAT.482-23636N (4.L.1238 ibka).

160 - Mehmed Seyyidâ Efendi (2.defa)

Tayin: 18.R.1239/22.12.1823

[BOA.KK.d.676m(2), s.114; BOA.HAT.474-23229; *Tevcihat Defteri*, İÜ.Ktb.TY, nr.527, vr.53b]

Önceki görevi: Tophane-i âmire nezareti

[*Tevcihat Defteri*, İÜ.Ktb.TY, nr.527, vr.53b.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

13.N.1243/Hastalık

[BOA.HAT.519-25389]

Ayrılma: 25.Ş.1242/24.03.1827

[*Tevcihat Defteri*, İÜ.Ktb.TY, nr.527, vr.73a.]

Sonraki görevi: Mazul boğa.

[*Tevcihat Defteri*, İÜ.Ktb.TY, nr.527, vr.73a.]

Ek kaynak: BOA.HAT.1663-17 (4.L.1238 ibka); *Tevcihat Defteri*, İÜ.TY. nr.527, vr.67b (4.L.1239 ibka; 4.L.1240 ibka; 4.L.1241 ibka)

161 - Mehmed Sa'îd Pertev Efendi

Tayin: 25.Ş.1242/24.03.1827

[*Tevcihat Defteri*, İÜ.Ktb.TY. nr.527, vr.70a]

Önceki görevi: Beylikçi

[*Tevcihat Defteri*, İÜ.Ktb.TY, 527, vr.70a].

Ayrılma: 23.Ş.1245/17.02.1830

[*Tevcihat Defteri*, İÜ.Ktb.TY. nr.527, vr.87a; HAT, 473-23124]

Sonraki görevi: Sadaret
kethudalığı

[BOA.A.d.363, s.41 (7.L.1246).]

Ek kaynak: *Tevcihat Defteri*, İÜ.Ktb.TY. nr.527, vr.73b (4.L.1242 ibka); vr.78b (4.L.1243 ibka); vr.84b (4.L.1244 ibka); BOA.HAT,1663/32 (4.L.1244 ibka).

162 - Mehmed Hâmid Bey Efendi (2.defa)

Tayin: 23.Ş.1245/17.02.1830

[*Tevcihat Defteri*, İÜ.Ktb.TY. nr.527, 87a;
BOA.A.d.363, s.6 (Selh-i Ş.1245'te riyaset
hil'atı giydirildi).]

Önceki görevi: Orduda sadaret
kethudası ve reis vekili.

[*Tevcihat Defteri*, İÜ.Ktb.TY. nr.527, 87a.]

Ayrılma: 7.L.1246/21.03.1831

[A.d.363, s.41.]

Sonraki görevi: Azl-boşta.

[*Nişancılar Durağı*, 177.]

Ek kaynak: 4.L.1245 ibka (HAT.473-23124; İÜ.Ktb.TY.527, vr.90b); 3.L.1246 ibka (A.d.363, s.38); 3.L.1246 ibka (A.d.363, s.38); KK.d.7512, s.2 (1.Za.1245); A.d.363, s.24 (1.Ca.1246).

163 - Süleymân Necîb Efendi

Tayin: 7.L.1246/21.03.1831

[BOA.A.d.363, s.41.]

Önceki görevi: Tophane nâzırı

[BOA.A.d.363, s.41.]

Ölüm tarihi ve nedeni:

0.C.1248/Normal

[*Sicill-i Osmânî* III, 96-97.]

Ayrılma: 12.Za.1247/13.04.1832

[A.d.363, s.81.; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i
Osmânî* III, 96-97.]

Sonraki görevi:

[.]

Ek kaynak: 4.L.1247 ibka (BOA.A.d.363, s. 71).

164 - el-Hâc Mehmed Âkif Efendi

Tayin: 12.Za.1247/13.04.1832

[BOA.A.d.363, s.81.]

Ayrılma: 23.Za.1251/11.03.1836

(Hariciye nâzırı olması)

Önceki görevi: Beylikçi

[A.d.363, s.81.]

2.Za.1252/08.02.1837 (Nezaretten azli)

[A.d.365, s.14, 17]

Sonraki görevi: Azl, boşta.

[A.d.365, s.14 (23.Za.1251).]

Ek kaynak: 4.L.1248 ibka (BOA.A.d.363, s.104); BOA.A.DVNS.TZE.d.7, s.4 (1.N.1249).

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Başkanlık Arşivi

- Kâmil Kepeci (KK.d.)
- D.BRZ.d.
- D.BŞM.d.
- A.DVNSMHM.d.
- MAD.d.
- A.RSK.d.
- A.NŞT.d.
- EV.HMH.d.
- TSMA.d.
- TSMA.e.

Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

(*Vekayi'nüvis*) Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildinin Metin ve Tahlili (1187–1197/1774–1783), Haz. Hikmet Çiçek, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (ATAÜN.TAE) Doktora Tezi, Erzurum 2018.

(*Vekayi'nüvis*) Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildinin Metin ve Tahlili (1182 - 1188/1768-1774), Haz. Muharrem Saffet Çalışkan, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (MÜSBE TAE) Doktora Tezi, İstanbul 2000.

1143-1180 Yılları Arasındaki Bazı Vekâyi, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Şevket Rado Yazmaları, nr.207-3.

- Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekayi'-name, [Osmanlı Târîhi (1648-1682)], Tahlil ve Metin Tenkidi*, Haz. Fahri Ç. Derin, İstanbul 2008.
- Abdülkadir Efendi, *Topçular Katibi 'Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi I: Metin ve Tahlil*, Yay. Haz. Ziya Yılmaz, Ankara 2003.
- AFYONCU, Erhan, *Osmanlı Devletinde Defterhane-i Âmire,(XVI.-XVIII. Yüzyıllar*, Ankara 2014.
- AHISHALI, Recep, "Râmî Mehmed Paşa", *DİA*, XXXIV, 449-450.
- , *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2023 (İkinci baskı).
- , "Rüüs", *DİA*, XXXV, 272.
- Ahmed Resmî Efendi, *Halîfetü'r-rü'esâ, İstanbul 1269'dan Giriş (Mücteba İlgürel) ve İndeks (Recep Ahışalı) ilâvesiyle tıbkıbasım*, İstanbul 1992.
- , *Halîkatü'r-rü'esâ, Süleymaniye Ktb. Reisülküttâb, nr. 639.*
- Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbârı 1166-1188/1752-1774 (İnceleme ve Metin), Haz. Nevzat Sağlam, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (MÜSBE), Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- , *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr, [Osmanlı Tarihi (1209-1219 / 1794-1805)]*, Haz. Hüseyin Sarıkaya, İstanbul 2017.
- , *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr 1774-1779 (H. 1188- 1193)*, Haz. Mücteba İlgürel, Ankara 2014.
- , *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr*, Haz. Mücteba İlgürel, Ankara 1994.
- Anonim *Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, Haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 2000.
- AZAMAT, Nihat, "Sarı Abdullah", *DİA*, XXXVI, 146.
- Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, Haz. Funda Demirtaş, Erciyes Ün. SBE Doktora Tezi, Kayseri 2009.
- Çelebizade İsmail Asım Efendi, *Tarih-i Çelebizade, Tarih-i Raşid ve Zeyli (1071-1141/1660-1729) I-III*, Haz. Abdülkadir Özcan v.d., İstanbul 2013.
- Çeşmi-zade Mustafa Reşid, *Çeşmi-zade Tarihi*; Haz. Bekir Kütükoğlu, İstanbul 1959
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât, Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, Hazırlayan Abdülkadir Özcan, Ankara 1995.

- EMECEN, Feridun M., "Ali'nin 'Ayn'ı: XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Bürokrasisinde Kâtib Rumuzları", *Tarih Dergisi*, XXXV (1994), s.131-149.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, VI, Haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, İstanbul 2002.
- Göynüklü Ahmed Efendi, *Târîh-i Göynüklü*, (Osmanlı Tarihi 1123-1172/1711-1759), Haz. Songül Çolak-Metin Aydar, İstanbul 2019.
- Hafız Hüseyin Ayvansarayı, *Mecmua-i Tevarih*, İstanbul 1985.
- , *Vefeyât-ı Selâtîn ve Meşâhîr-i Ricâl*, Haz. Fahri Ç. Derin, İstanbul 1978.
- III. Selim'in Sırkatibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rüzname, Haz. V. Sema Arıkan, Ankara 1993.
- İsa-zade Tarihi (Metin ve Tahlil), Haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 1996.
- İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789), Taylesanizade Hafız Abdullah Efendi Tarihi, Haz. Feridun M. Emecen, İstanbul 2003 (=Tarih-i Lebîbâ).
- İzzî Süleyman Efendi, *İzzî Tarihi*, Haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2019.
- Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*, (Tahlil ve Metin) 1732, Haz. Nevzat Kaya, Ankara 2003.
- Kara Çelebi-zâde Abdülazîz Efendi'nin Zafername Adlı Eseri (Tarihçe-i Feth-i Revan ve Bağdad), Haz. Nermin Yıldırım, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.
- Kâtib Çelebi, *Fezleke* I-II, [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)], Haz. Zeynep Aycibin, İstanbul 2016.
- Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi*, (Osmanlı Tarihi 1166-1180/1752-1766) I-II, İstanbul 2019.
- Müellifi Mechul Bir Ruzname, Osmanlı-Rus Harbi Esnasında Bir Şahidin Kaleminden İstanbul (1769-1774), Haz. Süleyman Göksu, İstanbul 2007.
- Mühürdar Hasan Ağa, *Cevahirü't-Tevarih*, Haz. Ebubekir Sıddık Yücel, Sivas 2013.
- Naîmâ Mustafa Efendi, *Târîh-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyin fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)* I (1000-1015/1592-1607); II (1016-1038/1607-1629); III (1039-1050/1629-1641); IV (1051-1059/1641-1650); V (1060-1064/1650-1654); VI (1065-1070/1654-1660), Haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2007.
- Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmileti's-Şakâ'ik* I-II, Haz. Suat Donuk, İstanbul 2017.

- ÖZERGİN, M. Kemal, *Sultan Kanuni Süleyman Han Çağına Ait Tarih Kayıtları*, Erzurum 1971.
- Raşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Raşid ve Zeyli*, (1071-1141 / 1660-1729) I-II, Haz. Abdulkadir Özcan v.d., İstanbul 2013.
- Rûznâme*, Türk Tarih Kurumu (TTK) Ktb., nr. Y.1001.
- Sa'dullah Enveri Efendi, *Enverî Tarihi: Üçüncü Cild (Metin ve Değerlendirme)*, Haz. Ü.Filiz Bayram, İÜ.SBE Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- Selânikî Mustafa Efendi, *Târîh-i Selânikî I (971-1003/1563-1595); II (1003-1008/1595-1600)*, nşr. Mehmet İpşirli, İstanbul 1989.
- Seyyid Hasan Muradî, *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı*, Haz. Recep Ahışalı, İstanbul 2016.
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, Haz. Mehmet Topal, Ankara 2018.
- , *Zeyli-i Fezleke (1065-22 Ca.1106/1654-7 Şubat 1695)*, Haz. Nazire Karaçay Türkal, MÜ.TAE Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- Sultân I. Mahmûd Rûznâmeleri (1730-1754) (İnceleme ve Çeviriyazı Metin)*, Haz. Selman Soydemir, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (=İÜ.SBE) Doktora Tezi, İstanbul 2022.
- Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237/ 1808-1821) I*, Haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2008.
- Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayi'ü'l-Fuzala Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli I-IV*, Haz. Ramazan Ekinci, İstanbul 2018.
- Teşrifatçı Mehmed Âkif Bey, *Târîh-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Şevket Rado Yazmaları, nr.329.
- Tevcihat Defteri*, İ.Ü.Ktb.TY. nr.527.
- Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı'ât-ı Rûz-merre I*, Haz. Muzaffer Doğan; II, Haz. Recep Ahışalı; III, Haz. Erhan Afyoncu; IV, Haz. Mahmut Ak, Ankara 2017.
- Vak'anüvis Halil Nûrî Efendi, *Nûrî Tarihi*, Haz. Seydi Vakkas Toprak, Ankara 2015.
- Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi Sâmi ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte (1730-1744) (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, Haz. Mesut Aydın, İstanbul 2007.

“ LIST OF REİSÜLKÜTTABS CREATED FROM ARCHIVE DOCUMENTS
AND SOME EVALUATIONS ON THE LIST”

Abstract

Reisülküttaps, who were at the head of one of the important sections of the Ottoman central bureaucracy, there are a number of biographical works and a few lists of their designations. Starting from Haydar Çelebi with the work called Sefinetü'r-rüesâ written by Ahmed Resmî Efendi, it includes the biographies of the reisülküttaps up to 1765, together with the appendices. It was composed largely from chronicles. Later, Süleyman Faik Efendi wrote an addendum that expands the reisülküttaps until 1824. These two works were published as lithographs in Istanbul in 1279 AH. The lists of reisülküttap were created by İsmail Hamî Danişmend and Yılmaz Öztuna, mainly by using these works. The lists often give the designation and dismissal dates of the reisülküttaps together with the year, sometimes with the month and day. Most of this chronically sourced information is incomplete and inaccurate when compared to archival documents. During the expeditions, the reisülküttaps would join the expedition with the army, and a deputy would be appointed in the center. Sometimes, when a serdar was appointed to different fronts, there was a reisülküttap in his entourage. Thus, the number of reisülküttap sometimes increased to three. This situation has also caused some confusion in the lists we mentioned.

In this study, it is aimed to gather a healthier reisülküttap list by scanning archive documents. While scanning the archival documents, various documents dealing with the designations were studied, especially the Rîius Defterleri, which included the designations. The deficiencies in the Rîius Defterleri made it difficult to create an organized list based on these documents. In this case, especially the documents produced by the staff under the administration of the reisülküttaps were complementary. Of these, series such as Mühimme Defterleri, Ahkâm Defterleri and Tahvil Defterleri contributed to the creation of the list, as they gave the changes of reisülküttap and grand vizier under the title. In the first designations of those who received their rations as ulûfe, the reisülküttaps would give a letter of inauguration. These writings were processed in the registers of the place they belonged to. Since the name of the reisülküttap and the date of issue of the article are written on these documents, it is possible to detect the changes of the reisülküttap from them. Various documents obtained from similar archive scans have enabled the creation of a healthier and more detailed list.

In addition to the list, as far as can be determined, various statistics will be acquired from the information that can be obtained, such as from which position the reisülküttaps came, to which office they were subsequently appointed, their date of death, the highest office they rose to. Revealing this information separately according to centuries will determine the career lines of the reisülküttaps and will clarify the place of foreign affairs and mülkiye in this line.

As a result, it is hoped that having a healthy list obtained from archive documents about the people who were at the head of this institution, which is one of the most important elements of the Ottoman central bureaucracy, will make a significant contribution to this field.

Keywords

Ottoman Bureaucracy, Reis Effendi, Ottoman Foreign Affairs .

KUZEYDE BİR OSMANLI ŞEHİRİ: İSMAİL GEÇİDİ (1739-1768)*

Alper BAŞER**

ÖZET

İsmail Geçidi ve çevresi II. Bâyezid döneminde Osmanlı idaresi altına girmiştir. 1540'lı yıllarda küçük bir köy olarak tarih sahnesine çıkan İsmail, 1589 yılında Darüssaade Ağası Mehmed Ağa'ya temlik edilmiştir. Mehmed Ağa'nın ölümünden kısa bir süre önce İsmail Geçidi'ni vakfa dönüştürmesi ve beraberinde vakfa tanınan ayrıcalıklar sayesinde yeni bir şehir doğmuş ve kısa sürede ciddi bir ekonomik gelişmeye sahne olarak Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin ikamet ettiği Doğu Avrupa'daki önemli Osmanlı yerleşimlerinden biri haline gelmiştir. 18. yüzyılda İsmail'de üç bin cizye veren gayrimüslim tebaa ikamet etmekteydi. Şehrin Müslüman ahalisi, Türkmenler, Lazlar, Çitaklar ve Tatarlardan müteşekkildi.

17. yüzyılın ilk yıllarında başlayan Tatar göçlerine paralel olarak hem İsmail hem de Bucak çevresinde zirai üretim büyük oranda artmıştır. Bunun doğal neticesi olarak İsmail hem üretimiyle hem de liman özelliği ile İstanbul'un iafesinde büyük rol oynamıştır. Şehrin ekonomik hayatında tarım dışında hayvancılık, mum imalatı, balıkçılık ve köle ticareti önemli yer tutmaktaydı. Vakıf statüsü nedeniyle İsmail Geçidi'nin yönetimi diğer Osmanlı kazalarından farklılaşmış şehir merkezi Darüssaade ağaları tarafından atanan mütevelliler ve Kadı tarafından yönetilirken şehrin taşrasında ikamet eden Tatarlar, Kırım Hanları'nın bölgedeki temsilcileri olan Yalı ağaları ya da Bucak Seraskerleri tarafından idare edilmişlerdir. 18. yüzyılda şehrin toplumsal hayatında yaşanan başlıca sıkıntılar alacak-verecek davaları, miras sorunları, vasilik problemleri, cinayet, hırsızlık ve görevini suiistimal eden yöneticilerin baskıları olmuştur. Sistemli bir devlet politikası neticesinde kurulan İsmail Geçidi Osmanlı Devleti'nin Doğu Avrupa'daki mirasının en somut göstergelerinden biridir.

Anahtar Kelimeler

İsmail Geçidi, Osmanlı, Tatar, vakıf, Doğu Avrupa.

* Araştırma Makalesi. Makalenin geliş tarihi: 29.07.2023 / Kabul tarihi: 15.09.2023

** Doç. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, baseralperhidayet@gmail.com (ORCID ID: 0000-0002-1700-7474).

Makalenin yazımı sırasında öneri ve eleştirileri ile katkıda bulunan Prof. Dr. Yücel Öztürk, Prof. Dr. Fehmi Yılmaz, Doç. Dr. Uğur Demir ve Dr. Ayhan Ürkündağ'a teşekkür ederim.

Giriş

İsmail Geçidi, günümüzde Ukrayna sınırları içerisinde yer almakta olup tarihi süreçte Prut ve Turla nehirleri arasında kalan Bucak bölgesinin bir parçası olmuştur¹. İsmail Geçidi'nin içinde bulunduğu Bucak bölgesinin Osmanlı egemenliği altına geçişi iki aşamada gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki II. Bâyezid'in 1484 yılında Kili ve Akkirman şehirlerini fethi, ikincisi Kanuni'nin 1538 Boğdan Seferi'dir².

Osmanlı belgelerinde İsmail Geçidi'ne ilk defa Kili kazasına bağlı küçük bir köy olarak 1542-43 yılında 215 numaralı Tapu Tahrir Defteri'nde rastlanır³. 1560 yılına gelindiğinde köyün ortadan kaybolduğu, Akkirman Sancakbeyi'nin köyü canlandırmaya çalışırken Boğdan Voyvodası'nın bu kararın karşısında olduğu görülmektedir⁴. Köyün 1542-1560 yılları arasında Boğdanlıların saldırısı neticesinde harap olduğu ve 1570 yılı itibariyle mezra halinde bulunduğu tahrir kayıtlarından anlaşılmaktadır⁵. Bölgede görevli Osmanlı memurlarının Kili, Akkirman ve Bender arasında önemli bir geçit olan sahayı şenlendirmenin ciddiyetini kavradığını fakat 1583 yılı itibariyle

¹ Aureil Decei, "Bucak", *İ.A.*, C.2, s. 742-747; Kemal Karpat, "Bucak", *TDVİA*, C. 6, s. 341-343; Feridun Emecen, "İsmail". *TDVİA*, C. 23, s. 82-84; Aureil Decei, "İsmail", *İ.A.*, C.5/2, s.1108; Alper Başer, *Bucak Tatarları 1550-1700*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2010, s.1-4

² N. Beldiceanu, "1484 Osmanlı Seferi Askeri Hazırlıkları ve Kronolojisi", Çev. Zeki Arıkan, *Bellekten XLVII/186*, 1983, s. 587-598; Mihail Guboğlu, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Boğdan Seferi (1538 M.945. 945H)", *Bellekten*, C. L/198, 1987, s.727-805; Başer, *Bucak Tatarları*, s.16-19

³ *İsmail Şehri ve Kaleleri (XVI-XIX. Yüzyılların Belgelerinde)*, Yay. Haz. Mehmet Tütüncü, Andrii Krasnozhon, Odessa 2019, s.19. Tütüncü ve Krasnozhon tarafından yayına hazırlanan bu çalışmada Osmanlı arşivinde bulunan çok sayıda belgenin görüntüsü, Osmanlıca transkripsiyonu ve Ukraince çevirisi okuyucuya sunulmuştur. Çalışmada Osmanlı belgelerinin yanı sıra bazı kilise kayıtları ve farklı seyahatnamelerin İsmail Geçidi ile ilgili kısımları bilingual (Türkçe ve Ukraince) olarak yayınlanmıştır. Bununla birlikte çalışmada farklı yazarlara ait bölümlerin açıkça belirtilmemesi atıf yaparken sıkıntı yaratmaktadır. Bu yüzden Mehmet Akif Erdoğan ve Sema Aktaş Sarı'nın kaleme aldıkları yayınların farklı basımlarına müracaat edilmiştir. Çalışmanın genel olarak şehrin kuruluş süreci ve 1768 yılı sonrasına ait dönemde yoğunlaştığı görülmektedir.

⁴ *3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968/1558-1560*, (Özet-Transkripsiyon-Tıpkıbasım), Haz. Nezih Aykut vd. Ankara 1993, h. 694: s. 308; h.697. s. 309-310, h. 697. Boğdan Voyvodası muhtemelen Boğdan üzerindeki Osmanlı kontrolünün artacağı düşüncesiyle bu fikre karşı çıkmış olmalıdır.

⁵ *İsmail*, Tütüncü ve Krasnozhon, s. 23, Belge 4. (BOA, TT 483, s.148)

bu konuda başarılı olamadığı anlaşılmaktadır⁶. Bunun üzerine III. Murad, İsmail Geçidi'nin bulunduğu bölgeyi şenlendirerek güvenli hale getirmesi amacıyla 1589 yılının Kasım ayında Darüssaade Ağası Mehmed Ağa'ya mülk olarak vermiştir⁷. İsmail Geçidi ve çevresindeki arazi ve kışlakların Mehmed Ağa'ya temlik edildiği Rumeli Beylerbeyi'ne bildirilmiş ve mülk-namenin bir suretini deftere kaydetmesi emredilmiştir⁸.

İsmail Geçidi'nin Mehmed Ağa'ya temliki ile başlayan süreçte bölgeyi daha güvenli hale getirmek için palanka yapılması kararının alındığı ve bu kararın da hayata geçirildiği görülmektedir. Bu minvalde Boğdan Voyvodası'na işçi ve ustalar göndermesi emredilmiştir⁹. Bu kararların hayata geçirilme sürecinde İsmail Geçidi'ne kadı da atanmıştır¹⁰. Böylece İsmail Geçidi Osmanlı idari sisteminde bir kazaya dönüşmüştür. Habeşi Mehmed Ağa 1591 yılında, ölümünden kısa bir süre önce sahip olduğu tüm serveti vakfa dönüştürmüştür. Vakfa dönüşerek ciddi ayrıcalıklara sahip olan İsmail Geçidi 1592 yılına gelindiğinde 5.500 kişiye yaklaşan nüfusa sahip 11 mahalleden oluşan büyük bir kasabaydı. Bu mahallelerden Şehreküstü Mahallesi Müslümanlara ait iken diğerleri gayrimüslimlere ait mahallelerdi. Ayrıca yakın çevrede bulunan dört adet göl de İsmail Geçidi Kadılığı sınırları içerisindeydi¹¹. 17. yüzyılın başına geldiğinde İsmail artık hisarı, camii, yolcuların konaklaması için inşa edilen hanı, Müslüman ve Hristiyanlardan oluşan nüfusuyla dikkati çeken bir şehirdi.

1650'li yıllarda İsmail Geçidi'ni ziyaret eden Evliya Çelebi, 2000 hane-den oluşan şehirde Eflak, Boğdan, Rum, Ermeni, Yahudi kökenliler ile Müs-

⁶ *İsmail*, Tütüncü ve Krasnozhon, s. 24, Belge 5, (BOA, ADVNS.MHM d.52, h. 272)

⁷ Bu temlikname metninin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi için bkz. *İsmail*, Tütüncü ve Krasnozhon, Belge 6, s. 28-36. Temlikname ile birlikte bölgenin bütün gelirleri Darüssaade Ağası Mehmed Ağa'ya verilmiştir.

⁸ BOA, A.DVNSMHH d.66, s.146, h. 314.

⁹ BOA, A.DVNSMHH d.66'da bu konu hakkında yer alan hükümler için bkz. *İsmail*, Tütüncü ve Krasnozhon, Belge 13, s.67-68; Belge 14, s.70, Belge 15, s. 70-71; Belge 16, s. 71-72 vd.

¹⁰ *İsmail*, Tütüncü ve Krasnozhon, Belge 20, s.76.

¹¹ Mehmet Akif Erdoğan, "Tuna Sahilinde On Altıncı Yüzyılda Kurulmuş bir Osmanlı Yerleşimi: İsmail Geçidi Kasabası", *Vakıflar Dergisi*, 80. Yıl Özel Sayısı, Ankara 2019, s. 195-196.

lümanların yaşadığını, ahalinin temel geçim kaynağının ise ticaret olduğunu belirtir¹². Coğrafyayı yakından tanıyan De Beuplan ise 1660 yılında basılan eserinde, İsmail'i savunmasız bir şehir olarak tanımlar¹³.

Bartınlı İbrahim Hamdi 18. yüzyılın ilk yarısında kaleme aldığı eserinde, İsmail Geçidi'ni Bucak Tatarlarının yaşadığı bölge civarında, Tuna Nehri'nin kenarında Tulça karşısında Rumeli'den Kırım ve Rusya tarafına gidenlerin yolu üzerinde bulunan mamur bir kasaba olduğunu anlatır¹⁴. 18. yüzyıl boyunca İsmail şehrinin önce ekonomik açıdan arkasından da git-tikçe belirgin hale gelen Rus tehdidine paralel olarak askerî açıdan önemi artmıştır¹⁵. Şehir, ilk defa 1770 yılında Rus işgaliyle karşılaşmıştır. 1781 yılında İsmail'in ilk tabyalı kalesi inşa edilmiştir. Çim duvarlara sahip kalenin inşasında en büyük zorluk İsmail ve yakın çevresinde bulunmayan taşların sağlanması olmuştur. Kale inşasında gerekli taşlar İsakçı, Tulça, Hüveyş (?) caniplerinden "açık" adı verilen gemiler tarafından getirilmiştir. Kalenin inşasında çalışan taş ustaları, kireççiler, duvarcı kalfaları ile mimarlar İstanbul'dan gönderilmiştir.¹⁶ 1790 yılında bir kez daha Rus işgaline uğrayan şehir büyük bir yıkımla karşı karşıya kalmıştır. Halkı Ruslar tarafından

¹² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Beşinci Kitap*, hzl., Yücel Dağlı, Seyit Ali Karaman, İbrahim Sezgin, İstanbul 2001, s. 59.

¹³ "... Izmail is a Turkish town, completely unfortified..", Guillaume Le Vasseur Sieur De Beuplan, *A Description Of Ukraine*, Introduction, Translation and Notes by Andrew B. Pernal and Denis F. Essar, Harvard 1993, s. 36.

¹⁴ Bartınlı İbrahim Efendi, *Atlas*, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi, 2044: vr. 280b. Bartınlı İbrahim Hamdi'ye ait eserin Bucak Tatarları, Kırım ve İsmail'i içeren kısmı yazarının kim olduğu tespit edilemeden Hans-Jürgen Kornrumpf tarafından *Osmanlı Araştırmaları*'nda neşredilmiştir. Hans-Jürgen tarafından bir bölümü neşredilen nüshanın Bartınlı İbrahim Hamdi'nin eserinin kopya edilmesi ile ortaya çıktığı ve günümüzde Avusturya Milli Kütüphanesi'nde H.O. 231 numarasıyla bulunduğu anlaşılmaktadır. Bartınlı İbrahim Hamdi ve *Atlas*'ına dair ilerleyen yıllarda yapılacak çalışmalarda bu nüshaya dikkat edilmesi gerekmektedir, bkz. Hans-Jürgen Kornrumpf, "Südrussland und De Krim um 1740", *Osmanlı Araştırmaları*, S.9, 1989, s. 235-261.

¹⁵ Hakan Engin, *Tuna Savunma Hattında Bir Osmanlı İstihkâmı: Askerî ve Mâli Yönleriyle İbrail Kalesi'nin Organizasyonu (1711-1829)*, Yayımlanmamış doktora tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2022, s. 54.

¹⁶ BOA, D.BŞM d. 41205; Kalenin inşa süreci hakkındaki diğer belgeler, ve kalenin planı için bkz. *İsmail*, Tütüncü ve Krasnozhon 2019, s.318-334. Hakan Engin'in yayımlanmamış doktora tezinde de 1768-1774 sonrası İsmail Kalesi'nin Tuna savunmasındaki önemi izah edilmiş ve kale, tabyalı tahkimatların güzel bir örneği olarak tanımlanmıştır. Engin, *a.g.t*, s. 85-88

katliama tabi tutulmuştur. Şehir 1792 tarihli Yaş Antlaşmasıyla tekrar Osmanlı yönetimi altına alındıysa da 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yeniden Rus güçlerinin eline geçmiştir. Nihayet 1812'de imzalanan Bükreş Antlaşması'yla şehirde Osmanlı hakimiyeti sona ermiştir¹⁷.

Bu çalışma İsmail Geçidi'nin 1739-1768 yılları arasındaki dönemine yoğunlaşmaktadır. Osmanlı tarihinin uzun rehavet dönemi olarak tanımlanan bu yılların seçilmesinin temel sebebi Özi ve Silistre'ye ait şikâyet ahkam defterlerinde¹⁸ İsmail Geçidi'yle ilgili kayıtların belirli bir süreklilik takip etmesidir. İsmail Geçidi'ne ait kadı sicillerinin bugün itibarıyla mevcut bulunmaması bu kayıtların önemini arttırmıştır. Ahkam defterlerinde yer alan kayıtlar şehrin sosyo-ekonomik dokusu ve demografisine ait ipuçlarını barındırmaktadır. Bunun dışındaki Osmanlı arşivinin farklı fonlarında bulunan müteferrik belgeler ile çalışma desteklenmiştir. Mevcut literatürde şehrin 18. yüzyılına dair araştırmaların neredeyse bulunmaması mevzu bahis yılların konu alınmasının diğer bir sebebidir.

A. Şehrin Beşeri Unsurları

İsmail Geçidi'nde yaşayanlara inanç temelli baktığımızda şehirde Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin birlikte yaşadığını görürüz. Şehirde ikamet eden Hristiyan toplumu Ermeni ve Ortodoks şeklinde iki gruptan oluşmaktaydı. Ortodokslar da kendi içerisinde Sırp, Boğdanlı ve Rum şeklinde üç temel gruba ayrılmıştı. Rum nüfusun şehrin kurulduğu andan itibaren şehrin temel unsurlarından biri olduğunu 16. yüzyılın sonuna ait kayıtlar açıkça ortaya koymaktadır. Bu kayıtlara göre 1592 yılında İsmail Geçidi'nde dört Rum mahallesi bulunmaktaydı¹⁹.

Evliya Çelebi 17. yüzyılın ikinci yarısındaki Rum nüfusundan söz eder. Bu yüzyılın son günlerine ait cizye defterleri²⁰, mühimme kayıtları²¹; 1739-

¹⁷ Feridun Emecen, "İsmail", s.83-84; Hakan Engin, *a.g.t.*, s. 56, 629, 637-638.

¹⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Yay. Haz. İskender Türe-Salim Kaynar, İstanbul 2017, s. 38. Defterlerin? 1-18 numaralı Özi ve Silistre Ahkam Defterlerinde 13 Ağustos 1742-25 Haziran 1770 tarihleri arasında yer alan 151 hüküm bu çalışmanın omurgasını oluşturmuştur.

¹⁹ Erdoğdu, "Tuna", s. 196-197.

²⁰ BOA, D.CMH.d 26695, mahalle-i Rum s.10-15 [1696-1697 yılı için].

²¹ BOA, A.DVNSMHM d. 110, s. 433, h. 1915.

1768 dönemi şikâyet ahkam defterleri²², mühimme kayıtları²³ ve Ali Emiri tasnifindeki belgeler İsmail'deki Rum varlığından haberdar etmektedir²⁴. III. Ahmed'in hükümdarlık yıllarının son günlerine ait bir kayıta İsmail Geçidi'nde cizye yükümlüsü olarak gösterilen toplam nüfus 3.000 kişidir²⁵.

Şehirdeki Hristiyanların ikinci grubunu Ermeniler oluşturmaktaydı. Ermenilerin 1592 yılında kayıtlara yansımadağı; fakat Evliya Çelebi tarafından zikredilmeleri dikkate alınrsa bu topluluğun 1592-1650 yılları arasında İsmail Geçidi'ne yerleştiği ifade edilebilir. Bu minvalde dikkat edilmesi gereken bir nokta da bu Ermenilerin en azından bir bölümünün kaynaklarda Acem Ermeni'si şeklinde zikredildiğidir. Osmanlı kaynaklarında Acem Ermeni'si olarak zikredilen bu topluluğun Şah Abbas'ın Osmanlı ilerleyişini zorlaştırmak amacıyla Culfa bölgesinden Ermenileri sürmesinden sonra ortaya çıkan, bir taraftan Hindistan'a diğer taraftan Lehistan'a kadar yayılan grubun bir uzantısı olduğunu söylemek gerekir²⁶. Bununla birlikte Osmanlı kaynaklarında Acem Ermenileri olarak tarif edilen bu grup şehirdeki hanlarda ikamet etmekteydi ve 1719 yılının Nisan ayı itibariyle İsmail Geçidi'nde üzerlerine avarız hanesi yazılacak herhangi bir mülk ya da arazileri bulunmamaktaydı.²⁷ 1742 yılı sonrasında şehirde ikamet eden; önemli bölümü ticaretle uğraşan çok sayıda Ermeni'nin ismi ve faaliyetleri belgelere yansımıştır.²⁸ Ermenilerin Bucak Tatarlarından aldıkları hayvansal ürünleri,

²² BOA, A.DVNSAHK ÖZSI d 18, s. 97 [17-26 Mayıs 1769].

²³ BOA, A.DVNSMHM d. 167, s.127, h. 643 [7-16 Mayıs 1769].

²⁴ BOA, AE. SMHD I 11093 [13 Aralık 1754: Katalog içinde bu tarih verilmesine rağmen belgede tarihe dair bir kayıt bulunamamıştır].

²⁵ BOA, A.E, SAMD III 9413 [19 Şubat 1735].

²⁶ Şah Abbas döneminde gerçekleşen bu sürgün ve öncesinde Ermeni ticaret ağlarının ortaya çıkışı hakkında bkz. Sebouh D. Aslanian, *From The Indian Ocean to the Mediterranean: Circulation and the Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa/Isfahan*, 1605-1747, Yayınlanmamış doktora tezi, Columbia University, 2007, özellikle bkz. s.1-7; 35- 67, 120-162; Henry R. Shapiro Ermenilerin yayılım sürecinde Celali İsyanları ve beraberinde gerçekleşen kargaşaya yaratan olayları daha etkili görmektedir, Henry R. Shapiro, "The Great Armenian Flight: Migration and Cultural Change in the Seventeenth-Century Ottoman", *Journal of Early Modern History* 23 (2019), s. 67-89.

²⁷ BOA, KK d. 2489, s. 14.

²⁸ BOA, A.DVNSAHK, ÖZSI.d. 3, s. 24 [25 Mart -3 Nisan 1745], 286; BOA, A.DVNSAHK, ÖZSI.d 6, s. 201 [19-28 Mart 1751]; BOA, A.DVNSAHK, ÖZSI.d 8, s. 25 [9-18 Eylül 1753].

İstanbul'a sevki gerçekleştiren bezirganlara sattıkları yani bir tür aracı rolüne sahip oldukları görülmektedir²⁹.

İnciciyan, Ermenilerin hane sayısını 1780'li yıllar için 350 olarak belirtir. İsmail'e bağlı Çobalacı kasabasında 100 hane ve Musahip Kışlası'nda bir miktar Ermeni'nin ikamet ettiğini yazar. İnciciyan'a göre 1768-1774 Savaşı sırasında yaşanan Rus katliamında Ermeniler de büyük kayıp vermişlerdir³⁰. İsmail Geçidi'ne bağlı köylerden ikisinin gayrimüslimlere ait olduğu dönemin belgelerine de yansımıştır³¹.

Rum ve Ermeniler dışında Sırplar ve Boğdanlılar da şehirdeki Hristiyan toplumun bir parçasıydı³². Bununla birlikte incelediğimiz döneme ait belgelerde Sırpların zikredilmediklerini söylemeliyiz. Bunların Ortodoks olmaları nedeniyle Rum toplumuyla birlikte değerlendirilmiş olabilecekleri kanaatindeyiz. Bu nedenle başta cizye defterleri olmak üzere avarız ve diğer kaynaklar onomastik bilimi çerçevesinde incelenmeye muhtaçtır³³.

Hristiyan ve Müslümanlar dışında İsmail Geçidi'nde ikamet eden diğer bir topluluk da Yahudilerdi. Yahudilerin, İsmail Geçidi'nin kurulduğu ilk günlerde şehre yerleştiği görülmektedir. Evliya Çelebi de seyahatnamesinde Yahudilerin varlığından bahsetmekteydi³⁴. 18. yüzyılın son çeyreği için İnciciyan; şehirde ikamet eden Yahudilerin zengin tüccarlar olduğu bilgisini vermiştir.³⁵ I. Mahmud'un tahta çıkışından kısa bir süre sonra gerçek-

²⁹ Bartınlı İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 279b.

³⁰ İnciciyan, *Osmanlı Rumelisi*, s. 121-122.

³¹ BOA, A.DVNSAHK, ÖZSI.d 11, s. 212 [26 Şubat- 7 Mart 1771]; BOA, D.CMH.d 26695, s. 20, 21.

³² Erdoğan, "Tuna Sahilinde", s. 200. 1649 yılında İsmail Geçidi'ni ziyaret eden Arseni Suhanov sadece Rumlar ve Boğdanlılar'dan bahsetmektedir, bkz. *İsmail, Tütüncü ve Krasnozhon*, s. 196-197.

³³ Mehmet Akif Erdoğan yakın tarihli ve İsmail Geçidi'nde yaşayan halkın onomastiğini konu alan çalışmasında özellikle Ulah ve Slav kökenli gayrimüslim isimlerinin okunuşunda yaşanan sıkıntılara değinmiştir, Erdoğan'ya göre gayrimüslim erkek şahıs adlarında Slav kökenli isimler ağırlıklıdır, bkz. Mehmet Akif Erdoğan, "On Altıncı Yüzyıl Sonlarında İsmail Geçidi Kazasında Müslüman ve Gayrimüslim Erkek Adları", *Osmanlı İdaresinde Balkanlar*, C. I, s.229-243.

³⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s.59.

³⁵ İnciciyan, *Osmanlı Rumelisi*, s.121.

leştirilen sayıma göre İsmail Geçidi'nde cizye yükümlüsü 2.665 Yahudi bulunmaktaydı.³⁶ Bu rakamdan hareket edersek İsmail Geçidi'nde beş bine yaklaşan Yahudi'nin ikamet ettiğini söylemek gerekir ki bu, döneme göre çok yüksek bir rakam olup şüpheyle yaklaşılmaması gerekir.

İsmail Geçidi'nde yaşayan Müslüman topluluklar belgelerde Lazlar, Tatarlar, Çıtıklar ve Türkmenler şeklinde zikredilmektedir. Bunlardan Lazlar, İsmail Geçidi'ne bağlı bulunan Sünne Boğazı'nda inşa edilen Fener'in yakınlarında vakfa ait bölgede ikamet etmekteydiler. Askerîlik iddiasında bulunan Lazlar bölgede görevli 25. Bölük ve 64. Bölük neferatı ile ciddi bir çatışma içindeydiler. Lazların bölgedeki varlığına işaret eden belgeler onların Mart 1747 ile Haziran 1765 yılları arasında Sünne Boğazı ve çevresinde yaşadığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır³⁷. Lazların, Sünne Boğazı'na yerleşmeleri Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa tarafından inşa ettirilen fenerdeki görevlerle ya da Sünne Boğazı'nda yapılan kılavuzluk hizmetiyle alakalı görünmektedir³⁸.

Şehirde yaşayan Müslüman gruplar içerisinde etnik kimliği açıkça belirtilen ikinci unsur Tatarlardı. Şehrin kuruluşundan itibaren burada yaşadıkları anlaşılan Tatarların bölgeye göçünün tarihsel bir süreklilik arz ettiği görülmektedir. İsmail Geçidi'nin de içinde bulunduğu Bucak bölgesine yönelik göçler bölgenin Osmanlı hakimiyeti altına alınmasından hemen sonra başlamıştır. Göçler özellikle Deşt-i Kıpçak'ta yaşanan büyük kıtlığı takiben gerçekleşmiş ve 1559-1560 yıllarında çok sayıda Kırım ve Nogay Tatarı Bucak havalisine yerleşmiştir. 1580'lerde yine kıtlık nedeniyle benzeri bir göç yaşanmıştır³⁹. Bu ilk göç dalgalarıyla birlikte bölgede Tatar nüfusun yoğunlaştığı görülmektedir.

İsmail Geçidi'ndeki Tatar yerleşimini açıkça gösteren tespit edebildiğimiz ilk kayıt 1609 yılına aittir. Kırım Hanı'na gönderilen name-i hümayunda bu durum "...*Mukaddemâ Nogay tarafından kaht u galâ sebebi ile hayli Tatar*

³⁶ BOA, A.E, SMHD I 374, [13 Eylül 1733] Derkenarda: "*Ber mucceb-i defter-i cizye, Cizye-i gebrân-ı Yahudiyan-ı kale-i İsmail Geçidi ve tevâbi'hü...*".

³⁷ BOA, A.DVNSMHHM d. 155, s. 181, h. 666; BOA, A.DVNSMHHM d. 164, s. 220, h. 879 [22 Nisan-1 Mayıs 1765].

³⁸ Şenay Özdemir Gümüş, "Sünne Boğazında Seyrüsefer Güvenliği ve Kule-i Fener Vakfı", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:4, Sayı:31, Ekim 2016, s. 35-52.

³⁹ Başer, *Bucak Tatarları*, s.23-26

tâfesi gelip Kili ve Akkirman sahrâlarında ve kasaba-i İsmail Geçidi etrâfında konup niçe yıldan beru vilâyetlerine gitmeyüp tedricî ile yeomen fe yeomen ziyâde olup ve kendü hallerinde durmayup memâlik-i mahrûsemiz re'âyâsının esbâb ve davarların nehb ü garet idüp..." şeklinde ifade edilmiştir. Belgede geçen "nice yıldan beri" ifadesi İsmail ve çevresine Tatarların en geç 1600'lerin başında gelip yerleştiğini kesin bir şekilde ortaya koymaktadır. Belgenin devamından Şahin Giray Sultan'ın bölgede asayiş sorunları yaratan bu grubu Kırım'a sürmekle görevlendirildiği, topladığı Tatarları Özi Nehri'ne kadar götürdüğü fakat burada karar değiştirerek İsmail'e geri dönmelerine izin verdiği anlaşılmaktadır⁴⁰. 1657'de bölgeye gelen Evliya Çelebi, İsmail'e bağlı Kaplıbağı, Koca Gölbaşı ve Acıgöl köylerinin Tatar köyleri olduğunu açıkça ifade etmiştir⁴¹. 1666 yılında Deşt-i Kıpçak havalisinden Kalmuk baskısından kaçan Nogay kabilelerinin yerleştirildiği altı kaza içinde İsmail Geçidi de bulunmaktaydı⁴². Deşt-i Kıpçak havalisinden kıtlık, salgın hastalıklar, iç çatışmalar, Rus ve Kalmuk baskısı nedeniyle Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti arazisine Nogay Tatar göçleri süreklilik arz etmiştir. Bu göçler, 1550 sonrasında İsmail'in de içinde bulunduğu Bucak bölgesinde yoğunlaşmıştır⁴³.

Bucak havalisine yerleşen Tatarların sürekli olarak problem çıkarmaları hatta Osmanlı vergi memurlarını öldürmeleri üzerine sürülmeleri kararı alınmış ve bu hususla ilgili olarak Kırım Hanı el-Hac Selim Giray görevlendirilmiştir. İsmail havalisinden de çok sayıda Tatar bu sürgünle bölgeden uzaklaştırılmıştır. Bir müddet sonra bu sürgün nedeniyle ekonomik sıkıntılar çekmeye başlayan İsmail ve Kili halkının isteği üzerine 1674 yılında Tatarların dönmesine izin verilmiştir⁴⁴. 18. yüzyıla kadar devam eden göçler neticesinde Kıpçak, Mangıt, Tatarlar Kıpçağı, Oduncu Kıpçağı, Kereyit, Süyün Bay, Yüzbay, Karasuvat, Taşpınar ve Canakay gibi yeni Tatar köyleri

⁴⁰ BOA, A.DVNS.MHM d.78, s.277, h.733 H. 24 Muharrem 1018/29.04. 1609; Başer, *Bucak Tatarları*, s. 80.

⁴¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 60.

⁴² BOA, MAD 607, s. 8. Belgedeki hüccetler Ağustos- Kasım 1666 arasına aittir; Başer, *Bucak Tatarları*, s. 146-147.

⁴³ Başer, a.g.t, s.s.23-26; 76-81, 141-152.

⁴⁴ Seyyid Mehmed Rızâ.; *Es-Seb'ü's-Seyyâr Fî Ahbâr-ı Müllük'it Tatar*, (İnceleme-Tenkitli Metin), Haz. Yavuz Söylemez, Ankara 2020, s. 242; Başer, *Bucak Tatarları*, s.154.

ortaya çıkmıştır⁴⁵. İsmail havalisine 1666 yılından sonra yerleşen Orakoğlu ve Ormembedoğlu kabilelerini Osmanlı yönetimi 1708 yılı itibariyle İsmail kazasında, arazisinde sakin; fakat İsmail vakfının defterli reayasından olmayan nüfus olarak tanımlamaktadır⁴⁶. 1739 yılına ait Haremeyn Muhasebesi Defterleri'nde yer alan kayıtlarda Ormembedoğulları bazen İsmail kazasına tâbi kabile, bazen de Ormembedoğlu nahiyesi olarak zikredilmişlerdir⁴⁷.

İsmail Geçidi'nde yaşadığı ifade edilen Müslüman gruplardan üçüncüsünü ise köylerde ikamet eden Çıtaklar oluşturmaktaydı. Çıtak Türklerinin Balkanlara Osmanlı öncesi dönemde yerleşen ve Osmanlı ilerlemesine paralel olarak büyük bir bölümü Müslüman olan Oğuz, Peçenek ve Kıpçak Türklerinin bakiyesi olduğu düşünülmektedir⁴⁸. 1761 yılına ait kayıtlara göre İsmail Geçidi'ne bağlı köylerden beş tanesi Çıtak köyüydü⁴⁹. İsmail Geçidi'nde yaşayan Müslüman grupların sonuncusunu ise Türkmenler oluşturmaktaydı. Sermayelü ve Karalu Türkmeni mukataası perakendelerinden olan Türkmenlerin bir bölümü 1747 yılından önce İsmail Geçidi'ne bağlı arazide ikamet etmeye başlamışlardı⁵⁰.

Şehrin önemli bir ticaret merkezine dönüşmesiyle birlikte Osmanlı coğrafyasının yakın ve uzak köşelerinden İsmail Geçidi'ne göçler devam etmiştir. Örneğin Kastamonulu Mustafa, İsmail'e yerleşmiş ve orada vefat etmiştir⁵¹. Benzer şekilde Giresunlu Hacı Osmanzade de Seyyid Osman ile yaşadığı bir dizi sıkıntıdan sonra İsmail'e gidip yerleşmiştir⁵². Babadağı'ndan

⁴⁵ Başer, *Bucak Tatarları*, s.177-178; İsmail Geçidi'nde bulunan Tatar yerleşimlerinin 29 Numaralı Kırım Kadı Siciline yansımaları için bkz. Sema Aktaş Sarı, "17. Yüzyılın Sonlarında İsmail Kazasında Sosyal ve Ekonomik Yaşam", *Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Vol. /Yıl. 2, NO/Sayı 1, 2020, s. 18-41

⁴⁶ BOA, İE. EV. 7555.

⁴⁷ BOA, Ev. Hmh.d. Defter no. 3991 [Kayıtlar 1739 yılının ağustos ayına aittir].

⁴⁸ Hanife Gezer, "Peçenek-Oğuz Kökenli Çıtak Türkleri'nin Dili Üzerine", *Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi*, C.5, S.12, 2019, s.897-901; Ahmet Cebeci, "Gagauzların Atası Uzlur ve Göç Yolları", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.29, Ankara 2009, s.203-207.

⁴⁹ BOA, A.DVNSAHK, ÖZSL.d 11, s. 212 [25 Haziran-4 Temmuz Mart 1760].

⁵⁰ BOA, A.DVNSAHK, ÖZSL.d 4, s. 116 [22 Şubat-3Mart 1747].

⁵¹ BOA, A.DVNSAHK, ÖZSL.d 5, s. 9 [19-28 Mayıs 1748].

⁵² BOA, A.DVNSAHK, ÖZSL.d 16, s. 17 [30 Haziran-9 Temmuz 1765].

sürülen Kofe (?), Corci ve Kurt isimli zımmiler de yaşamak için İsmail'i tercih etmiş ve 1702 yılından önce şehre gelip yerleşmişlerdi⁵³.

İsmail Geçidi'nin beşerî unsurlarına dair verdiğimiz bilgilerden yola çıkarak toplam nüfusuna dair aşağıdaki çıkarımlara ulaşabiliriz. 1592 yılında yapılan sayımda İsmail Geçidi'nin 995 haneye yani yaklaşık olarak 4.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğu ifade edilmiştir⁵⁴. Şehrin gelişim sürecine paralel olarak İsmail Geçidi'nin nüfusunun hızla arttığı görülmektedir. Katib Çelebi 1650'li yılların başında İsmail Geçidi'nde 8.000 hane bulunduğunu belirtir⁵⁵. 1649 yılında İsmail'i ziyaret eden Arseni Suhanov da aynı şekilde 8.000 rakamını öne sürmüştür⁵⁶. Bu rakamlar Evliya Çelebi'nin verdiği 2.000 hane sayısı ile birlikte düşünüldüğünde⁵⁷ İsmail Geçidi'nin merkezinde 2.000 hane taşrasında ise 6.000 hane bulunduğu sonucuna varılabilir. Böylece İsmail Geçidi'nde 8.000'i merkezde olmak üzere toplam yaklaşık 32.000 kişinin yaşadığı ortaya çıkmaktadır.

III. Ahmed dönemine ait cizye kayıtlarında⁵⁸ zikredilen 3.000 ve I. Mahmud dönemi için verilen 2.665 cizye-güzar reaya ifadesi⁵⁹ ile yukardaki verileri bir arada düşündüğümüzde 18. yüzyılda toplam nüfusa dair bir resim çizilebiliriz. Şehirde yaklaşık 3.000 cizye veren reaya olduğu açıktır. 3.000 cizye veren erkeğe karşılık aynı sayıda kadın ve bunların sayısına yakın da reşit olmayan kız ve erkek çocukların olduğunu düşünürsek İsmail Geçidi'nde 10.000 civarında bir gayrimüslim nüfusun yaşadığı söylenebilir. Müslüman nüfusun sayısı hakkında ulaşabildiğimiz kaynaklardan hareketle yorumda bulmak ne yazık ki daha zordur. 1790 yılında İsmail Geçidi Ruslar tarafından ele geçirildiğinde nehre atılan cesetler dışında 22.700 kişinin gömüldüğü ifade edilmiştir. Gayrimüslim nüfusun Ruslarla iş birliği yaptığı ve 9.000 kadarının Ruslar tarafından İsmail'in düşüşünden sonra

⁵³ BOA, A.DVNSMHM 112, s. 179, h. 649.

⁵⁴ Feridun Emecen, "İsmail", s. 82; Erdoğan "Tuna Sahilinde", s.197.

⁵⁵ Aktaran Feridun Emecen "İsmail", s.82.

⁵⁶ *İsmail*, Tütüncü ve Krasnozhan. 196-197.

⁵⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 59.

⁵⁸ BOA, A.E, SAMD III 9413 [19-28 Şubat 1725].

⁵⁹ BOA, A.E, SMHD I 374 [13-22 Eylül 1733].

Rusya içlerine götürüldüğü hatırlanırsa 30.000 civarında olduğu ifade edilen kayıp sayısının Müslümanlara ait olduğu açıktır⁶⁰. Bunların üçte ikisi asker olsa bile geride kalan 10.000 kişinin şehrin Müslüman halkından olduğu ifade edilebilir.

B. Şehirde Ekonomik Hayat

1592 yılında vakıf tarafından tahsil edilen vergilere bakıldığında, şehrin ekonomik hayatında tarım ve balıkçılığın başı çektiği ve esir ticaretinin temel merkezlerinden biri olduğu görülmektedir. Bunların yanı sıra şehirde hayvancılık, şarap ticareti ve büyük baş hayvancılığın yan sektörü olan mum imalatı da yapılmaktaydı⁶¹. Evliya Çelebi İsmail’de beyaz köle ticareti yapıldığını, İsmail köylerinde yetiştirilen buğday ve arpanın kaliteli olduğunu, bal, yağ, peynir, Eflak tuzu, morine ve mersin balığı gibi balıkların satıldığını, sekiz yüze yakın dükkânın ve yedi adet hanın bulunduğunu yazmıştır⁶².

İsmail Geçidi’nin vakfa dönüştürülmesiyle birlikte şehrin gelişimi için tanınan imtiyazlar arasına şehirde esir ticaretinin⁶³ serbest hale getirilmesi de bulunmaktaydı. 17. yüzyılın ikinci yarısında esir tüccarları Akkirman köyleri ile Bender kalesi etrafındaki Tatarlardan satın aldıkları esirleri İsmail İskeleyi üzerinden İstanbul’a sevk ederlerdi. İsmail’de Tatarlar tarafından satılan esirlerden kişi başına iki kuruş alınır, bu iki kuruşun 3/8’inin vakfa (%37,5), 5/8’inin (%62,5) ise yalıtıcı aracılığı ile Kırım Hanı’na verilirdi.

⁶⁰ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 5, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005, s. 95.

⁶¹ Erdoğan, “Tuna Sahilinde”, s.196-200.

⁶² Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 59.

⁶³ Karadeniz çevresinde köle ticaretinin kökenleri Roma İmparatorluğu dönemine kadar uzanmaktadır. Kiev Rusya’sı döneminde Slav kökenli kölelerin Almanlara ve Müslüman toplumlara satıldığı görülmektedir. IV. Haçlı Seferi’nden sonra Venedik ve Ceneviz de bu ticaretin önemli partnerlerine dönüşmüşlerdir. Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığının iş birliği ile Kırım’dan Latinlerin çıkartılmasından sonra köle ticareti Tatarların kontrolüne girmiştir. Tatarlar Lehistan ve Moskova arazisine yönelttikleri akınlarla Osmanlı İmparatorluğu kaynaklı köle arzının temel tedarikçisi olmuşlardır, bkz. Zübeyde Güneş Yağcı, “16. Yüzyılda Kırım’da Köle Ticareti”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 8, Kış 2005, s. 12-22, Alan Fisher, “Muscovy and Black Sea Trade”, *A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, İstanbul 1999, s. 27-37

Bu iki kuruluş dışında bir kuruluş da geçiş akçesi alınmaktaydı⁶⁴. 1739 Belgrad Barışı'ndan 1768 yılına kadar yaşanan uzun rehavet döneminde imparatorluğun kuzey sınırlarında barışın hüküm sürmesi, sınırlarda kontrolün artması esir ticaretini ikinci plana düşürmüştür⁶⁵.

1739-1768 yılları arasında İsmail Geçidi'nin ekonomik hayatına dair kayıtlardan hareketle şehrin İstanbul'un iâşesinde büyük rol oynayan merkezlerden olduğunu söyleyebiliriz. Salih Aynural'ın çalışmasının ortaya koyduğu üzere 18. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'a gelen hububatın %85,8'i Karadeniz'den, %14,2'si Akdeniz üzerinden sağlanmıştır⁶⁶. İsmail Geçidi'nin İstanbul'un iâşesinde iki temel rolü olduğu görülmektedir. Bunlardan biri doğrudan tahıl üretimi diğeri ise çevredeki şehirlerin tarımsal üretimlerinin toplandığı ve İstanbul'a sevk edildiği bir liman olmasıdır. 1709 yılı itibariyle İsmail Geçidi'nde vakıf tarafından toplanan *aşar-ı şer'iiyeden* buğday İsmail kilesi ile 6.000 kile İstanbul kilesi ile 51.000 kiledir. Bir İstanbul kilesinin yaklaşık 24,215kg⁶⁷ olduğu düşünülürse İsmail Geçidi'nde vakıf tarafından toplanan ve İstanbul'a gemilerle sevk edilen buğdayın 1.235 ton olduğunu söyleyebiliriz⁶⁸. Yine bu rakamdan hareketle İsmail Geçidi'ndeki yıllık buğday üretimi, öşrünün 1/10 oranında toplandığını kabul

⁶⁴ BOA, K.K 2301, s. 10, h. 18 (4 Kasım 1668); BOA, MAD 8478, s.175 (15 Aralık 1663); Başer, *Bucak Tatarları*, s. 191.

⁶⁵ Bununla birlikte esir alım satımının devam ettiği de görülmektedir, BOA, A.DVNSAHK, ÖZSI.d 3, s. 217. Esir ticaretinde Kafkas topraklarının ağırlığı artmış olmalıdır.

⁶⁶ "...Toplam hububat miktarı olarak bölgelere göre oranlarsak İstanbul'a gelen hububatın %85,8'i Karadeniz, %14,2'si ise Akdeniz'den mübayaa edilmektedir", Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahire Ticareti (1740-1840)*, İstanbul Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 65.

⁶⁷ Bir İstanbul kilesinin tahmini ağırlığı için bkz. İnalçık, 2000, s. 444; Aynural bir İsmail kilesinin dokuz İstanbul kilesine eşit olduğunu yazmakta fakat elimizdeki belgelere göre dokuzdan biraz daha az görünmektedir, Aynural, *İstanbul*, s. 145, dipnot 18.

⁶⁸ BOA, A.DVN. Dosya: 455, Vesika: 58, Tarih: 6 Temmuz 1709 Tarih: 30 Haziran 1709; BOA, A.DVN. Dosya: 455, Vesika: 90, Tarih: 6 Temmuz 1709; S. Aynural ise zahire defterlerinden hareketle 1748 yılında İsmail Geçidi'nde tertip edilecek mukayese zahiresinin 100.000 kile arpa ile 350.000 kile buğday olduğunu belirtmiştir, Aynural, *İstanbul*, s. 11. Bu rakam muhtemelen iskeleden İstanbul'a sevk edilecek toplam buğday ve arpa miktarına işaret etmektedir.

edersek ortalama 12.000-15.000 ton arasındadır. Şehir ve çevresinde gerçekleşen buğday ve arpa üretimine şehrin taşrasında ikamet eden Nogayların da katkıda bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır⁶⁹.

22 Ekim 1756'da Temirşah Mirza'nın mübâşeretıyla İsmail Geçidi'nden İstanbul'a İsmail kilesiyle 3.547 kile buğday sevk edilmiştir. Yine bu sırada İsmail Geçidi'ndeki ambarlarda 792 kile buğday olduğu kayda geçirilmiştir. Toplamda İsmail kilesi ile İstanbul'a sevk edilen ve sevk edilecek olan buğday 4.339 kiledir. İsmail kilesinin 8.5 İstanbul kilesi olduğundan hareketle toplam buğday miktarının 36.881 kile olduğu bunun da günümüz ölçüsüyle 893 tona tekabül ettiği görülmektedir⁷⁰. İsmail Geçidi'nden İstanbul'a buğday ve arpanın dışında kokoroz, sade yağ, bal, mahlut don yağı ve zeytin yağı da sevk edilmekteydi⁷¹. İstanbul yönetiminin zahire sevkine verdiği önem İsmail Geçidi ve çevresindeki şehirlere bulunan yöneticilere gönderilen çok sayıda emrin muhtevâsından kolayca anlaşılabilir⁷².

İsmail Geçidi'nin gerçekleştirdiği tarımsal üretimin yanı sıra Tuna yalısında tüccarların uğradığı temel liman olduğu, gümrüğün burada alındığı⁷³, Bucak arazisinde üretilen zahirenin kapan sefinelerine yüklendiği iki

⁶⁹ BOA, A.DVN. Dosya:1156, Vesika:78 [9 Temmuz 1726]; BOA, AE SMHD I 5345; BOA AE SAMD III 18521; BOA, A.DVNSAHK. ÖZSI. d. 6, Sayfa: 156.

⁷⁰ BOA, D. MKFd 29796 P, "...İşbu 1170 senesi zehâir-i cedîde İsmail Geçidi kazâsından şecâatlu celâdetlü efendimiz hazretlerinin emr-i alîleri üzere taraf-ı devlet-i şâhânelerinden ta'yîn buyurulan Temirşah Mirza kulları mübâşeretıyla kazâ-yı mezbûreden tahsil ve medîne-i mezbûre iskelesine nakl ve mevcûd olup lengerendâz olan kapan-ı dakik sefâinleri derûnlarına vaz' ve tahmîl ve Âsitâne-i Saâdete nakl ve irsâl olunan defter-i rüesâyı sefâindir..."

⁷¹ BOA, A.DVNSMHM 135, Sayfa: 348, hüküm: 1201; BOA, A.DVNSMHM 147, Sayfa: 234, hüküm: 871 [14-23 Ağustos 1740]; BOA, A.DVNSAHK ÖZSI d 1, s. 118 [17-26 Ocak 1743]; BOA, A.DVNSAHK. ÖZSI. d. 11, Sayfa: 60 [9-18 Mart 1760]; Bartınlı İbrahim Hamdi, *Atlas*, vr. 279b.

⁷² BOA, A.DVN. MHM Dosya: 42, Vesika: 12 [6-15 Eylül 1757]; BOA, C. BLD 4819 [24 Eylül 1756] vb.

⁷³ BOA, A.DVNSAHK ÖZSI d 11, s. 92 [17-26 Nisan 1760]. Kili, İsmail, Tulça ve Maçın kadınlarına gönderilen bu hükümde İsmail Geçidi dışındaki iskele eminlerinin sadece 125 kuruş resm-i ubûriyye alabilecekleri bunun dışındaki vergilerin İsmail Geçidi'nde tahsil edileceğini belirtilmiştir.

limandan biri olduğu⁷⁴, Tuna'nın yukarısında bulunan kazaların⁷⁵ ve Boğdan Voyvodalığı'nın da zahirelerini Akkirman, Kili ve İsmail üzerinden İstanbul'a sevk ettiği görülmektedir⁷⁶. Bu zahirelerin depolanması ve saklanması için İsmail Geçidi'nde çok sayıda ambar ve mahzenler inşa edilmişti⁷⁷.

İsmail Geçidi ve çevresinden İstanbul'a zahire sevkinde en büyük sorun muhtekir olarak tanımlanan tüccarlar ile İstanbul'dan ziyade Karadeniz'in Anadolu kıyısındaki liman şehirlerine zahire satmaya çalışan gemi kaptanlarıydı. Osmanlı yönetimi bunu önlemek için gemilerin yüklerinin defterlere kaydedilmesi, gemi kaptanlarına kefil tutulması ve İsmail'deki ambarlarda depolanan ürünlerin gerekirse zorla İstanbul'a sevki gibi tedbirler almıştı⁷⁸. Karadeniz'de gemi taşımacılığının mevsim şartları nedeniyle zorlaşması hatta mümkün olmaması nedeniyle zahire kasım ayından önce İstanbul'a sevk edilirdi⁷⁹.

Karadeniz kıyısında bir liman şehri olmasının yanı sıra kaza sınırları içinde çok sayıda göl bulunmasından mütevellit İsmail Geçidi'nde balıkçılık ve gemi taşımacılığı yaygın bir şekilde yapılırdı. İsmail Geçidi'nde taşımacılıkta üstü açıklar⁸⁰, şaykalar⁸¹ ve oransa (uraniçe)⁸² tabir olunur kayıklar

⁷⁴ BOA, ADVN. MHM. Dosya: 53, Vesika: 20 [18-27 Haziran 1758]. Bartınlı İbrahim Hamdi, Bucak arazisinden zahire dışında yapağı, yağ hatta yoğurdun dahi İsmail üzerinden İstanbul'a sevk edildiğini yazmaktadır, Bartınlı, *Atlas*, vr. 279b.

⁷⁵ BOA, A.DVN. MHM Dosya: 61, Vesika: 7-1 [22 Mayıs-1760].

⁷⁶ BOA, A.DVN. MHM Dosya: 76 Vesika: 49; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 18, s. 100 [27 Mayıs-5 Haziran 1769].

⁷⁷ İnciciyan, *Osmanlı Rumelisi*, s. 121; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 1, s. 118 [27 Ocak-5 Şubat 1743]; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 17, s. 21 [24 Kasım-3 Aralık 1766], BOA, A.DVNSMHM 147, Sayfa: 243, hüküm: 871 [14-23 Ağustos 1740]; BOA, D. MKF. d 29796 P, s. 3. 1745 yılında İsmail Geçidi'ne bağlı Sünne Boğazı'nda yeniden inşa edilen Fener'in yakınında dört adet büyük zahire ambarının inşasına başlandığı görülmektedir. BOA, A.DVNSMHM 152, s. 26 h. 100 [27 Eylül-6 Ekim 1745].

⁷⁸ BOA, D. MKF. d 29796 P [16 Temmuz 1765]: Gemi kaptanlarının isimleri, yükledikleri buğday miktarı ve mahzenlerde olan buğdaylarını gösteren hoş bir örnektir, ayrıca ihtikarın önlenmesi gibi uyarıları içeren önlemler için bkz. BOA, A.DVN. MHM. Dosya:32, Vesika: 14; BOA, A.DVN. MHM. Dosya: 42, Vesika: 12 6-15 Eylül 1757]; BOA, A.DVNSMHM 147, s. 234, h. 871 [14-23 Ağustos 1740]; BOA, A.DVN. Dosya: 455, Vesika: 58 [30 Haziran 1709].

⁷⁹ BOA, AE SMHD I 1717 [7 Eylül 1754].

⁸⁰ BOA, C. İKTS 1556; BOA, C. BH. 10769.

⁸¹ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 18, s. 154 [15-24 Temmuz 1770].

⁸² BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 4, s. 281 [23 Mart-1 Nisan 1747].

kullanılmaktaydı. Üstü açıklardan bahseden belge Müslüman ve Hristiyan kaptanların bulunduğunu; uranıçeden bahsedilen belge de kayıkların mülkiyetinin birden fazla kişide bulunabileceğini ortaya koymaktadır. Yine İsmail Geçidi sakinlerinden olup Tuna Nehri'nde çalışan gemiciler de vardı⁸³. Bunun dışında İsmail'de ikamet eden ve boğaz kayıkçıları olarak adlandırılan bir kayıkçı grubu bulunmaktaydı. Bunlar Boğdan ve yakın çevreden aldıkları hububatı İstanbul'a götürecek gemilere taşıyarak satarlardı⁸⁴. İsmail'in kuruluşundan itibaren önemli bir ekonomik faaliyet olan balıkçılık özellikle gayrimüslimler tarafından şehir sınırları içinde bulunan göllerde yapılırdı⁸⁵. 1731 yılı itibarıyla İsmail Geçidi'nde bulunan dalyanlarda balık avlama iltizama tabi önemli bir gelir kalemiydi⁸⁶.

Şehirde görülen ve kökeni İsmail Geçidi'nin kuruluşuna kadar uzanan diğer bir ekonomik faaliyet türü de mum imalatıydı. Bölgenin yakın çevresinde gerçekleştirilen büyükbaş hayvan yetiştiriciliğine bağlı olarak mum imalat sektörü de gelişmiş olmalıdır. 1760 yılında şehirde çok sayıda mum işletmesinin bulunduğu, hatta burada imal edilen mumların bir bölümünün İstanbul'a satıldığı⁸⁷, mum imalatında kullanılan don yağı üzerinde ciddi bir rekabetin bulunduğu görülmektedir⁸⁸. Mum imalat ve satışının önemli bir bölümü muhtemelen güvenlik nedeniyle şehir merkezinden uzaktaki şemhanelerde yapılmaktaydı. Şehir merkezinde mum satmaya çalışanlar diğer esnafın tepkisiyle karşılaşmış, mum satışının nerede yapılacağı sorunu yerinde çözülemeyerek İstanbul'a aktarılmıştı⁸⁹. İsmail Geçidi'nde tespit edebildiğimiz diğer ekonomik faaliyetler değirmencilik, fırıncılık, terzilik, berberlik ve attarlıktır⁹⁰. Osmanlı toplumunun buluşma noktalarından biri olan

⁸³ BOA, AE, SAMD III 2883 [3 Ekim 1716].

⁸⁴ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 18, s.100 [27 Mayıs-5 Haziran 1769].

⁸⁵ Erdoğan, "Tuna Sahilinde", s.197-198.

⁸⁶ BOA, C. ML 19086 [15 Mayıs 1731].

⁸⁷ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 11, s. 42 [30 Ocak-8 Şubat 1760].

⁸⁸ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 3 s. 327 [22-31 Mayıs 1746].

⁸⁹ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 17, s.280 [9-18 Mayıs 1768]; BOA, AE SMST III 187 (21 Temmuz 1767).

⁹⁰ BOA, Bab-1 Defteri Haremeyn Muhasebesi Hacı Beşir Ağa Evkafı Defteri 21890, s.2,3; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 1, s. 219 [14-23 Haziran 1743].

bozahaneler İsmail Geçidi'nde de faaliyette idi⁹¹. Diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi ticari faaliyetler burada da şehir merkezindeki pazar ve çarşıda yoğunlaşmıştı⁹².

İsmail Geçidi'nde yaşayan insanların dışardan ne satın aldıkları konusunda kaynaklar çok az bilgi vermektedir. Dışarıdan satın alınan mallar arasında tarımsal üretimin bir parçası olan tütün başta gelmekteydi⁹³; bunun dışında yüzük ve saat gibi ürünler İstanbul'dan getirilmekteydi⁹⁴. Dönemin belgelerinin ortaya koyduğu üzere İsmail Geçidi'nin temel ekonomik ilişkisi İstanbul ile gerçekleşmekteydi. İsmail tüccarlarının İstanbul dışında Tulça gibi yakın Rumeli⁹⁵ ve Amasya gibi⁹⁶ uzak Anadolu şehirleri ile canlı ticari ilişkileri vardı. İsmail Geçidli tüccarların faaliyette buldukları diğer bir bölge ise Boğdan Voyvodalığı'ydı. Boğdan tüccarı olarak adlandırılan topluluk içinde İsmail sakinleri de bulunmaktaydı⁹⁷.

C. İsmail Geçidi Nasıl Yönetilirdi?

İsmail Geçidi Haremeyn vakfı olduğu için yönetimi diğer Osmanlı kazalarından farklıydı. I. Selim döneminde Haremeyn bölgesinin kontrol altına alınmasından sonra Haremeyn vakıflarına nezaret görevi önce Babüssaade ağalarına, 1586 yılında ise Evkaf-ı Haremeyn Nezareti adıyla bir yapılanma kurularak Darüssaade ağalarına tevdi edilmiştir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak İsmail Geçidi'ne mütevellî atanması Darüssaade ağalarının uhdesine verilmiştir. Mütevellîler bir berât-ı şerif ile İstanbul'dan atanmış ve gelirleri vakfın mahsullerinden sağlanmıştır⁹⁸. Evliya Çelebi

⁹¹ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 13, s. 207 ([10-19 Ekim 1761].

⁹² BOA, AE SMST III 2816; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 17, s. 81; s. 280 [9-18 Mayıs 1768].

⁹³ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 18, s. 83 [29 Mart-7 Nisan 1769].

⁹⁴ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 4, s. 140 [22 Nisan-1 Mayıs 1747].

⁹⁵ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 10, s. 64 [17-26 Temmuz 1758]. (Belge koyun alım satımında yaşanan anlaşmazlığa dairdir).

⁹⁶ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 8, s. 44. (Amasya kökenli bu Ermeni tüccar grubunun İsmail'de bulunmakla birlikte üzerlerinde avarıza konu olacak herhangi bir mülkleri olmadığı görülmektedir).

⁹⁷ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 15, s. 158 [26 Aralık 1754-Ocak 1755].

⁹⁸ Mustafa Güler, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (16. ve 17. Yüzyıllar)*, İstanbul 2011, s. 231-237; Ülkü Altındağ, "Darüssaade", *TDVİA*, C. 9, İstanbul 1992, s. 1-3; Ş. Tufan Bozpinar-Mustafa S. Küçüktaşçı, "Haremeyn", *TDVİA*, C. 16, s. 154.

“Maktû’-ı kalem ve mefrûzü’l-kadem serbest vakfullâhdır” şeklinde tanımladığı şehrin, kızlar ağası tarafından görevlendirilen bir yönetici tarafından idare edildiğini, kalesi ve dizdarının bulunmadığını, şehirde yetmiş neferi yöneten beşli ağasının bulunduğunu, bu görevliler dışında sipah kethüda yeri, yeniçeri serdari, azeb ağaları, kaptanı, subaşı ve muhtesibi olduğunu yazmıştır⁹⁹.

Vakfın mütevellisinin atanmasında temel sorumluluğun Darüssaade ağalarında bulunduğu fakat şehir halkının bu karara müdahil olduğu da görülmektedir. Örneğin 1715 yılında İsmail halkının hüccet ile vekilleri olan Ömer Efendi, Abdülkadir Efendi, Hacı Ahmed Efendi, Seyyid Ahmed ve Seyyid Yusuf Efendiler vakfın sabık mütevellisi İbrahim Efendi’nin yeniden mütevellisi atanmasına kaza halkı adına karşı çıkmışlardı. Eski mütevellisi İbrahim’i gaddar ve zalim olarak tanımlayan vekiller mütedeyyin ve müstakim bir şahsın mütevellisi atanmasını talep etmişlerdi. Bunun yanı sıra İbrahim’in şehirdeki vekili Fazlı’nın 4.200 kuruş fazladan para topladığını mahzarlarında ifade etmişlerdi. Bu belge aynı zamanda mütevellilerin en azından bir bölümünün şehirdeki işleri vekilleri vasıtasıyla idare ettiğini ortaya koymaktadır. Bu arzu halden sonra durum Rumeli Kadıaskerine havale edilmiş ve eşrâf-ı kuzzâtdan İbrail Mutasarrıfı Es-Seyyid Abdülatif Efendi, İsmail mütevellisi olarak atanmıştır¹⁰⁰. Darüssaade ağaları sadece mütevellinin atanmasında değil aynı zamanda İsmail ve çevresindeki iltizamların dağıtımında da etkili idiler¹⁰¹.

Şehrin yoğun bir Tatar nüfusuna sahip olması Kırım hanlarının İsmail’e özel bir ilgi göstermesi sonucunu doğurmuştur. Kırım tarihinin en etkili hanlarından III. İslam Giray 1653 yılında İsmail tevliyetinin kendi adamlarından birine verilmesini talep etmişti. Darüssaade Ağası Bayram Ağa ise hanın isteğini dikkate almayarak kendi adamlarından birini atamıştı. Bu gelişmeyi haber alan İslam Giray Han, İsmail kadısına bir yarlıg göndererek Kızlar Ağası tarafından atanan adamın şehirden kovulmasını ve tevliyetin kendi adamına verilmesini istemiş, aksi takdirde bizzat gelerek hem atanan

⁹⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 59; Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, İstanbul 2020, s. 238-244.

¹⁰⁰ BOA, A.DVN. Dosya: 688, Vesika: 19. Belge 26 Şubat 1715 tarihlidir.

¹⁰¹ İsmail Geçidi’nin balık avı iltizamı ile yakın çevresindeki iskele mukataalarını Darüssaade Ağası’nın sabık yazıcısı Hacı Mustafa Efendi, kahvecibaşısı İsmail Ağa’ya verilmesi bu konuda küçük bir örnektir, BOA, C. ML 19086 [15 Mayıs 1731].

mütevelliği hem de İsmail kadısını asmakla tehdit etmiştir. İsmail Kadısı Kırım hanının tehdit dolu yarlığını bu sırada İsmail üzerinden İstanbul'a gitmekte olan Bohdan Hmelnistki'nin elçileri ile İstanbul'a göndermişti. Sadrazam bekle gör politikası takip etmiş, İslam Giray Han da işi büyütmemiş ve sorun fazla büyümeden kapanmıştı¹⁰².

18. yüzyıla kadar Kırım hanları bölgedeki Tatar grupları, atadıkları yalı ağaları üzerinden idare etmişlerdir¹⁰³. Bununla birlikte dönem dönem İsmail mütevellileri ile Kırım hanlarının bölgedeki temsilcileri arasında sıkıntılar yaşanmıştır. Osmanlı yönetimi bu iki idari yapının sınırlarını ve yetkilerini açıklayan bir hükmü 1721 Kasım'ında İsmail Geçidi, Akkirman ve Kili kadınlarına göndermiştir. Bu fermana yer alan ifadeler, İsmail, Akkirman ve Kili arazisinde yaşayan Tatarların idaresinin Kırım Hanı'nda olduğunu, Hanın bu Tatar grupların idaresi için bir kaymakam atadığını, vakıf mütevellilerinin ise sadece aşar-ı şer'iyye ve rüsüm-ı örfiyyeleri toplamakla yükümlü olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte İsmail mütevellileri 1721 yılından kısa bir süre önce İstanbul'daki nüfuzlarını kullanarak bu grupların idaresini elde etmişler ve Kırım Hanı'nın atadığı kaymakamı İsmail'den çıkarmışlardır. Kaymakamın uzaklaşmasından sonra bölgede Tatar eşkıyasının yol açtığı ciddi asayiş problemleri baş göstermişti. Bunun üzerine Osmanlı yönetimi eskisi gibi bu grupların idaresinin Tatar Hanı'nda olduğunu fakat aşar-ı şer'iyye, rüsüm-ı örfiyye ve hukuklarının İsmail Mütevellisi'nde bulunacağını açıkladığı bir emri bölgedeki kadınlara göndermiştir¹⁰⁴.

¹⁰² Naîma Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l Hüseyin Fî Hulâsati Ahbârî'l Hafıkayn)*, C. III, Haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2007, s. 1442. İslam Giray Han'ın gönderdiği bu yarlğ için bkz. TSMA-E 501-31. Mektuba göre Süleyman Ağa, İslam Giray Han'ın adamını mütevelliliğine atayacağına söz vermesine rağmen atamamıştır.

¹⁰³ Başer, *Bucak Tatarları*, s. 195-198.

¹⁰⁴ BOA, A.DVNS.MHM 130: s. 235, h. 696. "...İsmail Geçidi, Kili ve Akkirman kadınlarına hüküm ki, Bucaklı ve Nogaylı ve umûmen ol havâlide olan tavâif-i Tatar Kırım hanlarının zîr-i hükümetinde olmağla İsmail Geçidi ve Kili ve Akkirman kazâlarında sâkin ve mütemekkin olan Tatar tâifesinin zabt u rabtları için deb-i kadîm üzere Hanlar tarafından kaimakam nasb ve ta'yîn oluna gelmeğın bundan akdem evkâf mütevellileri taraflarından vakfın toprağında zirâât ve hirâset iden Tatar tâifesinin zabt u rabtları husûsuna tasaddî ile ihtilâlde bâis olmalarıyla taht-ı kazânızda vâkı evkâf karyeleri toprağında zirâât ve hirâset iden Tatar tâifesinin hâsıl olan a'sâr-ı şer'iyye ve rüsüm-ı örfiyyeleri evkâf mütevellileri alup zabt u rabtları ve nizâm-ı ahvâlleri deb-i kadîm üzere hanlar tarafından ta'yîn olunan kaimakamlar ma'rifetiyle görüliup evkâf mütevellileri tarafından ve taraf-ı âhardan

Tatar nüfusun idaresine dair bu kararın ana hatlarıyla 1739-1768 yılları arasında benzer şekilde devam ettiğini söyleyebiliriz. Fakat burada ifade edilmesi gereken bir nokta Tatar grupların idaresinin 18. yüzyıla birlikte artık Giray ailesinin fertlerinin yürüttüğü Bucak Seraskeri'nde bulunduğu- dur. Bucak Seraskerliği bir kurum olarak 1683-1699 yılları arasındaki çatışma döneminde bölgedeki Tatarların askeri açıdan idaresi ve daha önceki yıllarda bölgedeki Tatarların yöneticisi olan yalı ağalarının yetersiz kalması üzerine ortaya çıkmıştır¹⁰⁵.

İsmail mütevellisinin görevlerinin başında vakfa ait gelirlerin toplanması gelmekteydi. Müteveli vakfa ait gelirlerin toplanmasından sonra İsmail ve çevresinden İstanbul'a zahire sevkinin devam etmesi, zahirenin muhtekirler tarafından toplanmasının önlenmesi, İsmail'e gelen gemilerin işleyişinin sorunsuz yürümesi, zahirenin yanı sıra İsmail'den revgan-ı sade, bal ve yağ gibi ürünlerin sevkinin devamı, bölgenin güvenliğinin sağlanması ve asayiş sorunları ile ilgilenirdi¹⁰⁶. Bunun dışında istisnai hallerde İsmail mütevellileri 1756-1758 Nogay İsyanından sonra olduğu gibi bölgede

müddâhâle olunmamak için hat-ı hümmâyûn-ı şevket-makrûn mücebince emr-i şerîfim sudûr olmuş iken taht-ı kazânızda sâkin tâife-i mezbûrenin zabt u rabtına hanlar tarafından müddâhâle olunmamak üzere bir tarikle mâliye tarafından emr-i şerîfim isdâr ve Kırım Hanı tarafından ta'yîn olunan kaimakamlar men' itdürüp ol havâlide olan tavâif-i Tatarın eşkıyâsı dahi evkâf kurâlarına varup bu vechle Hanlar tarafından bî-pervâ olduklarından nice fesâd u şekâvete ictirâlarına ve tavâif-i mezbûrenin ihtilâl-i nizâmuna ve ol taraftan adem-i emniyete bâ'is oldukları i'lâm olunmağla kaide-i kadîmeye riâyet ile tâife-i mezbûrenin nizâm-ı ahvâli ehem-i mühimmat-ı Devlet-i Aliyyemden olmağın siz ki mumâileyhimsiz hukûk u rüsûmun kanûn u defter mücebince evkâf mütevellileri alup ve zabt u rabtları ve nizâm-ı ahvâllerin deb-i kadîm üzere cenâb-ı emâret-meâb eyâlet-nisâb sa'âdet-iktisâb hâlâ Kırım Hanı Saadet Giray Han dâmet me'âlîhi tarafından nasb ve ta'yîn olunan kaimakamlar müddâhale görmeyüp minba'd evkâf mütevellileri tarafından ve taraf-ı âhardan deb-i kadîme muğâyir tavâif-i Tatarın zabt u rabtlarına müddâhâle itdirilmemek bâbında fermân-ı âlişânım sâdır olmuşdur buyurdum ki...". Bu olaydan kısa bir süre önce (1708 yılında) bölgedeki Nogay Mirzalarının Osmanlı yönetiminden aldıkları fermânlara dayanarak vakfa ait gelirlere müdahale ettikleri görülmektedir (BOA, İE, EV. 7555).

¹⁰⁵ Başer, *Bucak Tatarları*, s.198-200.

¹⁰⁶ BOA, A.DVN. Dosya: 455, Vesika: 58, BOA, A.DVN. Dosya: 688, Vesika:19 [26 Şubat 1717]; BOA, A.DVN. MHM, Dosya: 69, Vesika: 8; BOA, K.K 2488, s. 78; BOA, A.DVNSMHM 130: Sayfa: 235, Hüküm: 696 [1-10 Kasım 1721]; BOA, A.DVNSMHM 147: s. 234, h. 871[14-23 Ağustos 1740]; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 3, s. 59 vb [13-22 Nisan1745].

düzenin yeniden tesisine yardımcı olmaktadır¹⁰⁷. Mütevellinin başlıca yardımcısı ve vekili konumunda bir de kaymakamı bulunmaktaydı¹⁰⁸.

Gönderilen fermanlara göre İsmail Kadısının temel yükümlülüğü İstanbul'a zahire sevkinin sorunsuz bir şekilde devam etmesiydi. Bunun dışında İsmail Kadısı alacak verecek sorunları, alım-satım anlaşmazlıkları, miras davaları, vergi anlaşmazlıkları, esnafın idaresi, bölge halkının hukuki statüsü gibi daha ziyade toplumsal sorunları ile ilgilenmekteydi¹⁰⁹. İsmail Kadısının maiyetindeki en önemli isim kadının vekili olarak tanımlayabileceğimiz naibdir. Naibin şehrin idaresinde büyük rol oynadığı İstanbul yönetiminin dönem dönem onu doğrudan muhatap alan emirlerinden anlaşılmaktadır¹¹⁰.

İsmail Geçidi'nin kadı, naib ve müteveli dışındaki görevlileri iskele eminleri, yeniçeri zabıtları, iskelede çalışan yazıcılar ve yeniçeri serdarıydı¹¹¹. İstisnai hallerde Tatar toplumunun asilzade sınıfını oluşturan mirzalar da zahire sevki hususunda görevlendirilmiştir¹¹².

D. İsmail Geçidi'nde Dini Ve Kültürel Yapılar

İnsanların gündelik hayatında inançları ve bu inançların ibadetgahları da şehirlerin mekânsal yerleşiminde büyük rol oynarlar. İsmail Geçidi'nde Müslümanların ibadetgahı olan ilk cami şehrin kuruluşu esnasında yani

¹⁰⁷ BOA, A.DVNS.MHM 160: s. 330, h. 1013; s.353, h. 1065 [2-11 Kasım 1758].

¹⁰⁸ BOA, C. BH 10769 [25 Mayıs 1770].

¹⁰⁹ BOA, A.DVN. MHM, Dosya: 32, Vesika:14; BOA, A.DVN. MHM, Dosya:42, Vesika:12 6-15 Eylül 1757]; BOA, A.DVNS.MHM 130: s. 235, h. 696; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 4, s. 233 [24 Kasım-3 Aralık 1747]; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 5, s. 52, s.57; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 8, s.84; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 10, s.64 [17-26 Temmuz 1758].; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 15, s.118 [12-21 Mayıs 1764], s.127; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 16, s. 256; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 17, s. 81; s. 280 [9-18 Mayıs 1768].

¹¹⁰ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 4, s.161 [21-30 Mayıs 1747]; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 11, s.65 [9-18 Mart 1760]; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 16, s.63, 77 [18-27 Ağustos 1765]; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 17, s.21[24 Kasım-3 Aralık 1766]; BOA, A.DVNSMHM 164: Sayfa: 191, Hüküm: 773 [4-13 Mart 1765].

¹¹¹ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 2, s. 190 [20-29 Ağustos 1744]; BOA, A.DVN. MHM, Dosya: 61, Vesika: 7-1; BOA, A.DVN. MHM, Dosya: 42, Vesika: 12 6-15 Eylül 1757];; BOA, A.DVNSMHM 147: s.234, h. 871 [14-23 Ağustos 1740].

¹¹² BOA, D. MKF d. 29796 P [16 Temmuz 1765].

1589-1591 tarihlerinde inşa edilmiştir¹¹³. 1608 yılında Kazak saldırısı ile tahrip olan cami aynı yıl onarılmıştır¹¹⁴. Belgelerde Cami-i Atik¹¹⁵ şeklinde zikredilen caminin bu olması kuvvetle muhtemeldir. 18. yüzyılın sonunda yapılan Rus haritalarına nazaran şehirde yedi tane cami bulunmaktaydı¹¹⁶. Evliya Çelebi'nin cami sayısını dört olarak verdiğini hatırladığımızda¹¹⁷ yaklaşık bir yüzyılda İsmail Geçidi'nde üç tane cami daha inşa edildiğini söyleyebiliriz.

Dönemin kaynaklarından hareketle İsmail'de mevcut camilerden Atik Cami olarak adlandırılan yapı dışında ismini belgelerde tespit edebildiklerimiz Hüseyin Ağa¹¹⁸ ile Hacı Abdi Ağa camileridir.¹¹⁹ Bunun dışında İsmail'e bağlı Tatar Pınarı'nda Kenan Paşa'nın yaptırdığı cami¹²⁰, Ispanos köyünde Mehmed'in 1704 yılında müceddeden inşa ettirdiği cami¹²¹ ile Taşpınar köyünde Hacı Tohma'nın inşa ettirdiği mescid¹²² Müslümanlara ait ibadetgâhlardır. Şehirde faaliyet gösteren dini kurumlar arasında tarikat ve zaviyeler de bulunmaktaydı. Nakşibendi tarikatına bağlı olduğu anlaşılan Şeyh Ali Zaviyesi bunlardan birisiydi¹²³.

Müslümanlara ait bu ibadetgahlar dışında İsmail Geçidi'nde Ortodokslara ait bir kilisenin bulunduğu, bu kilisenin 1643 yılından önce inşa edildiği ve bu yılda Boğdan Voyvodası Vasili Lupu'nun kardeşi Georgi tarafından tamir ettirildiği anlaşılmaktadır¹²⁴. Bu kilise 1698 yılından önce çıkan bir yan-

¹¹³ *İsmail*, Tütüncü ve Krasnozhon, s. 99, 146-157.

¹¹⁴ TSM-A-E 775/28.

¹¹⁵ BOA, A.DVNS.MHM 116, s. 85, h. 361 [13-22 Mart 1709].

¹¹⁶ *İsmail*, Tütüncü ve Krasnozhon, s. 315.

¹¹⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 59.

¹¹⁸ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 1, s. 219 [14-23 Haziran 1743].

¹¹⁹ *İsmail*, Tütüncü ve Krasnozhon, s.258

¹²⁰ 17. Yüzyılın ilk yarısında Kenan Paşa tarafından inşa ettirilen bu camiye ait vakfın mütevellilerinin 1760 yılında Kenan Paşa'nın soyundan gelen Hasan ile Zeliha Hatun olduğu görülmektedir, BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 11, s. 162 [4-13 Ağustos 1760].

¹²¹ BOA, C. EV. 4223 [1 Eylül 1704].

¹²² BOA, İE. EV. 3409 [10 Kasım 1701].

¹²³ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 6, s. 156 [11-20 Aralık 1749], 159.

¹²⁴ *İsmail*, Tütüncü ve Krasnozhon, s. 191-193.

gında yıkılmış ve Ortodoks tebaa kiliseyi tamir etmek için Osmanlı yönetiminden izin istemişti¹²⁵. Ali Emiri Tasnifi'nde yer alan bir belge bu kilisedeki ruhbanların idaresinin Ortodoks olmaları sebebiyle İstanbul Patriği'nin uhdesinde bulunduğunu, halkın kilise ve ruhbanlarla olan sorunlarını İstanbul Patriği üzerinden çözmeye çalıştığını ortaya koymaktadır¹²⁶. Ortodokslar dışında Ermenilerin de kendilerine ait kiliseleri bulunmaktaydı. Toplamda İsmail Geçidi'nde faaliyet gösteren beş kilise vardı¹²⁷. İnciyan, 18. yüzyılın sonlarına doğru şehirdeki Ermeni kilisesinin yarısının toprağa gömülü halde bulunduğunu yazmıştır¹²⁸.

İsmail Geçidi'nde Müslüman çocukların eğitimi muallim-i sıbyan ve müderrislerin uhdesindeydi. Bunlar eğitim faaliyetlerine karşılık olarak Nogay mukataası malından yıllık farklı miktarlarda buğday istihkakına sahiptiler¹²⁹. Hıristiyan ve Yahudi toplumun çocukları da muhtemelen kendi cemaatlerinin din adamları tarafından eğitilmekteydiler.

E. İsmail Geçidi'nde Gündelik Hayat Ve Sorunları

İsmail Geçidi'nde diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi şehrin yapısını mahalle temelli yerleşimler belirlemekteydi¹³⁰. Belgeler 1742 sonrasında İsmail Geçidi'nin Rum Mahallesi¹³¹, Çarşu Mahallesi¹³², Kocagöl Mahallesi¹³³,

¹²⁵ BOA, A.DVNS.MHM 110, s. 433, h.1915 [8-17 Haziran 1698].

¹²⁶ BOA, AE SMHD I 11093 13 Aralık 1754: Katalog içinde bu tarih verilmesine rağmen belgede tarihe dair bir kayıt bulunamamıştır].

¹²⁷ *İsmail*, Tütüncü ve Krasnozhon, s. 315.

¹²⁸ İnciyan, *Osmanlı Rumelisi*, s.121; Tütüncü ve Krasnozhon, *İsmail*, s.256-257.

¹²⁹ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 6, s. 156 [11-20 Aralık 1749], 159; BOA, AE. SAMD III 18521; BOA, AE. SMHD I, 5345; BOA, A.DVN. Dosya: 1156, Vesika: 78 [9-18 Temmuz 1726].

¹³⁰ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlevleri ve Nitelikleri Üzerine, *Osmanlı Tarihi Yazıları, Şehir, Toplum, Devlet*, İstanbul 2012, s. 75-84.

¹³¹ BOA, A.DVNSMHM 110, s. 433, h.1915; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 2, s. 134 [24 Mayıs-2 Haziran 1744]; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 18, s. 97; BOA, A.DVNSMHM 167, s. 127, h. 643.

¹³² BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 2, s. 134 [24 Mayıs-2 Haziran 1744]; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 16, s.130 [26 Ekim-5 Kasım 1765].

¹³³ BOA, A.DVNS.MHM 167, s. 127, h. 643 [7-16 Mayıs 1769].

Ahmed Efendi Mahallesi¹³⁴ ve Mahalle-i Atik¹³⁵ adlı mahallelere bölündüğünü göstermektedir. Evliya Çelebi'nin Tatarların meskûn olduğunu söylediği Kocagöl Mahallesi'nde gayrimüslimler de ikamet etmekteydi¹³⁶.

İsmail Geçidi'nde insanların nasıl beslendiğine dair bazı ipuçlarına sahibiz. Örneğin 1732 yılının başında İstanbul'a gelmekte olan Rus elçisi İsmail Geçidi'nde ikamet ettiğinde kendisine İsmail halkı tarafından ekmek, sığır, tavuk, kaz, ördek, üzüm, sarımsak, tuz, sade yağ, pirinç, soğan, taze balık, tuzlu balık, morina balığı, sirke, bakla, nohut, zeytin yağı, bal, süt, kaymak, karpuz, hıyar, rakı, kahve, şeker ve lahana verilmiştir¹³⁷. Yerel ürünlerden olan balık, tahıl ve hayvansal maddelerin yanı sıra kahve ve şeker gibi dışardan getirilen ürünler de tüketilmekteydi. Bunun dışında boza tüketildiğini¹³⁸, gayrimüslimlerin de meyhanelerde¹³⁹ alkol kullandığını görmekteyiz. Aynı zamanda bozahane ve meyhanelerin insanların bir araya geldiği toplumsal mekanlar olduğu da söylenebilir. Keyif vericilerden biri de tütündü¹⁴⁰.

Başta şikâyet ahkam defterleri olmak üzere, 1742 ve sonrasına ait arşiv kayıtlarında İsmail'den merkeze ulaşan sorunlara dair ipuçlarına rastlamaktayız. Sorunlar alacak-verecek anlaşmazlıkları, miras kavgaları, yöneticilerin topluma karşı baskılarından kaynaklanmaktaydı. Yönetici sınıfın mensuplarından ve kadıların vekilleri diyebileceğimiz naiblere yönelik bir şikâyet dikkat çekicidir. İsmail halkı 1753 yılının Eylül ayında merkeze gönderdikleri temsilcileri vasıtasıyla Naib Hasan'dan şikayetçi olmuşlardır. Şikayetlerinde ilk olarak "...yerlüden naib olmak memnû iken..." ifadesiyle Hasan'ın İsmail'in yerlilerinden olduğunu bu nedenle de naib olarak atanamayacağını belirtmişlerdir. Hasan'ın İsmail'e gelen ehl-i örf taifesiyle iş birliği yaparak hak etmediği paraları aldığını, mahkemeye intikal eden davalarda rüşvet alarak kararını belirlediğini, bu nedenle de görevden alınmasını talep etmişlerdir¹⁴¹.

¹³⁴ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 2, s. 165 [12-21 Temmuz 1744].

¹³⁵ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 4, s.252 [21 Şubat-2 Mart 1748].

¹³⁶ BOA, A.DVNSMHHM 167, s. 127, h. 643 [7-16 Mayıs 1769].

¹³⁷ BOA, YB 04, 235.

¹³⁸ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 13, s. 207 [10-19 Ekim 1761].

¹³⁹ BOA, A.DVNSMHHM 164: s 191, h. 773 [4-13 Mart 1765].

¹⁴⁰ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 18, s. 83 [29 Mart-7 Nisan 1769].

¹⁴¹ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 7, s. 236 [29 Eylül-8 Ekim 1753].

Başka bir davada ise tüccar sınıfından olduğu anlaşılan Hacı Mehmed, İsmail’de bir odaya emaneten bıraktığı malların oda sahibi, kadı ve şahid-i zor (yalancı şahit) iş birliği içinde yağmalandığını belirtmiş ve mallarının iadesini istemiştir¹⁴². İlginç bir şikâyet de Hatice Sultan’ın İsmail’deki vakfının mütevellisi olan Yusuf tarafından 1744 yılında merkeze iletilmiştir. Yusuf, İsmail Geçidi’nde vaki Ördek Burnu, Saliha ve Musahib çiftlikleri ve bunlara bağlı köylerinin “*mefrûz ul kalem ve maktu’l kadem*” olmasına rağmen bölgedeki mir-i miran, mirliva, mütesellim, yalı ağası ve voyvodalar gibi ehl-i örf taifesinin buradaki halka müdahalede bulunduğunu belirterek bunun önüne geçilmesini arz etmiştir¹⁴³. İsmail Serdarıyla ilgili bir şikâyette ise serdarın makamını kullanarak Lehistan ile ticari ilişkisi olan İbrahim’in mallarına ortaklık iddiasıyla el koyduğu ve yedi yüz kuruşluk zarara neden olduğu ileri sürülmüştür¹⁴⁴.

İnsan hayatının kaçınılmaz sonu olan ölüm geride kalanlara çok sayıda problemler yaratmıştır. Örneğin 1762 yılında “*ücret ile hizmet eder tâifesinden*” diye tanımlanan Ömer on üç yıldır hizmet ettiği Aydınli Hüseyin’in vakitsiz ölümü üzerine çalıştığı yılların karşılığını alamamıştır. Mehmed Emin’in varisleri bu borcu ödememişlerdir¹⁴⁵. Ölümle ortaya çıkan yaygın bir problem de müteveffanın geride bıraktığı borçların nasıl ödeneceğidir. Ketenci Mahmut’un ölümü üzerine Hacı Hasan’ın ondan alacağı olan yüz elli kuruşu hüccet-i şer’iyye ile varislerinden talep etmişler lakin varisleri Ömer ve Mustafa bu borcu ödemeye yanaşmamışlardır¹⁴⁶.

Ölümden sonra geride kalan çocukların durumu ve vasilîği de diğer bir toplumsal problemdir. İsmail’in önde gelen tüccarlarından olan Hüseyin Ağa’nın ölümünden sonra müteveffanın geride kalan çocuklarının vasilîği Mehmed Emin’e verilmiştir. Mehmed Emin, Hüseyin Ağa’nın alacaklarını-

¹⁴² BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 2, s. 179 [1-10 Ağustos 1744].

¹⁴³ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 2, s. 88 [6-15 Mart 1744].

¹⁴⁴ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 4, s. 36 [8-17 Eylül 1746]; Daha geç tarihli benzer bir davada bu kez Molla Halil İsmail Serdarı Yakub’un kendisine yaptığı baskıdan şikâyetinde söz eder, bkz. BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 16, s. 250 [31 Mayıs-9 Haziran 1766].

¹⁴⁵ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 15, s. 118 12-21 Mayıs 1764].

¹⁴⁶ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 16, s.227 [1-10 Mayıs 1766]. Benzer bir dava için bkz. BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 5, s. 57 [24 Eylül-3 Ekim 1748].

dan 3.000 kuruştan fazlasını toplamış fakat bu parayı kendi işlerine sarf ederek görevini suiistimal etmiştir. Bunun üzerine de vasilik görevinden alınmıştır. Yerine atanan Molla Süleyman, Mehmed Emin'den çocuklarının haklarını geri almak istediğinde Mehmed Emin İsmail'den kaçmıştır. Bunun üzerine araştırmalar derinleşmiş ve Mehmed Emin'in çocuklara ait 5.079 kuruştan 1.400 kuruşu da kendi işlerine sarf ettiği ortaya çıkmıştır¹⁴⁷.

Ölümlerle birlikte aile içi miras davalarının da ortaya çıkmıştır. Örneğin, Mustafa isimli bir tüccar ölmeden önce hem ticaret ortağı hem de üvey kardeşi olan Ömerzade Ahmed'i en küçük kızı için vasi tayin etmiştir. Fakat Mustafa'nın ölümünden sonra eşi ve büyük kızları miras paylaşımında küçük kızın payına düşen miktarı vasiye teslim etmeyerek el koymuşlardı¹⁴⁸. Aile içinde miras sorunlarının ortaya çıktığı diğer bir dava ise Abiye Hatun'un ölümünden sonra ortaya çıkmıştı. Abiye Hanım'ın oğlu İbrahim annesinden miras kalan nakit paraya, annesinin Çarşı Mahallesi'ndeki evindeki kıymetli eşyalara ve annesinin alacaklarına dayısı Seyyid Mehmed'in hilaf-ı şer'i şerif el koymasından şikayetçiydi¹⁴⁹.

İsmail Geçidi'nin gayrimüslim sakinlerinin de benzer miras sorunlarıyla karşılaşmışlardır. Hem İsmail Geçidi'nde hem de Kili'de mülk ve nakit paraya sahip olan Tatos ve eşi Marsüs'ün (?) ölümünden sonra İsmail kazasından Hacos (?), Leos ve Anastas İsmail Geçidi'ndeki; Mıgırdis ve Bedros da Kili'deki mal ve paraya el koymuşlardır. Bu gelişme üzerine müteveffanın kızları miraslarını kurtarmak için Osmanlı yönetimine müracaat etmişlerdir¹⁵⁰.

Ekonomik hayatta en sık karşılaşılan problem ise alacak-verecek davaları ve borçların ödenmemesiydi. 1747 yılına ait davaya göre İsmail Geçidi'nden İstanbul'a gelen iki kardeş Hacı Mehmed ve Emrullah, Galata tüccarından Hacı Ahmed ve Osman'ın kefaletiyle Toyarsar (?)'dan 1583 ve Agob nam zimmiden ise 2083 kuruş borç almışlardı. Ödeme zamanı geçmiş olmasına rağmen iki kardeş borçlarını ödemeyince kefiller divana müracaat

¹⁴⁷ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 15, s.367 [12-21 Mayıs 1765]; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 16, s.77 [28 Ağustos-6 Eylül 1765].

¹⁴⁸ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 5, s.129 [31 Mart-9 Nisan 1748].

¹⁴⁹ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 4, s.64 [15-24 Kasım 1746].

¹⁵⁰ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 15, s. 101 [1-10 Haziran 1764].

etmişler, iki kardeşin İstanbul'a getirilmiştir¹⁵¹. Bu davalar Müslümanların kendi arasında olduğu gibi¹⁵², gayrimüslimler ile Müslümanlar¹⁵³ ve gayrimüslimlerin kendi arasında da olabilmekteydi¹⁵⁴. Bazen de mütegalibe olarak nitelendirilen kişiler İsmail'den geçen tüccarlardan borçları olduğu iddiasıyla zorla para almaya çalışmışlar hatta İsmail halkından zengin olan kişilerin mallarına güç kullanarak el koymuşlardı¹⁵⁵.

Ekonomik hayatta görülen sıkıntılar arasında, alınan ürünün bedelinin ödenmemesi¹⁵⁶ ve satılan ürünün niteliği hakkında tartışmalar önemli yer tutmaktaydı. Örneğin köle ticaretindeki temel sorun köle olarak ifade edilen ve satılan cariyenin aslında hür olduğunun ortaya çıkmasıydı. Bu durumda alıcı cariyeye için ödediği ücreti satıcılardan geri almaya çalışmaktaydı¹⁵⁷. Nakliyatın sıkıntılı ve yavaş olduğu, dönem dönem hammadde sıkıntısının yaşandığı bu yıllarda esnaf hammadde konusunda ciddi bir rekabete girer, birbirleri aleyhine davalar açar, hammaddeden daha fazla pay almaya çalışırlardı. Örneğin 1760 yılına ait bir davada mum imalatında kullanılan don yağı paylaşımı şehirdeki mumcu esnafı arasında ciddi bir rekabet ve anlaşmazlığa neden olmuştu¹⁵⁸.

İsmail Geçidi halkını rahatsız eden toplumsal sıkıntılar arasında Laz tafesi olarak isimlendirilen grubun askerî sınıfa mensubiyet iddiasında bulunarak vakıf arazisine yerleşmeleri ve vakfın reayasası üzerinde baskı uygulamaları da bulunmaktaydı. 1747 tarihli belgelerde zikredilen bu grup¹⁵⁹ 1765 yılında bu kez İsmail'e bağlı Sünne Boğazı'nda Yeniçeri Ocağı'ndan 25. Bölük ve 64. Bölük neferleri ile silahlı çatışmaya girmişler hatta boğazdan geç-

¹⁵¹ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 4, s. 233 [24 Kasım-3 Aralık 1747].

¹⁵² BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 17, s. 53 [12-21 mart 1767]; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 18, s.18 [23 Ekim-2 Kasım 1768].

¹⁵³ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 3, s. 25, 113; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 4, s. 140 [22 Nisan-1Mayıs 1747].; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 7, s. 98 [15-24 Şubat 1753].

¹⁵⁴ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 3, s. 24, 32; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 6, s. 201 ; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 8, s. 369; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 16, s.322 [7-16 1766].

¹⁵⁵ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 15, s. 383 [1-10 Haziran 1765].

¹⁵⁶ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 15, s. 48; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 18, s.83 [29 Mart-7 Nisan 1769].; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 17, s. 63 [22-31 Mart 1767].

¹⁵⁷ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 10, s. 65 [31 Ocak-9 Şubat 1758].

¹⁵⁸ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 11, s. 42 [30 Ocak-8 Şubat 1760].

¹⁵⁹ BOA, A.DVNSMHH 155, s. 181, h. 666 [13-22 Mart 1747].

mekte olan gemilere saldırarak içindeki cephaneye el koyup, gemi mürettebatının kimisini öldürüp kimisini de yaralamışlardı. Bu çatışma yüzünden çok sayıda zahire yüklü gemi boğazdan geçememişti. Sorunu hızla çözmek isteyen Osmanlı yönetimi Turnacıbaşı Ali'yi görevlendirmişti¹⁶⁰. Lazların dışında farklı kişi ve grupların da "*askerilik*" iddiasında bulunarak çıkar elde etmeye çalıştıkları görülmüştür¹⁶¹.

İsmail Geçidi'nde cinayet ve hırsızlık suçları da işlenmekteydi. Şehir sakinlerinden Yakup'un hizmetkarı Hüseyin, efendisine ait iki at, otuz kurş kıymetinde bir tüfek, heybe, şal ve üç vukiyye kahveyi çalarak yine İsmail çevresinde hırsızlığı ile tanınan Şahane Mehmed'in yanına kaçmıştı¹⁶². Cinayet kimi zaman soygun kimi zaman da faili meçhul bir olay olarak gerçekleşmekteydi. Örneğin Abrahamoğlu Simon'un kardeşi Kırıl, Musahip Kışlası yakınlarında kim olduğu bilinmeyen kişi ya da kişilerce öldürülmüştü¹⁶³. Cinayet davalarının bazıları devletlerarası krize sebep olmaktaydı. Rus tebaasından Aleksandr isimli papazın oğlu Mikine (Hmelnitski?) yanında bulunan beş bin ruble ile İsmail'e gelmiş, burada Arslanoğlu Şimon ve meyhaneci Rakfarıkı'nın davetiyle İsakçı'ya gitmek için iki adamıyla Ömer isimli kayıkçının kayığına binmişti. Yolda Mikine ve bir adamı Ömer tarafından öldürülmüştü. Diğer adamı ise kaçarak durumu Mikine'nin babası Aleksandr'a anlatmıştı. Maktulün babasının haberdar ettiği Rus yönetimi katillerin bulunup cezalandırılmasını, paranın iadesini ve diyet ödenmesini Kırım Hanı Selim Giray Han'dan talep etmişti. Selim Giray Han bu durumu İsmail Naibi'ne ve mütevellisine bildirmişti. Müteveli ve naibin yaptığı soruşturmanın neticesinde Arslanoğlu Şimon'un Balta'ya gittiği, kayıkçı Ömer ve meyhaneci Rakfarıkı'nın ise ortadan kayboldukları anlaşılmıştı¹⁶⁴.

1768 yılı öncesinde toplumsal hayatta yaşanan en büyük değişimlerden birisi de Ortodoks toplum üzerinde gittikçe artan Rus etkisiydi. 1769 yılında Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlangıcından bir yıl sonra Rusya lehine İsakçı'daki cephane ve mühimmat sefinelerine sabotaj faaliyetleri

¹⁶⁰ BOA, A.DVNSMHHM 164, s. 220, h. 879 [22 Nisan-1 Mayıs 1765]

¹⁶¹ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 2, s.149 [27 Aralık 1743-5 Ocak 1744], 173 [22-31 Temmuz 1744].; BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 16, s. 240.

¹⁶² BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 2, s. 8 [30 Eylül-9 Ekim 1743].

¹⁶³ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 15, s. 355 [2-11 Mayıs 1765].

¹⁶⁴ BOA, A.DVNS.MHHM 164, s. 191, h. 773 [4-13 Mart 1765].

yürütmeye çalışan bir grup tespit edilmişti. Sekiz kişilik bu grubun cezaları verildikten sonra bunlarla iş birliği içinde olanlar araştırılmıştı. Bu süreçte ele geçirilen Yakovaki'nin verdiği bilgiler sayesinde İsmail'de ikamet eden Balıkçı Çore, Papazoğlu Yanaki, İsmail'den Kalas'a kaçan Dimitri ve meyhaneci Todori'nin evlerinin silah ve cephane ile dolu olduğu ve Rusya lehine faaliyette buldukları tespit edilmişti¹⁶⁵.

F. İsmail Geçidi'nin Kadınları

İsmail Geçidi'nde yaşayan kadınların toplum hayatında oynadıkları rol kısmen de olsa dönemin belgelerine yansımıştır. İsmail'de yaşayan kadınların haklarını aramak konusunda mücadeleye atılmaktan çekinmedikleri ve sorunlarını Osmanlı yönetiminin en üst makamlarına kadar yansıttıkları belgelerden anlaşılmaktadır. Örneğin aslen İsmail Geçid'li olup Hotin'de yaşayan Anna İsmail'de iki değirmen, iki fırın, sekiz mahzen, üç dükkân, iki ahır ve iki menzile sahipti. Fakat on üç senedir bu mülklerinin işletmecileri olan Abid ve Bogos'tan kirasını alamayan Anna şikayetini İstanbul'a ulaştırarak hakkını aramıştı¹⁶⁶.

İsmail'den ayrılarak başka bir yerde yaşamaya başlayan Ayşe'nin de şehirde şahsi mülkü olan menzili ve mahzeni vardı. Mallarını satmak için İsmail'e geri dönen Ayşe menzil ve mahzenin Ekmekçioğlu Laz Mehmed tarafından mütegalibe olarak tanınan Yelkenci İbrahim'e satıldığını öğrenmişti. Bunun üzerine satılan mallarının parasını isteyen Ayşe, Yelkenci İbrahim tarafından saldırıya uğramış, parmakları kırılmış ve dövülmüştü. Şiddete uğramasına ve tehdit edilmesine rağmen Ayşe davasını İstanbul'a iletmişti. İstanbul, sorunun Özi valisi ve İsmail kadısı aracılığıyla mahallinde çözülmesini emretmişti¹⁶⁷.

İsmail'in kadınları anne olarak çocuklarının haklarını savunmuşlar, çocuklarına karşı işlenen suçların cezalandırılmasını sağlamak için bütün güçleriyle mücadele etmişlerdir. Örneğin Hatice Hatun "*hılaf-ı şer'i şerif ve bi-gayrı hakkın*" öldürülen oğlu Mustafa'nın katili Arabacı Halil'in cezalandırılmasını sağlamak için İstanbul'a kadar gitmiş ve şikayetini dile

¹⁶⁵ BOA, A.DVNS.MHM 167, s. 127, h. 643 [7-16 Mayıs 1769].

¹⁶⁶ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 16, s.130 [26 Ekim-5 Kasım 1765], 188, 190.

¹⁶⁷ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 17, s.119 [9-18 Haziran 1767].

getirmişti¹⁶⁸. Kızı tecavüze uğrayan Hatice Hatun'un adalet arayışı da İstanbul'a kadar uzanmıştı. Hatice Hatun olayın faili olduğunu iddia ettiği tüccar Hacı Yusuf'un cezalandırılmasını talep etmişti. İstanbul'a gelmesinin nedenini ise *"..mahallinde bir dürlü murâfaa ve mukâvemet ve ihkâk-ı hak..."* mümkün olmadığı şeklinde açıklamıştı¹⁶⁹. Bu ifade aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin yerel yönetimlerindeki çözülmenin İsmail'e de yansıdığını göstermektedir. Ayan olarak tanınan sınıfın yükselişini gösteren diğer bir dava yine kadınlar arasında yaşanmıştı. Rahime, Şerife ve Hatice adlı kadınlar ayandan Çolak Ahmed'in kızı Ayşe'ye 1047 kuruşa bir bilezik sattıklarını fakat Ayşe'nin dört yıl sonra bilezik kaplamadığı diyerek şer'an mümkün olmadığı halde parasını geri istediğini, kız kardeşlerden birini hapsedtiğini tekrar tekrar bilezik bedelini talep ederek kendilerine baskı yaptığını ileri sürmüşlerdi¹⁷⁰.

Özellikle ailesi yanında bulunmayan yalnız kadınlar için hayatın daha zor olduğu görülmektedir. Örneğin Sivaslı Ali bir eğitim görmek için İstanbul'daki Papazoğlu Medresesi'ne gelince köydeki kız kardeşi Saliha bazı kişiler tarafından kaçırılmış ve Gümüşhane tarafında cariye olarak satılmıştı. Buradaki Laz taifesi de Saliha'yı satmak için İsmail Geçidi'ne getirmişlerdi. Saliha, İsmail Geçidi'nde Müslüman olduğunu ve kaçırılarak zorla satıldığını dile getirmişti. Bunun üzerine gerçeğin ortaya çıkarılması için otuz günlük bir zaman tanınmış ve Saliha Hatun mahalle imamının evine yerleştirilmişti. Buradan İstanbul'daki kardeşi Ali'ye haber göndererek yaşadıklarını haber vermişti. Ali de durumu İstanbul'daki yetkililere iletmış ve kız kardeşini kurtarmaya çalışmıştı¹⁷¹.

Kadınların bazen servetlerinin kurbanı oldukları da görülmektedir. Seyyid Muhammed, Seyyid Ahmed ve Seyyide Hatice, kız kardeşleri Ayin-i Şam'ın mütegalibeden Zeytuni Hacı Mustafaoğlu Ahmed ve adamları tarafından öldürüldüğünü, sahip olduğu nakit, altın ve mücevheratın da çalındığını iddia ederek adalet talebinde bulunmuşlardı¹⁷². Abiye Hatun da benzer bir şekilde öldürülmüş ve sahip olduğu mücevherat çalınmıştı. Suç-

¹⁶⁸ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 2, s.173 [22-31 Temmuz 1744].

¹⁶⁹ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 18, s.97 [17-26 Mayıs 1769].

¹⁷⁰ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 1, s.10 [13-22 Ağustos 1742].

¹⁷¹ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 7, s.44 [8-17 Kasım 1752].

¹⁷² BOA, A.DVNSAHK ÖZSİd 4, s.2 [20-29 Temmuz 1746].

lamalar üvey oğlu Ahmet üzerinde yoğunlaşmıştı. Ahmet ilk aşamada suçlamayı reddederek, iftiraya uğradığını ve olayla ilgisi olmadığını belirtmişti¹⁷³. İlerleyen süreçte suçun kesinleşmesi üzerine Ahmed ve arkadaşları İbrahim ve Rüstem İsmail'den kaçmışlardır¹⁷⁴.

Sıralanan davalara benzer daha çok sayıda adli vakaya ait kayıtlar, kadınların toplumsal hayatın önemli bir parçası olduğunu, haklarını aramaktan çekinmediklerini, ciddi servete sahip müslüman ya da gayrimüslim kadınların bu yüzden kurban olduklarını ortaya koymaktadır.

S o n u ç

Bugün Ukrayna sınırları içinde kalan İsmail şehri Osmanlı Devleti'nin Doğu Avrupa'daki mirasının önemli unsurlarından biridir. Bölge II. Bayezid ve Kanuni döneminde gerçekleşen fetihlerle Osmanlı Devleti'nin bir parçası haline gelmiştir. İsmail küçük bir köy olarak 1540'lı yıllardan itibaren tarih sahnesinde yer almaya başlamıştır. İsmail'in coğrafi konumu bölgedeki Osmanlı yöneticilerinin dikkatini çekmiş, bölgenin şenlendirilmesinin gerekliliğini dile getirmişlerdir. Osmanlı yönetimi ilk olarak 1589 yılında bölgeyi padişahın fermanıyla Darüssaade Ağası Mehmed Ağa'ya temlik etmiştir. Bunu müteakiben İsmail'de inşa faaliyetleri başlamıştır. İlk olarak güvenliği sağlama amacıyla bir palanka inşası kararı alınmıştı. 1591 yılında Mehmed Ağa tarafından vakfa dönüştürülen İsmail ve çevresi özel bir hukuki statü ve ayrıcalıklara sahip olmuştu. Şehir 1592 yılına gelindiğinde on bir mahalleye ve beş binin üzerinde nüfusa sahip bir kasabaya dönüşmüştür. İlerleyen yıllarda ciddi göç alan İsmail kalabalık nüfusu ve gittikçe gelişen ekonomisiyle Karadeniz'in önemli kıyı şehirlerinden birine dönüşmüştü.

18. yüzyılda İsmail'de Müslüman, Hristiyan ve Yahudi ahali birlikte ikamet etmekteydi. Hristiyan toplumunu Ermeni ve Rumlar oluşturmaktaydı. Ermenilerin bir bölümü 17. yüzyıldan itibaren İran'dan yayılan ve dönemin Osmanlı belgelerinde Acem Ermenisi olarak geçen İran kökenli Ermenilerdi. Rumların da İsmail'in kuruluşundan itibaren kendi mahallerinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. 18. yüzyılda ciddi bir Yahudi nüfusun yaşadığı yerli ve yabancı kaynaklarda geçmektedir.

¹⁷³ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 3, s.336 [1-10 Haziran 1746].

¹⁷⁴ BOA, A.DVNSAHK ÖZSİD 4, s. 8 [20-29 Temmuz 1746].

Şehrin Müslüman dokusu içerisinde Tatarlar başlangıçtan itibaren özel bir öneme sahiptilerdi. 16. Yüzyılda İsmail'e Tatar nüfusu yerleşmiş ve süreklilik arz eden göçlerle güçlenen Tatar varlığı şehrin Osmanlı yönetiminden çıkışına kadar sürmüştür. İsmail'in özellikle taşrasında ikamet eden Tatarların önemli bir bölümü Nogay kökenliydi. Müslüman toplumun diğer unsurları az sayıda da olsa Çıtaqlar, Lazlar ve Türkmenlerdi.

Şehrin ekonomik hayatının ilk safhasında köle ticareti büyük rol oynamıştı. Şehir kuzeydeki köle ticaretinin önemli merkezlerinden birisine dönüşmüştü. 17. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen Tatar göçlerini müteakiben İsmail Geçidi'nin taşrasında ciddi bir tarımsal üretim gerçekleştirilmeye başlamıştı. 18. yüzyılda İsmail zirai üretimin yanı sıra İstanbul'a zahire sevkinin temel merkezlerinden biri olmuştu.

Vakfa dönüştürülmesinden sonra Darüssaade ağaları tarafından atanan bir mütevellî tarafından idare edilen İsmail Geçidi'nde halk yöneticilerin tayininde etkiliydi, şehrin taşrasında yaşayan Tatar topluluklarının idaresi ise Kırım Hanlarının uhdesindeydi. Kırım hanları bu grupları Giray aile fertlerinden atanan ve Bucak Seraskeri olarak isimlendirilen bir sultanla idare etmişlerdi. Şehrin toplumsal ve ekonomik hayatının denetiminde, hukuki sorunların çözümünde diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi merkezden atanan kadılar yetkiliydi. Mahalle temelli yaşamın egemen olduğu İsmail'de insanların gündelik hayatında temel sorunlar alacak-verecek anlaşmazlıkları, cinayetler, miras paylaşımları ve hırsızlıklardı.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Divan-ı Hümayun Kalemî (A.DVN.); Dosya: 455 Vesika: 58, 90; Dosya: 688, Vesika: 19; Dosya: 1156, Vesika: 78.

Ali Emiri (A.E)

A.E. Ahmed III (SAMD III): 2883, 9413, 18521

A.E. Mahmud I (SMHD I): 374, 1717, 5345, 11093.

A.E. Mustafa III (SMST III): 2816.

Divan-ı Hümayun Sicilleri Özi ve Silistre Ahkam Defterleri (A.DVNSAHK ÖZSİd)

A.DVNSAHK ÖZSİd Nr.1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 18,

Bab-1 Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM d.)

A.DVNSMHM d. Nr. 78; 110; 112; 116; 130; 135; 147;152; 155; 164; 167.

(Divan-ı Hümayun Kalemî Mühimme Evrakı), A.DVN. MHM

A.DVN. MHM: Dosya:32, Vesika:14; Dosya:42, Vesika:12; Dosya: 53, Vesika: 20; Dosya: 61, Vesika:7-1; Dosya: 69, Vesika: 8; Dosya: 76 Vesika: 49

Bab-1 Defteri Haremeyn Muhasebesi Defterleri, Hacı Beşir Ağa Evkafı Defteri 21890.

Bab-1 Defteri Baş Muhasebe Defterleri (D.BŞM.d), d. 41205.

Bab-1 Defteri Cizye Muhasebesi Defterleri (D.CMH.d), d.26695.

Bab-1 Defteri Mevkûfat Kalemî Defterleri (D. MKFd), d. 29796 P.

Cevdet Bahriye (C. BH.) 10769.

Cevdet Belediye (C.BLD) 4819

Cevdet Evkâf (C. EV.) 4223.

Cevdet İktisat (C. İKTS) 1556;

Cevdet Maliye C. ML 19086.

Haremeyn Muhasebesi Defterleri (Ev. Hmh.d.), d.3991.

İbnül Emin Evkaf (İ.E. EV.), 3409, 7555.

Kâmil Kepeci (K.K), d. Nr. 2301, 2488, 2489

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), Nr. 607, 8478.

Yabancı Arşivler (YB), 235.

T SMA-E 501-31.

T SMA-E 775/28.

Yazma Eserler

Bartınlı İbrahim Hamdi Efendi, Atlas, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi, 2044

Kaynak Eser ve İncelemeler

ALTINDAĞ, Ülkü; "Darüssaade", *TDVİA*, C. 9, İstanbul 1992, s. 1-3.

ASLANIAN, Sebouh D.; *From The Indian Ocean to the Mediterranean: Circulation and the Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa/Isfahan, 1605-1747*, Yayınlanmamış doktora tezi, Columbia Universtiy, 2007.

AYNURAL, Salih; *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahire Ticareti (1740-1840)*, İstanbul Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Yay. Haz. İskender Türe-Salim Kaynar, İstanbul 2017

BAŞER, Alper; *Bucak Tatarları 1550-1700*, Yayınlanmamış doktora tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2010.

BELDİCEANU, N.; "1484 Osmanlı Seferi Askeri Hazırlıkları ve Kronolojisi", Çev. Zeki Arıkan, *Belleten XLVII/186*, 1983, s. 587-598.

BOZPINAR, Ş. Tufan- Küçükaşçı, Mustafa S. "Haremeyn", *TDVİA*, C.16, s.153-157.

CEBECİ, Ahmet; "Gagauzların Atası Uzlar ve Göç Yolları", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.29, Ankara 2009, s. 197-209.

DECEİ, Aureil; "Bucak", *İ.A.*, C.2, s. 742-747.

_____ ; "İsmail", *İ.A.*, C.5/2, s.1108.

EMECEN, Feridun; "İsmail". *TDVİA*, C. 23, s. 82-84.

ENGİN, Hakan; *Tuna Savunma Hattında Bir Osmanlı İstihkâmı: Askeri ve Mâli Yönleriyle İbrail Kalesi'nin Organizasyonu (1711-1829)*, Yayınlanmamış doktora tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2022

ERDOĞDU, Mehmet Akif; "Tuna Sahilinde On Altıncı Yüzyılda Kurulmuş bir Osmanlı Yerleşimi: İsmail Geçidi Kasabası", *Vakıflar Dergisi*, 80. Yıl Özel Sayısı, Ankara 2019, s. 189-211.

_____, "On Altıncı Yüzyıl Sonlarında İsmail Geçidi Kazasında Müslüman ve Gayrimüslim Erkek Adları", *Osmanlı İdaresinde Balkanlar*, C. I, s.229-243.

Evliya Çelebi; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Beşinci Kitap*, hzl., Yücel Dağlı, Seyit Ali Karaman, İbrahim Sezgin, İstanbul 2001.

- ERGENÇ, Özer; "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlevleri ve Nitelikleri Üzerine, *Osmanlı Tarihi Yazıları, Şehir, Toplum, Devlet*, İstanbul 2012, s. 75-84
- FİŞHER, Alan; "Muscovy and Black Sea Trade", *A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, İstanbul 1999, s. 27-37.
- GEZER, Hanife; "Peçenek-Oğuz Kökenli Çıtak Türkleri'nin Dili Üzerine", *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, C.5, S.12, 2019, s.897-901; (s.897-919);
- Guillaume Le Vasseur Sieur De Beuplan; *A Description Of Ukraine*, Introduction, Translation and Notes by Andrew B. Pernal and Denis F. Essar, Harvard 1993.
- GUBOĞLU, Mihail; "Kanuni Sultan Süleyman'ın Boğdan Seferi (1538 M.945. 945H)", *Bellekten*, C. L/198, 1987, s.727-805.
- GÜLER, Mustafa; *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (16. ve 17. Yüzyıllar)*, İstanbul 2011.
- GÜMÜŞ, Şenay Özdemir; "Sünne Boğazında Seyrüsefer Güvenliği ve Kule-i Fener Vakfı", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:4, Sayı:31, Ekim 2016, s.35-52.
- İNALCIK, Halil; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1600*, C. 1, Çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.
- İNCİCİYAN, P. L.; *Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası*, Çev. H. D. Andreasyan, *Güney-doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S.2-3'ten ayrı basım, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1974.
- JORGA, Nicolae; *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 5, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005,
- KARPAT, Kemal; "Bucak", *T.D.V.I.A*, C. 6, s. 341-343.
- KORNRUMPF, Hans-Jürgen; "Südrussland und De Kırım um 1740", *Osmanlı Araştırmaları*, S.9, 1989, s. 235-261
- Naîma Mustafa Efendi; *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l Hüseyin Fî Hulâsati Ahbârî'l Hafıkayn)*, C. III, Haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2007.
- ÖZKAYA, Yücel; *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, İstanbul 2020.
- SARI, Sema Aktaş; "17. Yüzyılın Sonlarında İsmail Kazasında Sosyal ve Ekonomik Yaşam", *Journal of International Eastern Studies/ Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Vol./Yıl. 2, NO/Sayı 1, 2020, s. 18-41.
- Seyyid Mehmed Rızâ; *Es-Seb'ü's-Seyyâr Fî Ahbâr-ı Mülûk'it Tatar*, (İnceleme-Tenkitli Metin), Haz. Yavuz Söylemez, Ankara 2020.

SHAPIRO, Henry R.; "The Great Armenian Flight: Migration and Cultural Change in the Seventeenth-Century Ottoman", *Journal of Early Modern History* 23 (2019), s. 67-89.

İsmail Şehri ve Kaleleri (XVI-XIX. Yüzyılların Belgelerinde), Yay. Haz. Tütüncü, Mehmet ve Krasnozhon, Andrii.; Odessa 2019.

YAĞCI, Zübeyde Güneş; "16. Yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 8, Kış 2005, s. 12-22,

3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968/1558-1560, (Özet-Transkripsiyon-Tıpkıbasım), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu. 12, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi I, Haz. Nezih Aykut vd. Ankara 1993.

"AN OTTOMAN CITY IN THE NORTH: IZMAEL (1739-1768)"

Abstract

Izmael and its vicinity came under the rule of Ottoman's in the reign of Bayezid II. Izmael came into the scene of history as a small village and given as demesne to the Agha of Darussade Mehmed in the year of 1589. Mehmed Agha shortly before his death transformed Izmael into a pious foundation. With this status special privileges granted, and a new city was born. The city lived serious economic growth and became one of the important Ottoman settlements in the Eastern Europe where Muslims, Christians and Jews resided. In the 18th century 3000 jizya tax-paying non-muslim were living in the Izmael. Muslim population composed of Lazes, Chytaks, Turkomans and Tatars. In the countryside of Izmael density of Tatar population attracted attention from the beginning. In parallel with the migration of Tatars from the beginning of 16th century agricultural production substantially increased both in Izmael and Budjak. As natural consequence of this Izmael played important role in the subsistence of İstanbul as a port and production site. Apart from agriculture, animal husbandry, candle manufacturing, fishing and slave trade played important role in the economic life of the city. Because of its vakf status Izmael has differentiated from the other Ottoman districts. While the city is governed by a trustee's assigned by the Darussade Aghas with the kadi the Tatar population that lived in the countryside were governed by the representatives of the Crimean Khan called yalı agası or the serasker of Budjak. Main problems encountered in the social of Izmael were credit and debt problems, inheritance, wardship, murder, robbery and the oppressions of corrupted administrators.

Keywords

Izmael, Ottoman, Tatar, pious foundation, Eastern Europe.

ŞİRVÂNİZÂDE MEHMED RÜŞDÜ PAŞA'NIN
AMASYA SÜRGÜNÜ SIRASINDA SADIK PAŞA'YA
GÖNDERDİĞİ MEKTUPLAR (1871-1872)*

Hasan Ali ÇAKMAK**

ÖZET

Bu makale Şirvânizâde Mehmed Rüşdü Paşa'nın Amasya sürgünü sırasında mahmûsi Sadık Paşa'ya gönderdiği mektupların yeni harflere aktarılmasını ve dönemin siyasi iklimi bağlamında değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Osmanlı Arşivi'nde Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.) fonunda kayıtlı ve ilk defa bu makalede yayımlanacak olan vesikalar, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın, selefi Âli Paşa'nın bürokrasi içerisindeki kadrolarını tasfiye ettiği, memur maaşlarında yüksek kesintiler yaptığı ve keyfi uygulamalar yürüttüğü bir zaman aralığında kaleme alınmıştır. Mevcut literatürde ketumiyeti malum ve resmî söylemin bir parçası halindeki arşiv belgelerinden yararlanılarak ele alınan bu dönemin daha iyi anlaşılabilmesi için örneğine az rastlanan bu mektupların translitere ve analiz edilmesi elzemdir. Rüşdü Paşa gibi Âli Paşa'ya yakın ve gadre uğrayanlar arasında sayılan bir ismin anlatısı olarak ehemmiyeti haiz vesikalar, Paşa'nın ikbal mücadelesini, geçim sıkıntılarını ve irtibat kurmayı arzuladığı siyasi klikleri açığa çıkarabilmek açısından kişisel anlamda da önemli ipuçları taşır. Bu bağlamda bu makale Paşa'nın hayat hikâyesine kısaca değindikten sonra politik ve şahsî açıdan mektuplarının içeriğine odaklanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Şirvânizâde Mehmed Rüşdü Paşa, Mahmud Nedim Paşa, Âli Paşa, Yusuf İzzeddin Efendi, Sadık Paşa .

* Araştırma Makalesi. Makalenin geliş tarihi: 12.08.2023 / Kabul tarihi: 29.10.2023

** Arş. Gör. Dr, Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, hasanalicakmak@gmail.com, (ORCID ID: 0000-0001-8846-0308).

Giriş

1828 yılında Amasya’da doğan Şirvânîzâde Mehmed Rüşdü Paşa’nın babası Halîdî şeyhlerinden Şirvânî İsmail Siraceddin Efendi’dir.¹ 1851’de, 23 yaşında, İstanbul’a giden Rüşdü Paşa burada çok uzun süre kalmamış, pâyitahta kesin olarak 1855’ten sonra yerleşmişti.² İlimiye mensubu olarak başkentte geçirdiği ilk yıllarda Beyazıt Camii’nde dersler veren Paşa, Şeyhülislâm Ârif Efendi’nin oğlunun özel hocalığına seçilmiş ve kurduğu bağlantılarla müderrislik unvanını elde etmişti.³ Bir müddet temyiz mahkemesi kassamlığı yapmış, o sırada Ahmed Cevdet Efendi (Paşa) ile beraber 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi’nin yapılışında rol üstlenmişti.⁴

Rüşdü Paşa esas şöhretini 1860 yılında Hariciye Nazırı Keçecizâde Fuad Paşa’nın müşaviri olarak Cebel-i Lübnan’da Dürziler ile Marunîler arasında yaşanan çatışmaları çözmek amacıyla bölgeye gitmesiyle elde eder.⁵ Ertesi sene Fuad Paşa’nın delaletiyle Âli Paşa’nın da sempatisini kazanıp yeni kurulan Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye’nin üyeliğine getirilir.⁶ 1863 yılında vezaret rütbesi alarak ilmiye sınıfından kalemiyeye geçen Rüşdü Paşa, az sayıda kişiye nasip olan bir kariyer dönüşümünü gerçekleştirir. Bu tarihten itibaren Âli ve Fuad paşaların ortak himayesinde bugünkü Suriye coğrafyasında valilikler (1864-1865) yapar.⁷ 1865-1866 yılları, Rüşdü Paşa’nın İstanbul’a tekrar dönerek Evkaf ve Maliye nazırlıklarını üstlendiği bir dönemdir. Paşa bu görevleri yürütürken bütçedeki gelir gider dengesini

¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, I, 436.

² Mehmet Ali Beyhan, “Şirvânîzâde Mehmed Rüşdü Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXIX, 209.

³ Ayşe Tozal, “Şirvanîzâde Mehmed Rüşdü Paşa’nın Hayatı, İdarî ve Siyasî Faaliyetleri” (Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi, 2018), s. 7.

⁴ Kübra Fettahoğlu, *Bir Tanzimat Bürokrati Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895)*, Timaş Akademi, İstanbul 2021, 77.

⁵ Ali Rıza ve Mehmet Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız: XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricalî*, haz. Fahri Çetin Derin, Tercüman Gazetesi, İstanbul 1977, II, 12.

⁶ Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018, 254; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, V, 1406.

⁷ Mehmed Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekilleri*, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1942, II, 6-7; Aynı yazar, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu, Ankara, 1977, III, 285-286.

sağlamak için ikinci kez kurulan Meclis-i Âlî-i Hazâin'in de tabii üyelerinden biri olur.⁸ 1868'de Hazîne-i Hâssa Nazırı olan Rüşdü Paşa ertesi yıl ilaveten Sadrazam Âli Paşa tarafından Dâhiliye Nezaretî'nin başına getirilir.⁹

Rüşdü Paşa'nın iki memuriyet birden üstlendiği bu dönem Mahmud Nedim Paşa'nın sarayın desteğini doğrudan elde ederek bahriye nazırlığına atandığı ve bu gibi konularda devre dışı bırakılmayı prensip olarak hazmedemeyen Sadrazam Âli Paşa ile arasının açıldığı bir süreçti.¹⁰ Bu makalenin konusunu teşkil eden Amasya sürgünü hadisesine sebep olacak olan gelişmelerin temelleri de aynı esnada atıldı. 20 Haziran 1870'de 14.207 çocuğun sünnet edildiği sosyal içerikli bir projeye dönüşen ve masraflarının tamamı devlet hazinesinden karşılanan Sultan Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'nin sünneti yapılmıştı.¹¹ Mahmud Nedim Paşa'ya göre bu özel günde kullanılmak üzere yüksek fiyatlarla alınan bazı kumaşlar (çuha) Rüşdü Paşa tarafından Maliye Hazinesi mahzeninde çürümeye terk edilmişti. Ayrıca Rüşdü Paşa Mâbeyn'e armağan ettiği atların parası ile kendi konağını tefriş etmek üzere aldığı halıların 180.000 kuruşluk bedelini de saray hazinesine ödetmişti.¹² Bu arada Sadrazam Âli Paşa Rüşdü Paşa'yı Hazine-i Hâssa nazırlığı üzerinde kalmak kaydıyla Dâhiliye nazırlığından alarak ikinci kez Maliye nazırlığına getirmişti. İddiaların padişahta uyandırdığı infial üzerine Âli Paşa'dan Rüşdü Paşa'yı sürgün etmesi istenmiş, ancak Paşa'yı koruyup kollayan Sadrazam Âli Paşa değişikliği daha uygun gördüğünden önce Nafia daha sonra Divân-ı Ahkâm-ı Adliye nazırlığına atamıştı.¹³

⁸ Tahsin Özcan, "Mehmed Rüşdî Paşa (Şirvanîzade)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, II, 180; Hasan Ali Çakmak, *Meclis-i Âlî-i Hazâin: teşkilat yapısı ve faaliyetleri (1860-1866)*, Çizgi Kitabevi, Konya 2023, 90, 11n.

⁹ İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 439-440.

¹⁰ Ali Akyıldız, "Mahmud Nedim Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVII, 374-376. 1867'de Âli Paşa'ya darbe yapmak isteyen bir cemiyete üyeliği nedeniyle de Mahmud Paşa'nın sadrazamla arası açılmış, ancak affedilmişti.

¹¹ Ali Akyıldız, *Yusuf İzzeddin: ikbal idbar intihar*, İstanbul: Timaş, 2022, s. 97-102. Bu sünnetin toplam masrafının 31.091.769 kuruş olduğunu belirten Akyıldız, Dâhiliye Nazırı Rüşdü Paşa'nın da 15.000 liralık hediye sunduğunu ilave etmektedir.

¹² Mustafa Polat, "Mahmud Nedim Paşa" (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2003), s. 35.

¹³ İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 440; Ali Rıza ve Mehmet Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*, II, 13-14.

1. Âli Paşa'nın Vefatı Ve Rüşdü Paşa'nın Amasya'ya Sürgünü

7 Eylül 1871'de Âli Paşa'nın âni bir biçimde vuku bulan vefatı bürokrasi içerisindeki dengeleri tümenden sarstı. Yerine atanan Mahmud Nedim Paşa iktidarının en başından itibaren sarayın devlet işlerinde yetkileri ele alacağı ve Bâbiâli'nin saray üzerindeki nüfuz ve gücünü yavaş yavaş yitirmesine imkân vereceği bir siyaset tarzı benimsedi. Bu politikanın en mühim uygulama aracı da kendi başkanlığında kurduğu tenkîhât komisyonu idi. Mahmud Nedim Paşa komisyon vasıtasıyla merkez ve taşra idaresini hallaç pamuğu gibi yerinden oynattı.¹⁴ Cevdet, Edhem, Kani ve Safvet paşalar gibi başarılı ve önemli bürokratları da yanına çekerek çok sayıda memuru programsız bir biçimde işlerinden çıkardı; devlet dairelerinin bütçelerinde yüksek kesintiler yaptı.¹⁵ Vazifelerinden olup başkentten uzaklaştırılanlar arasında Âli Paşa'nın kadrosunda yer alanlar mühim bir yekûn tutuyordu ki içlerinde konumuz açısından en önemli olan şahıs Şîrvânîzâde Rüşdü Paşa'dır.¹⁶

Rüşdü Paşa, Divân-ı Ahkâm-ı Adliye nazırlığından azledildikten kısa bir süre sonra 30 Ekim 1871'de yargılanmadan cezalandırılmak ve nişanları alınmak suretiyle 250 lira maaşla memleketi olan Amasya'ya gönderildi.¹⁷ Dokuz ay boyunca burada sürgün olarak kalan Paşa, muhtelif zamanlarda Bâbiâli memuriyetlerinde istihdam edilmesini sağlayıp himaye ettiği Sadık Paşa ile irtibat kurmuştur. Esham-ı Umumiye eminliği ve Maliye nazırlığı gibi önemli görevlerde bulunan Sadık Paşa, Rüşdü Paşa'nın ömrü boyunca en sık mektuplaştığı kişilerden biridir.¹⁸ İbnülemin Mahmud Kemal'in *Son Sadrazamlar* adlı grup biyografisinde paşalarla ilgili kısımlara bakılırsa

¹⁴ Ali Akyıldız, "Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan," *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 47, Sayı 47, İstanbul 2016, 313.

¹⁵ Sevil Sadıkoğlu, "Mahmud Nedim Paşa'nın Bürokraside Gerçekleştirdiği Büyük Tenkihat (7 Eylül 1871-31 Temmuz 1872)" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013), s. 18-88; Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap*, haz. İdris Nebi Uysal, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013, s. 136; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 442.

¹⁶ Polat, "Mahmud Nedim Paşa", 33-34. Âli Paşa'nın sadaretinde önemli vazifeleri üstlenen bu isimler arasında Serasker Hüseyin Avni Paşa, Zaptiye Nazırı Hüsnü Paşa, İşkodra Valisi İsmail Paşa ve Mabeyn Başkâtibi Emin Bey bulunmaktaydı.

¹⁷ Sadıkoğlu, "Büyük Tenkihat", 5; Tozal, "Rüşdi Paşa", 22.

¹⁸ Kemal Beydilli, "Sâdık Mehmed Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXV, 397-399.

birbirlerine gönderdikleri çok sayıda mektupların mevcudiyeti görülür.¹⁹ Ancak bu eserde Rüşdü Paşa'nın menfa dönemine ait sadece bir mektup neşredilmiştir. Bu mektup da Sadık Paşa'nın Amasya'da bulunan Rüşdü Paşa'ya yazdığı ve tarihi belirtilmeyen bir mektuptur. Sadık Paşa, bu mektupta Sadrazam Mahmud Paşa'nın Rus elçiliğinin uyarı ve teşviki üzerine bürokraside gerçekleştirdiği tenkîhât (kesinti) politikasını eleştirdiğinden dolayı Maliye nazırlığından azledildiğini belirtir. Bazı kıymetli bürokratların azlinin ise devlet idaresine zarar verdiğini savunur.²⁰ Bu çalışmanın odağını oluşturan Yıldız Esas Evrakı fonunda kayıtlı 25 numaralı dosyada bulunan beş mektup ise Sadık Paşa'nın ölümünden sonra Sultan II. Abdülhamid'in emriyle saraya aldırılan ve İbnülemin başkanlığındaki bir heyetin daha sonra tasnif ettiği metruk evrakının içerisinde yer almaktadır.²¹

Muhtevası itibarıyla İbnülemin tarafından yayınlananların bir parçası ve hatta devamı niteliğindeki bu mektuplar Mahmud Nedim Paşa'nın tenkîhât ve tasarrufât politikalarının yansımalarıyla ilgili özgün bilgiler verir. Diğer yandan literatürde Mahmud Paşa'nın iddiası doğrultusunda tek taraflı değerlendirilen Şirvânîzâde Rüşdü Paşa'nın soruşturulduğu adli meseleleri de kendisinin verdiği yanıtlarla bir bütün halinde sunarak iki yönlü ele almayı mümkün kılmaktadır. Ayrıca Paşa'nın Amasya'daki rutin faaliyetlerini, geçim sıkıntılarını, stratejik gerekçelerle ertelediği meseleleri ve yüksek bürokratlarla kurmaya çalıştığı ilişkileri açığa çıkarır. Aşağıdaki başlık altında bu hususların değerlendirilmesine çaba sarf edilmiştir.

2. R ü ş d ü P a ş a ' n ı n M e k t u p l a r ı n ı n M u h t e v a s ı V e A n a l i z i

Şirvânîzâde Rüşdü Paşa'nın Amasya'dan yolladığı mektuplarında politik açıdan öne çıkan hususlar, hakkındaki soruşturmalara verdiği yanıtlar ve İstanbul'daki siyasi manzara hakkında bilgi edinebilme arayışlarından ibarettir. Paşa mektuplarında Hazîne-i Hâssa'nın

¹⁹ İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 436-482; Aynı yazar, *Son Sadrazamlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, II, 739-808.

²⁰ İnal, *Son Sadrazamlar*, II, 743-744.

²¹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Y.EE; 25/7; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1992, s. 367-368.

kendisinden alacaklı olduğu meseleleri Mahmud Nedim Paşa'nın yukarıda ifade edilen iddialarına paralel olarak iki eksen de değerlendirir. İlk etapta Yusuf İzzeddin Efendi'nin sünnet düğünü esnasında Beşiktaş'taki saray ve kasırlar için Mabeyn'in sipariş ettiği kumaş ve halıları bahse konu etmiştir. Kendi konağı için alınan 2.000 arşınlık halılarla bunların hesaplarının birbirine karıştığını ve problemi çözmek için Mefrûşât Müdürlüğü'ne senet verdiğini söyler. Ancak bu senedin ödenmesi tam olarak içeriğinden bahsetmediği "bazı engellerden" dolayı gecikmişti (Ek-2). Ayrıca Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın talebi üzerine konuyu yazılı olarak anlattığını belirten Paşa, eşini kaybeden kardeşi Mustafa (Nuri) Efendi ile yazısını takdim edeceği için Sadık Paşa'dan aracılık yapmasını istemiştir. Mesele hassasiyet kesbederek Şura-yı Devlet'e intikal ederse Divân-ı Muhâsebât eski başkanı Mustafa Efendi ile Ali Bey gibi yüksek bürokratlardan da açıklama istenebileceğini hatırlatarak kendisini temsil etmek üzere atanacak vekilin kardeşleri (Mustafa Nuri ve Ahmed Hulusi beyler) arasından seçilmesini önerir (Ek-4).

Paşa'ya göre Hazîne-i Hâssa'nın kendisinden alacaklı olduğu diğer husus saraya alınan atların bedelleriyle ilgiliydi. Bunların tutarı İstabl-ı Âmire çalışanı olan Hasan Ağa vasıtasıyla Bağdat başta olmak üzere bazı vilayetlerin mal sandıklarından (vezne) ödenmişti. Şahsen saraya armağan ettiği atların bedelleri ise tıpkı halı-kumaş meselesinde olduğu gibi saray için alınanlardan hesapça ayrılmamıştı. Bu bağlamda Muhasebeci Arif Efendi'yi defalarca uyardığını belirten Rüşdü Paşa, bu hesabın görülmesinin de geciktiğini itiraf etmektedir. Mefrûşât Müdürü Halil Efendi ile görüşülüp ödemenin yapılabilmesi için oğlu Hakkı Efendi'yi görevlendirdiğini ekler (Ek-2).

Rüşdü Paşa'nın mektuplarından, Mekteb-i Sanayi ve civarında yanan bir cami ile sıbyan mektebinin tamiri projesinden de soruşturulduğunu anlıyoruz. Paşa bu kapsamda Sadık Paşa vasıtasıyla zimmetinde kalan 1.000 liranın kendisine yapılacak suçlamalara temel teşkil etmemesi amacıyla sarraf Agop Efendi ve Şişmanoğlu'ndan alınıp ödenmesi için oğluna talimat gönderir. Ortaya çıkan dikkatsizliği sebebiyle üzüldüğünü ifade ederek Mekteb-i Sanayi için yaptığı kişisel yardımları açıklar. Hizmetlerinin kıymeti dünyada bilinmese de Allah katında değersiz görülmeyeceği inancında olan Paşa, zimmetinin araştırılmasını "*Baksunlar, kat'an korku yokdur. İkimizin de yüzü akdır*" diye karşılıyarak o tarihte Maliye nazırlığı

yapan Sadık Paşa'nın da meselede mesuliyeti olduğunu ima eder (Ek-2). Üzerinden bir yıl gibi bir süre geçmesine rağmen hem Hazîne-i Hâssa hem de sanayi mektebine ödemelerini geciktirmesinden Paşa'nın ihmalkârlığının olduğu anlaşılmaktadır.

Rüşdü Paşa, mektuplarından çıkarıldığına göre başkentteki gelişmelerden genel anlamda endişe duymuş ve hadiselerin varacağı noktalarla alakalı malumat almaya çalışmıştır. Örneğin hükümet mensuplarından Ahmed Esad ve Ahmed Vefik paşaların görevlerinden alınmalarına dair duyduğu haberlere üzüldüğünü yazar. Tanzimat muhaliflerinden olan Mustafa Fazıl Paşa ve eski sadrazam Yusuf Kâmil Paşa gibi önemli bürokratların Mahmud Nedim Paşa'nın kurumsal dengeleri alt üst eden mali kesinti ve sürgün uygulamalarına yönelik olarak takındıkları tavırları öğrenmeye çalışır (Ek-3; 4 ve 5). Rüşdü Paşa'nın bu merakının başlıca sebebi en az ülkesini sevdiği kadar kendi geleceğini de düşünmesinde yatmaktadır. Zira bahsi geçen nüfuz sahibi nazırların Mahmud Nedim Paşa'yı iktidardan düşürmesi halinde Amasya sürgünü sona erebilecek, belki de yeni görevlere atanmasının önü açılacaktı. Ancak Paşa usta bir şekilde bu husustan söz etmemiş, hatta gönlünde vazife arzusu kalmadığına değinerek siyasi hedeflerini stratejik olarak gizlemeyi seçmiştir (Ek-5).

Rüşdü Paşa'nın pâyitahttaki siyasi hadiseler arasında en çok şaşırıldığı şey ise tanzimi tartışmalara konu olan 1288 (1872-1873) malî yılı bütçesinin açığı ve memur maaşlarının ödenmesinde yaşanan sıkıntılardı (Ek-3). Bu yorumunda kısmen haklı olduğu ileri sürülebilir. Zira gazetelerde de yayınlanan bu bütçedeki açık geçmişteki açıklara nazaran ve dönemin tanıklarına göre gerçeği yansıtmayan bir nispette, 77 milyon kuruş civarında idi.²² Böyle bir açık ilan edilmişken memurların maaşlarında ödeme problemi yaşanması akıllarda soru işaretleri bırakıyordu.

²² Bu rakamın sıhhati üzerindeki şüphe bir önceki yılın açığının 356,4 milyon kuruş olmasından kaynaklanır. Bütçe komisyonunda sadrazamla hareket eden Safvet Paşa'nın edindiği bir bilgiye göre hakiki açık 300 milyon kuruşu aşmaktaydı. Vakanüvis Ahmed Lütüfi de açığın gerçeği yansıtmadığını söyler (Ahmed Lütüfi Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lütüfi Efendi Tarihi*, haz. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, XIV, 13-14; Hasan Ali Çakmak, *Bâbü'lî'de Bir Ömür: Mehmed Esad Safvet Paşa*, Timaş Akademi, İstanbul 2023, s. 140).

Rüşdü Paşa'nın mektuplarında şahsî açıdan öne çıkan hususlar, sürgündeki olağan faaliyetleri, kendisinin ve ailesinin geçimini alakadar eden konular hakkında tavsiye ve uyarılarından oluşmaktadır. Yolculuk şartlarının elverişsizliğinin etkisiyle bel, eklem ve baş ağrılarından mustarip olan Paşa, Amasya'ya vardığında 1848 yılında vefat eden babası İsmail Efendi'ye ait bir evde kalmaya başlamıştı.²³ Vaktini genellikle kitap okumakla ve kasabanın üstünde bulunan babasının türbesini ziyaret etmekle geçiriyordu (Ek-2).²⁴ Paşa'nın bahsine göre inşası tamamlanma aşamasında olan türbe pek çok kişi tarafından ziyaret ediliyor ve bahçesi halk eğlence amaçlı kullansın diye düzenleniyordu. Kendi cebinden türbenin yapımına 1.000 lira sarf ettiğini yazan Rüşdü Paşa, ayrıca fırsat bulduğu takdirde buranın vakfına mülk de satın almayı düşünüyordu. Ancak bu arzusu Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın kulağına ulaşmış olmalı ki, türbenin masraflarının nereden karşılandığı hususunda izahat vermek durumunda kalmıştı. İnşaat giderlerine esas katkıyı babasının halifesi Hacı Hamza Efendi'nin müritleriyle topladığı paraların yaptığını belirtmiş ve bir müddet sonra sadrazamın dikkatini üzerine pek fazla çekmemek için vakfa mülk alma düşüncesinden geçici olarak vazgeçtiğini haber vermişti (Ek-5).

Kişisel ihtiyaçları için bir miktar para isteyen Rüşdü Paşa, Amasya'da aylık 25 lira ile idare etmek zorunda kaldığını yazar. İstanbul'daki ailesine 50 liralık aylığın yetebileceğine değinerek kendisinin onayı olmaksızın konağına para verilmemesini Sadık Paşa'dan istirham eder.²⁵ Tasarrufa ihtimam gösterilmesi konusunda uyarılar yazan Paşa, aslında ailesinin parasızlığa düşeceğini tahmin etmiştir. Zira ona hayret veren bir düşmanlığın yansıması olarak Mahmud Nedim Paşa'nın saraydan habersiz akrabalarını işlerinden atarken kendi taallukatını kayırdığını düşünüyordu. Rüşdü Paşa'nın ailesini uyarmasının bir başka gerekçesi de ödenmeyi bekleyen yüklüce miktardaki borçlarıydı. 8.000 liraya aldığı Yeniköy'deki

²³ İsmail Efendi'nin hayat hikayesi hakkında bkz. Zafer Erginli ve İbrahim Erol, "İsmâil Sirâceddîn-i Şîrvânî-i Kürdemîrî ve Kafkaslarda Nakşibendiyye- Hâlidîyye Kolları," *Usul İslam Araştırmaları*, Cilt 33, Sayı 33, İstanbul 2020, 131-159.

²⁴ İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 436. Şirvanlı İsmail ya da diğer adıyla Yukarı Türbe olarak da bilinen bu yapının bir görseli için bkz. Ek-7.

²⁵ Paşa Amasya'dayken aldığı 250 lira aylığı herhalde küçümsemiş olsa gerek ki 25 lira olarak göstermektedir. Muhtemeldir ki ailesi tarafına verilen akçe de 50 lira değil, 500 lira civarındaydı (Ek-2).

yalsını borçlarını kapatmak için satmak isteyen Paşa, alıcı olarak sarraflarından Agop Efendi²⁶ ve Şişmanoğlu gibi kişileri belirlemiştir (Ek-2). Fakat mektuplarından Paşa'nın bu tasavvuru o anda hayata geçiremediği görülmektedir. Nedeni tam olarak bilinemese de paylaştığı küçük bir ayrıntıdan yalının hisseli olduğu ve Said Bey adlı bir şahsın burada payı bulunduğu kaydedilmektedir (Ek-6).

Hal böyle iken, Amasya'da sarrafı Agop Efendi'nin gönderdiği, kendisine ait hesap kayıtlarını inceleyen Rüşdü Paşa tasarrufundaki esham-ı umumiyye (konsolid) tahvilleri ile İtibâr-ı Umûmî Bankası'ndaki hisselerinin satışıyla en azından bu şahsa olan borcunun ödenebileceğini açıklar.²⁷ Ayrıca arta kalan paranın hem kendi hem de ailesinin ihtiyaçlarına ayrılabilceğini söyler (Ek-3). Bununla beraber, ailesinin elindeki tahvil vb. yatırım araçlarının değerlendirileceğini düşünüp satmamasını isteyen Paşa, yalısının rehin bırakılmasıyla ele geçebilecek 3.000 lira ile bütün borçlarının ödenebileceğine kani olmuştur (Ek-6).

Son olarak Rüşdü Paşa'nın mektuplarında muhatabı olan Sadık Paşa'nın hâl ve hatırını sormak bakımından hassas davrandığını da söylemeliyiz. Sadık Paşa'nın Maliye nazırlığından azledilmesini hayırlı bir olay sayan Rüşdü Paşa, fırsat buldukça rahatsız ettiği için özürlerini dile getirmekte ve onu güvenilir bir dostun yanı sıra dayanabileceği yegâne kişi olarak tanımlamaktadır. Paşa'nın sağlığını önemserken tedavi amaçlı bile olsa İstanbul'dan uzaklaşmasını onaylamayarak kentin ılıman semtlerinde ikametini salık verir (Ek-2 ve Ek-6). Rüşdü Paşa'nın bu yaklaşımında başkentte aktif görevde olmasa da kendisine yakın ve tecrübeli birinin bulunmasını şahsı ve ülkesi için ileriye dönük bir kazanım addetmesi etkili olmalıdır.

Hülasa, Rüşdü Paşa'nın mektuplarından şahsen mağduriyet ile mağruriyet arasında ince bir çizgide gelgitler yaşadığı anlaşılmaktadır. Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın icraatından dolayı ülkesi adına

²⁶ Ek-2'de yer alan mektupta bu kelime ayın, kaf, vav ve be harfleriyle yazılmıştır. Klasik Agop sözcüğünün yazılışı elif, gayın, vav ve be harflerinden oluştuğundan burada bir sehv olduğunu zannediyoruz.

²⁷ İtibâr-ı Umûmî Bankası hakkında bkz. Onur Çapar, "Fransız Gazetelerine Göre Osmanlı'da Bir Fransız Kredi Kuruluşu: Crédit Générale Ottomane (İtibâr-ı Umumi Bankası)," *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 23, Sayı 4, İzmir 2021, 1451-1476.

kaygılandığı üstü kapalı da olsa gözlemlenebilen Paşa'nın kendi kariyerinin geleceği ile ilgili de benzer duyguları paylaştığı öne sürülebilir. Umutsuzluğa kapılmadığı görüntüsünü genel anlamda verebilmesi ise büyük ölçüde –siyasi arenada her zaman ihtimal dâhilinde olan bir fikrin– “devranın döneceğinin” bilincinde olmasıyla alakalıydı. Nitekim Mahmud Nedim Paşa'nın sadareten azledilmesinden kısa bir süre önce 26 Temmuz 1872'de Amasya'daki sürgün cezasından affedilecek olan Paşa, Midhat Paşa'nın sadarete tayininden sonra İstanbul'a gelecekti.²⁸ Basında yer alan bilgilere göre kentte sıcak karşılandı ve yanına gelenlere Amasya'da iken idarede gördüğü bazı aksaklıkların çözülebilmesi için çalışacağını açıkladı.²⁹ Bu tarihten sonra şansı yaver giderek çeşitli görevler üstlenen ve Nisan 1873'te sadrazam olan Paşa, kendisini sürgüne gönderen Mahmud Paşa'yı muhakeme etmeksizin Kastamonu valiliğine tayin edip bir manada karşılık vermek istediye de Pertevniyal Valide Sultan'ın müdahalelerinden dolayı başaramadı.³⁰ 1874 yılındaki Hicaz valiliği sırasında şüpheli bir şekilde vefat ederek günümüzde Suudi Arabistan sınırları içindeki Taif'te toprağa verildi.³¹

S o n u ç

Osmanlı bürokrasisi mühim iç hesaplaşmalarından birini Mahmud Nedim Paşa'nın 1871-1872 yıllarına rastlayan sadrazamlığı döneminde yaşamıştır. Günümüzde halen aydınlatılmaya muhtaç tarafları olan bu dönem için yeni bilgi ve belgelerin ortaya çıkarılması genellikle resmî vesikaların etrafında yoğunlaşan tarihçiliğimizin daha geniş bir perspektif elde edebilmesi için zaruridir. Bu bağlamda mütevazı bir adım olarak ilk defa burada neşrine teşebbüs edilen Şirvânîzâde Rüşdü Paşa'nın Amasya sürgününden gönderdiği mektuplar, Mahmud Nedim Paşa'nın hedefi konumundaki Âli Paşa kadrosundan birinin zaviyesinden dönemin nasıl anlaşıldığını göstermek bakımından kıymetlidir.

Zimmetinde kalan paralardan dolayı hakkında adlî soruşturmalar yürütülen Rüşdü Paşa'nın bu mektupları, Mahmud Nedim Paşa'nın onu

²⁸ Mehmet Ali Beyhan, “Şirvânîzâde Mehmed Rüşdü Paşa”, 210.

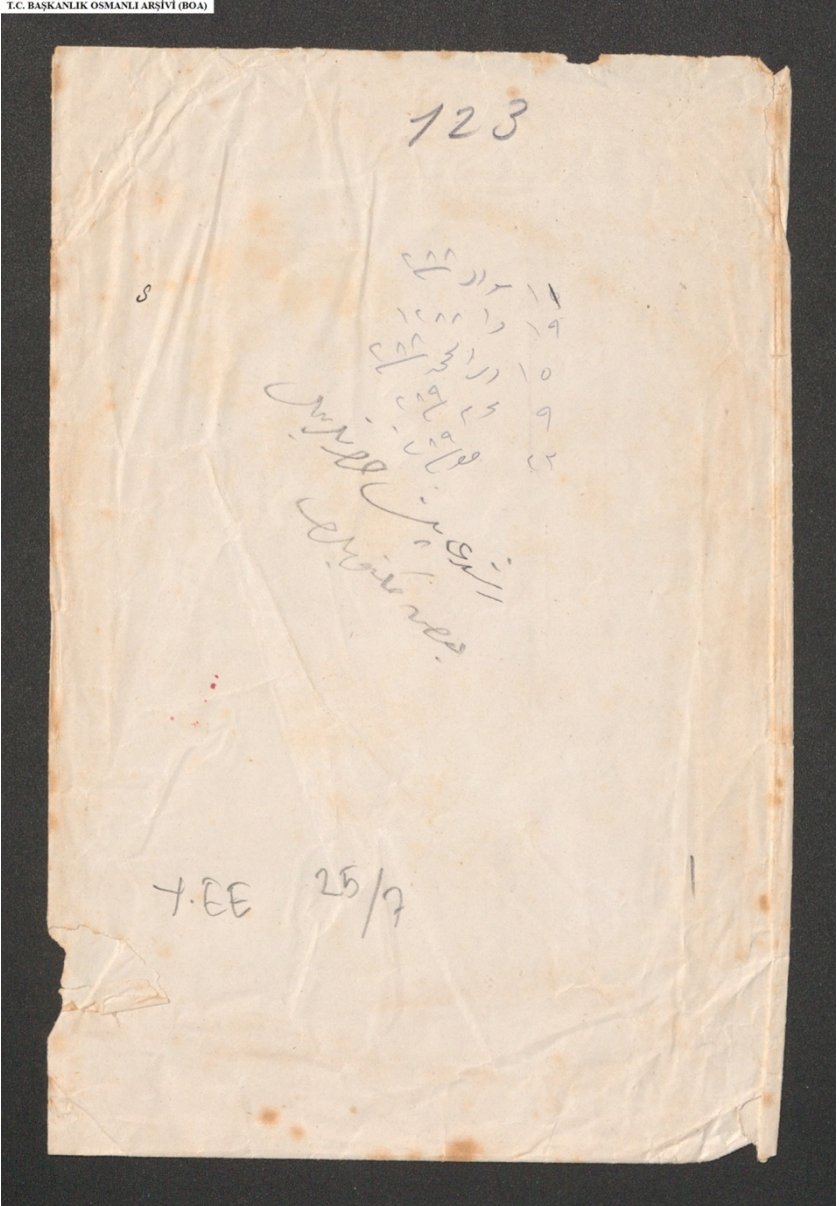
²⁹ İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 443; Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, II, 20.

³⁰ BOA, İ.DH, 669/46561, 7 Haziran 1873, 10 R 1290; Akyıldız, “Pertevniyal Valide Sultan”, s. 313-314.

³¹ Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, III, 291-298.

yolsuzlukla suçlayan iddialarının aksi yönünde bir anlatım sunmaktadır. Kendisine yönelik suçlamaların abartıldığını ve devlete olan borçlarının ödeneceğini savunan yaklaşımında Rüşdü Paşa'nın ihmalkârlıklarının farkında olması erdemli bir harekettir. Bununla beraber Mahmud Nedim Paşa'nın sadareti dönemine yönelik olarak yanlış siyasi ve mali kararların alındığı, adam kayırmanın bulunduğu, sürekli birilerini mahkûm etme arayışının hüküm sürdüğü gibi getirdiği bazı değerlendirmelerin ise Rüşdü Paşa'nın biyografisi ele alınırken ihtiyatla kullanılması gerekmektedir. Zira bunlar bir hakikati ifade etse dahi onun da iktidar mevkiine geldiğinde tüm bu eleştirilere rağmen belli kalıpların dışına çıkamadığı Mahmud Paşa'yı yargılatmadan sürmeye çalışmasından anlaşılmaktadır.

T.C. BAŞKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

Y.EE..00025.00007.001

E K - 2

Hüve

Ma'rûz-ı bendeleridir ki

İstanbul'dan hareket edeliden beri almakda olduğum keremnâme-i sadâkat-nüvâzilerinden ne derecelerde memnûn ve müteşekkir ve ne mertebelerde mesrûr ve müftehir olduğumu ta'rîf edemem. Cenâb-ı îzed-i müte'âl 'ömr ü ikbâl-i âsafânelerini müzdâd eylesin âmîn. Bî-hürmet-i seyyidü'l- 'âlemîn infisâl-i 'âlîleri 'ayn-ı 'inâyet ve mahz-ı hayr olduğunda şübhe olmadığından pek de müte'essir olmadım. Hazret-i feyyâz-ı mutlak vücûd-ı 'âlîlerine âfiyet ihsân buyursun. Fe li'r-rahman eltâf-ı hafiyeye-i bendeleri mukadderât-ı ilahiyeye râzı olarak Amasya'da pederden müntakıl külbe-i ahzânda ihtiyâr kûsesine 'uzlet ve da'vât-ı hayriyye ve mütâla'a-i kütüb ile imrâr-ı vakit ve saat ve aralığında peder-i merkûmun türbesini ziyâret eylemekdeyim. Amasya'ya geleliden beri metâ'ib-i seferiyyeden dolayı beden-i 'âcizâneme bel ve mefâsıl ve baş ağrısı müstevlî olduğundan ihsân buyurulan muharrerât-ı mahsusa-i âsafânelerine cevâb yazmağa muktedir olamadım. 'Afv-ı 'âlîlerini rica ve niyâz ederim. Birkaç günden beri lehü'l-hamd ve'l-minne ağrılar ziyâdesiyle kesb-i hiffet ederek pek cüz'î eser kalmışdır. Duyûn-ı 'âcizânem için sâhilhânenin satılmak mütâla'ası pek münâsibdir. Hakkı'ya yazdım. Sâhilhâne bendenize sekiz bin liradan ziyâdeye mâl olmuş olduğundan Agob Efendi ile Şişmanoğlu müştereken veyahud müstakilen birisi sâhilhâne-i mezkûru sekiz bin liraya kabûl etse veyahud bunlara Korino ve Klaro gibi bazı esdakâ-yı sarrafân teşrîk olursa ve ma'den-i insâniyet olan Şişmanoğlu'na buraya gelirken borç edinmiş olduğum yedi yüz lira sâhilhâne akçesinden tesviye kılınsa ve duyûn-ı sâ'ire dahî bunlara havâle ve kûsûr kalan akçenin müddeti imhâl edilse ve hâtıra gelmeyen suver-i sâ'ire ile şu sâhilhâne elden çıkarılıp beliyeye-i duyûn ortadan kaldırılrsa pek güzel olur. Bu bâbda 'inâyet ve himmet-i mahsusa-i mün'imânelerine iltica ve Agob Efendi ile Şişmanoğlu ve sâ'irenin insâniyet ve hukûk-perverliklerini rica ederim.

Hazîne-i Hassa'ya olan zimmet hakkında bazı mertebe ma'lûmât ve îzâhât i'tâsına mecbûr oldum. Şöyle ki zimmet-i mezkûre iki kısım olup birisi bendehâneleri için alınan giçelerin bahâsıdır ki birkaç sene evvel Çırağan Sâhilsaray-ı Hümâyûnu için bazı vesâ'it ile doğrudan doğruya Mâbeyn-i Hümâyûn'dan sipariş olunup celb olunan kalıçelerden bir haylisi Beşiktaş Saray-ı Hümâyûnu'yla kasırlara ve mevâzi'-ı sâ'ireye sarf olunup

tertib bozulmuş olduğundan Emin Bey vâsitasıyla bi'l-istîzân sâ'ir eksik kaliçeler ile beraber İzmir'den sipariş olunup Çırağan tertibi ikmâl olunmak üzere iki bin arşın mikdârı giçe Mefrûşât Müdürü Halil Efendi'ye sened verilerek bendehâneleri için alınmış idi. Zât-ı vâlâ-yı âsafâneleri İzmir'de buldukları hengâmda noksan olan kaliçeler sipariş olunmak üzere iken mûmâileyh Halil Efendi bu kaliçeleri kendisi sipariş eylemiş olduğunu ve 'ahd-i karîbde geleceğini ifâde eylemesi üzerine artık tekrar kaliçe sipariş olunmaktan sarf-ı nazar olunarak mûmâileyhe verilen sened mûcibince alınan kaliçelerin bahâsı hesâb olunarak akçesi verilip sened-i mezkûrun tahlisine karâr verilmiş idi. Araya bazı mevânî' haylûlet etmesi hasebiyle birkaç mâh karâr-ı mezkûrun icrâsı te'ehhür eyledi. İkinci kısmı Istabl-ı 'Âmire'ye takdîm olunan hayvanların akçesidir ki, bu hayvanların akçesi ve masârif-i sâ'iresi diğer hayvanlar ile beraber Istabl-ı 'Âmire mu'allemlerinden Hasan Ağa vâsitasıyla Bağdad mal sandığından ve vilâyet-i sâ'ire mal sandıklarından verilmiş olmasıyla senedleri Hazîne-i Hassa'ya gelip taraf-ı 'âcizîden takdîm olunan hayvanların akçesi ve masârifi tefrik olunarak hesâb olunduktan sonra çıkarılacak zimmet pusulası mûcibince ta'ayyün eden mikdâr akçenin tesviyesi tabî'at-i maslahat icâbından bulunmasıyla bunun için bi'd-defa'ât Muhâsebeci Arif Efendi'ye ifâdât ve teblîgât-ı kat'iyeye-i 'âcizânem vukû' bulmuş ise de henüz hesâb görülemedi. Görüldüğü gibi zimmet pusulası tanzîm olunacaktır cevâbını almış olduğumdan ve hâlâ mezkûr hayvanların akçesinin mikdâr-ı sahihi bilinemediğinden tesviyesi bi't-tabî' te'ehhür eyledi. İşte şu iki kalem zimmetin te'ehhür-i tesviyesi esbâb neş'et eylemiş olmasıyla bunda erbâb-ı fesâdın bir söz söylemeğe hakkı olamaz. Giçelerin akçesi Mefrûşât Müdürü Halil Efendi ile söyleşilip bir sûretle tesviye olursa münâsib olur diye Hakkı'ya yazdım. Zât-ı vâlâ-yı âsafâneleri tarafından dahî işbu tafsîlâtın Hakkı'ya ifâde buyurulması müstercâdır.

Mekteb-i Sanâyi'in hesâbı bahsine gelince konsolid mu'âmelâtından dolayı hâsıl olan altı bin iki yüz yirmi sekiz Osmanlı lirası Mekteb-i Sanâyi' için alınıp bunun beş bin üç yüz lirası bi'l-istîzân makbuzu mekteb idâresine verilerek senedler muhâsebede hıfz etdirilmiş ve kûsûrunun üzerine yetmiş bu kadar lira daha zamm ile bin liraya bi'l-iblâğ yüzde on fâ'iz ile tevkîf olunmuş idi. Çünkü Mekteb-i Sanâyi'in ebniyesiyle civârında olup muhterik olan câmi' ve mekteb-i sıbyânın ta'mîri için hazîneden beş yüz bin gurûş tahsîs olunup işbu meblağ Mekteb-i Sanâyi' idâresi tarafından

kâmilen Mekteb-i Sanâyi'in ebniyesine sarf edilmiş olmasından dolayı mezkûr câmi' ile tahtında ve yakınında yapılacak mekteb-i sıbyân hâl-i harâbiyette kalmış olması hasebiyle mezkûr bin lira ve fâ'iziyle mezkûr câmi' ve mekteb yapılmak için senevî yüzde on güzeşte ile mezkûr bin lira irbâh olunmakta ve bir taraftan dahî yapılacak mekteb-i sıbyânın şekli ve resmi hakkında Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi'yle muhâberât-ı resmiyye kılınmakta idi. Muhâberenin arkası alındıktan sonra câmi'in bir karantinahâne dahî yapalım ve câmi'-i şerîfi şöyle yapalım, böyle yapalım diyerek ve araya dahî bazı mevânî' haylûlet ederek maslahat te'ehhür eylemiş idi. Amasya'ya me'mûr olduğum gibi yapılmış olup Hakkı'ya bırakmış olduğum duyûn defterine mezkûr bin lira ki ma'a-fâ'iz bin iki yüz lira olmak üzere idhâl ve birtakım adamları işhâd eyledim ve muhâsebece kayıd düşürmek için bir seneden mukaddem Hüsnü Efendi'ye ve Mekteb-i Sanâyi' idâresine dahî ma'lûmât verdiğim pek kuvvetli hâtırma geliyor ise de zann-ı 'âcizâneme göre bunlar inkâr eder. Hatta buraya gelmezden yirmi gün mukaddem Mekteb-i Sanâyi' idâresine verilmiş olan beş bin üç yüz liranın senedlerini istememiş idim. Birkaç gün sonra getirip bizim Sadık Efendi'ye bir zarf derûnunda bırakmış idi. Sonra kendisini görüp bir şey söyleyemedim. Mekteb-i Sanâyi'in sâl muhâsbesi yalnız makbûzatiyle medfû'âtının muhâsbesinden 'ibâret olmasıyla mezkûr bin lira muhâsebece idhâl olunmamıştır. İşte hakîkî hâl tafsîlât-ı meşrûhadan 'ibâret olup bu bâbda erbâb-ı ağrâza serrişte-i ithâm verilmemek için iki sûret hâtıra gelir. Sûret-i ûlâ hakîkat hâlî ya'nî yukarıda beyân olunan tafsîlâtı ifâde etmektedir. Bu sûret tensîb bulunduğu hâlde Klaro veyahud Korino veya Şişmanoğlu'ndan seksen beş Şubatı'nın on ikisi tarihiyle ve senevî yüzde on fâ'iz verilmek şartıyla Rüşdü Paşa'dan bin lira aldım diye bir sened alınıp hîn-i hâcetde ibrâz olunmak üzere Hakkı'ya verilmesi ve her kimden bu yolda bir sened alınır ise kendisine serrişte verilmeksizin seksen yedi Şubat gâyetine kadar bin liranın yüzde ondan fâ'izi ne kadar eder ise birleştirilip Agob Efendi'den bir sened alınıp ona verilmesi ve Hüsnü Efendi inkâr etse bile muhâsebece ma'lûmât verildiğine ısrâr olunması ve yapılacak sened mûcibince akçe alınıp Edhem Bey'e verilerek câmi' ve mekteb-i mezkûrun inşâsına teşebbüs etmek üzere bulunduğunu Hakkı'nın ifâde eylemesi ve münâsib yolda lisân kullanması icâb eder gibi hâtıra gelir ise de eslemimi siz bilirsiniz. Sûret-i sânde muhâsebeden bi'l-küllüye tecâhül edip alınan altı bin bu kadar lira kâmilan muhâsebe

vâsıtasiyle verilip senedleri muhâsebede hıfz etdirildi ve hesâbda bir yanlışlık olmalıdır ve araya bir fesâd karışmıştır ve muhâsebe tamamen dâhil olmamış ise idâre ile muhâsebe beyninde veyahud muhâsebede bir şey yapılmıştır ve senedler muhâsebede hıfz olunmakta ve akçe muhâsebe vâsıtasiyle i'tâ olunmakta olmasıyla sehviyet muhâsebede olmak lazım gelir diye su'âli üzerimizden atıp muhâsebe ve Hüsnü Efendi'ye tahmül olunması ve bilâ-mes'ûliyeten altı bin bu kadar liranın küsûrunun taraf-ı 'âcizden tazmîn kılınması ve şâyed tazmîn lazım gelmez ise hâl-i buhrânın indifâ'ından sonra câmi' ve mekteb için bin iki yüz liranın i'tâsiyle hukûkdan tebri'e-i nefis edilmesi sûretidir.

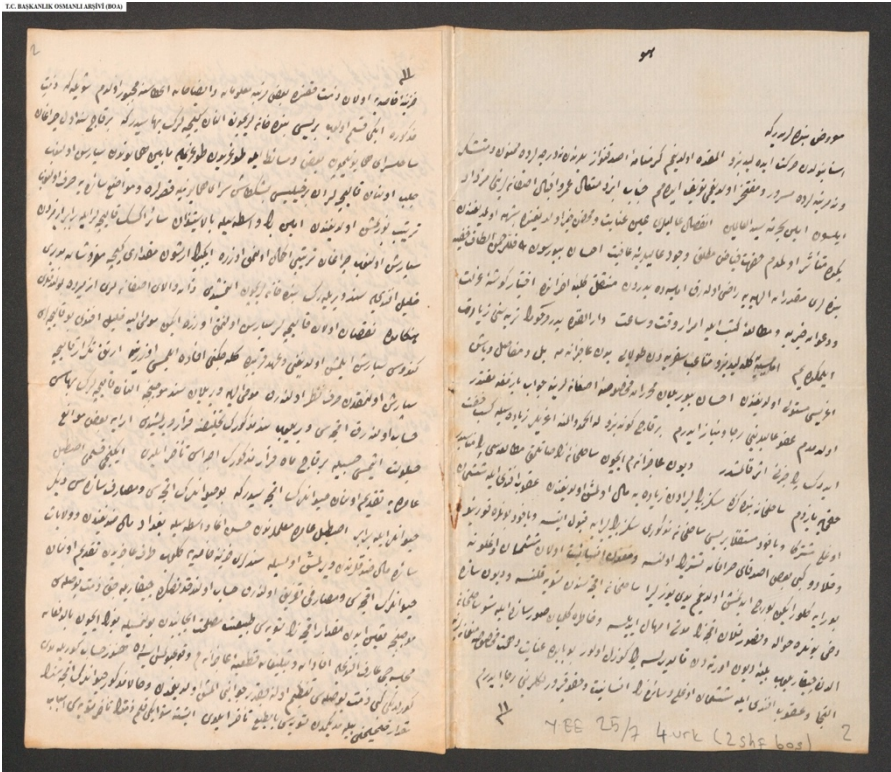
İşbu beyân olunan iki sûretten kangısı eslem ise veyahud nezd-i 'âlîlerinde başka bir sûret tasvîb buyurulur ise onunla cevâb verilip Hakkı vâsıtasiyle taraf-ı çâkeriye ma'lûmât verilmesi ve ötesi dahî Mevlâ'ya ve mukadderât-ı ilahiyeye havâle kılınması iktizâ eder. Mevlâ görelim neyler, neylerse güzel eyler. İşbu Mekteb-i Sanâyi'in çocukları için şimdiye kadar elli bin gurûşdan mütecâviz kîsemden akçe sarf eyledim. Ayaklarına çorap almak ve Ramazanlarda ziyâfet edip her birine 'atiyyeler verilmek gibi daha nice şeyler yaptım. Burası ma'lûm-ı 'âlîleri olsun.

Taraf-ı 'âlîlerinden tasdik buyurulmadıkça hâne-i 'âcizî tarafına akçe verilmemesi 'ayn-ı isâbetdir. Aman efendim, buna devam buyurulmasını niyâz ederim. Bizler burada mâhiye yirmi beş lira ile idâre-i hâl etmekteyiz. Hânemiz tarafı mâhiye elli lira ile idâre etseler güzel olmaz mı? Bu bâbda Hakkı'ya bazı vesâyâ yazdım. Taraf-ı 'âlîlerinden dahî tenbîhât-ı lâzime icrâsı müstercâdır. Mâliyenin hesâbına bakılıyor imiş. Baksunlar, kat'an korku yokdur. İkimizin de yüzü akdır. Elhamdülillâh ve'l-minne hulûs ve safvet-i kalbimden nâşî şu Mekteb-i Sanâyi' mu'âmelesinde takayyüdsüzlüğüm zihn-i 'âcizânemi bazı mertebe tahzîn eylemiş ise de cenâb-ı îzed-i müteâlin lutf u ihsâniyle husemâ ve ashâb-ı ağrâzın es'ile-i ağrâzâtına ecvibe-i kâfiyye hazırıdır ve mahcûb olmayız ve sâye-i resûl-i ekremîde mahcûb olunacak bir şey yapılmamıştır. 'Aksi olarak pek çok hizmetler eyledik. Cenâb-ı Hakk-ı Te'âlâ zâyî' eylemez. Dünyada zâyî' olsa da âhirette ve indallâh zâyî' olmaz. Sadrın hakk-ı 'âcizîde olan husûmet-i şedîdesine ta'accüb eylemekdeyim. Kendi müte'âllikâtını tamamen yerleştirip bizim müte'âllikâtı kâmilen me'mûriyetlerinden ihrâc eyledi. Buraları zât-ı şâhânedan değildir. Kendisini cenâb-ı hüdü-yı lem-yezele havâle eyledim. İşbu 'arızanın cevâbına muntazırım. Kalb-i 'âcizânem

rahatdır. Elhamdülillâh şimdilik bu kadar ile iktifâ ve teveccühât-ı celîlelerini istîfa eylerim. İleride mufassal 'arîza takdîm ederim. Her hâlde emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir

fi 11 Şevvâl sene 88

Bende Rüşdü

و سزا در محبت ده گفتار و غنچه و آنچه در طلبه افشا او توفیق اولیده سبوت
 میسب و در اولی که نام کلام در دو سوالی او در زودان آتونه بیسب و حسی از دنیا
 عین اولیستی و بلا سولیت اسی که بوقدر ارباب که گفتار از طرف جودین عین
 صفتی و سبب از عین نام علم سبب های بر آید انداخته در صلح جامع و کتبها چون
 بله ایگزیر ارباب که احتساب همه قدران بر توفیق اولی صورت در
 استواریه اولی که اعلی الموروثی نفسی سبب سبب و با فو و زود و اولی که گفته شود
 تصویب سبب اولی سبب سبب و سبب سبب سبب و سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب
 و سبب و اولی که سبب سبب و سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب
 سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب
 اولی که سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب
 در مصفا سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب
 معلوم عالیان اولی که

طرف عالیان در تصدیق سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب
 امانت قدم بولا دوام سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب
 اولی که سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب
 بویای حقیقی بعضی و سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب
 سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب
 سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب
 سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب سبب

Y.EE.00025.00007.002

EK - 3

Ma'rûz-ı bende-i muhlisleridir ki

İhsân buyurulan keremnâme-i sâmi-i mün'imâneleri sahîhen ve hakikaten bendelerini ihyâ etmişdir. Bî'd-defa'ât mütâla'asiyle telezzüz olunarak her harfi hırz-i cân ittihâz olunmuşdur. 'Înâyet ve himmet-i mahsûsa-i dekâik-dânilerinin teşekküründen 'âciz ve kâsırım. Cenâb-ı îzed-i müteâl cümlemizi a'dâ ve hussâdın şerr ve mazarratından mahfuz buyursun âmîn. Bizce bazı esbâb-ı zâhiriyyeye teşebbüs olunduktan sonra ilerisini 'adâlet-i ilahiyyeye havâle olunmak lazım gelir. Çuha maddesi kat'an bendenize dokunmaz. Tafsîlâtını Hakkı kölelerine yazdım. Konsolid mu'âmelâtında zât-ı me'âli-simât-ı âsafâneleri büyük hizmet etmiş olduğundan ashâb-ı ağrâzın bu bâbda bir şey söylemeğe hakkı olamaz. Nasihat-ı seniyyeleri vechile riyâzet-i bedeniyyeye ri'âyet etmekdeyim efendimiz. Agob Efendi'nin verdiği hesâb defteri taraf-ı çâkeriye vâsıl oldu. Mu'âmelât-ı zâtiyye-i çâkerâneme tahsîl-i ma'lûmât eyledim. Konsolid ile Kredi Ceneral hisselerinden beş bin liralığı îfâ olunup ya'nî efektif olarak konsolid ile Kredi Ceneral hisselerinden on bin liralık şey alıkonulup kûsûr yedi bin bu kadar liralık gurûş hisseleri fî'ât-ı câriyesiyle Agob Efendi'ye kabûl ettirilerek esmân-ı hâsîlâsından beş bin liradan mütecâviz matlûbâtı mahsûb olunduktan sonra bâkî her ne kalır ise bin lirasının serî'an taraf-ı çâkeriye irsâl olunması ve kûsûrunun dahî masârif-i beytiyye için hâne-i 'âcizîye verilmesi mümkün olabilir ise bu bâbda dahî 'inâyet-i seniyyelerini fevka'l-gâye istirhâm ederim. Agob Efendi'nin matlûbâtı beş bin lirayı tecâvüz eylemişdir zann eylerim. Peder-i merhûm için yapılan vakıfdan dolayı bin liranın bu tarafa serî'an yetiştirilmesi kulunuzca ehemm ve elzem-i 'umûrdandır. Bu bâbda Hakkı'ya bir şey yazmadım. Kendisine ifâde buyurulması müsterhamdır. Birâder-i vâlâları fazîletlû efendi hazretlerinin ellerini öperim. Bîçâre Esad Paşa te'bîd olundu. Dünyanın hâlî böyledir. Ahvâl-i câriyyenin netîcesi nerelere varacaktır? Cenâb-ı Hakk encâmını hayreyleye. Vücûd-ı behbûd-ı âsafânelerinin sıhhat ve âfiyet üzere berdevâm olması için da'avât-ı mahsûsa-i mün'imânelerini tekrar etmekte olduğumun arz ü beyânıyla hatm-ı kelâm eder, veche-i mübâreklerini takbîl

eylerim. Bâkî fermân ve ihsân efendimizindir. Tenet be-niyâz-ı tabîbân
niyâz-menel mebâd vücûd-i nâziket azurde-i gezend mebâd³² âmin.

fi 19 Za sene 88

Bende, el-garîb Rüşdü

Kapadılacak bûdce husûsuna ve İstanbul'un yevmiye vukû'âtına
hayret ve ta'accübden başka bir diyecek bulamam.

³² "Bedenin tabiilere hiçbir zaman ihtiyacı olmasın. Nazik vücudun hiçbir şekilde incinmesin." Farsça bu bölümün mealinin tercümesini lütfeden Doç. Dr. Vural GENÇ'e teşekkür ederim. Cümleler, vurgunun verilebilmesi amacıyla tarafımızdan italik hale getirilmiştir.

T.C. BAŞKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

موضوع این مختصر بود که
 اصحاب بورلیان کرمانه ساهی یعنی اری معینی و حقیقه بنی اری اصحاب ایشدر باره فرمایند که بعد از آنکه اولیاد آن هوروی
 حرزجان آنجا دانستند عنایت و محبت مخصوصه اوقاف ایشدر که تشکر کنان عاجز و قاصریم خانبه از در دهای مجدران اعلا
 و صاحب شرو مقصد آن مختصر بود بیرون ایام بزجه یعنی اسبابه ای بر به نسبت اولیاد قدس صلوات اللہ علیهم اجمعین
 قواله او یعنی لازم بود چو نه ماده سی قطعه بنی که طبعش مخصوصه حق گویند این مادوم فوضه معادله شیخ ذاب
 معالیمه اصحاب اری بول خدمت ایش اولیاد آن اصحاب غافل بود باین برسی که بیکه حق اولیاد نصیب سیران
 و جرم ریاضت بدینیه رعایت ایش بولم افتد عقوبت آنکه در دین حجاب و ذری طرف جارییم و اصل اولیاد
 معادله را تیه جارییم که مخصوصه مادوم فوضه بود عوی خزان حصه از آن بشبه اری یعنی ایضا اولیاد یعنی ایش
 اولیاد فوضه بود عوی خزان حصه از آن بل اری یعنی ایش غایب تصور بود بل بود اری عوی حصه اری
 فیما به جارییم عقوبت فوضه قبول ایشدر بر رک انشان حاصله سنون بشبه اریان معجز و شرطه به محو یا اولیاد فوضه
 باقی هونه فالواریس بل اری سکه سیرا طرف جارییم ارکان او یعنی فوضه بل یعنی مصارف تیه ایون خانه عارفیه
 و ریس مکن و لم بود ریس بود باین دخی عنایت بنی اری نون انعام از تمام ایدرم عقوبت ایشدر که مطلوبه بشبه اری
 بخازر ایشدر نون ایدرم بدین چون بایلان و فوضه طولی بل اری بل بوظرف سیرا سید علی فولکر ایدرم
 و از نون امور اندر بود باین یعنی برسی یا نونم گفته و سنه افاده بیورشی ستر صدر برادر والاری فصلوا اندی
 حضرت زکریا الی ان ایدرم بخیره اعدادت بقید اولیاد و بنا به حال بودیم در احوال جاریه که نتیجه کاره راه
 داره عقده جناب حق انجانی ضمیمه وجود بهبود اصحاب اریلا صحت دعایض اوزره ردو ام اولیاد معجون دیکه
 مخصوصه معنی اری نون ایشدر اولیاد عرض و بیانیه فتح کلام ایدر و چنانچه مبارک اری یعنی بقص ایدرم یعنی انان و حجاب اری
 ۹ تحت باز طبعین نیازمند بود وجود نازک از دره گزند بود امین داخلم الغیث

چنانچه حق بودم مخصوصه دستا بولان بودم دقوی تیه حق و نجیب
 بشیر بر دین بل بودیم

۳

Y.EE 25/7

E K - 4 ³³

Veliyyü'n-ni'amâ

Çuha maddesine dair vârid olan isti'lâmnâme-i sâmiye yazılan cevâbnâme müsveddesi birâder Mustafa Efendi ile takdîm kılındı. Perîşanî hâtır ile yazılan müsvedde-i mezkûrenin her tarafı tashîh ve mahv ü isbât buyurulduktan sonra efendi-i mûmâileyhin hattıyla tebyîz etdirilip makâm-ı sadârete takdîm etdirilmesi 'inâyet ve himmet-i mahsûsa-i mün'imânelerine tevdî' olunur. Müsvedde-i mezkûre hakikat hâli mübeyyin olup bu bâbda Şûrâ-yı Devlet'e Dîvân-ı Muhâsebât Re'îsi sâbık Mustafa Efendi ve Ali Bey gibi zevâtın çağırılması muhtemel olduğundan birer sûretle bunlara ma'lûmât verilir veril[me]mesi re'y-i 'âlîlerine tefvîz kılınır. Kûsûr şeyler efendi-i mûmâileyhin ifâdât-ı şifâhiyyesine tevdî' kılındı. Mûmâileyhin haremi vefat eylediğinden mesâlihinin tesviyesi için muvakkaten ol tarafa gidip yine 'avdet eyleyecektir. Geçenlerde yazmış olduğum bin liranın irsâli husûsuna ya'nî Agob Efendi ile hesâb kat' olunup on bin liralık kâğıdlardan fazla kalacak akçeden bin liranın buraya irsâline 'inâyet buyurulması bilhassa rica olunur. Vücûd-i 'âcizânem sıhhat ve âfiyet üzeredir. (Elhamdülillâh 'âlâ ni'mâtihi) altes³⁴ ne hâldedir? 'Acabâ Kâmil Paşa ne politika isti'mâl eylemekdedir ve Esad Paşa bir güne teşebbüsâtta bulunmuş mudur? Burada bulunduğuma teşekkür eylemekdeyim. Bâkî emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir

fi 15 Zilhicce sene 88

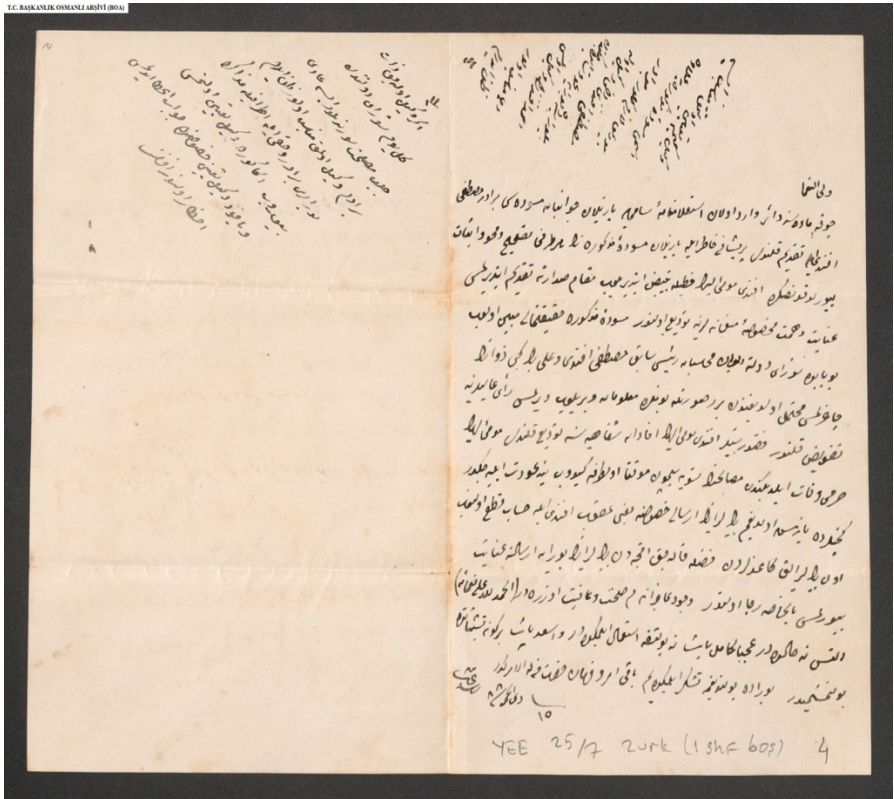
Bende Rüşdü

II- Eğer vekîl olunacak zât külle-yevm Şûrâ-yı Devlet'den celb maslahat süründürülür (?) ise âdî bir adam vekîl olmak münâsib olur zann eylerim. Buraları birâder ve Hakkı ile etrâfiyle müzâkere buyurulup ona göre vekîl ta'yîn olunması veyahud vekîl ta'yîni husûsunda cevâb i'tâ edilmesi ihtâr olunur efendimiz.

III- vekîl kim ta'yîn olunmak münâsib ise ismi müsvedde-i mezkûreye 'ilâve buyurulmak lâzım gelir. Birâder Mustafa Efendi dahî vekîl olabilir ise de buraya 'avdet edeceğinden Ahmed Efendi'nin vekîl olması daha münâsib olur zannedirim.

³³ BOA, Y. EE, 25/7, lef 4.

³⁴ Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa kastedilmiştir.

E K - 5 ³⁵

Ma'rûz-ı bendeleridir ki

İki kıt'a emirnâme-i âsafânelerini dahî bu kerre alarak cenâb-ı îzed-i müteâle çok teşekkürler eylerim. Peder-i merhûmun türbesi birkaç sene evvelî müteferri'âtiyle yapılp bitmiş olduğundan ve bunun için taraf-ı 'âcizîden yüz bin gurûş mikdâr akçe sarf olunmuş ise de pederin hulefâsından Hacı Hamza Efendi'nin birkaç yüz mürîdâniyle sarf eylediği i'âne-i fasliyye ile vücuda geldiğinden sadrın su'âline ta'accüb eyledim. Türbe-i mezkûre fevka'l-gâye nüzhetgâh olan bir mahalde vâki' olup külle-yevm berâ-yı tenezzüh pek çok halk gidip gelmekte olmasıyle yalnız etrâfi ya'nî bağçe ittihâz olunan bazı mahalleri eğlence olmak üzere oldukça tesviye ve tanzîm olunmaktadır. Ne yolda hareket olunsa a'dâya hoş gelmeyeceğinden hasbunallâhî ve ni'mel-vekîl deyüb şürûr-ı a'dâyı def' için lûtf-ı ilâhiye ilticâdan başka bir çâre yokdur. İstenilen bin lira mahfilince bir mahalle vaz' olunup düşdükçe li-ecli'l-vakf 'akâr alınmak üzere istenilmiş idi. Şimdilik te'hîrinde be'is yokdur. Fakat masârif-i zâtîyye için birkaç yüz liranın irsâli elzemdir. Bizim Mustafa Efendi ile münâsib mikdârı akçenin irsâli rica olunur. Vücûd-ı 'âcizânem hamd olsun sıhhat ve âfiyet üzeredir ve huzûr ve inbisât-ı derûn yerindedir. Gönülde arzû-yı manâsib asla kalmamışdır. Ahmed Vefik Efendi'nin buralarca infisâli söyleniyor. Sadr ile ne hâldedir? Bûdce ne sûretle çıkarılmışdır? Ma'lûmât verilmesini rica ederim. Şimdilik bu kadar ile iktifâ edelim efendimiz.

fi 9 Muharrem sene 89

Bende Rüşdü

³⁵ BOA, Y. EE, 25/7, lef 5.

T.C. BAŞKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

مودعی بنی لریه
 ایکی قطعه ارمانه اصفهانی لری دخی بولک اندر قیاسه ایزد متعاقب حوق نکر ایلموم بدر ارمونه
 زنه بی بر قیاسه اعلی متوعانیه یا بلوب جسم اولدغیدن دبوله ایچون طرف عاصیون بوزله عوش
 مقدر ایچمه حوق اولمسه ایسه بدرک خلفانده حاجی عمر اقتدرله بر قیاسه بوز بریدانیم حرف ایلمی
 اعانه فضلیه ایم وجوده کلدیکن حدرک سواننه عجب ایلم زنه مذکوره فوق انعام زلفخانه
 اولان بر قیاسه واقع اولوب کل یوم برای شرفه بلا چون خلق کیدوب کلکون و عیبه کلاطرافی بیس ایچمه
 اقتدار اولان سوغعلری اکتفه اولغی اوزن اولدغی سوبه و تنظیم او متعاقب در نه بویون حرکت اولسه
 اعدایه خوشی کلیمه کلیمه حسنا اولغی اولکین دیوب سرور اعدایه وضع ایچون لطف الهی ایچمه
 بقیه بر صیاد بولدر استیلان بلایا مخفیجه بر جمله وضع اولغوب دوستیکه لاجل الوقف عصاره انی
 اوزره استفساری مستحیل تا بفرین بلن بولدر فقط معارف ذائمه ایچون بر قیاسه بوز بر لاله
 اسرار ایزدر برنج مصطفی انبی ایم مناسبت مقدر ایچیزله اسرار رجا اولنور دودو عابرا ایم
 حود اولنور صحت و عاقبت اوزنور در و حضور و انبساط درون ریزن در کولکون اوزنور
 مناصبه اصلاحا عابرا ایزدر احد رفیق اقتدرله بوز ازم انفضال سولیمنور صدر ایم نه حال کون در
 بودیم نه صورتیم عیبار ایزدر سلو مانه در پیشی رجا ایلموم سمدلیک بولدر ایم اتفاق ایلموم ایچمه
 سید
 سید

458 25/7

5

E K - 6³⁶

Ma'rûz-ı bendeleridir ki

İhsân buyurulan keremnâme-i bende-perverîleri vâsıl-ı dest-i ta'zîm olmuştur. Teşekkürât-ı ma'rûzenin ifâsiyle beraber du'â-yı efzâyiş-i ömr ü ikbâl-i âsafâneleri tekrar kılındı. Ma'hûd hisse ve kâğıdların elden çıkarılmadığına fevka'l-gâye teşekkür ederim. Hazîne-i Hassa'ya olan deyne dair ve yalıdan Said Bey'in hissesine mütedâ'ir benedzâdelerine tebligât-ı mukteziyye icrâ eyledim. Hâkipây-i 'âlîlerine mürâca'at edecektir. Bu bâbda dahî 'inâyet ve lutf u himmet-i mahsûsa-i âsafânelerini istirhâm ederim. Efendimizi pek çok tasdî' etmekte isem de sizden başka kimsemiz olmadığından taksîrât-ı vâkı'ânın 'afvını rica eylerim. Bundan böyle gerek hisseler ve gerek kâğıdlar elden çıkarılmayıp yalı terhîn olunarak bir üç bin lira kadar akçe istikrâz olursa duyûn-ı müsta'cile kâmilen tesviye olunur ve güzêştesine bakılmayıp istikrâza mürâca'at olunmak her hâlde hayırlıdır. İleride yalı satılır ise duyûn-ı müstakrize tesviye kılınır. Bir de Agob Efendi ile hesâb görülüp kendisinde bulunan senedât istirdâd ve bizde bulunan senedât dahî mûmâileyhe i'tâ kılınarak hesâbımız tecdîd olursa ve hisseler ve kâğıdlar mûmâileyhde bi'l-ibkâ akçe alındıkça senedât-ı cedîde verilse ve bundan mukaddem alınıp verilen senedât ortadan kaldırılsa güzel olur zannederim. Dünyanın bin dürlü hâlî olduğundan hesâb uzayıp da bizim senedâtımız mûmâileyhde kaldığı hâlde ileride müşkilâta tesâdüf olunmak muhtemel olmasıyla re'y-i 'âlîlerine tevâfuk eylediği hâlde bu bâbda dahî mürüvvet-i 'aliyyelerinin bî-dirîğ buyurulmasını rica eylerim. Bir parça vücûdca rahatsız olduğunuzdan dolayı pek ziyâde te'essüf eylerim ve du'â-yı 'âfiyet-i seniyyelerini tekrar eylerim. Tebdîl-i hava için Çeşme'ye ve mahal-i sâ'ireye 'azîmet-i 'aliyyeleri re'y-i 'âcizânemce münâsib değildir. Bundan ferâgat buyurulsa ve İstanbul ve Boğaziçi ve Üsküdar gibi mahallerde havası mu'tedil bir mahalde ârâm olursa pek güzel olur zannederim. Pek 'acele olduğundan bu kadar ile iktifâ ve teveccühât-ı celîlelerini istîfâ eylerim. Her hâlde emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir

Fi 23 Safer sene 89

Bende Rüşdü

³⁶ BOA, Y. EE, 25/7, lef 6.

T.C. BASKANLIK OSMANLI ARSIVI (BOA)

معروض بنج ابره
 احسان بوروبان کرمانه بنج بوروبی و اصدت تعظیم او عتدر شکرت مغروضه ایضاً بر ادهای اوزایتی عرواق
 اصفانه ری تکرار تقدیر سواد حصه و کما قدرک الدن چیفا بلینده نوق الفیه ~~شکر~~ ایدرم خزینه فاضله اولان رینه
 دایر و یایده سعید جلک حصه نه مندر بنج زاده ارنه تبلیغ مقصیده اوا ایدرم خاکبان عابدینه راجعت ایدرم کدر
 بوبابین دخی عنایت و لطف و همت محضه بصفتان زنی اشرفام ایدرم اخذری بلا عوق تقییر ایتیلک ایدرم
 سزده بقم کیمسه ز اولونینده تعقیرات واقعه بله عضوی رجا ایدرم بوند بنویه لرگ حصه اولر کما قدر الدن چیفا ایضاً
 یایر رهین اولدوق بر اولر اقدر اجمه استوافق اولنسه دیون مستقیمه کما عدله ای اولور و گذرته سینه باغلییه
 استوافق راجعت اولوق حواله کیز لودر ایدره یایر هابکوارسه دیون سقوته سویه مقنور برده عصف ایتیلک
 حساب کور عیب کدوسه بونان سنات استردار و برده بونان سنات دخی سومی ایه اخص قدرتی حاصل بکیز اولنسه
 و حصه اولور دخی ایله بالابقا اجمه انقجه سنات جدید ریسه و بونان مقدم العقبه ویریلان سنات اولر دن قالدیر
 کوزان اولور طری ایدرم دنیا بله درو حواله اولونینده حساب اولور بون بنج سناتر مومی ایله قالدیق حاکم ایدره
 مشکلات تضاد اولوق محقق اولمیه رای عابدینه نوافق ایدیک حاکم بوبابین دخی مروت عیبه اولر ایدر بنج بوروبی
 رجا ایدرم برابریم وجودیم راضی اولونیز دن طویل بلر زاده تاسف ایدرم و دعای عافیته بیه لری تکرار ایدرم
 سیدر هودا ایچون چشمه یی حال سانیه عنایت عیله رای عافیته مناب دکدر بونان داخت بیورسه
 و اسنانون و بوغاز ایچی و اسکدر کبی مملره هودا کی معنول بر محصل ارام اولنسه بله کوزان اولور طری ایدرم
 بله عیبه اولونینده بو قدر ایدم اتقا و تواریات جدید زنی استیفا ایدرم حواله اولر زنده اولور اولر
 ۴۴
 ۲۵/۲
 ۴۴

E K - 7 ³⁷

Şirvanlı İsmail Türbesi

³⁷ <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/amasya/TurizmAktiviteleri/yukari-turbe---sirvanli-ismail-turbesi--->

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), (Kağıthane, İstanbul)

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE) 25/7.

İrade, Dâhiliyye (İ.DH) 669/46561.

Kaynak Eserler ve İncelemeler

Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, haz. Münir Aktepe, TTK, Ankara 1991, XIV.

Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap*, haz. İdris Nebi Uysal, Dergâh, İstanbul 2013.

AKYILDIZ, Ali, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, Timaş, İstanbul 2018.

———. "Mahmud Nedim Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVII, 374-376.

———. *Yusuf İzzeddin: ikbal idbar intihar*, Timaş, İstanbul 2022.

———. "Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 47, Sayı 47, İstanbul 2016, 307-352.

Ali Rıza ve Mehmet Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız: XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricalı*, haz. Fahri Çetin Derin, Tercüman Gazetesi, İstanbul 1977, II.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1992.

BEYDİLLİ, Kemal, "Sâdık Mehmed Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXV, 397-399.

BEYHAN, Mehmet Ali, "Şirvânîzâde Mehmed Rüşdü Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXIX, 209-210.

ÇAKMAK, Hasan Ali, *Meclis-i Âlî-i Hazâin: teşkilat yapısı ve faaliyetleri (1860-1866)*, Çizgi Kitabevi, Konya 2023.

———. *Bâbü'lî'de Bir Ömür: Mehmed Esad Safvet Paşa*, Timaş Akademi, İstanbul 2023.

ÇAPAR, Onur, "Fransız Gazetelerine Göre Osmanlı'da Bir Fransız Kredi Kuruluşu: Crédit Générale Ottomane (İtibar-ı Umumi Bankası)", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 23, Sayı 4, İzmir 2021, 1451-1476.

- ERGİNLİ, Zafer ve İbrahim EROL, “İsmâil Sirâceddîn-i Şîrvânî-i Kürdemîrî ve Kafkaslarda Nakşibendiyye - Hâlidîyye Kolları”, *Usul İslam Araştırmaları*, Cilt 33, Sayı 33, İstanbul 2020, 131-159.
- FETTAHOĞLU, Kübra, *Bir Tanzimat Bürokrati Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895)*, Timaş Akademi, İstanbul 2021.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Dergâh, İstanbul 1982, I.
- . *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Dergâh, İstanbul 1982, II.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, V.
- ÖZCAN, Tahsin, “Mehmed Rüşdî Paşa (Şîrvânîzade)”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, II, 179-180.
- SADIKOĞLU, Sevil, “Mahmud Nedim Paşa’nın Bürokraside Gerçekleştirdiği Büyük Tenkihat (7 Eylül 1871-31 Temmuz 1872)” Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (442-1930)*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu, Ankara 1977, III.
- . *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1942, II.
- POLAT, Mustafa, “Mahmud Nedim Paşa” Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2003, 125.
- TOZAL, Ayşe, “Şîrvânîzâde Mehmed Rüşdî Paşa'nın Hayatı, İdarî ve Siyasî Faaliyetleri” Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi, 2018.

Web Wayfası

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/amasya/TurizmAktiviteleri/yukari-turbe---sirvanli-ismail-turbesi--->

“LETTERS OF ŞİRVÂNİZÂDE MEHMED RÜŞDÜ PASHA TO SADIK PASHA
DURING HIS AMASYA EXILE (1871-1872)”

Abstract

This article aims to transliterate the letters that Şirvânîzâde Mehmed Rüşdü Pasha sent to his protégé, Sadık Pasha, during his Amasya exile, and evaluate them in the context of the political climate of the period. Registered in the Yıldız Principal Documents (Y.EE.) fund of the Ottoman Archives and published for the first time via this article, these documents were written in a period when Grand Vizier Mahmud Nedim Pasha was eliminating the staff of her predecessor Aali Pasha in the state mechanism, as well as making huge cuts in civil servant salaries and carrying out arbitrary practices. In order to better understand this period, which is discussed in the current literature by making use of secretive and archival documents of official discourse, it is very essential to transliterate and analyze these rare letters. The documents, which are significant as the narrative of a name like Rüşdü Pasha, who was close to Aali Pasha and accepted among the oppressed, also carry important clues in a personal sense in terms of revealing the Pasha's struggle for success, his financial difficulties and the political groups he wished to establish contact with. In this context, this article focuses on the content of his letters from a political and personal perspective after briefly touching on Pasha's life story.

Keywords

Şirvânîzâde Mehmed Rüşdü Pasha, Mahmud Nedim Pasha, Aali Pasha, Yusuf İzzeddin, Sadık Pasha.

DÖNÜM DERGİSİNİN (MECMUASI) KÖYLÜYE VE KÖYLÜ EĞİTİMİNE BAKIŞI*

Cem AKAR**

ÖZET

Bu araştırmada, Türkiye’de ziraat alanında yayımlanmış ilk dergi olan Dönüm mecmuasının köylüye ve köylü eğitimine bakış açısı incelenmiştir. Dönüm’ün 1932-1936 yılları arasında yayınlanan kırk dört sayısı gözden geçirilmiştir. Araştırma iki bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm Dönüm’ün yazı ve makalelerinden hareket ederek nasıl bir köylü yurttaş tipi çizildiği; İkinci bölümde ise Dönüm’ün köylü eğitimine bakışı incelenmiştir. Dönüm, Cumhuriyet tarihinin ilk ziraat dergisi olarak ülkenin ziraat politikalarında söz sahibi olma amacını taşımış bir dergidir. Dönüm’ün yazarları köylünün eğitiminde hem basın sözcülüğü misyonu üstlenmiş hem de bir öğretmen gibi köylüyü yetiştirmeyi amaçlamıştır. Dergi yazarlarının köylü yurttaş tipini çizerken yaşadıkları ikilemler ve kafa karışıklığı dönemin aydınlarının ruh halini yansıtmaktadır. Bir yandan köylü milletin efendisi olarak ifade edilirken diğer yandan köylü eski rejimin cehaletini ve geri kalmışlığını içinde taşıyan bir kitledir. Ülkenin kalkınmasında köylüler önemli bir unsur olarak görülmüştür. Dönüm, Türkiye’nin kalkınma davasını ekonomik ve politik açıdan ele almıştır. Dergide köylünün eğitimi, sağlığı, çocuk yetiştirmesi, güzel ahlak sahibi olması gibi birçok konu üzerine yazılar ve makaleler kaleme alınmıştır. Dönüm’ün yazarları Cumhuriyet ideolojisinin söylemine uygun bir yayın politikası izlemiştir. Köylüyü eğitmede basın bir araç olarak kullanılmış ve köylüden yeni rejimin sadık birer yurttaşı olunması istenmiştir. Dönüm, ideal köylü yurttaş tipinin çizilmesinde ve köylünün eğitilmesinde ortaya koymuş olduğu öneriler ve projeler bakımından incelenmeye değer bir araştırma konusudur. Bu araştırmada, derginin Cumhuriyet’in ilk yıllarında köylü yurttaşlara ve köylü eğitimine bakış açısı ortaya koymak istenmektedir.

Anahtar Kelimeler

Dönüm, ziraat eğitimi, Türk köylüsü, köycülük, Kemalizm, köylü eğitimi.

* Araştırma Makalesi. Makalenin geliş tarihi: 13.03.2023 / Kabul tarihi: 29.10.2023

** Doktora öğrencisi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, cemakarsosyal@gmail.com, (ORCID ID: 0000-0002-8960-6345).

Giriş

Dönüm dergisi yayın hayatına Ankara'da 1932 yılının haziran ayında başlamış, ayda bir olmak üzere toplam 56 sayı yayımlanmıştır. Ağustos 1936'da çıkan 44. sayıdan sonra maddi problemler nedeniyle Kasım (İkinciteşrin) 1939'a kadar yayın hayatına ara vermiştir. İkinci çıkışında ise derginin ebatı küçültülmüş ve sayı numarası tekrar birden başlatılmıştır. Ekim (Birinciteşrin) 1940'ta çıkan 12. sayısı ile yayın hayatı tamamen sona ermiştir.¹ Derginin sahibi Dr. Suat Tahsin Tekeli, Umum Neşriyat (Genel Yayın) Müdürü Dr. Şevket Raşit Hatipoğlu'dur. Sait Tahsin Tekeli Almanya'da 1928 yılında doktorasını tamamlamış ve Türkiye'ye dönmüştür. Ziraat Sanatları Fakültesi'nde görev almış ve bölümün ilk hocalarından birisi olmuştur. Şevket Raşit Hatipoğlu, 1927-1929 yılları arasında Berlin Yüksek Ziraat Okulu'nda Genel Ekonomi ve Ziraî Ekonomi alanında eğitimini tamamladıktan sonra 1929-1931 arasında Leipzig Üniversitesi'nde felsefe doktorası yapmıştır. Doktorasını tamamladıktan sonra 1932-1940 döneminde Ankara Üniversitesi'nde Ziraat Fakültesi ve Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde akademisyen olarak görev almıştır. 6. dönem Afyonkarahisar; 7., 8., 12. ve 13. dönemler Manisa milletvekili olarak TBMM'de yer almıştır. Bunun yanında 13., 14. ve 15. Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinde Tarım Bakanı ve 27. hükümette Millî Eğitim Bakanı olarak görev yapmıştır. *Dönüm* dergisi genç Cumhuriyet yönetiminin yeni ziraat politikalarına yön veren bir merci olma ülküsü taşımıştır. Milli ziraat politikasının çerçevesini çizme, modern teknik ve uygulamalar konusunda köylüyü bilinçlendirme davasını gütmüştür.

Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin nüfusunun yaklaşık %76'sı kırsal kesimde yaşıyor ve halkın %80'den fazlası geçimini tarımla sağlıyordu. *Dönüm*, nüfusun büyük bölümünün tarımdan geçimini sağlaması nedeniyle ekonominin arkasındaki büyük gücün köylüye dayandığının tartışılmaz bir gerçek olduğunu biliyordu.² Atatürk ve bürokratlar ekonomik gelişmenin yolunun tarımsal kalkınmaktan geçtiği düşüncesinde hemfikirlerdi. Genç Cumhuriyet'e onlarca yıl süren savaşlardan geriye büyük bir enkaz kalmıştır. Bu enkazın altında ülkenin geleceğine yönelik sanayileşme adımlarının atılması, yatırım planlarının ve ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesi,

¹ H. Cevahir Kayam, "Bir "Dönüm" Politika", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 0/8, İstanbul 2012, 61.

² Ş. Raşit Hatipoğlu, "Türkiye İktisadiyatında Ziraat", *Dönüm*, 1, İstanbul Haziran 1932, 7.

sanayi hammaddesi ve ihraç ürünlerin üretilmesi ve milli gelirin artırılması en önemli gündem konuları olmuştur.³ Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte Osmanlı Devleti'nden ilkel ve geri kalmış tarımsal üretim biçimi devralınmıştı. Sanayileşmiş ülkeler ise sanayinin ürettiği katma değeri ve teknolojiyi kullanarak entansif tarım yapan işletmelere dönüşmüştü.⁴ Ağır vergi yükünden dolayı kırsalda sermaye birikimini engellemiş olan aşar vergisi 1925 yılında kaldırılmıştır. 1926 yılında miri toprak sistemine tamamen son verilmiştir. Toprak reformu için de çalışmalar yürütülmüşse de hayata geçirilememiştir. Borsalar fiyat farklılıklarını ortadan kaldırarak alıcı ve satıcının güvenle işlem yapmasını, ürünlerinin kalite ve değerlerinin sistemli bir şekilde belirlenmesini sağlamıştır. Tarımda makineleşmeyi sağlamak amacıyla 1923 yılında Ziraat Bankası aracılığıyla tarım araçlarının ithali ve üreticiye gümrüksüz dağıtılması kanunlaşmıştır. 1923 yılında %39,1 olan gayri safi milli hâsılanın oranı 1930 yılında %45,2'ye çıkmıştır.⁵ Cumhuriyet'in ilk yıllarında köylünün ve çiftçinin üzerindeki maddi yükü hafifletmek, ekonomik refahını ve sermaye birikimi artırmak için ziraat alanında birçok yeni adım atılmıştır.

Dönüm dergisi yayın hayatına ABD'de patlak veren 1929 ekonomik krizinin Türkiye ve dünya üzerindeki etkilerinin ağır bir şekilde hissedildiği dönemde başlamıştır. Kriz, tarım ürünlerinin ihraç fiyatlarını düşürerek çiftçilerin kazançlarının azalmasına neden olmuştur. Krizin olumsuz etkilerini en aza indirmek için çeşitli uygulamalar hayata geçirilmiştir. Hammaddesi tarımdan sağlanan ürünlere dayalı sanayi üretimine ağırlık verilmiş, yerli malı kullanımı teşvik edilmiş ve iç pazarı geliştirmeye yönelik adımlar atılmıştır. Bunun yanında dış ticarete takas ve kontenjan uygulamasına başlanmış, çiftçilerin Ziraat Bankası'na olan borçlarının bir kısmı veya tamamı affedilmiş ve köylüyü korumaya yönelik adımlar atılmıştır.⁶ Halkın elinde yeterli sermaye olmaması, Batı tipi liberal ekonomi modelinin istenilen sonucu

³ Kasım Kaya, Gönül Sevinç, Veysel Asoğlu ve M. Reşit Sevinç, "Cumhuriyet Dönemi (1923-1950) Tarım Sektöründeki Gelişmelerin Günümüz Kırsal Kalkınma Anlayışı ile Karşılaştırılması", *Kamu-İş*, 14/1, Ankara 2015, 65.

⁴ Zeynep Dernek, "Cumhuriyet'in Kuruluşundan Günümüze Tarımsal Gelişmeler", *Ziraat Fakültesi Dergisi*, 1/1, Isparta 2006, 2.

⁵ Hüseyin Topuz, "Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi (1923-1950)", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12/3, Isparta 2007, 381.

⁶ Zeynep Dernek, "a.g.m.", 3.

vermemesi, teknik bilgi ve nitelikli eleman yetersizliği yönetim kadrosunu yeni çözüm arayışlarına sokmuştur. 1930'lu yıllarda dünyada ekonomik kriz yaşanırken Sovyet Rusya'nın bu krizden etkilenmemesi dönemin yöneticilerinin dikkatini çekmiştir. Sovyet tipi planlı ekonomi modelinin olumlu sonuçlarına ilgi duyan Kadro grubu devletçilik anlayışının sıkı savunucuları olmuştur.

Dönüm'ün yayın hayatına başladığı dönemin dikkat çeken diğer bir gelişmesi ise köycülük ya da diğer deyişle "köye doğru" hareketidir. Köycülük hareketi esasen kentleşmenin ve sanayileşmenin hızla arttığı kapitalist Avrupa ülkelerinde başlamıştır. 20. yüzyılın başlarından itibaren Sovyet Rusya'da, Doğu Avrupa ülkelerinde ve Almanya'da farklı rejimlerin gündeminde yer almıştır.⁸ 1929 dünya ekonomik krizinin etkileri Avrupalı entelektüelleri yeni çözüm arayışlarına sokmuştur. Bunlardan bazıları kırsal yaşamı ve köylülüğü şehir hayatına karşı yüceltmiş ve köyü, geleneksel ve milli değerlerin korunduğu bir yuva olarak görmüştür. Bunun yanında köycülük köylünün toprağını terk edip şehre göç etmesinin önünü kesmek isteyen bir anlayışın da temsilcisi olmuştur.⁹ Türk dergi basınında da köy özbeöz milli ve yerli Türk yuvası olarak betimlenmiştir. Geleneksel ve milli değerlerini korumuş bu yuvanın daha fazla ilgiyi hak ettiği düşünülmüştür.¹⁰

Dönüm'ün yayın hayatına başlamasından bir yıl sonra Ankara Halkevi'nin resmî yayın organı olarak yayın hayatına başlayan *Ülkü* dergisi köycülük hareketinin Türkiye'deki temsilcisi konumuna gelmiştir. Ülkü özellikle ilk dört yılında köycülük hareketi ile ilgili birçok yazı ve makale neşretmiştir. "Köycüler Bölümü" başlığı altında özel bir bölümde köy ve çiftçi sorunları ele alınmıştır.¹¹ Türkiye'nin değişik illerindeki Halkevleri'ne bağlı birçok dergi yayımlanmıştır. Ancak *Ülkü* dergisi sadece Ankara Halkevi'nin değil CHP'nin

⁷ Ayşegül Saylam, "Atatürk Dönemi 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı Yıllarında İktisat Vekâleti (21.01.1928- 31.12.1938)", *Yasama Dergisi*, 41, Ankara 2020, 248.

⁸ M. Asım Karaömerlioğlu, "Türkiye'de Köycülük", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, (Editör: Ahmet İnsel), İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 284-285.

⁹ M. Asım Karaömerlioğlu, *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İletişim Yayınları. İstanbul 2006, 54.

¹⁰ Cem Akar, (2020). *Türkiye Basınında Yurttaşlık Eğitimi Algısı: II. Dünya Savaşı Döneminde (1939-1945)*, Pegem Akademi, Ankara 2020, 55.

¹¹ Funda Gençoğlu Onbaşı, "Halkevleri ve Ülkü Dergisi: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycülük Tartışmaları", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 20/3, Ankara 2011, 78-79.

yani merkezi ideolojinin aktarıcısıydı. Derginin köycülük üzerine en fazla eğilen yazarı Nusret Kemal Köymen, “Köycülük Programına Giriş” başlıklı makalesinde Türk köycülük anlayışını şu şekilde açıklamıştır:

“Büyük köycülük hareketine hazırlık olarak yapmamız lazım olan en mühim iş de “köycülük misyonerliğidir,” ... Türk inkılâbının bu en kutlu “halkçılık,, prensibini etrafımıza, köylüye ve şehirliye, anlatmaya, “köylünün efendimiz olduğunu,, bütün ruhlara sindirmeğe çalışmak şimdilik en müsbet iştir.”¹²

Dönüm'le aynı tarihlerde yayımlanmış bir başka dergi ise Mustafa Kemal'e yakın olan eski sosyalist aydınların kurduğu *Kadro*'dur. İlk sayısını 1933 yılının Ocak ayında çıkarıp 1935 yılının Aralık ayında yayın hayatı sona eren *Kadro*'nun kurucusu ve fikir önderi Şevket Süreyya Aydemir'dir. *Kadro*'nun yazarları arasında Vedat Nedim Tör, Burhan Asaf Belge, İsmail Hüsrev Tökin gibi kalemler vardır.¹³ Derginin ikinci sayısından itibaren köy ve köy ekonomisi üzerine yazılar kaleme alınmıştır. Köy ve köylü üzerine en fazla yazı ve makale kaleme alan yazar ise İsmail Hüsrev olmuştur. Yazar, Doğu'da “derebeylik” ve Batı'da “ortakçılık” düzeninin tasfiye edilmesini, ziraatta bu geri kalmış uygulamaların ve geleneklerin kaldırılmasını savunmuş; bunu Türk inkılabının “selamet ve bekası için tarihi bir zaruret” olarak görmüştür.¹⁴ *Kadro* yazarlarından Hüsrev, köycülük hareketini Cumhuriyet rejiminin ideolojisi bağlamında ele almıştır.

“Dönüm” isminin seçilmesi ziraata yönelik çabaların ifadesinin bir yansımasıdır. Bu isim ile bir simge olma ideali taşımakta ve ziraata dair bütün konuları ve sorunları kendilerine mal etmeyi amaçlamışlardır. Dönüm “ziraatımızda bir fikir hareketinin başlangıcıdır” sözüyle ülkenin ziraat politikalarında söz sahibi olduğunu belirtmiştir. Derginin bu özelliğinden dolayı köylüye ve köylü eğitimine bakışını araştırmak önem taşımaktadır. Türkiye'nin ilk ziraat dergisi olması ve makalelerinin hepsinin ziraata ayrılmış olması üzerinde durulması gereken diğer önemli konudur. *Dönüm* dergisi

¹² Nusret Köymen, “Köycülük Programına Giriş”, *Ülkü*, 5/26, Ankara Nisan 1935, 141.

¹³ Lütfi Sunar, “Kadro Dergisi/Hareketi ve Etkileri: Türk Devlet İdeolojisi ve Sol Kemalizmin Oluşumu Bağlamında Bir Analiz”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2/1, İstanbul 2004, 511.

¹⁴ İsmail Hüsrev, “Köy İktisadiyatında Teknik İnkılap”, *Kadro*, 1/2, İstanbul Şubat 1932, 20.

hakkında çok az araştırma yapıldığı anlaşılmaktadır. En ciddi yayınlardan biri, Kayam'ın "Bir 'Dönüm' Politika" adlı makalesidir. *Dönüm*'in sahibinin akademisyen ve yayın genel müdürünün hem akademisyen hem de siyasetçi olması, dönemin bilim insanlarının ve devlet adamlarının köylüye, ziraat politikalarına ve eğitimine bakışını anlamamıza katkı sağlayacaktır. Bununla birlikte bu araştırma *Dönüm*'ün "köylü vatandaş" imgesini nasıl tasavvur ettiğini ve köylü eğitiminden ne kastedildiğini anlamamıza yardımcı olabilir.

1. Dönüm Dergisinin İdeal Köylü Vatandaş Tipi

Dönüm yayın hayatına ilk adımını atarken eski rejimin muhasebesini yaparak başlamıştır. Bir millet olabilmek için tarihî ve siyasi bir birlik içinde sosyal bütünlüğün yanında ekonomik birlikteliğin de sağlanmış olması gerektiği savunulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu "kaidesi bulunmayan muazzam bir cihana" benzetilerek Anadolu'nun bir "Ana Vatan" olamadığı ifade edilmiştir. Anadolu'da ekonomik gelişmişliğin ve kalkınmanın gerçekleşmemiş olması yüzünden bu tablonun ortaya çıktığı söylenmiştir.¹⁵ Cumhuriyet yönetimi Kurtuluş Savaşı'nı kazanarak askerî rüştünü ispatlamıştı. Sırada Türkiye'nin gelişmesi için gerekli inkılapların yapılması ve Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar inkılapların benimsetilmesi gerekiyordu. Cumhuriyet yöneticileri devletin devamlılığının sağlanmasının köylünün refahının artmasına bağlı olduğunu düşünmekteydi.¹⁶ Cumhuriyet aydınları eski rejimle sık sık hesaplaşmaya girmekteydi. Hatipoğlu'nun "Yeni cemiyet alemi, kendisinden evvel hüküm süren alemin insanlarını büsbütün kendi içinden çıkarıp atamaz; atarsa cemiyet fonksiyonları durur." ifadesi eski ile yeninin bir potada nasıl eritileceği arayışını yansıtmaktadır. Eski rejimin insanları, toplum hayatının geleneklerini sürdürmeye devam ederse "irticai" hareketlerin ortaya çıkma tehlikesi doğabilirdi. Bundan dolayı inkılap esaslarına göre yeni hayatın içeriğine uygun köylü yurttaşların yetiştirilmesi inkılabın birinci amacı olarak görülmüştür.¹⁷ Osmanlı'dan kalan muhafazakâr dünya görüşünün yeni rejim içinde nasıl dönüşüm geçireceğine dair birçok

¹⁵ Ş. Raşit Hatipoğlu, "Memleket Parçaları: Anadolu", *Dönüm*, 1, İstanbul Haziran 1932, 28.

¹⁶ Türkan Çetin, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Köy Sorununa Bakış: Köy Kanununun Çıkarılması", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/4, İzmir 1994, 30.

¹⁷ Ş. Raşit Hatipoğlu, "Çifci Kalabalığın Yetiştirilmesi ve Ordu", *Dönüm*, 21, İstanbul Mart 1934, 1.

mesaj vardır. Rejimin ideolojik söyleminin altında Anadolu'nun İslami muhafazakâr yapısının, kolektif bilincinin ve geleneklerinin Cumhuriyet yönetiminin yeni "icat edilmiş" gelenekleri aracılığıyla toplumu dönüştürme iradesi ortaya çıkmıştır.¹⁸

Hatipoğlu'na göre, "Türkiye'de din taassubu kırılmıştır. Onun fertlerdeki izleri de zamanla büsbütün silinmiştir". İnkılaplar ülkede sınıf ayrımlarını ortadan kaldırmış ve sadece "birlik şuuru" hâkim hale gelmiştir.¹⁹ Türk toplumu sınıfsız bir toplum yapısına erişmiş ve dinin toplumsal hayattaki rolü tamamen sona ermiştir. İnkılapların bu kadar kısa süre içerisinde toplum tarafından benimsendiğini yansıması dikkat çekicidir. *Dönüm* dergisi köylülerin "zümre taassubuna" bağlı kalmaması için köylüleri eğiten bir okul gibi çalışmıştır. Toplumda çeşitli taassuplar vardır ve "din" bu taassup konularının başında gelmiştir. Köy ve köylü gerçeği eski rejimin dışladığı, aynı zamanda derinden nüfuz ettiği bir yapıdır. Cumhuriyet rejimi köye ve köylüye sirayet eden eski rejimin kalıntılarını bertaraf etmek istemiştir.²⁰ Genç Cumhuriyet'in kendi varlığını ikame ettirebilmesi için köye ve köylüye dayanması gerekliydi. Basının bu yolda propaganda yapmaktan geri durmadığı görülmektedir.

M. Sadi, "Köy nasıl kurtarılacak..." başlığı altında Türk köylüsünün ve köyün durumunu tartışmaya açmıştır. Ülkenin aydın olarak adlandırılan zümrenin köye dair görüşlerinin hâlâ romantik olmaktan kurtulamamış olmasını eleştirmiştir. Yazara göre, aydınlar köyü, ona bir yağlı boya tablosundan bakan, bir köyde beş on dakika mola veren gezginin hatıralarını dinleyen, tren güzergâhı üzerinde kompartıman penceresinden gördüklerini tasvir eden bir sanatçının gözüyle ele almakta idiler. Oysa vaziyet asla dışardan görüldüğü gibi değildi. İçeriye girmeden, köyü ve köylüyü tanımadan hiçbir reformun başarılı olması mümkün değildi.²¹ 1929 Dünya ekonomik krizi geleneksel olarak içe kapanık olan, büyük sermaye kullanmayan köylü aileleri olumsuz etkilemiştir. Kâr elde edilememesi, yeni tarım makineleri

¹⁸ Zafer Yörük, "Politik Psişe Olarak Türk Kimliği", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik*, (Editör: Tanıl BORA), İletişim Yayınları, İstanbul 2020, 313.

¹⁹ Ş. Raşit Hatipoğlu, "Zümre Taassupları", *Dönüm*, 12, İstanbul Haziran 1933, 3.

²⁰ Tülay Aydın, "Cumhuriyet Dönemi İdeolojisinde İdeal Köy Söylemine Bir Örnek: Başpınar Halkevi Dergisinde Köy ve Köylü İmgesi", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20/1, Gaziantep 2021, 242.

²¹ M. Sadi, "Köy Nasıl Kurtulacak...", *Dönüm*, 1/2, İstanbul Temmuz 1932, 28.

alınamaması, var olan makinelerin onarılamaması ve yedek parça alımı için sermayenin olmaması köy ekonomisini dar boğaza sokmuştur. Köylünün geçimini sağlaması için toprağı bırakıp başka işlere yönelmesi, kasaba veya şehirlere göç etmesi ziraat politikalarının çözüm üretme yollarını tıkamıştır.²² Arık da büyük bir kriz içinde geçimini sağlama telaşında olan köylüyü romantik tasvir eden aydınların gerçeklerden kopukluğunu bir vakıa olarak ele almıştır. Fakat yazar köy hayatını romantize eden anlayışı eleştirirken romantik köy tasavvurunun etkisine kapılmıştır. Köylüyü, “bozkırın dikenli çiçeği gevende” gibi görmüştür. Köylünün gözü sadece ekmeğindedir. Tek düşmanı ekmeğine göz dikendir. Köylünün ekmeğinden başka değer verdiği hiçbir şey yoktur.²³ Derginin çatısı altında olsalar da yazarların bir kısmı köyü ve köylüyü anlatırken romantik tasvirlerden kurtulamamıştır.

Köylülerin Yozgat, Diyarbakır, Kayseri gibi ülkenin dört bir yanından bir muhacir gibi kentlere göç etmesi sosyal bir problem olarak görülmüştür. Hasat zamanı düşük yevmiyeyle tarlasını bağını bırakan köylü şehirde çalışmak hevesine düşmüştür. “Köyün muvazenesi mahvolmuştur”. Dengesizlik durumu köylünün ruhuna ve kafasına yerleşmiştir.²⁴ Dönüm yazarlarının zihnindeki köy ve köylü imgesi çelişkilidir. Örneğin Hatipoğlu, Nuri ve Arık gibi yazarlar bir yandan köylüye attıkları değerlerle onu yüceltirken diğer yandan onu hor gören, küçümseyen ve dışlayıcı bir dil kullanmaktan kendilerini alamamışlardır. Nuri’ye göre, köylülerin iş ve kazanç hayatı “teferruatta bile kadere terk edilmişti. Köylü birkaç kuruş için inatla bütün zekâsını sarf ettiğini ve birçok kurnazlıklar yaptığını” sanıyordu, ancak bunun köylünün hesaplı ve ölçülü biri olduğu anlamına gelmediğinin bilinmesi lâzımdı.²⁵ Köylü, işinin sanatını bilmeyen bir tip olarak çizilmiştir. *Ülkü* dergisi yazarlarının köylüye yaklaşımı da bundan farklı değildi. Bir makalede köylü “terbiye edilmesi ve eğitilmesi” gereken bir yurttaş tipi olarak çizilmişti. Yazara göre köylü hem ülkenin sanayileşme ve kalkınma ülküsünde cephede en öndedir hem de ülke ekonomisinde kaybı tahammül edilemeyecek bir

²² M. Yahya Metintaş ve Mehmet Kayıran, “1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türk Tarımına Etkileri ve 1931 Birinci Türkiye Ziraat Kongresi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, Isparta 2016, 40.

²³ R. Oğuz Arık, “Geven ve Köylü”, *Dönüm*, 38, İstanbul Şubat 1936, 82.

²⁴ Remzi Oğuz Arık, “Bizim Köylere Dair III”, *Dönüm*, 19, İstanbul İkincikanun [Ocak] 1934, 25-27.

²⁵ Muallim Nuri, “Köylüde Hesabilik”, *Dönüm*, 8, İstanbul Şubat 1933, 25.

neferdir. Köy ve köycülük tartışmalarında Kemalist aydınların kafa karışıklığı yaşadığı söylenebilir. Kemalist aydınlar için köyün geleneksel yapısı zihinleri bulandırmakta ve modernleşme kavramının sapmasına yol açmaktadır.²⁶ Yunus Nadi gibi yazarlar, Osmanlı'da değer verilmeyen köylüye değerini Cumhuriyet yönetimi inkılaplar vasıtasıyla verdiği görüşündedirler. Fakat köylü bir yandan yaşam değerleriyle yüceltilirken bir yandan da tembel davranışlarından dolayı küçümseyici bir dil ve üslupla ötekileştirilmiştir.²⁷

Türkiye bir köylü milleti olarak görülür ve köy sağlığına önem verilmesi istenir. "Hem üreme hem de üreyen nüfusun gürbüzlüğü, civanlığı" ülke için bir servettir. Aksi halde "köy sağlığı" olmazsa köylü "musibetten" başka bir şey değildir.²⁸ Dergi yazarlarının köylüye bakışının, dönemin aydınlarının görüşlerini yansıttığına dair işaretler bulunabilir. Köy, genç Cumhuriyet için hem modernleştirilmesi gereken bir mekândır hem de CHP'nin sosyal ve siyasal taban bulabileceği bir yerdir. Ancak genç Cumhuriyet'in karşısında Batı'daki gibi sanayileşmiş bir ülkenin köylüsü ve köyü yoktur.²⁹ Birinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı dönemde köylerin piyasa ekonomisindeki payı %20'yi geçmiyordu. Halk fakirdi ve kapalı bir ekonomi sistemi içinde yaşam mücadelesi vermiştir. Anadolu köylerinin %80'i de sağlıksız yörelerde kurulmuştu. Yaygın pirinç tarımının da etkisiyle köylülerin %14'ü sıtma hastalığına yakalanmıştı.³⁰ Yazarlar, kalabalık köy nüfusunun yanında sağlıklı bir nesil arzulamaktaydılar.

Hatipoğlu köylünün fiziklen dinç ve ahlaken sağlam olmasını istemiştir. Genç Cumhuriyet, uzun süredir ihmal edilmiş olan köy ve köylü sorununu çözmek ve yeni baş gösteren sorunları boy vermeden söküp atmak istemiştir.³¹ Türk köylüsü millete sağlam çocuklar vermelidir. Hem eğitim hem de ordunun insan deposu köydedir. Sağlıklı nesiller yetiştirmek Cumhuriyet'e karşı bir

²⁶ Funda Gençoğlu Onbaşı, "a.g.m.", 70-71.

²⁷ Pınar Aydoğan, "Yunus Nadi ve Köycülük Düşüncesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 73/2, Ankara 2018, 443.

²⁸ M. Sadi, "Köy Sağlığı", *Dönüm*, 9, İstanbul Mart 1933, 31.

²⁹ Tülay Aydın, "a.g.m.", 243.

³⁰ Fügen Berkay, *Tarih ve Toplum/Köy ve Kent (Yerleşme Sosyolojisine Başlangıç)*, Ekin Kitapevi Yayınları, Bursa 2009, 77.

³¹ Altan Öztürk, *Cumhuriyet Döneminde Köylücülük Politikaları: İzmir-Aydın-Denizli Örnekleri (1923-1950)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2019, 107.

vazife olarak görülmüştür.³² Kemalist aydınlar köylülerin öz yurtlarında kalmasını, köyün şehrin kültürüne teslim olmamasını istemiştir. Köycülük hareketinin düşünürleri için şehir çok kültürlülüğü, sınıf çatışmalarını, yozlaşmayı ve çürümeyi simgeliyordu.³³ M. Sadi, köycülük hareketi tartışmalarının romantik bir havada sürdüğünü, siyasetçilerin propaganda malzemesi yaptığını belirterek konunun önemini anlaşılamadığını savunmuştur. Ona göre, Anadolu köylüsünü uyandırmanın tek yolu “kendi içinden kımlıdattaktır”. Köyün kaderi yetişmiş ve nitelikli ziraatçı köy çocuklarının ellerindedir. “Bizde köyü ancak köylü münevver kurtaracaktır.”³⁴

Dönüm'de çiftlik sahiplerine ve köylülere dair kodlara rastlanmaktadır. Çiftlik sahibi “imtiyaza” sahiptir ve “efendi” statüsündedir; köylü “uşak” konumundadır. Köylü her türlü “angarya” işi görmek zorundadır. Büyük arazi sahibinin gözünde köylü “hırsız ve müfteridir”, “haylaz ve tenbel bir insan tipidir”. Köylünün gözünde ise çiftlik sahipleri emek harcamadan köylülerin sırtından geçinen bir tiptir. Köylünün en büyük düşmanı olarak görülen tefecilerden de “...bünyelerinden cevherleri sorup emen, parazitlerin temizlenmesi şarttır.”³⁵ diye bahsedilmiştir. Köyün üzerine ağaların zulmü çökmüştür.³⁶ Köy ağaları, köyü kendi şahsi çıkarları için kullanan, köylüyü birbirine düşüren, katilleri yanında besleyen bir tiptir. Anadolu’da toplumsal düzen bu şekilde uzun yıllar boyunca sürmüştür. Ekonomik kalkınmanın önündeki büyük engellerden biri olarak ağalık düzeni görülmüştür. Bazı yazarlar aydınların köylüye karşı sorumluluklarını yerine getirmeleri için iki türlü yol haritası çizmiştir: “Köye hizmet” ve “Köyde hizmet” sorumluluğu.³⁷ Aydınlar, köylüleri ağaların ve tefecilerin elinden kurtarmaya yardımcı olacak kişilerdir. Köylüyü sömüren bu düzenin yıkılması ve halkçı bir düzenin inşası en başta aydınların sorumluluğu olarak görülmüştür.

Anadolu’da yüzlerce yıl süren feodal düzen köylüyü topraksız ve fakir bırakmıştı. Köylü tarımsal üretim konusunda bilgisiz ve bilinçsizdi. Anadolu

³² Cem Akar, *a.g.e.*, 102.

³³ M. Asım Karaömerlioğlu, “a.g.m.”, 289.

³⁴ M. Sadi, “a.g.m.”, 29.

³⁵ Ş. Raşit Hatipoğlu, “Vakalar ve Düşünceler: Mürahaba ve Köylü,” *Dönüm*, 42, İstanbul Haziran 1936, 271.

³⁶ Fikri Faik, “Köy Ağaları”, *Dönüm*, 15, İstanbul Ağustos 1933, 22.

³⁷ Cavit Orhan Tütengil, “Türkiye’de Köy ve Aydınların Tutumu”, *İstanbul University Journal of Sociology*, 2/17-18, İstanbul 2014, 117.

köylüsü siyasete uzak olup yıllarca vergi ve asker veren bir kitle görünümündeydi.³⁸ Osmanlı'dan miras kalan köy ve köylü sorunu Cumhuriyet'e devredilmiştir. Cumhuriyet yönetimi 1923-1930 yılları arasında köy ve köylü sorununa ciddi bir şekilde odaklanmıştır. 1925 yılında devlet arazilerinin topraksız köylülere dağıtılmasına yönelik karar alınmış olsa da 1926 yılında çıkarılan Medeni Kanun büyük toprak sahiplerinin topraklarını ellerinde tutmalarını sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin kadastro çalışması yapmaması, arazi ve tapu kayıtlarının karışık olması büyük toprak sahibi ailelerinin işine yaramıştır.³⁹ Dönüm yazarları da ağalık düzenini köycülük hareketinin sırtında bir çıban olarak telakki etmişlerdir. Eski rejimden sonra da varlığını sürdüren ağaları güvenilmez görmüşlerdir.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması ve beraberinde geniş halk kitlelerinin desteğini alması Cumhuriyet yönetiminin çalışmalarını hızlandırmıştır. Atatürk birçok söylevinde köylüye yer vermiş, Halkevleri'nde köycülük şubeleri açılmış, *Ülki* dergisinde köycülük hareketinin en önemli siması Nusret Kemal Köymen'in yazıları yayınlanmıştır.⁴⁰ Kitlelerin psikolojik-sosyal durumları devlet eksenli toplumsallaştırma sürecinde ulusal idealleri gerçekleştirecek biçimde idealize edilmeye çalışılmıştır.⁴¹ Atatürkçülük ya da diğer adıyla Kemalizm'in Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar inmesi en kısa sürede gerçekleştirilmesi gereken bir hedef olarak görülmüştür. Akademisyenler ve siyasetçiler *Dönüm*'le köylüye ulaşmak için basın ve yayını bir araç olarak kullanmıştır.

Dönüm'de köylü yurttaşların birbirlerine karşı sorumluluklarını dile getiren yazılar da mevcuttur. Örneğin Hatipoğlu, ülkenin ekonomik kalkınması için büyük arazi sahiplerinin sermayelerini toprağa harcamaları gerektiğini, bu şekilde modern tarım tekniklerinin kullanılabileceğini ve en iyi ve yeni ziraat yöntemleriyle de köylüye örnek olabileceklerini savunmuştur. Yazar, büyük toprak sahiplerinin çiftçilik ruhunu ve zekâsını örnek alabilecekleri bir model olarak Avrupa'nın büyük toprak sahibi çiftçi ailelerini

³⁸ Hilal Tuğba Örmecioğlu, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Köycülük Tartışmaları ve Numune Köyler", *Belleter*, 83/297, Ankara 2019, 729-752.

³⁹ Esra Dik, "Türkiye'de Erken Cumhuriyet Döneminde (1923-1930) "Köy" Sorunu", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 71/3, Ankara 2016, 708.

⁴⁰ Altan Öztürk, "a.g.e.", 107-108.

⁴¹ Fethi Açıkel, "Devletin Manevi Şahsiyeti ve Ulusun Pedagojisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik*, (Editör: Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul 2020, 118.

işaret etmekteydi.⁴² Ona göre, köylüyü çalışmaya alıştırmak için “gerekirse zor bile kullanmak savaptır” ve “köylünün zorla çalıştırılması onların iyiliğindedir.”⁴³

Geleneksel yapının içinde kadının konumu toplumsal cinsiyete göre şekillenmiştir. Kadının doğurganlığı ve erkek çocuğu dünyaya getirmesi önemli bir statü aracıdır. Ancak bu statü ona toplumsal ayrıcalık vermez. Kadın aile ekonomisine katkıda bulursa da onun ekonomik bağımsızlığından söz edilemez.⁴⁴ *Dönüm* yazarı Arık da köy kadını türü türü badireler atlatmış Anadolu'nun en sağlam varlığı olarak tasvir etmiştir. Ona göre köy kadını “el emeği bolluğunun ucuzluğunu” sağlar. Köydeki ekonominin omurgasıdır.⁴⁵ Kadın köy ekonomisinde ucuz iş gücü olarak görülmüştür. Köyden bahsedilirken dişil ve eril ifadeler kullanılmaktadır. Köy, “el vurulmamış yalçın bir bekâret içindedir. Ona şimdiye kadar gücüne güvenerek yanaşan ve onu erkek bir delikanlı kavrayışile göğsüne basan yiğit çıkmadı” sözleriyle betimlenmiştir. Köycülük hareketi ise “O; kendini sınıksız saracak, hoyrat, zorlu, lâkin mesut eden erkek kucaklayışını bekliyor.”⁴⁶ şeklinde cinsiyetçi ifadelerle tasvir edilmiştir.

Mekânlar da toplumsal cinsiyet ayrımına tabi tutulan yerlerdir. “Köy odası” cinsiyetçi bir bakışla ele alınmış bir mekândır. Bu mekân sadece erkeklerle tahsis edilmiştir. “Erkekler akşamları odada toplanır”. Uzun yıllar boyunca köy odasının varlığı “cemiyet hayatının kadından ayrılığından” çıkmış bir mekân olarak görülmüştür. Odanın temizliğinde köylü kızlar rekabet edercesine yarışlar.⁴⁷ Geleneksel köy toplumu ataerkil yapıya sahiptir. Köylü ailelerde otorite ve söz hakkı erkeğin tekelindedir. Kadın ev işlerini yürütmekle sorumludur ancak bu sorumluluklar kadına haklar kazandırmamıştır.⁴⁸

⁴² Ş. Raşit, “Ziraatımızda İşletme Şekilleri”, *Dönüm*, 41, İstanbul Mayıs 1936, 198.

⁴³ Ş. Raşit Hatipoğlu, “Vakıalar ve Düşünceler: Veresiye Alış Veriş”, *Dönüm*, 41, İstanbul Mayıs 1936, 230.

⁴⁴ Hasan Hüseyin Taylan, “Türkiye’de Köy Ailesinde Aile içi İlişkiler”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 0/22, Konya 2009, 130.

⁴⁵ Remzi Oğuz Arık, “Köy Kadını”, *Dönüm*, 3/43, İstanbul Temmuz 1934, 31-36.

⁴⁶ Şevket Raşit Hatipoğlu, “Memleket İçinde: Dil Meselesi”, *Dönüm*, 11, İstanbul Mayıs 1933, 34.

⁴⁷ Fikri Faik, “Köy Odaları”, *Dönüm*, 10, İstanbul Nisan 1933, 27.

⁴⁸ Hasan Hüseyin Taylan, “a.g.m.”, 134.

2. Dönüm'ün Köylü Eğitimine Bakış Açısı

Dergi köylünün eğitimine ilk sayıdan itibaren yer vermiştir. “Ziraat Maarifi” adlı bölümde Osmanlı Devleti’nden Genç Cumhuriyet’e kadar ziraatın bir “mektepler meselesi” olduğu belirtilmiştir. Ziraat okullarının son kırk yıllık süreç içinde devamlı açılıp kapandığını ve bu kısır döngünün kronik bir sorun haline geldiği teşhisi konmuştur. Bununla birlikte ziraat okullarının başka önemli sorunları vardır. “...şimdiye kadar yapılan teşebbüslerin hepsinin de eline irade geçiren bazı şahısların kafalarında bir anda doğuveren bir şemaya göre yapılmasıdır” ve “...bu işte geçmişten bugüne kadar tüyleri ürpertecek bir keyfilik vardır.”⁴⁹ Ziraat alanında eğitim vermek amacını taşıyan okulların ömrünün kısa olması genel bir sorun olarak gören Hatipoğlu’na göre, “Ziraat maarif işi bir bela ve kaza çıkını gibidir”. Yazar bu başarısızlığın sebebinin Fransız eğitim sisteminin kopya edilmesinden kaynaklandığını savunur. Buna karşılık Almanya’dan gelen Oldenburg Heyeti’nin ziraat reformlarının olumlu sonuçlar verdiği kanaatindeydi. Cumhuriyet yönetiminin “Ziraat maarif hareketi”nin belkemiğini “yüksek tedrisat” üzerine inşa ettiğini savunan yazar, bunu başarılı bir hareket olarak nitelmiştir.⁵⁰ Osmanlı’nın son yıllarından Cumhuriyet’in ilk yıllarına kadar çeşitli girişimler denenerek ziraat eğitiminin sorunları kapsamlı ve bilimsel metotlarla çözülmeye çalışılmış ise de ziraat eğitiminin ortaöğretim seviyesinde ihmal edildiğini ileri sürmüştür.⁵¹ Bu tarihten sonra yöneticiler ortaöğretimde ziraat eğitimine büyük önem vermiştir. Bu ilginin altında aslında büyük sorunlar yatmaktadır. Çocukların okula devam etmemesi, okuldan erken yaşta ayrılmaları ortaöğretim üzerinde neden durulduğu hakkında bilgi verebilir. Köy çocuklarının köylerinde birer ziraatçı olarak yetişmeleri ve köylerini kalkındırma çalışmalarına bir an önce katılmaları istenmiştir.

⁴⁹ Ş. Raşit Hatipoğlu, “Vakıalar ve Düşünceler: Ziraat Maarifi”, *Dönüm*, 1, İstanbul Haziran 1932, 31. Osmanlı Devleti’nde ilk ziraat mektebi 1847 yılında İstanbul Ayamama Çiftliğinde açıldı. Çeşitli sorunlardan dolayı 1851 yılında kapatılmıştır. Halkalı’da 1892’de açılan Ziraat ve Baytar Mektebi Âlisi 1928 yılında kapatılmıştır (Gözde Çolak, *Türkiye’de Atatürk Döneminde Ziraat Eğitimi (1932-1938)*, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bolu 2020, 9).

⁵⁰ Ş. Raşit Hatipoğlu, “Türkiyede Ziraat Maarifi”, *Dönüm*, 19, İstanbul İkincikanun [Ocak] 1934), 4-8.

⁵¹ Makbule Sarıkaya, “Ziraat Mektepleri”, *Kafdağı*, 2/1, Erzurum 2017, 31.

Hem Osmanlı Devleti'nde hem de Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde ziraat mekteplerinin düzenlenmesi ve iyileştirilmesi ile ilgili sorunlar vardı. Hatipoğlu, genel "ziraat terbiyesi"ni ilk ve orta eğitim, yüksek ziraat ve ziraat ihtisas eğitimi olarak kademelere ayırmıştır. Her bir okul birbirinden ayrı bir parça değil, bir "kül" yani bütündür. Aşağıdan yukarıya doğru eğitim programlarının halkın ihtiyaçlarına ve ülkenin şartlarına göre planlanıp uygulamaya geçirilmesi tavsiye edilmiştir.⁵² Ziraat eğitiminin her kademedede planlanarak köylü ve çiftlik sahibi ailelerin bilimsel ve mesleki bilgilere sahip olması düşünülmüştür. Atatürk döneminin eğitim anlayışının amacı, bütün eğitim kademelerinde Cumhuriyet'in gerektirdiği ve ülkenin ihtiyaç duyduğu yeni nesiller yetiştirmeyi gerçekleştirmektir.⁵³ Cumhuriyet yönetimi merkezden taşraya doğru ulusal hedefleri yaymakta ve halkı çağdaşlaşma yolunda seferber etmekte kararlı hareket etmiştir.⁵⁴ Köylü ekonomisinin zayıflığının köylünün bilgisizliğinden kaynaklandığı belirtilmiştir. Köylü iş ve kazanç hayatını sürdürebilecek gerekli bilgilere ve donanımına sahip olamamıştır, "O, koyu cehaleti içinde" daha yüksek yaşam standartlarına ulaşabilmesi için devletin köylüyü bilgilendirmekten başka çare kalmamıştır.⁵⁵ 1930'lu yıllarda köy periferi modern ulus devlet inşasında eğitim, sanat, kültür gibi alanlarda kalkınmış bir küçük şehir projesiydi. Yeni bir öz Türk kimliği oluşturulup bunun milliyetçilik ve inkılapçılık düşüncelerinin etrafında zihinsel-psikolojik olgunluğa ulaştırılması hedeflenmişti.⁵⁶ 1930'lu yıllarda köy hem köycülere hem de *Dönüm*'e göre Türk kültürünün "saf ve tamamen" korunmuş olduğu yerlerdi.⁵⁷

"Köy çocuğu" ayrı bir timsal örneği olarak ele alınmıştır. Köy çocuğu yaşarsa içinde doğduğu haşin âlemi yendiği için yaşar. Ölürse bu âlemin hoyratlığına dayanamadığı için ölür. Köy çocuğu devletin değil doğanın ellerine teslim edilmiştir. Köy çocuğunun hayatta kalması kendi kuvvetinin göstergesi iken; hayata gözlerini yumması özellikle şehirdeki aydınların köye

⁵² Ş. Raşit Hatipoğlu, "a.g.m.", 32.

⁵³ Erol Kapluhan, "Atatürk Dönemi Eğitim Seferberliği ve Köy Enstitüleri", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 0(26), İstanbul 2013, 178.

⁵⁴ Fethi Açıkel, "a.g.e.", 119.

⁵⁵ Ş. Raşit Hatipoğlu, "a.g.m.", 230.

⁵⁶ Esra Dicle, "Modern Ulus Devlet Projesinde Bir İdeal Mekân Temsili Olarak Köy Ütopyası", *Turkish Studies*, 7/1, Kuzey Makedonya 2012, 861.

⁵⁷ M. Asım Karaömerlioğlu, "a.g.m.", 293.

ve köy çocuklarına karşı duyarsızlıklarından ötürüdür. Zor yaşam şartları altında köy çocuğunun eğitimi sorunu da sık sık karşımıza çıkmaktadır. Köylü çocuğu bir eğitim almadan kendi kendine yapmayı ve yaşamayı öğrenmiştir. Devamlı bir mücadele içinde olan çocuğun ömrünü yiyen bu çalışma düzeni olmuştur. Bütün bu ağır ve olumsuz şartlar içinde köy çocuğundan bütün cihana örnek bir yurttaş çıkarmak istenmiştir. Çünkü köy çocuğunda “yarının Türkiye’si saklıdır” ve “köy çocuğu yorulmamış taze kandır ve bütün kandır.”⁵⁸ 1930’lu yıllarda kırk bin köy vardı ve otuz beş bin köy okulsuzdu. Cumhuriyet yönetiminin ivedilikle okul sorununu çözmesi gerekmekteydi. 1930’lu yıllarda askerliğini çavuş olarak yapmış erlerin toplanarak bir araya getirildiği “Köy Eğitim Kursları” açılmıştır. Köylerde okuma-yazma, yurt bilgisi, teorik dersler, güreş, cirit ile meyvecilik, bağcılık, arıcılık vb. ziraat dersleri verilerek köy çocuklarının yetiştirilmesine çalışılmıştır.⁵⁹ Okul aynı zamanda yurttaşlık eğitiminin verileceği askeri bir ocak, bir irfan yurdu olarak idealize edilmiştir. Askerliğini bitirmiş köylü gençlerin öğretmen olarak görevlendirilmesi itaatkâr yurttaşların yetiştirilmesini de kolaylaştıracak bir hamle sayılmıştır. Yurttaşlık eğitiminin meşru amacı vatansever çocuklar yetiştirmek ve ulusal çapta erdem ve çalışkanlık gibi değerleri benimsetmektir.⁶⁰

1930’lu yıllarda ziraat alanında yapılan hukuki ve idari düzenlemeler ziraat eğitiminin yeniden şekillendirilmesini gerekli hale getirmiştir.⁶¹ *Dönüm* böyle bir ortamda ziraat eğitimi üzerine kendine bir rol biçmiştir. Bunu, köylünün eğitimine dönük makalelerde açıkça görmekteyiz. Dergi, Cumhuriyet yönetiminin ziraat eğitime şekil vermeyi başaramamasını da sıklıkla işlemiştir. Başarısızlığın altında Alman, İngiliz, Amerikan ve Sovyet tipi teşkilatlanma tarzının örnek alınmasından kaynaklandığı belirtilmiştir. Batı’daki örneklerin kendi ülkelerinde başarılı olduğunu ancak Türkiye gibi kendine has geleneği ve kültürü olan bir ülkenin özel durumunun göz ardı edilmesinden dolayı ortaya karışık bir durumun çıktığı vurgulanmıştır. Hatipoğlu, Batı’yı eleştirmek için yine Batı’yı örnek göstermektedir. Dergi Türk

⁵⁸ Ş. R. İrfan, “Köy Çocuğu”, *Dönüm*, 5, İstanbul Teşrinievvel [Ekim] 1932, 26-27.

⁵⁹ ERDEM, Çiğdem, “Cumhuriyet Yönetiminin 1930’lu Yıllarda Köyde ve Köycülükte “Dönüşüm”ü Gerçekleştirme İsteğinin Bir Aracı Olarak “Köy Eğitim Kursları”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10/3, Ankara 2008, 192-195.

⁶⁰ M. Victoria Costa, “Education for Civic Virtue or Patriotism?”, *Journal of Social Philosophy*, 52/3, Amerika Birleşik Devletleri 2021, 384.

⁶¹ Makbule Sarıkaya, “a.g.m.”, 31.

köylüsünün öz bağrından kendi tekniğini ve teşkilatını çıkarmayı hedeflemiştir.

“Dönüm araştırmalarında millet içinde objektif, cihan karşısında milli subjektiftir.”⁶² “Modernlik” ve “millîlik” 1930’lu yıllarda çok sık kullanılan iki kavramdır. Modernleşme ülküsünde ilerleyen genç Cumhuriyet yeni ulus inşasında millîliği önemli bir parça olarak kullanmıştır.⁶³ Cumhuriyet rejimi kutsal devlet algısını bürokratik ve merkeziyetçi gelenek içinde toplumun bütün kesimlerini tek bir potada eritip kaynaştırmaya dönük politikalar izlemiştir. Bütün yurttaşları devletin idealleri önünde bir hizmetkâr olarak üst kimlik oluşturmuştur. Rejime uygun millî bir Türk yurttaşı ve köylüsü yetiştirme ideali de Cumhuriyet’in eğitim ve kültür politikalarının belirlenmesinde rol oynamıştır.⁶⁴

Köy okullarında ziraat eğitiminin işleyişinde sorunlu bulunan bazı kısımlar tespit edilmiştir. En başta ziraat eğitiminin köy-şehir ayırımına göre düzenlenmesi yanlış bulunmuştur. Ziraat eğitiminde “kül” bir anlayış yani bütüncül bir politika izlenmesi fikri baskındır. Bunun yanında ders kitapları ve materyalleri gibi daha başka sorunlar da tespit edilmiştir. Köy okullarında ziraat kitaplarının yokluğu yıllardır köy çocuklarının not tutarak zamanlarını kaybetmesine neden olmuştur.⁶⁵ Hatipoğlu çarpıcı bir tespit yaparak öğrencilerin “Dua kitabı gibi yanında taşıdığı notlarla” ziraat ilmini anlayamadıklarını belirtmiş, çözüm olarak büyük ülkelerde yayınlanmış ziraat kitaplarının bir an önce tercüme ettirilip öğrencilere dağıtılması fikrini sunmuştur. Yazara göre, köylüyü sosyal, mesleki ve kültürel yönden geliştirmek ve zenginleştirmek, gelişmesinin önünde engel olan gelenek ve görenekleri ortadan kaldırmak gerekliydi.⁶⁶ Batı’nın örnek alınması bazen olumsuzlanırken bazen de gerekli görülmüştür. Modernleşme süreci köylerde

⁶² Ş. Raşit Hatipoğlu, “Dördüncü Yıla Başlarken”, *Dönüm*, 37, İstanbul Kânunısani [Ocak] 1936, 3.

⁶³ Ufuk Şimşek, Birgül Küçük ve Yavuz Topkaya “Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikalarının İdeolojik Temelleri”, *Electronic Turkish Studies*, 7/4, Kuzey Makedonya 2012, 2813.

⁶⁴ Levent Köker, “Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Bürokrasi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Kemalizm*, (Editör: Ahmet İnsel), İletişim Yayınları, İstanbul 2021, 110.

⁶⁵ Ş. Raşit Hatipoğlu, “Ziraat ve Te’lif”, *Dönüm*, 10, İstanbul Nisan 1933, 39.

⁶⁶ H. Ali Koçer, “Türkiye’de Köy Eğitim ve Öğretimi”, *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences*, 7/1, Ankara 2019, 115.

eğitim aracılığıyla sürdürülmeye çalışılmıştır. Genç Cumhuriyet rejiminin ideolojik ilkelerine göre bir köylü tasavvurunun canlandırılması gecikmeden gerçekleşmeliydi.⁶⁷ Köycülük hareketi özünde milli seciye yaratmaya çalışmıştır. Saf, zeki ve çalışkan Türk köylüsünü yeniden keşfetmek arzusu yazarları çeşitli arayışlara sokmuştur.⁶⁸

Hatipoğlu'nun "Türkiye'de cemiyet ne ise ziraat da ona göredir."⁶⁹ tespiti ziraat eğitiminde kafa karışıklığı yaşandığını akla getirmektedir. Yazar bir başka makalesinde Türkiye'nin ziraatta kesinlikle geri kalmadığını belirtmiş ve bu söylentiyi yayanları ülkeyi tanımamakla suçlamıştır. Ona göre, sadece, "Kendi şartlarımıza uygun, verimli ziraata erişmek için hareket noktasını seçmekte ve kullanılacak vasıtaların" belirlenmesinde geç kalınmıştır.⁷⁰ Ziraat eğitiminin sorunlarını kendi çözüm metotlarına başvurarak çözümlenmesini önermiştir. Türkiye'ye uydurulmak istenen her türlü ithal görüş ve projeyi reddetmiştir.⁷¹ 1932 yılında ziraat eğitiminde yapılan düzenlemeler ekonomik bunalımın etkilerini bir nebze de olsa azaltmak amacını taşıyordu. Ziraat okulları kimseye muhtaç olmadan eğitim öğretim faaliyetlerini sürdüren, okuduğunu ve öğrendiğini hayata geçirebilen öğrenciler yetiştiren ve modern tarım tekniklerine göre kendi topraklarını işleyebilecek nitelikli ziraat elemanı mezun eden bir sistem olarak yapılandırılmıştır. Bu hedefi gerçekleştirmek için de çiftçi ve toprak sahibi ailelerin çocukları ziraat okullarına alınmıştır.⁷² Dönüm, şehirli gençlerin özellikle de İstanbullu gençlerin köylere gönderilmesinin bir etkisi olmayacağını, geçici bir hevesin tatmininden öteye geçemeyeceğini belirtmiştir. Romantik köycülük düşüncesi olarak tanımladığı bu türden geçici heves taşıyan temelsiz düşünce ve projelere karşı çıkmıştır.

Maarif Vekâleti'nin köycülük komisyonu tarafından çıkarılan ziraat ders kitapları sadece öğrencilerin değil halkın ziraat konusunda eğitilmesi için değerli bir adım sayılır. Ancak ziraat bilgilerinin derleme usulüyle kaleme

⁶⁷ Cem AKAR, "a.g.e.", 26.

⁶⁸ Zafer Yörük, "a.g.m.", 314.

⁶⁹ Ş. Raşit Hatipoğlu, "Ziraat ve Teknik", *Dönüm*, 8, İstanbul Şubat 1933, 3.

⁷⁰ Ş. Raşit, Hatipoğlu, "Türkiyede Ziraat ve İş", *Dönüm*, 9, İstanbul Mart 1933, 2.

⁷¹ Ş. Raşit Hatipoğlu, "İkinci Yıldı", *Dönüm*, 14, İstanbul Ağustos 1933, 5.

⁷² H. Cevahir Kayam, "Türkiye'de Tarım Politikaları (1928-1938)", Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997, 73.

alınması yanlış görülmüştür.⁷³ Ders kitapları ideolojik aktarım ve kontrol/itaat hedefi güttüğünden⁷⁴ ders kitabı yazımının yaşam pratiklerine uygun olması beklenmiştir. Ders kitaplarını kontrolü altında tutan Maarif Vekaleti öğrencinin zihnini ve algı dünyasını şekillendirecek ilk kurumlardan biri olmuştur.

Dönüm köycülük üzerine çıkarılan kitapları “Kitabiyat” bölümünde incelemiştir. Remzi Oğuz Arık, Nusret Kemal’in *Köycülük Rehberi* adlı 20 sayfalık kitabının tenkidini yapmıştır. Yazara göre, “Köycü olabilmek için işin sadece kitap ve okumak tarafı...” yeterli değildir. Köycülük bir bilim olarak ele alınmalı ve köye de bir laboratuvar nazarıyla yaklaşılmalıdır. Köyde yaşamadan, toprağına el sürmeden, havasını içine çekmeden “köycülük ilminin” anlaşılması imkânsızdır. Yazarın “Köycülüğe bir din gibi inanan köylü onu bir din gibi yapacaktır.” sözleriyle köycülüğe kutsiyet atfetmesi⁷⁵ oldukça manidardır. İnanca atfedilen dini değerlerin köycülük anlayışı kapsamında dönüştürüldüğü ve köycülük davasının öneminin artırılmaya çalışıldığı ortadadır.

Dönüm’ü çıkaran Sait Tahsin Tekeli ve Şevket Raşit Hatipoğlu’nun eğitim hayatlarına bakılırsa derginin bilime verdiği önem görülür. Tekeli ve Hatipoğlu Halkalı Yüksek Ziraat Okulu’nu bitirip Almanya’da ziraat alanında doktoralarını tamamladıktan sonra yurda dönüp akademik yaşamlarını Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü’nde sürdürmüşlerdir. Derginin yaklaşımını “memleket ilimciliği”, “yerli bir ilim” olarak nitelendirmişlerdir.⁷⁶ Özellikle de Hatipoğlu ziraat öğrencilerinin ve çiftçilerin mesleki ve akademik gelişimini sağlamaya yönelik yazılar kaleme almıştır. Dergi köylünün ilim, sağlık, ekonomi vb. bütün alanlarda gelişmesinin gerekli olduğuna inanmıştır. Köycü düşünür ve yazarlara göre köylünün geri kalmışlığı sınıfsal çatışmalardan ya da toplumsal yapılarıdaki sorunlardan kaynaklanmıyordu. Yetersiz eğitimden dolayı köylünün cehaleti sorundu.⁷⁷ Eğitim siyasal ve toplumsal boyutuyla

⁷³ Ş. Raşit Hatipoğlu, “Muallim Kitapları”, *Dönüm*, 2/18, İstanbul Teşrinisani [Kasım] 1933,45.

⁷⁴ İsmet Parlak, *Kemalist İdeolojide Eğitim: Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme*, Turhan Kitapevi, Ankara 2005, 103.

⁷⁵ Remzi Oğuz Arık, “Kitabiyat: Köycülüklerimiz II”, *Dönüm*, 30, İstanbul Birinci Kanun [Aralık] 1934), 284.

⁷⁶ H. Cevahir Kayam, “a.g.m.”, 64.

⁷⁷ M. Asım Karaömerlioğlu, “a.g.m.”, 294.

ideolojik söylemi yeniden üretmiştir. İdeolojik söylemler ve kodlar genç Cumhuriyet'in kendi düzenini ve varlığını meşru kılacak şekilde yeniden üretilmiştir. Köylüleri orta çağın karanlık cehaletinden kurtaracak mucize, yeni rejimin eğitim anlayışı ve okulları olmuştur.⁷⁸

Genç Cumhuriyet'in aydınları toplumsal mühendislik projesi yaratma girişimlerinde bulunmuş, insanların günlük yaşamlarını ve dünya görüşlerini şekillendirmeye çalışmışlardır.⁷⁹ Bunun yanında öz eleştiri de yapmışlardır. Örneğin rejimin köydeki temsilcisi öğretmen, köylüler için yerel bir lider olamamıştır. Köyün problemlerinin çözümünde öğretmenin bilgisi köylüler tarafından yeterli görülmemiştir.⁸⁰ Hatipoğlu'nun belirttiği üzere, "Köylümüzün akli nerede?" sorusuna ziraat öğretmenlerinin kimi "kulağında" kimi "elinde" diyerek cevaplar vermiştir. Hâlbuki köylünün akli yerindedir hatta köylü dünyanın nadir sahip olunan "aklı selim" insanıdır. Buradaki sorun köylülerin kafasına girememek değil, ziraat öğretmenlerinin köylünün kafasına girecek araçlara ve yöntemlere sahip olamamasıdır.⁸¹

Nitelikli ziraat elemanının yetiştirilmesinde toprakla bağlantısı olmayan çocukların ziraat okullarına alınması istenmezken, arazi sahibi köylü ve çiftçi ailelerin çocukları tercih edilmiştir. Bu yaklaşım seçici bir eğitim anlayışını yansıtsa da elit bir eğitim anlayışından uzaktır. Hatipoğlu çiftçi ve köylü çocuğunu köyde tutacak bir eğitim anlayışından yanadır. Bunun yanında "münevver çiftçi" yetiştirmenin en kestirme yolu "Çiftçi kalabalığının birden, şamil bir surette, ameli bir tarzda yetiştirilmesi için Türkiyede tutulacak ilk yol, askerlik yolu, kullanılacak en güzel vasıta da Ordudur." Ordudaki "inzibat ve itaat" çiftçi kalabalığının yetiştirilmesinde⁸² en kestirme yol olarak sunan yazarın idealinde, çiftçi kalabalığını yetiştirmek için askerliğini tamamlayıp köyüne geri gelen çiftçi çocukları "ordu çiftlikleri" mektebine alınması yatmaktadır.⁸³ Askerî nizam içinde bir yıllık zorunlu bir eğitim ile köylerde

⁷⁸ Emre Ekinci, *Atatürk Döneminde Millî Eğitim ve İdeoloji*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2013, 21.

⁷⁹ Sabiha Bilgi, "Monuments To The Republic: School As a Nationalising Discourse in Turkey", *Paedagogica Historica*, 50/3, Almanya 2014, 360.

⁸⁰ H. Ali Koçer, "a.g.m.", 121.

⁸¹ Ş. Raşit Hatipoğlu, "Vakıalar ve Düşünceler: Köylümüzün Akli Nerede?", *Dönüm*, 44, İstanbul Ağustos 1934, 96.

⁸² Ş. Raşit Hatipoğlu, "a.g.m.", 5.

⁸³ Ş. Raşit Hatipoğlu, "Ordu Çiftlikleri", *Dönüm*, 3/22, İstanbul Nisan 1934, 3.

ziraatçı eksikliği bu şekilde giderilmiş olacaktır. Bu mektepler ordu idaresinde birer kamu teşekkülü olacak şekilde düzenlenecektir. Yazar, ordu çiftlikleri gibi ziraat okulu modellerinin yanında “öğretme çiftlikleri” adında yeni bir öneri daha sunmuştur. Bu modelde köylü ve çiftçi çocuklar ailelerinden alınıp bu okullarda yetiştirilecektir.⁸⁴ Bu okullar teorik eğitim vermeyecek pratiğe dayalı bir okul olacaktır. “Tez elden” yetişecek çiftçi çocuklar hem devlete yük olmayacak hem de ülke ekonomisine katkıda bulunacaktır. Köydeki hareketsizliğe karşı yine aynı çare bulunmuştur. “Türkiyede köyün insanını ancak askerlik oynatır.”⁸⁵

Dönüm kadrosu, köylünün eğitilmesini en başta ziraat okullarının üstlenmesi gerektiğini savunmuştur. Köy çocuklarına genel bir eğitim verilmesinden bahsetmemiştir. Ziraat dersleri olmadan köy çocuklarına verilecek eğitimin bir anlamı olmayacağını, ülkenin modernleşmesine ve sanayileşme adımlarına ivme kazandırmayacağını düşünmüşlerdir. *Dönüm*, devlet eğitimi içinde yeni rejimin sürdürülmesi ve düzenin korunmasına taraftardır. Cumhuriyet yönetiminin siyasal iktidarını meşru kılmak; resmî ideolojiye uygun köylü çocuklar ve istenilen değerlere sahip yurttaşlar yetiştirmek eğitim programının çerçevesinin temel hatlarını çizmiştir.⁸⁶

S o n u ç

Dönüm dergisinin 1932 Haziran-1936 Ağustos tarihleri arasında yayınlanan kırk dört sayısı incelenmiştir. Dergi ülkenin içinde bulunduğu siyasal, ekonomik ve sosyal durumundan etkilenmiştir. Kendini, Osmanlı Devleti'nin yıkılışından sonra genç Cumhuriyet yönetiminin köycülük politikalarında itici bir güç olarak görmüş ve yönlendirici bir pozisyonda konumlandırmıştır. Köylünün eğitimini, ziraat eğitimini ve ülke ekonomisini bir bütün olarak ele almıştır. Köycülük üzerine yapılan çalışmaların ülke ekonomisinden ayrı düşünülemediğini savunmuştur.

Dönüm Türk köylüsünün yeni hafızasına dair çeşitli kodlar geliştirmiştir. Türk köylüsü “modern, ilim sahibi, hesaplı, milliyetçi, çalışkan” kavramları kullanılarak kodlanmıştır. Türk köylüsü üzerinde hassasiyetle durulan, gururu okşanan, ancak yeri geldiğinde küçümsenen ve eleştirilen bir tip olarak

⁸⁴ Ş. Raşit Hatipoğlu, “Öğretme Çiftlikleri”, *Dönüm*, 27, İstanbul Eylül 1934, 101.

⁸⁵ Muallim Nuri, “Köy Muallimi”, *Dönüm*, 6, İstanbul Teşrinisani [Kasım] 1932, 21-22.

⁸⁶ Kemal İnal, *Eğitim ve İdeoloji*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2008, 107.

resmedilmiştir. Devletin “şefkatli elinin” ilk kez köye ve köylüye uzatıldığı bir döneme tanık olunduğunun bilinmesi istenmiştir. Dergi yazarları Türk köylüsünü överken bazı makalelerde köylüyü hesap kitap yapamaması, tembel olması, sağlığını düşünmemesi, köylerin içler acısı halde olması sebebiyle eleştirmiştir. Cumhuriyet aydınlarının sık sık bu ikilemin içine düştüğü hatırlanırsa *Dönüm* yazarlarının da bu zihinsel bunalımı yaşadıkları görülür. Cumhuriyet rejimi Kemalizm düşüncesinin çizdiği doğrultuda modernleşmeye yönelik çabalar sarf ederken köyün durumu aydınları ikileme düşürmüştür.

Dönüm köy, köycülük, köylünün eğitimi, ekonomi, yurttaşlık ve ziraat eğitimi temalarına yoğunlaşmıştır. Bu temalar, Cumhuriyet yönetiminin ideolojik söylemine uygun bir şekilde tartışılmıştır. *Dönüm*, Cumhuriyet rejiminin zihinsel seferberliğinin bayraktarlığını yapmış ve yazarları da yeni bellek yaratma hevesiyle yazılar kaleme almışlardır. Modernleşme çabaları üstten aşağıya doğru hareket etmiştir. Toplumun çoğunluğunu oluşturan köylülerin cahilliği ve yıllardır ihmal edilmişliği yeni rejimin aydınlarına ve yazarlarına tarihsel bir misyon yüklemiştir. Cumhuriyet yönetimi ve aydını köylünün bütün isteksizliğine ve karşı çıkışına karşın “halk için halka rağmen” çalışmayı kaçınılmaz görmüştür. Aydınların köylünün eğitilmesinde, medenileştirilmesinde ve aydınlatılmasında mutlak sorumlulukları olduğu kabul edilmiştir.

Dönüm köylü yurttaş profilini çalışkanlık, medenilik, milliyetçilik kodları ile örtüştürmüş ve ziraat eğitiminin bu kodların haricinde olamayacağını makalelerinde ifade etmiştir. Bazı makalelerde ise köylünün “militan bir yurttaş” olarak eğitilmesinden bahsedilmiştir. Yazarlar öğretme, devlet ve ordu çiftlikleri modellerini geliştirerek “pedagojik mühendislik” çabasına girmişlerdir. Bu çaba, 1930’lu yıllarda 40.000 köyden 35.000’inin okulsuz olduğunu hesaba katan aydınların, köylünün eğitime ve aydınlatılmasına acil çözüm bulmak isteklerine uygundur.

Şehirli öğretmenlerin ve aydınların köye gitmemesi, köye hizmet etmemesi büyük bir sorun olarak dile getirilmiştir. Bunun yanında şehirli öğretmenin köye gittiğinde köylü ile uyum problemi yaşaması da ayrı bir problem konusu olmuştur. *Dönüm* bu realiteyi görerek akılcı çözümler sunmuştur. Köylünün ve köy çocuklarının eğitimi, ziraat okullarından

mezun olacak köylü ve çiftçi çocukların üstleneceği bir eğitim sistemi oluşturmayı önermiştir.

K A Y N A K Ç A

- AÇIKEL, Fethi, "Devletin Manevi Şahsiyeti ve Ulusun Pedagojisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik*, (Editör: Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 117-137.
- AKAR, Cem, (2020). *Türkiye Basınında Yurttaşlık Eğitimi Algısı: II. Dünya Savaşı Döneminde (1939-1945)*, Pegem Akademi, Ankara 2020, 26-102.
- ARIK, Remzi Oğuz, "Bizim Köylere Dair III", *Dönüm*, 19, İstanbul İkincikanun [Ocak] 1934, 25-30.
- ARIK, Remzi Oğuz, "Geven ve Köylü", *Dönüm*, 38, İstanbul Şubat 1936, 82-83.
- ARIK, Remzi Oğuz, "Kitabiyat: Köycülüklerimiz II", *Dönüm*, 30, İstanbul Birinci Kanun [Aralık] 1934, 283-288.
- ARIK, Remzi Oğuz, "Köy Kadını", *Dönüm*, 3/43, İstanbul Temmuz 1934, 31-36.
- AYDIN, Tülay, "Cumhuriyet Dönemi İdeolojisinde İdeal Köy Söylemine Bir Örnek: Başpınar Halkevi Dergisinde Köy ve Köylü İmgesi", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20/1, Gaziantep 2021, 239-258.
- AYDOĞAN, Pınar, "Yunus Nadi ve Köycülük Düşüncesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 73/2, Ankara 2018, 419-452.
- BERKAY, Fügen, *Tarih ve Toplum/Köy ve Kent (Yerleşme Sosyolojisine Başlangıç)*, Ekin Kitapevi Yayınları, Bursa 2009, 77.
- BİLGİ, Sabiha, "Monuments To The Republic: School As a Nationalising Discourse in Turkey", *Paedagogica Historica*, 50/3, Almanya 2014, 356-370.
- COSTA, M. Victoria, "Education for Civic Virtue or Patriotism?", *Journal of Social Philosophy*, 52/3, Amerika Birleşik Devletleri 2021, 383-392.
- ÇETİN, Türkan, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Köy Sorununa Bakış: Köy Kanununun Çıkarılması", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/4, İzmir 1994, 29-44.
- ÇOLAK, Gözde, *Türkiye'de Atatürk Döneminde Ziraat Eğitimi (1932-1938)*, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bolu 2020.
- DERNEK, Zeynep, "Cumhuriyet'in Kuruluşundan Günümüze Tarımsal Gelişmeler", *Ziraat Fakültesi Dergisi*, 1/1, Isparta 2006, 1-12.

- DİCLE, Esra, "Modern Ulus Devlet Projesinde Bir İdeal Mekân Temsili Olarak Köy Ütopyası", *Turkish Studies*, 7/1, Kuzey Makedonya 2012, 859- 871.
- DİK, Esra, "Türkiye'de Erken Cumhuriyet Döneminde (1923-1930) "Köy" Sorunu", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 71/3, Ankara 2016, 693-729.
- EKİNCİ, Emre, *Atatürk Döneminde Milli Eğitim ve İdeoloji*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2013.
- ERDEM, Çiğdem, "Cumhuriyet Yönetiminin 1930'lu Yıllarda Köyde ve Köycülükte "Dönüşüm"ü Gerçekleştirme İsteğinin Bir Aracı Olarak "Köy Eğitim Kursları", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10/3, Ankara 2008, 187-200.
- FİKRİ FAİK, "Köy Ağaları", *Dönüm*, 15, İstanbul Ağustos 1933, 20-23.
- FİKRİ FAİK, "Köy Odaları", *Dönüm*, 10, İstanbul Nisan 1933, 26-28.
- HATİPOĞLU, Ş. Raşit, "Türkiye İktisadiyatında Ziraat", *Dönüm*, 1, İstanbul Haziran 1932, 6-9.
- HATİPOĞLU, Ş. Raşit, "Çifci Kalabalığın Yetiştirilmesi ve Ordu", *Dönüm*, 21, İstanbul Mart 1934, 1-6.
- HATİPOĞLU, Ş. Raşit, "İkinci Yıldı", *Dönüm*, 2/14, İstanbul Ağustos 1933, 1-5.
- HATİPOĞLU, Ş. Raşit, "Memleket İçinde: Dil Meselesi", *Dönüm*, 11, İstanbul Mayıs 1933, 33-35.
- HATİPOĞLU, Ş. Raşit, "Memleket Parçaları: Anadolu", *Dönüm*, 1, İstanbul Haziran 1932, 28-30.
- HATİPOĞLU, Ş. Raşit, "Muallim Kitapları", *Dönüm*, 2/18, İstanbul Teşrinisani [Kasım] 1933, 43-45.
- HATİPOĞLU, Ş. Raşit, "Ordu Çiflikleri", *Dönüm*, 3/22, İstanbul Nisan 1934, 1-6.
- HATİPOĞLU, Ş. Raşit, "Öğretme Çiflikleri", *Dönüm*, 27, İstanbul Eylül 1934, 99-102.
- HATİPOĞLU, Ş. Raşit, "Türkiyede Ziraat Maarifi", *Dönüm*, 19, İstanbul İkincikanun [Ocak] 1934), 1-12.
- HATİPOĞLU, Ş. Raşit, "Türkiyede Ziraat ve İş", *Dönüm*, 9, İstanbul Mart 1933, 1-4
- HATİPOĞLU, Ş. Raşit, "Vakalar ve Düşünceler: Köylümüzün Akli Nerede?", *Dönüm*, 44, İstanbul Ağustos 1934, 94-96.

- HATİPOĞLU, Ş. Raşit, "Vakıalar ve Düşünceler: Mürahaba ve Köylü," *Dönüm*, 42, İstanbul Haziran 1936, 271-272.
- HATİPOĞLU, Ş. Raşit, "Vakıalar ve Düşünceler: Veresiye Alış Veriş", *Dönüm*, 41, İstanbul Mayıs 1936, 230-232.
- HATİPOĞLU, Ş. Raşit, "Vakıalar ve Düşünceler: Ziraat Maarifi", *Dönüm*, 1, İstanbul Haziran 1932, 31-32.
- HATİPOĞLU, Ş. Raşit, "Ziraat ve Te'lif", *Dönüm*, 10, İstanbul Nisan 1933, 39-40.
- HATİPOĞLU, Ş. Raşit, "Ziraat ve Teknik", *Dönüm*, 8, İstanbul Şubat 1933, 1-4.
- HATİPOĞLU, Ş. Raşit, "Ziraatımızda İşletme Şekilleri", *Dönüm*, 41, İstanbul Mayıs 1936, 195-199.
- HATİPOĞLU, Ş. Raşit, "Zümre Taassupları", *Dönüm*, 12, İstanbul Haziran 1933, 1-4.
- HATİPOĞLU, Şevket Raşit, "Dördüncü Yıla Başlarken", *Dönüm*, 37, İstanbul Kânunisani [Ocak] 1936, 3-5.
- HÜSREV, İsmail, "Köy İktisadiyatında Teknik İnkılap", *Kadro*, 1/2, İstanbul Şubat 1932, 15-21.
- İNAL, Kemal, *Eğitim ve İdeoloji*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2008, 107.
- İRFAN, Ş. R, "Köy Çocuğu", *Dönüm*, 15, İstanbul Teşrinievvel [Ekim] 1932, 25-27.
- KAPLUHAN, Erol, "Atatürk Dönemi Eğitim Seferberliği ve Köy Enstitüleri", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 0(26), İstanbul 2013, 172-194.
- KARAÖMERLİOĞLU, M. Asım, "Türkiye'de Köycülük", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, (Editör: Ahmet İnel), İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 284-297.
- KARAÖMERLİOĞLU, M. Asım, *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İletişim Yayınları. İstanbul 2006, 54.
- KAYA, Kasım, Gönül Sevinç, Veysel Asoğlu ve M. Reşit Sevinç, "Cumhuriyet Dönemi (1923-1950) Tarım Sektöründeki Gelişmelerin Günümüz Kırsal Kalkınma Anlayışı ile Karşılaştırılması", *Kamu-İş*, 14/1, Ankara 2015, 63-98.
- KAYAM, H. Cevahir, "Bir "Dönüm" Politika" *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 0/8, İstanbul 2012, 61-91.
- KAYAM, H. Cevahir, *Türkiye'de Tarım Politikaları (1928-1938)*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.

- KOÇER, H. Ali, "Türkiye'de Köy Eğitim ve Öğretimi", *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences*, 7/1, Ankara 2019, 89-129.
- KÖKER, Levent, "Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Bürokrasi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, (Editör: Ahmet İnel), İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 97-111.
- KÖYMEN, Nusret, "Köycülük Programına Giriş", *Ülkü*, 5/26, Ankara Nisan 1935, 132-141.
- M. SADİ, "Köy Nasıl Kurtulacak...", *Dönüm*, 1/2, İstanbul Temmuz 1932, 28-29.
- M. SADİ, "Köy Sağlığı", *Dönüm*, 9, İstanbul Mart 1933, 31-33.
- METİNTAŞ, M. Yahya ve Mehmet Kayıran, "1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türk Tarımına Etkileri ve 1931 Birinci Türkiye Ziraat Kongresi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, Isparta 2016, 33-82.
- MUALLİM NURİ, "Köy Muallimi", *Dönüm*, 6, İstanbul Teşrinisani [Kasım] 1932, 21-24.
- MUALLİM NURİ, "Köylüde Hesabilik", *Dönüm*, 8, İstanbul Şubat 1933, 25-28.
- ONBAŞI, Funda, Gençoğlu, "Halkevleri ve Ülkü Dergisi: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycülük Tartışmaları", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 20/3, Ankara 2011, 69-88.
- ÖRMECİOĞLU, Hilal, Tuğba, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Köycülük Tartışmaları ve Numune Köyler", *Bellekten*, 83/297, Ankara 2019, 729-752.
- ÖZTÜRK, Altan, *Cumhuriyet Döneminde Köylücülük Politikaları: İzmir-Aydın-Denizli Örnekleri (1923-1950)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2019.
- PARLAK, İsmet, *Kemalist İdeolojide Eğitim: Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme*, Turhan Kitapevi, Ankara 2005, 103.
- SARIKAYA, Makbule, "Ziraat Mektepleri", *Kafdağı*, 2/1, Erzurum 2017, 24-37.
- SAYLAM, Ayşegül, "Atatürk Dönemi 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı Yıllarında İktisat Vekâleti (21.01.1928- 31.12.1938)", *Yasama Dergisi*, 41, Ankara 2020, 237-274.
- SUNAR, Lütfi, "Kadro Dergisi/Hareketi ve Etkileri: Türk Devlet İdeolojisi ve Sol Kemalizmin Oluşumu Bağlamında Bir Analiz", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2/1, İstanbul 2004, 511-526.

- ŞİMŞEK, Ufuk, Birgül Küçük ve Yavuz Topkaya “Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikalarının İdeolojik Temelleri”, *Electronic Turkish Studies*, 7/4, Kuzey Makedonya 2012, 2809-2823.
- TAYLAN, Hasan, Hüseyin, “Türkiye’de Köy Ailesinde Aile içi İlişkiler”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 0/22, Konya 2009, 117-138.
- TOPUZ, Hüseyin, “Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi (1923-1950)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12/3, Isparta 2007, 377-390.
- TÜTENGİL, Cavit, Orhan, “Türkiye’de Köy ve Aydınların Tutumu”, *İstanbul University Journal of Sociology*, 2/17-18, İstanbul 2014, 106-118.
- YÖRÜK, Zafer, “Politik Psişe Olarak Türk Kimliği”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Milliyetçilik*, (Editör: Tanıl BORA), İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 309-324.

“DÖNÜM JOURNAL’S VIEW ON PEASANTS
AND PEASANT EDUCATION”

Abstract

In this study, the perspective of Dönüm Mecmuası, the first agricultural journal published in Türkiye, on peasants and peasant education is analysed. Forty-four issues of Dönüm published between 1932-1936 were reviewed. The research consists of two parts. The first part analyses what kind of a peasant citizen is drawn based on Dönüm’s writings and articles; and the second part analyses Dönüm’s perspective on peasant education. Dönüm, as the first agricultural magazine in the history of the Republic, aimed to have a say in the agricultural policies of the country. The writers of Dönüm both undertook the mission of being the spokesperson of the press in the education of the peasants and aimed to educate the peasants like a teacher. The dilemmas and confusion experienced by the magazine writers while drawing the peasant citizen type reflects the state of mind of the intellectuals of the period. On the one hand, the peasant is expressed as the master of the nation; on the other hand, the peasant is a mass carrying the ignorance and backwardness of the old regime. Peasants were seen as an important element in the development of the country. Dönüm addressed Türkiye’s development cause from an economic and political perspective. The magazine wrote articles on many subjects such as peasant education, health, raising children, and having good morals. The writers of Dönüm followed an editorial policy in line with the discourse of the Republican ideology. The press was used as a tool to educate the peasants and the peasants were asked to be loyal citizens of the new regime. Dönüm is a research subject worth analysing in terms of the suggestions and projects it put forward in drawing the ideal peasant citizen type and educating the peasants. This study aims to reveal the magazine’s perspective on peasant citizens and peasant education in the early years of the Republic.

Keywords

Dönüm, agricultural education, Turkish peasant, peasantry, Kemalism, peasant education.

GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK VE
TÜRK SANATI TARİHİ:
TAŞINABİLİR KÜLTÜR OBJELERİ
(ANTİKALAR)*

Anılcan SİÇRAYIK**

F. Nalan TÜRKMEN***

ÖZET

Atatürk'ün Türk sanatı tarihine, müzelere ve taşınmaz eski eserlere yönelik ilgisi ile alakalı bugüne kadar pek çok yayın yapılmıştır. Ancak kendisinin taşınabilir eski kültür objeleri (antikalar) ile ilişkisine dair bir yayın bulunmamaktadır. 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumunda dekorasyonun bir unsuru olarak başlayan antika toplama merakı Cumhuriyet döneminde "koleksiyonerliğe" dönüşmüştür. Osmanlı Devleti'nin yayımladığı eski eser nizamnameleri ile yurtdışına eski eser çıkarılmasını önleme çabasına rağmen, sürekli savaşların yaşandığı 1912-1922 yılları arasında Türk el sanatlarının özelliklerinin tespit edilmesinde en önemli görevi üstlenecek taşınabilir Türk kültür objelerinin yurtdışına çıkarılmasının önüne geçilememiştir. Böyle bir dönemde Türkiye'de siyasi anlamda önemli bir dönüşümü gerçekleştiren Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığı yıllarında, dönem anlayışına uygun bir biçimde "antika" olarak kabul edilebilecek, en az 100 yıl öncesinde imal edilmiş taşınabilir Türk kültür objeleri ile olan ilişkisi bu makalenin temelini oluşturmaktadır. Gazi'nin yaşadığı mekânlarda bulunan tarihi eserler, bu eserlere bakış açısı ve sahip olduğu antikaların hususiyetlerinin incelendiği bu çalışma ile yeni tespitler ve yeniden değerlendirmeler yapılmış olup, araştırmanın temel kaynaklarını Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nden temin edilen ve ilk kez yayınlanan belgeler ile dönemin günlük gazeteleri ve araştırma eserleri oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Atatürk, sanat tarihi, Türk sanatı, koleksiyon, antikalar .

* Araştırma Makalesi. Makalenin geliş tarihi: 07.08.2023 / Kabul tarihi: 11.11.2023

** Müze Araştırmacısı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul / Türkiye, sicrayik@gmail.com, (ORCID ID: 0000-0002-8922-200X).

*** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul / Türkiye, nalan.turkmen@marmara.edu.tr, (ORCID ID: 0000-0003-2033-3710).

Giriş

İnsanoğlunun kendinden önce yaşayan medeniyetlere dair merakını giderme vesilesi olarak “elle tutulabilir şeyler”e sahip olma arzusu Eski Çağ Mezopotamya uygarlıklarına kadar uzanmaktadır.¹ Eski eserleri bir “koleksiyonerlik” mahiyetinde toplama ilgisi ise Avrupa’da Orta Çağ’ın sonlarında zenginliğin artması ile kendini göstermiş, önce soylular daha sonra zengin burjuva aileler arasında artarak devam etmiştir. Tarihi eser koleksiyonerliği özellikle 16. yüzyılda İtalya’da soylular arasında gerçek hüviyetine kavuşmuş, 17. yüzyılda İngiltere, Fransa ve Felemenk ülkelerinde de yaygınlaşmıştır.

Osmanlı toplumuna baktığımızda ise erken dönemlerden imparatorluğun dağılmasına kadar genellikle dinî hüviyete sahip kişilere ait eşyaların “kutsal emanet” olarak biriktirilip korunduğu görülmektedir. Bunun haricinde Fatih döneminden itibaren padişahların günlük hayatlarında kullandıkları eşyaların bir kısmının hatıra olarak sarayda itina ile saklandığı bilinmektedir. Saray haricinde Osmanlı toplumunun taşınabilir tarihî eserlere ilgisini tespit edebilmek için şeriyeye sicilleri üzerinde yaptığımız incelemede “antika”² objelere bu isimle rastlanılmazken kimi zaman Milas gibi yerleşimin Antik Çağ’a kadar devam ettiği beldelerde, nispeten geç diyebileceğimiz, 1869-1878 tarihleri arasındaki bazı tereke kayıtlarında “antika yüzük”ler karşımıza çıkmaktadır.³ 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı metropollerinde eski eser toplama ve koleksiyon oluşturma merakı ciddiyet kazanmış ve kullanılmış ikinci el eşyadan farklı olarak antika satan dükkânlar açılmaya başlanmıştır. Keza ilk antika satış mağazası 1855 yılında İstanbul’da İtalyan asıllı Antoine Brimo tarafından açılmıştır.⁴ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle

¹ Barış Şenol, *Türkiye’de Arkeolojik Eser Koleksiyonculuğu*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2021, s. 66.

² Makale boyunca antika kavramı “üretilmesinin üzerinden en az yüzyıl geçmiş sanat yahut kullanım eseri” anlamında kullanılmıştır.

³ Fatma Aytamur Tekin, *1869-1878 Yılları Arasındaki Tereke Kayıtlarına Göre Milas’ta Sosyo-Ekonomik Hayat*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2020, s. 51.

⁴ Süleyman Özkan, “Osmanlı Devleti’nde Eski Eser Koleksiyonculuğu”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* S. 19/2 (Haziran 2004), s. 68. Uzun süre antikacılık yaptığı anlaşılan Brimo’nun 1893 yılında British Museum’a bir Memluk camı sattığı

idarede görev alan, zengin aileler evlerini Avrupa ve Türk antikalari ile süslemeye başlamıştır. Ancak burada henüz devletin kontrolü altında bir koleksiyonculuktan söz etmek mümkün değildir. Eser veya eşyalar daha çok belirli bir beğeniye göre, yerleştirildiği konutun zengin görünmesi için satın alınmaktadır.⁵

Klasik dönemde eski kitap ve antika eşya olarak ikiye ayırabileceğimiz eski eser satışlarının İstanbul'daki merkezi Kapalıçarşı iken 19. yüzyılda Beyoğlu'nda Tepebaşı ve Asmalımescit ön plana çıkmıştır.⁶ 1874 yılında kabul edilen Âsâr-ı Atika Nizamnâmesi ile antika satışları ilk kez yasal olarak da gündeme gelmiş ve satışlar üzerinden alınacak %5 verginin Müze-i Hümayun'a aktarılmasına karar verilmiştir.⁷ Comondo ailesi, Halil Şerif Paşa (1831-1879) gibi isimler bu devrin önemli çağdaş sanat ve antika koleksiyonerlerine örnek olarak verilebilir.⁸ Dönemin bir diğer koleksiyon sahibi siması ise Mustafa Fazıl Paşa'dır (1830-1875). Özellikle Sultan Abdülaziz döneminde önemli devlet görevleri üstlenen Mustafa Fazıl Paşa, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu olması hasebiyle önemli bir maddi servete de sahipti. Paşa'nın vefatının ardından borçlarının ödenebilmesi için terekesi satılmaya başlanmış, sadece 2000'den fazla kitabın bulunduğu kütüphanesi için biçilen değer 12000 altını geçmiştir. Terekenin antika kısmında ise mushaf-ı şerifler, kıymetli yazma eserler, tablolar, goblen halılar, Saksonya porseleni sofrta takımları, altın ve gümüş başta olmak üzere yeşim, nefes gibi birçok madenden yapılmış antika eşyanın yanı sıra Fransa kralı XIV. Louis'nin (1643-1715) saat takımı ile avizeleri ve yine kral Louis Philip'in (1830-1848) Mustafa Fazıl Paşa'nın dedesi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya hediye etmiş olduğu "necefkârî gayet musanna" nargile satışa çıkarılmıştır. Gazetelerde mezattan önce Paşa'nın Bozdoğan Kemerli civarındaki konaklarında "daire-i mezbûrenin alabildiği kadar âsâr-ı nefes ve saire"yi görmek ve incelemek isteyenler için özel biletler hazırlanıp

görülmektedir. Bkz. https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1893-1205-1 (Erişim Tarihi: 28.03.2023).

⁵ Süleyman Özkan, *a.g.m.*, s.68.

⁶ Rıfat N. Bali, *Türkiye'de Antikacılar, Koleksiyonerler ve Müzayedeler (1929-1980): Haberler-Yazılar*, Libra Kitap, İstanbul 2021, s. 28.

⁷ Nurettin Can, *Eski Eserler ve Müzeler ile İlgili Kanun Nizamname ve Emirler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1948. s. 5.

⁸ Rıfat N. Bali, *a.g.e.*, s. 39.

gönderildiğinin zikredilmesi dönemi içerisinde oldukça ilginç bir gelişmedir.⁹

20. yüzyıl dönümü ile birlikte antika satışlarının arttığı ve ciddi manada koleksiyoner diyebileceğimiz antika meraklılarının sayısında da önemli bir artış olduğu görülmektedir. Örnek olarak Kalust Gülbenkyan (1869-1955) bir müze oluşturabilecek antika koleksiyonu ile bu devrin önemli eski eser toplayıcılarından biridir.¹⁰ 1906 yılına gelindiğinde yeni kabul edilen Âsâr-ı Atıka Nizamnâmesi ile eski eser ticareti kayıt altına alınmaya çalışılmış, hükümetten habersiz ticaret yapmak yasaklanarak karara uymayanlara para cezası hükmü getirilmiştir. Antika ticaretinin ruhsatnameye bağlandığı bu nizamnâme ile yurt dışına eser çıkarmanın yasak olduğu bir kez daha teyit edilmiştir.¹¹ Bu yönetmelik incelediğimiz Atatürk döneminde de yürürlükte bulunması açısından öneme sahiptir.

Nizamnâme ile antika satışı ruhsata bağlanmasına rağmen gazetelerde yer alan bazı haberlerden ruhsatsız antika satışlarının devam ettiği ve polis marifetiyle durumun takip edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin; 1910 yılında Galata'da Panayot'un kahvesinde oturan Bolulu Kazım isminde bir kişinin perdeler başta olmak üzere birtakım antikaları sattığı görülmüş zabıtaca duruma müdahale edilerek gözaltına alınmıştır.¹² Yine bu dönemde mühim bir gelişme olarak Kapalıçarşı'daki Sandal Bedesteni'nin yeniden düzenlenerek bir mezar salonu haline getirilmesi zikredilebilir. Cemil Paşa'nın (Topuzlu) Şehreminliği döneminde (1912-1914) yapılan bu düzenleme ile Sandal Bedesteni sık sık denetlenerek

Fotoğraf 1. "Antika eşyası olanlara".

Kaynak: İkdâm, 24.10.1920.

⁹ Basiret, 24.02.1876.

¹⁰ Detaylı bilgi için bkz. T. Sitare Bakır, *İznik Çinileri ve Gülbenkyan Koleksiyonu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

¹¹ Nurettin Can, *a.g.e.*, s. 76.

¹² *Yeni Gazete*, 05.01.1910.

belediye vergisine tabi yasal eski eser ticareti merkezi haline dönüşmüştür.¹³ Osmanlı Devleti'nin 1869 yılında yayımladığı ilk eski eser nizamnâmesinden itibaren yurtdışına eski eser çıkarılmasını önleme çabasına rağmen, coğrafyasında sürekli savaşların yaşandığı 1912-1922 yılları arasında bu durumun çok da önüne geçilemediği görülmektedir. Nitekim 1920 yılında başkent İstanbul'da, en çok satan gazetelerden biri olan *İkdam*'da "Antika Eşyası Olanlara" başlığıyla, elinde eski eser bulunan vatandaşlara, antikalarını Avrupa'dan gelen bir müsteşrike satmaları için aleni bir davet ilanı yayımlanmıştır.¹⁴ (Fotoğraf 1).

1921 yılında İstanbul Hükümeti tarafından hazırlanan ancak yürürlüğe giremeyen "Âsâr-ı Atîka Kanunu" taslağı cumhuriyetin hemen öncesindeki antika satışlarının daha ciddi surette kayıt altına alınmasını isteyen bir zihniyeti göstermesi açısından önemlidir. Kanunlaşmayan taslağın 31. maddesinde yine ruhsatsız eski eser ticaretinin yasak olduğu, buna uymayanlara para ve hapis cezası verilerek ellerinde bulunan eserlere müze tarafından el konulacağı bildirilir. 32. maddede antika ticareti yapacakların ruhsatname almasına dair hükümler düzenlenir, 33. madde ise antikacıların sattıkları eşyanın kayıtlarının tutulacağı bir defter bulundurma zorunluluğu ile dükkânların Müze-i Hümayun tarafından teftişine dair yeni hükümler ortaya koymaktadır.¹⁵ Cumhuriyete geçiş sürecinde eski eser biriktirmede bir diğer önemli adım da saltanatın kaldırılması ve hilafetin ilgası ile Osmanlı hanedanına mensup kişilerin yurt dışına çıkartılması sırasında yaşanmış, aile fertleri ellerinde bulunan antikaları yok pahasına satmışlardır.¹⁶ Şüphesiz bu satışlar da antika meraklılarının koleksiyonlarını zenginleştirmiştir.

¹³ Cemil Topuzlu, *İstibdat Meşrutiyet Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Yay. Haz. Aykut Kazancıgil-Hüsrev Hatemi, Arma Yayınları, İstanbul 1994, s. 187.

¹⁴ *İkdam*, 24.10.1920. "Antika Eşyası Olanlara: Hattatın-i Osmaniye'den İsmail Zühdü, Râkım, Yesâri, Mahmud Celaleddin ve Hafız Osman, Kütahyalı Mustafa, Kazasker Mustafa İzzet Efendilerin el yazı levhaları, mushaf-ı şerif vesair kasâ'idi ile Saksonya porselen, çini, halı, tahtadan oyma masnuat gibi antika şeyleri Avrupa'dan gelen bir müsteşrik satın almakta olduğundan bu gibi eşyası olanlar her hafta pazar günleri saat 14.00'e kadar Bayezid'de Bakırcılar'da kâin hizmet-i umumiyeye müessesâti merkezi umumîmize getirmeleri ilan olunur. Müsteşrik-i mumaileyhin işbu muayyen saatlerde müessesemizde tercümanı vardır."

¹⁵ Halit Çal, "Osmanlı Devleti'nde Âsâr-ı Atîka Nizamnâmeleri" *Vakıflar Dergisi*, S. 26 (1997), s. 399.

¹⁶ Bu satışlardan detaylı örnekler için bkz. Rifat N. Bali, *a.g.e.*, s. 227-235.

Yeni Cumhuriyet rejimiyle birlikte, müzeler, kazılar ve eski eserler hakkında pek çok gelişme yaşanmasına rağmen yasal düzenlemelerde yenilik yapılması sınırlı kalmış, 1906 tarihli Âsâr-ı Atfika Nizamnamesi yürürlüğüne devam etmiştir. 1928 yılında antikacılara yönelik bir genelge ile nizamname kapsamında verilen ruhsatnamenin şartnamesinde bir değişiklik yapılarak antikacıların her ne surette olursa olsun ellerine geçen antikalara önce müzelere satmalarını, eğer müzeler satın almaz ise ticaretinin yapılmasının serbest bırakılmasını da içeren bir dizi karar alınmıştır.¹⁷ Yasal olarak getirilen bu şartın gerçekte ne kadar uygulanabildiği ise tartışmalıdır.

Cumhuriyet modernleşmesinin zaman zaman eski eserlere bakışının sertleştiği de bir gerçektir. *Ulus* gazetesinde “G.A.” imzasıyla “Hayat ve Sıhhat” köşesinde “Koleksiyon Merakı” başlığıyla yayımlanan yazı bu bakış açısının güzel bir örneğidir. Yazıda koleksiyon ve biriktirme merakı bir hastalık olarak addedilerek “...hekimlerden bazıları koleksiyon meraklılarını iki kısma ayırırlar: bir kısmı akılları başlarında olanlar, bir kısmı da az çok çatlak olanlar. Bence koleksiyon merakı daima bir ruh hastalığıdır; yalnız kelebek koleksiyonları, nebatat koleksiyonları yapan ilim adamlarını istisna etmek şartı ile...” ifadelerine yer verilmiştir.¹⁸

Ancak zikredilen bu düşünce tarzına rağmen Atatürk’ün Cumhurbaşkanı bulunduğu cumhuriyetin ilk on beş yılında, sınırları belirli bir çerçevede dâhilinde belirlenmiş antika koleksiyonu sahipleri görülmeye başlanmıştır. Bu isimlerden biri mobilya tasarımcısı Selahattin Refik Sırmalı’dır. (1889-1975) Sırmalı, kendisine ait Art Deco çağdaş mobilya tasarımları ve Avrupa’dan mobilya ithalatının yanı sıra zengin antika koleksiyonuna sahip bir “koleksiyoner”dir.¹⁹ Çin ve Kütahya üretimi kahve fincanları başta

¹⁷ Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi Dijital Arşivi-Aziz Ogan Koleksiyonu OGNIZM0202706, (t.y). OGNIZM0202708 (1928)

¹⁸ G. A., “Kolleksiyon Merakı”, *Ulus*, 28.03.1938, s. 5.

¹⁹ Sırmalı’nın koleksiyonerlik merakı için bkz. Rifat N. Bali, *Türkiye’de Antikacılar, Koleksiyonerler ve Müzayedeler (1929-1980): Haberler-Yazılar*, Libra Kitap, İstanbul 2021, s. 125-150.

olmak üzere, kıymetli fincan zarfları, gümüş tepsiler, tekerlekli kahve cezveleri, el değirmenleri, stil ve stil örtüleri ile ciddi bir “kahve koleksiyonu” bulunan Sırmalı'nın bu merakı gazetelere “S. Refik'in Kahve Fincanı Müzesinde” başlığı ile haber dahi olmuştur.²⁰ Türk Ocakları'nın başkanlığı ile bir dönem Maarif Vekilliği ve Elçilik de yapmış olan Hamdullah Suphi Tanrıöver de dönemin önemli koleksiyonerlerinden biridir. Darülfünunda bir dönem Türk Sanatı üzerine dersler de veren Hamdullah Suphi'nin cam, billur ve çini başta olmak üzere Türk-İslam eserlerinden oluşan bir koleksiyona sahip olduğu bilinmektedir.²¹

Dönemin antikalara düşkün bir diğer ismi de Misbah Muhayyeş (ö.1954)'dir. Pera Palas Otel'i'nin sahibi olan Muhayyeş, kendisine ait 500'ün üzerindeki kıymetli antikanın ölümünden sonra Topkapı Sarayı Müzesi'ne verilmesini vasiyet etmiştir.²² Yine Atatürk'ün sofradaşlarından

Fotoğraf 2. “İnce zevkli bir antika meraklısı” olarak anılan Salah Cimcoz (ayakta duran) çoğunluğu Avrupa menşeli antikaları arasında röportaj veriyor.

Kaynak: Yedigün, 04.09.1935.

²⁰ Tan, 02.07.1937.

²¹ Rifat N. Bali, a.g.e., s. 44-47.

²² Topkapı Sarayı Müzesi envanter kayıtları.

İstanbul Milletvekili Salah Cimcoz (1875-1947) devrin önemli koleksiyon sahiplerinden biridir. Kendisi ile röportaj yapan Yedigün Dergisi, Cimcoz'u "ince zevkli bir antika meraklısı" olarak tanıtmıştır.²³ (Fotoğraf 2). Bu dönemde çok fazla dikkati çekmeyen bir diğer koleksiyoner ise Avukat Mehmet Talat Gönensay'dır. (1878-1963).²⁴ Kalamış'taki köşkü tekstiller, Çin ve Avrupa porselenleri, halı ve camlar ile bir müze görünümünde olan Mehmet Talat Bey'in, Çin porselenlerini tasnif edebilecek kadar ihtisas sahibi olması ayrıca dikkate değerdir. Nitekim *Tan* gazetesine verdiği röportajda kendisini tanıtırken "Mütehassis ve alışkan bir göz, hususiyetleri derhal fark eder. Bir bakışta Yung [Yuan] devri malı mıdır, Ming devrinin mahsulü müdür anlar" ifadelerini kullanmıştır.²⁵ Atatürk devrinde sadece Türk devlet adamlarının değil yabancı elçiliklerin de eski eser topladıkları anlaşılmaktadır. Örneğin İsviçre'nin İstanbul Başkonsolosluğu'nda çok yüksek maddi değere sahip tarihi halılar bulunmakta olup bunlardan iki tanesi 17. yüzyıl Kula üretimidir.²⁶

Zikredilen örneklerden anlaşılacağı üzere 20. yüzyılın başlarında Türkiye'de taşınır eski eser (antika) toplayarak "koleksiyoner" olma vasfı kazanmak henüz kurumsal bir nitelik kazanmamış olup, münferit kişiler tarafından yürütülmüştür. Bu kurumsallaşma ve denetim noksanlığına, Türk sanatının hususiyetlerini tespit etmeye yarayacak sanat eserleri hakkında bilgi ve yayın azlığı ile ekonomik koşullar da eklenince Türk el sanatlarının özelliklerinin tespit edilmesinde en önemli görevi üstlenecek olan taşınabilir Türk kültür objelerinin ihmal edilmesi ve çoğunlukla yurtdışına kaçırılması sonucu doğmuştur. Böyle bir dönemde Türkiye'de siyasi anlamda önemli bir dönüşümü gerçekleştiren Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün, Türk sanatının mahiyetinin doğru anlaşılması üzerine yaptığı çalışmaları ve desteği bugüne kadar yeterince ele alınmamış bir konudur.²⁷ Sosyal bilimlere bir bilim adamı seviyesinde merakı olan Gazi'nin, Türk

²³ Yedigün, 04.09.1935. Röportaja yakın dostu sanat tarihçisi Celal Esad Arseven'in de eşlik etmesi dikkate değerdir.

²⁴ Rifat N. Bali, *a.g.e.*, s. 58-66.

²⁵ *Tan*, 23.07.1937.

²⁶ Halılar çalınması vasıtası ile gündem olmuştur. Bkz. *Cumhuriyet*, 05.07.1936.

²⁷ Bkz. Anılcan Sıçrayık, F. Nalân Türkmen, "Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Sanatı Tarihi: Teorik Çalışmaları ve Araştırmacılarla Temasları", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 9 (2022), s. 329-364.

sanatı sahasına olan ilgisi, okuma ve not olarak çalışma faaliyetlerinin yanı sıra müze ziyaretleri ile buralarda yaptığı eser incelemeleri vasıtasıyla da ortaya çıkmaktadır.²⁸ Bu çalışmada Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığı yıllarında, dönem anlayışına uygun olarak "antika" olarak kabul edilebilecek, imal edilmişinin üzerinden en az 100 yıl geçmiş taşınabilir Türk kültür objeleri ile olan ilişkisi ele alınacaktır. Şüphesiz Gazi'nin mobilyadan resime, mimariden heykele kadar kendi çağındaki sanatlara olan desteği ve ilgisi ayrı çalışmaların konusunu teşkil etmekte olup, çağdaş sanatlara olan ilgisi ayrı ayrı makaleler ile ele alınması planlanmaktadır.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk Ve Taşınır Eski Eserler

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk tarihine ve taşınmaz eski eserlere yönelik ilgisi ile alakalı bugüne kadar yapılan pek çok yayına rağmen, yukarıda örnekleri ile gösterildiği üzere o dönemde dünyada ve Türkiye'de pek çok önde gelen şahsiyetin aksine -sahip olduğu imkânlar da göz önüne alındığında- bir antika koleksiyonuna sahip olmaması oldukça düşündürücüdür. Bilindiği üzere Atatürk, 5 Eylül 1938 tarihinde hazırladığı vasiyetinde "*Malik olduğu bütün nuket ve hisse senetleriyle Çankaya'daki menkul ve gayrimenkul emvalini*" yasal mirasçısı olan kız kardeşi Makbule Hanım'a değil belirli şartlarla Cumhuriyet Halk Partisi'ne bırakmıştır.²⁹ Ankara 3. Sulh Hukuk Hâkimliğince vefatının ardından açılan vasiyetnameyi yasal mirasçısı olan Makbule Hanım da 16 Aralık 1938'de kabul etmiş³⁰, Gazi'nin ikametgâhı olan Çankaya Köşkü'nün tüm mekânları olduğu gibi kilit altına alınarak tereke sayımı yapılmıştır.³¹ Vefatının ardından yapılan bu tereke sayımı listelerinde odalara dağılmış vaziyette bulunan tablo, heykel gibi çağdaş sanatçılar tarafından yapılmış pek çok sanat eserinin yanı sıra dört grup eski eser dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki Milli Saraylar İdaresi'nden

²⁸ Bkz. Anılcan Sıçrayık, F. Nalân Türkmen, "Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Sanatı Tarihi: Tetkik Gezileri ve Eser İncelemeleri", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 10, Cumhuriyet'in 100. Yılı Özel Sayısı, (Ekim 2023) s. 168-202.

²⁹ *Atatürk Terekesi: Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı Anısına*, Cumhurbaşkanlığı, Ankara 2006, s. 313.

³⁰ *Cumhuriyet*, 17.12.1938.

³¹ Bu sayımın dökümü, eşyanın tasnifi ve sonraki serencamı için bkz. *Atatürk Terekesi: Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı Anısına*, Cumhurbaşkanlığı, Ankara 2006.

Cumhurbaşkanlığı'na devredilen günlük kullanım objeleridir. Milli Mücadele'nin ardından fakir Ankara'da yeni kurulan devletin meclis, bakanlıklar, müsteşarlıklar gibi müesseselerine ait mekânların tefrişinde olduğu gibi Cumhurbaşkanlığı'na ait mekânların tefrişi için de Milli Saraylar Müdürlüğü'ne bağlı saraylardan eşya nakledildiği görülmektedir.³² Fakat bunlar genellikle 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başında yani konu edindiğimiz tarihten -ancak 20-30 yıl önce imal edilmiş- zarif kullanım eşyalarıdır ve dönemin zihniyetine ve hukukuna göre tarihi eser olarak kabul edilmektedir.³³

Ancak Çankaya koleksiyonuna dâhil edilen bu saray objeleri arasında bir dizi kullanım eşyası "antika" olarak zikredilmeye değerdir. Bunlardan ilki Osmanlı Sarayı için özel üretildiği düşünülen bir grup saattir. Gruba dâhil ilk eser 394 demirbaş numaralı 1790-1820 yılları arasına tarihlendirilen Fransız yapımı masa saatidir. Saatin, sadece bilye ağırlığı ile hiç kurulmadan 3

Fotoğraf 3. 394 demirbaş numaralı 1790-1820 yılları arasına tarihlendirilen Fransız yapımı masa saati.

Kaynak: *Cumhurbaşkanlığı Tarihi 1923-2005*, Cumhurbaşkanlığı, Ankara 2006, s. 517.

³² Nakillere ait belgeler için bkz. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-1/14-37-3 (10.06.1925); BCA, 30-18-1-1/26-63-11 (20.11.1927); BCA, 30-18-1-2/2-15-22 (13.02.1929); BCA, 30-18-1-2/28-37-16 (17.05.1932); BCA, 30-18-1-2/34-14-19 (04.03.1933); Murat Bardakçı, *Reddimiras*, Turkuvaz Kitap, İstanbul 2023, s. 197-198.

³³ Dönemin eski eser anlayışı için bkz. Anılcan Sıçrayık, *İstanbul'da Eski Eser Tahribi (1908-1938)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 9-13.

güne yakın çalışması eseri özel kılmaktadır. Eserin zarfı ise genel olarak dört ayaklı, kristal camlı, pirinç gövdeli olup üzerinde pirinç aslan figürü bulunmaktadır. Ayrıca saatin iki kadranı olup bunlardan biri saat diğeri ise barometre olarak tasarlanmıştır.³⁴ (Fotoğraf 3). Saatlerden ikincisi ise 109 demirbaş numaralı 1800 tarihli Fransız yapımı olup pirinç gövde üzerine mine işlemelidir. Aynı boyutta çift kadran bulunan saatte yine bir barometre yer almaktadır.³⁵ Dolmabahçe Sarayı'ndan nakledilen 1863 tarihli, Robert Garrard II (1793-1881) usta damgalı İngiliz yapımı ince işçilikli gümüş saat ise bu grubun üçüncü eseridir.³⁶ (Fotoğraf 4).

Bir diğeri gümüş kullanım eşyasının ise oldukça ilginç bir hikâyesi vardır: Osmanlı modernleşmesinin keskinleştiği Sultan II. Mahmud döneminde büyük ziyafetlerde kullanılabilen üzere Fransız gümüş markası Odio'ta Sultanın özel arması ve tuğrasını taşıyan yaklaşık 8000 parçadan oluşan, bazı parçaları altın kaplamalı bir gümüş yemek takımı sipariş edilmiştir.³⁷ Devlet müessesinin Dolmabahçe Sarayı'na taşınmasının ardından büyük davetlerde kullanılmak üzere zaman zaman emaneten Topkapı Sarayı'ndan çıkarılarak manda arabaları ile Dolmabahçe'ye nakledilen bu takım, işlevinin tamamlanmasının ardından yeniden Topkapı Sarayı hazinesine iade edilmiştir. Halid Ziya Uşaklıgil'in kaydettiğine göre, mabeyn başkâtibi olduğu Sultan Reşad zamanında dahi Dolmabahçe'deki ziyafetlerde kullanılan, "on iki düzine misafire bir küçük çatal bile yıkanmaksızın sekiz türlü yemek servis edilebilen" bu takımın³⁸ bazı parçaları sonraki yıllarda devletin yeni merkezi olan Çankaya Köşkü'ne nakledilmiştir. Üzerinde Sultan II. Mahmud'un tuğrasının yer aldığı bu gümüş takım³⁹ Cumhuriyet hükümeti tarafından özellikle yabancı devlet

³⁴ *Cumhurbaşkanlığı Tarihi 1923-2005*, Cumhurbaşkanlığı, Ankara 2006, s. 517.

³⁵ *A.g.e.*, s. 518.

³⁶ *Çankaya'nın Hazinesi: Köşk Koleksiyonundan Seçme Eserler*, Cumhurbaşkanlığı Yayınları, Ankara 2014, s. 156.

³⁷ *a.g.e.*, s. 136.

³⁸ Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İnkılap ve Aka, İstanbul 1965, s. 194-195.

³⁹ Köşk koleksiyonunda GMK (Gazi Mustafa Kemal) insiyallli yemek takımları da bulunmakla birlikte, devrim yıllarında yabancı konukların ağırlandığı büyük diplomatik davetlerde masada Sultan II. Mahmud tuğralı yemek takımının kullanılması, 1927 yılında kabul edilen 1057 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Dâhilinde Bulunan Bi'l-Umûm Mebâni-i Resmîye ve Millîye Üzerindeki Tuğrâ ve Medhiyelerin

başkanlarının ağırlandığı resmî davetlerde 2003 yılına kadar kullanılmış daha sonra koleksiyonun büyük kısmı Milli Saraylar İdaresi'ne devredilmiştir.⁴⁰ (Fotoğraf 6-7). Devlet geleneğine uygun olarak bu nevi kıymetli sofrta takımları çeşitli zamanlarda Milli Saraylar İdaresi'nden Çankaya Köşkü'ne sayılarak verilmiş ve yine sayılarak teslim alınmıştır.⁴¹

Fotoğraf 6: Çankaya Köşkü'nde bulunan, İngiliz Yapımı Gümüş Saat, 14. yüzyılın İlk Yarısına Ait Çin Porseleni Seladon Tabak, II. Mahmud Dönemine Ait Gümüş Yemek Takımından Çorbalık, Mezkur Yemek Takımında Padişah Arması ve Tuğrası.

Kaynak: *Çankaya'nın Hazineseri: Köşk Koleksiyonundan Seçme Eserler*, Cumhurbaşkanlığı Yayınları, Ankara 2014, s. 47-149-150-156.

Kaldırılması Hakkında Kanun" da dikkate alındığında son derece ilginç bir durumu açığa çıkarmaktadır. Murat Bardakçı, yine köşkte kullanılan Sultan Abdülaziz dönemine ait bir gümüş yemek takımı üzerindeki tuğra ve armaların 1925 yılında bir gümüş ustasına sildirilmesine dair belgeleri yayımlamıştır. Bkz. Murat Bardakçı, *a.g.e.*, s. 198, 258, 259. Ancak II. Mahmud dönemi yemek takımının üzerindeki tuğralar bugün köşk koleksiyonunda olan parçaların üzerinde halen bulunmaktadır. Bkz. Fotoğraf 7.

⁴⁰ *Çankaya'nın Hazineseri: Köşk Koleksiyonundan Seçme Eserler*, s. 137. Haldun Derin hatıralarında bu yemek takımının Tevfik Rüştü Aras'ın kızı Emel Hanım ile dönemin Hariciye memurlarından Fatin Rüştü Zorlu'nun Dolmabahçe Sarayı'ndaki düğünlerinde de kullanıldığını aktarır. Bkz. Haldun Derin, *Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken 1933-1951*, yay. haz. Cemil Koçak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 78.

⁴¹ Ünal Karıncalı, *Cumhurbaşkanlığı Makamı Olarak Dolmabahçe Sarayı ve Atatürk*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, İstanbul 2011, s.36.

Çankaya Köşkü Müzesi envanterinde ve tereke kayıtlarında yine kullanım grubunda zikredebileceğimiz pek çok haliya rastlanmakta birlikte bunlar genellikle 19. ve 20. yüzyıla tarihlenen eserlerdir.⁴² Ancak bilhassa Gazi'ye hediye olarak gelen bazı halıların desen ve kompozisyon özellikleri bakımından 19. yüzyıldan daha önceki devirlere ait olabileceği düşünülmekle birlikte kesin bir değerlendirme yapılabilmesi için halılar üzerinde iplik, boyar madde ve düğüm analizleri başta olmak üzere çeşitli teknik incelemeler yapılması gerekmektedir.

Zikredilen tereke sayımında yer alan ikinci eski eser grubu ise dekoratif amaçlı kullanılan Çin ve Japon porselenleridir. Tereke sayımının yapıldığı yıllarda Türkiye'de sanat tarihi uzmanlığı son derece sınırlı bulunduğundan eşyaların bazılarının eski eser olduğu sonradan anlaşılmıştır.⁴³ Tereke sayımında tarihî kıymeti belirtilmeyen ve sadece "tabak", "vazo" gibi isimlerle zikredilen Uzakdoğu porselenleri arasında en dikkat çekici olanları Çin'in Zhejiang eyaletinde bulunan Longquan atölyelerinde üretilmiş üç adet seladon tabaktır. (Fotoğraf 5). İkisi Yuan Hanedanı (1279-1368) döneminde 14. yüzyılın ilk yarısına, biri Ming Hanedanı (1368-1644) döneminde 14. yüzyıl sonu ve 15. yüzyıl başına tarihlendirilen tabakların köşke gelişi hakkında herhangi bir bilgimiz yoktur.⁴⁴ Seladonların yanı sıra koleksiyonda bir adet Çin üretimi Qing Hanedanı Kangshi dönemi (1662-1722) başı tabak⁴⁵, bir

⁴² *Atatürk'ten Kültürel Miras: Çankaya Köşkü'nün Halıları*, Cumhurbaşkanlığı Yayını, Ankara 2006.

⁴³ Bkz. *Çankaya'nın Hazinesi: Köşk Koleksiyonundan Seçme Eserler*, Cumhurbaşkanlığı Yayınları, Ankara 2014. Çankaya Köşkü Koleksiyonu'nda yer alan bazı eserler hala araştırma ve incelenmeye muhtaçtır. Örneğin tereke kayıtlarında genellikle hatıraların sergilendiği bir mekân olarak karşımıza çıkan *resim salonunda* birinci vitrin içerisinde 642. numarada sayılan "Zarflı, yeşil, zarfı altın suyuna batırılmış gümüş fincan" yer almaktadır. Bkz. *Atatürk Terekesi: Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı Anısına*, s. 184. Bu zarflı fincanın da antika olması muhtemeldir. Atatürk'e ait antikaları tespit edebilmek için Anıtkabir Müzesi ile Çankaya Köşkü Müzesi'ne tarafımızdan başvuruda bulunulduysa da olumlu bir cevap alınamamıştır.

⁴⁴ *Atatürk Terekesi*, s. 46-48. Bu kadar erken tarihli porselen örneklerinin Topkapı Sarayı koleksiyonundan köşke nakledilmiş olabileceği düşünülmüşse de Topkapı Sarayı Müzesi Çin ve Japon Porselenleri koleksiyonlarında sorumlu uzman olarak uzun yıllar çalışan Ayşe Erdoğan ile yapılan şahsi görüşmede eserlerin Topkapı Sarayı'nın müze olduğu dönem (1924) sonrasında koleksiyondan çıkmadığını bildirmiştir. Verdiği bilgiler ve eserler üzerindeki değerlendirmeleri için Ayasofya Müzesi Müdürü Ayşe Erdoğan'a teşekkür ederiz.

⁴⁵ *Atatürk Terekesi*, s. 57.

adet Çin, Meiping grubu 18. yüzyıl küp⁴⁶ ve bir adet 17. yüzyıl sonu 18. yüzyıl başı Japon, Kraak desenli tabak yer almaktadır.⁴⁷ Tamamı mavi-beyaz olan bu grubun da Atatürk devrinde cumhurbaşkanlığı makamına geliş menşei bilinmemektedir. Tarihî fotoğraflardan tüm bu uzak doğu porselenlerinin Çankaya Köşkü'nde dekoratif amaçlı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁸ Tereke sayımında *Yeşil Salon*'da 1516 numara ile sayılan bir diğer tarihî Çin porseleni ise bir kahve fincanıdır.⁴⁹ Konik formlu ve kobalt mavi renkli, yukarı bakan hilâller ve çiçek motifleri ile dekore edilmiş bu kulpsuz kahve fincanının ağız kısmındaki bordürde Fatıha Suresi, gövdedeki madalyonlar içerisinde ise İhlas, Felak ve Nas sureleri yer almaktadır. 18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı pazarı için özel imal edildiği düşünülen bu tip kahve fincanı esasında büyük bir yemek takımının parçası durumundadır.⁵⁰ Topkapı Sarayı Müzesi'nde 170 parçadan oluşan bir örneği bulunan takımın⁵¹ parçaları zaman zaman müzayedelerde satışa çıkmaktadır. Yazı ve süslemelerdeki silinmelerden dolayı kullanılmış olduğu düşünülen fincan günümüzde Ankara Cumhuriyet Müzesi

Fotoğraf 8. Atatürk'ün kullandığı antika kahve fincanı.

Kaynak: Ankara Cumhuriyet Müzesi Koleksiyonu

⁴⁶ *a.g.e.*, s. 59.

⁴⁷ *a.g.e.*, s. 56.

⁴⁸ Bu Uzakdoğu porselenlerinin Osmanlı döneminde, Topkapı Sarayı'ndan Dolmabahçe Sarayı koleksiyonuna geçerek oradan Çankaya Köşkü'ne nakledilmiş yahut piyasadaki sanat tacirlerinden dekoratif amaçlı olarak alınmış olabileceği düşünülmektedir.

⁴⁹ *a.g.e.*, s. 230.

⁵⁰ Regina Krahl, John Ayers, Nurdan Erbahar, *Chinese Ceramics in The Topkapı Saray Museum, Istanbul: A Complete Catalogue Volume 3: Qing Dynasty Porcelains*, Sotheby's Publications, London 1986, s. 946,1291-1293.

⁵¹ *Saray Mutfaqları/Matbah-ı Amire*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul 2014, s. 31.

(II. Türkiye Büyük Millet Meclisi Binası)'nde sergilenmektedir. (Fotoğraf 8).

Arşiv belgeleri ve fotoğraflara bakıldığında Atatürk'ün yaşadığı mekânlarda kullanım ve dekoratif amaçlı antika mobilya sayısının sınırlı olduğu görülmektedir. Yukarıda da zikredildiği üzere Cumhuriyetin ilk dönemi olan bu fakir yıllarda pek çok devlet dairesi Milli Saraylar'dan getirilen eşya ile donatılmıştır. Çankaya Köşkü'nde karşımıza çıkan bu durum Atatürk'ün konut olarak kullandığı diğer yapılarda da görülmektedir. Örneğin Yalova Köşkü, büyük bölümü Dolmabahçe Sarayı'ndan getirilen 19. yüzyılın son çeyreği zarif kullanım eşyaları ve çağdaş mobilya ile donatılmıştır.⁵² Aynı durum hemen hemen aynı tarihlerde döşenen Ankara Marmara Köşkü'nde de karşımıza çıkmaktadır. (Fotoğraf 9). Ancak 1930'lu yıllardan itibaren mimaride görülen sadeleşme ve modernleşme yaklaşımları mobilyalara da yansımış, örneğin Çankaya Köşkü'nde Atatürk'ün çalışma odasının yeniden düzenlenmesi için yukarıda da zikredildiği üzere ikisi de koleksiyoner olan Salah Cimcoz'un tavsiyesi ile Selahattin Refik Sırmalı tercih edilmişse de Sırmalı dekorasyonda antikalara yer vermemiş belki de Atatürk'ün yönlendirmesi ile tamamen modernist bir Art Deco tasarım uygulamıştır.⁵³

Fotoğraf 9. Marmara Köşkü iç mekân fotoğrafları. Soldaki fotoğrafın en sağında önde 394 demirbaş numaralı 1790-1820 tarihli Fransız yapımı masa saatinin üzerindeki pirinç aslan figürü fark edilmektedir. (Fotoğraf 3.)

Kaynak: *Milliyet*, 05.03.1929

⁵² *Yalova Atatürk Köşkleri*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, İstanbul 1993, s. 18.

⁵³ Çiler Buket Tosun, Arda Can Özsu, "Cumhuriyet Döneminin Art Deco Mobilya Tasarımları: Selahattin Refik Sırmalı ve Atatürk'ün Çalışma Odası", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, S. 2 (2), 2014 Ankara, s. 216-235.

Bu noktada Celal Bayar'ın cumhurbaşkanlığı döneminde (1950-1960) yayımlanan *Çankaya Reiscumhur Köşkü* kitabında Çankaya Köşkü'nün tefrişi hakkında "Atatürk eski eşyalardan hiç hoşlanmazdı. Yeni ve rahat eşyayı severdi." ifadelerine de dikkat çekmek gerekir.⁵⁴ Gerçekten de Gazi'nin protokol gereği kullanmak zorunda kaldığı mekânlar haricinde kendi yaşamında modernist ve sade eşyaları tercih ettiği anlaşılmaktadır. Bu duruma Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Cumhurbaşkanlığı Kabul Salonu'nda çekilmiş bir fotoğraf ile Florya Köşkü'nde çekilmiş bir fotoğrafın karşılaştırılması yerinde bir örnek olacaktır. Gazi, Cumhuriyet Bayramı'nın 10. yıl dönümünde TBMM'deki resmi dairesinde kordiplomatîğin tebrik mesajını dinlerken görülen fotoğrafta Milli Saraylar'dan getirildiği anlaşılan 19. yüzyılın ağır mobilyaları arasında gözükrken, hususi dairesi olarak kabul edebileceğimiz Florya Köşkü'nde Afet İnan, Prof. Eugène Pittard ve eşi ile birlikte çalışırken çekilen fotoğrafta son derece sade olan Art Deco kütüphanesi önünde görülmektedir. Öyle ki kütüphanenin boş duran raflarına dekoratif amaçlı objeler dahi konulmamıştır. (Fotoğraf 10-11).

Fotoğraf 10. Atatürk, Cumhuriyet Bayramı'nın 10. yıl dönümünde kordiplomatîğin tebrik mesajını dinlerken. (29.10.1933)

Kaynak:

<https://isteaturk.com/Kronolojik/Tarih/1933/10/29/Cumhuriyet-Bayraminin-10Yil-donumunde-kordiplomatikin-tebrik-mesajini-dinlerken-29101933/68> (Erişim Tarihi: 28.03.2023).

Fotoğraf 11. Atatürk Florya Köşkü kütüphanesinde Afet İnan, Prof. Eugene Pittard, eşi ve Müştak Mayakon ile birlikte çalışırken. (15.09.1937)

Kaynak:

<https://isteaturk.com/Kronolojik/Tarih/1937/9/15/Ataturk-Floryada-kutuphanede-Afet-Inan-Eugene-Pittard-ve-Mustak-Mayakon-ile-birlikte-calisirken-15091937-/9> (Erişim Tarihi: 28.03.2023).

⁵⁴ *Çankaya: Reiscumhur Köşkü*, Yapı ve Kredi Bankası, [İstanbul t.y.] s. 6.

Kullanım ve dekoratif amaçlı antikaların ardından tereke sayımında yer alan üçüncü tarihî eser grubu ise “Afet İnan’ın Kütüphanesi ve Entim Salonu” olarak geçen mekândaki vitrinler içerisinde bulunup kayda alınan çini, taş ve çanak çömlek parçalarıdır. Bunlar muhtemelen Afet Hanım’ın yaptığı bilimsel çalışmalarda kullanılmak üzere köşke getirilmiş olan arkeolojik parçalardır. Eserler sonraki zamanlarda Afet İnan’a verilmiştir.⁵⁵

Yine bu tereke kayıtlarında yer alan dördüncü grup antika, köşkün *Re-sim Salonu* olarak anılan salonunda yer alan ve ikinci vitrin içerisinde sayılmış bulunan Atatürk’e hediye gelen murassa kılıç, pala gibi silahlar arasında yer alan bir grup antika ateşsiz silahtır.⁵⁶ Bunlardan ilki tereke sayımında Sultan Süleyman’a ait olduğu yazılı olan kabzasız ve kılıfsız paladır. Hakkında sadece bu bilgiye sahip olduğumuz eserin tarihlendirilmesi muhtemelen üzerinde yer alan kitabeden hareketle yapılmıştır. Gazi’nin sahip olduğu ikinci antika ateşsiz silah ise iki adet benzer musanna hançerdir. Kınları ve kabzaları gümüşten olan hançerlerin kını altın yıldızlı olup kazıma işçiliği ile kabartma motifler işlenmiştir. Ayrıca kabzalar ve kınlar yakut, zümrüt ve firuze

Fotoğraf 12-13-14. Atatürk’ e ait üç antika hançer.

Kaynak: *Anıtkabir Atatürk Müzesi Kataloğu*, Anıtkabir Komutanlığı, Ankara 1994, s. 89-90.

⁵⁵ *Atatürk Terekesi*, s. 278.

⁵⁶ Bugün tamamı Anıtkabir müzesi envanterinde olan silahlar hala araştırma ve incelenmeye muhtaçtır. Örneğin terekede 757 numarada yer alan kılıcın üzerinde Arapça yazılar bulunduğu bildirilmektedir. Bu yazıların incelenmesi sonucu yeni bilgiler elde etmek mümkündür. Bu ve aşağıda zikredilecek tüm eserleri incelemek üzere Anıtkabir Müzesi’ne tarafımızdan başvuruda bulunulduysa da olumlu bir cevap alınamamıştır.

taşlarla bezenmiştir.⁵⁷ Hançerlerin süsleme özellikleri bakımından 18. yüzyıla ait olması muhtemeldir. (Fotoğraf 12-13). Tereke sayımında sayılan bir diğer hançer ise siyah meşin kını ve fildişi kabzası ile dikkat çekmektedir. Fildişi kabzasında karşılıklı aslan ve tahtında eteği öpülen bir kral, simetrik duran iki insan, geyik sürüleri ve ata binmiş avcı kabartması işlenmiştir. Ayrıca kın ucunda yine fildişinden bir topuz vardır. Benzer örnekleri Topkapı Sarayı Müzesi Silah koleksiyonunda da bulunan hançerin⁵⁸ süsleme özelliklerinden Japon menşeli olduğu ve 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başlarında imal edildiği düşünülmektedir. (Fotoğraf 14). Bu dört eserin hangi kaynaktan Çankaya Köşkü'ne geldiği bilinmemektedir.⁵⁹

Tereke sayımında *Resim Salonu*'ndaki vitrin içerisinde sayılan dördüncü silahın ise ayrıca zikredilmeye değer önemli bir geçmişi vardır. Milli Mücadele'nin en zorlu günlerinde Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti, TBMM Hükümeti ile siyasi münasebetler kurmak için Mehmed Receb ve Mehmed Nazri Beylerden oluşan bir elçilik heyeti göndermiştir. 1922 yılı ocak ayında Ankara'ya gelen heyet ince bir anlayışla beraberlerinde Buhara hazinesinde saklanan kıymetli hediyeler de getirmiştir. Milli Mücadele'ye rehber olması adına TBMM'ne sunulan ilk hediye h.1283/m.1866-1867 tarihli yazma Kuran-ı Kerim nüshasıdır. Eski ve esmer renk parşömen kâğıt üzerine siyah mürekkep ve kıymetli bir hat ile yazılmış Kuran-ı Kerim'in her tarafı fevkalade ince bir sanat ile tezhip edilmiştir.⁶⁰ Dönem gazetelerinde belirtildiği üzere bilhassa Fatiha, Elif Lam Mim (Bakara suresi ilk sayfası), İhlas ve Felâk surelerinin etrafı lacivert zemin üzerine serpilmiş yakut ve zümrüt rengindeki ufki ve zarif renklerle pek nefis surette tezyin olunmuştur.⁶¹ Bu zarif hediyein istifade maksadıyla meclis kütüphanesine konulmasına karar verilmiştir.⁶² İkinci hediye ise yine Buhara hazinesinden çıkarıldığı söylenen üç kılıçtır. Elçi, "Kahraman Gaziler silâhtan başka bir şeyden hoşlanmadıkları için Buhara tarafından size hediye ve yâdigâr olmak üzere arz ve takdîm edeceğim şu kılıncı kabûl buyurmanızı ricâ

⁵⁷ *Anıtkabir Atatürk Müzesi Kataloğu*, Anıtkabir Komutanlığı, Ankara 1994, s. 238.

⁵⁸ Ahmet Ayhan, *Topkapı Sarayı Müzesi Silah Koleksiyonu*, Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü, İstanbul [t.y.] s.135-137.

⁵⁹ *Atatürk Terekesi*, s. 192. Silahların hediye olarak gelmiş olması muhtemeldir.

⁶⁰ *Anadolu'da Yenigün*, 08.01.1922; *Vakit*, 09.01.1922.

⁶¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, 08.01.1922.

⁶² *İkdam*, 11.01.1922.

ederim"⁶³ sözleriyle kılıçlardan birini Batı Cephesi Kumandanı İsmet Paşa'ya⁶⁴ birini Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'ya takdim ederken üçüncü kılıcı ise "Yunanlılara son darbeyi vurarak muzafferiyet-i katiyyeyi kazanacak veya İzmir'i fethedip orada Türk bayrağını temevvüc ettiren kumandana verilmek üzere" yine Gazi'ye emanet etmiştir.⁶⁵ Atatürk'e hediye edilen kılıç, gazetelerde usta Abdurrahman Havarizmî tarafından h.1213/m.1798-1799 tarihinde imal edilmiş, altın kabzalı, üzerinde ayetler ve dört halifenin isimleri yazılı "âsâr-ı atıkadan", "tarihî" ve "kıymetdâr" bir kılıç olarak tarif edilmiştir.⁶⁶ Atatürk'ün büyük bir özenle saklayıp sonraki yıllarda Çankaya Köşkü'nde *Resim Salonu*'nda vitrine koyduğu bu kılıç 1938 yılı tereke sayımında "kırmızı kılıflı sarı ve beyaz renkli bilezikleri havi, içinde [h.] 1241 [/m.1825-1826] tarihli Abdullah Havarizm tarafından verildiğini gösterir yazısı var. Bel kemeri kırmızı, üzerinde altı parça sarı levha vardır." ifadeleriyle tarif edilmiştir.⁶⁷ Kılıç günümüzde Anıtkabir Müzesi envanterindedir.⁶⁸

⁶³ *Tevhid-i Efkâr*, 11.01.1922.

⁶⁴ Bu kılıç için bkz. *Cumhuriyetin 97. Yılında Milli Mücadele Sergisi '20: Hâkimiyet Milletindir*, [Sergi Kataloğu], Cumhurbaşkanlığı Yayınları, Ankara 2021, s. 128.

⁶⁵ *Anadolu'da Yenigün*, 08.01.1922; *Hâkimiyet-i Milliye*, 08.01.1922. Üçüncü Kılıcın hikâyesi için bkz. Kemal Arı, *Üçüncü Kılıç: İzmir'in Kurtuluşu ve Yüzbaşı Şerafettin*, Zeus Kitabevi, İzmir 2010.

⁶⁶ *Vakit*, 09.01.1922. Kılıçların yanı sıra Gazi'ye yeşil zemin üzerine kâin siyah çizgili içi samur kürklü bir hil'at ve sarı zemin üzerine mor ve yeşil renkli nefis iki buhara alacası da hediye edilmiştir. Bkz. *Anadolu'da Yenigün*, 08.01.1922; *Hâkimiyet-i Milliye*, 08.01.1922.

⁶⁷ *Atatürk Terekesi*, s. 192. Çeşitli kaynaklarda kılıçların genellikle Timur Han'a ait olduğu söylenirse de bu durumun doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

⁶⁸ Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca, sonraki yıllarda yazdığı hatıralarında Buhara hazinesinden bu kılıçları seçme işinin Enver Paşa'ya verildiğini ve Enver Paşa'nın kılıçlarla birlikte birlikte bir takdim mektubunu da yazdığını aktarmıştır. Osman Hoca hâlâ hatırında olduğunu söylediği mektupta Enver Paşa Mustafa Kemal'e hitaben "Milli kahraman, büyük kumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretleri, yüksek huzurlarınıza takdim edilecek naçiz hediyelerden kılıçları seçmek şerefini kardeş Buhara Cumhuriyeti bana havale etti. Bundan dolayı tarifi imkânsız büyük bir fahr u gurur duyuyorum" dediğini ifade etmektedir. Bkz. Osman Kocaoğlu, "Rus Yardımının İç Yüzü", *Yakın Tarihimiz*, S. 1/10 (1962), s. 292-293.

Henüz Milli Mücadele yıllarında Gazi'nin eski eserlere karşı olan korumacı yaklaşımının toplum tarafından da bilindiği elimizdeki belgelerden teyit edilebilmektedir. Keza 27 Ocak 1921'de henüz TBMM Başkanı olan Mustafa Kemal Paşa'ya kendisini "Âsâr-ı Atıka Mütessassısı" olarak tanıtan Mehmet Bey, Tokat Zile'den bir paket içerisinde eski eserler göndermiştir. Paketin içeriği bilinmemekle birlikte Mehmet Bey, bu eserlerin Mustafa Kemal Paşa'ya takdim edilip edilmediğini 15 Şubat 1921'de bir telgraf ile sormuştur.⁶⁹ (Belge 1). Kalem-i Mahsus Müdürü Hayreddin Bey de 18 Şubat tarihinde verilen cevapta paket içerisindeki eserlerin Paşa'ya takdim edildiği bildirilmiştir.⁷⁰ Bu eserlerin sonraki dönemde ne yapıldığına dair elimizde bir bilgi bulunmamakla birlikte, Gazi'nin, devlet başkanı olarak kendisine hediye edilen pek çok tarihî eseri müzelere bağışladığı görülmektedir. Örneğin 1927 yılında İstanbul'u ziyareti sırasında Köçeoğlu Yakup Efendi tarafından hediye edilen Napolyon Bonapart'a ait bir konsol saati İnkılâp Müzesi'ne konulmak üzere Şehremaneti'ne hediye etmiştir.⁷¹ Yine Sovyetler Birliği Dışişleri Halk Komiserliği Doğu İşlerinden Sorumlu Komiser Yardımcısı Lev

Mihayloviç Karahan'ın 1929 Aralık ayında gerçekleştirdiği Ankara ziyareti sırasında Sovyet hükümeti adına getirdiği iki tarihi hediye Gazi tarafından taşıdıkları hususiyet ve ehemmiyete binaen Türk Ocakları'na hediye edilmiştir. (Fotoğraf 15). Hediyelerden ilki 1902-1914 yılları arasında Turfan'da yapılan kazılarda bulunan ve Leningrad Akademisi Etnografya

Fotoğraf 15. "Karahan'ın Getirdiği Hediyeler".

Kaynak: *Vakit*, 16.12.1929.

⁶⁹ Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CBA), 536808 (t.y.).

⁷⁰ CBA, 537396 (18.02.1338) [1921].

⁷¹ *Milliyet*, 14.10.1927; *Son Saat*, 10.01.1929; *Cumhuriyet*, 24.06.1929; *Akşam* 25.06.1929.

Müzesi'nde muhafaza edilen bir Uygur freski parçasıdır.⁷² İkinci tarihî hediye ise Rus Oryantalistlerinden Ressam Vasil Vasilyeviç Vereşhagin'in (1842-1904) Moskova'daki Tretyakov Galerisi'nde sergilenen 390x320 cm gibi oldukça büyük boyutlu "Timur'un Mezarı Başında" tablosudur.⁷³ Atatürk, Reşit Saffet Atabinen'in ifadesiyle "Türklüğün asıl cinsini, yani âri ırka mensubiyetini, eskiliğini ve medeniyetini en bitaraf ve ilmî surette ispat eden" bu kazı buluntusu eserini ve "yine Turfan fresklerinde görüldüğü gibi, boylu poslu, gümrah saçlı, Harezm Türklerinin manzarasını taşıyan"⁷⁴ yağlıboya tabloyu sergilenmek üzere Türk Ocakları'na hediye etmiştir.⁷⁵ (Fotoğraf 16-17-18). "Timur'un Mezarı Başında" tablosu Ankara'daki Türk Ocakları Merkez Binasının merdivenlerinin sahanlığına asılmıştır. Günümüzde Ankara Resim Heykel Müzesi Koleksiyonuna dâhildir. Uygur Freski ise Türk Ocağı'nın sahip olduğu diğer etnografik Türk kültür objeleri ile birlikte aynı bina içerisinde teşhir edilmek üzere vitrinlere yerleştirilmiştir. Eser günümüzde Ankara Etnografya Müzesi envanterine kayıtlıdır.

⁷²; *Politika*, 22.01.1930. Reşit Saffet [Atabinen], "Türklüğe Dair Bir Levha ve Bir Fresque Münasebetiyle", *Türk Yurdu*, S. 25-219 (Ocak 1930), s. 39-43.

⁷³ *Vakit*, 16.12.1929; *Hâkimiyyet-i Milliye*, 18.12.1929. Tablo ve Ressam ile ilgili bir değerlendirme için bkz. Elif Kök, "Ressam Vasili Vasilyeviç Vereşhagin'in (1842-1904) Çizgileriyle Timurlu Anıtları: Asya Kültürel Mirasının Belgelenmesi" *Art-Sanat*, S. 18 (2022), s. 284-286.

⁷⁴ Reşit Saffet [Atabinen], *a.g.m.*, s. 40.

⁷⁵ *Vakit*, 22.03.1930.

Gazi Hazretlerine Sovyet Şuralarının hediyesi

Timurun kabrini gösteren bu tablo geçen asrın maruf Rus ressamı "Veraşagin,, in en canlı eseridir

Sovyet Şuraları cümhuriyeti hariciye komser vekili Kara Han cenapları Ankaraya geldikleri zaman, Şuralar hükümetinin Gazi Hazretlerine hediye ettiği kıymetli bir tabloyu da beraber getirmiş ve Reisiçümbur Hazretlerine takdim etmişti.

Birinci derecede bir üstat elinden çıkan bu levha, Semerkantte, Aksak Timurun türbesini göstermektedir.

On dokuzuncu asrın ikinci nısfında âlemşümül göhrët sahibi olmuş olan Rus ressamı "Veraşagin,, in eseridir. Bu ressamın eserlerinin büyük bir kısmı Moskovada Tetsiyadof müzesinde teşhir edilmektedir.

Rusyanın diğer müzelerinde de bir çok eserleri vardır. Bunların en meşhuru Gazi Hazretlerine takdim edilen tablodur. Resim çizgi nakış ve bilhasna Timurun mermer lâhdi kenarında derin bir huşu ile başlarını eğmiş ziyaretçilerin gösterdikleri hüznün itibarile dikkate ve takdire lâyıktır.

Şuralar hükümetinin Türk milli hareketinin reisi olan Gazi Hazretlerine kendi sanat hazinesinden büyük Türk tarihinde bu kadar maruf bir simaya ait emsalsiz bir eseri ayrı ayrı takdim etmesi, ifade ettiği mana dolayisile çok kıymetli bir dostluk tezahürüdür.

Bundan başka şuralar hükümeti Türkistanı Çinddeki Turfan hafriyatından çıkmış bir duvar resmini de göndermiştir.

Bu resim Uygur Türklerinin Buda dinine salık oldukları zaman yaptıkları duvar levhalarından bir parçadır. Başının etrafı bir haç ile çevirmiş bir zati gösteren bu resim çizgi itibarile Çinden İrana kadar yapılan bütün memleketlerdeki kilâsk eserlerde olmakla beraber Turan Türklerinin resim sahâsında ne kadar mahâse sahibi olduklarını gösterir.

Reisiçümbur Hazretleri her ikisini de ayrı ayrı takdim buyurmuşlardır.

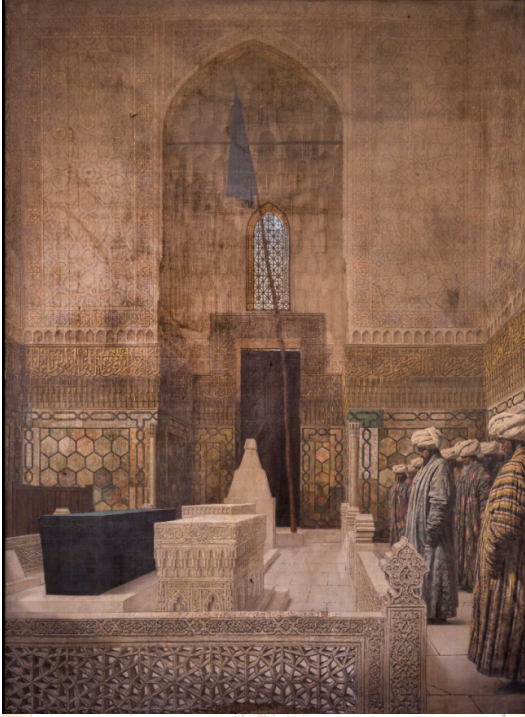

Timurun kabri önünde

Turfan hafriyatından çıkan "Fresk,,

Fotoğraf 16. "Gazi Hazretlerine Sovyet Şuralarının Hediyesi".
Kaynak: *Politika*, 22.01.1930.

Fotoğraf 17. Rus Ressam Vasil Vasilyeviç Vereşhagin'in (1842-1904) "Timur'un Mezarı Başında" Tablosu.

Kaynak: *Ankara Resim ve Heykel Müzesi Koleksiyonu.*

Fotoğraf 18. Turfan'da Yapılan Kazılarda Bulunan Bir Uygur Freski.

Kaynak: *Ankara Etnografya Müzesi Koleksiyonu.*

1932 yılında ise Gazi'ye, İzmir Belediye Reisi Behçet Salih Bey tarafından İzmir'in 17. yüzyıldaki durumunu resmeden baskı bir gravürün büyütülmüş kopyası hediye edilmiştir.⁷⁶ Atatürk'e hediye edildiğini bildiğimiz bir başka eski eser de bir "pyksis" yani pişmiş toprak bir kadın itriyat yahut süs kavanozudur. Adana tüccarlarından birinin elinde iken Atatürk'e hediye edilmek üzere Adana'dan yollanan bu mitolojik tasvirlerle bezenmiş Roma eseri, daha sonra -muhtemelen Atatürk'ün yönlendirmesi ile- Ankara Arkeoloji Müzesi tarafından satın alınmıştır.⁷⁷ Yine Kayseri'den Kazım Kızılırmak isimli vatandaş bulduğu bir taş eseri 1938 Haziran'ında Gazi Paşa'nın ikametgâhı olan Dolmabahçe Sarayı'na göndermiştir. Elimizdeki belgeden tafsilatını bilemediğimiz taş, incelenmesi için İstanbul Arkeoloji Müzelerine gönderilmiştir.⁷⁸ (Belge 2).

Atatürk'ün sadece kendisine hediye edilen eserleri değil zaman zaman şahit olduğu eski eser hediyelerine de müdahil olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 1931 yılı yaz aylarında Doktor Bekir ve Mustafa Beyler tarafından merkezi Diyarbakır'da yer alan I. Umumi Müfettişliği'ne hediye edilen kılıç, Gazi tarafından ziyaretinde incelenmiş, haiz olduğu tarihî kıymeti hasebiyle Ankara Etnografya Müzesi'ne verilmesini istemiştir. Kılıç teslim alınarak müzeye konulmuştur.⁷⁹ (Belge 3). Yine Tahsin Öz'ün bir makalesinde aktardığına göre, 19. yüzyılın meşhur saat ustalarından Mevlevi Ahmed Eflâki Dede'nin "11" sıra numarası verdiği, yapısı ve formu itibariyle önemli bir saat Atatürk'ün yönlendirmesiyle İş Bankası tarafından satın alınmıştır.⁸⁰ Öz, bu yönlendirme için bir tarih vermez ancak saate sahip olan antikacı Nurettin Rüştü Büngül, 1936 yılında Cumhuriyet Gazetesinde fotoğrafları ile birlikte saatin tanıtımını yapan bir yazı yayımlamıştır.⁸¹ Formu, mekanizması, ana kadran üzerindeki kürenin dört yanındaki dört ayrı saati ve farklı tertibatları olması itibariyle Gazi'nin ilgisini çektiği anlaşılan saat zikredildiği üzere yönlendirmesi ile Türkiye İş Bankası tarafından satın

⁷⁶ *Milliyet*, 01.02.1932; *Vakit*, 03.02.1932; *Vakit*, 04.02.1932.

⁷⁷ Remzi Oğuz Arık bir makale ile eseri tanıtmıştır. Bkz. Remzi Oğuz Arık, "Adana'dan Gelen Vazo", *Türk Tarih, Arkeografya ve Etnografya Dergisi*, S. 3, (1936), s. 227.

⁷⁸ CBA, 725333 (13.06.1938).

⁷⁹ CBA, 561598 (11.07.1931).

⁸⁰ Tahsin Öz, "Topkapı Sarayı Müzesinde Türk Saatleri", *Yeni İstanbul*, 22.01.1951.

⁸¹ *Cumhuriyet*, 02.07.1936.

alınmıştır.⁸² (Fotoğraf 19). Bu bağlamda Atatürk'ün eski eser meraklısı olmakla birlikte bu merakının şahsi zevklerini tatmin eden bir koleksiyoner olmaktan ziyade halkın Türk tarihini ve sanatını maddi delilleriyle müzelerde öğrenmesini sağlamak yönünde olduğu anlaşılmaktadır.

Zikredilen *tarihi eserlerin müzelere hediye edilmesi* örnekleri ile birlikte bir tarihi objenin Atatürk'ü gerçekten etkilediği⁸³ ve geçici de olsa bir süreliğine bu esere sahip olmayı arzu ettiği anlaşılmaktadır. Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü (1928-1953) Tahsin Öz'ün hatıralarında naklettiğine göre, I. Dünya Savaşı'ndan itibaren İstanbul'da çeşitli askerî birimlerden toplanan pek çok tarihî çadır müdürlüğü döneminde Topkapı Sarayı'na devredilmiştir. Aralarında padişahlara ait olanların da bulunduğu çadırların envanter kayıtlarının yapıldığı sırada silah seksiyonunun tasnifinde çalışan Münih Askeri Müzesi Müdürü Hans Stöcklein bunların kurulmasını istemiştir. Kubbealtı ile Babüsselam arasına kurulan çadırlar basının da ilgisini çekmiş fotoğrafları ile beraber gazetelerde haber olarak yer almıştır.⁸⁴

Yine Öz'ün aktardığına göre, Atatürk bu çadırların kurulduğunu haber alınca bir pazar sabahı memurlarından birini göndererek II. Mahmud devrine ait bir çadırın Yalova'ya gönderilmesini istemiş, talebin ardından Müdür Tahsin Bey eserler açısından hoşnut olmadığı bu durumu engellemek için Şükrü Naili Paşa ile görüşmüş ancak başarılı olamamıştır. Bu noktada Zarif Orgun ve Tahsin Öz, Atatürk'ün başka hiçbir kaynakta yer almayan bir Topkapı Sarayı ziyaretinden bahsetmektedir. Buna göre aradan geçen birkaç günün ardından Gazi saraya bizzat gelerek çadırları detaylıca incelemiştir.⁸⁵ Ziyaretin tarihi hakkında bilgi vermeyen Müdür Tahsin Öz,

⁸² Günümüzde Türkiye İş Bankası Müzesi koleksiyonuna dahil olan 000050 envanter numaralı saatin tespitinde yardımları için Türkiye İş Bankası Müzesi Koleksiyon Yöneticisi Cihan Çolak'a teşekkür ederiz.

⁸³ İbrahim Hakkı Konyalı, Tarih Hazinesi dergisinde yayınladığı bir makalesinde kaynak göstermeden, Topkapı Sarayı Hazine bölümünde sergilenen iki el aynasının Atatürk'ün dikkatini çektiğini ve çok beğendiğini kaydeder. Bunlardan biri 2/1786 envanter numaralı üzerlerinde 12 burç tasviri bulunan 14. Yüzyıl Memluk eseri iken diğer 2/2893 envanter numaralı 1543/1544 tarihli fildişi el aynasıdır. Bkz. İbrahim Hakkı Konyalı, "Atatürk'ü Büyüleyen İki Tarihi Ayna", *Tarih Hazinesi*, S. 2, (Aralık 1950), s. 80-82.

⁸⁴ *Anılarıyla Tahsin Öz*, yay. haz. Erdem Yücel, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 93.

⁸⁵ *a.g.e.*, s. 94; Zarif Orgun, "Atatürk Topkapı Sarayı'nda", *Türk Kültürü*, S. 223-224 (1980-1981), s. 30-31.

Gazi'yi karşılamasının ardından eserlerin kumaşları ve işlemleri hakkında bilgi verdiğini kaydederek, hatıralarında yaşananları şöyle anlatır:

“İlk sual, bu hangi tarihte yapılmıştır? Çok eski değil, içindeki kitabeden anlaşıldığına göre (1246) 1830 tarihinde Mahmut II. zamanı yapılmıştır. Fakat bugün böyle bir otağ yapmak değil, dışında bulunan “cingâri” denilen yeşil bezin bile nasıl yapıldığını ancak kitaplarda okuyoruz. Çemberlitaş'da Elçiler Hanı arkasında bulunan bir imalâthanedede içine merdivenlerle inilen kazanlarda bakır mürekkebatı ile bu yeşil bezlerin su geçmez bir hale getirilmekte olduğunu izah ettim. Çadırın içinde de işlemlerin karakterini belirttim. Vatani düşman istilâsından kurtaran yüce kumandan derhal “Hayır bunu istemem” buyurdular. Böyle sanat kıymeti bulunmayan ve bugün kullanılmasında sakınca görülmecek olanlar varsa gönderilmesini emrettiler. Nitekim bir müddet sonra basit iki çadır gönderildi bir müddet sonra iade edilmiştir.”⁸⁶

Fotoğraf 20. Askerî Müze (Aya İrini) Önünde Çadırlar.

Kaynak: Suna ve İnan Kıraç Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Fotoğraf Koleksiyonu CFA_002530. (Tarihsiz)

Fotoğraf 21. “Tarihi Çadır Dün Halka Açıldı”

⁸⁶ Tahsin Öz, “Ulu Önder Ata'nın 30. Ölüm Yıldönümü Dolayısıyla Sanat Varlıklarımıza Dair Görüş ve Direktifleri”, *Belleten*, S. 128, (1968), s. 471.

Tahsin Öz'ün hatıralarında anlattığı ve Zarif Orgun'un da makalesinde bahsettiği bu talep ve sonrasında yaşananlar diğer kaynaklarda farklı şekilde teyit edilmektedir. Tahsin Bey'in bahsettiği şekilde Topkapı Sarayı silah koleksiyonunun tasnifi sırasında (1928) Kubbealtı ile Babüselam arasına kurulan otağ-ı hümayunlara dair bir gazete haberi bulunmazken; Askerî Müze olarak kullanılan Topkapı Sarayı'nın I. avlusundaki Aya İrini'nin önüne Askerî Müze envanterine kayıtlı 17. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen sadrazam çadırlarının 1932 yılı Mart ve 1935 yılı Temmuz aylarında iki kez kurulduğu görülmektedir. Bu iki ilginç sergi de basın ilgisini çekmiş, çadırlar günlerce gazetelerde genişçe yer bulmuşlardır.⁸⁷ (Fotoğraf 20-21). Yine Öz'ün hatıralarında zikrettiği "Böyle sanat kıymeti bulunmayan ve bugün kullanılmasında sakınca görülmeyecek olanlar varsa gönderilmesini emrettiler" ifadesinin de doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1930 yılı yaz aylarında padişahlara ait çadırların Yalova'ya nakledildiği diğer hatıralar ve belge niteliğindeki fotoğraflar üzerinden

Fotoğraf 22. Atatürk Yalova'da Misafirleri ile Birlikte İkamet Ettiği Köşkün Kaydırılmasını İzlerken Arkada Otağ-ı Hümayun Seçiliyor (8 Ağustos 1930).

Kaynak: https://isteaturk.com/gorseller/1511621252_ataturk.jpg [Erişim tarihi: 26.03.2023]

⁸⁷ *Milliyet*, 24.03.1932; *Akşam*, 20.04.1932; *Milliyet*, 15.04.1932; *Milliyet*, 20.04.1932; *Son Posta*, 31.05.1932; *Milliyet*, 01.06.1932; *Cumhuriyet*, 07.07.1935; *Zaman*, 07.07.1935; *Akşam*, 13.07.1935.

tespit edilebilmektedir. Keza Fethi Okyar hatıralarında Yalova’da gördüğü otağ-ı hümayunu şu sözlerle anlatmaktadır:

“...O gün (24 Temmuz 1930), öğleden sonra Gazi bana otomobille Yalova’daki çiftliklerini gezdirdi. Araziyi, yapılan binalar ve altına kızaklar konarak bir küçük köşkün 510 metre mevkiini tebdil için nasıl çalışıldığını gördük. Sonra köşkün yanında kurulmuş olan eski sultanlara ait iki güzel çadırın içinde istirahat ettik. Çadırların her biri birer nefis sanat eseri idi. Biraz istihattan sonra otomobil ile Yalova Kaplıcalarına döndük.”⁸⁸

Gerçekten de Yalova’da Atatürk Köşkü’nün taşınması sırasında çekilen fotoğraflarda arka planda tarihî çadırlar görülmektedir. (Fotoğraf 22). Fotoğrafta fark edilen çadırlardan biri Tahsin Öz’ün bahsettiği gibi tarihî niteliği olmayan bir çadır değil, 18. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen ve günümüzde Topkapı Sarayı Müzesi envanterine kayıtlı 29/7 ya da 29/8 envanter

Fotoğraf 23. Topkapı Sarayı Müzesi Envanterine Kayıtlı 29/8 Envanter Numaralı Otağ-ı Hümayun.

Kaynak: *Turkish Cultural Foundation Nurhan Atasoy Dia Arşivi*
<http://www.turkishculture.org/dia/index.php> [Erişim Tarihi 26.03.2023]

⁸⁸ Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye: Fethi Okyar’ın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1997, s. 97.

numaralı otağ-ı hümayunlardan biridir.⁸⁹ (Fotoğraf 23). Sultanlara ait çadırların kısa süreli de olsa 1930 yılı yaz aylarında Yalova'ya nakledildiği, Atatürk'ün kullanımına tahsis edildikten sonra Topkapı Sarayı'na iade edildiği anlaşılmaktadır.

Atatürk'ün hayatında antikaların yer aldığı son mekânlardan biri de Savarona yatıdır. Bilindiği üzere Cumhurbaşkanlığı yatı olarak Gazi'nin yaşamının son günlerindeki ikametgâhlarından biri olan yat, Haziran 1938'de İstanbul'a getirilmiştir.⁹⁰ Savarona'nın ilk sahibesi Amerikalı milyoner Emily Roebling Cadwalader aynı zamanda bir antika meraklısı olduğu için yat henüz kızakta, inşa aşamasında iken çeşitli ülkelerden tarihî kıymete haiz pek çok eşyayı yatın dekorasyonunda kullanmak için bir araya getirmiştir. Örneğin yemek salonu tamamıyla XV. Louis tarzında mobilyalar ile döşenmiştir.⁹¹ Yatak odası ise XVI. Louis stilindeki mobilyalardan oluşmaktaydı.⁹² Savarona yatında bulunan bu tarz antika eşyanın ve Atatürk'ün diğer eşyalarının sonraki yıllarda kaybolduğu anlaşılmaktadır.⁹³

Atatürk'ün Dolmabahçe Sarayı'nda hayatının son günlerini geçirdiği hasta yatağında dahi eski eserlerle ilgilendiği görülmektedir. Örneğin Afet İnan'ın kendisine Arif Müfit Mansel'in Trakya tümülüslerinde yaptığı kazılar neticesinde çıkardığı eserlerden bahsetmesi üzerine ilgi göstermiş ve bir kısmını İstanbul Arkeoloji Müzelerinden getirterek görmüştür. Gelen eserlerden bilhassa üzerinde La Fontaine hikâyelerinden birini hatırlatan -bir vazo etrafında duran tilki ile leylek- tasviri yer alan yüzük ilgisini çekmiştir.⁹⁴

⁸⁹ Taciser Onuk, *Osmanlı Çadır Sanatı (XVII-XIX. Yüzyıl)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2005, s. 103; Nurhan Atasoy, *Otağ-ı Hümayun: Topkapı Sarayı Müzesi Has Ahurlar 22 Kasım 2000-22 Mayıs 2001*, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, (Sergi Kataloğu) s. 8-13. Otağ-ı hümayunun tespit edilmesinde yardımları için Topkapı Sarayı Müzesi Çadırlar Koleksiyonunda uzun yıllar sorumlu uzman olarak çalışan Sanat Tarihçisi Kıymet İşeri'ye teşekkür ederiz.

⁹⁰ Rifat N. Bali, *Savarona: Atatürk'e Son Armağan*, Libra Kitap, İstanbul 2010.

⁹¹ *İkdam*, 19.08.1939. Aynı kaynakta takımın bizzat Kral XV. Louis'nin yemek takımı olduğu iddia edilmekle birlikte, bu bilginin doğruluğu teyide muhtaçtır.

⁹² *Cumhuriyet*, 03.30.1938.

⁹³ Yatta bulunan tarihi eşyaların akabeti için bkz. Rifat N. Bali, *Savarona: Atatürk'e Son Armağan*, s. 14-17; Alaattin Arıkan, *Atatürk'ün Yatı Savarona*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2014, s. 118-124.

⁹⁴ Afet İnan, *Tarihten Bugüne*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1970, s. 187.

S o n u ç

Osmanlı toplumunda ilk olarak yaşanan evi zengin göstermek amacıyla başlayan antika toplama merakı, Cumhuriyet döneminden itibaren “sınırları daha belirli çerçevelerle çizilmiş ve ilgi alanına göre eski eser biriktirme” olarak tanımlayabileceğimiz koleksiyonerliğe dönüşmüştür. Ancak zikredilen koleksiyonerlik faaliyetleri henüz bir denetime tabi kurumsal bir nitelik kazanmadığından Türk el sanatlarının özelliklerinin ortaya konulmasında en önemli görevi üstlenecek taşınabilir eski eserlerin ihmal edilmesi ve çoğunlukla yurtdışına kaçırılması sonucu doğmuştur.

Makale boyunca Cumhuriyetin ilk on beş yılında devlet adamları ve toplumda mevki sahibi olan çeşitli meslekten insanların koleksiyonerliğine dair örnekler verilmiştir. 1928 ile 1953 yılları arasında Topkapı Sarayı Müzesi'nin müdürlüğünü yürüten Tahsin Öz'ün ifadesi ile “Türk sanat eserleri arasında bir huzur hissettikleri anlaşılır”⁹⁵ Gazi'nin, -sahip olduğu imkânlar da göz önünde tutulacak olursa- Türk tarihine derin bir ilgisi olmasına rağmen bu ilgiyi mücessem bir hale getirecek bir antika koleksiyonuna sahip olmaması oldukça dikkat çekicidir. Tereke kayıtları ve müze eserleri üzerinden yapılan incelemede Çankaya Köşkü'nde dekoratif ve kullanım amaçlı olarak bazı antika parçaların kullanıldığı görülmektedir. Bu grup eserlerin dışında “Afet İnan'ın Kütüphanesi ve Entim Salonu” olarak geçen mekândaki vitrinler içerisinde bulunup kayda alınan çini, taş ve çanak çömlek parçaların Afet Hanım'ın yaptığı ilmi çalışmalarda kullanılmak üzere köşke getirilmiş olan arkeolojik parçalar olduğu anlaşılmaktadır. Yine bu tereke kayıtlarında yer alan dördüncü grup antika, köşkün “Resim Salonu” olarak geçen salonunda yer alan ikinci vitrin içerisinde sayılmış olan Atatürk'e hediye gelen murassa kılıç, pala gibi silahlar arasında yer alan bir grup eski ateşsiz silahtır. Zikredilen tüm bu eser grupları arasında 14. yüzyıla tarihlenen seladon tabaklar hariç tutulacak olursa tamamı geç tarihli olan bu az sayıdaki antikaların bir kısmı hediye olarak gelmiş, bir kısmı saraylardan nakledilmiş az bir kısmı da piyasadan alınmış olmalıdır. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün kendisine gelen ciddi tarihi eser hediyelerini müzelere bağışlaması, beğendiği bir saati

⁹⁵ Tahsin Öz, “Atatürk'ün Topkapı Sarayı Müzesi'ni Ziyareti”, *Tarih Dünyası*, S. 23, (Nisan 1951), s. 978.

konutu olan köşke kazandırmak yerine kültür tarihimize bir kazanç amacıyla İş Bankası'na satın aldırması, eski eserlere meraklı olmakla birlikte bu ilgisini şahsi zevklerini tatmin eden bir koleksiyoner olmaktan ziyade halkın Türk tarihini maddi delilleriyle öğrenmesini istediği yönünde değerlendirilmelidir.

İyi bir kurmay olan Atatürk'ün antika hususunda da -kendisine hediye getiren Buhara Elçisi'nin de belirttiği üzere- "Kahraman Gaziler silâhtan başka bir şeyden hoşlanmadıkları için" genellikle silah, çadır ve saat gibi askerî kökenli objeleri tercih etmesi dikkate değerdir. Şüphesiz Anıtkabir Müzesi ile Çankaya Köşkü Müzesi başta olmak üzere diğer müzelerde muhafaza edilen Atatürk'e ait eşyaların üzerinde yapılacak yeni incelemeler bu konudaki bilgimizi daha da genişletecektir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün, Türk sanatının mahiyetinin doğru anlaşılması üzerine çalışmaları ve desteği ortaya çıkarılacak yeni bilgi ve belgeler ile halen araştırılmaya değer bir konudur.

KAYNAKÇA

- Anılarıyla Tahsin Öz*, Yay. Haz. Erdem Yücel, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009.
- Anıtkabir Atatürk Müzesi Kataloğu*, Anıtkabir Komutanlığı, Ankara 1994.
- ARIK, Remzi Oğuz, "Adana'dan Gelen Vazo", *Türk Tarih, Arkeolografya ve Etnografya Dergisi*, S. 3, (1936), s. 270-277.
- ARIKAN, Alaattin, *Atatürk'ün Yatı Savarona*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2014.
- ATASOY, Nurhan, *Otağ-ı Hümayun: Topkapı Sarayı Müzesi Has Ahurlar 22 Kasım 2000-22 Mayıs 2001*, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul 2009, (Sergi Kataloğu).
- Atatürk Terekesi: Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı Anısına*, Cumhurbaşkanlığı, Ankara 2006.
- Atatürk'ten Kültürel Miras: Çankaya Köşkü'nün Halıları*, Cumhurbaşkanlığı, Ankara 2006.
- AYHAN, Ahmet, *Topkapı Sarayı Müzesi Silah Koleksiyonu*, Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü, İstanbul [t.y.].

- [ATABİNEN], Reşit Saffet “Türklüğe Dair Bir Levha ve Bir Fresque Münasebetiyle”, *Türk Yurdu*, S. 25-219 (Ocak 1930), s. 39-43.
- BAKIR, T. Sitare, *İzmit Çinileri ve Gülbenkyan Koleksiyonu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- BALİ, Rifat N., *Savarona: Atatürk’e Son Armağan*, Libra Kitap, İstanbul 2010.
- BALİ, Rifat N., *Türkiye’de Antikacılar, Koleksiyonerler ve Müzayedeler (1929-1980): Haberler-Yazılar*, Libra Kitap, İstanbul 2021.
- BARDAKÇI, Murat, *Reddimiras*, Turkuvaz Kitap, İstanbul 2023.
- CAN, Nurettin, *Eski Eserler ve Müzeler ile İlgili Kanun Nizamname ve Emirler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1948.
- Cumhurbaşkanlığı Tarihi 1923-2005*, Cumhurbaşkanlığı, Ankara 2006.
- ÇAL, Halit, “Osmanlı Devleti’nde Âsâr-ı Atıka Nizamnâmeleri” *Vakıflar Dergisi*, S. 26 (1997), s. 391-400.
- Çankaya: *Reisicumhur Köşkü*, Yapı ve Kredi Bankası, [İstanbul t.y.]
- Çankaya’nın Hazineseri: *Köşk Koleksiyonundan Seçme Eserler*, Cumhurbaşkanlığı Yayınları, Ankara 2014.
- DERİN, Haldun, *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken 1933-1951*, Yay. Haz. Cemil Koçak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- G. A., “Kolleksiyon Merakı”, *Ulus*, 28.03.1938, s. 5.
- İNAN, A. Afet, *Tarihten Bugüne*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1970.
- KARINCALI, Ünal, *Cumhurbaşkanlığı Makamı Olarak Dolmabahçe Sarayı ve Atatürk*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, İstanbul 2011.
- KONYALI, İbrahim Hakkı, “Atatürk’ü Büyüleyen İki Tarihi Ayna”, *Tarih Hazinesi*, S. 2, (Aralık 1950), s. 80-82.
- KÖK, Elif, “Ressam Vasili Vasilyeviç Vereşçagin’in (1842-1904) Çizgileriyle Timurlu Anıtları: Asya Kültürel Mirasının Belgelenmesi” *Art-Sanat*, S. 18 (2022), s. 263-294.
- KRAHL, Regina – AYERS, John – ERBAHAR, Nurdan, *Chinese Ceramics in The Topkapi Saray Museum, Istanbul: A Complete Catalogue Volume 3: Qing Dynasty Porcelains*, Sotheby’s Publications, London 1986.
- OKYAR, Osman- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye: Fethi Okyar’ın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1997.
- ONUK, Taciser, *Osmanlı Çadır Sanatı (XVII-XIX. Yüzyıl)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2005.

- ORGUN, Zarif, "Atatürk Topkapı Sarayı'nda", *Türk Kültürü*, S. 223-224 (1980-1981), s.29-33.
- ÖZ, Tahsin, "Atatürk'ün Topkapı Sarayı Müzesi'ni Ziyareti", *Tarih Dünyası*, S. 23, (Nisan 1951), s.977-978.
- ÖZ, Tahsin, "Atatürk ve Türk Sanatları", *Bellekten*, S.80, (1956), s. 585-598.
- ÖZ, Tahsin, "Ulu Önder Ata'nın 30. Ölüm Yıldönümü Dolayısıyla Sanat Varlıklarımıza Dair Görüş ve Direktifleri", *Bellekten*, S. 128, (1968), s. 469-474.
- ÖZKAN, Süleyman, "Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Koleksiyonculuğu", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.19/2 (Haziran 2004), s. 65-86.
- Saray Mutfaqları / Matbah-ı Amire*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul 2014.
- SIÇRAYIK, Anılcan,- Türkmen, F. Nalân, "Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Sanatı Tarihi: Teorik Çalışmaları ve Araştırmacılarla Temasları", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 9, (2022), s. 329-364.
- SIÇRAYIK Anılcan,- Türkmen, F. Nalân, "Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Sanatı Tarihi: Tetkik Gezileri ve Eser İncelemeleri", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 10, Cumhuriyet'in 100. Yılı Özel Sayısı, (Ekim 2023), s. 168-202.
- SIÇRAYIK, Anılcan, *İstanbul'da Eski Eser Tahribi (1908-1938)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- ŞENOL, Barış, *Türkiye'de Arkeolojik Eser Koleksiyonculuğu*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2021.
- TEKİN, Fatma Aytamur, *1869-1878 Yılları Arasındaki Tereke Kayıtlarına Göre Milas'ta Sosyo-Ekonomik Hayat*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2020.
- TOPUZLU, Cemil, *İstibdat Meşrutiyet Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Yay. Haz. Aykut Kazancıgil-Hüsrev Hatemi, Arma Yayınları, İstanbul 1994.
- TOSUN, Çiler Buket- ÖZSU, Arda Can, "Cumhuriyet Döneminin Art Deco Mobilya Tasarımları: Selahattin Refik Sırmalı ve Atatürk'ün Çalışma Odası", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, S. 2 (2) 2014 Ankara, s. 216-235.

UŞAKLIGİL, Halid Ziya, *Saray ve Ötesi*, İnkılap ve Aka, İstanbul 1965.

Yalova Atatürk Köşkleri, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, İstanbul 1993.

A r ş i v l e r

Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi Dijital Arşivi-Aziz Ogan Koleksiyonu

OGNIZM0202706, (t.y).

OGNIZM0202708 (1928)

Cumhurbaşkanlığı Arşivi

536808 (t.y.).

537396 (18.02.1338)[1921].

537396 (18.02.1338/1921).

590576 (05.03.1931).

561598 (11.07.1931).

561598 (11.07.1931).

608520 (15.07.1931).

589894 (16.11.1931)

589993 (26.11.1931).

568866 (23.12.1931).

725333 (13.06.1938).

725333 (13.06.1938).

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

30-18-1-1/14-37-3 (10.06.1925).

30-18-1-1/26-63-11 (20.11.1927).

30-18-1-2/2-15-22 (13.02.1929).

30-18-1-2/28-37-16 (17.05.1932).

30-18-1-2/34-14-19 (04.03.1933).

Elektronik Kaynaklar

https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1893-1205-1

Gazete Koleksiyonları

Anadolu'da Yenigün, 08.01.1922.

Akşam, 25.06.1929.

Akşam, 20.04.1932.

Akşam, 13.07.1935.
Basiret, 24.02.1876.
Cumhuriyet, 24.06.1929.
Cumhuriyet, 07.07.1935.
Cumhuriyet, 05.07. 1936.
Cumhuriyet, 02.07.1936.
Cumhuriyet, 30.03.1938.
Cumhuriyet, 17.12.1938.
Hâkimiyet-i Milliye, 08.01.1922.
Hâkimiyet-i Milliye, 18.12.1929.
İkdam, 24.10.1920.
İkdam, 11.01.1922.
İkdam, 19.08.1939.
Milliyet, 01.02.1932.
Milliyet, 24.03.1932.
Milliyet, 15.04.1932.
Milliyet, 20.04.1932.
Milliyet, 01.06.1932.
Politika, 22.01.1930.
Son Saat, 10.01.1929.
Son Posta, 31.05.1932.
Tan, 02.07.1937.
Tan, 23.07.1937.
Tevhid-i Efkâr, 11.01.1922.
Ulus, 28.03.1938.
Vakit, 09.01.1922.
Vakit, 16.12.1929.
Vakit, 22.03.1930.
Vakit, 03.02.1931.
Vakit, 04.02.1932.
Yedigün, 04.09.1935.
Zaman, 07.07.1935.

“GAZI MUSTAFA KEMAL ATATURK AND TURKISH ART HISTORY: PORTABLE
CULTURAL OBJECTS (ANTIQUITIES)”

Abstract

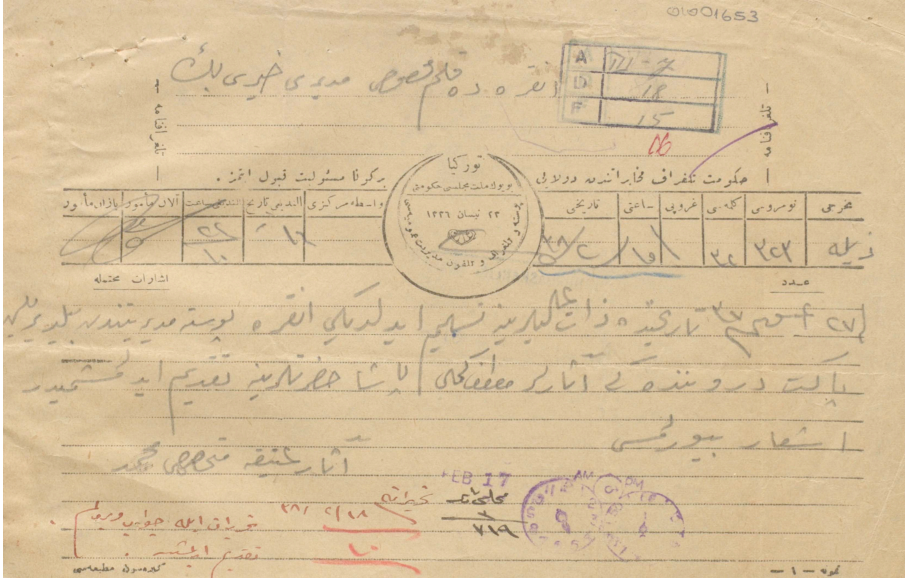
There have been various publications on Atatürk's interest in the history of Turkish art, museums and old buildings. However, there is no publication on his relationship with portable old cultural objects (antiques). The interest in collecting antiques as a part of decoration in Ottoman society started in the 19th century. In the Republic of Turkey, this turned into "collecting". Despite the efforts of the Ottoman Empire to prevent the export of antiquities abroad with the antiquities laws adopted by the Ottoman Empire, the export of ancient Turkish artifacts abroad could not be prevented, especially between 1912 and 1922, when there were constant wars in the Ottoman geography. This situation caused the loss of these artifacts, which would play the most important role in revealing the characteristics of Turkish handicrafts. In such a period, the relationship of President Gazi Mustafa Kemal Atatürk, who realized an important political transformation in Turkey, with portable Turkish cultural objects manufactured at least 100 years ago, which can be considered as "antiques" in accordance with the understanding of the period, forms the basis of this article. In the first fifteen years of the Republic, examples of antique collecting by political figures and people of various professions who held positions in society are given. Tahsin Öz, who was the director of the Topkapı Palace Museum between 1928 and 1953, says that it is understood that Atatürk felt a sense of peace among Turkish works of art. However, although Atatürk had a deep interest in Turkish history, it is quite remarkable that he did not have an antique collection to incarnate this interest. An examination of the probate records and museum artifacts reveals that some antique pieces were used for decorative and utilitarian purposes in the Çankaya Mansion. Some of these antiques must have come as gifts, some of them must have been transferred from former palaces, and a few must have been purchased from the market.

Considering the political and economic opportunities he had, it is interesting that President Atatürk was not a collector. He donated the antiques he received to museums. Thus, although he was an antiquities enthusiast, this interest should be evaluated in the sense that he wanted the public to learn Turkish history with material evidence rather than being a collector satisfying his personal tastes. This study, which examines Atatürk's perspective on antiquities and the characteristics of the antiques he owned, includes new findings and re-evaluations. The main sources of the article are documents obtained from the Presidential Archives and published for the first time, daily newspapers of the period and research works.

Keywords

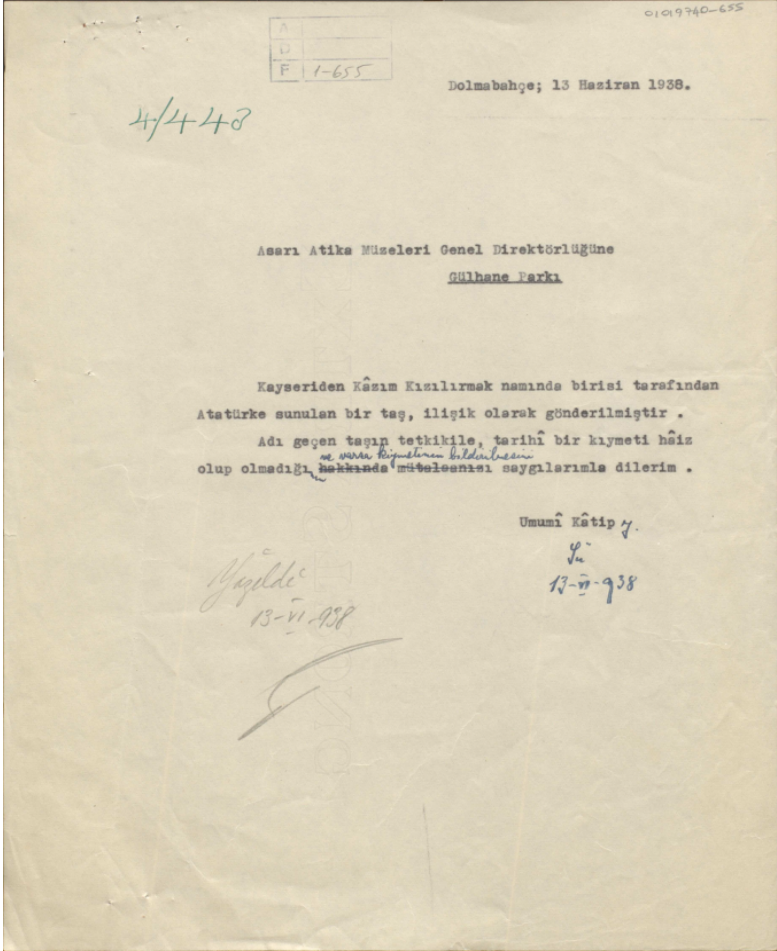
Atatürk, art history, Turkish art, museology, Topkapı Palace.

EKLER

Belge 1. Kendisini “Asar-ı Atika Mütchassısı” olarak tanıtan Mehmet Beyin, henüz TBMM başkanı olan Mustafa Kemal Paşa’ya Tokat Zile’den bir paket içerisinde eski gönderdiği eserlerin Paşa’ya takdim edilip edilmediğini sorduğu telgraf.

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 536808 (t.y.).

Belge 2. Kayseri'den Kazım Kızılırmak isimli vatandaşın Atatürk'e sunduğu bir taş eserin incelenmesi için İstanbul Arkeoloji Müzelerine gönderilmesine dair belge.

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 725333 (13.06.1938).

01015024-360

T. C.
Maarif Vekâleti
 A.A.ve Müzeler DAİRESİ
 85504 Umumi
 Hususi

Ankara: 11 / 7 / 1931

Hulâsa:Gönderilen Kılıncın
 müzeye konulduğu H :

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞİVİ
Yer No. : _____
Dos. No. : _____
Vesika No. : _____

Riyaseti Cümhur Umumî Kâtipliğine

2/7/931 tarih ve 4/392 sayılı tezkereleri cevabıdır:
 Doktor Bekir ve Mustafa Beyler tarafından birinci U-
 mumî Müfettişliğe tevdi edilerek Reisiscümhur Hazretleri
 tarafından tetkik ve haiz olduğu tarihi kıymeti hasebile
 Müzeye konması tensip buyurulan ve tarafı âlilerinden gön-
 derilen kılıncın teşhir edilmek üzere Ankara Asarıatika Mü-
 zesine teslim olunduğunu arz ve teşekkürlerime terdifen
 derin hürmetlerimi teyit eylerim Efendim.

H. Z.

Maarif Vekili
Esat

E.
 14 - VII - 1931
 D.
 4

A	V-3
D	80
F	1-356

Şü. 9/7/931
 (Hangi daire evrakına cevap teşkil ettiğinin tasrihi rica olunur.)

Belge 3. Atatürk'ün I. Umumi Müfettişlik Merkezi olan Diyarbakır'da gördüğü bir kılıcı inceleyerek tarihi kıymete haiz olması sebebiyle Ankara Etnografya Müzesi'ne kazandırması sebebiyle, Maarif Vekili Esat Bey'in Cumhurbaşkanlığına teşekkürüne dair belge.

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 561598 (11.07.1931).

Fotoğraf 19. Formu ve yapısı itibariyle Atatürk'ü etkileyen ve yönlendirmesi ile Türkiye İş Bankası tarafından satın alınan Mevlâî saat ustası Ahmed Eflâkî Dede'nin "11" sıra numaralı saati.

Kaynak: Türkiye İş Bankası Müzesi Koleksiyonu / 000050

HOW FAR IS THE FAR EAST TO THE NEAR EAST?
DYNAMICS OF JAPANESE-TURKISH RELATIONS
BEFORE IT'S OFFICIAL BEGINNING *

Emir KARAKAYA **

ABSTRACT

Japan and Turkey, are often recognized as two countries with friendly relations that are characterized by warmth and selflessness. Today, both countries have close cooperation but the current socio-political conditions between the two countries as well as the romanticized narratives of history overshadowed the complicated reality of the initial years of Japanese-Turkish relations. While we are approaching to the 100th anniversary of the Republic of Turkey and the 100th anniversary of the Turkish-Japanese relations, this study aims to comprehensively examine the unofficial years of the bilateral relations between 1873 and 1924, shedding light on the character of the initial years of it and elucidating the fundamental conditions that shaped these relations. In pursuit of this objective, this research relies on sources such as the Ottoman Archives, the Archives of the Japanese Ministry of Foreign Affairs, newspaper articles, and minutes from the Lausanne Conference. It demonstrates that the early stages of Turkish-Japanese relations were marked by two non-European empires struggling against 19th-century imperial powers, carefully evaluating each other's positions, evaluating the changing position and policies of each other within the international law and within the 19th-century global order by engaging in extensive political maneuvers and therefore preventing it to gain an official character. In this context, the study endeavors to present the early phases of Japanese-Turkish relations from an academic perspective, moving away from romanticized narratives.

Keywords

Ottoman-Japanese Relations, Nineteenth Century, Diplomacy, Imperialism, Extraterritoriality.

* Araştırma Makalesi. Makalenin geliş tarihi: 13.09.2023 / Kabul tarihi: 21.10.2023

This article is based on my thesis submitted to Boğaziçi University The Institute for Graduate Studies in Social Sciences successfully defended in June 2021 titled "Legal Modernization in the Early Meiji Period and the Japanese Research on the Mixed Courts of Egypt".

** Ph.D. Student at University of Wisconsin-Madison, ekarakaya@wisc.edu, (ORCID ID: 0000-0002-4439-2478).

Introduction

History can be romanticized in many ways. Especially if two friendly countries shared a “tragedy”, this experience might blur the realistic features of the history of diplomatic relations between two states. One good example is the Japanese-Turkish relations. Japan and Turkey are thought to be two countries with friendly relations to the extent that it has been romanticized in popular culture as one that is characterized by overwhelming kindness and otherness. Although both nations indeed have great sympathy for the other and both governments cooperate on many issues this perception is nevertheless not realistic and certainly disregards the initial phases of bilateral relations even before it assumed an official character in 1924. This article aims to revisit the Ottoman-Japanese relations between 1873 and 1924 to establish the true character of early relations and lay out the main conditions that shaped it.

The Japanese-Turkish relations from 1873 onwards were discussed by scholars such as Selçuk Esenbel whose works focus on the early phase of the Turkish-Japanese relations and the comparative analysis of Japanese and Ottoman modernizations, and especially on the period she defines as the years of “twilight diplomacy” or the unofficial years of the bilateral relations.¹ Misawa Nobuo’s works focus on almost all aspects of Turkish-Japanese relations including but not limited to the Ertuğrul disaster and its aftermath, the relationship between Sultan Abdulhamid II and the Meiji Emperor, Japanese subjects living in the Ottoman Empire such as Shotaro Noda and Torajiro Yamada, Japanese Language education in the Ottoman Empire.² A.

¹ For further reference see: Selçuk Esenbel, “Japanese Interest in the Ottoman Empire” *The Japanese and Europe Images Perceptions*, edited by Bert Erdstrom Surrey: Curzon Press Japan Library, 2000; Selçuk Esenbel, *The Rising Sun and the Turkish Crescent: New Perspectives on the History of Japanese Turkish Relations* Istanbul: Bogazici University Press, 2003; Selçuk Esenbel ed., *Japan, Turkey and the World of Islam: The Writings of Selçuk Esenbel. Vol. 3. Global oriental*, 2011.; Selçuk Esenbel, *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı Japonya’nın Türk dünyası ve İslam Politikaları*. Istanbul: İletişim, 2012.

² For further reading see: Nobuo Misawa, “Relations Between Japan and the Ottoman Empire in the 19th Century Japanese Public Opinions About the Disaster of the Ottoman Battleship Ertuğrul (1890) (Culture and Communication, Middle East Studies from East Asia).” *Annals of Japan Association for Middle East Studies* 18, no. 2 (2003): 9–19. doi:10.24498/ajames.18.2_9.

Merthan Dündar's works mostly focus on the bilateral relations in the late Ottoman and early republican era and especially the Türk-Tatar diaspora in Japan, Japan's Pan-Asianist Policies, and the Ottoman intellectuals and their perception of Japan.³ Sinan Levent's works mostly focus on the official years of Turkish-Japanese years, especially in connection to Japanese Turanism and Japanese policies on the Turkic and Muslim peoples.⁴ In addition to these scholars F. Şayan Ulusan Şahin⁵ and Umut Arık⁶ worked on the bilateral relations in a broader perspective. These scholars pointed out the complicated nature of bilateral relations from its initial years in the unofficial period up until the twentieth century, especially from the early to mid-twentieth century. One important shared conclusion that can be drawn from this

https://www.jstage.jst.go.jp/article/ajames/18/2/18_KJ00004403945/_article/-char/ja/; Nobuo Misawa, Göknur Akçacadağ. 2008. "The First Japanese Language Education in the Ottoman Empire (1891-92): Shotaro NODA's Lectures in the Ottoman Military School." *Bulletin of the Faculty of Sociology, TOYO University* 46 (1): 219-48; Nobuo Misawa, 2010. "Abdülhamid Dönemi İçin Kritik Bir Teferruat: Japon Kaynakları Işığında Ertuğrul Faciası." *Düşünen Siyaset* 27: 179-94; Nobuo Misawa, "The First Japanese who resided in the Ottoman Empire." *Mediterranean World*, XXI (2012); Nobuo Misawa, "Sultan II. Abdülhamid ve Japonlar", in Melek Özyetgin ed., *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi*, Cilt III, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2022, 131-136

³ For further reading see: Merthan A. Dündar, 2006. *Pan-İslâmizm'den Büyük Asyacılaşma: Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya*. İstanbul: Ötügen Neşriyat; Merthan A. Dündar, 2013. "On the Question of Prince Abdülkerim Effendi's Becoming the Emperor of Turkestan with Japan's Support." *Bilig* 66 (66): 79-92; Merthan A. Dündar, 2015. "Muhayyel Tarihe İtiraz: Ertuğrul Faciası, Yamada Torajiro ve Abdülhalim Noda Shotaro Üzerine." in *Doğu Asya'nın Politik Ekonomisi: Japonya, Çin ve Güney Kore'de Kalkınma, Siyaset ve Jeostrateji*, edited by K. Ali Akkemik, Sadık Ünay, Ergun Kocabıyık, and Meltem Aravi, 362-72. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları; Merthan A. Dündar, 2015. "An Essay on the Effects of the Meiji Modernisation upon Turkish Intellectuals." *Journal of the Meiji Jingu Intercultural Institute* 14: 137-49; Merthan A. Dündar, 2016. *Rus Japon harbinden alınan maddi ve manevi dersler ve Japonların başarılarının sebepleri*. İstanbul: Gece Kitaplığı.

⁴ For further reading see: Sinan Levent, in *Türkiye'de Japonya Çalışmaları Konferansı I*, ed. SelçukEsenbel, ErdarKüçükyalçın, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 341-360, 2012; Sinan Levent, 2015. *İkinci Dünya Savaşı Yolunda Japonya Cumhuriyet Gazetesi Üzerinden Türk Basınında Japonya İmajı 1933 1941*. İstanbul: Kitapdostu Yayınları; Sinan Levent, 2016. *Japon Turancılığı*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

⁵ F. Şayan, Ulusan Şahin. *Türk-Japon İlişkileri: (1876-1908)*. 1. baskı. Yayınlar Dairesi Başkanlığı kültür eserleri dizisi 315. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001.

⁶ Umut Arık, *A Century of Turkish-Japanese Relations: A Special Partnership*. Japan-Turkey Friendship Centenary Program Committee, 1991.

existing literature is that Ottoman-Japanese and later Turkish-Japanese relations were part of a larger global diplomatic multi-state relations and impacted by contemporary conditions and events. However, how did both states use their existing information on interstate relations in the 19th century to determine their policies against each other? By making use of the existing literature, this article will bring together this ongoing discussion on Japanese-Turkish relations together with the analysis of primary sources and through the use of archival materials obtained from the Ottoman Archives, Archives of the Japanese Ministry of Foreign Affairs, Japanese National Diet Library, and the minutes of the Lausanne Conference, this article will seek an answer to this question and conclude that the initial stages of Japanese-Turkish relations involved two non-European empires struggling against the nineteenth century imperial powers and was characterized by the careful assessment of the other's position, masterfully executed political maneuvers to prevent losing ground in their quest to abolish extraterritoriality or become a major imperial power, and therefore dictated unofficial diplomacy. This article will also show that it is necessary to consider Japanese-Ottoman relations within a broader context of late 19th-century interstate relations and therefore avoid an isolated approach. Moreover, the Ottoman-Japanese relations demonstrated that the diplomatic history of the nineteenth century was not just a story where non-European powers were passive entities. The Japanese-Turkish relations from 1873 to 1924 show that both countries used the existing paradigms of international relations to improve their positions vis-à-vis each other as well as against the other non-European and European powers. Therefore, it can be said that this article aims to contextualize the early phases of Japanese-Turkish relations by distancing it from the romanticized narratives and revealing the agency of the Japanese and Ottoman empires within the nineteenth-century global order and reinstituting it on a broader scale of 19th-century interstate relations.

J a p a n ' s E f f o r t s T o E s t a b l i s h F o r m a l R e l a t i o n s W i t h T h e O t t o m a n E m p i r e

Fukuchi Genichirō was the Japanese official who contacted the Ottoman Empire for the first time in 1873 with the Buddhist monk Shimaji Mokurai

even though he could never get the chance to meet a state official.⁷ The first stop of the duo was Greece. “Fukuchi met Greek Foreign Minister, who promised to assist them in their inquiries at the Greek Ministry of Justice.”⁸ The news of their arrival was also getting attention in the Ottoman media. A brief note about the arrival of Fukuchi Genichirō in the state-owned newspaper *Takvîm-i Vekâyi* was published.⁹ However, as Nakaoka Saneki also states, the Greek authorities were not so eager to help him, and as a result, Fukuchi decided to continue to the second stop: Istanbul. However, his timing could not be worse as he was unable to meet Foreign Minister Server Pasha since at that moment the Ottoman government was conducting negotiations with Russia.¹⁰

One issue about Fukuchi’s arrival in Istanbul is rather curious. As I have been looking for any mention of him or any Japanese official requesting to get an appointment with the Foreign Minister, or any news about his arrival in the newspapers, I was able to find no document, at least among the ones that were available to researchers, that is mentioning his name or any Japanese official or a monk in Istanbul. Looking into the Ottoman Archives, it was as if he never came to Istanbul.¹¹

⁷ On February 6, 1873(or Meiji 6) the leader of the Iwakura Mission, the mission that was brought together to discuss treaty revisions with the Great Powers, Iwakura Tomomi officially announced that Fukuchi was appointed to study the legal institutions and realities of Egypt and the Ottoman Empire and that the mission is also departing from Paris. Ministry of Foreign Affairs 外務本省, 日本外交文書デジタルアーカイブ 条約改正関係第1巻, *Nihon gaikō bunsho dejitaruākaibu jōyaku kaisei kankei dai 1-kan* (Digital Archive of the Japanese Diplomatic Documents Treaty Revision Volume 1), 岩倉大使等ヨリ三条太政大臣等宛 Iwakura Taishi-tō Yori Sanjō Dajōdaijin-tō ate, (From Ambassador Iwakura Addressing to Prime Minister of the Imperial Government Sanjo), 明治六年二月六日(February 2, 1873).

⁸ Saneki Nakaoka, “Japanese Research on the Mixed Courts of Egypt in the Earlier Part of the Meiji Period in Connection with the Revision of the 1858 Treaties,” *上智アジア学*, no. 6 (1988): 13.

⁹ *Takvîm-i Vekâyi*, “Mevâdd-ı Hâriciye (Foreign News),” April 7, 1873 February 8, 1290(AH), accessed October 20, 2020 His name is not mentioned, he is referred as “the secretary of the Japanese ambassadors.”

¹⁰ Nakaoka, *Ibid*, 13.

¹¹ Hopefully, with new documents opening to the access of researchers this can change and we can have a better understanding of Fukuchi’s contact with the Ottoman state.

Fukuchi wanted to continue his research even though he could not have an audience with the Foreign Minister but then the authorities of the Ottoman Empire warned him that it was forbidden by the state to have a look at the "laws and regulations" of the Commercial Mixed Tribunals of the Ottoman Empire.¹² Consequently, Fukuchi's stay in Istanbul was not going to produce the outcome he desired. After the way he was treated in Athens, he was not even taken into account by the Ottoman authorities. Later he would get help from the Russian Ambassador to Istanbul, Nikolay Ignatiev (1832-1908)¹³, and meet the Foreign Minister of Egypt at that time, Nubar Pasha¹⁴, which would lead him to his research on the Mixed Courts of Egypt.

Although this first encounter is quite valuable as it marks the beginning of what Selçuk Esenbel calls, twilight diplomacy¹⁵ or the first chapter of Japanese-Turkish relations, this article will analyze the "attempts" of the Meiji government to establish formal relations with the Ottoman Empire. This analysis will be done with the help of documents obtained from the Ottoman Archives and Japanese Archives. The purpose of this article is to understand the complex nature of the nineteenth-century global order and its impact on non-European interstate relations.

Although the Ottoman-Japanese relations never gained an official status, there was unofficial contact and several official attempts to establish relations in the second half of the nineteenth century. This period, as Esenbel's coinage indicates, is characterized by the diplomatic "struggle" between Japan and the Ottoman Empire over the establishment of formal relations and the signing of a commercial treaty of an "unequal" or "equal" nature which will be seen through document analysis.

¹² Nakaoka, *Ibid.*, 14.

¹³ Nikolai Ignatiev served as the ambassador of Russian Empire in Istanbul from 1864 to 1877. Chisholm, Hugh, ed. (1911). "Ignatiev, Nicholas Pavlovich". *Encyclopædia Britannica*. Vol. 14 (11th ed.). Cambridge University Press., 292.

¹⁴ Nubar Pasha is one of the influential people in Japan's first encounters with the Ottoman Empire and Egypt. He served both as a Foreign Minister and as a Prime Minister in Egypt. Chisholm, Hugh, ed. (1911). "Nubar Pasha". *Encyclopædia Britannica*. Vol. 19 (11th ed.). Cambridge University Press. 842-843.

¹⁵ Selçuk Esenbel, *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı: Japonya'nın Türk dünyası ve İslam Politikaları* (Istanbul: İletişim, 2012), 271-306.

Esenbel argues that extraterritoriality and the most favored nation clause characterized the relations between states that were not considered the "Great Powers" in the nineteenth century.¹⁶ This was indeed the case for the Ottoman Empire and Japan. The Ottoman state was reluctant to establish formal relations with Japan under the conditions of the nineteenth century because of these limitations dictated on the non-European states by the nineteenth-century global order.

Before Dawn: The Arrival of Fukuchi Genichirō to Istanbul

From Fukuchi's arrival in 1873 until the early twentieth century, Japan had requested to sign a commercial treaty with the Ottoman Empire several times by pointing out the fact that their subjects living in the Ottoman territories had no legal protection. As the course of the Japanese research on the Mixed Courts of Egypt suggests, the Meiji government was looking to the Ottoman Empire and Egypt as examples to learn from as they were dealing with the nineteenth-century global order and struggling to abolish extraterritoriality in their own country.

While acknowledging the imposition of an extraterritorial regime in the Ottoman Empire, Fukuchi blames the "despotic rule of the sultan".¹⁷ However, it can be said that Fukuchi has missed the point that the initial grants to the foreign merchants were transformed into capitulatory treaties only towards the mid-nineteenth century and that it was not the despotic rule that mainly caused the problem, it was the legal understanding of the empire that necessitated to place foreign merchants in a legal framework in the first place and as the trade balance changed significantly it was extended by new agreements and got to a point where it started to cause great problems for the Ottomans especially in the legal system.¹⁸ However, Fukuchi was not an isolated instance in his presumption that the Ottoman legal system was characterized by what Weber coined as qadi justice. This misconception combined with their educational and intellectual backgrounds shaped their

¹⁶ Esenbel, *Ibid*, 272-73.

¹⁷ Nakaoka, *Ibid* 14.

¹⁸ Edhem Eldem, "Capitulations and Western Trade," in *The Cambridge History of Turkey: The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, ed. Suraiya Faroqhi, The Cambridge history of Turkey v. 3 (Cambridge, UK, New York: Cambridge University Press, 2006), 297.

understanding of how the Ottoman justice system functioned. Hence, it would be correct to say that Fukuchi and many other Japanese statesmen and intellectuals of the time were seeing the Ottomans through European lenses.

One of the most significant figures in this earliest encounter between the Ottoman Empire and Japan was Nubar Pasha, who was the Egyptian Foreign Minister at the time. Thanks to Fukuchi and Nubar's encounter, the Japanese research on the Mixed Courts of Egypt became one of the critical turning points in the informal years of Japanese-Turkish relations and for Japanese legal modernization. Fukuchi was not the only Japanese officer who conducted on-site research on the Egyptian mixed courts. Two years after Fukuchi's research, the first official attempt from the Meiji government, as Misawa Nobuo says, with the Ottoman Empire was signaling a period of diplomatic struggle.¹⁹ Four years after Fukuchi's research, the new Meiji government ordered a British legal advisor, who was introduced to the Ottoman Ambassador to the British Empire by Terashima via a letter he sent to the Ambassador of Japan to Great Britain, Ueno Kagenori. In the letter Terashima stresses the need to establish relations with the Ottoman Empire and that he is sending a diplomat to study the legal institutions in Egypt.²⁰ This diplomat was John Richard Davidson who was hired by the Ministry of Technology and Industry as an advisor.²¹ He also conducted research and presented two reports on the Mixed Courts of Egypt to the ministry, the first of which was stating some realities of the mixed courts, he conducted this research almost two years after its establishment. Later, Nubar Pasha would

¹⁹ Misawa, Nobuo. "Relations Between Japan and the Ottoman Empire in the 19th Century Japanese Public Opinions About the Disaster of the Ottoman Battleship Ertugrul (1890) (Culture and Communication, Middle East Studies from East Asia)." *Annals of Japan Association for Middle East Studies* 18, no. 2 (2003): 9–19. doi:10.24498/ajames.18.2_9. https://www.jstage.jst.go.jp/article/ajames/18/2/18_KJ00004403945/_article/-char/ja/., 10.

²⁰ Ministry of Foreign Affairs 外務本省, 日本外交文書デジタルアーカイブ第8巻, 土耳其国トノ通交ニ関スル件 Nihon gaikō bunsho dejitaruākaibu dai 8-kan, Toruko kuni to no tsūkō ni kansuru ken (Digital Archives of the Japanese Diplomatic Documents Vol.8, Regarding the Matters Concerning Friendly Relations with Turkey), July 12, 1875 (明治8年七月十二日).

²¹ Pär Kristoffer Cassel, *Grounds of Judgment: Extraterritoriality and Imperial Power in Nineteenth-Century China and Japan*, Oxford studies in international history (Oxford, New York: Oxford University Press, 2012), 153.

also help the third Japanese official sent by the Meiji government to conduct research on the Mixed Courts of Egypt. This third research conducted in Egypt was carried out by Hasegawa Takeshi, who was the president of the Yokohama Court of First Instance²² in 1882. He prepared an important report after his on-site research in Egypt with the help of Nubar Pasha and his suggestions in the report occupied an important place in the late nineteenth-century diplomatic and legal history of Japan since the main agenda was still to abolish extraterritoriality. For all three, the path the Ottomans took was not appropriate for Japan, and Japan was in a better position than the Ottoman Empire.

Meiji-Ottoman Efforts to Establish Formal Relations

Renee Worringer argues that Ottoman-Japanese foreign relations have four phases. The first period was characterized by searching for guidance on their quest to abolish extraterritorial treaties which according to the author spans from the 1870s to 1880s. The second phase begins with the Ertuğrul disaster and ends with the Japanese victory in the Russo-Japanese War in 1905. While the third phase ended with the Young Turk Revolution of 1908, the last period ended in the 1910s as the author claims that Japan's interest faded away due to their preoccupation in East Asia.²³

Based on Esenbel's "twilight diplomacy" and Worringer's four phases, it can be argued that the Meiji-Ottoman relations have been characterized by the individual considerations of both countries from the beginning. Although with the Young Turk Revolution, the Ottoman foreign policy had become more uncompromising as Worringer states, below we will see that the Ottomans have always had an uncompromising attitude towards the Japanese when it came to establishing formal relations with an unequal

²² Yokohama Court of First Instance was the district court in city. Originally it was known as Kanagawa District court. It was renamed in the year 1876 as Yokohama District court and later "classified as the Yokohama Court of First Instance" with the introduction of the Meiji Code of Criminal Procedure. It had jurisdiction "over major misdemeanors and felonies." Röhl, *History of law in Japan since 1868*, 695-96 ; "At Yokohama where foreigners lived, he had to engage himself in complicated negotiations involving Japan and foreign countries, as well as deal with the problem of the revision treaties." Nakaoka, *Ibid* 34.

²³ Worringer, Renée. *Ottomans Imagining Japan*. New York: Palgrave Macmillan US, 2014. <https://doi.org/10.1057/9781137384607>, 82-83.

treaty. Therefore, I suggest dividing the unofficial years of bilateral relations, or years of “twilight diplomacy”, into three periods, which tend to be more transparent and porous. The first period “first encounters” is characterized by the first encounter based on the Japanese research on the Mixed Courts of Egypt and as Worringer suggested, was a learning period that lasted from 1873 to 1882 as it was the end of the Japanese research on the Mixed Courts of Egypt and when adopting the mixed courts were finally rejected by the Meiji government.. The second period from 1879 to 1910-was characterized by the diplomatic strategy of “pushing for an official treaty” where both sides were willing to establish formal relations but were unwilling to compromise their positions and the third period from 1910 to 1924 where both sides recognized each other’s positions and protected the “status quo of unofficial relations” which ended with the outbreak of the Great War. This work argues that unofficial relations have always been characterized by careful assessment of the other, and this periodization only shows that both sides eventually recognized that the official relations would not be beneficial for both sides, as in the first period the Japanese learned that the Ottomans have already compromised their sovereignty and were no different from the Qing Empire, whereas, in the second period, the Ottomans realized that the real intention of the Meiji government was to obtain extraterritorial privileges from them. The third period was simply the indication of the recognition of this status quo.

Although the research on the Mixed Courts of Egypt was significant, the Meiji government’s only point of contact was not Nubar Pasha. The Meiji government, through consulates and embassies, asked the Sublime Porte and the Sultan to provide certain information, to grant protection to their subjects, and asked whether the Ottomans were willing to sign a commercial treaty with Japan to officialize their relations. In a letter sent by the Japanese ambassador in Paris to the Ottoman embassy dated May 17, 1879, a detailed analysis of which rights were given to the foreign subjects residing in the Ottoman Empire and which rights were not given to them was requested. The reason for this inquiry was stated by the Japanese government as “the preparation for the incoming negotiation for the revision of the unequal treaties”.²⁴

²⁴ BOA. HR.SYS.1922/32.1 (May 17, 1879)

The questionnaire is very detailed, and it shows the Japanese approach to the Ottoman Empire. The eight questions were as follows:

The first thing I would like to know is whether there are any limitations and regulations regarding the residency and traveling of the foreign subjects within the boundaries of the Ottoman Empire?

Second, is it possible for foreigners to purchase or own land or a house?

Third, are the foreigners paying taxes just as the Ottoman subjects do?

Fourth, is the criminal and civil law enforcement related to foreign subjects is regulated by the Ottoman Empire or foreign governments and especially is the inspection of the foreign newspapers under the export of banknotes article and trade and harboring and quarantine regulations enforced by the city police is regulated by the local government or do the foreign governments have the authority to interfere in these matters?

Fifth, as of today, foreigners are subjected to which laws and courts? How are these courts formed? Especially in the courts settling cases that occurred within the boundaries of the Ottoman Empire how do the courts are organized and what are the powers of these courts?

Sixth, what are the functions and duties of the mixed courts? How are the mixed courts formed? Which law do they practice?

Seventh, what are the privileges enjoyed by the consular courts?

Eighth, which treaty is practiced today and in which treaty is related to the points discussed above?²⁵

The letter ends with the statement that the answer of the Ottoman government will be of great help for the negotiations that will be carried out in Japan with the treaty powers.

This questionnaire is significant as it demonstrates that the Meiji government indeed recognized the Ottoman struggles with the extraterritorial regime. Moreover, it gave the unofficial Ottoman-Japanese relations a unique character. One can claim that the Japanese thought, based

²⁵ BOA. HR.SYS.1922/32.1 (May 17, 1879)

on this inquiry, the Ottomans could teach the Japanese how to struggle with the nineteenth-century global order.

Regardless of the answer Ottoman authorities would have given to the Japanese authorities, it also demonstrates the attitude of the Meiji government towards the Ottoman Empire, especially after the reports on the Mixed Courts of Egypt. The Ottoman Empire, for the Meiji government, is a useful guideline through which Japan would identify the mistakes it should not make. This attitude has transformed through the next few years as can be seen in the correspondences between the officials of the two countries some of which will be analyzed in the following pages.

Another questionnaire was made by the Japanese envoy to the Russian Empire Sakimitsu Yanagihara(1850-1894) concerning the legal institutions and their functioning in the Ottoman Empire. The questions were regarding the independence of the courts, the use of torture, the penal and civil code, whether Europeans were subjected to the jurisdiction of Mixed courts, tariff rates, and the most favored nation clause. Şâkir Pasha(1838-1899)²⁶ answered Yanagihara's questions by stating that the "Turkish codex"²⁷ is used by the courts, that the penal punishments resemble that of the European countries and "include indemnities, detention, exile, imprisonment, and capital punishment."²⁸ Şâkir Pasha especially underlined in his answer that "traditional norms" or "precedents" were not applied in the penal courts, "judges and courts are independent and autonomous", and that "there are no mixed courts of law in Turkey. If there is a litigation between two foreigners the consular courts resolve it." However, he continued and said that things get different if one of the parties applies to the local court "the said court will have authority for legal proceedings. All conflicts between a Turk and a foreigner are, naturally, considered by the local courts."²⁹ The proceedings between Yanagihara and Şâkir Pasha demonstrated that the Japanese authorities were interested in the Ottoman legal institutions as they could be

²⁶ Şâkir Pasha served as the ambassador of the Ottoman Empire in St. Petersburg between 1878-1889. Ali Karaca, "Şâkir Paşa", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sakir-pasa> (04.10.2023).

²⁷ Or *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye and the Ottoman Penal Code*.

²⁸ Umut Arık, *A Century of Turkish-Japanese Relations: A Special Partnership* (Japan-Turkey Friendship Centenary Program Committee, 1991), 20–21.

²⁹ Arık, *Ibid*, 21.

useful for the Japanese efforts to reform and modernize their legal institutions. This correspondence also shows that the Ottomans knew that the Japanese political elite viewed the Ottoman legal system as “traditional”, “arbitrary”, and “despotic” and gave their answer accordingly. Once again, it can be said that the idea of “arbitrary justice” of the Sultan was occupying the minds of the Meiji officials and the Ottomans replied by dismissing such claims by pointing out the fact that they indeed had a “European” style legal texts and that the Ottoman courts follow them.

Another document reveals a Japanese attempt to establish formal relations with the Ottoman Empire with a commercial treaty as early as 1879.³⁰ However, this request made through Alexander Caratheodhory Pasha(1833-1906)³¹ by Aoki Shüzō(1844-1914), the Japanese envoy to Paris, was not accepted by the Sublime Porte. Japan demanded to sign a treaty of commerce and navigation that would put Japanese subjects under the protection of European law and once the formal relations were established and Japan could open an embassy in Istanbul, it would be revised. It is not hard to see why the Ottoman Empire was not returning the favor. The Sublime Porte could only accept the signing of a treaty with Japan if the subjects of both countries were guaranteed equal treatment. Although Yanagihara was eager to broker the negotiations to formalize Ottoman-Japanese relations, Naito Chishu stresses that the Meiji government, especially Foreign Minister Ueno Kagenori saw signing a treaty on equal conditions with the Ottoman Empire would cause a setback in their negotiations for the treaty visions with the European powers.³²

One of the earliest and one of the most important delegations from Japan that visited the Ottoman Empire was that of Yoshida Masaharu(1852-1921)³³

³⁰ BOA. HR.SYS.819/26 (May 31, 1879)

³¹ Alexander Caratheodori Pasha was a prominent Ottoman statesmen who served as the first non-Muslim Foreign Minister of the Ottoman Empire between 1885-1894. Sinan, Kunalp., (1999). *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839 - 1922) Prosopografik Rehber*. ISIS Press.

³² Arık, Ibid, 23

³³ “Compared to the focused intention of the Japanese who visited Ottoman Istanbul and Egypt earlier in 1873 to find out about the legal rights of Europeans under Consular courts, the Yoshida Mission, thus, had a more general agenda. This picturesque journey into the heartland of Persia was to be a *tanken*, an expedition to

who was sent by the Japanese Foreign Ministry.³⁴ He requested to learn about the conditions of trade, production, and industry in the Ottoman Empire as well as to have an audience with the Sultan³⁵ and this request was accepted.³⁶ In another correspondence, this time in the year 1881, the request to sign a treaty between Japan and the Ottoman Empire was repeated. This document starts with a reference to the Yoshida delegation. It states that “the delegation that recently visited and had the great honor to have an audience with his Great Highness and expressed their government’s intention to sign a commercial treaty with our exalted state...”³⁷ The continuing lines asked the Sultan his opinion in this matter as Yoshida did not have the authority to sign the treaty but was given the duty of initiating the process with the permission of the Sublime Porte.³⁸ In response, the Sultan ordered the Sublime Porte to see the conditions of the treaty proposed and act accordingly.³⁹ Therefore, it is clear that the Ottoman Empire did not reject the idea of signing a commercial treaty with Japan nor did it eliminate the possibility to establish formal relations between the two countries. However, one might argue that the Ottoman authorities approached this issue with caution. In the correspondences, the reference to the impossibility of signing a commercial treaty of an “unequal” nature with Japan is one of the striking aspects of this relationship. In a correspondence between the Japanese government and the Ottoman Ministry of Foreign Affairs, Japan assured the Sublime Porte that the Meiji government would follow the conditions set by the Treaty of Paris of 1856.⁴⁰ This meant that, initially Japan recognized, just as the other

transmit the whole Muslim world’s state of affairs to Japan. This was the first official contact of the Meiji Japan with the sovereign governments in the region. It was also the first time that the Meiji Japanese travelled directly from Japan to the Middle East by sailing into the Persian Gulf, bordering today’s Iran and Iraq.” Selçuk Esenbel, “Shoes and Modern Civilization Between Racism and Imperialism: The 1880 Yoshida Masaharu Mission of Meiji Japan to Qajar Iran as Global History,” *Global Perspectives on Japan Japan’s Interaction with the Turkish and the Muslim World*, no. 2 (2020): 21.

³⁴ Esenbel, *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı*, 274.

³⁵ BOA. HR.TO.525/14.1 (February 20, 1881)

³⁶ Esenbel, *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı*, 274.

³⁷ BOA. İ.HR.283.17594/1 (March 28, 1881)

³⁸ BOA. İ.HR.283.17594/1 (March 28, 1881)

³⁹ BOA. İ.HR.283.17594/2 (March 28, 1881)

⁴⁰ BOA. HR.TO. 207.51/1 (January 1, 1887)

European powers, that the Ottoman Empire would no longer be a part of an extraterritorial treaty.

In another document dating 1892, the Sultan was notified that an official from Japan named Kiyora would like to have an audience with him and while making this request he stressed the necessity to have a treaty between the two states.⁴¹ This person must be Count Kiyoura Keigo(1850-1942), who was returning to Japan from his visit to Europe and must have stopped in Istanbul to have an audience with the Sultan.⁴²

It is certain that since the first contact, Japan repeatedly asked the Sublime Porte's opinion on signing a commercial treaty and therefore started official relations. The Sublime Porte and the Sultan were not indifferent to the idea of starting official relations with Japan and thus far this article has discussed many examples that verify this argument. However, the Ottomans were aware of the Japanese intentions and kept their firm position in declining their attempts to obtain what could be characterized as a "capitulation".

Despite all this tension, the efforts on both sides to give the bilateral relations an official character did not stop. A series of documents in the Ottoman Archives mentions the visit of Prince Komatsu(1846-1903) in October 1887, who was the highest-ranked Japanese authority who ever visited Istanbul during the era of *twilight diplomacy*.⁴³ This visit was not only important as it was Komatsu and his wife who visited Istanbul but also what it led to and how the subsequent events had a determining impact on the Ottoman-Japanese relations in the late nineteenth century. It was indeed an important milestone, as Esenbel also argues because this visit was promising a positive turn towards the establishment of the official relations between the two parties.⁴⁴ Sultan Abdulhamid II wanted to pay a return visit and send gifts to the Japanese emperor. However, according to Erol Mütercimler and Kemal Öke, the Sultan did not choose to send one of his *sehzaades* to Japan

⁴¹ BOA. Y.PRK.ASK.78/71.1 (January 14, 1892)

⁴² Ono, Shūzō, "『伯爵清浦奎吾傳』 明治二四年から明治三九年まで ("Hakushaku Kiyora Keigo Den" Meiji Nijuyonen Kara Meiji Sanjukyunen Made)," 慶應義塾大学日吉紀要. 社会科学 (Keiōgijuku daigaku Hiyoshi kiyō. Shakai kagaku), no. 24 (2013): 83–84, <https://ci.nii.ac.jp/naid/120005618101/en/>.

⁴³ BOA. HR. MTV. 491/44 (September 10, 1887)

⁴⁴ Esenbel, *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı*, 288.

unlike the Japanese emperor but rather sent naval officers so that it would not acquire the meaning of an “official mission”.⁴⁵ Considering the demands coming from the Japanese side for a commercial treaty and their “unacceptable conditions”, this can be interpreted as a cautious diplomatic move for the Ottomans. Another reason for this precaution was to not arouse suspicion in the Russian Empire about this visit.⁴⁶ The official preparations were made, and the Ertuğrul frigate set sail to its catastrophic end on July 14, 1889.⁴⁷ The reasons why Ertuğrul was sent on such a dangerous and long journey, to begin with, is not an issue to discuss here.⁴⁸

The importance of the Ertuğrul disaster for the discussion of this article is that first, it enabled the Ottoman Empire to gather more information about Japan’s increasing influence in Southeast Asia, especially in Siam.⁴⁹ Looking closely at the treaty signed between Japan and Siam which officialized the Japanese-Siamese relations, it can be seen that a similar treaty, a treaty which would include extraterritorial rights given to Japan, was pursued between Japan and the Ottoman Empire too.⁵⁰ Not only did the Ottoman-Japanese ties grow stronger with its demise, but the voyage of the Ertuğrul frigate as well as the improving relationship between the Kingdom of Siam and the Ottoman Empire⁵¹ verified the Sublime Porte that Japan’s intentions were obtaining extraterritorial rights, just as it did with the Kingdom of Siam.

⁴⁵ Erol Mütercimler and Kemal Öke, *Ertuğrul Fırkateyni Faciası ve Türk-Japon Münasebetlerinin Başlangıcı* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991), 6.

⁴⁶ F. Şayan Ulusan Şahin, *Türk-Japon İlişkileri: (1876-1908)*, 1. baskı, Yayınlar Dairesi Başkanlığı kültür eserleri dizisi 315 (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001), 29.

⁴⁷ Mütercimler and Öke, *Ibid*, 37.

⁴⁸ For a lengthy discussion based on reports and eyewitness accounts by Mütercimler and Öke on why Ertuğrul was the wrong choice for this journey please see: Mütercimler and Öke, *Ertuğrul Fırkateyni Faciası ve Türk-Japon Münasebetlerinin Başlangıcı*, 26–37; 106–111 and by Şayan Ulusan Şahin based on reports and proceedings obtained from the Ottoman Imperial archives how the chain of events led to the disaster Ulusan Şahin, *Ibid*, 34–46.

⁴⁹ İsmail Hakkı Kadı, and A. C. S. Peacock. *The Ottoman Empire and the Kingdom of Siam Through the Ages*. Bangkok: Institute of Asian Studies, 2017, 64–65.

⁵⁰ 『旧条約彙纂』第1巻 第2部,外務省条約局,昭和9. 国立国会図書館デジタルコレクション "Collection of Old Treaties" Volume 1, Part 2, Ministry of Foreign Affairs, Treaty Bureau, 1932. National Diet Library Digital Collection <https://dl.ndl.go.jp/pid/1449557> (参照 2023-09-22), 400-401

⁵¹ Siam Belgeleri

Another importance of this disaster was that it led an important figure in the late nineteenth and early twentieth-century Ottoman–Japanese relations to Istanbul. One of the most important figures in this period of “twilight diplomacy” was Yamada Torajirō (1866 – 1957). Yamada remained one of the key actors in the unofficial relationship between the Ottoman Empire and Japan.⁵² The first document in the Ottoman Imperial Archives mentioning Yamada is dated May 20, 1892.⁵³ He arrived in Istanbul in the year 1892 bringing the aid collected by the Japanese people for the families of the victims of the Ertuğrul disaster.⁵⁴ The Sultan was notified of his visit and his request to have an audience with Sultan Abdulhamid II as he brought presents from his home country as well:

Monsieur Yamada, the Japanese merchant, who will bring a depiction of a famous battle that took place 300 years ago in Japan and armors and a sword preserved in its scabbard ornate with gold and would like to present these gifts to your majesty and who also brings the aid money of approximately 20 liras collected for the victims of the Ertuğrul Frigate disaster.⁵⁵

In another document in the archives mentioning his name was also dated 1892, Abdülhalim Nawado⁵⁶, a Japanese Muslim who was residing in the Ottoman Empire, asked in a petition to the Sultan to extend his help to Yamada who in his words “does not speak the language, knows no one but

⁵² Selçuk Esenbel, “A Fin De Siècle Japanese Romantic in Istanbul: The Life of Yamada Torajiro and His Toruko Gakan,” in *Japan, Turkey and the World of Islam: The Writings of Selçuk Esenbel*, v. 3, ed. Selçuk Esenbel, <http://www.jstor.org/stable/619710>, v. 3:237.

⁵³ BOA. HR. İD. 2044/80. (May 20, 1892) “That the Ertuğrul frigate sank in Japanese waters. The leader of the memorial society of the victims Prince Komatsu’s rewarding with a medal and his assignment of a person named Yamada Torajirō who will be visiting Constantinople.”

⁵⁴ Esenbel, “A Fin de Siècle Japanese Romantic in Istanbul: The Life of Yamada Torajiro and his Toruko Gakan,” v. 3:241.

⁵⁵ BOA. Y.PRK.ASK.80/107.1 (April 6, 1892)

⁵⁶ Incorrect spelling in the original document. Abdülhalim Noda: Journalist Shōtarō Noda (1868-1904) brought the aid Money collected from the Japanese press for the victims of the Ertuğrul disaster stayed in Istanbul and adopted the Muslim name “Abdülhalim” . Ulusan Şahin, *Türk-Japon ilişkileri*, 95.

myself, and could not do his job because of all these difficulties"⁵⁷ We know thanks to Misawa that he was not able to speak French proficiently, and he was sent by the Japanese Naval Ministry on the hopes to establish commercial ties with the Ottoman Empire, unlike the Foreign Ministry who preferred to keep diplomatic relations unofficial.⁵⁸ The help was later extended to Yamada and he was placed under the protection of Sublime Porte throughout his stay in Istanbul.⁵⁹ Yamada was not only given the duty to take the aid money for the victims to Istanbul but also to help Japan establish formal relations with the Ottoman Empire.⁶⁰ He settled in Istanbul, established trade networks, and opened a shop in the city.⁶¹ However, as Dündar argues, Yamada was not alone in his endeavor. He was with Nakamura Kenjiro and the shop was run by the Nakamura family and Nakamura served as an unofficial ambassador.⁶² Interestingly, Yamada had another significance for the Ottoman-Japanese relations. Before obtaining the protection of the Sublime Porte, the Meiji government used this position of Yamada to obtain a commercial treaty of unequal nature with the Ottoman Empire.⁶³

The Meiji government had already extended several other offers to the Ottoman government to establish formal relations by signing a commercial treaty before using Yamada as an excuse. The Japanese ambassador at Berlin notified on March 5, 1896, that he had the authority to negotiate a treaty between Japan and the Ottoman Empire, referring to the correspondence between the Japanese embassy in Berlin with the Ottoman Ministry of

⁵⁷ BOA. Y.PRK.AZJ.21/116.1 (June 12, 1892)

⁵⁸ Nobuo Misawa, "The First Japanese who resided in the Ottoman Empire." *Mediterranean World*, XXI (2012).

⁵⁹ Esenbel, "A Fin de Siècle Japanese Romantic in Istanbul: The Life of Yamada Torajiro and his Toruko Gakan," v. 3:245.

⁶⁰ Esenbel, "A Fin de Siècle Japanese Romantic in Istanbul: The Life of Yamada Torajiro and his Toruko Gakan," v. 3:241.

⁶¹ Esenbel, "A Fin de Siècle Japanese Romantic in Istanbul: The Life of Yamada Torajiro and his Toruko Gakan," v. 3:241-42.

⁶² Merthan A. Dündar, 2015. "Muhayyel Tarihe İtiraz: Ertuğrul Faciası, Yamada Torajiro ve Abdülhalim Noda Shotaro Üzerine." in *Doğu Asya'nın Politik Ekonomisi: Japonya, Çin ve Güney Kore'de Kalkınma, Siyaset ve Jeostrateji*, edited by K. Ali Akkemik, Sadık Ünay, Ergun Kocabıyık, and Meltem Aravi, 362-72. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 368.

⁶³ Esenbel, "A Fin de Siècle Japanese Romantic in Istanbul: The Life of Yamada Torajiro and his Toruko Gakan," v. 3:244-45.

Foreign Affairs.⁶⁴ These correspondences were later used by the Ottoman Ministry of Foreign Affairs as a reference point. On the part of the Ottomans, there was certainly an effort to understand the Japanese efforts to persuade the Ottoman Empire into signing a commercial treaty, but the legal status of the Ottoman Empire was also dictating them to be cautious and stick to certain principles.

At this point, it is appropriate to note that this correspondence took place right towards the end of the First Sino-Japanese War. It seems that, with more confidence, the Meiji government tested the waters again with the Sublime Porte. In fact, the treaty of Shimonoseki meant that Japan secured an extraterritorial treaty from the Qing Empire, which gave them more incentive to secure another from the Ottomans.⁶⁵

Later in 1899, the excuse the Japanese authorities used was Yamada. This time, the Japanese Foreign Minister wanted to convince the Sublime Porte to the advantage of signing an official treaty. The petition from the Japanese Ministry of Foreign Affairs is dated October 19, 1899, and can be translated as follows:

The petition from the Japanese Foreign Ministry asking for the legal protection of the Japanese merchant Monsieur Yamada, pointing out to the fact that there are no formal relations between the two countries, and he does not have legal protection.

Translation

Japanese merchant Monsieur Yamada who has been residing in Constantinople for many years has no legal protection as there is, unfortunately, no treaty or formal relationship between the two countries and because of this we do not have an embassy or a consulate in the country and as a result, he cannot obtain this legal protection from our government. Therefore, the request to extend

⁶⁴ BOA. HR.İD.2096/3.1 (February 26, 1896)

⁶⁵ 大蔵省印刷局 [編] 『官報』 1895年05月31日, 日本マイクロ写真, 明治28年. 国立国会図書館デジタルコレクション (Ministry of Finance Printing Bureau [ed.] "Official Gazette" May 31, 1895, Japan Microphotography, Meiji 28. National Diet Library Digital Collection) <https://dl.ndl.go.jp/pid/2946849> (参照 2023-09-21)

your exalted protection to Yamada is respectfully submitted for your consideration.⁶⁶

The Ottoman government's response to this request as well as the response to the request to sign a commercial treaty that would give extraterritorial privileges to the Japanese subjects reflects the Ottoman attitude towards these Japanese diplomatic tactics. According to Esenbel, the Japanese Foreign Ministry saw establishing relations with the Ottoman Empire on equal footing as a step back in their quest to become a European power according to the international law of the nineteenth-century global order.⁶⁷ As Esenbel argues, this "Great Game" the Meiji government was playing with the Ottoman government by using the legal status of Yamada Torajirō⁶⁸ was equally retaliated by the Ottoman Ministry of Foreign Affairs as they gave references to the 1856 Paris Treaty and stated that the Ottoman Empire is in no position to give extraterritorial privileges to a non-European power as Japan.⁶⁹ The full translation of the answer given by Said Halim Pasha(1865-1921)⁷⁰ to Aoki Shūzō reveals the characteristics of the relations between these two countries and how the Ottoman officials saw this *twilight diplomacy* should continue:

This is the copy of the proceedings that will be made between the Ministry of Foreign Affairs and Japanese Foreign Ministry

Monsieur Yamada, the merchant, and one of the Japanese residents in Constantinople, has submitted your proposal for the treaty with regard to the treatment of the subjects of both sides traveling and residing in the Ottoman Empire and Japan should get. It is of no doubt that we will give him the legal protection your

⁶⁶ BOA. HR.İD.2096/9.1 (October 7, 1899)

⁶⁷ Selçuk Esenbel, ed., *Japan on the Silk Road: Encounters and Perspectives of Politics and Culture in Eurasia*, Brill's Japanese studies library volume 60 (Leiden, Boston: Brill, 2018), 88.

⁶⁸ Esenbel, "A Fin de Siècle Japanese Romantic in Istanbul: The Life of Yamada Torajiro and his Toruko Gakan," v. 3:243-44.

⁶⁹ Esenbel, *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı*, 284.

⁷⁰ Grandson of Mehmed Ali Pasha of Egypt, prominent statesmen of the late Ottoman Empire who served as foreign minister and grand vizier among other duties. M. Hanefi Bostan, "SAİD HALİM PAŞA", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/said-halim-pasa> (04.10.2023).

highness has asked for as we know that he was improving the trade between two sides, that he was introducing Muslims to the people of Japan and therefore establishing lasting bonds between two peoples with his continuous praise.

About the proposal for a treaty, I would like to state that the content of this draft implies the style of the old treaties (uhûd-ı atika) or the primeval treaties (mu'âhedât-i kadîme)⁷¹ which in turn gives you the possibility of demanding similar treaties that are practiced, except for Serbia, Greece, and Montenegro, between the European countries and the Ottoman Empire. As your excellency might remember the point, the Sublime Port did not agree to your proposal in Berlin was clear, and as you were told by his highness the Sultan himself in his honorable presence, there will only be an agreement if the subjects of both sides would be treated equally. On the other hand, while Japan was able to get rewarded for its effort to abolish these treaties, it cannot demand or wish for their perpetuity within the Ottoman Empire. Especially, the Japanese government knows that our right to give these privileges to foreign governments has been revoked with the decision declared in the congress that took place in Paris, in the year 1856 except for a few countries and that it is not possible anymore according to the laws and regulations of the Ottoman Empire and that we certainly reject any foreign government's request in this regard. Therefore, when we notified your government about our decision it was accepted and acknowledged by the Japanese government and after a while, we were notified that you will no longer insist on this issue. Now that your excellency is in the Japanese Foreign Ministry, all the difficulties that would drive the negotiations to a dead end are out of our way and we have every right to hope that either the draft that was sent to your embassy in Berlin or the one that will be given to Monsieur Yamada will be accepted without difficulties. I will not hesitate to send these drafts to the consideration of your government after the necessary amendments that will erase the implications for signing a treaty in the style of the old treaties are made.

⁷¹ Basically, the unequal or capitulatory treaties

Hoping that you will understand my concerns, and agree with my feelings the first draft, Attachment A, and the amended version of your draft, Attachment B, will be sent to you. As I think that the signing of the treaty starting bilateral relations would benefit both countries and would lay the grounds successfully for a treaty of navigation and commerce, I also believe that the Sublime Porte would be willing to agree on the conditions of the amended version of your draft. I would like to assure you that I will be happy if the bilateral relations are established quickly, and I will do everything in my power to see this happening as soon as possible.⁷²

This response is the key to understanding the attitude of the Ottoman Empire in their relations with Japan. The Ottoman Empire closed its doors to signing another “capitulatory treaty”. Its basis of legitimacy was the Paris Conference, the conference that accepted the Ottoman Empire as a European power. The only way to start official relations with Japan was, as Said Halim Pasha also stated clearly, if the subjects of both countries were to be treated equally on each other’s soil.⁷³ Japan, on the other hand, was finally able to abolish extraterritoriality in 1894 and would not consider signing an equal treaty with the Ottoman Empire. As Esenbel also argues, the nineteenth-century global order made it difficult for non-European countries to establish formal relations.⁷⁴ However, even after the abolishment of extraterritoriality, Japan did not want to consider itself as equal to the Ottoman Empire. The

⁷² BOA. Y.MTV.198/122.5 (January 29, 1900)

⁷³ Draft A suggests that until a treaty of commerce and navigation is signed the subjects of both countries would be able to travel and reside freely in the other country, and they would be under the legal protection of the respective government and they would be subjected to the same laws as the local population and except the goods whose imports and exports are prohibited or controlled by the local governments there will be free trade and they will have the right to navigate freely in the two country’s waters with the exception of certain inland waters and they will be subjected to the same laws and regulations in the ports. Also, both parties promise to open diplomatic missions in the other country. The treaty in this draft was determined to be renewed in three years. BOA. Y.MTV.198/122.4 (January 29, 1900);

Draft B was also promising equal treatment of the subjects of both countries and they would be subjected to European Law. The amended version of the Draft B underlines that there will be no extraterritorial privileges given to the other country. BOA. Y.MTV.198/122.3 (January 29, 1900)

⁷⁴ Esenbel, *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı*, 282.

only way to maintain commercial and diplomatic relations between the two governments, therefore, was the continuation of the unofficial relations or the *twilight diplomacy*.

AN EVALUATION OF THE NINETEENTH-CENTURY GLOBAL ORDER AND EARLY JAPANESE-TURKISH RELATIONS

Based on the documents discussed above, it can be argued that Japan and the Ottoman Empire had similar agendas when Fukuchi arrived in Istanbul and made the first contact between the Ottoman Empire and Japan. Both sides, as non-European and independent countries, aimed to abolish extraterritorial regimes and come on equal terms with the Western powers. To this end, Japan studied the legal, political, economic, and social institutions in the United States and Europe, thanks to the Iwakura Mission. The Iwakura Mission led Japan to research the Egyptian Mixed Courts. The Japanese research on the Egyptian Mixed Courts led the Meiji politicians to an important conclusion: without replacing the existing legal institutions and laws with the European ones, Japan's aim to abolish extraterritoriality and to come on equal terms with the Great Powers could not be realized. Especially after the late 1870s, Japan's policy was to Europeanize its institutions. During these years, the Meiji government wanted to establish official relations with the Ottoman Empire. However, Japan was not considering entering into a relationship with the Ottoman Empire on equal terms. This shows that the Meiji government was considering the Ottoman Empire in a category in which signing a treaty on equal terms would damage Japan's ambitions to become a European power. Japan wanted to sign a treaty according to the most favored nation clause with the Ottoman Empire⁷⁵, but this was not

⁷⁵ There was, however, a difference of opinion within the Meiji government. The military elite of the Meiji government such as Colonel Utsunomiya Taro(1861-1922) argued that Japan should establish official relations on equal terms with the Ottoman Empire as they were a natural ally against the major threat of Russia. For a detailed analysis of this nuanced approach among the Meiji elite see, Esenbel, Selçuk. "Fukushima Yasumasa and Utsunomiya Tarō on the Edge of the Silk Road: Pan-Asian Visions and the Network of Military Intelligence from the Ottoman and Qajar Realms into Central Asia." In *Japan on the Silk Road: Encounters and Perspectives of Politics and Culture in Eurasia*. Edited by Selçuk Esenbel, 87–117. Brill's Japanese studies library volume 60. Leiden, Boston: Brill, 2018.

possible for the Ottomans since they were considered a “European Country” after the Paris Treaty⁷⁶ and they used this to reject the proposal made by the Japanese diplomats.⁷⁷ As Habip Ünyılmaz argues, the Ottoman state masterfully used article 7 of the Paris Treaty of 1856 to claim its place among the European family of nations and prevent the imposition of new “capitulatory treaties”.⁷⁸ It could be argued that both Japan and the Ottoman Empire shared a common ground in addition to the kind of gifts exchanged between both sides, and that was struggling against the nineteenth-century global order based on international law and eagerness to abolish extraterritorial treaties. Umut Arık argues that the Japanese-Ottoman approach was due to common interests against Russian aggression.⁷⁹ Both sides could benefit from this friendship by uniting their forces against the Russian Empire. In addition to being at both edges of Asia, both empires shared similar concerns since the mid-nineteenth century.

However, things have changed towards the end of the nineteenth century. The Iwakura Mission and later the research on the Mixed Courts of Egypt was a crucial guideline for the Meiji government to pursue total Europeanization of their institutions. In order to reach this goal, the Meiji government was not willing to come on equal terms with the Ottoman Empire, an empire that once was powerful but still under the extraterritorial order since they saw it as an obstacle in Japan’s journey towards becoming a great power. The Iwakura Mission was an important experience, the one in which the prominent Meiji politicians got familiar with the nineteenth-

⁷⁶ “Her Majesty the Queen of the United Kingdom of Great Britain and Ireland, His Majesty the Emperor of Austria, His Majesty the Emperor of the French, His Majesty the King of Prussia, His Majesty the Emperor of All the Russias, and His Majesty the King of Sardinia, declare the Sublime Porte admitted to participate in the advantages of the Public Law and System (Concert) of Europe. Their Majesties engage, each on his part, to respect the Independence and the Territorial Integrity of the Ottoman Empire; Guarantee in common the strict observance of that engagement; and will, in consequence, consider any act tending to its violation as a question of general interest.” Treaty of Paris 1856, Article VII.

⁷⁷ Esenbel, *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı*, 284.

⁷⁸ Habip Ünyılmaz, “Avrupa Uygarlık Eşiğinde Bâbiâli: 1856 Paris Andlaşması Temelinde Uluslararası Hukuk ve Osmanlı İmparatorluğu İlişisine Avrupalıların Gözüyle bir Bakış,” *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2019, doi:10.21492/inuhfd.571998.

⁷⁹ Arık, *Ibid*, 26.

century global order. It was made clear to them that if Japan were to abolish extraterritorial treaties and become a part of the “family of nations” it had to abolish its former institutions and adopt European laws and legal institutions. The research on the Egyptian Mixed Courts was an important milestone for Japanese-Ottoman relations since it brought the two countries into contact. However, this contact was partly unsuccessful as it did not assume an official character. Fukuchi was not able to meet with any Ottoman official but his encounter with Nubar Pasha and his report on the Mixed Courts of Egypt helped the Meiji government to realize that “half measures” such as the introduction of mixed courts in Japan would not be the way to realize their ultimate goal: abolishing extraterritoriality. Not only that but also Fukuchi was one of the many Japanese intellectuals who regarded the Ottoman Empire “the same way” as they regarded the Qing Empire since the Treaty of Tianjin signed between Japan and China in 1871 was not a satisfying diplomatic success on the part of Japan as it was not quite an “unequal treaty”. The efforts of the Meiji government to revise the unequal treaties with the Western powers would be seriously harmed by this treaty. They came to understand that if they could not get a successful revision of the Treaty of Tianjin, the renegotiation of the treaties with the Great Powers was destined to fail.⁸⁰ The Ottoman Empire, in this regard, is no different than the once mighty Qing Empire. Therefore, the Meiji government’s position was to give the “most favored nation treatment” to the Ottoman subjects only in the matters of trade and therefore establishing extraterritorial jurisdiction on the Ottoman soils for their subjects.⁸¹ This, as can be seen from the response of the Ottoman Foreign Minister, was not an acceptable offer for the Sublime Porte. Because of this difference of interests, Japan and the Ottoman Empire could never establish formal relations.

Later, however, Japan’s victory in the First Sino-Japanese War sealed the “unofficial” nature of Ottoman-Japanese relations. Japan was victorious over once the most powerful state in East Asia. Yamauchi Susumu argues that Japan’s actions during the First Sino-Japanese War as a “civilized state” were regarded as an important test.⁸² The Anglo-Japanese treaty in 1894 that put

⁸⁰ Cassel, *Ibid*, 13.

⁸¹ Arik, *Ibid*, 46.

⁸² Susumu Yamauchi, “Civilization and International Law in Japan During the Meiji Era (1868-1912),” *Hitotsubashi journal of law and politics* 24 (1996): 9–10.

an end to the extraterritorial treaty between Britain and Japan was an important source of legitimacy according to the author and the civilized conduct of the war by Japan would prove that Japan was indeed a civilized great power.⁸³ Thomas Erskine Holland's comments quoted by Yamauchi show that, in fact, Japan did successfully use the Sino-Japanese war to its advantage. Leaving the atrocities committed by the Japanese army in Port Arthur aside it "has conformed to the laws of war, both in her treatment of the enemy and in her relations to neutrals, in a manner worthy of the most civilized nations of Western Europe."⁸⁴ The question, therefore, is not whether Japan's victory over the Qing Empire impacted the abolishment of extraterritoriality in Japan. It was the application of international law during the war that counted.⁸⁵ Japan, who had already begun acting and conducting warfare in a "civilized" manner would not dare to sign an equal treaty with a "semi-civilized state". As a result of these developments, for the Meiji political elite signing a treaty on equal conditions with the Ottoman Empire would mean Japan taking a step back. This meant that Ottoman-Japanese relations would continue to be an "unofficial" one.

Japan's rise in the ranks of the hierarchy of civilizations meant that the Ottoman Empire would not be the only power to ally with against Russia, especially for Britain. After all, Japan was another power now with less conflicting interests and it was strong enough to help Britain to contain the Russian Empire. In addition to this, it is worth to mention that with the Anglo-Russian convention of 1907⁸⁶ there was a shift in British foreign policy.

⁸³ Yamauchi, *Ibid*, 10.

⁸⁴ Yamauchi, *Ibid*, 11.

⁸⁵ Turan Kayaoglu argues that Japan was only able to achieve its sovereignty when it transformed its legal institutions and laws into more "civilized", Western style and the victory in the First Sino - Japanese War was not an important contributing factor in Japan's abolishment of extraterritorial treaties. Turan Kayaoglu, *Legal Imperialism: Sovereignty and Extraterritoriality in Japan, the Ottoman Empire, and China* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2013), 69-70.

⁸⁶ Anglo-Russian Entente, (1907) pact in which Britain and Russia settled their colonial disputes in Persia, Afghanistan, and Tibet. It delineated spheres of influence in Persia, stipulated that neither country would interfere in Tibet's internal affairs, and recognized Britain's influence over Afghanistan. The agreement led to the formation of the Triple Entente. The Editors of Encyclopaedia Britannica,. "Anglo-Russian Entente." Encyclopaedia Britannica, February 9, 2009. <https://www.britannica.com/event/Anglo-Russian-Entente>.

Although it was directly related and limited to Iran, Afghanistan, and Tibet, this convention led Britain to change its attitude towards the Ottomans as there was no longer a pressing need for an ally against Russia in the region.⁸⁷ Moreover, the Ottoman Empire was also under high geopolitical pressure in the second half of the nineteenth century. Britain sided with the Ottoman Empire during the Crimean War but the conflicting interests between Britain and the Ottoman Empire changed the direction of the British. As Esenbel also suggests, Britain was starting to have conflicting interests with the other possible ally against Russia, the Ottoman Empire, and with the Japanese victory over the Qing Empire in 1895, Japan started to become a close ally “to protect common interests of Britain and Japan.”⁸⁸ The Anglo-Japanese alliance became official at the beginning of the twentieth century in 1902 and Japan finally achieved the goal set by the Meiji political elite and became one of the great powers of the world. Taking all these into account, it is only natural for the Meiji government to refrain from signing a treaty with the Ottomans on equal conditions. The Ottoman Empire was only able to abolish extraterritoriality unilaterally after the advent of the First World War in 1914.⁸⁹

Towards Lausanne: Persuasion by words or persuasion by deeds

The Japanese-Turkish relations did not acquire an official character until 1924. This was due to the factors that were mentioned in this article such as Japan’s ambition to join the rank of “civilized nations”, the Ottoman determination not to concede a capitulation against Japan, and overall, the nineteenth-century global order which dictated non-European powers certain conditions, legal institutions, and diplomatic tools including extraterritorial treaties. By the time of the Lausanne Conference, Japan was a well-established imperial power in East Asia. The growing confidence of the Japanese Empire is reflected by the records of the dialogue between the Japanese and Turkish delegations. Baron Hayashi Gonsuke (1860 – 1939) argued in the Conference that Turkey needed to work on a solution to abolish

⁸⁷ Rose Louise Greaves. “Some Aspects of the Anglo-Russian Convention and Its Working in Persia, 1907-14-I.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 31, no. 1 (1968): 69–91. <http://www.jstor.org/stable/612004>.

⁸⁸ Esenbel, *Japan Modernleşmesi ve Osmanlı*, 285–86.

⁸⁹ Şevket Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*, Sixth Edition 2910 (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 164.

extraterritoriality in a few decades just like Japan. He completely disregarded the Ottoman experience and underestimated the capacity of the new Turkish Republic to modernize its laws and legal institutions. Hayashi's remarks during the Second Meeting of the Commission of Regime of Foreigners on December 28, 1922, indicate that indeed Japan thought that Turkey's independence would take time if it had to be complete:

Baron Hayashi was glad to see that France, Italy and Great Britain were approaching this matter in a spirit of sympathy for Turkey. He wished to say that Japan was perhaps one of the foremost among the Powers to sympathise with the desire of Turkey, because Japan had herself had a capitulatory regime like Turkey for a number of years. He would, however, like to point out for the kind consideration of Ismet Pasha that Japan had taken twenty years or more in order to prepare for herself a complete juridical system. It was only after hard work by Japan, lasting more than twenty years, that the Powers were able to agree to the Capitulations being brought to an end. In these circumstances he sympathised with the Powers and would like Ismet Pasha to sympathise with them too. It would take some considerable time and work to devise a new system which would be satisfactory both to the Powers and to Turkey; and it was the intention of Japan to contribute her full share to that work, with a view to complete Turkish independence being realised as soon as possible.⁹⁰

Even in the Lausanne Conference, the Japanese statesmen would think that Turkey needed time to transform its institutions and only then it would be independent. This conversation that took place at the Lausanne Conference shows that the Japanese perception of the Ottoman Empire and now of Turkey was no different than the perception of European powers. On capitulations, Hayashi also stated later at the same meeting that "the Turkish delegation would be good enough to show Allies, not in words, but in deeds, that foreigners would be secure in coming into contact with Turkey" and insisted that Turkey would need time to gain the consent of the European

⁹⁰ George Nathaniel of Curzon, *Lausanne Conference on Near Eastern Affairs 1922 -1923: Records of Proceedings and Draft Terms of Peace* ([Milton Keynes]: Gale Making of modern law, 2013), 470; 493.

powers to abolish extraterritoriality.⁹¹ However, by the end of the conference, Japan signed the treaty, thereby giving an end to the thirty years of unofficial diplomacy between Japanese and Turkish states. A new chapter began in Lausanne for the Japanese-Turkish relations.

C o n c l u s i o n

Turkish-Japanese relations, from 1873 onwards, have been romanticized as one that is characterized by kindness and unending friendship. Especially in popular culture, Turkish-Japanese relations have been portrayed outside of the realities of interstate relations in the nineteenth century. Indeed, two nations bonded together by helping each other in dire situations, including the February 2023 earthquakes that officially claimed tens of thousands of lives in Southeastern Anatolia. Also, one can argue that both Turkish and Japanese people mostly have a positive perception of the other nation. However, as has been discussed in this article, the Ottoman-Japanese relations were unofficial, and they did not become official because of the conflicting interests of both countries. As shown in the case of the treaty signed between Siam and Japan, or the Meiji politicians' assessment of the Ottoman position being similar to the Qing Empire as both have conceded unequal treaties to European powers, both sides watched the other closely and developed policies according to the other's activities in the broader diplomatic scene. As Worringer argues, "Attempts to forge an official Ottoman-Japanese alliance in the late nineteenth to early twentieth century were encouraged by statesmen and private citizens on both sides yet were hindered by everything from natural disasters to issues of realpolitik."⁹² The three periods of the unofficial relations that have been discussed here demonstrated that in time both the Ottoman Empire and Japan accepted the other's uncompromising position. It was not until the Lausanne Conference in 1924 that both sides finally agreed to officialize relations on equal terms.

While the 100th anniversary of bilateral relations is approaching, it is important to understand the crucial factors that shaped the direction of Japanese-Turkish relations. It was always friendly, one might say, however, there were always reservations. Especially during the unofficial period, both

⁹¹ Curzon, *Ibid*, 493

⁹² Worringer, *Ibid*, 79.

sides tried to use their position against the other as a tool to strengthen their position within the international order. Even when it gained an official character in Lausanne, it was under the shadow of the nineteenth-century global order. Baron Hayashi repeatedly articulated his suggestion that Turkey had to follow a path Japan followed, and still needed time. In his words, Japan and other members of the allies should be convinced by “deeds and not by words”.

The early stages of the Japanese-Turkish relations or the age of *twilight diplomacy* between 1873 to 1924 was one that was carried out by two non-European empires who struggled against the nineteenth-century imperial powers but took different turns and along the road carefully assessed each other's position protect their interests. The *twilight diplomacy*, after all, was carried out in the dark.

BIBLIOGRAPHY

Primary Sources

Presidency Ottoman Archives (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri)

Hariciye Nezâreti İrâde (HR.ID) 02096/00003.

Hariciye Nezâreti İrâde (HR.ID) 02096/00009

Hariciye Nezâreti Siyasi Kalemi (HR.SYS) 01922/00026.

Hariciye Nezâreti Siyasi Kalemi (HR.SYS) 01922/00032.

Hariciye Nezâreti Tercüme Odası (HR.TO) 00525/00014.

İrâde Hariciye (İ.HR) 00283/017594.

Yıldız Perakende Arzuhaller ve Journaller Kataloğu (Y.PRK.AZJ) 00021/00116.

Yıldız Perakende Askeri Maruzâtı (Y.PRK.ASK) 00078/00071.

Yıldız Perakende Askeri Maruzâtı (Y.PRK.ASK) 00080/00107.

Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı (Y.MTV) 00198/00122.

Newspaper articles

Mevâdd-ı Hâriciye (Foreign News) (1873, April 7 1290, February 8(AH)).
Takvim-i Vekâyi, p. 3.

Japanese Ministry of Foreign Affairs Digital Archives

Ministry of Foreign Affairs 外務本省 (明治六年二月六日(1873, February 2)).
日本外交文書デジタルアーカイブ 条約改正関係第1巻, Nihon gaikō
bunsho dejitaruākaibu jōyaku kaisei kankei dai 1-kan (Digital
Archive of the Japanese Diplomatic Documents Treaty Revision
Volume 1), 岩倉大使等ヨリ三条太政大臣等宛 Iwakura Taishi-tō Yori
Sanjō Dajōdaijin-tō ate, (From Ambassador Iwakura Addressing to
Prime Minister of the Imperial Government Sanjo)明治(Meiji).

Ministry of Foreign Affairs 外務本省 (1875, July 12 (明治8年七月十二日)). 日
本外交文書デジタルアーカイブ第8巻, 土耳其国トノ通交ニ関スル件
Nihon gaikō bunsho dejitaruākaibu dai 8-kan, Toruko kuni to no
tsūkō ni kansuru ken (Digital Archives of the Japanese Diplomatic
Documents Vol.8, Regarding the Matters Concerning
Friendly Relations with Turkey)明治.

Japanese National Diet Library

大蔵省印刷局 [編] 『官報』 1895年05月31日, 日本マイクロ写真, 明治28年. 国立
国会図書館デジタルコレクション (Ministry of Finance Printing
Bureau [ed.] "Official Gazette" May 31, 1895, Japan

Microphotography, Meiji 28. National Diet Library Digital Collection) <https://dl.ndl.go.jp/pid/2946849> (参照 2023-09-21)

旧条約彙纂』第1巻 第2部,外務省条約局,昭和9. 国立国会図書館デジタルコレクション "Collection of Old Treaties" Volume 1, Part 2, Ministry of Foreign Affairs, Treaty Bureau, 1932. National Diet Library Digital Collection <https://dl.ndl.go.jp/pid/1449557> (参照 2023-09-22)

Published primary sources

CURZON, George N. o. Lausanne Conference on Near Eastern Affairs 1922 - 1923: Records of Proceedings and Draft Terms of Peace. [Milton Keynes]: Gale Making of modern law, 2013.

Peace Treaty between Great Britain, France, the Ottoman Empire, Sardinia and Russia, Paris, March 30, 1856, Economic Foundation Cooperation

Secondary Sources

ARIK, Umut. A Century of Turkish-Japanese Relations: A Special Partnership. Japan-Turkey Friendship Centenary Program Committee, 1991.

BOSTAN, M. Hanefi, "SAİD HALİM PAŞA", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/said-halim-pasa> (04.10.2023).

CASSEL, Pär K. Grounds of Judgment: Extraterritoriality and Imperial Power in Nineteenth-Century China and Japan. Oxford studies in international history. Oxford, New York: Oxford University Press, 2012.

CHISHOLM, Hugh, ed. (1911). "Ignatiev, Nicholas Pavlovich". Encyclopædia Britannica. Vol. 14 (11th ed.). Cambridge University Press., 292.

CHISHOLM, Hugh, ed. (1911). "Nubar Pasha". Encyclopædia Britannica. Vol. 19 (11th ed.). Cambridge University Press. 842–843.

DÜNDAR, Merthan A. 2006. Pan-İslâmizm'den Büyük Asyacılığa: Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

DÜNDAR, Merthan A. 2013. "On the Question of Prince Abdülkerim Effendi's Becoming the Emperor of Turkestan with Japan's Support." Bilig 66 (66): 79–92.

DÜNDAR, Merthan A. 2015. "Muhayyel Tarihe İtiraz: Ertuğrul Faciası, Yamada Torajiro ve Abdülhalim Noda Shotaro Üzerine." in Doğu Asya'nın Politik Ekonomisi: Japonya, Çin ve Güney Kore'de Kalkınma, Siyaset ve Jeostrateji, edited by K. Ali Akkemik, Sadık

- Ünay, Ergun Kocabıyık, and Meltem Aravi, 362–72. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- DÜNDAR, Merthan A. 2015. "An Essay on the Effects of the Meiji Modernisation upon Turkish Intellectuals." *Journal of the Meiji Jingu Intercultural Institute* 14: 137–49.
- DÜNDAR, Merthan A. 2016. *Rus Japon harbinden alınan maddi ve manevi dersler ve Japonların başarılarının sebepleri*. İstanbul: Gece Kitaplığı.
- ELDEM, Edhem. "Capitulations and Western Trade." In *The Cambridge History of Turkey: The Later Ottoman Empire, 1603-1839*. Edited by Suraiya Faroqhi, 283–335. *The Cambridge history of Turkey* v. 3. Cambridge, UK, New York: Cambridge University Press, 2006.
- ESENBEL, Selçuk. *The Rising Sun and the Turkish Crescent: New Perspectives on the History of Japanese Turkish Relations* İstanbul: Bogazici University Press, 2003
- ESENBEL, Selçuk. "A Fin De Siècle Japanese Romantic in İstanbul: The Life of Yamada Torajiro and His Toruko Gakan." In *Japan, Turkey and the World of Islam: The Writings of Selçuk Esenbel*. v. 3. Edited by Selçuk Esenbel, 237–52. <http://www.jstor.org/stable/619710>.
- ESENBEL, Selçuk *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı Japonya'nın Türk dünyası ve İslam Politikaları*. İstanbul: İletişim, 2012.
- ESENBEL, Selçuk. "Shoes and Modern Civilization Between Racism and Imperialism: The 1880 Yoshida Masaharu Mission of Meiji Japan to Qajar Iran as Global History," *Global Perspectives on Japan Japan's Interaction with the Turkish and the Muslim World*, no. 2 (2020): 21.
- ESENBEL, Selçuk ed., *Japan on the Silk Road: Encounters and Perspectives of Politics and Culture in Eurasia*, Brill's Japanese studies library volume 60 (Leiden, Boston: Brill, 2018).
- GREAVES, Rose Louise. "Some Aspects of the Anglo-Russian Convention and Its Working in Persia, 1907-14--I." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 31, no. 1 (1968): 69–91. <http://www.jstor.org/stable/612004>.
- KADI, İsmail Hakkı, and A. C. S. Peacock. *The Ottoman Empire and the Kingdom of Siam Through the Ages*. Bangkok: Institute of Asian Studies, 2017
- KARACA, Ali, "Şâkir Paşa", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sakir-pasa> (04.10.2023).

- KARAKAYA, Emir. Legal Modernization in the Early Meiji Period and the Japanese Research on the Mixed Courts of Egypt, The Institute for Graduate Studies in Social Sciences, Boğaziçi University, İstanbul, 2021.
- KAYAOĞLU, Turan. Legal İmperialism: Sovereignty and Extraterritoriality in Japan, the Ottoman Empire, and China. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2013. Pamuk, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, 164.
- KUNERALP, Sinan. (1999). Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839 - 1922) Prosopografik Rehber. ISIS Press.
- LEVENT, Sinan. in Türkiye'de Japonya Çalışmaları Konferansı I, ed. SelçukEsenbel, ErdarKüçükyağın, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 341-360, 2012.
- LEVENT, Sinan. 2015. İkinci Dünya Savaşı Yolunda Japonya Cumhuriyet Gazetesi Üzerinden Türk Basınında Japonya İmajı 1933-1941. İstanbul: Kitapdostu Yayınları.
- LEVENT, Sinan. 2016. Japon Turancılığı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- MISAWA, Nobuo. "Relations Between Japan and the Ottoman Empire in the 19th Century Japanese Public Opinions About the Disaster of the Ottoman Battleship Ertugrul (1890) (Culture and Communication, Middle East Studies from East Asia)." *Annals of Japan Association for Middle East Studies* 18, no. 2 (2003): 9–19. doi:10.24498/ajames.18.2_9. https://www.jstage.jst.go.jp/article/ajames/18/2/18_KJ00004403945/_article/-char/ja/.
- MISAWA, Nobuo, Göknur Akçacadağ. 2008. "The First Japanese Language Education in the Ottoman Empire (1891-92): Shotaro NODA's Lectures in the Ottoman Military School." *Bulletin of the Faculty of Sociology, TOYO University* 46 (1): 219–48.
- MISAWA, Nobuo. 2010. "Abdülhamid Dönemi İçin Kritik Bir Teferruat: Japon Kaynakları Işığında Ertuğrul Faciası." *Düşünen Siyaset* 27: 179–94.
- MISAWA, Nobuo. "The First Japanese who resided in the Ottoman Empire." *Mediterranean World*, XXI (2012).
- MISAWA, Nobuo. "Sultan II. Abdülhamid ve Japonlar", in Melek Özyetgin ed., *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi*, Cilt III, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2022, 131-136

- MÜTERCİMLER, Erol, Kemal Öke, Ertuğrul Fırkateyni Faciası ve Türk-Japon Münasebetlerinin Başlangıcı (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991), .
- NAKAOKA, Saneki "Japanese Research on the Mixed Courts of Egypt in the Earlier Part of the Meiji Period in Connection with the Revision of the 1858 Treaties," *上智アジア学*, no. 6 (1988): 11-47.
- ONO, Shüzō. "『伯爵清浦奎吾傳』 明治二四年から明治三九年まで ("Hakushaku Kiyora Keigo Den" Meiji Nijuyonen Kara Meiji Sanjukyunen Made)." *慶應義塾大学日吉紀要. 社会科学 (Keiōgijuku daigaku Hiyoshi kiyō. Shakai kagaku)*, no. 24 (2013): 51-88. <https://ci.nii.ac.jp/naid/120005618101/en/BOA.HR.MTV.491/44> (September 10, 1887)
- PAMUK, Şevket. *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm. Sixth Edition 2910.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- RÖHL, Wilhelm, ed. *History of Law in Japan Since 1868. Handbook of oriental studies. Section five Japan 12.* Leiden, Boston: Brill, 2005.
- The. Editors of *Encyclopaedia Britannica*. "Anglo-Russian Entente." *Encyclopedia Britannica*, February 9, 2009. <https://www.britannica.com/event/Anglo-Russian-Entente>.
- ULUSAN ŞAHİN, F. Şayan. *Türk-Japon İlişkileri: (1876-1908).* 1. baskı. Yayınlar Dairesi Başkanlığı kültür eserleri dizisi 315. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001.
- ÜNYILMAZ, Habip. "Avrupa Uygarlık Eşiğinde Bâbiâli: 1856 Paris Andlaşması Temelinde Uluslararası Hukuk ve Osmanlı İmparatorluğu İlişisine Avrupalıların Gözüyle bir Bakış." *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2019, 418-37. doi:10.21492/inuhfd.571998.
- WORRINGER, Renée. *Ottomans Imagining Japan.* New York: Palgrave Macmillan US, 2014. <https://doi.org/10.1057/9781137384607>.
- YAMAUCHI, Susumu. "Civilization and International Law in Japan During the Meiji Era (1868-1912)." *Hitotsubashi journal of law and politics* 24 (1996): 1-25.

“UZAK DOĞU YAKIN DOĞU’YA NE KADAR YAKIN? GAYRİRESMÎ DÖNEMDE
JAPON-TÜRK İLİŞKİLERİNİN DİNAMİKLERİ”

Özet

Japonya ve Türkiye, sıklıkla samimiyet ve fedakarlıkla dolu dostane ilişkilere sahip iki ülke olarak anılmaktadır. Günümüzde iki ülke birçok alanda yakın iş birliği içerisinde. Ne var ki iki ülke ilişkilerini belirleyen mevcut sosyo-politik şartlar ve romantize edilmiş tarih anlatıları ikili ilişkilerin henüz resmîye dökülmediği dönemdeki karmaşık gerçekliği gölgede bırakmaktadır. Cumhuriyetin ve resmî Türk-Japon ilişkilerinin 100. Yılına yaklaştığımız bu günlerde elinizdeki makale, 1873 ile 1924 yılları arasındaki Türk-Japon ilişkilerinin gayri resmî dönemini detaylı bir şekilde inceleyerek, ikili ilişkilerin ilk yıllarındaki hüviyetini ve bu ilişkilerin şekillenmesine yol açan temel koşulları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, Osmanlı Arşivleri, Japon Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, gazeteler ve Lozan Konferansı tutanakları gibi kaynaklardan faydalanılacaktır. Nihayetinde Türk-Japon ilişkilerinin başlangıç döneminin, 19. yüzyılın emperyal güçlerine karşı mücadele eden iki Avrupalı olmayan imparatorluğun, birbirlerini devamlı tartarak hareket ettiği ve siyasi manevraların ikili ilişkileri devamlı yön verdiği ve ikili ilişkilerin resmî bir hüviyet kazanmasını engellediği bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca iki taraf da diğerinin uluslararası hukuk ve 19. yüzyıl küresel düzendeki değişen konumlarını ve izlediği politikaları tartışmış ve birbirlerine buna göre tavır almıştır. Bu bağlamda bu çalışma, romantik anlatılardan uzaklaşarak Japon-Türk ilişkilerinin erken dönemini akademik bir perspektiften ele almaktadır.

Keywords

Osmanlı-Japon İlişkileri, Ondokuzuncu Yüzyıl, Diplomasi, Sömürgecilik, Dış dokunulmazlık.

ÂŞIĞIN AKIL OYUNU: ŞATHİYE*

M. Esat HARMANCI**

Selenay BOSTAN***

ÖZET

Şathiye şiir türüne ait örnekler genel itibarıyla tasavvuf kurumu içerisinde değerlendirilmiş ve bu kurumun dışına pek çıkılmamıştır. Bu yorumun sebebi, elbette şairlerin tasavvuf kurumu içinde olmasından kaynaklanabilir. Biz ise bu makalede izahın sadece tasavvuf kurumuyla sınırlandırılmaması gerektiği, yüzyıllardır süren ve edebiyatımızda bir gelenek haline gelen tekke-medrese, aşk-akıl ve âşik-sofu çatışmasının bir tezahürü olarak bu şiir türünün değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmeye çalışacağız. Medrese ve tekke ayrışmasının doğurduğu zıtlık zamanla bu iki grubun savunularının da zıtlaşmasına sebep olur. Buna göre medrese akli temsil eder tekke ise aşkı. Medrese ilmi bilgiye sahip olmaktan, beslendiği bürokrasi gücünden ve zaman zaman gördüğü devlet desteğinden dolayı dine ve dini bilgiye ulaşma yolunun sahibi olarak kendini görür. Hatta bu yolda bilgiyi yayma ve yorumlama hakkının sahibi olduğu düşüncesinden dolayı tekke ile aralarında daima aktif bir alevenme mevcuttur. Tekke ise medresenin akıl ile bu kadar hareket etmesinden de yola çıkarak bu gruba bir akıl oyunu tasarlar: Sathiyeye. Âlimlerin çoğu zaman “deli saçması sözler” olarak ifade ettiği bu şiirler veya sözler aslında medresenin akıyla oynanan çok tehlikeli bir oyundur. Zira tekkeli şair medresenin belirlediği ince çizgilerde tıpkı bir cambaz gibi oynar.

Anahtar Kelimeler

Şathiye, tasavvuf, aşk, akıl, oyun, tekke, medrese.

* Araştırma Makalesi. Makalenin geliş tarihi: 04.08.2023 / Kabul tarihi: 24.10.2023

** Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Eski Türk Edebiyatı ABD Öğretim Üyesi, esatharmanci@gmail.com, (ORCID ID: 0000-0001-8132-2869).

*** Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı ABD Yüksek Lisans Öğrencisi, selenaybostan@hotmail.com, (ORCID ID: 0009-0009-3329-8927).

Giriş

Şathiye için “kurbiyyet makamında bulunan salikin ilahi aşkla kendinden geçerek Hakk’a serzenişte bulunması yahut sufinin Tanrı’ya nazıdır” denilir ve yaygın tanuma uyularak şathın, “tasavvufi aşk halinin sarhoşluğu ile söylenen, halkın anlayamayacağı veya hoşuna gitmeyeceği sözler” olduğu ifade edilir ve “inançlardan teklifsizce, alaycı bir dil ile söz eder gibi yazılsalar da görünüşte saçma sanılan bu sözlerin, yorumlandığında tasavvufla ilgili türlü kavramlara değindiği” açıklaması yapılır.¹

Türe ilişkin tanımların ve bu tanımlamayı etkileyen tasavvufi şiir şerhlerinin üzerinde uzlaştığı alaycı, sembolik ve esrarlı söylemin zamanla kurumsallaşan tasavvufa ait hal ve makamlar çerçevesinde izah edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Vecd, sekr, fena, gaybet, istiğrak, naz ve niyaz kavramlarının Anadolu seyahatli² dervişliğinin henüz özümsemiği bir gönül yoluna ait terminolojiler olduğunu söylemek mümkün müdür? Yunus bu kavramların hal ilmi bağlamında bir kısmını kullansa da o şiirlerini şerh edenlerin sınıflandırdığı üzere kendisini tekkeli, evratlı, mürşitli bir sâlik disiplininde göstermek istemez. Bu bakımdan tasavvufi şiirler şerhine uzunca süre kaynaklık eden ve şathiye türüne örnek olan metinlerin şerh edildiği dönemde tasavvufun kurumsal evrimi göz ardı edilmemelidir ki bundan kasıt, Barak Baba’ya ait sözlerin Kutbü’l-Alevî tarafından şerhini kısmen ayırmakla birlikte özellikle Niyâzî-i Mısırî geleneğinin şathiye türünün sınırlarını belirlemedeki ihtiyatlı çerçevedir.

Şathiye örneği sayılan şiir şerhlerinde, tasavvuf kurumunun kavram ve terimleri kullanılmış ve şairin her söylediği söz, tasavvuf düşüncesinin hiyerarşi düzeninde, mantık silsilesini ve yol erkânını bozmamak üzere izah edilmeye çalışılmıştır. Dört kapılar ve makamlar, bunların aşamaya bağlı düzeni, hallerin ve makamların açtığı kapılar gibi kurumsallaşan yapıya uygun bir eşleştirmenin yapılamadığı durumlarda da yorum genellikle tasavvuf doktrininin temel esasları ve erkânı ile özetlenmeye çalışılmıştır.

¹ Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı, *Türk Edebiyatında Şathiye*, Akçağ Yayınları, Ankara 2001, 4.

² Seyahat, gezgin ya da gezicilik anlamları yanında erkânı karşılayan bir tasavvuf terimine dönüşmüş olması bakımından tercih edilmiştir.

Son zamanlara kadar şathiye türü bu yaklaşımla değerlendirilmiş ve bu bakış açısının dışına da pek çıkılmamıştır. Bugün türe ilişkin metinlerin her biri için bu şerh geleneğinin yeterli olduğu söylenemez. Kaldı ki adı geçen şerh örneklerinin içinde buldukları sosyal koşullarla şekillendiği ve bir misyona da hizmet ettiği kabul edilmelidir. Hâlbuki yola baş koyanlar için şathiye örnekleri; sağlıklı bir kılavuz, kurumsallaşan tekkenin müdavim anlatıcısının öncü kaynaklara dayalı nasihat müfredatı ve hayli cazip şerh metinleri olarak iş görmektedir. Fakat kaynakların çeşitliliği ve türdeşlerin kesişmeleri bağlamında bugün için ele geçen imkânlar dolayısı ile şathiye meselesine dair yeni bakış açılarından söz edilmelidir.

A ş k - A k ı l K a v g a s ı

Tasavvuf kurumunun daha en başında, zahitlerin ontolojik ve epistemolojik Tanrı/varlık ve din/dünya algıları ile devlet aygıtı gölgesinde giderek içselleşen ulemanın algıları birbirinden uzaklaşmaya ve çatışmaya başlar.³ Bu inanış, düşünce ve davranış farklarından kaynaklanan ayrılıklar sebebiyle İslam dünyasında iki zümre arasında zaman zaman büyük tartışmalar yaşanmış, ciddi sürtüşmeler ortaya çıkmıştır. Hallâc Mansur bu çatışmanın ve ayrışmanın en hazin hatıralarından birini temsil eder. Zamanla birbirinden tamamen ayrışan bu kurum, taşralı tekkeler ve medreseler olmak üzere iki kola ayrılmış ve bu iki kol arasındaki çatışmanın ateşi hiç sönmemiştir. Medreseler, iktidar ve otoriteden aldıkları yetki, güç ve iltisaktan hareketle zaman zaman hırslara kapılıp asıl gayelerini unuttukları müesseseye dönüşmüş, dine ve dini bilgiye ulaşmanın, bu bilgiyi yayma ve yorumlama hakkının da sadece kendilerinde olduğu zehabına kapılmışlardır. Sonuç olarak medresenin doğal mahsulü olan ilmiye erbabı, normatif gücün temsilcisi sıfatıyla kendilerini üstün görmüşler ve tekke erbabını zan altında bırakarak malum yangınlara sürekli odun taşımışlardır.

Kimi zaman bireysel tasarruflar ve içinden geçilen sosyal koşullar, bu iki çekişmenin tüm zamanları bağlayan bir yarılma olmadığını da düşündürür. Özellikle kuruluş evresinde yazılan edebî ve ilmî metinlerde bu ayrışmadan söz edilmesi tuhaf iken başka bir gariplik de ilerleme döneminde, zümrelerin ve sınıfların kurumsallaşmasına rağmen kurucu

³ Zekeriya Işık, *Osmanlı Toplumunda Devlet Tarikat İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Konya 2015, 22.

ruh sentezciliğinin devam etmiş olmasıdır. Burada gerek yaşam biçimi gerekse ortaya koyduğu eserlerde ilmiyenin en yüksek katında bulunan bir şeyhülislam tavrından söz edilmelidir. Kemalpaşazâde, tekke ve medrese arasını en derin hatlarla ayıran vahdetivücutçu yorumlar konusunda beklediğimizden çok daha engin bir felsefeye inanmaktadır. O, “insanın ilâhî öze sahip olduğu tezi ile bağlantılı olarak, bütün ilâhî sıfatların yansıdığı yer (mazhar) olan insanı tanıyan kişinin, Hakk’ı en yüce bilgi ile bildiğini ifade eder.”⁴

İlmiye mesleğine giriş medrese eğitimiyle başladığı ve medrese formasyon kazandırdığı için bu makalede “medrese” tabiri ile eğitim, yargı ve dinî hizmetler sınıfındaki tüm Osmanlı yönetici sınıfı kastedilecektir. İlmiye teşkilâtı başlıca Anadolu, Rumeli ve Arabistan’da faaliyet göstermiş ve kendine has hiyerarşi içerisinde eğitim, yargı ve dinî hizmetler alanında görev almıştır. Şeyhülislâm, nakîbüleşraf, kazasker, kadı, müderris gibi ulema topluluğunun ve bunların oluşturduğu bir kurum olan “Osmanlı ilmiye sınıfı, klasik ve yerleşmiş İslâmî eğitim kurumu olan medresede usulüne uygun tahsilden sonra icâzetle mezun olup eğitim, hukuk, fetva, başlıca dinî hizmetler ve nihayet merkezî bürokrasinin kendi alanlarıyla ilgili önemli bazı makamlarını dolduran Müslüman ve çoğunlukla da Türklerden oluşan bir meslek grubudur.”⁵

Başlangıçta ilmiye mesleğine rağbeti artırmak, daha önce İslâm dünyasında pek çok verimli örnekleri görülen ilmiye aileleri ve aristokrasisini oluşturmak için ilk defa Molla Fenârî ailesine II. Murad tarafından tanınan, daha sonra bütün ilmiye ailelerine ve hatta ulema çocuklarına teşmil edilen bu imtiyazlarla (Mevâlîzâde Kanunu) çalışmadan ve hak etmeden yükselmeler, mesleğin gerilemesine ve bozulmasına neden olmuştur. “Değişik dönemlerde en güçlü devirlerini yaşayan yirmi civarında aile belli başlı ilmiye makamlarını kolayca elde etmiş, ayrıca ilmiye aileleri arasındaki evlilikler ailelerin güç ve nüfuzunu bir kat daha arttırmıştır. Bu ağın dışından mesleğe girmek isteyen kimselerin önünde aşılması gereken büyük engeller bulun-

⁴ Bilal Taşkın, “Osmanlı Entelektüel Düşüncesinin Bileşenleri: Kelâm, Felsefe ve Tasavvuf: Kemalpaşazâde ve Risaleleri Üzerinden Bir İnceleme”, *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 8/2, 2021, 127.

⁵ Mehmet İpşirli, “İlmiye” *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, XXII: 141.

maktaydı. Söz konusu ailelerin en belli başlılarını Çandarlılar, Fenârîzâdeler, Çivizâdeler, Ebüssuûdzâdeler, Müeyyedzâdeler, Taşköprülüzâdeler, Bostanzâdeler, Hoca Sâdeddinzâdeler, Kınalızâdeler, Zekeriyyâzâdeler, Paşmakçızâdeler, Dürrîzâdeler, Arabzâdeler, Feyzullahzâdeler, Ebûishakzâdeler, İvazpaşazâdeler” gelmektedir ve “bu ilmiye ailelerinin bazıları devletin yıkılışına kadar faal görevlerde bulunmuş(lardır)”.⁶

Özellikle beylikler döneminden beri, fethedilen topraklarda işlerin doğrudan ya da dolaylı olarak yürüyebilmesi için ilmiyenin en yoğun zümresini çoğunlukla subaşı ve özellikle de kadı sınıfı oluşturmaktaydı. Kadıya “doğrudan bağlı olan personel arasında nâib, kassâm, muhtesip, mimar, kâtip, muhızır (adlî polis), tercüman (farklı etnik unsurların olduğu bölgelerde), imam, papaz, haham (mahalle seviyesinde adlî ve hukukî faaliyetlerinde) ve diğer hizmetleri gören personel sayı(sına)”⁷ bakılınca yoğunluğun ölçüsü ve toplumla doğrudan muhatap olan ilmiyenin kolluk ve yargı gibi soğuk yüzünden de rahatlıkla söz edilebilir. Özellikle de vergi ve ceza ayrıcalığı ve çocuklarına tanınan imtiyazla taltif edilen zümrenin toplumda sahip olduğu yüksek itibar kadar liyakatsiz terfilerle bozulan bu meslek sınıfının toplum ve devlet nezdinde itibar kaybetmesinden söz edilir olmuştur.

“Mesleğin içerisinden gelen, eserleriyle bu zümreye en büyük hizmeti yapan Taşköprizâde Ahmed Efendi, daha 1540'larda medresede ulemâ arasında ilâhiyat ve matematik ilimlerine karşı eski rağbetin kaybolduğunu ve genel olarak ilim seviyesinin düştüğünü ifade etmekte, nazari ilimlere dair eserlerin artık okunmadığını, ulemânın basit el kitaplarıyla yetindiğini belirtmektedir. Yüzyılın ikinci yarısında ulemâya en ağır tenkitleri Gelibolulu Âlî Mustafa Efendi yapmıştır. Ona göre devletin ve milletin asıl unsurlarından biri olan ilim erbabı merasim ulemâsı haline gelmiş, eser telif etmekte başarısız olmuş, ilmiye mesleğine adam kayırma, himaye anlayışı yerleşmiş, kazaskerler mülâzemet usulünün uygulanmasında yolsuzluklar yapmışlar, müderrislikler ve kadılıklar rüşvetle verilmeye başlanmıştı. Âlî Mustafa, özellikle ilmiye ailelerine tanınan imtiyazın zararlarından söz etmektedir.

⁶ Mehmet İpşirli, *a.g.m.*, 142.

⁷ Mehmet İpşirli, *a.g.m.*, 143.

Medreselerde ders yapılmadığını, birçok müderrisin vakıftan ücretini alıp ders vermediğini, esasen vermek istediği zaman da karşısında talebe bulamadığını belirtmektedir.”⁸

Aşığın keskin kılıcı: Şathiye

Şathiye, sözü edilen bu bozulmaların ve çatışmaların gölgesinde bilenen, bir taraftan da iş görmek üzere kılıf geçirilmiş keskin kılıç gibidir. Şair aşkı, sözlü anlatıyı, kurumsal alanının uzağında yaşayan söylemi itibarsızlaştırmaya çalışan resmî, soğukkanlı ve kitabî söylemle müderris, kadı, hoca, vaiz, müftü gibi medrese ehli tiplere karşı onların elverişli silahı olan akıl ile cevap vermek ister. Şiiri kıymetlendiren, söze ruh veren, şairi özgürleştiren ve adına “aşk” denilen bu estetik refleks, âşığın protest tavrı ile birleşince medreseli aklın mantık oyununu aşkın elverdiği kültürel iktidar gücüyle bozmaya yönelik bir akıl oyunu kurgular. Bu akıl oyununun en mühim icracılarından biri olarak da şathiye dili ortaya çıkar. Şathiye dili, medreseli aklın mantık oyununu aşkın elverdiği kültürel iktidar gücüyle bozmaya yönelik bir akıl oyunu gibi tasarlanmıştır. Evreni, hakikati, bilgiyi tanımlama ve idrak etme hakkını kendinde gören üst aklın imtihan sorusu olarak kurgulanan bu akıl oyunlarında mantıksal çözüm ya da çıkış yolları ve tuzakların öngörülmesi beklenir.

Zahiren, ilim ve akıl perspektifinden bakan medreseli aydın, sözlü ya da yazılı şathiye metni ile karşılaştığında kelamın ve itikadın yaptırım araçlarına yönelir. Yani dinin en yüce varlığı olan yaratıcı karşısında, kulun fıkıh nezdindeki mahkemesi devreye girer. Bu sorgulama, insanoğlunun yaratıcının sıfatları ve yaratılış misyonu bağlamında sakıncalı alana, itikat noktasında şirk çizgisine yaklaşması temelinde gerçekleşir. İlmiye sınıfı tarafından doğru yol naslarla ve bu hükümleri yorumlayan bilim alanlarıyla belirlenmiş, bu yolun dışında bir yol aramak hakikati hafifletmek ve bozmak olarak hüküm altına alınmıştır.

Aklın galibiyetine ve mantığın resmîliğine itaat etmeyen, yaşamın her alanını kuşatan hegemonik güçlere karşı sınırları ihlal etmenin özgürlüğüyle aşk üzere bir söylem geliştiren şairler ve âşıklar ise bu kurumsal düzene, aşka yönelik kolektif toleransa ve kültürel meşruiyete sığınarak aklî süreçlerin sonuç vermeyeceğini ifade eder ve aforizmalar

⁸ Mehmet İpşirli, *a.g.m.*, 144.

kabilinden karşılıklar vermek isterler. *Şimdiden yârün yüzünde dîne gel kim zâhidâ / Kâfirün âhir deminde olmaz îmânü düürüst*⁹ (Karamanlı Aynî Divanı, g.68/5) ve *Zâhidâ 'akluñ seniñ bu sırrı âgâh eylemez / Kâfire ta'n eyleme ger 'aşk-ıla ma'mûr ise*¹⁰ (Ümmî Sinan Divanı, k. 166/3) beyitlerinde ortaya çıkan yüzlerce yıllık bu çatışma ortamının doğası gereği şathiyeyi üreten bu söylem koçbaşına iyi niyetli bir bakıştan söz edilemez ve artık her ifadede bir "suç" arama yoluna gidilir.

Nitekim şairin gayesi de her sözünde, her söyleminde suç aranmasıdır. Hegel'in, tüm kayıtsızlığı ve müthiş hafifmeşrepliğiyle en yüce ve yegâne hakiki ciddiyet¹¹ olarak tanımladığı oyun, şairin giriştiği söz yarışındaki özgürlüğünü, mizahı kullanma gücünü ortaya koyar ki şair kurguladığı bu tehlikeli oyunda medreseli aklın kınamasını üstüne çekmek ister. Bu açıdan bu şairler ve âşıklar kolunun melamet ile de ilişkisinden doğal olarak söz edilmelidir. Şathiye şairleri melamet-meşrep üzere olup şiirlerine bu *aşkın söylemi* yansıtırlar. Melamilğin özü olan kınanma, yargılanma ve itham edilme meselesi şathiyenin de meselesini oluşturur. Melamet düşüncesine göre amellerdeki gösteriş riyadır, hallerdeki gösteriş ise dinden dönme ve bir iddiadır. Yaptıkları amellere bakarak övünmek büyük bir ahlaksızlıktır. Bu yüzden ilim hakkında konuşmazlar ve ehli olmayana Allah'ın sırlarını söylemezler. Bu yüzdendir ki şairler melamet-meşreplik üzerinden, medreseli aklın riyakâr gösterişçiliğine, esasen hakikati akıl yoluyla bulamayacakları tezi ile eleştirel bir söylem geliştirmek isterler.

Hak erlerinin şathiyelerinde kutsal kavramlara ve ilahi varlığa yönelik senli benli söylem ve aracısız konuşma dili, şairine şöhret getirdiği kadar onu şimşeklere de hedef kılmış, pek çok aşk yolcusu bu "iddialı" söylemleri üzerinden siyaset edilmiştir. Zamanla maneviyat iklimlerinin arasını belirgin biçimde açacak olan kurumsal ve kamusal kudret, zahir ve batın arasında derin uçurumları da beraberinde getirmiştir. Çünkü yeni coğrafyalarda baş veren iktidar kavgaları yüzünden, terütaze uhuvvet ve fütüvvet hukukunun yol verdiği tolerans kaybolmaya ve kadim kültürler arasında yeşeren manevi filizler dikenlenmeye başlamıştır.

⁹ Ahmet Mermer, *Karamanlı Aynî ve Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997.

¹⁰ A. Azmi Bilgin, *Ümmî Sinan Divanı*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 2000.

¹¹ Eugen Fink, *Bir Dünya Sembolü Olarak Oyun*, (Çev. Necati Aça), Dost Kitabevi, Ankara 2015, 23.

Tarafların itham ve savunma olmak üzere malzeme ettikleri vahdetivücut söylemi bugün için yeterli ve kapsayıcı bir çıkarım değildir. Bu felsefeye göre ezelde “bir” ve “tek” olan “zât” kendi kendine tecelli ederek “kün” emriyle dünyayı yaratıp sonra kendisi “sır” olmuştur. Kişi bu sırra vakıf olduğunda artık kendi benliğinde kaybolmuş ve Hakk’ı bulmuştur. Hak ile birleşen ve birliğe erişen olan salık öğreti gereği kendini bu yakınlıkta görür. Kuşkusuz şathiyeli söz bilincinde âşıklar “Ben kullarıma şah damarından daha yakınım.”¹² müjdesinin ve bu muştuya mazhar olan gerçek erler yolunun farkında bir hayat sürmektedirler.

Şair bu eleştiri söylemini mizah alanı üzerinden gerçekleştirir. Çünkü mizahta mantık çoğunlukla ters yüz edilir; kalıplar bozulur, kurallar yanlış anlaşılır ve yapılar karışır¹³. Üstelik şair mizahın bu özelliğini de hesaba katarak söylemek istediklerini rahatlıkla söyler. Çünkü bu tür söylemler yasayı çiğnemenin dile getirme özgürlüğü tanıyarak ve okuyucusuna haz sağlayarak eleştirilerini yasallaştırır.¹⁴ Elbette bu yasallaştırma şairi toplum ve akıl tarafından kınanmaktan alıkoyamaz fakat söylediği sözler için devlet nezdinde yargılanmaz. Bu yüzden, şatahâtî sûfilerin, özelde de kâmil sûfilerin mizahı¹⁵ olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda şathiye şiiri düşünüldüğünde akıl tarafından “deli saçması sözler” olarak ifade edilmesi ve medreseli akıl tarafından her kelimesinin eleştirilmesi doğal karşılanır. Zaten şairin kurguladığı oyun burada da kendini hissettirir; oyunda taşlar ustaca sürülürken şair medreseli aklın anlayamayacağı sözler söyler ve karşına aldığı zümrenin anlayamadığı her kelime için eleştiri yağmuruna tutulur. Son derece tehlikeli sularda kulaç atan bu söz oyunu, şaire temsilcisi olduğu zümreyi, kendini ve varoluşunu yorumlama imkânı sunar.

Dünyevi değerleri umursamayan, içinde yaşadıkları toplumun inanç ve geleneklerine karşı çıkan, bunu da kılık kıyafet ve günlük hayatlarına yansıtan kalender meşreplerin söylemleri de şathiye dili ile uyum

¹² Kur’ân-ı Kerim, Kâf Sûresi 16. âyet

¹³ John Allen Paulos, *Matematik ve Mizah*, Doruk Yayıncılık, Ankara 2003, 17.

¹⁴ Barry Sanders, *Kahkahanın Zaferi: Yırtıcı Tarih Olarak Gülme*. (Çev. K. Atakay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001, 288.

¹⁵ Abdülkadir Dağlar, “Kulum Beni Güldürsen: Mizah Şathiyyenin Neresinde?” *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları 13, Hicve Revâ, Mizaha Mâyil: Güldürücü Metinleri Anlamak*, Klasik Yayınları İstanbul 2018, 151.

içerisindedir. Şathiyeleriyle ön plana çıkan isimlerin başında gelen Kaygusuz Abdâl, menkıbevi anlatıya göre Abdal Musa ocağında melamet ateşinde yanan yol erlerinden biridir. Cebecioğlu, Kaygusuz'un şathiyelerini kabaca iki farklı açıdan değerlendirir. Birincisi akıl zemininde ele alındığında akıl almaz hatta saçma olarak ifade edilebilecek sözleridir. İkincisi ise adeta tehlikeli bir uçurumun kenarında dolaşır gibi iman ve İslam açısından poblemler teşkil eder sözleri.¹⁶

Yunus ve Kaygusuz çağında, medreseli aklın ve tahsilli imtiyazın kudretli mevkiinde oturan zahit ile hakikat yolunda aşk üzere seyreden âşık arasında oluşan tip çatışması belirgin hale gelmiş, kavramların anlam bilimsel karşılıkları kadar kültürel çağrışımları da şekillenmiştir. Bu tiplerle olan hesaplaşmada Anadolu'da ön cephede duran Kaygusuz'un "naşi" tipini karşısına alarak ortaya koyduğu belirgin tavır diğer eserlerine de yansır. Kaygusuz, "bu aşk ateşiyle yanıp tutuşan âşık tipini zaman zaman melametin fütüvvet ve uhuvvet evresinin dili ile adlandırmayı tercih eder ve ahî olarak çağırır. Bu âşık tipini doğru tanımlamak, onun hassasiyetlerini en iyi şekilde belirtmek için de bu tipin negatifini yani ötekini ahînin karşısına çıkarır. Kaygusuz'un coşkulu aşk yolunun hariç çizgisi nâşî tipiyle ortaya konur"¹⁷.

Aşk ve melamet edebiyatının iki kutuplu karakter düzleminde, bulunduğu irfan ve erdem hattındaki âşık, yüzlerce yıl faydacı, hesapçı ve sığ zahit atışmasından geri durmamıştır. "İşin gerçeğini söylemek gerekirse bir kısım şairler şiirlerini biraz daha çekici hale getirme pahasına bu gibi izafi sembollerin ardına sığınarak ve dili fevkalade ustalıklarla kullanarak zahir ulemasının yüreğini hoplatacak derecede tehlikeli sözleri fütursuzca sarf etmişlerdir."¹⁸ Rab katının yüce erbabının bir hecede, bir harf ile söylediğini kendisinde söz söyleme ehliyeti ve ruhsatı vehmeden âlim zahit, akıl ve ilim ile söyleyebileceğini zannetmiştir.

Bu noktada şathiye dilinin melamet ile ilişkisinden söz edilmesi beklenir. Çünkü rind-zahit ve ahi-naşi çatışmalarının temelinde olduğu gibi

¹⁶ Ethem Cebecioğlu, "Şatahat İbarelerinin Anlaşılmasına Doğru: Metodik Bir İnceleme", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 17, 2006, 23-25.

¹⁷ Meriç Harmancı, "Kaygusuz Abdal'ın Şiirlerinden Yansıyan İki Tip: "Ahî" ve "Nâşî"', *Route Educational and Social Science Journal*, 4/7, 2017, 363.

¹⁸ Ahmet Atilla Şentürk, *Klasik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Sufi yahut Zahid Hakkında*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1996, XIX.

akıl-aşk, medrese-tekke, kurumsal-taşra, resmî-heterodoksi, sünni-marijinal/bâtını ekseninde de aykırı, asi ve hoyrat tarafı besleyen her zaman melamet olmuştur. Melametın de şathiyenin de özü kınanmadır, dolayısıyla melamet ile derin bir ilişkisi vardır. Melametiler nefsin riyaya düşmesinden endişe etmeleri nedeniyle ibadetleri insanların uzağında ve gizli olarak yapmaktan yana olmuşlar, insanlar tarafından tanınmaktan kaçınmışlar böylece bâtını halleri ile öne çıkmamayı kendilerine prensip edinmişlerdir.

Melametın iyiliği gizlerken kötü bilinmeye ve kötü görülmeye yatkın yüzü, insanların tepki ve nefretini çekmek, onları kendileriyle fitneye düşmelerini ve kendilerinin de gurura kapılmasını engellemek üzere tasarlanmıştır. Onlar böyle davranarak daha çok başkasının haberdar olmaması gereken marifet bilgisini yani kendileriyle Hak ile aralarındaki özel sırrı korumak isterler. Şairin şathiyede başvurduğu kelime oyunları ile medreseli aklın kafasını karıştırmak, onun hemen kınama melekelerini harekete geçirmek istemesinin sebebi budur. Ona meşru fırsatlar ve tutunabileceği mesnetler sunar. Bu sürekli ve düzenli kınanma oyunu için en elverişli kılıf ya da araç ise melamet-meşrep üsluptur. Şair söylediği sözlerle kurduğu oyunun bir parçası olarak medreseli aklın kınaması, yargılaması için çaba gösterir.

Yine Yunus Emre benzer üslupla ifade ettiği;

İsteridüm Allah'ı buldumısa ne oldu
Ağlarındum dün ü gün güldümise ne oldu¹⁹

beyti, melametlilerin kendi fiil ve hallerini izhar etmeyi ve başkalarını da bu durumdan haberdar etmeyi riya saymasından kaynaklanan bir reddediş olarak görülebilir. Zira Yunus, Hakk'ı bulduğunu söylediğinde kendilerine bir iddianın yakıştırılmasına da izin vermiş olacaktır. Dildeki işlevi ile *ne oldu* kalıbı hafife almayı da içine alır. Fakat istediğini bulmanın ve ağlarken gülmenin çağrışımındaki yaygın ve kolaycı huzur havasının aksine istediğini bulunca da arayışın devam ediyor oluşu, ağlarken gülünce de ağlayışın sürmesi söz konusu edilmektedir. Yolun hep arayış, her zaman hasret yolu oluşu vurgulanmaktadır.

¹⁹ Mustafa Tatçı, *Yûnus Emre Dîvânı*, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap projesi, (TY), 320.

Yücelerden yüce gördüm
 Erbâbsın sen koca Tanrı
 Âlim okır kelâm ile
 Sen okırsın hece Tanrı²⁰

Bu dörtlüğün kurgusunda yer alan terminoloji, şathiyе söyleminin tek başına karakteristiğini özetler mahiyettedir. Kaygusuz daha şiirinin başında seçtiği kelimelerle ilmiye mensubunu, medrese sınıfını karşısına alarak kendisine doğru çekmek ister. Bile isteye yapılan bu tercih şathiyedeki oyunun en işlevsel aracıdır. *Âlim* ve *kelam*²¹ tercihi şathiyenin oyun araçları hükmündedir. Şiirde, insanın insana seslenirken başvurduğu, yaratıcı ile kul arasındaki mesafeye riayetin göz ardı edildiğini düşündüren samimi üslup söz konusudur. Şathiyelerde sıklıkla rastlanan bu eda, medrese ehli tarafından en hafif tabirle özensizlik ve nezaketsizlik olarak izah edilmiş ve bu söylemin arkasında kasıtlı bir istihza vehmedilmiştir. Kaygusuz'un da bu dil ile kurduğu oyun, yargılamaya ve kınamaya hazır olan medreseli zahidin ithamına zemin hazırlamak üzere kurguladığı bir söylemdir. Başka bir deyişle Kaygusuz, bu söylemi ile yargıçları yargı meydanına çağırmış olur. Kaygusuz'un Hak veya Allah değil, âlimlerin kullandığı ve Allah'ın Kuran-ı Kerim'de kendisini tanımladığı sıfatlar, isimler veya zatlar değil de Tanrı kelimesini seçmesi özellikle yapılan bir tercih olmalıdır.

Bu çağrı, cesaretini bütünüyle melametten alır. Çünkü bu tavrın temelinde, şairin kendini ateşe atıyor ve tehlikeyi göze alıyor oluşu yatmaktadır. Kendisini kınayacak, yargılayacak, suçlayacak ve itham edeceklerin ithamına bile isteye malzeme verilmiştir. Elbette Kaygusuz, ulaştığı manevi makamlar sayesinde Hakk'ı kendine yakın görmekte ve bu yakınlık dili ile söz söylemektedir.

²⁰ Abdurrahman Güzel, *Kaygusuz Abdâl Divânı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2010, 381.

²¹ "Taşköprizâde'nin bir disipline kelâm denilebilmesinin iki şartı bulunduğu yolundaki açıklamasıyla da örtüşür. Bunlardan biri, doğruluğuna inanılacak esaslara ve ortaya konacak davranışlara dair ilkelerin Kur'an ve sahih sünnette mevcut olması, diğeri de bu ilkelerin akli yöntemlerle teyit edilmesidir (Miftâhu's-sa'âde, II, 150)." Yusuf Şevki Yavuz, "Kelam" *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, XXV: 196.

Kıldan köprü yaratmışsın
 Gelsün kullar geçsün diyü
 Hele biz şöyle turalum
 Yigit isen geç a Tanrı²²

Sırat köprüsü tarif edildiğine göre kıldan ince, kılıçtan keskin bir köprüdür ve selamet üzere geçişin inceliğine ve gücüne işaret edilir. İnsanoğlu için bu çetin sınavı ifade etmek üzere söylenen bu dörtlük, yine samimiyete sığınan şairin mizaha varan aşırı söylemi olarak anlaşılmaya müsait görünmektedir. Zahirre bakanlar ya da niyet okuyanlar tarafından tahkir ve istihzaya yorulabilecek bu söylemin savunusu söylem analizi ile imkân dâhilindedir. İçindeki hakikat ile sitemini dile getiren yol eri, sırat geçidine yetecek kudretin yüce yaratıcıda olduğunu, bu yiğitliğe kulların güç yetiremeyeceğini dile getirmiş olur. İlahi kudretin övgü kastı ile ifadesi ancak bu kadar ince çizgide anlatılabilir. Sevgiden doğan siteme sığınarak yapılan bu nükteli söyleyiş, şathiye söyleminin netameli alanlarında, tam olarak teğet çizgisinde kurgulanmıştır.

Kaygusuz Abdâl yaradan
 Gel içegör şu cür'adan
 Kaldur perdeyi aradan
 Gezelüm bilece Tanrı²³

Kaygusuz hakikat yolunda, Hak ile arasında var olan perdeyi sorgulamaktadır. Çünkü o kul olarak bir mekâna ve bir bedene hapsolmuş olmasına rağmen Yaradan'a ulaşmak ister. Fakat kullara uygun düşen söylemin sınırlarını zorlayarak Hak ile buluşmayı sıradanlaştıran bir dil kullanır. Yine samimiyet sınırlarını zorlamaya yönelik bu üslup, savunmayı gerektirecek iddia çağrışımlarını içerir. Muhtemel iddiacılara karşı savunma bağlamında bu dörtlükte saklı mantık hesabından da söz edilebilir. Kaygusuz, kendisini yaratan Tanrı'ya seslendiğini, aşk şarabı ile kendi iç perdelerinden kurtulmak ve böylece Tanrı ile yakınlaşmak istediğini düşünmüş olabilir. Zahirren bakıldığında ise ayık aklın perdelerini aşk şarabı ile aralamaktan, aradaki mesafeleri kaldırdıktan sonra perdesiz yakınlaşmadan söz ederken Yaratıcı'ya ait ilahi tasavvurları ihlal sınırına da

²² Abdurrahman Güzel, *a.g.e.*, 381.

²³ Abdurrahman Güzel, *a.g.e.*, 381.

gelmiş olur. İşte bu söylem şathiyyeyi oluşturan nüktede gizlidir. Şathiye, itikat alanına yönelik hassas dile, kutsiyet alanına ve mahrem çizgisine dokunma meselesidir. Melametli hayat tasarımları üzerinden kurgulanan bu tehlikeli oyun çoğu zaman bütün mantık hesaplarına yenik düşmeye müsait bir söz oyunu olmuştur.

Kaygusuz'un sözleri
Hindistan'ın kozları
Bunca yalan söyledin
Girer misin uçmağa²⁴

Kaygusuz bu bentte kendi üzerinden bir eleştiri söylemi geliştirir. Ona göre sufi bunca akla ve mantığa yatmayan söz hatta yalan söz söylemekte ve hâlâ cennete girme umudu taşımaktadır. Bu söylemle eleştirileceği, yargılanacağı alanları da peşinen belirtmek ister. Bu söylenen sözler, ceviz kabuğunu doldurmayacak saçmalıklar cennete girmeye engel midir? Bu söylem ile Kaygusuz, yargının nereden yapılacağını, kimin hangi gerekçe ile yargılayacağını mesajını vermiş olur. İddia makamının hüküm gerekçesini onlardan önce itiraf ederek hem kendini kınamış hem de iddiayı çürütmüş olur. Yukarıda belirttiğimiz gibi medreseli aklın kafa yorması için kırdığı cevizler ile bir oyun kurgular, bu oyuna medreseli aklın dâhil olması, tam şairin istediği gibi mantık kurmaya çalışıp onu bu açıdan yargılaması, kınaması gerçekleşmiş olur. Ustalıkla kurgulanmış bu sahne performansında girilen bu yaratım haylazlığı, söz ehlinin karşısına aldığı zümreye galebe çalmasına sınırsız imkân sunar.

Şair, medreseli aklı oyuna çekerken mizah alanından, nüktelerden beslenir. Bunu kimi zaman toplumun saçma sapan, deli saçması sözler olarak ifade ettiği sözleriyle kimi zaman da kendince yaptığı benzetmeler üzerinden kurgular. Kaygusuz;

Bir kaz aldım ben karıdan
Boynu da uzun borudan
Kırk Abdal kanın kurudan
Kırk gün oldu kaynaduram kaynamaz²⁵

²⁴ Abdurrahman Güzel, *a.g.e.*, 384.

²⁵ Abdurrahman Güzel, *a.g.e.*, 381.

bendiyle başlayan uzun şathiyesinde “kaz” metaforu üzerinden muhatabı olan zümreyi hurpalamak, “aynı zamanda hırsın yıkıcı etkisiyle tasavvufi çevrelerde, hedefe varamayanların yolculuğunu anlat(mak)” ister.²⁶ Burada şathiye sahnesinde icra edilen örtülü oyundaki dil özenle seçilmiştir. Tercih edilen bu üsluba ve hesaplaşmak üzere seçilen tiplere uygun olmak üzere kaz ve karı uyuşması tesadüf olmamalıdır. “Felek, kâinat yaratıldığından beri gelmiş geçmiş bütün hadiselerin şahidi olmakla beli bükülmüş bir pîr veya kocakarı da (bîve, pîrezen) sayıl(dığı)”²⁷ için ondan hileli bir satış beklenirdi. Kart ve ateşe dirençli bir kaz, metaforun realitesini hazırlarken mazmuna yönelik çağrışımlar için de boynu uzun ve kankurutan insani vasıflar unutulmamıştır. Bu mazmunda, nefis savaşı kırk abdalın nüfuz edemeyeceği kadar pişkin ve soğukkanlı, tıpkı ateş üstündeki kazanda kendini salıvermeyen kaz misali aklını beğenen ve aklını nefsine kılavuz edip aşk ehline kibirlenen zahidin kafasını yukarıya kaldırıp durması canlandırılmaktadır. Âşıkların iddiasına göre akıl kalesinden aşağıya bakan bu soğukkanlı duruş sahipleri için, kırk gün değil kırk yıllık insan ömründe, nefsin pişmesinden, kalbin yumuşayıp ıslah olmasından söz edilemez.

Kaygusuz’dan sonraki on yıllarda “şairlere göre "zahid" tamamen dünya menfaatleri yüzünden dindar geçinen, aslında fırsat buldukça her türlü menhiyatı gizlice işlemekten kaçınmayan dindar kıyafetli bir münafık”²⁸ olarak görülecektir. Kaygusuz bu şathiyesinde zahit makamındaki soğukkanlı ilim ve akıl ehlini yani zahidi bir kaza benzetir, *kırk gün kaynatmak* ile de irfan yoluna sevk etmenin imkânsızlığından dem vurur. Şathiyenin geneline bakıldığında medreseli aklın görünüşteki değerine, itibar ve makam bakımından toplum nezdindeki yüksek mevkiine rağmen aşk yoluna mesafeleri belirtilmiş olur. Aşk ehli hakikat yolunu ne şekilde anlatırsa anlatsın, ne kadar çabalarsa çabalasın bu akıl/zahit zümresinin aşkı da yolu da anlayamayacağı iddia edilir. Çünkü aşk anlatılabilen ve anlaşılabilen bir mesele değildir. Kişi, aşkı tecrübe edebildiği kadar anlatabilir, karşıdaki ise tecrübe edindiği kadar anlayabilir.

²⁶ Mümin Topcu, “Kaygusuz Abdal’ın Kırk Gün Oldu Kaynatırım Kaynamaz Redifli Şiirinin Tasavvufi Düşünce Bağlamında Çözümlemesi”, *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, 7/15, 2021, 351.

²⁷ Cemal Kurnaz, “Felek”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, <https://islamansiklopedisi.org.tr/felek#2-edebiyat> (31.07.2023). 1995, 307.

²⁸ Ahmet Atilla Şentürk, *Klasik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Sufi yahut Zahid Hakkında*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1996, XVIII.

Zahit kişiler aşk ile tanışmadığından meselenin özünü de anlamak istemezler. Şair bu yolu anlamak istememelerinin sebebini şöyle açıklar:

Kaz değilmiş be bu azmış
 Kırk yıl Kaf Dağını gezmiş
 Kanadın kuyruğun düzmüş
 Kırk gün oldu kaynaduram kaynamaz²⁹

Bu kuru ve soğukkanlı varlık, geçirdiği başkalaşma, geldiği kıvam ve pişkinlikle pişirilebilen bir nesne değildir. Bu zümre kırk yıl Kaf Dağı'nda gezdiğine göre her şeyden haberdar, her şeyi bilmekte ve yücelerde gezmektedir. Hele ki devletin ve toplumun bahşettiği itibar ve imtiyazlarla medrese basamaklarından geçerek ilmiyenin her kademesinde bulunmakla kırk yıl kadar Kaf Dağı'nda uçmuş olmaktadırlar. Göklere çıkan hevası ve hevesi, ayağı yere basmayan arzuları ile insanoğlu nefis/ego karşısında çetin bir mağduriyet edebiyatı ortaya koymuştur. Azgın ve iştihası dinmeyen bu duygu hali insanı aciz bırakmıştır. Güç yetirilemeyen bu uzun ömürlü ve engin deneyimli dürtüsel iktidar karşısında son derce zor durumda kalmaktadır. Nefsin "kanadı kuyruğu düzgün ve derece". Nefsin savaş araçları için insan ruhunda ve bedenine her türlü zemin tabii olarak yaratılmış olduğu için çekici/cezbedici sıfatlarını tarife bile hacet yoktur. Nefis doğası gereği zahmetsiz yol alacak cazibeye insanın aklı eremeyecek kadar ve akli yetemeyecek zamanlardan hazırlanmıştır.

Elbette nefis, insan ruhunda yaşayacak ve dünya ehline insan suretinde görünecektir. XVI. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı medreselerinin sayısının artması ve binlerce mezun vermesiyle yetişmiş aydın sayısına paralel mansıp artışı olmadığından bunları göreve tayinde sıkıntı çeken devlet kimi zaman belirli seviyelere gelmiş ilmiye ricâlini fiilen göreve tayin etmese de o görevin ve mansıbın pâyesi tevcih ediliyordu. Böylece bir tek Mekke, Medine, Bursa, İstanbul kadısı fiilen görev yaparken onlarca kişiye bu mansıpların pâyesi veriliyordu³⁰. Sahip oldukları maddi manevi refah ortamında ayakları yerden kesilmiş, Anka gibi gölgesi yere değmeyen bu zümrenin gönül ehlini anlaması beklenemez, aşk hallerine tenezzül etmeleri düşünülemez. Hayli korunaklı alanda yaşayan bu yüksek irtifadaki seçkin nefisler zümresi, devlet ile derin bağları, paraları, nüfuzları ve din adamı

²⁹ Abdurrahman Güzel, *a.g.e.*, 382.

³⁰ Mehmet İpşirli, *a.g.m.*, 143.

unvanını da taşımakla toplum katında makamları ile toplumdaki her anlamda ayrılmaktadır. Bu imkânların sağladığı konforu ve tüm donanımı usta şathiyece “*Kanadın kuyruğun düzmüş*” fırçasıyla boyar ve sözünü ettiği *nefis kazların kuyruğuna renkli tüyler takar*.

Şathiye kuşunu sitem vadisinde avlarlar. Sitem ile doğrudan bağlantılı olan bu türde şairler naz makamında kendine bu kadar yakın Hakk’a sitem etmekten geri durmazlar. Çünkü salike göre yalnızca kendine yakın olan biri sitem edebilir ve en yakına sitem edilebilir. Kaygusuz’un;

Asi kullar yaratmışsın
Varsun şöyle dursun diyü
Anları koymuşsın oraya
Sen çıkmışsın uca Tanrı

bendinde bu sitemi mizahi olarak görmekteyiz. Yunus Emre’nin beyitlerinde bu üslup karşımıza çıkmaktadır. Yunus, meşrebi gereği bir olduğu Hak ile samimidir, samimiyetin verdiği güvenle de Hakk’a sitem etmekten çekinmez:

Çün Mansur gördi ol benem didi
Oda yakdılar işitdün anı
Oda yandurtdun külin savurtdun
Eyle mi gerek seni seveni
Zinhar iy Yunus gördüm dimegil
Dara çekerler gördüm diyeni³¹

Yunus, *görmek* fiili ile kulun hakkı idrak edebilme düzeyini ifade eder. Tasavvufta vahdetivücut anlayışında, Allah’ın kâinattaki her şeyin vücut bulduğu tek varlık olduğu ve insanında Hak’tan gayri olmadığı düşüncesi bu hali açıklamaktadır. Bu hale yalnızca aşk ile ulaşılabilir. Kişi aşk ile varını yoğunu elden çıkarmış, küfrü imanı sevgi ateşiyle yakmış, halden hale girerek bir anı bir anına tutmayan deliye dönmüş ise elbette aşkı bilmeyenler tarafından Hallâc Mansur gibi kınanacak, inançları yadırganacak ve sözleri anlaşılmayacaktır. Yunus’un burada Hallâc Mansur’dan bahsetmesi, kendinin de sonunun onun gibi olacağını belirtmek istemesindedir. Yunus’un burada kendisinin de “dara

³¹ Mustafa Tatçı, *a.g.e.*, 287.

çekileceğini” söylemesinin arkasında da bir sitem yatmaktadır. Aşkıyla yanan birinin asılmasını bildiği halde buna göz yummasından dolayı bir sitem söz konusudur: *Eyle mi gerek seni seveni.*

Şathiye usta oyuncusu perdenin önünde kendini apaçık teşhir etmez. Bu yönü ile şathiyeci şair, bir Donkişot değildir. Avını tarif ettiği;

Kazımın kanadı sarı
Kemiği etinden iri
Sağlık ile satma karı
Kırk gün oldu kaynaduram kaynamaz³²

bendinde sarı kanatlı, iri kemikli, hayli etli ve satışı, piyasası rahat bir çerçeve çizerken tam olarak kazdan bahsediyormuş gibi davranır. Fakat şiire baştan sona hâkim olan sembol tutarlılığına bakınca bu dörtlük de adresi tarif eder. Yıldızlı, altın sarısı, parlak ve gösterişli kudret hayli dirençli görünmektedir. Mücadele koşullarının hakkaniyetli olmadığını düşünen ve zayıf alanda duran aşk savaçsısı için bu heybetli ve kudretli cesamet korku vermese de sövgüyü ve kargışı hak eder. *Felek, nefis* ve *zahit* bu öfkenin hedef tahtası olarak önümüzde durmaktadır. Âşık, bu güçlü düşman, bu namert felek ve amansız nefis karşısında çaresiz kalmanın teessüfünü ifade etmek ister. *Sağlık ile satma karı* kalıbı bir el kaldırma, bir beddua formudur. Bu piyasayı kuran ve satışı gerçekleştiren de felek *karısıdır*. Sıhhatli ve semiz görüntüsüne rağmen öyle karttır ki kırk gün kaynatılsa da kaynamayacak kadar yaşlı bir felek deneyiminden de söz edilmektedir. Nefis de sarı kanatları ile insanoğluna göz alıcı görüntüler gösterir. İştah açıcı sayfalar, safhalar, bahisler açar. Rengârenk dünyası vardır nefsanî evrenlerin. Kemiği etinden iri bir yapıya sahiptir, etli olduğu kadar da kemikli bir yapı arz eder. Esnetip diş geçirilemeyecek kadar diri bir özelliği vardır feleğin, nefsin ve zahit kişilerin. Nefis, felek ve zahit bize kendilerini hep “sağlık ile satmışlardır”. Onların devranı ve imkânı hep elverişli olmuştur. İnsan bu üçlü çete karşısında acziyet içerisinde. Bu yüzden de feleğe, içindeki benliğe ve onun insan suretinde görünen zahitli fotoğraflarına karşı çoğu zaman sitem, kahır ve küfür üzere davranış gösterir.

³² Abdurrahman Güzel, *a.g.e.*, 382.

Bu yüzden şathiyelerde yalnızca Hakk'a değil aynı zamanda zamana ve feleğe de sitem söz konusudur. Kaygusuz'un şathiyesinde bu sitem açıkça kendini belli eder. Doğu mitolojisinde felek dünya ile yaşıt oluşu nedeniyle saçları ağarmış, beli bükülmüş kambur bir cadı gibi düşünülür. İnsanoğlu başına gelen kötülüklerden feleğe sitem ederek rahatlamayı ve bu soyut suçlu ile hesaplaşmayı çok sevmiştir. Kaygusuz bu oransız devranın düzenine alet olan, bu çarpık çarkı çeviren uğursuz cadıya, kahpe feleğe bu söz kalıbı üzerinden yüklenirken muhatabı pişirilemez pişkin kazlardır.

S o n u ç

Hak ile bir olmak ya da varlığa erişmek hali üzerinden pek çok yol erinin itham edildiği ve haklarında acı sonla biten hükümler verildiği bilinmektedir. Zahir ile hükmedenler veya bätündeki hakikate aldırış etmeyenler tarafından işlenen siyaset, melamet tarihinde hâlâ yürekleri yaralayan karanlık sayfalar olarak durmaktadır. Böylesi hallerin her birine aynı gözle bakmak mümkün değilse de hakikate ermek ve onunla bütünleşmek üzere yola çıkmış ve bu yolda hakikatle ünsiyet peyda etmiş, bu birlik içinde yaşayıp kendini hakikatin kendisi olarak ifade etmiş erlerin manzum ve mensur eserlerinde bu yatkınlığa ve yakınlığa uygun bir dil kullandığını görmekteyiz. Binlerce beyitte “dosta hitap” ve “yar ile hasbihal” üslubu ile söze yansıyan bu samimi söylemin arkasında suç ya da hikmet aramak üzere ayrışan iki kutuplu bir mücadeleden söz etmek daha doğru olacaktır. Varlığı ve kutsiyeti kendinden menkul bu kabil söylemler, ilim ehlinin ölçüm araçları ve elindeki ruhsatlar üzerinden maksadı aşan ve kendinden menkul bir iddia ve suç dosyası olarak görülmüştür.

Şathiyenin özü *bile bile ladestir*, canı ile oynama cambazlığı, oynayabilenin tadına vardığı, oynamayanın dışında kaldığı esrik ruhlara özgü bir uzmanlık sahasıdır. Şair medreseli aklın mantık kurgusunu önceden hesap ederek oyun tasarlar. Zahit makamında bulunan akıl sahipleri ile aşk erleri arasında husumete, kan davasına dönüşmüş olan örtülü savaş her iki taraf için de fırsat kollamayı gerektirir. Zamanla mahkemelerden yerleşik tarikatlara bile sirayet eden bu cepheleşme bir literatür oluşturacak derinliktedir.

Resmî ya da örfî, elinde yargı ve hüküm yetkisi olanların en keskin sınırı, şeriat dairesinin hariç çizgisidir. Aşk yolcusu da bütün sarhoşluğuyla ağzından çıkacak söze dair kendisinden beklenmeyen bir iç temkin

duygusundadır. Aşinalarca görülebilen, içinde muzipçe bir nükte barındıran bu çok katmanlı söylem, kazaları ve belaları iştihakla üstüne çekmek istercesine kurgulanır. Şathiyeli sözün muhatabı ya da tahrik edilen mevzi hemen harekete geçirilir ve bir mantık yorumu, bir meşruiyet sorgusu üzerinden bu söylem iddianameye dönüşür. Fakat ince hesaba göre âşık, hem söylemek istediği her şeyi söylemiş hem de esasen hiçbir şey söylememiş olarak kendi hazırladığı tuzaktan kurtulmuş olacaktır. Medreseli akıl da bu tuzağa düşüp avını yakalayamadığı için şathiyeli deli elinde oyuncak olacaktır.

Şathiyecinin akıl oyunu bu yüzden eşsizdir. Özellikle kırk yıl kaynamayan kaz anlatısı belirgin biçimde feleğin ve daha baskın olarak nefsin anlatısıdır. Kalender meşrep yol erinin nefis tanımı ve yol rehberidir. Son derece ince hatlarla tarif edilen nefsin incelikleri ve feleğin alacalı cümbüşü bu kadar estetik çizilmemiş ve bu denli incelikli süslenmemiştir. Şair oyunu bu ince fırça darbeleri ile sezdirmeden, karıncayı incitmeden elinden geleni ardına koymama muhasebesidir. Nefis, felek ve zahit tarihte eşi görülmemiş darbeleri şathiyeli sillesinden öğrenmiştir.

Bugün için çirkin bir sıfat ya da ağır bir itham olarak anlaşılabilen bu söz ve bu söyleyişe yönelik söylem analizi için pek çok ihtiyat hesaba katılmıştır. Zümreler ve tipler üzerinde söylem araştırması için de yeterli bir literatür oluşmadığı için her ne kadar burada söylenenler aşırı yorum gibi görünse de bu çatışmanın tarafı olan Yunus'un ve Kaygusuz'un zülfüyâre dokunmadan semboller üzerinden konuşmak zorunda olduğu zamane koşulları da hesaba katıldığında bir edebi gelenekten öte güçlü bir sosyal eleştiri zeminde durmaktadır.

KAYNAKÇA

- BİLGİN, A. Azmi, *Ümmî Sinan Divanı*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 2000.
- CEBECİOĞLU, Ethem, "Şatahat İbarelerinin Anlaşılmasına Doğru: Metodik Bir İnceleme", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 17, 2006, 7-27.
- DAĞLAR, Abdülkadir, "Kulum Beni Güldürsen: Mizah Şathiyenin Neresinde?" *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları 13, Hicve Revâ, Mizaha Mâyil: Güldürücü Metinleri Anlamak*, Klasik, İstanbul 2018.
- FİNK, Eugen, *Bir Dünya Sembolü Olarak Oyun*, (Çev. Necati Aça), Dost Kitabevi, Ankara 2015.
- GÜZEL, Abdurrahman, *Kaygusuz Abdâl Divânı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2010.
- HARMANCI, Meriç, "Kaygusuz Abdal'ın Şiirlerinden Yansıyan İki Tip: "Ahî" ve "Nâşî"', *Route Educational and Social Science Journal*, 4/7, 2017, 352-364.
- IŞIK, Zekeriya, *Osmanlı Toplumunda Devlet Tarikat İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Konya 2015.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "İlmiye" *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, XXII: 141-145.
- KURNAZ, Cemal-Tatçı, Mustafa, *Türk Edebiyatında Şathîye*, Akçağ Yayınları, Ankara 2001.
- KURNAZ, Cemal, "Felek", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/felek#2-edebiyat> (31.07.2023). 1995.
- MERMER, Ahmet, *Karamanlı Ayni ve Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997.
- PAULOS, John Allen, *Matematik ve Mizah*, Doruk Yayıncılık, Ankara 2003.
- SANDERS, Barry, *Kahkahanın Zaferi: Yırtıcı Tarih Olarak Gülme*. (Çev. K. Atakay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla, *Klasik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Sufi yahut Zahid Hakkında*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1996.
- TAŞKIN, Bilal, "Osmanlı Entelektüel Düşüncesinin Bileşenleri: Kelâm, Felsefe ve Tasavvuf: Kemalpaşazâde ve Risaleleri Üzerinden Bir İnceleme", *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 8/2, 2021, 103-138.
- TATÇI, Mustafa, *Yûnus Emre Dîvânı*. T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap projesi. (TY).

TOPCU, Mümin, "Kaygusuz Abdal'ın Kırk Gün Oldu Kaynatırım Kaynamaz Redifli Şiirinin Tasavvufî Düşünce Bağlamında Çözümlemesi", *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, 7/15, 2021, 339-353.

YAVUZ, Yusuf Şevki, "Kelam", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, XXV: 196-202.

"LOVER'S MIND GAME: ŞATHIYE"

Abstract

Examples of the Shathiya poetry genre have generally been evaluated within the institution of Sufism and have not been able to go outside this institution. The reason for this interpretation may of course be due to the fact that poets are within the institution of Sufism. In this article, we will try to express that the explanation should not be limited to the Sufi institution alone, and that this type of poetry should be evaluated as a manifestation of the tekke-madrasah, love-mind and lover-sofu conflict that has been going on for centuries and has become a tradition in our literature. The contrast caused by the separation of madrasas and tekkes leads to the fact that the defenses of these two groups will also be contrasted over time. Accordingly, the madrasah represents the mind and the tekke represents love. There is always an active flare-up between them and the tekke because they have the right to access religion and religious knowledge because of having scientific knowledge, the power of bureaucracy they are nurtured and the state support they receive from time to time, and even because they see only in themselves the right to disseminate and interpret knowledge in this way. The tekke, on the other hand, designs a mind game for this group based on the fact that the madrasah moves so much with the mind. These poems or sayings, which scholars often refer to as "crazy nonsense", are actually a very dangerous game played with the mind of the madrasah. Because the poet from the lodge plays like a "can-baz" in the fine lines determined by the madrasah.

Keywords

Shathiye, sufism, love, mind, game, tekke, madrasa.

18. YÜZYIL ŞAIRİ VISÂLÎ VE BİLİNMEYEN ŞİİRLERİ *

Ahmet ALKAN**

ÖZET

Klasik Türk edebiyatı sahasında henüz adlarına ya da eserlerine ulaşılamamış pek çok şair bulunmaktadır. Bu şairlerden biri de çalışmanın konusu olan Visâlî [ö. 1731-32]'dir. Visâlî 18. yy şairlerinden olup Trabzonludur. Asıl adı Mustafa olan şair, Firâkî ve Visâlî mahlaslarını kullanmaktadır. Visâlî, Rıfaiyye tarikatına mensup bir şair olup eserlerinin muhtevasını genel olarak din ve tasavvuf oluşturur. Kaynaklarda hayatı ve eserleri hakkında yeterli bilgi bulunmayan şaire ait İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi TY 2247'de Tuhfetü'n-Nizâm adlı bir mecmua bulunmaktadır. Bu mecmuada şairin tasavvuf konulu manzum ve mensur risaleleri ile muhtelif nazım şekilleriyle kaleme alınmış çeşitli şiirleri yer almaktadır. Bu çalışmada kütüphane kayıtlarına Tuhfetü'n-Nizâm adıyla kaydedilen mecmuada yer alan Visâlî'ye ait şiirler konu, nazım şekli, vezin, kafiyeye-redif gibi hususlar açısından incelenmiştir. Mecmuada yer alan eserlerden hareketle Visâlî'nin hayatına, itikadına ve edebî kişiliğine ait veriler tespit edilip şairin biyografisi ve edebî kişiliği ortaya konmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte Visâlî'nin mecmuada yer alan ve çalışmaya konu edilmeyen diğer eserleri hakkında bilgiler de verilmiştir. Böylece klasik edebiyat sahasında ürünler vermiş bir şairin yaşamı ve eserlerini ortaya koymak ve alanın araştırmacılarının istifadesine sunmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Visâlî, tasavvuf, sadabad, mecmua, tuhfetünnizam.

Giriş

Klasik Türk edebiyatı altı yüz yıllık geçmişiyle Dünya edebiyatları arasında önemli bir yere sahiptir. Uzun bir dönemi kapsayan bu süreç içerisinde pek çok şair ve naşir eserleriyle bu edebiyata katkı sunmuşlardır. Ancak gerek sonradan gelen kuşakların ecdadın mirasına yeterince sahip

* Araştırma Makalesi. Makalenin geliş tarihi: 11.09.2023 / Kabul tarihi: 01.11.2023

** Dr, Milli Eğitim Bakanlığı, ahmetalkan-1989@hotmail.com, (ORCID ID: 0000-0002-5826-6632).

çıkamaması gerekse uzun vadede çok geniş bir coğrafyaya yayılmış eserlerin muhataplarıyla doğru zamanda buluşmaması bazı eserlerin ve onların sahiplerinin gün yüzüne çıkmasını engellemiştir.

Son yarım asırda modern bir zemine oturtulan klasik Türk edebiyatı çalışmaları, günümüzde gelişen teknoloji, yazma eser kütüphanelerindeki belge ve dokümantasyon çalışmaları, verilerin dijital ortamlara aktarılması ve araştırmacılarla buluşma imkânlarının kolaylaştırılması sahayla ilgili yeni belge ve bulguların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu sayede kendisinden ya da eserlerinden haber olunamayan, olunsa bile içeriklerine dair bir malumat bulunamayan binlerce eser ve şair tarihin tozlu raflarından gün yüzüne çıkma imkânı bulmuştur.

Trabzonlu Visâlî de bu şairler arasındadır. Kaynaklarda Visâlî mahlasını kullanan şairler bulunmaktadır.¹ Ancak çalışmada şiirlerini tahlil edeceğimiz Visâlî hakkında pek az malumat bulunmaktadır. Asıl adı Mustafa olan ve Şeyh Mustafa Firâkî Efendi olarak bilinen Visâlî'nin doğum tarihi meçhulken kaynaklar ölüm tarihi olarak H. 1144/1731-32 yılını vermektedir.² Kendisine verilen Şeyh unvanından tekke mensubu bir şair olduğu anlaşılan Visâlî, şiirlerinde Firâkî mahlasını da kullanmıştır. Şairin Molla Gürânî Camii bahçesinde medfun olduğu bilgisi verilmekle birlikte³ caminin yeri hakkında net bilgi verilmemiştir.

Visâlî'nin hayatı hakkında malumat veren kaynakların sayısı birkaç tane olup verilen bilgiler sınırlıdır. Ancak İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü 2247 numarada Visâlî'nin eserlerinin ve şiirlerinin yer aldığı bir mecmua tespit edilmiştir. Visâlî'nin külliyyatı denebilecek bu mecmuada şairin üçü mensur biri manzum olmak üzere dört risalesi ve daha önce neşredilmemiş bazı şiir ve kasideleri yer

¹ Sadık Erdem (1994). *Râmiz ve Âdâb-ı Zuraîfâ'sı (İnceleme-Tenkidli Metin-İndeks-Sözlük)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını-Sayı 79, s.280; Gencay Zavotçu (2020). *Tezkire-i Rızâ (İnceleme-Metin-Dizin)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.239.

² Cemal Kurnaz; Mustafa Tatçı (2001). *Tuhfe-i Nâilî (Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri)*, CII, İstanbul, Bizim Büro Yayınları, s.761; Müstakimzâde Süleyman Saadeddin (2000). *Mecelletü'n-nisâb, Tıpkı basım*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s.337a; Beyhan Kesik (2014). "Firâkî (Visâlî) Şeyh Mustafa Firâkî Efendi" *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, [ET. 19/07/2023].

³ Beyhan Kesik (2014). "Firâkî (Visâlî) Şeyh Mustafa Firâkî Efendi" *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, [ET. 19/07/2023].

almaktadır. Eserlerin incelemesi yapıldığında Visâlî'nin yaşamına ve edebî kişiliğine dair önemli ipuçlarının da elde edildiği görülmüştür.

Özellikle risâlelerindeki sebab-i telif kısımlarında Visâlî, hayatı hakkında bilgiler vermektedir. *Tuhfetü'n-Nizâm* adlı eserinde uzun süre çeşitli yerlere seyahatlerde bulunduğunu ve bu seyahatleri sırasında birçok tarikat şeyhi ve dînî unvana sahip kişiyle görüşüp onların birikimlerinden yararlandığını ifade etmektedir.⁴

Eserlerinin konusunu tasavvufun teşkil ettiği görülen Visâlî, Rıfâiyye tarikatının şeyhlerindedir. Kendisi *Tuhfetü'n-Nizâm* adlı eserinde Rıfâiyye'nin otuz dördüncü şeyhi olduğunu dile getirmektedir.⁵ Ömrünün uzun bir kısmını tekke yaşamına adanmış olduğu görülen Visâlî'nin ömrünün en az son çeyreğini İstanbul'da geçirdiği kanaatindeyiz. Sadabad Kasrı'nın güzelliklerini anlattığı ve III. Ahmed'e ithafen yazdığı tarih kasidesinde dönemin padişahına ve sadrazamına övgülerde bulunan Visâlî'nin Sadabad Kasrı'nın önceki ve sonraki halini tasvir eden ifadelerinden İstanbul'da kasrın inşasından önce de bulunduğu görülmektedir. Kasrın tanzim tarihi 1722 yılı olduğuna göre⁶ Visâlî'nin bu tarihten önce ve sonra İstanbul'da ikamet ettiği anlaşılmaktadır.

Visâlî, çift mahlaslı bir şairdir. İki mahlasının olmasının sebebinin şair, Sâlik-name adlı manzum risalesinin 192. beytinde görünürde Firâkî olduğunu ancak özde visâle kavuşmayı arzu ettiğinden Visâlî mahlasını da kullanması şeklinde açıklamaktadır.⁷

E d e b î K i ş i l i ğ i

Mecmuada gerek manzum gerekse mensur edebî ürünlere rastlanmaktadır. Şiirlerinde gazel, kaside, kıta, muhammes gibi nazım şekillerini kullanan Visâlî, eserlerini Arapça-Farsça kelime ve tamlamaları yoğun kullansa da dili dönemine göre açık ve anlaşılırdır. Dînî-tasavvufî

⁴ Visâlî (Firâkî), *Tuhfetü'n-Nizâm*, (Müstensih: Şeyhzâde Seyyid Muhammed bin Şeyh İbrahim) İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar 2247, vr. 24^b.

⁵ Visâlî (Firâkî). *a.g.e.*, vr. 27^a.

⁶ Banu Bilgicioğlu (2008). "Sâdâbâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C.XXXV, 379.

⁷ *Firâkî mahlaşum zâhirle ammâ*

Vişâlî oldığım bâtınla a'lâ (Sâlik-nâme, b/192, vr. 43^b).

şiiirlerin yanında âşıkâne nitelikte birkaç gazeli de mecmuada yer almaktadır. Ayrıca memleketi Karadeniz'in simgelerinden olan fındık hakkında yazdığı övgü dolu gazel ilgi çekicidir.

Visâlî'nin mensur ve manzum kaleme aldığı eserlerin içeriğine bakıldığında âşıkane şiiirleri bulunmakla birlikte bir tarikat şeyhi olarak tasavvufî, seyrüsülûku konu edinen şiiirlerinin bulunduğu ve bu şiiirlere didaktik bir üslubun hakim olduğu görülmektedir.

E s e r l e r i

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki TY 2247 numaralı mecmuada, Visâlî'ye ait biri manzum-mensur olmak üzere üç risalesi bulunmaktadır. Bunlar dışındaki şiiirleri ise bu makalenin konusu olup çeşitli nazım şekilleriyle kaleme alınmış edebî ürünlerdir.

D ü r r i ' l - Y e t i m F î - B e y â n - ı A h v â l - i A h l â k - ı
Z e m î m

Mecmuanın 3^a-23^a varakları arasında yer alan eser mensur bir risaledir. Eserin konusunu tasavvufî kavramlardan olan ahlâk-ı zemîme ve ahlâk-ı hamîdenin hakkında verilen bilgiler teşkil etmektedir. Visâlî, eserinin mukaddimesinde seyr ü sülûk yoluna girmeye niyet eden ve bu yolda çaba harcayan sâliklerin ahlâk-ı zemîme ve ahlâk-ı hamîdeden habersiz olduklarını onlara ahlâk-ı zemîmenin tehlikelerini anlatmak ve bu tehlikelere düşmekten kurtulmalarını sağlamak amacıyla ilâhî bir işaretle eserini kaleme aldığını ifade eder. Eserde zemîme ve hamîde kelimelerinin lafzî özelliklerinden yola çıkılarak işaret ettikleri anlamlar dile getirilir. Sonrasında seyr ü süluk yolunda olan saliklere nasihat tarzında ahlâk-ı zemîme'nin zararları ve ahlâk-ı hamîde'nin yararları anlatılır. Esere "arz-ı cemâl eyledikçe albüme yâr-ı kadîm/oldı Vişâlî târîh-i kitâbumuz dürr-i yetîm" beytiyle h.1134/m.1721-22tarihi kayıt düşülmüştür.

T u h f e t ü ' n - N i z â m

Mecmuanın 24a-33b varakları arasında yer alan eser mensur bir risâledir. Visâlî, risalesinin mukaddimesinde birçok yere seyahatlerde bulunduğunu bu vesileyle birçok tarikat büyüğüyle görüşüp onlardan istifade ettiğini ve bu vesileyle eserini kaleme aldığını ifade etmektedir. Risâlede Nakşibendiye başta olmak üzere Bektâşiye, Kâdiriye, Halvetiye,

Rıfâiyye gibi tarikatların silsilesi ele alınmaktadır. Visâlî, burada kendi silsilesini de verip tarikatının otuz üçüncü şeyhi Seyyid Hüseyin Sadrî'den sonra Rıfâiyye'nin otuz dördüncü şeyhi olduğunu ifade etmektedir⁸

S â l i k - n â m e

Sâliknâme, Visâlî'nin mensur bir mukaddimeyle kaleme aldığı 194 beyitlik manzum risâlesidir. Mecmuanın 37a-43b varakları arasında yer alan eserde Visâlî tarafından elli sekiz tasavvufî kavramın açıklaması yapılmakta ve bu yolla seyr ü süluk ehline ahlâkî nasihatlerde bulunmaktadır. Visâlî risalesinin mukaddimesinde kendi zamanındaki dervişlerin seyr ü süluk adabına uymakta zorlandıklarını ve hakkıyla bilmediklerini söylemekte ve onlara yol göstermek için bu risâleyi kaleme aldığını dile getirmektedir. Eser üzerinde tarafımızca yapılan çalışma devam etmektedir.

Ş i i r l e r i

Tuhfetü'n-Nizâm adıyla kayıtlı mecmuada Visâlî'ye ait 17 şiir tespit edilmiştir. Bu şiirler genel olarak konularını tasavvufun teşkil ettiği 8 müfred, muhammes nazım şekliyle yazılmış bir naat ve bir güfte, çeşitli konularda yazılmış 5 gazel, bir kıta, ve biri Sadabad Kasrı'nın övgüsünde olmak üzere iki kasideden oluşmaktadır. Aşağıda bu şiirler içerik ve yapı özellikleri açısından incelenmiştir.

K o n u

Visâlî'nin şiirlerinin konusuna bakıldığında tasavvufî bir bakış açısının ön planda yer aldığı görülmektedir. Bu durum şiirlerinde naat, güfte, ilahi gibi türleri yoğunlaştırmıştır. Ancak bunların dışında aşk, övgü, yöresel güzellikler gibi hususlar da Visâlî'nin şiirlerinde kendilerine yer bulmuştur. Mecmuada Visâlî'nin sekiz müfredi yer almaktadır. Müfredlerin konularına bakıldığında içinde yaşadığı tasavvufî çevrenin etkileri görülmektedir. Salık olmak, içsel bilgiye ulaşmak ve dünyaya rağbet etmemek müfredlerindeki esas nokta olarak dikkat çekmektedir. Visâlî'nin biri muhammes diğeri gazel nazım şekli ile kaleme alınmış iki güftesi bulunmaktadır. Her iki şiir de konu itibarıyla Hz. Muhammed'in övgüsünde yazılmış, onun güzel özelliklerini ve ona olan hasret duygusunu

⁸ Visâlî (Firâkî). *a.g.e.*, vr. 47^b.

dile getiren bir naattır. Aynı şekilde 9. Numaralı muhammes de Hz. Muhammed'in övgüsünde kaleme alınmış bir naattır. 11 ve 12 numaralı şiirler gazel nazım şekliyle kaleme alınmış olup 11. şiirin başlığında ilahi olduğu belirtilmiştir. 13. Şiir, aşk ve özlen duygularını dile getirmektedir. Kafiye örgüsü, beyit sayısı gibi hususlar açısından bakıldığında kıta özelliği göstermekle birlikte 11'li hece ölçüsüyle kaleme alınmış olmasıyla bu nazım şeklinden ayrılmaktadır.

Visâlî'nin şiirlerinden ikisi (14 ve 15 numaralı şiirler) kasidedir. Visâlî, 39 beyitten oluşan 14 numaralı kasidesinde varlık konusunu ele almakta ve eşref-i mahlukat olarak yaratılan insanın kainattaki konumu üzerinde durmaktadır. 29 beyitlik 15 numaralı kasidesi ise 1722 yılında dönemin padişahı III. Ahmed tarafından inşa ettirilen Sadabad Kasrı'nın övgüsü üzerinedir. Kasidede dönemin padişahı III. Ahmed övülmekte sonrasında kasrın inşasından önceki mesire yerinin durumu, kasrın ve çevresinin özellikleri ve inşayla birlikte geçirilen değişim canlı tasvirlerle ve akıcı bir anlatımla dile getirilmektedir.

Visâlî'nin 16 ve 17 numaralı şiirleri gazeldir. Bunlardan 16. şiir âşikâne gazel özellikleri gösterirken 16 numaralı şiirin konusunu Karadeniz bölgesinin önemli gıdalarından olan fındık oluşturmaktadır.

Nazım Şekli Vezin ve Kafiye

Visâlî, farklı nazım şekilleriyle şiirler kaleme almıştır. Mecmuada bulunan 17 şiirin beşi gazel (10, 11, 12, 16, 17); sekizi müfred (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8); ikisi kaside (14, 15); biri kıta (13) ve biri muhammes (9) nazım şekilleriyle kaleme alınmıştır. Bunlardan 13. Numaralı şiir kıta özellikleri göstermekle birlikte 11'li hece ölçüsüyle kaleme alınmış olması kıta nazım şekline uygun düşmemektedir.

Mecmuada yer alan on yedi şiirden onu (*fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün*, altısı *mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün* vezinleriyle kaleme alınmıştır. 13 numaralı şiir ise bir önceki paragrafta ifade edildiği gibi 11'li hece ölçüsüyle kaleme alınmıştır.

Visâlî'nin şiirlerinde bazı vezin kusurları görülmektedir. 9 numaralı müfredin ve 14 numaralı kasidenin 2. beytinin vezninde ise hata vardır.

Visâlî'de bazen anlamın vezne feda edildiği görülmüştür. 10 numaralı güftenin 2. bendinin 2. dizesinin sonunda geçen "ayn-ı cemlerde" ifadesinde vezni uydurmak için "-emde" şeklinde giden kafiye örgüsü bozulmuştur:

Mefā'īlün mefā'īlün mefā'īlün mefā'īlün

Sen ol maḥbūb-ı Mevlāsın ki yok mişlün dü 'ālemde
Şefā'at kānı bir baḥr-i 'aṭāsın 'ayn-ı cemlerde
Seni hem cān u dilden sevmeyenler ḳaldılar ḡamda
Nazīrūn gelmedi ey şāh-ı 'ālem nesl-i ādemde
Ol zātun ismine maḡzar olan ol nūr-ı Mevlādur

Yine aynı şiirin 2. ve 3. bentlerinde, 8 numaralı müfredde 14 numaralı kasidenin dördüncü beytinde 15 numaralı şiirin 23. beytinde geçen "ol/o" kelimesinin de anlama katkısı olmadığı halde vezin uyumunu sağlamak amacıyla kullandığı görülmektedir. Bununla birlikte metinde sıkça imale ve zihafalara rastlanmaktadır. Aşağıda Visālî'nin şiirlerindeki bazı zihaf ve imale örnekleri verilmiştir:

İmale

Mefā'īlün mefā'īlün mefā'īlün mefā'īlün

Cemālūn**le** beni sermest ü ḡayrān eyledūn ḡāy ḡāy

Sirişkūm nemlerin bir baḥr-i 'ummān eyledūn ḡāy ḡāy (10/1)

Zihaf

Fā'īlātūn fā'īlātūn fā'īlātūn fā'īlūn

Gülşen-i ḡüsnūn temāşā **édici** ey ḡonca-leb

Çoḡdur ammā biz raḡībūn **ḡözine** olduḡ diken

Klasik edebiyat şairlerinin zaman zaman Türkçe kelimelerde med yaptıkları bilinmektedir.⁹ Visālî'de de bu çeşit medlere rastlanmaktadır. 9 numaralı şiirin 5. bendinde geçen Türkçe "ḡara" kelimesinde vezin gereği yapılan med bu duruma örnektir.

Dil ve Üslup Özellikleri

Metinde müstensih kaynaklı da olabilecek bazı yazım özellikleri dikkat çekmektedir. 3. numaralı müfredin 2. dizesinde geçen "ne ḡācet" kelimesi bitişik yazılmıştır. 5 numaralı müfredde "olmak" yardımcı fiilinin "an" zarf

⁹ Bkz. Hakan Taş (2008). "Klasik Türk Şiirinde Türkçe Sözcüklerde Med", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Yıl: 9, Sayı 19, s.143-156.

fiil ekiyle çekimlenmesiyle oluşan “olan” kelimesinde lam harfi yerine lamelif kullanılmıştır.

Arapça ve Farsçayı bildiği anlaşılan Visâli'nin eserlerinde Arapça ve Farsça kelimelere ve tamlamalara sık sık rastlansa da dönemine göre anlaşılır bir dil kullandığı görülmektedir. Şiirleri tasavvufi konulu olsa da âşikane tarzda kaleme alınmış şiirler de bulunmaktadır. Bunun yanında gazellerinde sade bir dil kullanımı ve yerel söyleyişlerin hâkim olduğu görülmektedir. Visâli'nin mensur risalelerinde daha sanatlı bir dille karşılaşılmaktadır.

S o n u ç

Visâli 18. yüzyılda yaşamış Trabzonlu bir şairdir. Hayatı hakkında kaynaklarda fazla bir malumat bulunmayan Visâli, eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla tekke kültürü içerisinde yetişmiş ve Rifâiyye tarikatının otuz dördüncü şeyhi olmuştur. Yine eserlerinden elde ettiğimiz bilgiye göre kendisi çeşitli vesilelerle çok sayıda seyahat etme imkânı bulmuş ve bu sayede ulema ve meşayihden birçok kimseyle görüşmüştür. Hayatının son çeyreğinde İstanbul'a geldiği, kısa ya da uzun müddet burada ikamet ettiği anlaşılmaktadır.

Visâli'yle ilgili İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi TY 2247 numaralı mecmuada, şaire ait ikisi mensur biri manzum olmak üzere üç risale, Sadabad Kasrı'nın övgüsünde bir muhammes, tasavvufi bir kaside ve çeşitli konularda kaleme alınmış gazel ve müfredler bulunmaktadır. Visâli'nin risâlelerinden *Diürrî'l-Yetîm Fî-Beyân-ı Ahlâk-ı Zemîm*, tasavvufi kavramlardan olan ahlâk-ı hamîde ve ahlâk-ı zemîme üzerine kaleme alınmıştır. *Tuhfetü'n-Nizâm* adlı risâlesinin konusunu ise tarikat silsileleri ve tarikat isimlerinin lafız özellikleri oluşturmaktadır. Visâli'nin manzum risâlesi *Sâlik-nâme* ise tarikata yeni giren dervişlere tarikat adabını ve seyr ü sülûku öğretmek amacıyla kaleme alınmıştır. Sâliklere yol gösterici elli sekiz tasavvufi kavramın şerhini içermektedir. Visâli'nin risalelerine bakıldığında derin bir tasavvuf kültürünün ve bu birikimin sâliklere aktarma çabasının varlığı görülmektedir. Bu durum da Visâli'nin risâlelerine didaktik bir üslûbu getirmiştir.

Visâli'nin şiirlerine bakıldığında çeşitli nazım şekilleri ve türlerini kullanarak dinî-tasavvufî bir anlayış çerçevesinde kendini ifade etme gayretinin varlığı görülür. Bu çerçevede ilâhî aşk, Allah'a ve Hz.

Peygamber'e özlem duyguları şiirlerinde baskın tema olarak yer alır. Bunun yanında fındık konulu gazeli ve Sadabad Kasrı kasidesi gibi din ve tasavvuf dışı konularda da şiirler kaleme almıştır.

Yer yer kafiye ve vezin kusurlarına rastlanmakla birlikte şiirlerinden ve mensur eserlerinden Visâlî'nin Arapça ve Farsça bilgisinin olduğu ve iyi bir eğitim aldığı anlaşılmaktadır.

Visâlî'nin dönemin sultanı III. Ahmed'in Sadabad Kasrı'nı imar etmesi üzerine yazdığı kaside şairin içinde bulunduğu ortam hakkında da ipuçları vermektedir. 1722 tarihinde inşası/onarımı gerçekleşen Sadabad Kasrı, Osmanlı Devleti'nin sanat ve eğlence hayatının özellikle İstanbul açısından en canlı olduğu dönemlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde şair ve sanatkarlara da ayrı bir önem verildiği bilinmektedir. Böyle bir dönemde şairin İstanbul'da bulunması ve dönemin padişahının övgüsünde bir şiir kaleme almış olması, Visâlî'nin de bu iltifata mazhar olan şairlerden olabileceği düşüncesini kuvvetlendirmektedir.

KAYNAKÇA

- BİLGİCİOĞLU, Banu, "Sâdâbâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXXV, 379-381, İstanbul 2008.
- ERDEM, Sadık, *Râmiz ve Âdâb-ı Zurâfâ'sı (İnceleme-Tenkidli Metin-İndeks-Sözlük)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1994.
- KESİK, Beyhan, "Firâkî (Visâlî) Şeyh Mustafa Firâkî Efendi" *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, [ET. 19/07/2023].
- KURNAZ, Cemal, Mustafa Tatcı, *Tuhfe-i Nâilî (Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri)*, CII, Bizim Büro Yayınları, İstanbul 2001.
- Müstakimzâde Süleyman Saadeddin (2000). *Mecelletü'n-nisâb, Tıpkı basım*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- TAŞ, Hakan, "Klasik Türk Şiirinde Türkçe Sözcüklerde Med", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Yıl: 9, Sayı 19, s.143-156, İstanbul 2008.
- Visâlî (Firâkî), *Tuhfetü'n-Nizâm*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar 2247. 46vr.
- ZAVOTÇU, Gencay, *Tezkire-i Rızâ (İnceleme-Metin-Dizin)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

MECMUA

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 2247 Numaralı Mecmua**Fiziksel Özellikler**

46 vr., ön ve arka kapak deri, ön kapakta zencireksiz şemse bulunmakta, 1^a ebru süsleme, 1^b'de İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinin eski ve yeni mührü bulunmakta, 2^b'de mor bir mürekkeple *Dürrü'l-Yetîm* adı verilip 2247 numara kaydı düşülmüştür. İlk satırda mor mürekkeple Hâlis Efendi Kütüphanesi notu düşülmekte, Yazı talik, sayfalar çetveli olup mensur bölümlerde 17, manzum bölümlerde ise ortalama 16 satırdan oluşmaktadır. Başlıklar kırmızı metinler ise siyah mürekkeple kaleme alınmıştır.

İçerik Özellikleri

46 varaktan oluşan mecmuada 1^b'de Visâlî'ye ait dört müfred şiir, 2^a'da muhammes biçiminde yazılmış bir naat ile bir güfte, 2^b'de Visâlî'ye ait bir ilahî, 3^a-23^a arasında mensur biçimde kaleme alınmış *Dürrü'l-Yetîm* adlı bir ahlak risalesi, 24^a-33^b arasında yine mensur biçimde kaleme alınmış *Tuhfetü'n-Nizâm* adlı ahlak risalesi, 34^a'da Visâlî'nin bir gazeli, 35^a-36^a arasında Visâlî'ye ait bir 39 beyitlik bir kasîde, 37^a-43^b arasında Visâlî'nin tarikata yeni giren dervişlere tekke edeb ve adabını öğretmek için kaleme aldığı manzum mensur karışık *Sâlik-nâme* adlı manzum risale, 44^a-43^b arasında Sadâbâd kasrının inşası için kaleme alınmış kaleme alınmış 32 beyitlik bir kaside, 45^a-44^b arasında Visâlî'ye ait iki gazel yer almaktadır.

Mecmua İçerik Tablosu

Şair	Şiir No	Vr. No	Başlık	Şekil	Tür	Beyit Sayısı
Visâlî	1	1 ^b	Müfred	-	-	1
Visâlî	2	1 ^b	Müfred	-	-	1
Visâlî	3	1 ^b	Müfred	-	-	1
Visâlî	4	1 ^b	Müfred	-	-	1
Visâlî	5	1 ^b	Müfred	-	-	1
Visâlî	6	1 ^b	Müfred	-	-	1
Visâlî	7	1 ^b	Müfred	-	-	1
Visâlî	8	1 ^b	Müfred	-	-	1
Visâlî	9	2 ^a	Hazâ na'at-ı Nebî 'aleyhi's-selâm güfte-i Vişâlî	Muhammes	Naat	5
Visâlî	10	2 ^a	Güfte-i Vişâlî	Gazel	Güfte	5
Visâlî	11	2 ^b	-	Gazel	İlahi	6
Visâlî	12	2 ^b	-	Gazel	Gazel	6
Visâlî	-	3 ^a - 23 ^a	Dürri'l-Yetim- Fî- Beyân-ı Ahlâk-ı Zemîm	Mensur	Nasihat-nâme	-
Visâlî	-	24 ^a - 33 ^b	Tuhfetü'n-Nizâm	Mensur	Nasihat-nâme	-
Visâlî	13	34 ^a	-	Kıta	-	10
Visâlî	14	35 ^a - 36 ^a	Hâzihi kaşide-i Şeyh hâcî Muştafâ el-Vişâlî küddise sırruh semmene Birruh	Kaside	-	39
Visâlî	-	37 ^a - 43 ^b	Sâlik-nâme	Mesnevi	Nasihat-nâme	93
Visâlî	15	44 ^a - 44 ^b	Eyâ şehenseh-i dünyâ ki mülküj ola pâyidâr	Kaside	Medhiye	29
Visâlî	16	45 ^a	-	Gazel	-	5
Visâlî	17	45 ^a	-	Gazel	-	5

M E T İ N

1.

Müfred¹⁰*Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün**Remel - + - - / - + - - / - + - - / - + -*

Mazhar-ı feyzullah oldıkda bildür Cebra'ıl
Mäsivâdan el çekerse 'arif-i billâh olur

2.

Müfred¹¹*Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün**Remel - + - - / - + - - / - + - - / - + -*

Qâbil-i idrâk olan sâlikde dü ma'nâ olur

Biri seyr-i ibret-i mürşid biri feyz-i ilâh¹²

3.

Müfred¹³*Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün**Remel - + - - / - + - - / - + - - / - + -*

Olmayan idrâk idrâk ehlinün çeşmindedür
O görüp anlar seni ser-tâ ne hâcet söylemek

4.

Müfred¹⁴*Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün**Remel - + - - / - + - - / - + - - / - + -*

Kıyl [ü] kâlin râhını sildi süpürdi rûzigâr

Ësdi bu bād-ı hâkîkât yerde hiç söz kalmadı

5.

Müfred¹⁵*Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün**Remel - + - - / - + - - / - + - - / - + -*

Sanma ki zâhid olan tākivâ ile maqbûl olur

Mäsivâsın tarh eder de erişür maqşüdına

¹⁰ 1b.

¹¹ 1b; Beytin üstü çizilidir.

¹² Beyin üstü çizilidir.

¹³ 1b.

¹⁴ 1b.

¹⁵ 1b.

6.

Müfred¹⁶*Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün**Remel - + - - / - + - - / - + - - / - + -*

Sālik[ün] gūşında hū-vār hersdür 'ayne'l-yaķın
Hiç sezā mı var-iken çalmaķ günāhuñ cānların

7.

Müfred¹⁷*Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün**Remel - + - - / - + - - / - + - - / - + -*

Bu zemāyim çok derüñ dāmunda bānlar çaldurur
Ķalb-i müfredde anuñ-çün Ķahrı zünnār giydürür

8.

Müfred¹⁸*Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün**Remel - + - - / - + - - / - + - - / - + -*

Her kimüñ ki 'aql [u] fikri Ķaldı ise bādede
Ķırılır o Ķātem-i engüşteri sun bādede

9.

Hazā na'at-ı Nebī 'aleyhi's-selām güfte-i Vişālī¹⁹*Mefā'ilün mefā'ilün mefā'ilün mefā'ilün**Hecez + - - - / + - - - / + - - - / + - - -*

1. Celālün pertevi 'aşıklara bir verd-i aħmerdür
Cemāl-i Ķal'atuñ āyine-i nūr-ı tecellādur
O gūşū-yı 'aşinün 'anber-i būy-ı müşennādur
Cebinüñde hilāl-ebrūlaruñ māh-ı dil-ārādur
Ķabībüm rüy-ı pāküñ şems-i Ķāverden mücellādur
2. Sen ol maħbūb-ı Mevlāsın ki yok mişlün dü 'ālemde
Şefā'at kānı bir baħr-i 'atāsın 'ayn-ı cemlerde
Seni hem cān u dilden sevmeyenler Ķaldılar Ķamda
Nażirüñ gelmedi ey şāh-ı 'ālem nesl-i ādemde
Ol zātūñ ismine mażhar olan ol nūr-ı Mevlādur
3. Cihāñun nānına lezzet vēreñ hoş dem-be-dem māyeñ
O sadr-ı mesned-i ā'lādan ā'lādur güzel pāyeñ
Ķamu dünyā vü 'uķbāya şerefdür nūr-veş āyeñ
Anuñ-çün düşmedi rüy-ı zemine şu'le-i sāyeñ
O tūbā Ķāmetüñ ol 'arş-ı ā'lādan mu'allādur

¹⁶ 1b.¹⁷ 1b.¹⁸ 1b. Beyit derkenardadır.¹⁹ 2a.

4. Bu na't-ı pāk-ile bā'ış olupdur mäh-ı mevlüduñ
Tulū' êtdi zamîrüm levhine envâr-ı mes'ûduñ
Yazıldı hâme-i kudretle dil rüyına ma'hûduñ
Bu demde mazhar-ı le'tâfet oldı ism-i Maḥmûduñ
O ma'nâ-yı ḥaḳîkatde bu nazmum dürr-i yektâdur
5. Ne mümkin vaşfuñ yâd eyleyem êy verd-i perverde
Seni medḥ-ile yâd êtmiş devâ kılmış şamu derde
Senüñ pür 'âşık-ı şâdıklarındandır bu efsürde
Ġarîbüñdür diler senden şefâ'at rüz-ı maḥşerde
Vişâlî pür-günehkâr ümmetüñdür rüyı qaradur

10.

Güfte-i Vişâlî²⁰*Mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün**Hecez + - - - / + - - - / + - - - / + - - -*

1. Cemâlünle beni sermest ü ḥayrân eyledüñ ḥây ḥây
Sirişküñ nemlerin bir baḥr-i 'ummân eyledüñ ḥây ḥây
2. O 'ışkuñ gülşeninde êy yüzi gül vechi aḥsensin
Beni bülbül gibi şevküñle nālân eyledüñ ḥây ḥây
3. Seḥerlerde bu âh u vâh u feryâdum senüñ-çündür
Anuñ-çün bendeñi sen ehl-i efgân eyledüñ ḥây ḥây
4. Cebînüñ nûrını 'arz eyledüñ mevlüd delîlinde
Baḡa o cüd-ı luḡfuñ ile iḥsân eyledüñ ḥây ḥây
5. Dem-â-dem pertev-i nûr-ı vişâlünle beni cânâ
Derünüm ḥânesin bir mäh-ı tâbân eyledüñ ḥây ḥây

11.

İlâhî²¹*Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün**Remel - + - - / - + - - / - + - - / - + -*

1. Sîne-i pür-yâreme em êtmedüñ meh-pâre sen
Küy-ı 'ışkuñda Ġarîb oldum dil-i bî-çâre ben
2. Gülşen-i ḥüsnüñ temâşâ edici êy Ġonca-leb
Çoḳdur ammâ biz raḳîbüñ gözine olduḡ diken
3. BâĠbânım yok yere göz dikme verdüñ ḥârına
O gül-i şad-berg-ile cânâ dikendür pîrehen
4. Puḡa-i la'l-i lebüñdür ḳâl eden 'ışk ehlini
Zerlenürse ḡân mıdur sîneñ senüñ [êy] sîm-beden

²⁰ 2a.²¹ 2b.

5. Biz vişālünle dil-i ‘atşān olursak ğam degül
Tek hemān dünyāda sen şāĝ ol eyā vech-i ḥāsen

12.²²

Mefā’ ilün mefā’ ilün mefā’ ilün mefā’ ilün
Hecez + --- / + --- / + --- / + ---

1. İki göz dā’imā şeyḥler verāsına mezāhirdür
Bu ḥāl-ile olan sālīk dem-ā-dem hem müzāhirdür
2. Bu bahruḡ dürlerin dürdi düşürdi sa’y ile ammā
Maḥalline eger maşraf olursa şarfa ḥāzırdur
3. Ḥanānuḡda nedür o aĝlamaklarla şikāyetler
Ḥudā-yı Lem-yezel bilmez mi ki rızkuḡda nāzırdur
4. Bu ḥālet mübtedā yekden zuhūr eyler perişāna
Olur vāy aḡa kim böyle olan ḥvāba misāfirdür
5. Ḥuşūşā kim ola şeyḥ-i dīn ben sālīkem cānā
Müselmānam dēyü ‘ucb eyler ammā cürmi vāfirdür
6. **Vişālī** çekmemişdür keşret-i dünyāyı ‘afv eyle
Şafā-yı ḥāḫır-ı cem’iyyeti dā’im muĝāyirdür

13.²³

11’li Hece Ölçüsü

1. Göñül ‘azm eyledi bilād-ı Şāma
Dāĝ-ı Kaşsun oldum ‘ışka uyaldan
2. Bu dil murĝın ‘aceb düşürdüm dāma
Zār u zebūn oldum ‘ışka uyaldan²⁴
3. Ḥāke yüzüm sürüp dā’im çağlaram
Nehr-i Ceyḫūn oldum ‘ışka uyaldan
4. Sīneme zaḫm urup daĝlara düşdüm
Yāre meftūn oldum ‘ışka uyaldan
5. Vişāl-i yār için devr-i felekde
Bir çarḫ-ı dūn oldum ‘ışka uyaldan
6. Gözüme görünmez tāc u kabālar
Bir zer-nişān oldum ‘ışka uyaldan
7. Sündüs oldı bu eynümde ‘abālar
Özge seyrān oldum ‘ışka uyaldan

²² 2b.

²³ 34a.

²⁴ Vezin hatalıdır.

8. Def' oldı zülmetüm leyl-i şümārum
Māh-ı tībān oldum 'ışka uyaldan
9. Sīne-i ŝadrumda çerāgān ile
Bāg-ı rūŝān oldum 'ıŝka uyaldan
10. **Viŝālī** ḥamd olsun ğanī Mevlāya
Vaŝl-ı cānān oldum 'ışka uyaldan

14.²⁵

**Hâzihi kaŝīde-i Ŝeyḥ Hâcī Muştafâ el-Viŝālī quddise
sırruh semmene birruh**

Mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün

Hecez + --- / + --- / + --- / + ---

1. Egerçi 'ālem-i ŝüretde zāhir ŝekl-i insānuz
Velīk²⁶ cevher-i pür-ma'nā ile bir kenz-i pinhānuz
2. Pederde kaṭreyüz māderde deryā-meşrebüz ammā
Velī mevc-i ḥaḳīkatde nihān bir baḥr-i 'ummānuz
3. Yem-i vaḥdet ŝudūrı ŝadrumuzdan cūs idüp dāyim
Hem ol deryāda mellāḥuz görünmez ḥaddi pāyānuz
4. Yazılmaz ḥāmelerle naḳŝ-ı ḥāküz āb ü nāruz hem
Gehī bādüz gehī o rū-yı deryā üzre elvānuz
5. Ḥayāt-ı cāvidānuz teŝne diller cem'ine ḥālā
Çıḳup zülmet verāsından revān bir āb-ı ḥayvānuz
6. Şafāya reh-nümāyuz hem cefāya bir necāḥuz hem
Bu zülmetde ḳalan bī-çāreye şem'-i ŝebistānuz
7. Nazarda necmüz ammā dīde-i ehl-i ḥaḳīkatde
Sa'ādet āsmānında toĝar bir māh-ı tībānuz
8. Fūrū'-ı feyzümüzden behre-dārdur ḥātır-ı 'uŝŝāk
Nehāra āfitābuz lāle-i leyle çerāgānuz
9. N'ola enfāsumuzdan cān u dil kesb-i ŝafā ētse
Gülāb-ı rüy-ı yāruz neŝve-baḥŝ-ı verd-i ḥandānuz
10. Yıḳılmış ḥāneler ta'mīridür endīŝemüz dāyim
Şafā-baḥŝ-ı derūn-ı çāre-sāz-ı ḳalb-i vīrānuz
11. 'Amā-yı ğafleti maḥv itmege rāh-ı hidāyetde
'Uyūn-ı ḳalibe hem cevher-i kühl-i Ŝifāhānuz
12. Sikender-veş olup hem-rāh-ı Hızr-ı ma'rifet dāyim
Ṭaleb-kār-ı ḥayāt-ı dāyimüz bu yolda 'aṭŝānuz

²⁵ 35a-36a.

²⁶ Velīkin Y.

13. Gehî pervâne-yi şem'î ümîdüz künc-i hasretde
Gehî zûlmet-nişîmân-ı ğama şem'î firâvânuz
14. Ne cāhın isterüz dehrün ne hāy u hūyını çarḥuḡ
Geçüp varlık ḥicābından nühüfte ehl-i seyrânuz
15. Cihānda terk-i ḥaşmetdür bize cāh u ḥaşem ancak
Gedā-yı bî-ser ü sāmānuz ammā özge şulṭānuz
16. Şafā-yāb-ı nedîmānuz ḥaḳîḳat olmadur maṭlab
Anuḡ-çün ṭālib-i cānān olan yārāna yārānuz
17. Dil-i aşḥāb-ı ikrāra olup āyîne-i ma'nā
Vucūd-ı münkire sehm-i ḳazāyuz tiġ-i 'uryānuz
18. Gül-i maḳşüdü her laḫza taşavvur eyleyüp dilde
Mişāl-i bülbül-i şeydā bahāristānda nālānuz
19. Ḥaḳîr-i nā-tüvānuz bî-nevāyuz mūr miḳdāruz
Egerçi 'ālem-i ma'nide manzūr-ı Süleymānuz
20. Tevāzu' ṭālib-i āġāha oldı bā'ış-i rıfat
Felekde parlaḳuz ammā yine ḥāk-ile yeksānuz
21. Odur müslim elinden hem dilinden ḥalḳ ola sālîm
O ma'nāyı müsellemler tutmuşuz pākîze iz'ānuz
22. Bahāristānumuz bād-ı ḥazāndan olmaz āzürde
Gül-i tevḥîd ile memlū müzeyyen bir gülistānuz
23. Ṭarîḳatle ḥaḳîḳat dersin ezber eylerüz ḥālā
Mürîd-i sünnet-i pāküz muṭî'î şer'î dilşānuz
24. Ümîd oldur ki ḥandān eyleye faẓlıyla ol Ḳayyüm
Deme ğafletle tā ki ey dil-i şürîde giryānuz
25. Resül-i Ekreme 'ışḳ u muḥabbet rehberi cāndur
Müdām ol rehber cānlar vērür ferḥunde 'unvānuz
26. Ṭarîḳ-i ehl-i sünnet ve'l-cemā'a rāh-ı eslemdür
Bi-ḥamdillāh selāmet ehliyüz ḥaḳḳā Müselmānuz
27. Tekellüfden beridür iḥtilātı ehl-i iḥlāşuḡ
Ḳalender-meşrebüz biz ḥvāceġān-ı bezm-i 'irfānuz
28. N'ola rüz u şebüm mülk-i ṭalebde 'ıyd ü ḳadr olsa
Ṭarîḳ-i ḥufyede pertev-nümā-yı 'Abd-i raḥmānuz
29. Ḥanîfî mezhebüz hem Ḳādirî-meşreb bizüz cānā
Vuḳūf-ı ḳalb ile maḥrûse-i dilde nümāyānuz
30. Aşıl bünyādumuz on bir kelime dilde nāzırdur
Hem ol şoḫbet-nişîn-i sālîkāna 'ayn-ı dermānuz
31. Sukût-ile olur bāzārumuz sūḳ-ı sa'adetde
Metā'ı ma'rifetlerle müzeyyen bir bezestānuz

32. Dem-â-dem şevkumuz o âfitâb-ı ma'nevîdendür
Bizüz ol lü'lü'-yi lâlâ gehî la'l-i Bedağşânuz
33. Şinâverler talar deryâmuz içre şayd éder dürler
Şadef batnında bir dürr-i yetîmüz anda mihmânuz
34. Biziz gözler yaşın Ceyhûn iden o vâdi-i gamda
Kesânuz hâşılı bu rahmet-i hağ ile şükrânuz
35. Hulus-ı tām ile maħrem bize hem-dem olur her kim
Ö ki birlikde qalmışdur bilür anlar ne mizânuz
36. Şadâkatle gelen gelsün şalâdur ehl-i 'uşşâka
Görünsün 'ayn-ı cemlerde bu demlerde nedîmânuz
37. O dem elden gelen hağkı sevenlerden dirîğ olmaz
Ganî ismine mağzar olmuşuz ħubb-ı 'azîzânuz
38. Bahâüddîn pîrünj lem'a-i ħüsn-i bahâsından
Dem-â-dem tesliyet-bağş-ı kulüb-ı müste'iddânuz
39. Bi-ħamdillâh olup mecmûa'-i esrâr-ı sübhânî
Tarîk-i Nakşibendîde Vişâlî nağş-ı Yezdânuz

15.

Eyâ şehenseh-i dünyâ ki mülküñ ola pâyîdâr²⁷*Mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün**Hecez + --- / + --- / + --- / + ---*

1. Eyâ Hân-ı Ahmed ġâzi bu cā-yı Şa'd-âbâdun
Demân-ı devletün oldı kemâlî Şa'd-âbâdun
2. Bir âşâr eyledün yoğdur cihân içre aña hemtâ
Nazîri var mıdur dünyâ duralı Şa'd-âbâdun
3. Sezâdur devlet-i 'aliyye ki bu cāy-ı müstesnâ
'Aceb mi olmasa hergiz mişâli Şa'd-âbâdun
4. Müzeyyen bir mağâm-ı dil-güşâdur serv-ğadlerle
Gider mi didelerden hiç hayâlî Şa'd-âbâdun
5. O ħâtim-ħazret-i âşâf güzel sa'y eyledi hağka
Rüsûm-ı resminünj oldı mağâlî Şa'd-âbâdun
6. Bu cāy-gāhı²⁸ mümtâzı édüp bâğ-ı behişt-âsâ
Bu ħimmetle göründi meh hilâlî Şa'd-âbâdun
7. Varup o âşaf-ı dârâ-ğadem rencide kıllara
Dizildi sū-be-sū tâze nihâlî Şa'd-âbâdun

²⁷ 44a-44b.²⁸ Kelimenin üstü çizilidir.

8. Halâş etdi o nehrin egriligin toğrı rāh etdi
Açıldı gül-i ʔālī²⁹ baht ile fālī³⁰ Şa'd-ābādun
9. Bütün eṯrāfını dīvār-ı senglerle metīn etdi
Emīn oldu bu ḳayğudan zevālī Şa'd-ābādun
10. O ḳaşr-ı dil-güşālar rāhat oldu cūş-ı mālardan
Sühende ḳalmadı hīç ihtimālī Şa'd-ābādun
11. Göñüller mülkine faşl-ı bahārī 'ayn-ı māvīdür
Güzeldür ḥāşılı o cān-fezālī Şa'd-ābādun
12. Nice derd ü elem ıssı varup def-i ğumūm eder
Ḳomaz ādemde ğam büy-ı ğazālī Sa'd-ābāduḡ
13. Şabā müşk-i 'aşīnūḡ baḡş eder eṯrāfına her dem
Olup mülk-i ḥoten şanki cibālī Sa'd-ābāduḡ
14. Dıraḫt-ı müntehālırsa güzel ḥalvet-nişīn oldu
Müberrā oldu keşretten bu ḥālī Sa'd-ābāduḡ
15. Dolabın çarḫ-ı mā-fīhāya teşbīh etdi 'arifler
Naḡar ehline 'anḳā perr ü bālī Sa'd-ābāduḡ
16. Derūn-ı māda üç serle döker āb-ı revān azdur
Olur teskīn döküldikce celālī Sa'd-ābāduḡ
17. Cesīrler seng-i mermerle ma'arifler hünerlerle
Açıldı selsebillerle zülālī³¹ Sa'd-ābāduḡ
18. Şeref-yāb oldu zīnetle bu cāy-gāh³² oldu ḥoş
Cihānda ḳalmadı aşlā melālī Sa'd-ābāduḡ
19. Göñüller eylesün bāy u gedā gelsün dēyü dā'im³³
Bu ma'nālarda anlınsun me'ālī Sa'd-ābāduḡ
20. O bāḡlar bāḡçeler faşl-ı bahār oldıḳda bülbüller
Açılsun gül gibi gülsün cemālī Sa'd-ābāduḡ³⁴
21. Açıldıḳda bu gülzār-ı ḥazānı 'ayn-ı 'ālemdür
Semenlerle o reng-i āl ālı Sa'd-ābāduḡ
22. Varaḳdan ref' olup nām-ı pür-sa'dı aşīḳār oldu
Çü ābād oldu ism³⁵-i ḥaṯṯ u ḥālī Sa'd-ābāduḡ

²⁹ Kelimenin üstü çizilidir.

³⁰ Dizede *Zülālī* kelimesinin üstü çizilmiştir.

³¹ *su'ālī* kelimesinin üstü çizilmiştir.

³² Bu kelimenin yerinde üstü çizili bir şekilde *'arşa* kelimesi yazmaktadır.

³³ Dizenin üstüçizilidir.

³⁴ Beytin üstü çizilidir.

³⁵ Kelimenin üstü çizilidir.

23. Bu remzün o müsemâsına bâ'is nâm u şânından
Senün ey pâdişâhâ çok suvâli Sa'd-âbâduñ
24. Yazılmaz hâmelerle şerh edersem ki bu bünyâdı
Kaşîdemde ne mümkün infi'âli Sa'd-âbâduñ
25. Kuşûrum dâmen-i luţfunla 'afv eţ ey kerem-kânî
Ne mümkün vaşf ola medh-i cemâli Sa'd-âbâduñ
26. Sa'âdetle mübârek olsun ol cây-ı ferağ gel kim
Hemîşe müstedâm olsun ricâli Sa'd-âbâduñ
27. Haţâlardan emîn etsün seni ol hazret-i Mevlâ
Hudâyâ olmasun hergiz zevâli Sa'd-âbâduñ
28. Vezîr-i a'zamun evâşıfı dârâ ola hürrem
Anunla kâmyâb oldu bu kâli Sa'd-âbâduñ³⁶
29. Gelüp bir ehl-i vağdet lafzen ü ma'nen dedi târih
Bu biñ yüzle otuzbeşde **Vişâli** Sa'd-âbâduñ

16.³⁷

Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün

Remel - + - - / - + - - / - + - - / - + - -

1. Mest ü hayrân eyleyen gülşende şebbûdur meni
Dâmına bend eyleyen o çâr ebrûdur meni
2. Âsiyâb-ı çeşmüñe şordum seni kim döndürür
Remz-ile güldi dedi hep döndüren şudur meni
3. Ben dedüm ki bir perî-peyker melek şayyâdıyam
Dâğ u şahrâ gezdüren o 'ayn-ı âhûdur meni
4. Tâlib-i didâr-ı Haqqam maqşadum dünyâ degül
Eyleyen dâ'im hayâl-i fikr-i meh-rûdur meni
5. Men **Vişâli**yem vişâlin vaşlınuñ müştâkıyam
Andan ayr u gayr yok mağrem eden hûdur meni

17.³⁸**Medh-i fındık-ı altun**

Mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün

Hecez + - - - / + - - - / + - - - / + - - -

1. Leţâfet sükunun halvâsınun bādâmı fındıkdur
Kâmunun intizârı hasreti hem-kâmı fındıkdur
2. Yedi yüz hem yedi maqşûdı bir yüzden eder hâşıl
Hüner meydânınun o tığ-i şamşâmı fındıkdur

³⁶ Beytin üstü çizilidir.

³⁷ 45a.

³⁸ 45b.

3. Füsünında yed-i beyzâsı var teşhîr-i ‘âlemdür
Anuñ-çün rütbe-i âlâlaruñ kıssâmı fındıkdur
4. Bütün bu ‘âlemüñ bünyâdını kimdür yapan dersen
Bu târihte ‘aceb müşkil-güşâdur nâmi fındıkdur
5. **Vişâlî** ta‘n-ı nâs etme bu nâma sen de mâ’ilsin
‘Azîz ismine mazhardur her iş encâmı fındıkdur

"18TH CENTURY POET VISALİ AND HIS UNKNOWN POEMS"

Abstract

In the field of classical Turkish literature, there are many poets whose names or works have not been reached yet. One of these poets is Visâlî [1731-32], who is the subject of the study. Visâlî is one of the poets of the 18th century and is from Trabzon. The poet, whose real name is Mustafa, uses the pseudonyms Firâkî and Visâlî. Visâlî is a poet belonging to the Rifaiyye sect, and the content of his works generally consists of religion and mysticism. There is a journal called Tuhfetü'n-Nizâm in the Istanbul University Rare Works Library TY 2247, which belongs to the poet, whose life and works are not enough in the sources. In this magazine, there are poetic and prose treatises on Sufism and various poems written in various verse forms. In this study, the poems belonging to Visâlî, which are included in the journal recorded with the name Tuhfetü'n-Nizâm in the library records, were examined in terms of issues such as subject, verse form, meter, rhyme-redif. Based on the works in the journal, data on Visâlî's life, creed and literary personality were determined and the poet's biography and literary personality were tried to be revealed. In addition, information about Visâlî's other works, which are included in the journal and not included in the study, are also given. Thus, it is aimed to reveal the life and works of a poet who has produced products in the field of classical literature and to present them to the researchers of the field.

Keywords

Visâlî, mysticism, sadabad, journal, tuhfetünnizam.

TÜRKİYE VE TÜRK DÜNYASINDA MODERN
CUMHURİYETLERE GİDEN SÜREÇTE
EDEBİYATIN ROLÜ*

Orhan SÖYLEMEZ**

Ömer Faruk ATEŞ***

ÖZET

XX. yüzyıldan itibaren Türk dünyasında ortaya çıkan cumhuriyet rejimleri, modern ulus-devlet paradigması esas alınarak kurulmuştur. Bu devletler, modernleşme süreçlerinin sonucunda ortaya çıktıkları gibi, kendi toplumsal yapılarını da yeni yönetim şekline uygun şekilde dönüştürmek istemiştir. Bu dönüşüm, modern anlamda millî kimlik inşasını ve yeni vatandaş tipini oluşturmayı gerektirir. Türk dünyasında bu noktada edebiyatın önemli bir rol oynadığı görülür. XX. yüzyılın ilk çeyreği, hem Osmanlı Türkleri hem de Rus işgalindeki Türk halkları için bir reform sürecidir. Bu dönemde edebiyata toplumsal işlev yüklenerek modern ulus-devletlerin ihtiyaç duyduğu insan tipini yetiştirmek ve sosyal yapıyı dönüştürmek hedeflenir. Türkiye’de Millî Edebiyat, Azerbaycan’da Maarifçilik, Kazakistan’da Alaş Orda Edebiyatı, Özbekistan’da Cedit Edebiyatı bu dönemin ürünüdür. 1920’den sonra Türk dünyasında sosyalist cumhuriyetlerin ideolojisine uygun bir yapı oluşturmak için edebiyatta sosyalist realizm hâkim olurken Türkiye’de yeni kurulan cumhuriyetin ilke ve inkılaplarına bağlı bir edebiyat kanonu oluşur. 1991’de Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasında edebî etkileşim yeniden başlar. Bu çalışmada Türkiye ve Türk dünyasında modern cumhuriyetlere giden yolda edebiyatın nasıl bir işlev üstlendiği, siyasi gelişmelere bağlı yaşanan ideolojik kırılmaların edebiyat-toplumsal yapı ilişkisini nasıl etkilediği ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Edebiyat, cumhuriyet, ulus-devlet, Türk dünyası, millî kimlik.

* Araştırma Makalesi. Makalenin geliş tarihi: 03.08.2023 / Kabul tarihi: 02.11.2023

** Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, soylemezo@yahoo.com, (ORCID ID: 0000-0001-8382-3173).

*** Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ofates@kastamonu.edu.tr, (ORCID ID: 0000-0001-6416-7924).

Giriş

2023 yılı Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzüncü yılı olması nedeniyle, bir asırlık tecrübenin getirdiği kazanımları düşünmek, eksikleri görmek ve geleceğe yönelik yol haritası oluşturmak için önemli bir fırsat sunmaktadır. Bu vesileyle yeniden değerlendirilecek konular içerisinde dil, kültür, sanat ve edebiyatın da yer alması ve bu dört olgunun birbirleriyle etkileşimlerini de göz önünde bulunduran bilimsel çalışmaların yapılması gereklidir. Bu noktada edebiyat, mahiyeti itibarıyla diğer üç unsuru da bünyesine katan özel bir yapıya sahiptir. Zira edebiyat hem malzemesi dil olan bir sanat dalıdır hem de kültürü yansıtmakla kalmayan, onu işleyerek dönüştüren hatta yeniden inşa etme potansiyeline sahip olan bir yaratıcı etkinliktir. Edebiyatın etkisi yalnızca kültür ve estetikle de sınırlı değildir. Her ne kadar metin merkezli ve biçimci yaklaşımlar edebî eserin yalnızca kendi estetik bütünlüğü içerisinde incelenmesi gerektiğini savunsalar da edebiyat, içinde neşet ettiği toplumsal şartlardan etkilenen, bu koşulları yansıtan ve sosyal değişimleri etkileme gücü olan bir sanat dalıdır ve edebiyat incelemelerinde tarihsel ve sosyolojik unsurları değerlendirmek de metin merkezli incelemeler kadar önemlidir. Büyük dönüşümlerin yaşandığı buhran dönemlerinde edebiyatın toplumsal işlevi daha çok öne çıktığından bu süreçlere edebiyatın etkisini ele alan müstakil çalışmalar yapılması gerekir. Özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden sürecin düşünsel köklerini oluşturan ıslahat ve modernleşme hareketlerinin edebiyattan toplumsal fayda beklentisine sahip olması, siyasi örgütlenme açısından imparatorluktan ulus-devlete, toplumsal örgütlenme açısından ümmetten ulusa geçiş sürecinde edebiyatı önemli bir aktör hâline getirmiştir. Bu nedenle edebiyat, sadece estetik zevk veren bir sanat olmanın ötesine geçmiş, modernleşme süreçlerini yönlendiren bir araç olmuştur. Cumhuriyet kurulduktan sonra da yeni devletin ilke ve değerlerinin teşekkül etmesini sağlayan fikrî atmosferin etkisiyle üretilen modern bir edebiyat, Türk kimliğini kültürel ve siyasi açıdan inşa etme ve ayakta tutma işlevini üstlenmeye devam etmiş ve güçlenerek varlığını sürdürmüştür. Devlet desteğiyle oluşturulan kanon, genç cumhuriyetin idealleri ve inşa etmek istediği kültür açısından önemli bir görev üstlenmiştir.

Cumhuriyet-edebiyat ilişkisine Türkiye'nin siyasi sınırları dâhilinde bakmak faydalı olsa da bu bakış açısı daha bütüncül değerlendirmeler yapmaya imkân tanımadığından eksik bir incelemeyi de beraberinde

getirecektir. Özellikle XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Türk dünyasında da Türkiye'dekine benzer şekilde buhranlara bağlı olarak uyanış hareketlerinin görülmesi, bu hareketlere bağlı olarak modern edebiyatların teşekkül etmesi ve ayrı ayrı kurulan Türk Cumhuriyetleri'ne - ister milliyetçi ister sosyalist anlayışla kurulmuş olsun- giden süreçlerde bu edebiyatların belirleyici rol oynaması, Türk dünyası edebiyatlarını da araştırma evrenine katarak yapılacak değerlendirmelerin daha sağlıklı olacağı düşüncesine bizi götürmektedir. Ayrıca XX. yüzyılın başından itibaren Türkiye ve Türk dünyası arasında yaşanan edebî ve kültürel etkileşim, Sovyetler Birliği dönemindeki kesintinin ardından bağımsız Türk Cumhuriyetleri'nde de varlığını sürdürmüş ve edebiyat bir kültür köprüsü hâline gelmiştir. Bu nedenle edebiyat, hem ayrı ayrı Türk halklarının modernleşerek cumhuriyet rejimleri etrafında ulus kimliği oluşturmasında hem de farklı Türk halklarının karşılıklı etkileşimle kültürel ve siyasi yakınlık kazanarak benzer değerleri savunmasında etkili olmuştur. Kuşkusuz bütün bu süreçleri bilimsel açıdan değerlendirmek çok daha kapsamlı bir çalışmayı gerektirmektedir. Burada bir makalenin el verdiği ölçüde konuyu ele alınacak ve genel bir bakış açısı ortaya konmaya çalışılacaktır.

Cumhuriyetlere Giden Yolda Modernleşme ve Edebiyat

Modern devletlerin doğuşuna giden süreçte etkili olan düşünsel ve teorik gelişmelerin başlangıcını Batı'daki Rönesans ve Reform hareketlerine kadar götürmek mümkündür. Burjuva sınıfının ortaya çıkarak güçlenmesi ve feodal yapının yerine merkezî devletlerin geçmesini sağlaması bu açıdan önemli bir dönüm noktasıdır. Daha sonra Fransız İhtilali, Sanayi Devrimi gibi gelişmeler bu süreci hızlandırır. Fabrikaların kurulması ve nüfusun büyük kentlerde toplanmasıyla toplumsal yapı değişir. Fransız İhtilali sonrasında milliyetçilik düşüncesi gelişir ve etnik kökene dayalı ulus-devlet düşüncesi yaygınlaşır. Bunun sonucunda çok uluslu imparatorluklar yıkılır ve ulus-devletler kurulmaya başlar. Ulus-devlet anlayışı, sınırları belirlenmiş bir toprak parçası altında halkını türdeşleştiren, ortak kültür ve değerler yaratan bir siyasi güce dayanır. Cumhuriyet rejimleri de "bir ve bölünmez bir ulus" anlayışını benimser. Halk ve devlet, ulusla özdeşleştirilir ve toplumun etnik, inançsal ve dilsel unsurları

bütünleştirilerek kültürel açıdan birlik taşıyan bir toplum oluşturulur.¹ Batı'da yaşanan siyasi ve toplumsal gelişmeler birebir Şark'ta yaşanmadığından Türk dünyasında cumhuriyetlerin kuruluşuna giden yol Batı'dakinden farklıdır. Müslüman Şark'ın Batı karşısında mağlup olmasından sonra Türk dünyasında Batılılaşma ve modernleşme, yönetici ve aydınlar tarafından bir zorunluluk olarak kabul edilmiştir. Buna bağlı olarak başlatılan reform süreçleri, düşünce dünyasında ve edebiyatta değişiklikler meydana getirmiş, XX. asrın başında milliyetçilik ideolojisi ile tanışılmış ve sömürge olmaktan kurtulmak için çağdaş devletler kurma ihtiyacı hissedilmiştir. Bu nedenle başta Osmanlı Devleti olmak üzere Türk dünyasında başlayan reform ve modernleşme hareketlerini dikkate almadan birer modern devlet yapılanması olan cumhuriyet rejimlerine giden süreci doğru değerlendirmek mümkün değildir.

Türk dünyasının ve Müslüman Şark'ın ilk cumhuriyeti olarak 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, 1920'den itibaren kurulmaya başlanan Moskova'ya bağlı sosyalist Türk Cumhuriyetleri ve 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti, kurucu ideolojileri ve ulus anlayışları birbirlerinden farklı olsa bile Orta Çağ'ın tarım ve dine dayalı imparatorluk anlayışından kopuşun göstergesi olan birer modern devletlerdir. Bu devletlerin kendine özgü vatandaşlık algısı da imparatorlukların tebaa anlayışından ayrılır. Cumhuriyet rejimiyle yönetilen modern devletlerin ortak özelliği ulus-devlet niteliği taşımalarıdır. Milliyetçiliğe "gerici bir burjuva ideolojisi" olarak bakan Sovyetler Birliği dahi kendine özgü uluslar oluşturarak bunları birer cumhuriyete dönüştürmüş ve enternasyonalist bir tasarım olan "Sovyet insanı"na giden yolda ulus bilincini tamamen görmezden gelememiştir. Bu nedenle cumhuriyetlerin ana özelliği olan ulus-devlet yapısını meydana getiren süreçler, aynı zamanda modern cumhuriyetleri ve onların millet tasavvurlarını da şekillendirmiştir. Bu süreçlerin düşünsel ayağında edebiyatın önemli bir rol oynadığı görülür. Modern anlamda millî kimlik ve ulus inşasına doğrudan ya da dolaylı olarak katkı yapan, birey olarak insanı dönüştürmekle kalmayıp modern vatandaşlık algısını da oluşturan düşünsel süreçler edebiyatı da

¹ Ulus-devletlerin kuruluşuna etki eden süreçler ve ulus-devletlerin temel özelliklerine ilişkin bu açıklamalar için bkz. M. Onur Hasdedeoğlu, *Halide Edib ve Yakup Kadri'nin Romanları Ekseninde Türk Edebiyatının Ulus-Devlet Oluşumuna Etkisi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2019, 7-25.

şekillendirmiş ve bir sanat dalı olarak edebiyat, ulus-devletlerin oluşmasına katkı sağlarken XX. yüzyıldaki cumhuriyetlerin ve çağdaş toplumsal yapıların doğuşunu desteklemiştir.

XIX. yüzyıldan itibaren medeniyet değişikliği, Doğu-Batı çatışması, İslâm'da tecdit, eğitim, kadın sorunu, milliyetçilik ve millî kimlik gibi meselelerin Osmanlılık, İslamcılık, Batıcılık, Milliyetçilik gibi ideolojiler etrafında edebiyata yansması, edebî eserlerin bir eğitim ve kamuoyu oluşturma aracı olarak kullanılması, Cumhuriyet'e giden süreçte edebiyatın güçlü etkisini gösterir. Fakat edebiyatın düşünce ve toplum düzeyindeki değişimlerle iç içe olması, yalnızca Osmanlı Türkiye'si için geçerli olan bir durum değildir. Müslüman Şark'ın müzmin hâle gelen sorunlarına faydacı bir edebiyatla reçete sunma çabası, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Türk dünyasında da başlar ve bu süreç özellikle 1905 Rusya'da ilan edilen meşrutiyetten sonra güçlenerek devam eder. 1905-1920 yılları arasında İstanbul ile Türk dünyasının farklı coğrafyaları arasında yaşanan edebî ve fikrî etkileşim yoğun olmakla birlikte modern cumhuriyetlere giden yoldaki yenilik hamleleri hep edebiyatla iç içe olmuştur. Bu nedenle edebiyat, Osmanlı Türkiye'si ile Türk dünyasını hem birbiriyle yakınlaştırmış hem de bütün Türk halklarının modernleşme süreçlerini beslemiştir. Türkiye ile Türk dünyasının bağlantısının kopmasına dolaylı yoldan neden olan Moskova güdümlü sosyalist edebiyat ise seküler bir dünya görüşü oluşmasına ve kurulan sosyalist cumhuriyetlerin ideolojik alt yapısını benimsetmeye etki etmiştir. Başka bir ifadeyle Sovyet dönemi Türk dünyası edebiyatları, millî kültüre hizmet etmese bile sosyalist temelde modern-seküler bir vatandaşlık anlayışı –yani Homo Sovieticus- oluşturmuş ve Moskova'ya bağlı kurulan cumhuriyetlerin ideolojik meşruiyetini savunma görevini üstlenmiştir. Dolayısıyla edebiyatın ulus inşasına ve modern devlet yapılanmalarının vatandaşlık anlayışını oluşturmaya etkisi, toplumsal ve siyasi gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan yeni rejimlere ve bu rejimlerin ulus anlayışlarına göre paradigma değişikliğine uğrayarak devam etmiştir.

Türkiye ve Türk dünyasında cumhuriyetlere giden yolda edebiyatın etkisi tartışılırken dört kırılma noktasından söz edilebilir:

1. XX. yüzyılın başında yenilikçi ideolojilere dayalı reformların yapılması ve bunlara bağlı olarak Osmanlı-Türk edebiyatında yaşanan gelişmeler: Bu sürece II. Meşrutiyet, Mütareke Dönemi ve Millî Mücadele dönemi dâhildir. Cumhuriyet'in ilk

yıllarından itibaren ortaya konan edebiyat bu sürecin üzerine temellenir.

2. XX. yüzyılın başından 1917 Ekim Devrimi'ne kadarki süreçte Kırım, Kazan, Kafkasya ve Orta Asya'da yaşanan gelişmeler: İsmail Gaspıralı'nın başlattığı Ceditçilik ve Azerbaycan'daki Maarifçilik hareketlerine bağlı oluşan edebiyat, Kazakistan'da Alaş Orda edebiyatı ve Özbek Ceditçileri etrafında teşekkül eden milliyetçi-modern edebiyat bu dönemin ürünüdür. Bu sürecin konumuz açısından en somut sonucu 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'dir. Müslüman-Şark'ta kurulan ilk cumhuriyet olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin millî kimlik ve vatandaşlık değerleri, XX. asrın başında doğan milliyetçi edebiyatla inşa edildiği gibi bağımsız bir cumhuriyet kurma idealini savunan Kazakistan'daki Alaş Orda Hareketi'nin ve Özbekistan'daki Ceditçiliğin fikrî temelleri de bu dönemin edebiyatıyla savunulmuştur.
3. Ekim Devrimi'nden Moskova'ya bağlı sosyalist cumhuriyetlerin kurulduğu döneme kadarki sosyalist edebiyat ve sonrasındaki Sovyet edebiyatı: Sovyetler Birliği'ne bağlı kurulan beş Türk Cumhuriyeti'nin ideolojik meşruiyetini oluşturma ve vatandaşlık değerlerini inşa etme bu süreçte gerçekleşmiştir. Fakat Sovyetler Birliği kurulmadan önce Türk dünyasında sosyalizmi savunan edebiyatçılar çok azdır ve bu anlamda sosyalist cumhuriyetlere giden yolda edebiyatın etkisi daha sınırlıdır. Sosyalist edebiyatın asıl görevi, Orta Asya'daki Türk boyları Moskova'ya bağlı cumhuriyetler hâline getirildikten sonra başlar. 1991'e kadar devam eden Sovyet-Türk edebiyatları kendi içinde bazı kırılmalar yaşasa da bu cumhuriyetlerin resmî ideolojisini ikame etme sürecinin devamını sosyalist edebiyat oluşturur.
4. 1991'de Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra kurulan bağımsız cumhuriyetlerin kurucu ideolojileri temelinde şekillenen edebiyat: Sovyet insanından millî kimliğe dönüş ve bağımsız genç cumhuriyetlerin temel değerleri bu dönem edebiyatının konusu olur.

Sözü edilen dört kırılmanın yaşandığı coğrafya farklı Türk topluluklarının varlığını sürdürdüğü geniş bir alanı kapsar. Bu gelişmeleri değerlendirirken ayrı ayrı her Türk boyunun yaşadığı süreç edebiyatla ilişkilendirilebileceği gibi bunlar arasındaki karşılımlı etkileşimi göz önünde bulundurarak daha geniş kapsamlı değerlendirmeler yapmak da mümkündür. Fakat Türk dünyası genelinde sağlıklı çıkarımlar yapmak için öncelikle bölgesel olarak gelişmelerin seyrine bakmak gerekir. XX. yüzyılın başında edebiyat ve modernleşme hareketlerinin merkezi İstanbul olduğundan sürecin incelenmesine Osmanlı Türklerinden başlamak faydalı olacaktır.

Türkiye’de millî kimlik, Avrupa tipi ulus-devlet modeline göre şekillenmiş ve çok uluslu Müslüman devletten tek uluslu ülkeye geçişi sağlamıştır. Osmanlı Devleti’nin kendine özgü koşulları nedeniyle Batı’dakinden farklı bir seyir izleyen bu süreçte siyasal elitler, ülkenin otantik ve tarihsel millî kimliği olarak Türk kimliğini ortaya koymuş, entelektüel elitler de eğitim, basın ve edebiyat yoluyla Osmanlı-Müslüman unsurları Türk kimliğine dönüştürmüştür. Bu dönüşümün başlangıcı, Müslüman Osmanlıların zihnindeki vatan mefhumunun ve toprağa aidiyet algısının dönüştürülmesi ile başlar. Osmanlı Müslümanlarının geleneksel algısında, modern millî kimliğin tanımında yer alan ortak vatan ve dil bilincinin yerine saltanatın sahibi hanedana bağlanmak vardır. Müslüman tebaa, Osmanlı egemenliğini savunma ile İslam’ı savunmayı aynı şey olarak görmektedir. Batılılaşma sürecinin önemli isimlerinden II. Mahmud, Osmanlı Devleti’ni “belli bir toprağa bağlı bir millete dayandırmak” ister. Tanzimat döneminin hâkim ideolojisi olan Osmanlıcılık, üniter devlete zemin hazırlayan laik bir kavram olup ileride teşekkül edecek modern Türk kimliğinin temelini oluşturur. Bu süreçte hâlihazırdaki geleneksel cemaat kimliklerini vatandaşlık esasına dayalı yeni kimliklere dönüştürmede edebiyat belirgin bir rol üstlenir. Bu noktada Namık Kemal’in ortaya koyduğu vatan sevgisi düşüncesi ve vatan için fedakârlık yapma çağrısı, toprağa bağlı vatandaş kimliğinin ortaya çıkmasına zemin hazırlar.²

Osmanlı Türkiye’sinde ulus kimliği oluşturma çabaları ciddi anlamda II. Meşrutiyet sonrasında başlar. Edebiyatın ulus inşasına hizmeti de

² Kemal Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, 17-24.

bununla eş zamanlı olur. 1911 yılında Yeni Lisan hareketi ve edebiyat tarihlerinde “Millî Edebiyat” olarak isimlendirilen dönem bu açıdan bir milattır. Ömer Seyfettin, Ali Canib, Mehmed Emin, Ziya Gökalp gibi isimler dilde sadeleşmeyi savunarak halka millî şuur kazandıracak eserler yazmaya başlar. Ziya Gökalp, halk destanları ve masallar vasıtasıyla Türklüğü yeniden kurgulayarak ortak bir kültür ve hafıza oluşturmaya çalışır. Gökalp’ın “Ergenekon”, “Kızıl Elma”, “Altın Işık” gibi eserleri bu açıdan önemlidir. Mehmet Emin, Türk millî kimliği inşa etmek için yazdığı şiirlerinde Anadolu insanının acılarına değinse de onları motive etmek için Cengiz, Attila gibi hükümdarlardan örnekler verir. Mehmet Emin’in şiirleri bir fikri anlatmak amacıyla yazılmış olduğundan estetik açıdan çok başarılı değildir fakat yazıldığı dönem için bu şiirler büyük önem taşır. Ömer Seyfettin, yazdığı hikâyelerde Osmanlıcılığı hayata geçirmenin artık mümkün olmadığını savunur ve Türklerin millî bilinç kazanması gerektiğini vurgular.³ Böylece İttihat ve Terakki’nin iktidarda olduğu dönemde edebiyatın da katkısıyla Türk millî kimliği oluşturma yolunda ciddi adımlar atılır. Daha sonra Cumhuriyet döneminde benimsenecek ulus anlayışının oluşmasında edebiyat vasıtasıyla oluşturulan bu düşünsel zeminin katkısı büyüktür.

Ahmet Hikmet, Halide Edib, Yakup Kadri gibi isimlerin hikâye ve romanları de ulus-devlete giden yolda millî kimlik oluşmasına etki etmiştir. Ahmet Hikmet’in *Çağlayanlar* adlı kitabında topladığı hikâyeleri ve *Gönül Hanım* romanı bu açıdan önemlidir. *Gönül Hanım* romanının kişileri sahip oldukları Türklük bilinciyle Türklerin ilk yazılı eserlerini bulmak için yolculuğa çıkar. Millî kimlik, ortak bir tarih ve vatan bilinci etrafında oluşur. Bu açıdan Orhun Abidelerini bulmak için yapılan yolculuk, bir anlamda millî kimliğin peşinden koşmak anlamına gelir. Ahmet Hikmet, tezli bir roman olan *Gönül Hanım*’da roman kahramanlarının ağzından Türklerin büyük ve asil bir millet olduklarını hatırlamaları gerektiğini söyler. Eserde, millî benliği kazanmak için ana yurda ilmî seyahatler düzenlenmesinin önemine vurgu yapılır ve bu konuda Türklerin ilgisizliğinden yakınılır. Bütün Türk topluluklarının birlik beraberlik içerisinde hareket etmesi ve

³ Mehmet Sümer, *Millî Kimliğin İnşasında Edebiyatın Rolü (1911-1920)*. Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2015, 285-286.

Asya'ya açılacak yeni okullarla gençlerin eğitilmesi teşvik edilir.⁴ Yazarın okuyucuya verdiği bu mesajlar, millî kimliğin inşası için gerekli olan ortak hafıza, ortak tarih ve vatan bilinci gibi unsurların bilimsel araştırma ve sistemli eğitim sayesinde geniş kitleler tarafından kabul göreceğini ifade eder.

Halide Edib ve Yakup Kadri gibi hem Millî Edebiyat ve Mütareke döneminde hem de Cumhuriyet döneminde eserler yazmış sanatçıların ulus-devlet inşasında büyük rolü vardır. Zira Cumhuriyet edebiyatı, Millî Edebiyat döneminde atılan temel üzerine şekillenir ve Halide Edib ve Yakup Kadri gibi yazarlar Cumhuriyet döneminde de millî edebiyat anlayışı ile eserler yazmaya devam ederler. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yazar ve şairler Anadolu'ya yönelerek "ulus-devlet yaratma heyecanıyla" Anadolu insanını anlatır. Bu dönemde Türk kültür ve sanatı ulus-devlet ideolojisine uygun şekilde yeniden yapılandırılır ve yapılan inkılapların yerleştirilmesi için edebiyattan faydalanılır.⁵ Böyle bir dönemde eserlerini kaleme alan Halide Edib ve Yakup Kadri, ulus-devlet anlayışının oluşmasına katkı sağlayacak metinleri "eğitim, kadın, kimlik, toplumsal-kültürel çatışmalar ve iktisat" gibi konular etrafında kurgulayarak Cumhuriyet'in modern insanına vatandaşlık bilinci aşılama çabasına çalışır.⁶

Tanzimat ile başlayıp II. Meşrutiyet'in ilanından sonra güçlenerek devam eden Türk modernleşmesi, çağın egemen düşünce eğilimleriyle de uyumlu bir şekilde gelişir. Bu sürecin iki önemli ayağı vardır. Birincisi Batı medeniyetinin temeli olan akıl ve bilimi esas alarak daha seküler bir dünya görüşü oluşturmak, ikincisi ise modern anlamda millî kimlik inşa etmektir. Din temelli geleneksel Şark düşüncesinden kopuşu ifade eden bu kırılma, Millî Mücadele sonrasında modern bir ulus-devletin kurulmasıyla neticelenir. Bu açıdan Türkiye Cumhuriyeti, Türk modernleşmesinin somut bir neticesidir. Cumhuriyet kurulduktan sonra Atatürk'ün önderliğinde gerçekleştirilen devrimler de laik, seküler, akli ve bilimi önceleyen Aydınlanmacı bir düşünce zeminine dayanmaktadır. Dolayısıyla Türkiye

⁴ Mümine Çakır, "Türk Edebiyatında Orta Asya'dan Söz Eden İlk Roman: Gönül Hanım", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5/1, Çankırı 2014, 254-255.

⁵ M. Onur Hasdedeoğlu, *a.g.e.*, 81-83.

⁶ Halide Edib ve Yakup Kadri'nin romanlarının ulus-devlet oluşumuna etkisinin sözü edilen kategoriler bağlamında incelenmesiyle ilgili M. Onur Hasdedeoğlu, *a.g.e.*

Cumhuriyeti'nin fikrî temelleri, XIX. yüzyılda başlayan ve XX. yüzyılın başlarında güçlenen Türk modernleşmesine uzanır. Bu nedenle Cumhuriyet devrimini, 1908 sonrasında yapılmaya çalışılan ve yarım kalan "burjuva devrimi"nin tamamlanması olarak görenler de vardır.⁷

Cumhuriyet'in ilk yıllarında edebiyat vasıtasıyla yeni kurulan devletin değerlerine bağlı insanlar yetiştirme çabası, kuruluşun 10. yılında daha da hızlanır. 1933 yılında devlet tarafından Kurtuluş Savaşı'nı ve yapılan devrimleri anlatacak eserlerin yazılması teşvik edilir. Oluşturulan Kutlama Komisyonu yayın faaliyetlerine önem verir ve Cumhuriyet'in ilk on yılında elde edilen kazanımları, yapılan devrimlerin önemini anlatacak şiir ve piyeslerin yazılmasını ister. Bu dönemde sahnelerde temsil edildikleri için özellikle tiyatro türündeki eserler önem taşır. Halit Fahri Ozansoy'un *On Yılın Destanı*, Yaşar Nabi Nayır'ın *Beş Devir*, İnkılâp Çocukları, Köyün Namusu eserleri, Reşat Nuri Güntekin'in *İstiklâl*'i, Faruk Nafiz Çamlıbel'in *Kahraman*'ı, Aka Gündüz'ün *Mavi Yıldırım*, *Yarım Osman* eserleri, Nahit Sırrı Örik'in *Sönmeyen Ateş*'i bu dönemde yazılmış piyeslerdendir.⁸ Bu eserlerin amacı Cumhuriyet'in kurulması için ortaya konan mücadeleden ve yeni ulus-devletin on yılda başardıklarından hareketle Türk millî kimliği etrafında teşekkül etmiş, Cumhuriyet'in değerlerini benimsemiş bir vatandaşlık anlayışı oluşturmaktır.

XX. yüzyılın başı, sadece Osmanlı Türkiye'sinde değil Türk dünyasında da milliyetçiliğin modern bir ideoloji olarak güç kazandığı, İslamcılık etkisiyle dinde tecdit ve içtihat kavramları etrafında modernleşmenin imkânlarının arandığı bir uyanış devridir. Bu süreçte tıpkı Osmanlı Türkiye'sinde olduğu gibi edebiyattan bir vasıta olarak faydalanılır ve siyaset, din, eğitim, kadın sorunu gibi konular edebî eserlerde ele alınır. Türk halkları hem modern edebiyatın roman, hikâye ve tiyatro gibi türleriyle eserler vermeye, klasik şiir anlayışından koparak yeni ve toplumcu bir şiire yönelmeye başlar hem de eserlerin içeriğini geri

⁷ Murat Yılmaz, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Siyasi ve Sosyo-Kültürel Temelleri". *Türk Edebiyatı Tarihi*, (Editörler: Talât Sait Halman, Mustafa İsen, Osman Horata vd.), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2019, IV, 24.

⁸ K. İrfan Karakoç, *Ulus-Devletleşme Süreci ve Türk Edebiyatının İnşası (1923-1950)*. İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, 149-151.

kalmışlıktan ve sömürülmekten kaynaklanan sorunlar ve bu sorunların reçeteleri oluşturur. Çözümün dini hurafelerden arındırarak çağın şartlarına göre yorumlamaktan ve milliyet bilinci oluşturmaktan geçtiğine inanan Türk dünyası aydınları, cehaleti de büyük bir sorun olarak görür ve çağdaş bir eğitim anlayışını savunur. Batı'nın bilim ve tekniğini almanın ve çalışmanın önemine vurgu yapılan bu süreç, sözü edilen özellikler açısından Osmanlı Türklerinin Tanzimat'tan bu yana yaşadığı Batılılaşma sürecine benzer. Buna bağlı olarak da edebiyat, tıpkı Osmanlı edebiyatında olduğu gibi bu meselelerin tartışıldığı bir mecra ve bir eğitim vasıtası hâline gelir. Türk dünyasında modern birey ve modern vatandaşlık düşüncesini oluşturan sürecin temeli XX. yüzyılın başındaki bu düşünsel ve edebî ortama dayanır.

Bu açıdan Kırım'da *Tercüman* gazetesini çıkartan İsmail Bey Gaspıralı büyük önem taşır. İstanbul Türkçesini esas alan bir dille gazetesini çıkartan Gaspıralı, bütün Türk dünyasında ortak bir edebî dil oluşturmaya çalışır. Zira Gaspıralı'ya göre böyle bir dilin teşekkül etmesi, öncelikle kültürel birliği oluşturacaktır. Ayrıca Müslüman-Türk dünyasının en büyük sorunlarından birisi cehalettir. Medreselerdeki eğitim çağın çok gerisindedir. Bu nedenle Gaspıralı, "Usul-i Cedit" adı verilen yeni bir yöntemle çok daha kısa sürede okuma-yazma öğretmeye başlar ve dinî ilimlerin yanında fen bilimlerinin de okutulduğu bir müfredat oluşturur. Zamanla Usul-i Cedit mektepler bütün Türk dünyasına yayılır ve millî değerlere bağlı kalarak modernleşmeyi savunan Ceditçilik hareketi oluşur. Bu hareket etrafında oluşan Cedit edebiyatı da milliyetçi bir edebiyat olarak yaygınlaşır.⁹ Gaspıralı'lı modernleşme süreçlerinde önemli yapan bir diğer husus, roman ve hikâyeye türünde yazdığı eserlerdir. *Darü'r-rahah Müslümanları* adlı eseriyle Gaspıralı, Türk dünyası edebiyatlarındaki ilk modern ütopya örneğini verir. Bu eserde Gaspıralı'nın bütün eserlerinde yer alan ortak kahraman Molla Abbas'ın İspanya'da Endülüs'te şahit oldukları anlatılır. Yazarın kadın sorununa dikkat çekmek için yazdığı ve kadınların hâkim olduğu bir ülkede geçen *Kadınlar Ülkesi* adlı eseri distopik nitelik taşıyan ve kadının toplumsal konumunu çarpıcı bir şekilde yansıtan modern bir metindir. Gaspıralı, bu eserinde İslam toplumunu adeta ters yüz

⁹ Taha Akyol, "Ceditçilik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VII, 211-213.

ederek alaycı bir dille eleştirilerini yapar.¹⁰ Bu eserler, Gaspıralı'nın çağdaş edebî türleri kullanarak dönemin sorunlarına ışık tuttuğunu ve cumhuriyetlere giden yolda modernleşme süreçlerinin temelini atanlardan birisi olduğunu gösterir.

Azerbaycan'da ortaya çıkan yenileşme hareketleri Osmanlı Türkiye'si ile olan yoğun etkileşim içinde teşekkül etmesi açısından önemlidir. Azerbaycan, XIX. yüzyılın başında Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilir. Bu işgal sonucunda Azerbaycan ikiye bölünür, Güney Azerbaycan bölgesi o dönem Türk Kaçar hanedanı tarafından yönetilen İran'da kalırken Kuzey Azerbaycan Rus hâkimiyetine girer. Bu gelişmenin bir sonucu olarak XIX. yüzyılda Azerbaycan'da Rus etkisiyle modernleşme süreci başlar. Edebiyat da bu süreçten nasibini alır ve roman, hikâye, tiyatro gibi Batılı türler Azerbaycan edebiyatına girer. Bu dönemde Tiflis, Avrupalı bir şehir olarak bölgenin merkezi olur. Azerbaycanlı yazar ve şairler, Tiflis'e sürülen Dekabrist aydınlardan etkilenerek Batılı düşünce ile tanışır. Başta Aydınlanma filozoflarını ve Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkan düşünceleri Rusça üzerinden takip eden aydınlar, Avrupa edebiyatını da Rus edebiyatı üzerinden öğrenirler. Bunun sonucunda "Maarifçi" adı verilen, Aydınlanmacı fikirleri benimsemiş ve bunları edebiyatla topluma yaymak isteyen yazar ve şairler ortaya çıkar. Modern Azerbaycan edebiyatının ilk temsilcileri, Rus okullarında ya da Gaspıralı'nın etkisiyle açılan Usul-i Cedit okullarda okuyan, Dekabrist aydınlarla temasa geçen, akıl ve bilimin öncülüğünde aydınlanmaya inanan, modern fikirleri ve modern edebiyatı Rusça üzerinden takip eden bu aydınlardır. Abbasguluğa Bakıhanov, Mirze Şefi Vazeh, İsmail Bey Kutkaşanlı, Gasım Bey Zakir, Mirze Fethali Ahundov gibi isimler XIX. yüzyılda modern Azerbaycan edebiyatının ilk örneklerini verirler.¹¹

Azerbaycan'da ulus-devlet modeline uygun yeni insan tipini inşa edecek fikrî temelleri atan ilk isim Abbasguluğa Bakıhanov'dur. *Gülistan-ı İrem* adlı eserinde Bakıhanov, Azerbaycan tarihini konu alır ve Azerbaycan Türklerinin tarih boyunca esareti kabul etmediklerini vurgular. Tarih

¹⁰ Yavuz Akpınar, "İhmal Edilmiş Bir Yazar", *İsmail Gaspıralı Roman ve Hikâyeleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, 72-75.

¹¹ XIX. yüzyılda Azerbaycan'da modern edebiyatın doğuşuna ilişkin bu bilgiler için bkz. Yavuz Akpınar, "Ana Hatlarıyla Başlangıçtan Günümüze Kadar Azerî Edebiyatı", *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994, 35-55.

üzerinden ortak geçmiş vurgusu yaparak millet bilinci oluşturmak modern bir çabadır.¹² Bakıhanov'un *Kitab-ı Askeriyye* adlı eseri, hikâye kişisi Asker'in sevdiği kıza ulaşmak için akıl ve mantıkla hareket etmesi bakımından geleneksel halk hikâyeciliğinden ayrılır. Bu açıdan metni modern hikâyeye giden yolda öncü bir adım kabul etmek mümkündür. Asker de modern insanın prototipi kabul edilebilir. İsmail Bey Kutkaşını'nın *Reşid Bey ve Saadet Hanım* adlı hikâyesi ilk kez Fransızca yayımlanmış olsa da ele aldığı konular ve yazılış tarzı itibarıyla önemli bir eserdir. Hikâyede bir genç kız evleneceği erkeği kendisi seçer. Geleneksel dünya görüşündeki kadının toplumsal konumu eleştirilir. Bu açıdan *Reşid Bey ve Saadet Hanım*, modern bireye ve topluma işaret eden bir eserdir. Usul-i Cedit okul açarak modern nesiller yetiştirmek isteyen, Mirze Fethali Ahundov'u din adamı olmaktan vazgeçirerek onu Aydınlanmacı bir çizgiye yönelten Mirze Şefi Vazeh ise, mollaları ve caheleti eleştiren, toplumsal çarpıklıklarla alay eden şiirler yazar. Bu şiirler Almanca'ya çevrilir ve yayımlanır. Gasım Bey Zakir, Azerbaycan şiirine eleştirel realizmi getirir ve mahallileşme akımının temsilcisi olarak Azerbaycan-Türk kimliğinin oluşmasının temellerini atar. Mirze Fethali Ahundov, 1850-1855 yılları arasında yazdığı altı komedisini *Temsilat* adıyla yayımlar. Bu eser hem Müslüman-Şark dünyasında hem de Türk dünyasında yazılmış ilk tiyatro eseridir. Aydınlanma düşüncesini benimseyen Ahundov, *Kemaliüddöle Mektupları* adlı eserinde Voltaire'in *Felsefe Mektupları*'na benzer bir şekilde Aydınlanmacı bir yaklaşım sergiler ve din temelli dünya görüşünü hedef alır. Azerbaycan'da edebiyat teorisi ve edebî tenkit alanındaki ilk metinleri yazan da Ahundov'dur. Ayrıca Ahundov'un *Aldanmış Kevakib* adlı uzun hikâyesi, çoğu araştırmacı tarafından Azerbaycan edebiyatındaki ilk roman kabul edilir. Ahundov, başlangıçta Arap harflerinin ıslahı için bir layiha hazırlar ve İstanbul'da Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin başındaki Münif Paşa'ya bu layihayı sunar. Fakat teklifi kabul görmez. İlerleyen yıllarda Ahundov, ıslah fikrinden vazgeçerek tamamen Latin alfabesine geçilmesi gerektiğini savunur.¹³ Bütün bunlar, Azerbaycan'da fikrî modernleşme ile edebî modernleşmenin eş zamanlı ve karşılıklı etkileşim içerisinde ilerlediğini

¹² Ali Asker, "Azerbaycan'da Millî Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)", *Azerbaycan Düşünce Tarihi*, I, (Editör: Ali Asker), YTB Yayınları, Ankara 2021, 17.

¹³ Yavuz Akpınar, a.g.e., 48-55.

gösterir. Bu dönemde doğrudan ulus-devlet ve cumhuriyet fikri ortaya atılmamış, hatta XX. yüzyılın ilk çeyreğindeki milliyetçilik ve millet anlayışları dahi henüz oluşmamıştır. Fakat Aydınlanma düşüncesi ve Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan düşünce eğilimlerinin benimsenerek edebiyatta da bu fikirlerle uyumlu bir modernleşme sürecine girilmesi, ulus-devlet ve cumhuriyet için ön koşul olan Orta Çağ'ın geleneksel feodal dünya görüşünden çıkmak ve cemiyette seküler düşünceye dayalı bir yenilik arayışına girmek açısından önemli bir adım olmuştur.

XX. yüzyılın başında Azerbaycan'da Hüseyinzade Ali Bey, Ahmed Ağaoğlu, Mehmed Hadi, Hüseyin Cavid, Abdulla Şaik, Mehmed Emin Resulzade gibi isimler milliyetçi ideoloji etrafında millî bir edebiyat oluştururlar. 1905 Rus Meşrutiyeti sonrası ortaya çıkan kısmi özgürlük ortamından yararlanan Türk aydınları, Rusya Müslümanları Kongreleri düzenler ve siyasi-kültürel etkileşimi arttırmaya çalışır. 1908'de Osmanlı'da Meşrutiyet ilan edilince istibdat sona erer ve millî edebiyat başlar. Sözü edilen Azerbaycanlı yazar ve şairler İstanbul'a gelerek eğitim alır ve Namık Kemal, Tevfik Fikret, Rıza Tevfik, Ahmet Hikmet, Mehmed Emin, Ziya Gökalp gibi isimlerden etkilenirler. Osmanlı yazar ve şairlerinin eserleri Azerbaycan'daki süreli yayınlarda çıkmaya başlar. Osmanlı Türkçesinin ortak edebî dil olmasını isteyen *Füyuzat* dergisi etrafında teşekkül ettiği için derginin adıyla anılan "Füyuzat ekolü", dergide ve edebî eserlerde İstanbul'dakine yakın bir dil kullanan sanatçılardan oluşur. Hüseyinzade Ali Bey ve Ahmed Ağaoğlu, İstanbul'da *Türk Yurdu* dergisinde çalışır. Hüseyinzade, İttihat ve Terakki'nin kuruluşunda aktif rol aldığı gibi İstanbul'da 1911'de kurulan Türk Yurdu Cemiyeti'nin kurucuları arasında da yer alır. 1910 yılında İstanbul'a gelen Mehmed Hadi, *Tanin* gazetesinde çalışır ve Rıza Tevfik ile tanışma imkânı bulur. Hüseyin Cavid, Edebiyat Fakültesi'nde Mehmet Akif'in öğrencisi olur.¹⁴ Cavid, İstanbul'da bulunduğu 1905-1910 yılları arasında Tevfik Fikret ile yakınlık kurar, Rıza Tevfik'ten dersler alır. Cavid'in eserlerinde Namık Kemal, Tevfik Fikret, Cenab Şehabeddin, Rıza Tevfik ve Abdülhak Hâmid'in tesiri bulunur. Hüseyin Cavid, dil konusunda Mehmed Emin ve Ziya Gökalp'ın yaklaşımını benimserken şiiplerinin muhtevası açısından Servet-i Fünûn şairlerinden etkilenir. Şair, romantik bir sanat anlayışını benimser ve Türk

¹⁴ Nigar Nagiyeva, *1990'dan Günümüze Türkiye ve Azerbaycan Edebiyatlarının Karşılıklı Etkileşimi*, Hiper yayın, İstanbul 2017: 15-16.

birliği fikrini savunur. Cavid'in tiyatrolarında Namık Kemal'inkine benzer bir toplumsal faydacılık ve Hâmid etkisi taşıyan bir duygusallık vardır.¹⁵ Bu tablo, XX. yüzyılın başında Azerbaycan'da Osmanlı Türkiye'sindeki benzer milli/milliyetçi bir edebiyatın doğduğunu ve bunun ulus-devlete giden yola hizmet ettiğini gösterir. Osmanlı-Türk edebiyatı ile yakın etkileşim hâlinde olan bu edebiyat, Aydınlanmacı modernizmin değerlerini savunan, XX. asrın gereklerine uygun bir insan ve toplum tipi hedefler ve Tanzimat'tan beri Osmanlı aydınlarınca da savunulan sentezci yaklaşımın bir ürünüdür.

XIX. yüzyılda Rus işgaliyle birlikte başlayan Kazak modernleşmesinin edebiyat ayağını Abay Kunanbayev kurmuştur. Medrese eğitimi almanın yanı sıra Rusça öğrenerek modern edebiyatı ve düşünce eğilimlerini kavrayan Abay, klasik Şark şiir anlayışının dışına çıkarak modern şiirin temellerini atar. Bu açıdan Osmanlı-Türk şiirinde Şinasi'nin, Azerbaycan şiirinde Mirze Elekber Sabir'in yaptığı devrimi Kazak edebiyatında Abay Kunanbayev'in yaptığını söylemek mümkündür. O döneme kadar sözlü gelenekle ilerleyen Kazak edebiyatında nesir gelişmemiştir. Abay, *Kara Sözlər* adlı eseriyle Kazak nesrinin de temelini atar. Felsefi düşüncelerini ve nasihatlerini burada ifade eden Abay, edebiyatı/nesri düşüncenin konusu hâline getirir. Abay'dan sonra Şokan Velihanov ve İbray Altınсарin de Kazak modernleşmesine katkıda bulunur.¹⁶ İbray Altınсарin, Rus müfredatına uygun modern okullar açar ve Rusçadan tercüme yapar. Ayrıca yazdığı hikâye türü eserlerle Kazak nesrinin teşekkülüne Abay'dan sonra ciddi katkı yapan ikinci isim olur. Araştırmacılar, Altınсарin'e kadar Kazak edebiyatında gerçek anlamda nesir olmadığı konusunda görüş birliği içerisinde.¹⁷ Daha sonra milliyetçi Alaş Orda hareketinin kurulması ve hareketin resmî yayın organı olan *Kazak* gazetesinin yayımlanmaya başlamasıyla Kazakça artık bir matbuat dili hâline gelir. Aynı zamanda gazetenin sorumlusu olan Ahmat Baytursınulı, Kazak nesrinin gelişmesine

¹⁵ Jale Babaşova Kastrati, *Repressiya Dönemi Azerbaycan Yazarı Hüseyin Cavid*, Bengü Yayınları, Ankara 2019, 237-251.

¹⁶ XIX. yüzyılda modern Kazak edebiyatının kuruluşunda Abay Kunanbayev, Şokan Velihanov ve İbray Altınсарin'in katkılarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kenan Koç, Almagül İşina, Bolat Korganbekov. *Kazak Edebiyatı 1*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

¹⁷ Ekrem Ayan, *Modern Kazak Edebiyatının Öncüsü İbray Altınсарin*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, 13.

en ciddi katkıyı yapan isimlerdendir.¹⁸ Alaş hareketi çevresinde teşekkül eden Alaş edebiyatı, Osmanlı'daki ve Azerbaycan'daki milliyetçi edebiyata benzer. Alihan Bökeyhan, Ahmet Baytursınulı, Mağcan Cumabayev, Mirjakıp Duvlatov gibi isimler Kazak-Türk kimliğini inşa etmek ve kendi değerleriyle barışık çağdaş bireylerden oluşan bir toplum oluşturmak için edebiyattan faydalanır. Bu dönemde Abay'ın daha önce temellerini attığı gerçekçilik akımı gelişir ve bağımsızlık konusu dile getirilir. Edebiyat vasıtasıyla Çarlık Rusya'sının sömürgeci politikaları eleştirilir. Halka özgürlük yolunda mücadele etme ve bilim yoluyla aydınlanma çağrısı yapılır.¹⁹ Sovyetler Birliği'nin yaşamasına izin vermediği Alaş Orda hükümeti, millî ve modern bir devlet anlayışını benimsemiştir. Dolayısıyla Kazakistan'da XX. asrın ilk çeyreğinde edebiyatın gelişimi, Anadolu ve Azerbaycan Türklerinde olduğu gibi modern bir cumhuriyete uzanan yenileşme hareketlerinin fikrî-kültürel ayağını oluşturmuştur. Okuyucuyu bu gelişmelere hazır hâle getirmek, edebiyattan ve matbuattan beklenen temel görevdir.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Özbekistan'daki modernleşme hareketlerine Ceditçiler öncülük eder. Semerkant, Buhara, Taşkent, Hokand gibi şehirlerde Ceditçi şair ve yazarların öncülüğünde reform süreci başlar. Yapılacak reformlar eğitim ve edebiyat sahasında başlayacak daha sonra sosyal ve politik alanlara doğru genişletilecektir. Bu nedenle Usul-i Cedit mektepler yaygınlaştırılır ve matbuat faaliyetleri başlar. Bu dönemde vatan, millet, özgürlük gibi kavramlara sıkça yer veren toplumcu bir edebiyat ortaya çıkar. Buna bağlı olarak Özbek şairleri klasik edebiyatı bırakarak modern edebî türlere yönelir. Münevver Kârî, Abdullah Avlânî, Behbûdî, Seyit Ahmet Vaslî, Behrambek Devletşah, Hacı Mu'in Şükrullah, Aşur Ali Zahirî gibi Ceditçi isimler millî ve modern bir edebiyat kurmak için çaba gösterir. Özbek Ceditçilerinin programı, hemen hemen Osmanlı Türkiye'sindeki millî edebiyatçıların programıyla aynıdır.²⁰ Adı

¹⁸ Emre Tunçkın, "Ahmet Baytursınulı: Hayatı, Faaliyetleri ve Eserleri", *Kardeş Kalemler Dergisi (Doğumunun 150. Yılı Anısına Ahmet Baytursınulı Özel Sayısı)*, 189, 10-12.

¹⁹ Nergis Biray, "XX. Yüzyıl Kazak Edebiyatı", *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı*, (Editörler: Orhan Söylemez-Samet Azap), Kesit Yayınları, İstanbul 2018, 106-108.

²⁰ Elmurod Kholmatov, *Türkistanlı Ceditçi Abdullah Avlânî - Hayatı ve Eserleri*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013, 1-6.

geçen aydınlar, XX. yüzyılın gerektirdiği insan, toplum ve yönetim tipini oluşturmak için millî ve manevi değerlerden kopmadan bir düzenleme yapılması gerektiğini savunur. Bu yolda çağdaş usullerle eğitim ve millî-didaktik edebiyat iki önemli araç olarak öne çıkar.

Türkmen sahasına gelindiğinde durum biraz daha farklıdır. Türkmen Türkçesi XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir edebiyat dili kimliği kazanmaya başlamış ve XX. yüzyılda yazılı bir Türkmen edebiyatı oluşmuştur. Bununla birlikte modern anlamda yazılı edebiyat 1920 sonrasında Sovyetler Birliği döneminde teşekkül etmiştir. Türkmenistan coğrafyasında güçlü ve merkezî bir siyasi otoritenin olmaması ve boylar arasındaki çatışmalara bağlı ortaya çıkan kargaşa ortamı, yazılı bir edebiyatın oluşmasını engellemiştir. Bu nedenle Türkmenistan coğrafyasında millî ve modern bir devlet ve vatandaşlık algısı oluşturmaya doğrudan ya da dolaylı olarak hizmet edecek “modern anlamda” yazılı bir edebiyat yoktur. Türkmenistan’ın modern yazılı edebiyatı, milliyetçi bir aşamadan geçmeden doğrudan sosyalist bir edebiyat olarak doğmuştur. Buna bağlı olarak edebiyat, sosyalist cumhuriyete giden yolda bir öncü değil, zaten kurulmuş bir cumhuriyetin ideolojik ilkelerinin meşrulaştırılmasını ve yerleştirilmesini sağlayan bir araç olmuştur. Bununla birlikte sosyalist çizgideki Türkmen modernleşmesini savunan dar, küçük bir grubun daha Sovyetler Birliği kurulmadan önce matbuat faaliyetlerine giriştiklerini de söylemek gerekir. Türkmenistan’ın ilk gazetesi kabul edilen ve 1914-1917 yılları arasında çıkan *Ruznama-yı Maveraya-yı Bahr-ı Hazar* gazetesinde hem ceditçi aydınların hem de devrimci grupların kendi ideolojilerini yansıtan fikir yazıları ve şiirleri yayımlanır. Ceditçi yazarlar, gazeteyi Türkmen toplumunun problemlerinin ve Türkmen edebiyatının tartışıldığı bir yayın organı hâline getirirler. Böylece *Ruznama-yı Maveraya-yı Bahr-ı Hazar*, değişimin göstergesi hâline gelir.²¹ Devrimci hareketi benimsemiş yazarların feodal düzenin temsilcisi olan yerel hanların bu çizgideki yayın anlayışına karşı çıkması sonucunda da gazetenin yayın hayatı son bulur.²²

²¹ Soner Sağlam, Nergis Biray, “XX. Yüzyıl Türkmen Edebiyatı”, *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı*, (Editörler: Orhan Söylemez-Samet Azap), Kesit Yayınları, İstanbul 2018, 429.

²² Ahmet Gökçimen, *Başlangıçtan Bağımsızlığa Kadar Türkmen Romanı*, Fenomen Yayıncılık, Kayseri 2015, 10.

Kırgızistan'da da Sovyet dönemi öncesinde modern bir yazılı edebiyat yoktur. Hatta modern Kırgız yazılı edebiyatının ilk temsilcileri, *Erkin Too* gazetesi kurulmadan önce eserlerini Kırgızistan'da yayımlayacak bir mecra bulamadıkları için Kazakça ve Tatarca yazmış, eserlerini Almatı ya da Kazan'daki dergi ve gazetelerde bastırılmıştır. 1921-1924 yılları arasında Taşkent ve Almatı'da eğitim alan Kırgız gençlerin sayısı artmış, genç Kırgız sanatçılar ilk eserlerini *Kömek*, *Öris*, *Ak Jol* gibi süreli yayınlarda Kazak, Özbek ve Tatar dillerinde yayımlamışlardır. Modern Kırgız edebiyatının kurucularından Sıdık Karaçev ilk eserlerini Tatar Türkçesiyle, Kasım Tınıstanov ise Kazak Türkçesiyle yazmıştır. 1924 yılında *Erkin Too*'nun yayın hayatına başlamasıyla Sovyetler Birliği'nin güdümünde Kırgızca eserler yazılmaya başlanmıştır.²³ Dolayısıyla Kırgızistan'da yazılı edebiyatın modern birey ve toplum inşasına katkısı, 1924'den sonra sosyalist çizgide olmuştur.

SSCB'ye Bağlı Türk Cumhuriyetleri'nde Homo Sovieticus²⁴ ve Edebiyat

XX. yüzyılın başındaki modernleşme hareketlerinden önce Türk dünyasında genel anlamda Müslüman-Şark toplumlarının sosyal ve siyasi yapısı hâkimdir. Orta Çağ'ın din temelli ve çok uluslu imparatorluk anlayışının hâkim olduğu, büyük imparatorlukların olmadığı yerlerde ise feodal hanlıkların bulunduğu Türk dünyasında, fikrî atmosferi geleneksel İslam düşüncesi ve Türk kültürünün sentezi oluşturur. Özellikle bütün Türk ve İslam dünyasının çöküş yaşayarak sömürge hâline gelmeye başladığı XIX. yüzyıldan itibaren, Batı'da yaşanan düşünsel ve bilimsel gelişmelerden habersiz, sanayileşmemiş, yönetim ve hukuk konusunda keyfilikten kaynaklanan problemleri aşamamış, askerî ve ekonomik açıdan çağın gerisinde kalmış bir coğrafya göze çarpar. Türk dünyasının önemli bir bölümü Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilir. Böyle bir ortamda Bolşevik hareketi, ilke ve vaatleriyle bazı Türk aydınları için umut olur. Zira Lenin ve arkadaşları Çarlık Rusya'sını bir "halklar hapisanesi" olarak görür ve devrimden sonra ulusların kendi kaderini tayin etme hakkını vaat eder.

²³ Nurcan Özgen, *Yirminci Yüzyılın İlk Yarısında (1900-1950) Kırgız Edebiyatı Tarihi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 56-60.

²⁴ "Sovyet insanı" anlamına gelen bu sözcük, SSCB yönetiminin Marksist-Leninist dünya görüşüne göre inşa etmek istediği insan tipini anlatmak için kullanılmaktadır.

Haksızlığa ve sömürüye karşı mücadele parolasıyla da Türk halklarının belli ölçüde desteğini kazanır.

Devrim öncesine bakıldığında ağırlıklı olarak milliyetçi çizgideki edebiyatın geleneksel toplumu dönüştürdüğü gözlense de zaman zaman sosyalist görüşlü yazarların edebî eserlerde ortaya koyduğu fikirlerin de kamuoyunu etkilediği görülür. Bu açıdan Azerbaycan'da Neriman Nerimanov'un devrimden önce yazdığı *Bahadır ve Sona* adlı eseri dikkat çekici bir örnektir. Kendisi sosyalist bir yazar olan Nerimanov, 1900 yılında yazdığı bu romanda sosyalist fikirlerini açıkça ortaya koyamasa da modern vatandaşlığa zemin hazırlayacak bir toplumsal yapının özlemine çeker. Romanda dine açıkça cephe alınmasa da İslam'da reform yapılması gerektiği savunulur ve seküler/hümanist bir insan anlayışı ortaya konur. Nerimanov, *Bahadır ve Sona* romanında bazen birbiriyle tam uyuşmayacak düşünceler ortaya koyar. Millî kimliğe vurgu yaparken bunu milletler üstü bir hümanizmle uzlaştırmaya çalışır, dini de büsbütün boşlamaz. Peygamberlerin getirdiği kuralların XX. asra uymadığını iddia ederken aslında bu kuralların temelindeki amacın iyi olduğunu, dolayısıyla iyilik yapma amacına hizmet edecek şekilde kuralların güncellenmesi gerektiğini söyler. Böylece sosyalizme giden aşamada millet bilincine sahip, laik ve dini bireysel bir inanç olarak kabul eden, dinî kuralları çağın şartlarına göre yorumlayan, İslam'ın ilk kaynaklarına tarihselci bir gözle yaklaşan, hümanizmi ve enternasyonalizmi savunan bir insan tip ortaya konur.²⁵ Bu yeni insan tipi, Ekim Devrimi öncesinde Bolşeviklere uygulanan baskı göz önüne alındığında o dönemde savunulabilecek sosyalist modernleşme düşüncesiyle en uyumlu tiptir.

Sosyalist çizgideki Türk edebiyatlarının Moskova'ya bağlı cumhuriyetlere sadık vatandaş tipini yetiştirmek ve toplum yapısını sosyalist bir cumhuriyete uygun hâle getirmek gibi bir amacı vardır. Geleneksel feodal yaşam tarzına göre zihni şekillenmiş halklardan "Sovyet insanı" oluşturmak mümkün olmadığı gibi sosyalist cumhuriyetlere uygun bir toplumsal yapı meydana getirmek de imkânsızdır. Bu nedenle sosyalist edebiyatta insanın ve cemiyetin devrimle birlikte olumlu ve ilerici yönde değiştiğine sürekli vurgu yapılır. Güçlünün yanında olan, işgalcilerle iş

²⁵ Abdullah Şengül, Ömer Faruk Ateş, "Marksist Propaganda ve Milliyetçi Edebiyat -Azerbaycan Edebiyatı Örneği-", VI. *Beynelhalq Türk Dünyası Araştırmaları Sempoziumu Materialları*, 6-7.

birliği yapan feodal hanlar ve onların maşası zengin toprak ağalarının zulmü devrimle bitmiştir. Sovyet edebiyatının söylem biçimine göre artık din adamları da boş inançlarla halkı sömürememekte ve kendilerine ayrıcalıklı bir statü elde edememektedir. Yeni düzen “eşit, adil ve ilerici”dir. Yazar ve şairler hem devrim öncesinin kötü yanlarını hem de devrimin kazanımlarını toplumcu bir yaklaşımla belli izlekler etrafında sürekli tekrarlar.²⁶

Sovyetler Birliği'nin dil, kültür ve edebiyat politikaları, aslında Moskova yönetiminin ulus politikasına bağlı olarak şekillenir. Bu konuda Olivier Roy'un tespitleri dikkat çekicidir. Leninizm, enternasyonalizme dayanır ve nihai hedefi çok uluslu modern bir Rus imparatorluğu kurmaktır. Bu süreçte Lenin, milletlerin diline, kültürüne ve siyasi haklarına saygı duyacağını söylese de gerçek anlamda bir millî kimlik teşekkülüne izin vermez. Millî inşa, Sovyet insanına giden yolda bir ara aşamadır. Zira Sovyet rejimi kurulurken Türk dünyasında dilsel ve dinsel bütünlük vardır ve bu bütünlüğü parçalamak isteyen Sovyet yönetimi, yeni uluslar icat etmek durumundadır. Ortaya çıkan inşa yapay olsa da insan ve toplumu sosyalist çizgide şekillendirmede işlevseldir.²⁷ XX. yüzyılda modern dünyanın geldiği noktada laik ve hukuka dayalı bir devlet tarafından yönetilen vatandaşlık tipinin ulus inşasıyla oluşturulduğu göz önüne alındığında, Homo Sovieticus'a giden yolun ara aşaması olan “biçimde millî, özde sosyalist” politikaların sanat ayağını temsil eden sosyalist edebiyatın önemli bir rolü olduğunu söylemek mümkündür.

Bağımsız Türk Cumhuriyetleri'nin Vatandaşı Olmak: Edebiyat ve Yeniden İnşa Edilen Kimlikler

1980'li yıllarda Sovyetler Birliği'nin dağılmasının emareleri görülmeye başlar. Gorbaçov, bu dağılışı önlemek için reform yapma ihtiyacını

²⁶ Konunun Sovyet dönemi Azerbaycan ve Kazakistan edebiyatlarına yansımaları için bkz. Ömer Faruk Ateş, *Edebiyat ve İdeoloji: 1917 Sonrası Sovyet Edebiyatında Kimlik Yozlaşması -Azerbaycan Edebiyatı Örneği-*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2020 ve Aygül Şengün, *Edebiyat ve İdeoloji: 1917 Sonrası Sovyet Edebiyatında Kimlik Yozlaşması -Kazak Edebiyatı Örneği-*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2022.

²⁷ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, (Çeviren: Mehmet Morali), Metis Yayınları, İstanbul 2016, 9.

hissederek “glasnost” ve “perestroyka” politikalarını uygulamaya koyar. Bu dönem, şeffaflık ve yeniden yapılandırma dönemidir. Buna bağlı olarak da rejimin baskısı hafifler. Politik rahatlama beraberinde sosyalist realizmin baskısını da azaltır. 1991’de Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla Azerbaycan, Türkmənistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan cumhuriyetleri bağımsızlığını ilan eder. Bu durum toplumsal yapıyı, kimliği ve edebiyatı büyük bir dönüşüme uğratar. Yeni cumhuriyetler, kendi kimlik değerlerini oluşturmak için edebiyattan faydalanır. Sosyalist realizmin “gerici bir burjuva ideolojisi” olarak gördüğü milliyetçilik, XX. asrın başında olduğu gibi yeniden yükselişe geçer ve bu durum edebiyatın temel izleklerini belirler.

1991’den sonra Azerbaycan sahasında ortaya çıkan yeni edebiyat, bizzat devlet tarafından desteklenir ve genç Azerbaycan Cumhuriyeti’nin temel değerleriyle uyumlu bir edebiyat kanonu oluşturulmaya çalışılır. Haydar Aliyev döneminden itibaren devletin politikası Türk dünyası ile yakın ilişkiler kuran, Türk kimliğinin bir parçası olarak kabul edilen “Azerbaycancılık” üzerine kuruludur. Azerbaycan’ın tanınmış edebiyat tarihçisi İsa Habibbeyli, “devlet politikasında Azerbaycancılığın ulusal bir ideolojiye dönüşmesi ve bağımsız devlet yapısı ile koordinasyonu, ulusal liderimiz Haydar Aliyev’in Azerbaycan devletinin ve halkının önünde bulunan en büyük tarihî hizmetlerindedir” diyerek Azerbaycancılığın önemine vurgu yapar ve bağımsızlık edebiyatının temelinde Türkçülüğün ve Azerbaycancılığın bulunduğunu belirtir.²⁸

Bağımsız Azerbaycan edebiyatının temelini atan isimler, âdeta bağımsızlığın geleceğini önceden hissederek Sovyetler Birliği dağılmadan hemen önce sosyalist realizm anlayışıyla uyuşmayan, millî yönü ağır basan eserler yazmaya başlamıştır. Mirze İbrahimov, Mir Celal, İlyas Efendiyev, İsmail Şihli, İsa Hüseyinov, Elçin, Anar, Mevlüt Süleymanlı, Akil Abbas gibi çok sayıda yazar adaletsizliğin ve toplumsal çöküntünün pençesindeki Sovyet toplumunu eleştiren eserler yazmıştır. Şiir sahasında da daha Sovyet döneminde Memmed Araz, Halil Rıza Ulutürk, Bahtiyar Vahabzade gibi şairler sosyalist edebiyatın dışına çıkarak millî bir ruhla şiirler kaleme

²⁸ İsa Habibbeyli, “Bağımsızlığın Şerefli Yolu ve Bağımsızlık Dönemi Azerbaycan Edebiyatı”, (Çeviren: Mehdi Genceli), *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansımaları*, (Editörler: Orhan Söylemez, Ömer Faruk Ateş), Bengü Yayınları, Ankara 2020, 20-21.

almıştır. Bağımsızlık döneminde Memmed Araz, Halil Rıza Ulutürk ve Bahtiyar Vahabzade, Haydar Aliyev tarafından “İstiklal Nişanı” ile ödüllendirilmiş ve genç Azerbaycan Cumhuriyeti’nin millî edebiyatını kuran bu isimler devlet düzeyinde desteklenmiştir. Bağımsızlık dönemi Azerbaycan edebiyatını “geçiş edebiyatı” olan “1990’lı yıllar edebiyatı” ve XXI. yüzyıldaki “çağdaş dönem edebiyatı” olarak ikiye ayırmak mümkündür. 1990’lı yıllarda 20 Ocak Hadisesi, Karabağ Savaşı ve bağımsızlık konuları sıkça işlenmiştir. Bu üç tema, Azerbaycan halkının Sovyet idaresine isyan ederek bağımsızlığını almasına yaptığı vurgu ve Karabağ işgaline karşı mücadeleyi desteklemesi açısından edebiyatın millî bilinci güçlendirme görevini üstlendiğini gösterir. “Kara Ocak” olarak nitelenen 20 Ocak olayları Halil Rıza Ulutürk’ün “Benden Başlanır Vatan”, “Devam Ediyor 37”, Bahtiyar Vahabzade’nin “Şehitler”, “Cumartesi Gecesine Götüren Yol”, Memmed Araz’ın “Dünya Düzelmüyor”, “Ağlama Karanfil, Ağlama”, Sabir Rüstemhanlı’nın “Ömür Kitabı” adlı şiirlerinde anlatılır. Anar, Elçin, İsi Melikzade, Mevlüt Süleymanlı, Sabir Ahmedli, Hüseyinbala Miralamov, Ağarehim Rahimov, Eyvaz Zeynalov, Şerif Ağayar, Azad Karadereli, Sefer Alışarlı gibi yazarlar hikâyelerinde Karabağ meselesini ele alır. Sabir Rüstemhanlı, Zelimhan Yakup, Yusuf Neğmekar gibi isimler Hocalı faciasını konu alan eserler yazarlar.²⁹ Bütün bunlar, özellikle 1990’lı yıllarda Azerbaycan edebiyatının yeni kurulan cumhuriyetin halkına millî bilinç ve mücadele gücü aşlamak için milliyetçi bir çizgide ilerlediğini gösterir.

Bağımsız Türkmenistan Cumhuriyeti’nin kuruluşundan itibaren Türkmen edebiyatı da ulus-devlet mantığıyla uyumlu modern millî kimlik inşası sürecine girer. Buna bağlı olarak bağımsızlık, vatan sevgisi, ana dili, ve kurucu lider Türkmenbaşı konulu şiirler yazılmaya başlar. “Bağımsız Türkmenistan” anlamına gelen “Garaşsız Türkmenistan” konusu şairler tarafından sıkça işlenir. Atamurat Atabayev’in “Türkmenistan”, “Garaşsız”, “Başını Dik Tut, Türkmenistan-Diyarım”, Nuri Bayramov’un “Türkmen Yeri”, “Ülkem”, Gözel Şagılıyeva’nın “Vatanlı Men, İlli Men”, “Sen Dey Vatan Barmıdır”, Amanmurat Bugayev’in “Vatan”, “Türkmenistanım”, Akmurat Muhadov’un “Türkmen Dövletim” adlı lirik şiirleri bunlara örnektir. Roman türünde millî bilinç oluşturmak amacıyla tarihî roman yazma eğiliminin arttığı görülür. Annagılı Nurmehmet’in *Oğuz Yurdu*,

²⁹ İsa Habibbeyli, *a.g.e.*, 22-34.

Övezdurdı Nepesov'un *Pıraqı*, Agahan Durdıyev'in *Keymir Köy*, Osman Öde'nin *Altınca Hatın*, Atacan Tagan'ın *Saraht Galası*, Agageldi Allanazarov'un *Ocak* isimli romanları birer tarihî roman örneğidir. Tiyatro türünde Türkmen millî kimliği ve kültürü için önem taşıyan Oğuz Kağan, Dede Korkut, Köroğlu gibi şahsiyetlerin hayatlarını konu alan piyeslerin yanı sıra Türkmen tarihinde Ruslara direnişin sembolü olarak önemli bir yer edinen Göktepe Savaşı'nı işleyen oyunlar yazılır. Kakacan Aşırov'un *Oğuz Oyunu*, *Deli Dumrul*, *Oğuz Han* piyesleri, Gılıçmurat Kakabayev ve Tâçmâmmet Mâmmetveliyev'in hazırladıkları Göktepe Savaşı'nı anlatan *Gala* oyunu bu açıdan önemli örneklerdir.³⁰ Bağımsızlık döneminde Türkmen edebiyatının seyrine bakıldığında ortak tarih, ortak dil ve ortak vatan vurgusu üzerinden vatandaşlık kimliği inşa etmeye hizmet edecek bir kanon oluşturulduğu görülür.

Kazak edebiyatı, bağımsızlık döneminde XX. yüzyılın başındaki Alaş Orda edebiyatının izleklerine dönüş yapar. Bunların başında bağımsızlık gelir. Temirhan Medetbek'in "Tevelsizbin/Bağımsızım", Ulıkbek Esdevlet'in "Türkistan", "Biz Türükteriz/Biz Türkleriz" şiirleri bağımsızlık temasını işleyen önemli manzumelerdir. Bağımsızlık şairleri, Alaş kahramanlarını anlatan şiirler de kaleme alır. Temirhan Medetbek'in büyük Alaş şairi Mağcan Cumabayev için yazdığı "Mağcan-jır" ve Jaraskan Abdıraş'ın *Kulpıtas/Musalla* Taşı eserinde Alihan Bökeyhan, Mağcan Cumabayev, Ahmet Baytursınov, Mirjakıp Duvlatov, Jüsipbek Aymavıtov gibi Alaş sanatçılarını ithaf ettiği şiirler bu açıdan dikkat çekicidir. Kazak şiirinde 1991'den sonra tarihî konulara yönelerek kahramanlık teması üzerinden millî bilinç oluşturma eğilimi de güçlenir. Erlan Jünis'in "Menin Atım Tevelsizdik/Benim Adım Bağımsızlık", Bavırjan Karağazulı'nın "Kazak", Akberen Elgezek'in "Zandılık/Kurallılık" şiirleri, tarih ve kahramanlık ilişkisi üzerinden Kazak millî kimliğini ele alır. Kazakların Sovyetler Birliği'ne karşı gerçekleştirdiği Jeltoksan Ayaklanması, bağımsızlığa giden yolu başlatan gelişme şeklinde değerlendirilir ve edebî eserlerde millî bir hadise olarak ele alınır. Marhabat Bayğut'un Jeltoksan olaylarını konu alan "Joğalğan Jurnak/Yok Olan Jurnak" hikâyesi bu açıdan önemli bir örnektir. Bakkoja Mukay'ın *Ömirzaya/Kayıp Hayat*, Dükenbay

³⁰ Soner Sağlam, "Bağımsızlık Dönemi Türkmen Edebiyatı (1991-2016)", *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansıması*, (Editörler: Orhan Söylemez, Ömer Faruk Ateş), Bengü Yayınları, Ankara 2020, 163-179.

Dosjan'ın *Alan/Meydan*, Turısbek Savketayev'in *Aykaranğısı/Ay Karanlığı* romanlarında Jeltoksan olayları konu edilir. Kazak yazarlar bağımsızlık döneminde Sovyet politikalarıyla hesaplaşan eserler de yazarlar. Sovyet dönemindeki din karşıtı tutum nedeniyle maneviyat ihtiyacını gideremeyen gençlerin çıkış yolu arayışları, yapılan nükleer denemelerden dolayı oluşan tahribatın izleri, Kazak köy hayatı, toplumsal fayda ile bireysel çıkarlar arasındaki çatışma, varoluşsal sorunlar ve insanın anlam arayışı gibi konular Kazak nesrinde çokça işlenir.³¹

Kırgız şiirinde Süyünbay Eraliyev, Sooronbay Cusuyev, Baydılda Sarnogoev, Omor Sultanov, Calil Sadıkov, Şayloobek Düşşeyev, Anatay Ömürkanov, Esengul İbrayev gibi şairler Sovyet döneminin eleştirilmesi, bağımsızlık ve ana dilinin önemi gibi konuları ele alan şiirler yazarlar. Esengul İbrayev'in "Oylon Kırgız/Düşşün Kırgız", "Ulut Bolsom Tilim Menen Ulutmun/Millet Olacaksam Dilim ile Millet Olurum", "Can Düynö Canırığı/Maneviyat Yankısı" gibi şiirleri bu kapsamda değerlendirilebilecek örneklerdir. Bu şiirlerde millî kimlik ve ana dili vurgusu yer alır. Roman türünde Kırgız tarihi için önemli şahsiyet ve olayları konu alma eğilimi başlamış, bu sayede millî hafıza onarılmaya çalışılmıştır. Samsak Stanaliyev'in Stalin döneminde öldürülen Kırgızların sembol şairi Kasım Tınıstanov'un hayatını konu alan *Kasım Tınıstanov: Çağılığandın Köz Caşı/Kasım Tınıstanov: Yıldırımın Göz Yaşı* adlı romanı, Toyçubay Subanbekov'un eski Kırgız kağanı Bars Bek'in hayatını konu alan *Bars-bek Kağandın Körör Közü/Bars-bek Kağan'ın Gören Gözü* adlı eseri, Caparkul Toktonaliyev'in kimilerine göre Kırgızların millî kahramanı kabul edilen Şabdan Batır'ı konu alan *Şabdan Batır* romanı, Tölögön Kasımbekov'un yine Şabdan Batır'ın mücadelelerini anlatan *Baskın* romanı, tarihî romanlar vasıtasıyla millet şuuru oluşturma eğiliminin önemli

³¹ Janar Talaspayeva, Nurgül Smagulova, "Kazak Edebiyatında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî İmaj ve Edebiyatın Gelişimi", (Çeviren: Nergis Biray), *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansıması*, (Editörler: Orhan Söylemez, Ömer Faruk Ateş), Bengü Yayınları, Ankara 2020, 56-106 ve Cemile Kınacı Baran, Gülmira Ospanova, "Jeltoksan/Aralık İsyanı", *Türk Dünyasında İsyân ve Başkaldırı -Edebiyata Yansıyan Özgür Ruh-*, (Editörler: Orhan Söylemez, Samet Azap), Kesit Yayınları, İstanbul 2021, 202-203.

örnekleridir.³² Kırgız edebiyatında tarihî roman türünün kurucu ismi olan Tölögön Kasımbekov, nehir roman tarzında yazdığı *Kırılan Kılıç*, *Kırgın*, *Baskın* ve *Kelkel* romanlarında arşiv belgeleri ve canlı şahitlerin tanıklıkları üzerinden Kırgız tarihini birebir yansıtmaya çalışmış, Türkistan'ı Kırgız halkının ortak hafızasının mekânı olarak eserlerine yansıtmıştır.³³ Bu açıdan Tölögön Kasımbekov'un eserleri, ortak tarih ve mekân şuuru üzerinden millî kimlik oluşturma çabasının başarılı örneklerindedir.

Özbek edebiyatına bakıldığında bir taraftan şiir türünde biçim ve içerik açısından yenilikler yapılırken diğer yandan eski şiir geleneğinin devam ettirildiği görülür. Şiirlerde millî birlik, bağımsızlık, Turancılık ve Türkistan konuları özgürce işlenmeye başlar. Gulçehra Corayeva'nın "Birleşgen Ozar" şiirinde bağımsızlığını kazanan Özbekistan Cumhuriyeti'nin güçlenmesi için birlik beraberliğe ihtiyaç olduğu söylenir ve Turan ideali dile getirilir. Halime Hudaiberdiyeva, "Türkistan Keldi" şiirinde Türkistan'ın bağımsızlığı için can veren kahramanlardan bahsedilir ve aradan geçen yıllara rağmen Türkistan'ın hâlâ vatan olma özelliğini koruduğu söylenir. Şairin yaklaşımına göre bir yeri mekân yapan ortak tarih ve ortak hafızanın izleridir. Milliyet bilinci ve özgürlük temaları 1990'lı yıllarda Abdulla Aripov, Erkin Vahidov, Azim Suyun, Usman Azim, Muhammed Yusuf, Hurşid Devran gibi şairler tarafından ele alınır. Özbek romancılığında ise yeni kurulan devletin vatandaşlarına ortak bir duyuş ve düşünüş biçimi aşlamak amacıyla didaktik eserler yazılır. Bunların bir kısmında Sovyet döneminin zulüm ve haksızlıkları eleştirilerek Sovyet tahribatı onarılmaya çalışılırken bir kısmında da Rus işgali öncesindeki tarihe dönülerek köklü bir millet anlatısı oluşturmak istenir. Şükrullah'ın *Kefensiz Gömülenler*, Adil Yakubov'un *Adalet Menzili*, Ölmes Ümerbekov'un *Fatima ve Zuhra*, Şükür Halmirzayev'in *Alaböci*, Uçkun Nazarov'un *Akrep Yılı* adlı romanları Sovyet eleştirisi içerir. Özbek halkının tarihini konu alan Mirmuhsin'in *Maveraünnehir* ve *Turan Melikesi* romanları, Pirimkul Kadirov'un *Ana Laçın Vidâsi*, Maksud Kariyev'in *İbn Sina* ve *Berunî* romanları, tarihî-biyografik

³² Halit Aşlar, "Modern Kırgız Edebiyatında Millî Şuur Yansımaları", *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansıması*, (Editörler: Orhan Söylemez, Ömer Faruk Ateş), Bengü Yayınları, Ankara 2020, 118-128.

³³ Samet Azap, "Tölögön Kasımbekov'un Anlatılarında Mekân Algısı", *Bozkırım Sesi: Tölögön Kasımbekov*, (Editörler: Orhan Söylemez, Samet Azap), Bengü Yayınları, Ankara 2022, 67.

roman türünün önemli örnekleridir. Bağımsızlık döneminde Özbek edebiyatında en çok işlenen tarihî şahsiyetlerden biri Emir Timur'dur. Abdulla Aripov'un *Sahibkiran* ve Töre Mirza ile Esrar Samed'in birlikte yazdıkları *Sahibkiran Timur* piyesleri Emir Timur'un sahneye taşındığı başarılı eserlerdir.³⁴

S o n u ç

Hem Türkiye'de hem de Türk dünyasında modern ulus-devlet mantığıyla kurulan cumhuriyetler, XIX. yüzyılda başlayıp XX. yüzyılın ilk çeyreğinde hızlanan ve karşılıklı etkileşime açık olan çok yönlü modernleşme süreçlerinin bir neticesidir. Söz konusu modernleşmenin sanat ayağını edebiyat oluşturur. Batılılaşma süreci sadece Aydınlanmacı fikirleri almaktan ibaret değildir. Türk ve Müslüman dünyanın geleneksel edebiyatı bu yeni fikirleri ifade etmede yetersiz görüldüğünden roman, öykü, tiyatro gibi Batılı türler bütün Türk edebiyatlarına girer. Matbuat faaliyetleri hem modernleşmenin hem de ulus inşasının önemli bir ayağı hâline gelir. Gazete ve dergiler modernleşme süreci ve toplumsal sorunlarla ilgili düşünce yazıları yayınladığı gibi bu konuları ele alan çağdaş edebî türlere de yer verir. Osmanlı Türkiye'si, Azerbaycan ve Kazakistan'da süreli yayınlar etrafında edebî ekoller oluşur. Yeni türlerle ortaya konan yeni edebiyat vasıtasıyla Aydınlanma düşüncesinin ve milliyetçilik ideolojisinin tesirinde çağdaş bir toplumsal yapı ve vatandaş tipi oluşturmak hedeflenir. Bu dönemde cahilliğin ortadan kaldırılması, çağdaş eğitimin yaygınlaştırılması, kadın erkek eşitliğinin sağlanması, dinin hurafelerden arındırılması gibi konuların yanında akli ve bilimi önceleyen, millî bilinç sahibi insanların yetiştirilmesi de edebiyatın muhtevasını oluşturur. Ekim Devrimi'nden sonra Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla Kafkasya ve Orta Asya'da çağdaş vatandaş tipi "Homo Sovieticus" hâline gelir. Sosyalist realizm ismiyle formüle edilen ideolojik propaganda edebiyatı doğar ve Türk edebiyatlarında hâkim eğilim olur. Bağımsızlık döneminde yeniden Ekim Devrimi öncesindeki milliyetçi edebiyata dönüş yaşanır. Sovyetler Birliği döneminde kurulan Türk Cumhuriyetleri bağımsızlık kazanunca her biri kendi halkını bir ulus hâline getirmeye çalışır. Kazak, Kırgız, Türkmen

³⁴ Marufjon Yuldashev, Soner Sağlam, "Bağımsızlık Dönemi Özbek Edebiyatı", *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansıması*, (Editörler: Orhan Söylemez, Ömer Faruk Ateş), Bengü Yayınları, Ankara 2020, 141-149.

vb. ulus kimlikleri oluşturmak için edebiyat kanonundan faydalanılır. Bu dönemde tarihî ve biyografik konulu eserler yaygınlaşır. Tarihî şahsiyetleri konu alan biyografik anlatılar üzerinden millî kimlik inşasına çalışılır. 2000'li yıllardan itibaren Batı edebiyatı ve Türkiye edebiyatı ile temasın artması sonucunda Türk Cumhuriyetleri edebiyatlarında da varoluşçuluk, postmodernizm, büyümlü gerçekçilik gibi yaklaşımlar ortaya çıkar. TÜRKSOY, Avrasya Yazarlar Birliği gibi kurumların faaliyetleriyle Türk dünyası sanatçıları bir araya gelir ve ortak organizasyonlarla edebî etkileşim artar. Çeviri faaliyetleriyle kardeş ülke edebiyatları birbirini daha yakından tanımaya başlar. XXI. yüzyılın şartlarına göre dünya siyasetinde yer almaya çalışan Türk Cumhuriyetleri, edebiyat ve kültür sahasındaki yakınlaşma vasıtasıyla iş birliği politikalarını daha sağlam bir zemine oturtmaya çalışır. Ayrıca çağın değerlerine uygun bir toplumsal yapı oluşturmak ve bu yapıyı meydana getirecek vatandaşlar yetiştirmek için edebiyatın işlevselliğinden yararlanmaya devam edilir. Modern ve millî olmak, kendi değerlerini kaybetmeden çağın gerektirdiği insan tipini yetiştirmek ve tüm bunları yaparken cumhuriyetlerin kurucu ideolojileri ile uyumlu olmak Türk Cumhuriyetleri'nin ortak hedefidir. Bu hedefe ulaşmak için bazı yazar ve şairler sanatçı duyarlılığıyla eserler yazmakta, metinlerdeki söylem biçimlerini bu değerlerle uyumlu şekilde ortaya koymaktadır. Fakat özellikle toplumcu sanatçıların ideolojik duruşları her zaman kurucu ideolojilerle uyuşmadığı gibi eserlerinde savdukları değerler ve sundukları çözüm önerileri de kendi ideolojilerine ve bakış açılarına göre farklı olabilmektedir. Bununla birlikte hukukun üstünlüğü, eşitlikçi bir toplum yapısı kurulması, çağın bilimsel gelişmelerinin takip edilmesi gibi belli ilkeler üzerinde çoğu sanatçının uzlaştığı ve benzer mesajlar verdiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- AKPINAR, Yavuz, "Ana Hatlarıyla Başlangıçtan Günümüze Kadar Azerî Edebiyatı", *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994.
- AKPINAR, Yavuz, "İhmal Edilmiş Bir Yazar". *İsmail Gaspıralı Roman ve Hikâyeleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.
- AKYOL, Taha, "Cedîdcilik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 211-213.

- ASKER, Ali, “Azerbaycan’da Millî Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)”, *Azerbaycan Düşünce Tarihi*, I, (Editör: Ali Asker), YTB Yayınları, Ankara 2021.
- AŞLAR, Halit, “Modern Kırgız Edebiyatında Millî Şuur Yansımaları”, *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansımaları*, (Editörler: Orhan Söylemez, Ömer Faruk Ateş), Bengü Yayınları, Ankara 2020.
- ATEŞ, Ömer Faruk, *Edebiyat ve İdeoloji: 1917 Sonrası Sovyet Edebiyatında Kimlik Yozlaşması -Azerbaycan Edebiyatı Örneği-*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2020.
- AYAN, Ekrem, *Modern Kazak Edebiyatının Öncüsü Ibray Altınarın*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- AZAP, Samet, “Tölögön Kasımbekov’un Anlatılarında Mekân Algısı”, *Bozkırım Sesi: Tölögön Kasımbekov*, (Editörler: Orhan Söylemez, Samet Azap), Bengü Yayınları, Ankara 2022.
- BABAŞOVA KASTRATİ, Jale, *Repressiya Dönemi Azerbaycan Yazarı Hüseyin Cavid*, Bengü Yayınları, Ankara 2019.
- BİRAY, Nergis, “XX. Yüzyıl Kazak Edebiyatı”, *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı*, (Editörler: Orhan Söylemez, Samet Azap), Kesit Yayınları, İstanbul 2018.
- ÇAKIR, Mümine, “Türk Edebiyatında Orta Asya’dan Söz Eden İlk Roman: Gönül Hanım”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5/1, Çankırı 2014, 247-262.
- GÖKÇİMEN, Ahmet, *Başlangıçtan Bağımsızlığa Kadar Türkmen Romanı*, Fenomen Yayıncılık, Kayseri 2015.
- HABİBBEYLİ, İsa, “Bağımsızlığın Şerefli Yolu ve Bağımsızlık Dönemi Azerbaycan Edebiyatı, (Çeviren: Mehdi Genceli), *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansımaları*, (Editörler: Orhan Söylemez, Ömer Faruk Ateş), Bengü Yayınları, Ankara 2020.
- HASDEDEOĞLU, M. Onur, *Halide Edib ve Yakup Kadri’nin Romanları Ekseninde Türk Edebiyatının Ulus-Devlet Oluşumuna Etkisi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2019.
- KARAKOÇ, K. İrfan, *Ulus-Devletleşme Süreci ve Türk Edebiyatının İnşası (1923-1950)*, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.

- KHOLMATOV, Elmurod, *Türkistanlı Ceditçi Abdullah Avlânî - Hayatı ve Eserleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.
- KINACI BARAN, Cemile, Gülmira Ospanova, "Jeltoksan/Aralık İsyanı". *Türk Dünyasında İsyân ve Başkaldırı -Edebiyata Yansıyan Özgür Ruh-*, (Editörler: Orhan Söylemez, Samet Azap) Kesit Yayınları, İstanbul 2021.
- KOÇ, Kenan, Almagül İşina, Bolat Korganbekov, *Kazak Edebiyatı*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, I, İstanbul 2007.
- NAGIYEVA, Nigar, *1990'dan Günümüze Türkiye ve Azerbaycan Edebiyatlarının Karşılıklı Etkileşimi*, Hiperyayın, İstanbul 2017.
- ÖZGEN, Nurcan, *Yirminci Yüzyılın İlk Yarısında (1900-1950) Kırgız Edebiyatı Tarihi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- ROY, Olivier, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, (Çeviren: Mehmet Moralı), Metis Yayınları, İstanbul 2016.
- SAĞLAM, Soner, "Bağımsızlık Dönemi Türkmen Edebiyatı (1991-2016)", *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansıması*, (Editörler: Orhan Söylemez, Ömer Faruk Ateş), Bengü Yayınları, Ankara 2020.
- SAĞLAM, Soner, Nergis Biray, "XX. Yüzyıl Türkmen Edebiyatı", *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı*, (Editörler: Orhan Söylemez-Samet Azap), Kesit Yayınları, İstanbul 2018, 429.
- SÜMER, Mehmet, *Millî Kimliğin İnşasında Edebiyatın Rolü (1911-1920)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2015.
- ŞENGÜL, Abdullah, Ömer Faruk Ateş, "Marksist Propaganda ve Milliyetçi Edebiyat -Azerbaycan Edebiyatı Örneği-", *VI. Beynelhalq Türk Dünyası Araştırmaları Simpoziumu Materialları*, Bakü 2019, 1-8.
- ŞENGÜN, Aygül, *Edebiyat ve İdeoloji: 1917 Sonrası Sovyet Edebiyatında Kimlik Yozlaşması -Kazak Edebiyatı Örneği-*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2022.
- TALASPAYEVA, Janar, Nurgül Smagulova, "Kazak Edebiyatında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî İmaj ve Edebiyatın Gelişimi", (Çeviren: Nergis Biray), *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansıması*, (Editörler: Orhan Söylemez, Ömer Faruk Ateş). Bengü Yayınları, Ankara 2020.

- TUNÇKIN, Emre, “Ahmet Baytursınulı: Hayatı, Faaliyetleri ve Eserleri”, *Kardeş Kalemler Dergisi (Doğumunun 150. Yılı Anısına Ahmet Baytursınulı Özel Sayısı)*, 189, Ankara 2022, 7-12.
- YILMAZ, Murat, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Siyasi ve Sosyo-Kültürel Temelleri”, *Türk Edebiyatı Tarihi*, (Editörler: Talât Sait Halman, Mustafa İsen, Osman Horata vd.) T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2019, IV, 23-32.
- YULDASHEV, Marufjon, Soner Sağlam, “Bağımsızlık Dönemi Özbek Edebiyatı”, *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansımaları*, (Editörler: Orhan Söylemez, Ömer Faruk Ateş), Bengü Yayınları, Ankara 2020.

“THE ROLE OF LITERATURE IN THE PROCESS LEADING TO MODERN
REPUBLICS IN TÜRKİYE AND THE TURKIC WORLD”

Abstract

The republican regimes that emerged in the Turkic world since the 20th century were established on the basis of the modern nation-state paradigm. These states, as they emerged as a result of the modernization processes, wanted to transform their social structures in accordance with the new management style. This transformation requires the construction of national identity in the modern sense and the creation of a new citizen type. It is seen that literature plays an important role at this point in the Turkic world. The first quarter of the 20th century is a reform process for both the Ottoman Turks and the Turkic peoples under the Russian occupation. In this period, it is aimed to raise the human type needed by modern nation-states and transform the social structure by assigning a social function to literature. National Literature in Turkey, Maarif literature in Azerbaijan, Alash Orda Literature in Kazakhstan, Cedit Literature in Uzbekistan are the products of this period. After 1920, while socialist realism prevailed in literature in order to create a structure suitable for the ideology of the socialist republics in the Turkic world, a literary canon was formed in Turkey depending on the principles and reforms of the newly established republic. With the disintegration of the Soviet Union in 1991, the literary interaction between Turkey and the Turkic Republics begins again. In this study, it will be tried to reveal the function of literature on the road to modern republics in Turkey and the Turkic world, and how ideological breaks due to political developments affect the relationship between literature and social structure.

Keywords

Literature, republic, nation-state, Turkic world, national identity.

AHMED MİDHAT EFENDİ VE MÜTERCİM İZZET
PAŞA'NIN BİLİNMEYEN MEKTUPLAŞMASI:
ROMAN, LISÂN, BATILILAŞMA VE MAÂRİF
ÜZERİNE TENKİTLER *

Serap DENİZMEN**

ÖZET

19. yüzyıl şairlerinden Mütercim İzzet Paşa (ö. 1914) *Gonce-i Bostan* adını verdiği manzum Bostan tercümesinin bir nüshasını ünlü romancı ve gazeteci Ahmed Midhat Efendi'ye (ö. 1912) sunmuştur. Eseri okuyan Ahmed Midhat, Mütercim İzzet'e tebriken bir mektup yazmış ve onun bazı ifadelerini eleştirmiştir. Mütercim İzzet, Ahmed Midhat'ın yazdığı mektubu ve kendisinin karşılık olarak yazdığı cevabnameyi elindeki *Gonce-i Bostan* nüshasına kopyalamıştır. 1906 yılına tarihlenen mektupların konusu *Gonce-i Bostan*'ın "İfâde ve sebeb-i tercüme" (mukaddime) bölümündeki bazı beyitlerdir. Mütercim İzzet ilgili beyitlerde edebî alanda Batılılaşmayı, roman türünü, Maârif Nezareti'nin yabancı dil eğitimi politikalarını, yabancı hocaların talebeler üzerindeki etkisini eleştirmektedir. Makalenin konusunu teşkil eden her iki mektup yazıldıkları sosyokültürel, siyasal ve edebî bağlam göz önünde bulundurularak tahlil edilmeye çalışılmıştır. Mektuplarda özellikle ön plana çıkan konular nirengi noktaları olarak seçilmiş ve çalışma bu ana hatlar üzerinden yürütülmüştür. Osmanlı modernleşmesinin hız kazandığı 19. asır boyunca Osmanlı aydınlarının ve bürokratlarının gündemini meşgul eden Garplılaşma, yeni bir edebî tür olarak roman ve niteliği, Batılı tarzda kitlesel eğitim, İslami değerler ve Batı kültürü, Osmanlı lisânı-Türkçe, yabancı dil eğitimi ve maârif sistemi gibi konular bahsedilen mektuplarda da tartışılmıştır. Bu çalışmada yaşadıkları dönemin etkin isimlerinden olan Ahmed Midhat Efendi ve Mütercim İzzet Paşa'nın hayatları kısaca özetlenmiş, *Gonce-i Bostan* tanıtılmış, tartışmaya/mektuplaşmaya konu olan "ifade ve sebeb-i tercüme" (mukaddime) bölümü ve her iki şahsın mektubu günümüz alfabesine aktarılmıştır. Mektupların daha iyi anlaşılabilmesi için bahsi geçen isim ve eserler hakkında açıklamalar yapılmış, her iki müellifin eleştirilerine konu olan meseleler kendi döneminin havasına ve anlayışına uygun bir şekilde değerlendirilmeye gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Ahmed Midhat, Mütercim İzzet Paşa, roman, Osmanlı Türkçesi, Batılılaşma, Maârif Nezareti, eğitim tarihi.

* Araştırma Makalesi. Makalenin geliş tarihi: 11.08.2023 / Kabul tarihi: 24.10.2023

** Dr., serapdenizmen@gmail.com, (ORCID ID: 0000-0002-7724-7998).

Giriş

19. asır Türk edebiyatının en etkin isimlerinden birisi hiç şüphesiz Ahmed Midhat Efendi'dir (ö. 1912). Romanları ve gazete yazılarıyla tanınan müellif yıllarca *Tercümân-ı Hakikat* gazetesini idare etmiş; *Takvîm-i Vekâyi'* ve Matbaa-i Âmire müdürlüğü, Meclis-i Umûr-ı Sıhhiyye reisliği yapmıştır.¹ "Hâce-i evvel, hakîm, yazı makinası" gibi lakaplarla anılan Ahmed Midhat yazı hayatı boyunca tiyatro, hikâye, roman gibi türlerde eserler vermiş, gazete yazıları yazmış, Fransız matbuatından çeşitli tercüme yapıp, çocukların ve yetişkinlerin faydalanması için ansiklopedik kitaplar ve ders kitapları hazırlamış velûd bir şahsiyettir.² *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde neşrettiği fikir yazılarıyla edebî camiaya yön veren isimlerden biri olan müellif "hayâliyyun-hakikîyyun, dekadanlar, klasikler" tartışmalarının bizzat içinde yer almış bir isimdir.³ 1880 yılında üçüncü Mecidî nişanı, 1888'de gümüş imtiyaz madalyası almış, 1889 yılında düzenlenen Stockholm Müsteşrikler Kongresi'ne katılmak üzere görevlendirilmiş ve kendisine ikinci Mecidî nişanı ve Bâlâ rütbesi verilmiştir.⁴

1885-1895 yılları arasında Meclis-i Umûr-ı Sıhhiyye'de (Karantina İdaresi) başkatiplik; 1895-1908 arasında ise ikinci başkanlık görevini yürüten Ahmed Midhat'ın bu dönemde yazın faaliyetinin önceki yıllara nispeten azaldığı görülür.⁵ Böyle olsa da ömrü boyunca edebî ve kültürel muhiti yakından takip eden Midhat gerek *Tercümân-ı Hakikat*'te yazdığı edebî-fikrî

¹ Orhan Okay, "Ahmed Midhat Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1989, II, 101.

² Ahmed Midhat Efendi'nin müstakilen yaşamını konu alan ilk eser oğlu Kâmil Yazgıç'ın hazırladığı *Ahmed Midhat Efendi, Hayatı ve Hatıraları* (İstanbul 1940) isimli kitaptır. Fazıl Gökçek'in kaleme aldığı *Çalışmaya Vakfedilmiş Bir Hayat Ahmet Mithat Efendi* (İstanbul 2022) adlı çalışma ise Ahmed Midhat'ın hayatının bir çok yönden ele alınarak incelendiği en güncel ve kapsamlı monografidir.

Ahmed Midhat Osmanlı matbuatının önde gelen isimlerinden birisidir. Bu sebeple hakkında yazılan makale, tez ve kitaplar bir hayli fazladır. Bu makalede müellifin hayatı ve edebî fikirlerine dair verilen malumat çoğunlukla şu eserlere dayanmaktadır: Fazıl Gökçek, *Çalışmaya Vakfedilmiş Bir Hayat Ahmet Mithat Efendi*, İstanbul 2022; Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, İstanbul 2017; H. Harika Durgun, *Ahmet Mithat Efendi ve Edebiyat*, İstanbul 2022.

³ Ayrıntı için bkz. Fazıl Gökçek, *a.g.e.*, 203-248.

⁴ Orhan Okay, *a.g.e.*, 189.

⁵ Fazıl Gökçek, *a.g.e.*, 346.

yazılarıyla gerek şahsına yazılan mektuplara verdiği cevaplarla⁶ güncel meselelere/tartışmalara dair düşüncelerini dile getirmiştir. Ahmed Midhat kendisine târîzen yazılan mektupları ve edebî tenkit mahiyetinde yazdığı cevapları *Tercümân-ı Hakikat*'te yayımlamıştır. Müellifin tenkidî özellikler gösteren ve bu zamana kadar bilinmeyen bir mektubu da Mütercim İzzet Paşa'ya (ö. 1914) yazdığıdır. İzzet Paşa, Ahmed Midhat'ın kendisine yazdığı mektup metnini *Gonce-i Bostan* adlı eserinin son kısmına elyazısıyla kopyalamıştır. Böylece Ahmed Midhat'ın *Gonce-i Bostan* müellifine hangi tavsiye ve ikazlarda bulunduğunu öğrenmekteyiz.

Mütercim İzzet Paşa -*Osmanlı Müellifleri*'nde Kayserili Mehmed İzzet Paşa- 1843 yılında Kayseri'de doğdu.⁷ İlk tahsilini burada gördü. Büyükbabasından *Kur'an-ı Kerim*'i öğrendi ve hafızlığını tamamladı. Eğitim için babasıyla İstanbul'a gelip sırasıyla Beyazıt Rüşdiyesi'nde ve askerî idâdîde okudu. Sonrasında Harbiye Mektebi'ne girdi; 1867 yılında erkân-ı harbiye yüzbaşı oldu. Erzurum İstihkâmâtı İnşaat Komisyonu'na tayin edildi; vazifesi sebebiyle doğu illerinde görev yaptı. Akabinde Harbiye Nezareti inşaat dairesine memur olmuş, 1893 yılında mirliva rütbesine yükseltilmiş, 1909 yılında emekliye ayrılmıştır. 4 Şaban 1332/28 Haziran 1914 tarihinde vefat etmiştir.

Mehmed İzzet Paşa'yı yakînen tanıyan İbnülemin onun için şöyle söyler:

Afif, muktedir, hoş sohbet, latifekar, gayur, mukdim ve daima ilim ile müteavvâgıl bir merd-i fâzıl idi. Bizi pek seven ve bizim de pek sevdiğimizimiz fazilet erbabından olduğu için buluşur, görüşürdük. Meclisinde âdi söz

⁶ Fatma Aliye, Fitnat Hanım, Muallim Naci ve Fatih Kerimi'ye yazdığı mektuplar neşredilmiştir. Ahmed Midhat Efendi-Muallim Naci, *Muhâberât ve Muhâverât-Mektuplaşmalar* (haz. Ömer Hakan Özalp), İstanbul 2011; Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar* (der. F. Samime İnceoğlu-Z. Süslü Berktaş), İstanbul 2011; Ömer Hakan Özalp, *Son Nefese Kadar: Büyük Aşkın Mektupları (Ahmed Midhat Efendi ile Şaire Fitnat Hanım Mektuplaşmaları)*, İstanbul 2022; Fazıl Gökçek, "Ahmet Mithat Efendi'den Fatih Kerimi'ye Mektuplar", *İlmî Araştırmalar* 8 (1999), 315-323.

⁷ Hayatı hakkında verilen bilgiler şuradan özetlenmiştir: İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1969, II, 773-775; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* (haz. M.A. Yekta Saraç), Ankara 2016, 765-767.

söylenmezdi, ilimden bahs olunurdu. Herkes idrakine göre müstefid olurdu. Aramızda nice latife geçerdi. O latifeler de edebi faydeler tevliid ederdi.⁸

Yakın arkadaşları arasında "Mütercim İzzet Paşa"⁹ olarak anılan müellifin kaleme aldığı eserler *Kāmûs-ı Fârisî, Nân u Helvâ, Nân u Penîr, Hikâyât-ı Hâce Nasrüddin, Hikâyê-i Ahlâkiyye, Terceme-i Tuhfe-i İsna Aşeriyye, Yûsuf u Züleyha, Âsâr-ı Perâkende* ve *Gonce-i Bostan*'dır.¹⁰ Bunlara ek olarak İstanbul Millet Kütüphanesi'nde Mirliiva Mehmed İzzet¹¹ adına *Osmanlı Lugatı*¹² ve *Muhtasar Kāmûs-ı Fârisî*¹³ adlı yazmalar kayıtlıdır.

Mütercim İzzet ve Ahmed Midhat'ın mektuplaşmasının sebebi ise Mütercim İzzet'in *Gonce-i Bostan* adlı eserindeki mukaddime bölümüdür. Eseri okuyup mütâlaa eden Ahmed Midhat, Mütercim'in bazı ifadelerini fazla sert bulmuş, onu birtakım hususlarda uyaran kısa bir mektup kaleme almıştır. Ahmed Midhat'tan aldığı 2 Teşrinisânî 322 [15 Kasım 1906] tarihli mektubu *Gonce-i Bostan* nüshasının en sonuna kopyalayan Mütercim İzzet, cevaben yazdığı 15 Teşrinisânî 322 [28 Kasım 1906] tarihli mektubu da esere eklemiştir.

Gonce-i Bostan ve Mukaddimesi

1. *Gonce-i Bostan*

Gonce-i Bostan, Sa'dî-i Şîrâzî'nin (ö. 1292) *Bostan* adlı mesnevisine yazılmış manzum bir tercümedir. Adalet, ihsan, aşk, tevazu, rızâ, kanaat, terbiye, şükür, tevbe, münâcât ve hatm-i kitâb bölümlerinden müteşekkil olan ve bu konularla alakalı hikâyelerden meydana gelen *Bostan* "feûlün feûlün feûlün feûl" vezni ile yazılmıştır. *Gonce-i Bostan* da aynı vezinle yazılmış ve yukarıda sayılan on bölüme ek olarak "ifâde ve sebeb-i tercüme"

⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, 773.

⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, 774.

¹⁰ Mütercim İzzet Paşa'ya ait eserler için bkz. Müjgan Çakır, "Erzurum-Erzincan-Diyarbakır ve Kars Yollarında Bir Paşa: Âteş-zâde Mehmed İzzet ve Yûsuf u Züleyhâsı", *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu* (17-21 Haziran 2008-Ahlat), Ankara 2011, 392-396.

¹¹ Müellif eserlerine bu isimle imza atmaktadır.

¹² Mirliiva Mehmed İzzet, *Osmanlı Lugatı*, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu, 34 Ae Lügat 137-138.

¹³ Mirliiva Mehmed İzzet, *Muhtasar Kāmûs-ı Fârisî*, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu, 34 Ae Lügat 134.

bölümü içermektedir. Önce Farsça beyti verip altına manzum tercüme yapıp müellif gerekli gördüğü kelimelerin anlamlarını beyitlerin yanına yazmıştır. Beyitlerle alakalı gördüğü ayet ve hadisleri de aynı şekilde derkenar olarak kaydetmiştir.¹⁴

Mütercim İzzet Paşa, *Gonce-i Bostan*'ı bastıramamıştır. Araştırmamıza konu olan *Gonce-i Bostan* yazmaları İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu'nda 1203 ve 1204 numara ile kayıtlıdır. Her iki nüsha da müellifin elyazısıyla kaleme alınmıştır. Bahsedilen mektuplar 1203 numaralı nüshaya kaydedilmiştir. Mütercim İzzet, 1204 numaralı nüshanın tamamlandığı tarihi Ramazan 1313/ Şubat 1311 [Mart 1896] olarak vermiştir. 1203 numaralı nüshayı ise 21 Mart 1314 [2 Nisan 1898] tarihinde tamamlamıştır.

Her iki nüsha karşılaştırıldığında 1204 numaralı nüshanın müsvedde olduğu ve orada yazılanların 1203¹⁵ numarada temize çekildiği görülmektedir. İki tarafın mektuplarında "mukaddime" olarak andığı bölüm 1203'te "ifâde ve sebep-i tercüme" olarak geçmektedir. 1204'ün ise - ilk sayfalarının eksik olması sebebiyle- bir mukaddime ya da sebep-i tercüme bölümünü hâvi olup olmadığını tespit etmek mümkün değildir.

Mütercim İzzet cevaben yazdığı mektubunda Ahmed Midhat'ın tavsiyeleri üzerine "*tâbirat-ı sahîfe ve galîze*"yi bahsedilen mukaddimeden çıkardığını söyler. 1203'te tercümenin tamamlandığı tarih 1896 olarak verilmesine rağmen tartışmaya konu olan beyitler bu nüshada mevcut değildir. Ahmed Midhat'ın 1906 tarihli mektubu nüshanın sonuna eklenmiştir. Anlaşılan o ki Mütercim İzzet tercümesine uzun yıllar boyunca ekleme-çıkartma yapmaya devam etmiştir. Ahmed Midhat'ın okuduğu nüsha ise 1203 ve 1204'ten farklı bir nüshadır. Tüm bu bilgiler Mütercim İzzet Paşa'nın Ahmed Midhat ile mektuplaştığı yılda yani 1906'da dahi tercümeyi tâdil ettiğini ortaya çıkarmaktadır. Ahmed Midhat'ın uygun görmediği kısımları metinden çıkarmıştır ama o ifadeleri neden kullandığını ve ne demek istediğini Ahmed Midhat'a uzun uzun açıklamaktan geri durmamıştır.

¹⁴ Eser tarafımızdan yayıma hazırlanmaktadır.

¹⁵ Bundan sonra "1203" olarak anılacaktır.

2. Mukaddime/İfâde ve sebab-i tercüme

Ahmed Midhat ve Mütercim İzzet'in mektuplar aracılığı ile üzerinde tartıştıkları *Gonce-i Bostan* mukaddimesinin yani "ifâde ve sebab-i tercüme" bölümünün tamamı şöyledir:¹⁶

"İfâde ve sebab-i tercüme
(fe'ûlün fe'ûlün fe'ûlün fe'ûl)

Ne 'âlî makâmı cenâb-ı Halîl
Ki Bathâ'yı ihyâya oldu delîl

Daha müddeti sürmemişken uzun
O yerdendi oldu güneş ser-'uyûn¹⁷

Ufuktan o şems eyledikde zuhûr
Bütün şarkı işrâk kılmıştı nûr

O nûr-ı mübîndi habîb-i Hüdâ
O yerden zuhûr etti nûr-ı hüdâ

Murâd-ı ilâhî idi üstüvâr
Bu nûr oldu îmanda ber-karâr

O nûr idi nûr-ı Furkân idi
Bütün kalb-i ümmette¹⁸ lemeân idi¹⁹

'Arab oldu nûrdan vâyedâr

'Acem ile Türk oldu pîrâyedâr

¹⁶ Üzeri çizilmiş olan kelime ve beyitler ana metne dahil edilmemiş, dipnotta gösterilmiştir.

¹⁷ Bu beyitten sonra gelen şu beyitlerin üzeri çizilmiştir:

Edip Mekke'den nûr-ı îmân zuhûr

Evet şarkı işrâk etti bu nûr

Habîb-i Hüdâ buldu onda vücûd

Bu mahlûka Hâlık'tan olmuştu cûd

¹⁸ Bu kelimedden sonra "îmân" yazılmış ancak üstü çizilmiştir.

¹⁹ Devamında gelen "Çü bir lutf-ı mahsus-ı Mevlâ idi / Ki nûrun alâ nûr ve a'lâ idi" beytinin üstü çizilmiştir.

Ne semte teveccüh ederse o nûr
 O yerde eder oldu hikmet zuhûr²⁰
 Yayıldı cihâna melâya bu nûr
 Ki mâlik idi i‘tilâya bu nûr
 Ne büthâne kodu ne âteşgede
 Ne bir fuşş kodu ne bir meygede
 Mesâ‘î sebk eyledi çâr-yâr
 Ki müstağrak-ı nûr ola her diyâr
 Hep ashâb u etbâ‘ cidd-i temâm
 Edip dirdiler bir nice intizâm
 Ma‘ârifî ta‘mîmen etti be-rûz
 O bir nûr idi nûr-ı gâtî-firûz
 Tabi‘î ki Garb’dı henüz tîre-çeşm
 Çü huffâş olmuşular gayra çeşm
 Yabancıydılar nûr-ı îmândan
 Habersizdiler sırr-ı *Furkân*’dan
 Şu üç kavm idi vâsıl-ı sırr-ı hak
 Ki i‘lâ-i hakta idi müttefak
 Bize yazdılar çok eser yâdigâr
 Ki bu vakte dek oldu hep pâyidâr
 Bize imdi bilmek gerek üç lisân
 Ki dînin esâsı olunmuş beyân
 ‘Arab Fars ve Türk’ten mürekkeb lisân
 Müselmân için idi sehlü’l-beyân
 Buna dendi Osmanlı dili kadîm
 Gelip biz de dünyâya bulduk kavîm

²⁰ Takip eden şu beytin üstü çizilmiştir: Hidâyetti tevfik-i Bârî idi / O bir nûr-ı meyyâl ü cârî idi.

Yedi yüz olan bu lisân pâyidâr
 Bize gelmeğe başlamış sonra dar
 Bugün Avrupa fikri olmuş moda
 Hep ezhân-ı şübbânı yakmış o da
 Bin üç yüze doğru gelince zamân
 Şikâyete başladı Osmaniyân
 Ki bu üç dilin zabt u takvîmi güç
 Kavâ'idleri ile tanzîmi güç
 Bunun hangisin ezber etmek gerek
 Lisân olmalı sâde âzâde tek
 Fransız lisânı bugündür 'umûm
 Niçin bilmeye bunu Türkler 'umûm
 Bu da 'vâ uyandı bütün gencde
 Edîb bizde yok var hep Efrenç'de
 'Ulûmun hele masdarı Avrupa
 Bize mektep Avrupa'dır mutlaka
 'Arablar 'Acemler hele Türkler
 'Ulûm u fûnûnda değil behre-ver
 Ne manzûmesinde bir âhenk var
 Ne nesrinde irfândan renk var
 Fransızların lisânı 'umûm bir lisân
 Niçin bunu ta'mîm etmez cihân
 Kiyâmette mi kalkacaktır bu keyd
 Nedir darb-ı 'Amr ve nedir zecr-i Zeyd
 Efendim Frenk'in dili hoş edâ
 Ki yok onda bu darb u zecr ü ezâ
 Ma'ârif'ti bu fikri tervîc eden
 Hep ezhân-ı şübbânı tehyîc eden

Programa derc etti bir çok lisân
Ki eyler hep efrâdı vâlih-resân

Şu üç dilden ayrı daha çok lisân
Nasıl zihn-i tullâba gelmez girân

Ne okudu nâzır acep hâceden
Programı o yolda tertîp eden

Ma ‘ârif vara yok demek mi acep
Bu yok bu zamânın modası mı hep

Mücelledle memlû kütübhâneler
Ki el değmedik çok neler var neler

Hep ezhânı ahlâkı tehzîb eder
Evet halkı bir dîne terğîb eder²¹

‘Ulûm ve sanâyi²² Garb’da yok demem
Sanâyi bugün bizde pek çok demem

²¹ Bu beytin yanına şu mısralar yazılmıştır:

Gerek dîni öğrenmeli ibtidâ
Fransız dili sonra gelir daha
Gerek dîni öğrenmeli ibtidâ
Fransız dili sonra gelir daha
Çürük bir temel üzere konmaz binâ
Yel eyler onu gâyeti bir hevâ
Esas olur ise eğer üstüvâr
Olur o binâ bir zaman pâyidâr
Lisân ile kâim olur her milel
Bir olmazsa dil bulur âhîr o dîn hâlel
Biz Osmanlıyız bize bir dil gerek
Umûm elsine sığmaz ezhâna pek
Ger insaf oluna bir emr-i girân
Cihânda kime eylemiş iktirân
Lisân küpü mü zihn-i tâlib acep
Ki derc oluna elsine onda hep

²² Bu kelimenin yanına “fünûn” yazılmış ve üstü çizilmiştir.

Berâber olur mu ‘atâletle sa‘y
 Gerek âdemîzâde tâ‘atle sa‘y

 Olar sa‘ye buldu terakkiyle râh
 ‘Atâletle olduk fakat biz tebâh

 Bilenden alır bilmeyen sanatı
 Ma‘ârife varır bunun gâyeti

 Ma‘ârif‘te bir şu‘be-i tercümân²³
 Olup etmeli tercüme her zamân

 Fakat bunda da başka bir şart var
 Ki bizde olan etmeli intişâr

 Hele şart-ı evvel ki âdâb-ı dîn
 Takarrür gerek etmeli berterîn

 Neden her bir Osmanlı mecbûr ola
 Ki âyîn-i dînden o da dûr ola

 Kütübhâne-i dîne gir gör ne var
 ‘Arab Türk ‘Acem‘den kalan²⁴ yâdigâr

 Süs için mi konmuş o yerde kitâb
 Musahhah muharrer bütün bâb bâb

 Bize ol ahlâk-ı ‘âlî gerek
 Bütün kalb o çileyle mâlî gerek

 Bizi eden feyz-i ikbâl mest
 Bugün eylemiştir humârıyla pest

²³ Bu beytin yanına derkenar olarak şu beyitler yazılmıştır:

Mütercim gerektir ma‘ârif için
 Çekinmemelidir mesârif için
 Sanâyi ticâret nitekim Garb‘da var
 Yazılmalı Osmanlıca bâ-karar
 Onu tâlib Osmanlıca bilmeli
 O diller biraz bizden eksilmeli

²⁴ Bu kelimenin akabinde “bergüzâr” yazılmış ve üstü çizilmiştir.

Bu hâle bakıp ağlamaktır galat
 Bir an sa'ye çizinmelidir fakat
 Ma'ârif midir bu Ma'ârif'se ger
 Bize yazmalı idi millî eser
 Şu üç dilde tedvîn olunmuş kitâb
 Sayılmakta mikdârıdır bî-hisâb
 Bize tercümeyle verilse eğer
 Okumakta millet mi güçlük çeker
 Mütercim yetiştirme düşvâr mı
 Ma'ârif'ce âyâ bu bir 'âr mı
 O sözden ki dûr ola dîn ü hikem
 Niçin ona makdûr olunsun himem
 Hakîmâne tedvîn olunmuş şehîr
 Arab yazmamış mı mecelle getir
 Fütûhât-ı iklîme oldu sebep
 Kavânîn-i *Furkân* ve ahkâm hep
 Ya Parşlılar yazmamış mı eser
 İçinde acep yok mu hiç mu'teber
 Acep Türk'te yok mu imiş hiç hakîm
 Aradın da mı dedin ona 'adîm
 Bu üç dilde mevcud âsâr-ı nûr
 Eserlerde her an eyler zuhûr
 Bize çünkü düstûr *Furkân*'dır
 Eden bu dili terk nâdândır
 Bu nûr-ı mübînden eden iktibâsı
 Verir dîne evvelce muhkem esâsı
 Olur ise bir dîn eğer üstüvâr
 Olur sâlike dost Perverdigâr

O sâlik ki olmuştur âzâde-ser
Seni hürriyetle kılar behre-ver

Özü yazdığı sözü vicdânı hak
Gezip durduğu 'aynı hak cânı hak

Bu rütbe zevât işte yazan eser
Ki her bir sözü bir cihânı değer

Hakîm idi olar kılı kırk yaran
Mezâyâsına her sözün az varan

Baba gibi bular verir sana pend
Üşenmez denir yazmaya bend bend

Tetebbu' edersen bu âsârı al
Gerek nef' ü tevbi'h o güftârı al

Mesâbih ki bî-hadd ü pâyândır
Okuyan yazan da Müselmân'dır

Edip arar isen Müselmân'da bul
Arab'da dahi Türk ve İran'da bul

Daha²⁵ vermiyor mu bize intibâh
Frenkistan'a muntehâ eğri râh

Müselmân olan çünkü yek-renk olur
Frenk ile niçin hem-âhenk olur

Hep evlâd-ı İslâm Frenk olamaz
Bunun gibi bir dîne neng olamaz

Hep Osmanlılar Garb'a dek gidemez
Varıp orda tahsîl-i dîn edemez

Yine söylerim bizde ta'lîm-i dîn
Vatanda gerek ola Hakk'a yakîn

²⁵ Akabinde "veremedi Müselmân" yazılmış ve üstü çizilmiştir.

Ma'ârif bunun-çün kitablar yaza
Zer-i nâba nakş-ı mücevher kaza

Bizde Farsîde çok âsâr var
Ki hikmetle kesb eylemiş iştihâr

Biri cümleden işte **Sa' dî** hakîm
*Gülistân'*ı hikmetle kılmış vesîm

Hele *Bostân'*ı arîfânedir
Hikâyâtı dîlcû zarîfânedir

Fusûlü bütün ibret-engîzdir
Değil dünyâyı dîn-âmîzdir

Gülistân şüyû' buldu dilden dile
Tekâmülde Garblılar için bile

Bunu tercüme şerh eden gerçi çok
Velî *Bostân'*ında şerrâh yok

Eden şerh onu **Şem'î** manzûr idi
Fakat bu dahi dürr-i menşûr idi

Nazîre dahi yazmış **İbn-i Kemâl**
Ola vâsıl-ı rahmet zü'l-celâl

Daha çok yazarlar da mümkün ki var
Fakat giymemiş kisve-i intişâr

Fakîr eyledim cidd ile iktisâ
O mahbûb-ı Farsîye Rûmî kabâ

Yazıp eyledim tercüme harf be-harf
Bunu nazma kıldım nice zihn sarf

Bu fikrimde mağlûb idim lâ-cerem
Ki peyrevlik i'lâya verir kerem

Debistân-ı tahsilde her zamân
Okusun hep evlâd-ı Osmâniyân

Buna *Gonce-i Bostân* kodum ad
Açıldıkça bûyu bulur izdiyâd

Hep ezhân-ı şübbânı gonce misâl
Açıp eyleye gül gibi bî-hemâl

Tuta bûyu iklim-i dîni temâm
Mu‘attar kıla rûhu yevmi‘l-kıyâm”²⁶

Bu bölümden sonra “Hâtîme” başlıklı yedi beyitten oluşan bir bölüm mevcuttur ve müellif tarafından “*Fî 20 Kânûnusânî 312* [1 Şubat 1897], *Mirliva Mehmed İzzet*” tarihi ve imzası atılmıştır.

A. Ahmed Midhat’ın Mütercim İzzet’e Mektubu ve Eleştirileri

Mütercim İzzet, Ahmed Midhat’ın yazdığı mektubu “*Taraf-ı âcizîden vukû bulan ihbâr üzerine el-yevm Sıhhiyye Dâire-i Âliyyesi riyâsetinde bulunan utûfetlü Ahmed Midhat Efendi hazretleri eser-i kemterânemi ba‘de‘l-mütâlaa şöyle cevâb yazdı. Fî 19 Ağustos 323.*” notunu ekleyerek kopya etmiştir.

Mektup, Ahmed Midhat’ın *Gonce-i Bostan’a* iltifatıyla başlamaktadır. Akabinde “nazmın zaten dar hudutlu bir meydân-ı sühan” olduğunu söylemiş; manzum olarak yazılan *Bostan’ı* aynen ve nazmen tercüme eden Mütercim İzzet Paşa’yı tebrik etmiş ve ona teşekkürlerini sunmuştur. Bu fasıldan sonra “hayırhahlık” maksadıyla bazı ikazlarda bulunmuştur.

Edebiyatta Batılılaşma ve Roman

Onun ilk itirazı Mütercim İzzet’in Batılı edebî türleri küçümseyen tavrıdır. *Gonce-i Bostan* takdire şayan bir tercüme iken eseri ilgisine tanıtmak için başka türleri zemmetmenin gereği yoktur. Mütercim İzzet bu davranışıyla ancak kendisine düşman kazanacaktır. Binlerce roman, tiyatro, komik ve gayr-i komik yazarı ve bunların milyonları bulan okuyucularını cahil ve ahmak yerine koymak doğru değildir. Ahmed Midhat’ın bu tepkisine sebep olan “*Romandır deme sanki güftârına*” mısraıdır. Kendisi de roman ve tiyatro yazarı olduğu için gayretkarlık ediyor olduğu zannına kapılmaması için Mütercim İzzet’i nazikçe uyarır. Yukarıdaki mısraı

²⁶ Mirliva Mehmed İzzet, *Gonce-i Bostan*, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu, nr. 1203, 1-4. 1203 ve 1204 numaralı nüshaların her ikisi de seyes defterdir bu sebeple makalede varak yerine sayfa numarası verilmiştir.

okuyanlar “Evet! Bu da bir romandır. Kıssa-i Yusuf-Züleyha da bir romandır. Edebiyat değil mi hepsi de mahsûl-i hayal hepsi romandır.” diyecek olurlarsa haklı sayılırlar. Romanın iyisi kötüsü mevzûubahis edilecek bir konu bile değildir; iyi şarkta da garpta da iyi olarak kabul edilir, kötü de her iki tarafta kötü olarak muamele görür.

Ahmed Midhat kendisi de roman ve tiyaro yazarı olduğu için yazılanlara hassasiyet gösteriyor sanılmasın ister ancak hayatı boyunca yer aldığı edebî tartışmalar bunun aksini söyler. Hayâliyun-hakikîyun, Dekadanlar, Klasikler Meselesi gibi tartışmaların yanı sıra Nâbizâde Nâzım ile romancının taşıması gereken nitelikler üzerinde *Tercümân-ı Hakikat* gazetesindeki yazılarıyla bir müddet seviyeli bir münakaşa içinde olmuştur.²⁷ Roman ve romancılık söz konusu olduğunda fikirlerini açıkça dile getirmekten kaçınmamış, edebiyat câmiasında bir polemik ortaya çıktığında *Tercümân-ı Hakikat* gazetesindeki yazılarıyla konuya müdahil olmuştur. Ahmed Midhat’ın bu yönüne dikkati çeken Mustafa Nihat Özön onun “bahis ve cidalden ömrü boyunca kurtulmadığını” yazar.²⁸ Örneğin bir roman tarihi olan *Ahbar-ı Âsâra Tamim-i Enzar* isimli kitabını Nâbizâde Nâzım (ö. 1893) ve İsmail Hakkı (Eldem) (ö. 1944) ile arasında geçen tartışma sonucu kaleme almıştır.²⁹ Tüm bunlar göz önüne alındığında Mütercim İzzet’in romanla alakalı olumsuz düşüncelerini okuyunca Ahmed Midhat’ın kağıt kaleme sarılarak ona birkaç tavsiyede bulunmasının sebebi anlaşılacaktır.

Ahmed Midhat Efendi’ye göre roman mutlaka hayalî olmalıdır.³⁰ Hikâye ve romanlarının birçoğunda okuyucularına anlattıklarının bir kurgu olduğunu sürekli hatırlatan³¹ müellifin Yusuf ile Züleyha kıssasını roman sayması ilginçtir. *Kur’ân*’da Yusuf Peygamber’in kıssası “ahsenü’l-kasas”³² yani “kıssaların en güzeli” olarak nitelenmiştir. *Kur’ân*’daki kıssalar için

²⁷ Bahsedilen tartışmalarda Ahmed Midhat’ın fikri ve edebî duruşu için bkz. H. Harika Durgun, *Ahmet Mithat Efendi ve Edebiyat*, İstanbul 2022, 283-304; Fazıl Gökçek, *Çalışmaya Vakfedilen Bir Hayat Ahmet Mithat Efendi*, İstanbul 2022, 203-248.

²⁸ Mustafa Nihat Özön, *Türkçede Roman* (haz. Alpay Kabacalı), İstanbul 1985, 148.

²⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Ahbar-ı Âsâra Tamim-i Enzar-Roman Tarihine Genel Bir Bakış* (haz. Sabahattin Çağın), İstanbul 2021, 11.

³⁰ Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, 75.

³¹ H. Harika Durgun, *a.g.e.*, 112.

³² Yusuf 12/3.

hikâye ya da roman ifadesi tercih edilmez; bu kıssalar “*ibret alınacak olan, tarihî doğruluk ve gerçeklik niteliği taşıyan olaylar*”dır.³³ İhtimal odur ki Ahmed Midhat, kökenini Yusuf sûresinden alan, zaman içerisinde Yahudilik ve Hristiyanlıktan gelen rivayetlerle zenginleşen, edebî yönü ağır basan *Yusuf ve Züleyha* mesnevilerini kastetmektedir. Bunun yanı sıra o roman türünün adlandırılması hususunda tutarlı bir çizgiye sahip olmamıştır.³⁴

Ahmed Midhat’ın diğer itirazı “*Niçin bir Müselmân Frenk olmalı / Kâbule bunu âr u neng olmalı*” beytine olmuş ve bu sorunun muhatabının kim olduğunu anlamadığını yazmıştır. Sonrasında “*Müselmân isen Türkçeye kıl heves*” mısraını Batı dillerinden başka Arapça ve Farsçayı da men ettiği için eleştirmiştir. “*Müselmâna kâfir olur mu muayyin*” sorusunun edebî olmayıp siyasî olduğunu iddia etmiş; hikmet söz konusu olduğunda “*İlim Çin’de de olsa alınır.*”³⁵ ve “*Hikmet müminin yitiğidir; onu nerede bulursa alır.*”³⁶ hadislerine uygun bir şekilde hareket etmek gerektiğini vurgulamıştır.

Ahmed Midhat’ın Batı’dan alınacak ilim, fen, sanayi vs. hususundaki temel prensibi “*fayda*”dır. Romanlarında ve makalelerinde ön plana çıkan bu tavrından ötürü Okay onu “*pragmatist*”³⁷ olarak tanımlar. II. Abdülhamid’in (1876-1909) eğitim ve kültür politikalarını benimsemiş, yazdığı eserlerle de bu yola fiilen destek vermiş “*Türk halk gazeteciliğinin babası sayılan*”³⁸ Ahmed Midhat Efendi’nin gayesi Osmanlı milletinin terakki etmesidir. *Ahmed Metin ve Şirzad* romanında geçen şu ifadeler onun bu konudaki zihniyetini gözler önüne serer:

“*Ulûmda, fînununda ve bunların meydân-ı tatbiki olan sanayide ne kadar hâiz-i nisab olabilirsek cihana tahakküm, kâinata tegallüb emrindeki kudretimiz dahi o kadar artar.*”³⁹

³³ İdris Şengül, “Kıssa”, *DİA*, Ankara 2022, XXV, 498.

³⁴ H. Harika Durgun, kitabında bu konuya ayrı bir bölüm tahsis ederek “Terim Kargaşası: ‘Roman’ mı ‘Hikaye’ mi?” başlığı altında incelemiştir. Bkz. *Ahmet Mithat Efendi ve Edebiyat*, İstanbul 2022, 81-88.

³⁵ İsmâil Muhammed b. el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs* (thk. Abdulhamîd b. Ahmed b. Yûsuf b. Hindâvî), Beyrut 2000, I, 156.

³⁶ Benzer ifadelerle şurada geçmektedir: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Cem ‘u'l-Cevâmi’* (thk. Muhtar İbrahim el-Hâic vd.), Kahire 2005, III, 651.

³⁷ Orhan Okay, *a.g.e.*, 51.

³⁸ Kemal H. Karpat, *İslâm’ın Siyasallaşması*, İstanbul 2010, 220.

³⁹ Ahmed Midhat, *Ahmed Metin ve Şirzad*, İstanbul 1309, 5-6.

Buradan anlaşıldığına göre o Batı'nın ilim ve fenlerinden yararlanmakta bir beis görmez hatta bunun lüzumlu olduğu fikrindedir.

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma faaliyetlerinin gözle görülür bir ivme kazandığı zaman dilimidir. Teceddüt asrı olarak nitelendirebileceğimiz bu dönemde mülkî, askerî, eğitim-öğretim alanlarında yeni kurum ve kuruluşlar ortaya çıkmıştır. Bir yandan Osmanlı bürokrat ve aydınları "Batı'dan neyin ne kadar alınacağı" hususunda münakaşa halinde iken asrileşme faaliyetleri hız kesmeden devam etmekteydi. Ortaya çıkan İslamcılık, Osmanlıcılık ve daha sonrasında Türkçülük akımları çözülmeye başlayan İmparatorluğu bir arada tutmanın yollarını ararken modernleşme sonucunda millî kimliğin eriyip gitmemesi için de zihni bir çaba içinde olmuşlardır. Bu minvalde İslamcılık özelinde en çok tartışılan "kâfiri taklit, bilim-din çatışması, kıyafet-giyim kuşam, yabancı hoca, yabancı dil, yeni mektep"⁴⁰ gibi konular olmuştur. Karpat'ın Osmanlı ıslâhatçılarının gâyesine dair şu tespiti mühimdir:

Ne var ki, en Batıcı evrelerinde bile Osmanlı reformcularının Avrupa'ya kayıtsız şartsız bir değişim modeli olarak kabul ettiğini düşünmek yanlış olur. Yapmak istedikleri daha çok, Batı'nın, kendi kültürleri ve ortaya çıkmakta olan etnokültürel kimlikleri ile uyum içinde olduklarına inandıkları bilim ve sanatlarını edinmelerine yardımcı olacak yeni uzlaştırıcı kavramlar yaratmaya çalışmaktı.⁴¹

Batı'dan alınacak ilim ve fenler hususunda Ahmed Midhat'ın "Hikmet müminin yitiğidir; onu nerede bulursa alır." hadisini öne sürmesi yersiz değildir. Namık Kemal'in yazıları ve Ahmed Midhat'ın *Üss-i İnkılap* adlı eseriyle şekillenen⁴² Osmanlıcılık düşüncesini Abdülhamid'in İslamcı politikası da beslemekteydi⁴³. Her iki fikir akımın birbiriyle bağlantısını ve Ahmed Midhat'ın dindar kimliğini göz önünde bulundurarak kendisinin hem Osmanlıcılık hem de İslamcılık fikrini güttüğünü söylemek mümkündür. Muharririn yaşadığı dönemde İslamcıların kendilerine yönelik -modernleşme karşıtı- eleştirileri cevaplarken kullandığı temel

⁴⁰ İsmail Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak-Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet*, İstanbul 2019, 22.

⁴¹ Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, 14.

⁴² Hüseyin Sadıoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul 2010, 62.

⁴³ Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, 592.

argümanlardan biri İslam'ın iyi, güzel ve doğru olan her şeyi içeriyor olmasıdır.⁴⁴ Genellikle bu iddiayı desteklemek için ise yukarıda bahsedilen hadis zikredilmektedir. Örneğin Babanzâde Ahmed Naim, ilim ve fen sahasında ortaya çıkan her hakikatin müslümanların *mülk-i yemîn-i meşrûu*⁴⁵ olduğunu, onu kendi malları gibi ahz u kabul etmeleri gerektiğini yazar ve sonrasında mezkûr hadisi nakleder.⁴⁶

Midhat Efendi, Mütercim İzzet Paşa'nın Batılılaşma hususundaki düşüncelerinde daha itidalli olmasını salık vermiş, Garblılılaşma yanlılarını istihfaf ve istihza ederek üzerine boş yere düşman çekmesine gerek olmadığını vurgulamıştır. "*Bilmem hâtır-ı fazl-penâhîlerinde kalmış mıdır. Bir vakit maârif-i şarkîyye gayretkârânı maârif-i garbîyye hizmetkarlarını 'mütefernic' diye istihzaya kalkıştılar fakat* ⁴⁷ *يَسْتَهْزِئُ بِاللَّهِ سِرِّينِمْ جَزَائِهِمْ دُجَّارٌ* oldular." diyerek İzzet Paşa'ya eski bir tartışmayı hatırlatarak nazar-ı dikkatini çekmek ister. Tanzimat'tan günümüze değin Batılı eğitim tarzını benimseyenler ile geleneksel eğitimi savunanlar arasında bir çekişme süregelmiştir. Dolayısıyla Ahmed Midhat'ın bu tartışmanın tarafları olarak kimleri ve hangi zaman dilimini kastettiğini tespit etmek güçtür. Ancak onun gibi söz üstadı olan bir yazarın "Frenkleşmiş" anlamına gelen "*mütefernic*" kelimesini rastgele seçtiğini düşünmek de mümkün değildir. Mütefernic/mütefernicîn kelimesini en çok kullanan isim, devrin mühim devlet adamlarından Ahmed Cevdet Paşa'dır (ö. 1895). Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye adlı kânunnâmeyi hazırlayan cemiyetin reisi olan Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*⁴⁸ ve *Tezâkir*⁴⁹ isimli eserlerinde Mecelle hazırlanırken Fransız kanunlarının tercüme yoluyla aynen alınmasını savunanları "*alafranga efkâra tâbi mütefernicîn*"⁵⁰ veyahut "*mütefernic*"⁵¹ olarak anmıştır. Ahmed Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım'ı (ö. 1936) manevi kızı olarak kabul eden

⁴⁴ İsmail Kara, *a.g.e.*, 70.

⁴⁵ Ahmed Naim'in "Bir kimsenin meşrû bir tarzda temellükünde bulunan köle ve cariye" anlamına gelen bu ifadeyi kullanması oldukça dikkat çekicidir.

⁴⁶ Ahmed Naim, "Akîde-i Ehl-i Sünnetin Mücmelen Beyânı", *Sırât-ı Müstakîm*, sy. 9, 26 Ramazan 1326 [22 Ekim 1908].

⁴⁷ "Gerçekte, Allah onlarla istihza (alay) eder." el-Bakara 2/15.

⁴⁸ 1839-1876 yılları arasındaki tarihî ve siyâsî olayların özetidir.

⁴⁹ 1855-1865 yılları arasında tuttuğu şahsi notlardır.

⁵⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât* (haz. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980, 199.

⁵¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir (40-Tetimme)* (haz. Cavid Baysun), Ankara 1991, 95.

ve yıllarca mektuplaşan Ahmed Midhat Efendi'nin aileye yakınlığı hesaba katılırsa Cevdet Paşa'ya böyle tariz etmesi düşündürücüdür. Ancak eleştirilerinin umurun okuyacağı bir yazıda değil; hususi bir mektupta yer alması, Cevdet Paşa'nın o dönemde hayatta olmaması gibi unsurlar Ahmed Midhat'ı daha rahat yazmaya sevk etmiş olabilir. "Mütefernic" kelimesi akla Ahmed Cevdet Paşa ve muarızlarını getirirse de Ahmed Midhat'ın kimi/kimleri îmâ ettiği konusunda kesin bir şey söylemekten kaçınmak ve ihtiyatlı olmak yerinde olacaktır.

Ahmed Midhat, Doğu metinlerinin Garblılar tarafından da teveccüh gördüğünü hatta pek çoğunun tercüme edildiğini yazar. Ona göre en güzel örnek pek çok kez tercüme edilen Sa'îdî Şîrâzî'nin *Gülîstan*'ıdır. Batı'daki ilk tercümesi kısmen ve Fransızca olup 1634 yılında André du Ryer tarafından yapılmıştır. 18. ve 19. asır boyunca Avrupa'da esere ilgi devam etmiş; Latince, Almanca ve İngilizceye tercüme edilmiştir.⁵² Lewis'e göre *Gülîstan*'dan yapılan tercümelemeler Aydınlatma fizolofları arasında Sa'îdî'nin didaktik ve eğlenceli bir ahlak şairi olarak şöhretini artırmasına sebep olmuştur. Araştırmacı, 18. yüzyılda Avrupa'daki "Doğu masalı" modasının Sa'îdî'nin hikâyelerinin popülerleşmesine ve Denis Diderot, Voltaire, Ernest Renan gibi filozofların içinde bulunduğu birçok Batılı yazarın bu hikâyeleri -Fransız duyarlılığını paylaştığına inandıklarından- hem savunup hem sömürdüğüne dikkat çekmektedir.⁵³

Ahmed Midhat, Batı neşriyatını yakından takip etmekle kalmamış aynı zamanda Fransızca romanlardan tercümelemeler yapmıştır.⁵⁴ *Kamelyalı Kadınlar* (Alexandre Dumas Fils), *Bir Fakir Delikanlının Hikâyesi* (Octave Feuillet), *Peçeli Kadın* (Emile Richebourg), *Antonin* (Alexandre Dumas Fils), *Gabriyel'in Günahı* (Charles Merouvel), *Orsival Cinayeti* (Emile Gaboriau) gibi eserleri

⁵² Ayrıntılı bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, "Gülîstân", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 240-241.

⁵³ Franklin Lewis, "GOLESTÂN-E SA'ÎDÎ," *Encyclopaedia Iranica*, XI/1, 79-86. <http://www.iranicaonline.org/articles/golestan-e-sadi>. Erişim Tarihi 18 Haziran 2023.

⁵⁴ Carter Vaughn Findley, Ahmed Midhat'ı oksidentalist (Garbiyatçı) olarak nitelendirmektedir. Bkz. Bkz. "An Ottoman Occidental in Europe: Ahmed Midhat Meets Madame Gülnar, 1889", *The American Historical Review*, 103/1 (Şubat 1998), 15- 49.

Türkçeye kazandırmıştır.⁵⁵ Bu sebeple Mütercim İzzet'in Émile Zola⁵⁶ üzerinden roman türünü hedef almasını doğru bulmamıştır. Midhat'a göre Zola kalemini beşerin rezilliklerine bulmuş bir istisnadır; tüm Batılı romancıları onunla aynı kefeye koymak doğru değildir. Esasında Ahmed Midhat, Émile Zola hususunda Mütercim İzzet ile aynı fikirdedir. Bir çok kez *Tercümân-ı Hakikat*'te yazdığı yazılarda realist bir romancı olmak uğruna sadece ahlaksızlıkları işlediği için Émile Zola'yı şiddetle eleştirmiştir.⁵⁷ "Makâle-i İntikâdiye 1: Emile Zola'yı Niçin Okumuyorum"⁵⁸ ve "Makâle-i İntikâdiye 3: Mesâlik-i Edebiye ve Emile Zola"⁵⁹ bu kabilden yazılardır.

Ahmed Midhat son olarak eğer Mütercim İzzet'in eleştirileri müsteşriklerin kulağına giderse durumu hayretle karşılayacaklarını yazar. Şark aydınları ile yazışma halinde olduklarından onların nefretini üzerine çekmenin ve intikam oklarına hedef olmanın gereği yoktur. Ahmed Midhat bunca işi arasında külfetle yazdığı bu mektubu sırf Mütercim İzzet Paşa'nın faziletine ve *Gonce-i Bostan*'ın kemaline inandığı için kaleme aldığını belirtir. Ahmed Midhat Efendi mektubu -Paşa'ya duyduğu hürmeti göstermek üzere- "*Kâtibe-i ahvalde emr ü ferman hazret-i üstâd-ı ekremlerininindir. Şakirdiniz Ahmed Midhat.*" şeklinde tamamlamıştır.

B. Mütercim İzzet Paşa'nın Ahmed Midhat'ın Eleştirilerine Cevaben Yazdığı Mektup ve Muhtevâsı

Mütercim İzzet Paşa, 15 Teşrînisânî 322 [28 Kasım 1906] tarihli mektubuna "*Taraf-ı âcizânemden arz kılman cevâbnâme sûreti*" şeklinde bir başlık atmış ve cevaben yazdığı mektubu nakletmiştir. Bahsedilen mektup 1203 numaralı nüshanın 339-347. sayfaları arasında yer almaktadır. Mektupta noktalama işaretleri oldukça fazladır ve bugünkü kullanıma

⁵⁵ H. Harika Durgun, "'Ahmet Mithat Efendi'nin Telif ve Tercüme Yollu Yazdığı Büyük Romanlar' Adlı Yazıların Çeviri Yazısı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, sy. 1, Ankara 2010, 154.

⁵⁶ Émile François Zola, 1840-1902 yılları arasında yaşamış Fransız asıllı natüralist romancıdır.

⁵⁷ H. Harika Durgun, *Ahmet Mithat Efendi ve Edebiyat* isimli çalışmasında Émile Zola meselesine özel bir başlık açmış ve konuyu detaylıca incelemiştir. Bkz. H. Harika Durgun, *Ahmet Mithat Efendi ve Edebiyat*, İstanbul 2022, 305-315.

⁵⁸ *Tercümân-ı Hakikat*, no. 5366-254, 3 Safer 1314 [14 Temmuz 1896].

⁵⁹ *Tercümân-ı Hakikat*, no. 5375-263, 13 Safer 1314 [24 Temmuz 1896].

yakındır. Ayrıca Mütercim İzzet izah etmek istediği konuları “nükte, roman, maârif ne demek” şeklinde başlıklandırmıştır.

İzzet Paşa, Ahmed Midhat’tan gelen mektubu tazim ve tebcil ile defalarca okuduğunu yazar. Midhat’ın tavsiyelerini dikkate almış “gereksiz ve kaba ifadeleri” içeren beytleri metinden çıkarmıştır. Ancak hangi saikle o mısraları yazdığını uzun uzun açıklamayı lüzumlu görmüştür. Ahmed Midhat’ın “*Niçin bir Müselmân Frenk olmalı / Kâbule bunu âr u neng olmalı’ mes`ulüne kimler muhatap olduğunu bir türlü anlayamadım*” cümlesine cevaben muhatabının kim olduğuna dair oldukça tafsilatlı açıklamalar yapmıştır.

1. Maârif Nezâreti’nin Yabancı Dil Öğretimi Hususundaki Uygulamaları ve Tercüme

Mütercim İzzet Paşa’nın tüm tenkitlerinin muhatabı Maârif Nezâreti’dir. Nezâretin yabancı dil öğretimi hususundaki politikalarını eleştirmektedir. Maârif, Mekteb-i Mülkiye’de okutulmak üzere 1902 yılında tertip ettiği programa Arapça, Rumca, Ermenice ve Bulgarcanın dahil olduğu “Elsine-i Erbaa”⁶⁰ adlı bir ders koymuştur.⁶¹ Paşa’nın yeğeni de dönemin prestijli okullarından biri olan Mercan İdâdîsi’nde⁶² müfredat gereği Ermenice öğrenmektedir. İdâdî’nin ders programında Arapça, Farsça ve Fransızca da mevcuttur.⁶³ Paşa yeğenini Arapça, Farsça ve Fransızcadan imtihan eder ve bu dillerden hiçbirini hakkiyle öğrenemediğini farkederek. “Her telden çalan ancak hepsinden bî-behre olan” yeğeninün yaşının yirmiye yanaştığını ve yakında asker olacağını yazan Paşa’ya göre bu durumun sorumlusu Maârif’tir; çünkü bunca dili kısa sürede nitelikli bir şekilde öğretmek mümkün değildir. O ilk etapta Osmanlı medeniyetinin can damarı sayılan Arapça ve Farsça’nın tam olarak öğrenilmesinden yanadır. Bir gencin İslam’a dair meseleleri, nükteleri, hikemiyatı anlayabilmesi için bu şarttır.

Mütercim İzzet Maârif bünyesinde Arabî, Farsî ve Türk lisânlarıyla yazılmış İslâmî eserlerin edebî, sınıî ve siyasî kısımlarından Osmanlı

⁶⁰ Dört dilden bir tanesi tercih edilmektedir.

⁶¹ Zeki Salih Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, İstanbul 2021, 87.

⁶² İdâdî ve yüksek olmak üzere iki kısımdan müteşekkil olan Mekteb-i Mülkiye’nin sonradan idâdî kısmı yüksek kısımdan ayrılarak Mercan İdâdîsi adını almıştır.

⁶³ Tülay Ercoşkun, “Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne İdâdîsi: Mercan İdâdîsi”, *Türkiye’nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye*, Ankara 2021, 102.

lisânına çeviriler yapacak mütercimler yetiştirilmesi lüzumundan bahseder. Masrafları "hisse-i maârif"⁶⁴ payından karşılanabilecek bu işi heyet-i ilmiye vasıtasıyla düzene koymak pek zor değildir. Bu kitap seçkileri hazırlandıktan sonra yine de Avrupa'dan kitap getirtmek gerekirse lüzumlu olan eserler mütercimler tarafından Osmanlı diline tercüme edilmeli ve talebe ders kitabını kendi anadilinde okumalıdır. Mütercim İzzet, Maârif'in riyasetinde bu şekilde tercüme edilecek/hazırlanacak olan kitapları "millî eser" olarak nitelendirmektedir.

2. Osmanlı Lisânı, Müntehabât-ı Lugât-ı Osmâniyye ve Kavâid-i Osmaniyye'ye Dair

Müellif, ders kitaplarının Osmanlı diline tercüme edilmesi gerektiğini belirttiikten sonra Osmanlı dilinin hala müdevven bir lisân olarak telakki edilmediğini yazar. Ayrıca kuralları tam olarak saptanmamış düzensiz imlasının okuyanları bezdirerek nefret uyandırdığını belirtmiş ve bu sebeple okunması daha kolay olan Avrupa lisânına meyledenlerin arttığını eklemiştir. Artık Osmanlılara Arapçanın îrabı zor gelmektedir.

Tanzimat ile beraber ortaya çıkan "halkın anlayacağı şekilde sade bir dil" ile yazma fikri Osmanlı aydınlarını dil üzerinde daha derinlikli düşünmeye sevketmiştir. Konuşup yazdıkları bu dilin aslında "ne olduğu" ve "nasıl adlandırılması gerektiği" hususunda ise bir mutabakata varamamışlardır. Levend, Tanzimat aydınlarının dil üzerindeki tartışmalarını ve kararsızlıklarını şöyle özetler:

*...Lisân-ı Türkî mi, lisân-ı Osmanî mi? Türkçe, Arap ve Fars dillerinin etkisinden büsbütün kurtulabilir mi, kurtulamaz mı? Kurtulması olanağı bulursa da yarar olur mu, olmaz mı? Türkçeye üç dilden birleşmiş bir dil denilir mi, denilmez mi? Üç dilden birleşmiş olması gücüne bir tanık sayılır mı, sayılmaz mı?*⁶⁵

Bu karmaşanın sebeplerinden biri Osmanlılık politikasıdır. Tanzimat'a kadar "Türkî, zeban-ı Türkî, lisân-ı Türkî" ibareleri kullanılıyorken yükselen Osmanlılık politikasıyla birlikte bunların yerine "zeban-ı Osmanî, lisân-ı Osmanî ve Osmanlıca" ikame edilmiştir.⁶⁶ "Lisân-ı

⁶⁴ Maârif hisse-i iânesi, eğitime katkı vergisidir. 1 Mart 1884 yılında kabul edilen bu vergiyle devlet yeni kurulacak olan idâdileri finanse etmeyi planlamıştır.

⁶⁵ Ağah Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara 2010, 138.

⁶⁶ İsmail Ünver, "Osmanlı Türkçesi", *Osmanlı* (ed. Güler Eren), Ankara 1999, IX, 430.

Osmanî ve “edebiyat-ı Osmaniye” isimlendirmelerine kati bir şekilde karşı çıkan isimler Ali Suavi, Süleyman Paşa ve Şemseddin Sami olmuştur.⁶⁷ Ziya Paşa, Ali Suavî, Ahmed Midhat Efendi ise “lisân-ı Osmanî” terimini çok kullanan ve Osmanlı lisânının Arapça, Farsça ve Türkçeden mürekkep bir dil olduğunu düşünen isimlerdir.⁶⁸

Mütercim İzzet Paşa da Osmanlı lisânının üç dilden oluştuğu fikrindedir. Bu sebeple Maârif yabancı dil öğretiminden evvel Osmanlı dilini intizama sokmalı, gereken çalışmaları yapmalıdır. Ancak Maârif Heyeti sözlük hususunda bile Frenk’e muhtaçtır çünkü İngiliz müsteşrik Redhouse’un *Lugât-ı Osmâniyye*⁶⁹ adlı kitabından daha iyisini yazdırmaya muvaffak olamamıştır.

İlk baskısı İstanbul’da 1852 tarihinde yapılan sözlük Osmanlılar tarafından çokça teveccüh görmüştür. 1869 yılından sonra Bekir Efendi sözlüğün imtiyazını devralmış, yeni kelimeler eklemiş, *İlaveli Lugât-ı Osmâniyye* ismini vererek talebelerin çantasına sığacak şekilde daha küçük bir boyutta bastırılmıştır.⁷⁰

Aslında Mütercim İzzet Paşa’nın bu eleştirileri kaleme aldığı dönemde *Müntehabât-ı Lugât-ı Osmâniyye*’den başka lugatlar da mevcuttur. Ahmed Vefik Paşa’nın *Lehçe-i Osmanî* (bs. 1293/1876), Doktor Hüseyin Remzi’nin *Lugat-ı Remzi* (bs. 1305/1887), Ebüzziyâ Mehmed Tevfik’in *Lugat-ı Ebüzziyâ* (bs. 1306/1889), Mehmed Salâhî’nin *Kâmûs-ı Osmanî* (bs. 1313/1895), Şemseddin Sami’nin *Kâmûs-ı Türkî* (bs. 1317/1899) isimli sözlükleri bunlardan bazılarıdır. Mütercim İzzet Paşa bu sözlüklerden hiçbirinin adını anmadan sadece *Müntehabât-ı Lugât-ı Osmâniyye* üzerinden Maârif Nezareti’ne yüklenmesi düşündürücüdür. Döneminin edebî tartışmalarını yakından takip eden bir kimse olan Paşa’nın yukarıda bahsedilen lugatlardan haberinin olmaması pek de mümkün değildir. Muhtemelen bu lugatları da yeterli görmemektedir.

⁶⁷ Agah Sırrı Levend, *a.g.e.*, 138.

⁶⁸ İsmail Parlatır, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Türkçesi”, *Osmanlı* (ed. Güler Eren), Ankara 1999, IX, 476.

⁶⁹ Tam adı *Kitâb-ı Müntehabât-ı Lugât-ı Osmâniyye*’dir.

⁷⁰ William James Redhouse el-İngilizî, *Müntahabât-ı Lügât-i Osmâniyye*, Ankara 2016, 7-8. (Nakledilen bilgiler önsöz kısmında yer almaktadır; kitabın önsözü ise Ali Birinci tarafından yazılmıştır.)

Müellif dilbilgisi yani kavâid kitapları hususunda da memnun değildir. Encümen-i Daniş kararıyla bastırılan, yarım asır kadar mekteplerde okutulan⁷¹ Cevdet Paşa'nın *Kavâid-i Osmaniyye'si*⁷² ona göre gençlerin kitabetini tashih etmekten uzaktır. Eseri okuyan hocalar dahi kitabı anlamamıştır. Bundan sonra Mütercim İzzet, *Kavâid-i Osmaniyye'nin* Cevdet Paşa'ya ait olmadığını yazar. Mütercim'in iddiasına göre *Kavâid-i Osmaniyye*, Erkân-ı Harbiye mirilivalığından emekli Mustafa Paşa'nın babası, kendisinin Mekteb-i Harbiye'de hocası olan Abdurrahman Fevzi Efendi'nin⁷³ (ö. 1846) eserinden "derme çatma" alınan parçalardan oluşmaktadır.

Bu iddiaya temkinli yaklaşmak yerinde olacaktır. Abdurrahman Fevzi'nin bahsedilen dilbilgisi kitabı *Mikyâsü'l-lisân Kıstâsü'l-beyân*'dır. Fevzi Efendi, eserini 1847 yılında yazmaya girişmiş, 1851 yılında tamamlamıştır ancak kitap -müellifin vefatından sonra- 1882 yılında basılabilmektedir.⁷⁴ Cevdet Paşa, *Kavâid-i Osmaniyye*'yi Keçecizade Fuad Paşa ile Bursa gezisindeyken yazmaya başlamış ve 1266 senesinin zilkadesinde [Eylül 1850] tamamlamıştır.⁷⁵ 18 Temmuz 1851 tarihinde Encümen-i Daniş'in açılış oturumunda alınan bir kararla *Kavâid-i Osmaniyye'nin* basımı onaylanmıştır.⁷⁶ Ancak eserin en erken tarihli nüshası 1275/1858 yılına aittir. Bunun sebebi kitabın bir müddet tarih olmadan basılmış olmasıdır⁷⁷; zira Cevdet Paşa *Medhal-i Kavâid-i Osmaniyye'nin* muhtasarı olarak

⁷¹ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, Cilt 1-2, 331.

⁷² Ahmed Cevdet Paşa ve Fuad Paşa bu eseri beraber hazırlamışlardır. Mütercim İzzet kitabın müellifi olarak sadece Ahmed Cevdet Paşa'yı anmaktadır.

⁷³ Mütercim İzzet sehven Bursalı Abdurrahman Efendi yazmıştır. Baba ve oğula dair verdiği bilgiler tedkik edildiğinde oğulun "Kitapsız" lakaplı riyaziyeci Mustafa Safvet Paşa (ö. 1911), babanın Harbiye Mektebi'nde Arapça dersleri veren Kütahyalı Abdurrahman Fevzi Efendi olduğu anlaşılmaktadır. Sırasıyla bkz. Yavuz Aksoy, *Osmanlı'da ve Türkiye'de Matematik Eğitimi ve İlk Matematikçiler*, İstanbul 2015, 185; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (haz. M.A. Yekta Saraç), Ankara 2016, 400.

⁷⁴ Emrah Adaklı, Kütahyalı Abdurrahman Fevzi Efendi(1802-1864)'nin *Mikyâsü'l-lisân Kıstâsü'l-beyân* Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme. *Turkish Studies*, 6/3 (2011), 2019.

⁷⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir (40-Tetimme)* (haz. Cavid Baysun), Ankara 1991, 45.

⁷⁶ Ali Akyıldız, *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş'in Kuruluşu ve Faaliyetleri (1851-1862)*, Ankara 2018, 38.

⁷⁷ Nazım Hikmet Polat, "Türkçenin Öğretimi ve Ahmet Cevdet Paşa", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, sy. 13 (2003), 449.

yazdığını ve bir yıl sonra bu kitabın da tabedildiğini yazar.⁷⁸ Tüm bu bilgiler ışığında 19. yüzyılın ilk Türkçe matbu dilbilgisi kitabının *Kavâid-i Osmaniyye* olduğu görülecektir. Ayrıca iki eserin konuyu işleyiş tarzları birbirinden farklıdır.⁷⁹ Özellikle Abdurrahman Fevzi Efendi ne kendisinden önce ne de sonra yazılan dilbilgisi kitaplarında görülmeyen orjinal terimler kullanmıştır.⁸⁰

3. Arapça ve Farsça Öğrenmenin Lüzumu

Mütercim İzzet, henüz *Kavâid-i Osmaniyye* yazılmadan evvel kendisinin de rüşdiyede Farsça ve Arapça gramer okuduğunu, verilen eğitimin bugünle kıyaslanamayacak kadar iyi olduğunu yazar. Şimdilerde birçok matbu kitap, sistemli mektep ve ilme ulaştırılacak çeşitli vasıtalar mevcutken Arapça ve Farsça tahsiline gereken özen gösterilmediği için bir gerileme yaşandığı görüşündedir. Müellifin mektubu dikkatle okunduğunda esas endişesinin Osmanlı lisânı ve dilbilgisi öğretiminden ziyade Arapça ve Farsça öğretimi olduğu farkedilir. Çünkü her iki dil mükemmelen tahsil edildiği takdirde İslam dini üzerine yazılan itikadî, hikemî ve edebî kitaplar okunup anlaşılacaktır.

19. asrın ikinci yarısından sonra Osmanlı münevverleri arasında Arapça ve Farsça öğretimi hususunda bir tartışma başlamış ve yıllarca sürmüştür.⁸¹ Arapçayı kısa sürede öğretmek için Dârü'tta'lim adlı mektebi kuran Hacı İbrahim Efendi (ö. 1888) bu tartışmaların merkezinde yer almıştır. Muallim Nâci, Abdurrahman Süreyyâ, Recâizâde Mahmud Ekrem, Kemalpaşazâde Said Bey, Ahmed Midhat, Abdülhak Hâmid, Ebüzziyâ Tevfik, Mustafa Reşid Bey ve Keçecizâde Mâcid Paşa gibi isimlerle tartışmalara giren Hacı İbrahim Efendi⁸² Arapçayı Osmanlı lisânının kavâidinden sayıyor bu sebeple Fransızca, Rumca ve Ermeniceden evvel

⁷⁸ Cevdet Paşa, *a.g.e.*, 45.

⁷⁹ Mukayese için bkz. Ahmet Cevdet Paşa-Fuat Paşa, *Kavâ'id-i Osmaniyye*, (haz. Nevzat Özkan), Ankara 2000; Abdurrahman Fevzi, *Mikyâsü'l-lisân Kistâsü'l-beyân*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1300.

⁸⁰ Emrah Adaklı, *a.g.m.*, 2020; Saifeldin Gadalla Elhabib Abdalla, *Tanzimat Döneminde Kullanılan Gramer Terimleri*, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016, 12-13.

⁸¹ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, Cilt 3-4, 966-977.

⁸² Hulusi Kılıç, "Hacı İbrâhim Efendi", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 481.

öğrenilmesi gerektiğini savunuyordu⁸³. *Türk Maarif Tarihi*'nde bu polemiklere uzunca yer verilmiş, Arapça öğrenmenin Türkler için elzem olduğuna inanan Namık Kemal, İbnülemin Mahmud Kemal, Ebüzziyâ Tevfik ve Ali Kemal'in yazılarından numuneler paylaşılmıştır. Örneğin Ebüzziyâ Tevfik'in şu tespitleri Mütercim İzzet'inkilerle çok benzerdir:

*...Mesela Fransızca bir Müslüman çocuğu için tamamıyla yabancı bir lisân ve zaten pek çok kelimatıyla me'nusu bulunduğu Arabîyi ise ondan ziyade bir ihtimam ile tahsil ettiği varest-i beyan iken eline aldığı Fransızca kitabı okur, manasını anlar, lisânına da nakleder. Arapça bir kitabı ise irabında bin hata ile okur, fakat anlayamaz.*⁸⁴

Arapça-Farsça öğrenimi üzerine uzun süre devam eden bu tartışmalardan Mütercim İzzet Paşa'nın da haberinin olduğu görülmektedir. Paşa'nın yazdıklarına bakılırsa sadece yeğenini gözlemleyerek değil dönemindeki mevcut neşriyatı da takip ederek bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

4. Frenk Hoca ve İslamî Değerler

Talebelerin akaidinde bozulmalar olduğunu, bu duruma sebep olanların vaktiyle istihdam edilmiş Frenk hocalar olduğunu yazan İzzet Paşa, Frenklerin delaletiyle bir örnek giydirilen talebelerin Bâbîâlî memurlarına benzediğini düşünmektedir. Burnu sivri, üstten bağlamalı potinin ayaktan çıkması zor olduğu için abdest almayı güçleştirdiğini böylece talebenin namazlarını geçirdiğini, bî-namazlığı adet edindiğini yazan İzzet Paşa, Frenk hocayı taklit eden talebenin evinde bile ayakkabısını çıkarmadığını sözlerine ekler. Müdür ve hocaların da talebelerin bu hallerine kayıtsız kaldığını belirtir. Bu sebeple "Niçin bir Müselmân Frenk olmalı, Niçin koca millet Frenk olmalı / Kâbule bunu âr u neng olmalı" satırlarını kaleme almıştır.

İzzet Paşa'nın şimdiye kadar olan eleştirilerinde haklı olup olmadığını anlayabilmek için Maârif Nezareti'nin eğitim politikalarına yakından bakmak gerekir. 1857 yılında Maârif-i Umûmiye Nezareti yeni ortaya çıkan ve sayıları giderek artan devlet okullarının birbiriyle daha uyumlu

⁸³ Osman Ergin, *a.g.e.*, 966.

⁸⁴ Ebüzziyâ Mehmed Tevfik, "Lisân-ı Arabî Talimine Dair Kemal'in Bir Mektubu", *Mecmûa-i Ebüzziyâ*. sy. 97, 26 Cemaziyevvel 1329 [25 Mayıs 1911].

çalışmasını sağlamak üzere kuruldu.⁸⁵ 1869 yılında ilan edilen Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi ise Osmanlı eğitim tarihinde bir dönüm noktası oldu; çünkü dinî ağırlıklı bir eğitimden dünyevi ağırlıklı bir eğitime geçmeyi sağlayacak hukuki zemini oluşturdu.⁸⁶ Dilbaz, nizâm-nâmede dinî-dünyevî ilimlerin ayrımının yapıldığını ve metnin daha seküler bir dil ile yazıldığına dikkat çekmektedir.⁸⁷ Eğitim dili Türkçe olan ibtidâî, rüşdiye, idâdî, sultanî gibi yeni okullar ihdas edilmiş, dünyevi/pratik bilgiler içeren dersler (malumat-ı nafia) zikredilen okulların müfredatında yer almıştır.⁸⁸ Geleneksel eğitim anlayışı/sistemi yavaş yavaş kabuk değiştirirken yeni olanın (usûl-i cedid)⁸⁹ şekillenmesinde Batı'nın ilim ve teknik anlayışı bir hayli etkili olmuştur. Mütercim İzzet Paşa'nın eleştirdiği eğitim politikalarının mimarı ise II. Abdülhamid idi. Paşa'nın iddia ettiğinin aksine din ve ahlak derslerinin muhtevasına özel bir ehemmiyet veren Padişah, sıklıkla Maârif yetkililerinden talebelerin/mekteplerin durumuna dair rapor istemiş ve şartlar elverdiğince müfredatta gereken düzenlemelerin yapılmasını sağlamıştır.⁹⁰

Dilbaz, II. Abdülhamid'in idealindeki Osmanlı gençliğini "dindar, modern, itaatkar" olarak tanımlanmaktadır.⁹¹ II. Abdülhamid dönemi boyunca (1876-1909) talebelerin dinî, siyasî eğilimlerini istenilen biçimde şekillendirecek, zamanın anlayışına uygun, yeni din ve ahlak kitapları yazılmış, fen bilimleriyle alakalı olan derslerin kitapları tercüme ve uyarlama tarikiyle Batı'dan aktarılmış, yazılan kitaplar bir komisyon tarafından denetlenmiştir. Tüm bu gayretlere rağmen -Mütercim İzzet'in de yazdığı gibi- talebelerin itikadlarında zayıflık olduğuna veyahut namazlarını aksattıklarına dair şikayetler devrin belge ve layihalarında yer almıştır. Dilbaz'a göre sorunun sebebi müfredattaki derslerin birbiriyle irtibatsız olmasıdır:

⁸⁵ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma Otokrasi ve Disiplin*, İstanbul 2019, 27.

⁸⁶ Selçuk Akşin Somel, *a.g.e.*, 27.

⁸⁷ Mahmut Dilbaz, *Dindar Modern İtaatkâr: Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarında İslâm Meselesi*, İstanbul 2021, 32-33.

⁸⁸ Mahmut Dilbaz, *a.g.e.*, 133.

⁸⁹ Bu terime dair bkz. Selçuk Akşin Somel, *a.g.e.*, 215-220.

⁹⁰ Zeki Salih Zengin, *a.g.e.*, 51-97.

⁹¹ Aynı zamanda araştırmacının dönemin eğitim politikalarında İslam meselesini incelediği kitabının adıdır.

Din başta olmak üzere metafizik alanları dışlayarak/yok sayarak yeni bir bilim ve dünya görüşü ortaya koyan Batı Avrupa sisteminde bu dersler arasındaki ayrışma beklenebilir ve kendi içinde mantıklı bir durumken özellikle II. Abdülhamid'in Batı kaynaklı bu sisteme dini dersleri/değerleri ilave etme gayretlerinde birçok problem ortaya çıkmıştır.⁹²

Somel ise ders kitaplarındaki bu uyumsuzluğun sonuçlarına dair şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

Bir taraftan bir siyasal denetim aracı olarak geleneksel dini değerlerin teşviki ve öte taraftan modernizasyona ve maddi ilerlemeye yapılan vurgu arasındaki bu uyumsuzluk göz önüne alındığında, Abdülhamid rejiminin otuz yılı aşan bir süreçte söz konusu farklı değerlerin bir sentezini yaratmayı başaramadığı ve bu başarısızlığın da Abdülhamid devri ders kitaplarında birer ideolojik tutarsızlık şeklinde yansıdığı söylenebilir.⁹³

Dönem üzerine çalışan araştırmacıların tespitleri göstermektedir ki talebelerdeki ilmî ve dinî kifayetsizliğin sebebi sadece Frenk hocaların olumsuz tesirinden kaynaklanmamaktadır. 19. asrın ikinci yarısından sonra ortaya çıkan yeni tip mekteplerde geleneksel, ahlakî ve İslamî değerler Batı'nın modernist, pozitivist bilim anlayışıyla mezcedilmeye çalışılmıştır. II. Abdülhamid ve Maârif Nezareti'nde görev yapan bürokratlar müfredattaki derslere ve içeriklerine, talebelerin ahlakına, muallimlerin alanında yetkin kimseler olmasına ihtimam göstermiş olsalar da hem ruhî hem de zihnî dünyada ortaya çıkan ikilemin önüne geçememişlerdir. Osmanlı geleneksel eğitim sistemini yavaş yavaş terkedip kitlesel eğitime geçerken geride kalan sadece eski kurumlar değildir. Kadim ilim anlayışı yerini bilime bırakmış; böylece devletin ve milletin zihniyeti de dönüşüme uğramıştır. Bu gibi sancılı dönemlerde bireylerde görülen zihni-fikri değişim ve dönüşümler tabii karşılanmalıdır.

5. Yusuf-Züleyha Kıssası Roman Silkinden Sayılmaz

Mütercim İzzet Paşa, Yusuf ve Züleyha kıssasının roman sayılabileceğini yazan Ahmed Midhat'ı istihza ile karşılamıştır. Kıssanın roman olduğunu düşünenleri pek de kâle almadığını cümlelerinin sonuna

⁹² Mahmut Dilbaz, *a.g.e.*, 115.

⁹³ Selçuk Akşin Somel, *a.g.e.*, 214-215.

peş peşe koyduğu ünlem işaretleriyle ve ince dokundurularla ifade etmiştir. Yine de sonrasında açıklama yapma ihtiyacı duymuştur.

Müsteşrikler sadece Arap ve Fars edebiyatı üzerine araştırma yapmakla kalmayıp *Kur'an-ı Kerim*'in ahkâmını da tetebbu etmektedirler. İncelemeleri sırasında "küfür, şirk, kafir, müşrik, Yehud, Nasara" gibi kelimeleri hatta "*Dinlerine uymadıkça Yahudiler de Hristiyanlar da asla senden razı olmayacaklardır.*"⁹⁴ ayetini görseler de bir Müslüman gibi tefekkür etmez ve düşünmezler. İzzet Paşa sonrasında Ahmed Midhat'a yazılmasına vesile olduğu tefsiri hatırlatarak "kıssaların en güzeli" olan Yusuf sûresini anlatmaya hacet olmadığını ekler. Bahsedilen tefsir aslında Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi'nin *Safoetü'l-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'an* adlı yarım kalmış eseridir. Ahmed Midhat Efendi'ye verdiği tefsir derslerinin yazıya geçirilmesiyle ortaya çıkan eser Enam sûresine kadar ilerleyebilmiş ve Bakara sûresinin 73. ayetine kadar olan kısmı basılabilmektedir.⁹⁵

İzzet Paşa, muhkem ayetlerin bir afakî bir de enfüsî anlam taşıdığını yazar. Afakta Hazret-i Yusuf'un şahsına bir emir ve nehy varken enfüste hitabı işiten her mümine bu emir ve nehy geçerli olur. Ayrıca *Kur'an*'ın batınî manalarını düşünüldüğünde Yusuf Peygamber'in düştüğü kuyu bedene, Züleyha nefse, Yakub Peygamber ruha telmih olunur. Dolayısıyla Yusuf Peygamber'in kıssası roman silkinden çıkar. Bunun gibi afakî olan hikâyeler emr ü nehy matuf olduklarından roman türüne dahil olmazlar.

"Roman" başlığı koyduğu bu bölümde Mütercim İzzet, Muallim Naci'nin Arapça, Farsça ve Fransızca eserlerden yaptığı tercümelerden oluşan *Mütercem* adlı kitabını takdirle anar. Ama yine de tercümelerin, roman ve emsali eserlerin -ne Ahmed Midhat ne de Muallim Naci'nin değil- ancak Maârif Nezâreti'nin eliyle yazılması gerektiğini ısrarla belirtir.

6. Maârif Nezâreti Nedir ve Ne İçin Vardır?

Aynı zamanda hiciv şairi olan⁹⁶ Mütercim İzzet Paşa, mektubunun son bölümünde Maârif Nezâreti'ni oldukça alaylı bir dille tekrar eleştiri yağmuruna tutmuştur. Muntazam ve mükemmel kargir bina inşa etmekle;

⁹⁴ el-Bakara 2/120.

⁹⁵ Hidayet Aydar, "Türk Müfessirlere Ait Tamamlanmamış Tefsirler", *Journal of Islamic Research*, 32/2 (2021), 468.

⁹⁶ Müjgan Çakır, "Mehmed İzzet Paşa'nın 'Âsâr-ı Perâkende'si", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 2 (2009), 167.

Avrupaî tarzda giyinmekle maârif olmaz. Yazılan kitaplar, tanzim edilen programlar sanayinin gelişmesini sağlamamaktadır. Dolayısıyla ticaret zayıftır.

Maârif çalışanları hazinenin kaynaklarını bolca kullanmaktadır. Sürekli bina yaparak, lazım olan alet ve edevatı Avrupa'dan ithal ederek, kitaplar satın alarak eksiklerini gideren Maârif Nezareti, kendine lazım olan bilgiyi, teknolojiyi üretmekten acizdir. Dolayısıyla "Maârif" ismini bile haketmemektedir.

Ahmed Midhat'a onunla aynı fikirde olmadığı noktaları izah eden Mütercim İzzet Paşa, düşüncelerinden doğan sorumluluğun kendisine ait olduğunu belirterek mektubunu bitirir.

C . M e k t u p l a r ı n G ü n ü m ü z A l f a b e s i n e A k t a r ı l m ı ş T a m M e t n i

Taraf-ı âcizîden vukû bulan ihbâr üzerine el-yevm Sıhhiyye Dâire-i Âliyyesi riyâsetinde bulunan utûfetlü Ahmed Midhat Efendi hazretleri eser-i kemterânemi ba'de'l-mütâlaa şöyle cevâb yazdı.

Fî 19 Ağustos 323

[1 Eylül 1907]

İzzet

Hazret-i üstâd

Elime verdiğiniz *Gonce-i Bostân*'ı evirdim kokladım, çevirdim kokladım. Bûy-ı dilâvîzine hayran olmamak kâbil mi? Bu ne büyük himmet! *Bostân*-ı Sa'dî'yi bir kerre -fakat im'ân ile- okumuş olmak büyücek bir muvaffakiyet add olunduğu halde onu tercümeyle hem de nazmen tercümeyle muvaffak olmak muvaffakiyet-i zaman u cihânı gerçekten dûçar-ı hayret eder! Nazm denilen şey zaten dar hudutlu bir meydân-ı sühan olduğu halde bir de bir eser-i manzûmu nazmen hem de aynen tercümeyle göze aldirmek her gözü yıldırarak bir himmet-i cesurânedir. Bundaki himmetinizi ez dil ü cân tebrik dahi bizim gibi telâmizin en büyük şükr-güzârı bir vazîfe-i kadirşinâsıdır.

Kaldı ki mukaddime hakkında min-gayri haddin bir iki hayırhâhâne söz arz etmek isterim: Şâyân-ı sitâyîş olan bir şeyi enzâr-ı takdire tavsiye için diğer birçok şeyleri zemm etmeğe ihtiyaç var mıdır? Maksud eğer memdûhunuza dost kazanmak ise o zemm ü kadh ile bir çok düşman kazanmak sa'yda bir tenâkus hâsıl eder sanırım!

Roman, tiyatro, komik, gayr-i komik ale'l-umum zemm olunmak lâzım gelirse binlerce yüz binlerce erbâbı ile milyonlarca rağbetkârânı techîl, tahmîk çıkmaz mı?

Kendim dahi romancı, tiyatrocı olduğum için gayretkarlık ediyorum zannına mutlaka düşmezsiniz. Fazl u irfan-ı üstâdâneniz sizi bundan men eder; fakat "*Romandır deme sanki güftârına*" emrinize itaat etmeyenler "Evet! Bu da bir romandır. Kıssa-i Yusuf-Züleyha da bir romandır. Edebiyat değil mi hepsi de mahsûl-i hayal hepsi romandır." diyecek olurlar ise bu itaatsizlikleri serkeşâne bir hadsizlik, haksızlık add olunamaz. Gâyeten romanların iyisi fenâsı meselesi der-miyân olunur ki iyi şarkda da garbda da iyi; fenâ ise her iki tarafta fenâdır.

Hele "*Niçin bir Müselmân Frenk olmalı/ Kâbule bunu âr u neng olmalı*" mes'ulüne kimler muhâtab olduğunu bir türlü anlayamadım. "*Müselmân isen Türkçeye kıl heves*" emrinde bir tahsis var ki elsine-i garbiyeyi değil, Arabî ve Farişîyi de men ediyor. "*Girip mülk-i Farsîde eyle karar*" cevâzı da geç kalmakla beraber orada karar edersek başka tarafa intikalden memnû oluyoruz. "*Müselmâna kâfir olur mu muayyin*" suali ise edebiyattan olmayıp siyâsî olduğu cihetle yerinde görülüyor. Bahsimiz ilm ü irfan ve akl u hikmet bahsi olduğu cihetle şakirdânınızı ⁹⁷ *اطلبوا العلم ولو بالصين* ve ⁹⁸ *الحكمة ضالة صائفة* irşadlarından men' etmiş oluyorsunuz!

Bilmem hâtır-ı fazl-penâhîlerinde kalmış mıdır. Bir vakit maârif-i şarkıyye gayretkârânı maârif-i garbiyye hizmetkarlarını "mütefernic" diye istihzaya kalkıştılar fakat ⁹⁹ *الله يستهزئ بهم* sırrının cezasına dûçâr oldular. Ortada düşman yok iken a'dâ-ı mefrûzaya karşı ateş püskürmek bilâ-şübhe

⁹⁷ "İlim Çin'de de olsa alınır." İsmâil Muhammed b. el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlül-İlbâs* (thk. Abdulhamîd b. Ahmed b. Yûsuf b. Hindâvî), Beyrut 2000, I, 156.

⁹⁸ "Hikmet müminin yitiğidir; onu nerede bulursa alır." Benzer ifadelerle şurada geçmektedir: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Cem 'u'l-Cevâmi'* (thk. Muhtar İbrahim el-Hâic vd.), Kahire 2005, III, 651.

⁹⁹ "*Gerçekte, Allah onlarla istihza (alay) eder.*" el-Bakara 2/15.

ortaya a' dâ-ı sahîha çıkarır. Halbuki şark gülistânlarının, sünbülîstânlarının, bostanlarının kadrini yine biz şarkiyûna takdir ettirmek için zât-ı âlî-i üstâdîleri gibi hakâyık-şinâs-ı sühan-perver bir fâzıla söz mü kalmamıştır! Bunların garbiyun kadirşinâsânı nezdinde dahi nasıl mazhar-ı takdir olduğunu der-miyân ederseniz bunların aġlebini tercüme etmişlerdir. Hele *Gülistân* defeatle tercüme olunmuştur. ¹⁰⁰ الفضل ما شهدت به الأعداء. Hâlâ müsteşrikler o kadar gayret ediyorlar ki biz şarkîleri mahcûb edecek derecelere varıyorlar amma Êmile Zola gibi o parlak kalemini rezâil-i beşeriye tasviri ile telvis etmiş birkaç kimseye bakıp da bütün edebiyât-ı garbiye erbabından kâriyerimizi ikrah etmeye çalışacak olur isek evvela sözümüzü dinletemeyeceğimiz gibi bi'l-âhire bu yolda yazdığımız şeyler bizim en büyük dostlarımız olan müsteşriklerin nazargâh-ı itlâma vasıl olur ise onları dūçâr-ı hayret etmiş oluruz. Bâ-husus onlar şarkta maârifin iyisini her yerden ve bu meyanda Avrupa'dan dahi almaya gayretli yüzlerce âdem bulunduğunu bilirler, birçoğu ile muhabere dahi ediyorlar. O halde nazar-ı hayretlerine hedef olmakta o erbab-ı ekser de yalnız kalır. Yazık değil mi?

Bu kadar işlerim arasında şu sahifeleri doldurmak külfeti şâkird-i vefâkârınıza ihtiyar ettiren şey fazilet-i sahîha-i ciddiye-i üstâdânelerini bilişim ve *Gonce-i Bostan'*da gerçekten vüs'-i beşeriyenin pek güç kifâyet edebileceği bir himmet mahsûlü olduğunu görüşümdür. Bu kadar büyük bir himmeti pek de haklı olmayan birkaç mısra-ı takriz ile birçok müteessirlerin gayret-i intikamcûyânelerine dūçâr etmemek gayretindeyim. Kâtibe-i ahvalde emr ü ferman hazret-i üstâd-ı ekremlerindedir.

Şakirdiniz

Ahmed Midhat

Fî 2 Teşrînisânî 322

[15 Kasım 1906]

Taraf-ı âcizânemden 'arz kılınan cevâbnâme sûreti

Huzûr-ı sâmi-i âtîfet-penâhîlerine

Ma'rûz-ı bendeleridir.

'Âcizâne tercüme ve bir mukaddime-i muhtasara ilave etmiş olduğum *Gonce-i Bostan* için derûnuna bir kenz-i bî-bahâ belki hizâne-i şâyegân

¹⁰⁰ "Fazilet odur ki düşman bile tasdik eder."

tâbirine mâsadak olur melfûf ile îade ve irsal buyrulan emirnâme-i sâmî-i hükemâ-pesendânelerini açtım. Maattazîm ve't-tebcil defaat ile okudum. Evet o nikât-ı dil-pezîrin dilde istikrarı zımnında defaat ile kırâat elzem idi.

Hücnetleri hasebi ile muhaddid olunması ferman buyrulan tâbirat-ı sahîfe ve galîzelerini mukaddimededen tay ile beraber o sahifeciğe güncâyış-pezîr olacak sûrette îzâhat dahi ilave ile tekrar takdimine cüret ettim.

Ey üstâd-ı büzürgvâr, ey fazilet-medâr ve hikmet-şîâr!

Ebnâ-i vatanı tahammülünden âciz bırakan "lisân" hakkındaki bâr-ı girânın tahfifi Osmanlılarca çok çok düşünülerek bundan evvellerce nice nice mesâî ibrazından geri durulmadığı halde şu emrin bu fikr-i mehamın sitiz-i fi'le îsâli görülüyor ki tahfif olunmak değil teksir yani o bâr-ı girân dediğimiz madde-i mevhumu tevfir olunuyor!

Şu müddeâ-yı nâcizâneme bir misal:

Birâderzâde bendenizi küçük yaşında yanıma aldım; okutup yazdırmaya ikdâm ettim; mekâtib-i ibtidâiyede okudu sonra Mercan İdâdîsi'ne verdik. Bunun sınıfı ikiye taksim olunmuş da bir kısmı mecburi olarak Rumca diğer kısmı da Ermenice okur imiş. Bu çocuk emr-i dâfi üzerine Ermeniceyi hem okudu hem yazdı hem de imtihanda sitâyîş kazandı. Pek âlâ kazanmalı ya!!!

Esas maksada gelince Maârif bir program tertip ediyor. Bunda Fransız, Alman, Rus, İngiliz, Rum, Arab, Acem, Ermeni dillerinin tâlim ve taallümünü emrediyor. Evet. Maârif'tir edebilir ya! Evet. Ebnâ-i vatan da bu emre gerden-dâde-i itâat oluyor! Elbet olacak ya! Çünkü Maârif'e hizmet ediyor.

Arz ettiğim birâderzâde bendelerini ma'rız- imtihanda isticvab ettim. Bir Fransız ile konuşamaz; Fransız'ın yazısını belki okur, anlayamaz. Bir Arab ile ifâde-i meram için mükâleme edemez; Arab'ın yazdığını ne okuyabilir ne de anlayabilir. Acem ile hem-âhenk güftâr olamaz; mesâil-i diniyeden, gavâmız-ı edebiyeden sorulan meseleye kuvvet-i kalb cevâb-ı kâfi veremez. Mûsikî okuyor, jimnaz yapıyor, her telden çalışıyor fakat hemân hepsinden de bî-behre denecek bir haddede bu dalâlde sinni de yirmi geldi, yarın asker olacak!!

Çocuğu muâheze etmedim ve vicdanımda muâhezeye de hak bulmadım çünkü bir talebenin viâ-i kalbi "lisân-guy" mâsadakına mazhar

oluncaya kadar işbâ edebilirse kıraatten maksad-ı aksa olan mesâil ü gavâmuz ve hikemiyat-ı diniyeyi, kütüb-i îtikadiye, terbiye-i zâtiye, tehzib-i nefis münderecatını hangi kaba sığdıracak? Bu nokta tamîk buyrulur ise akan sular durur.

Tahte'l-lafz-ı mânâ-yı münîfini anlamak şöyle dursun *Kur'an-ı Kerîm*'i harekesi olmaz ise doğru okuyamaz. Bu halde düstur-ı din-i mübîn-i İslâmî olan bir mecellenin tâliminde gaflet eden, elsine-i ecnebiye tâliminde mekseb olan bulunan Maârif-i Heyet'e karşı kat'iyen mâfüv tutulup mahcebîn gibi bu heyete sitâyîşhân mı olalım. Yoksa

Maârif midir bu? Maârif' se ger

Bize yazmalı idi millî eser

Niçin koca millet Frenk olmalı

Kâbule bunu âr u neng olmalı

ile terâne-perdâz mı olalım.

Bugün millet-i necîbe-i Osmaniye'nin "hisse-i maârif" namıyla Heyet-i Umumiye-i Maârif'e bahş edegeldiği îâne-i nakdiye sâyesinde evvela Arabî, sâniyen Farisî sonra Türk lisânlarıyla yazılmış olan kütüb-i müdevvene-i İslâmiye muhteviyatı edebî, sînâî, siyasî kısımlarından intihab edilip de müeddâları lisânımıza tercüme ve bir "heyet-i ilmiye" vasıtasıyla tedvin edilmek için bu üç lisânın gavâmuzına âşinâ muktedir mütercimler meydana getirilmek ve onların her türlü mesârifini temin etmek gayr-i mümkün bir keyfiyet-i hafiyeye değildir.

İşbu kütüb-i müntahabenin mevki-i istifâdeye vaz'ından sonra Avrupa'dan kitab istikrâzına lüzum mess ettiği takdirde o dillerin bervech-i mâruz gavâmuz ve telife vâkıf yine mütercimler istihdamı ile meydân-ı intişâra vaz' olacak kütüb her halde Osmanlı dilince olmalı ve evlâd-ı vatan o kitabları kendi dili ile okumalıdır.

Osmanlı dili deyip de bunu bir müdevven lisân hükmünde tanımakta gaflet ediyoruz ve işte bu lisânsızlık yüzünden gayr-i muttarid imla cihetinden bu dilden nefret-i amme hasıl olmuş gibi okunması kolay olan Avrupa lisânına meyl artıyor. Evet Osmanlılar Arab'ın ibâresinin îrabından gocunuyorlar, değil mi! Halbuki kavâidine müşabih olan Rum lisânı da bidâyeten okumak hele yazmak hususunda Arab lisânından kolay olduğuna hükmetmek çetindir. Böyle iken Rumlar o müşkülâtı iktihama

muvaffak oldukları halde biz kendi dîn-i kavîmimizin düsturu eb u ceddi olan Arabî lisânı kavâidini, ibâresindeki güçlüğü ne için ileriye sürelim? Bidâyeten her şey güçtür fakat nerdübânın birinci kademesine basılmadan ikinciye nevbet gelmez.

Hele bir düstur-ı umûmî var ki ammenin malumu olan bu düstur bizde "Maârif" sızlık sâyesinde el-yevm gûşe-i humûl ü nisyan içine atılmıştır. O da şu ki:

Lisânsız bir millet milliyetini muhafaza edemez. Bu düsturdan "Bir din, dil ile kâimdir." düsturu doğar. Şimdi muhâkeme edelim; Arab kendi lisânı sayesinde kavmiyetini, milliyetini, dinini muhafaza eder. Bir kavm-i necîb add edilir ve öyledir. Acem, Türk de böyle. Rum, Latin, Fransız, İngiliz, Rus ve hâkezâ başlıca lisâna mâlik bulunan akvam hem edîb hem necîb, hâfız-ı millettirler.

Bir de Osmanlı kavminin teşekkül ettiği efrâd-ı milleti zikr edelim: Türk, Kürd, Laz, Arnavud, Arab, Acem, Rum, Ermeni ve hâkezâ.

İnsaf buyrulsun Osmanlı nâmu altında yaşayan akvam da ayrı ayrı, her birileri birer lisâna mâliktirler. Yalnız Arab, Acem, Türk dilinden yazılıp da meydana konacak lisân-ı mevhumu "Osmanlı dili" diyoruz. Ki Kürd, Arnavud, Laz, Rum, Ermeni milletleri de -teba oldukları itibarıyla- bu lisân-ı mevhumun hâdimi olacaklar yani içlerinde gayrimüslim olan Rum, Ermeni de kendi lisânlarından başka hassaten bu lisânın taliminde mükellef olacaklardır.

Bu bir acıklı maddedir ki şöyle bir sual îrad edilse:

Dünyada kitaba mâlik olmayan millet kim?

Vay! Şimdi buna ne cevap verebiliriz. Çünkü bu sual hassaten Osmanlılara tevcih ediyor!

Biz bu suali anlamamış gibi "Kitabsız millet olur mu? Her milletin elbette bir kitabı var!".

— Evet doğru söylüyorsunuz. Osmanlıların kitabı, düstur-ı dîn-i kavîmi hangisi?

Hangisi mi? Aaa. Dünyanın mâlûmu olan *Furkân-ı Kerîm!*

— Evet mâlûm! Efrâd-ı ümmet işbu *Furkân-ı Mübîn'*den ne vechle hissemend-i diyânet ü maârif ü irfan olmaktadır?

Bu noktada sâile bir cevâb-ı müskit yok!

Artık Arab'ın âsâr-ı münteşire-i edebiyesinden, hikemiyâtından, Acem'in eser-i bergüzîdelerinden sorulacak sözlere vereceğimiz cevab da o kâbilden mâdud kalır.

Dünyayı tanıdığımız zaman bizde Maârif Heyeti yok değil idi; el-yevm de vardır. Güya bunun adına "heyet-i ilmiye" deniyor. Evet bu heyet "bu heyet-i ilmiye" bizlere ne telkin etti? Hangi cihet-i ilmiyenin terakkisine hizmet etti? Çâker-i ahkarları diyebilirim ki -tâbir-i câizse- yortu artırdı! Çünkü bugün evlâd-ı vatan yedi sekiz muhtelif lisânın tahsili için icbâr ediliyor.

Osmanlı lisânının bir lisân hâline ircâi hususunda serâmedan-ı Maârif'in mesâi-i vâkıalarını zikr ile onların aczlerini bugün meydana sürmek de doğru değildir.

Mâdam ki bir kavim lisânı sâyesinde kavmiyetini muhafaza eder; bu lisânsızlıktan dolayı senelerce çekilen mezâhimi bertaraf etmek üzere teşmîr-i sâk-ı ihtimam lâzıme-i umurdandır. Çünkü ziyanın hangi noktasından dönülse kârdır.

Bir İngiliz müsteşrikin *Lugat-ı Osmaniye* nâmıyla meydana koyduğu kitabdan efrâd-ı milletin hangisi hall-i eşkâl edebildi? Koca Maârif Heyeti bundan daha iyi bir eser yazıp neşredebildi mi? O heyet yani Maârif Heyeti yine bir Avrupalının himmetine ilticada bugün müftehir bulunuyor.

Bu nokta-i nazardan "Müselmâna Efrenç olur mu muayyin / Bu mudur şürût u mevâsık-ı dîn" neşîdesi biraz tahdiş-i ezhana sebep olursa da böyle bir heyet-i ilmiye(?) karşı ne diyebilir idim?

Cevdet Paşa merhumun tırnak üstüne vefk yazmak nevinden olan *Kavâid-i Osmaniye* adlı kitabı hangi şübban-ı ümmetin tashih-i kitâbetine yardım etti? Âyâ o risaleyi okuyan hâce kendi ne anladı da talebeye ne takrir etti?

Bu *Kavâid-i Osmaniye* de müşârünileyhin değil. Erkân-ı Harbiye mirlivâlığından mütekâid saadetlü Mustafa Paşa hazretlerinin pederleri mektebimizin tarih hâcesi Bursalı Abdurrahman Efendi merhumun âsârından derme çatma alınan parçalardan müteşekkildir ki aslı el-yevm paşa-yı müşârünileyhtedir.

Garîb bu ki *Kavâid-i Osmaniye* adlı risale mevki-i intişara vaz' olunmazdan evvel bizler de rüşdiye mektebinde usûl-i Farisiye, kavâid-i 'Arabiye okumuş idik. İdâdiye, Harbiye sınıflarında bunları tekerrür etmediği halde usûl-i atika ile tedris kılınan tahsil o zaman talebelerini zamanımızda îsâl etti. Zamanımızda ise her nev kütüb-i matbûa, mekâtib-i muntazama ve her türlü vesâit-i ilmiye mevcut iken görülüyor ki bu zamanın tahsili daha geridedir. Acaba sebebi ne?

Sebebi mi, sebebi bundan kırk elli sene evvel talebe Arabî ve Farisî lisânı tahsiline sarf-ı dikkat eder idi. Şimdi ise ezhânı üçüncü, dördüncü ve hâkezâ o lisân ile mâlî bulunuyor.

Hem evvelki talebelere akâidi dürüst bir evlâd-ı vatan nazarı ile bakılabiliyor idi. Şimdikilerde bu itikad da şüphelidir.

Fakat bu akâid hususunda talebenin günahı yok. Vaktiyle ecnebî dili tahsil etmiş bir Müselmân hâce istihdam edilmek yerine bir Frenk istihdam edilmiş. Frenk kendi âyînini Osmanlılara terk edip gitmiş. O gidenin yerine İslam hâce gelmiş amma bu İslam hâce Frenk'in terbiyesinden neşet eden hâcedir. Artık bu hâcenin okuttuğu talebe nasıl olacağını kıyas buyurmak lazımdır.

Mukaddimede "Daha vermiyor mu bize intibâh / Frengistan'a muntehî eğri râh" diyebildim. Frenk bizim talebemize ne yaptı? Yaptığı, bıraktığı iyilik yok! Mesela mekteb talebesinin hepsini bir siyak ile giyindirdi. Öyle ki bugün bir talebe kıyafetçe Bâbîâlî'de en büyük bir memurdan fark olunmaz. Sûret böyle iken mânâya mürâcaat olursa talebe sıfır derecesindedir fakat yarım yamalak bir ecnebî lisânı bilir. Talebe mektebden çıkar; Bâbîâlî'de münhal yok diye kabul edilmez. Ecnebî memuriyetlerinde ise Türk yani "Osmanlı" istihdam edilmez. O bîçâre lisân bilen talebe ya tütün ya gümrük kolcusu olur. Bu talebe lisân-ı ecnebî tahsil etmeyip de kendi dinî vezâifini okuyup öğrense tütün, gümrük kolcusu olamaz mı idi?

Fazla olarak mektebde takındığı o şık kıyafeti terk etmeyi de namusuna yediremez de boynuna bâr olur. İşte bundan zıkr-i âtî mazarrat tevellüd ediyor.

Birinci kere talebeler ale'l-umum burnu sivri, üstten bağlamalı, siyahın gayrı renkli potin giymek ile mükellef oluyorlar ki sabahtan bunun içine abdestsiz bir ayak giriyor. (Çünkü Frenk böyle yaptı.) Talebe mektebde ögle,

ikinci namazları vaktini geçirir. Ne müdir namaza davet eder bunları ne hâce çünkü ayaktan potin çıkmaz ki abdest alına. Hâcenin abdesti var mı ki talebeye teklif ede? Talebe efendi hânesine avdette kundurayı çıkarmaz. Çünkü hâce öyle yapıyor. Buna ebeveynin tahâretteki îtinâsı ne müfid olur?

Şu vukûat gösteriyor ki talebe bî-namazlığı îtiyad edinmiş. Artık bunun ötesi mâlûm ki İslâmlığa veda ediyor. Bu hal bir batın geçerse etfâl-i müslimenin başına “şapka” komasına kim kıyam edebilir? Çünkü o kapı bugünden yapılmaya tahkime başlanmıştı.

Niçin bir Müselmân Frenk olmalı

Niçin koca millet Frenk olmalı / Kâbule bunu âr u neng olmalı

beyti ahvâl-i mebsûta-i meşruhaya kim sebebiyet vermiş ise muhâtab odur. Yani Maârif.

Nükte

El-yevm cevâmi ve mesâcidde ibadete îtina eden zâtlar hükm-i Furkânî'ye âşinâ olan nev-hâce efendiler ile âhâd-i nas dediğimiz işçi esnafı olduğu görülüyor. Böyle değil mi?

Aceba henüz mânâyâ vakıf olmayan hâceler ile memûrîn-i mülkiye ve askeriyenin büyüklerinden küçüklerine varınca olan Müselmânlar o salât-ı mefrûzayı ne yerde edâ ediyorlar?

İslâmiyet böyle iken kadîmen kilisaların müdavimi olan Hristiyan içinde ibadet hususunda ayrı âyin var mı?

Buna ne için sebep arayalım! Hristiyanlıkta dinî bir kitab var hepsi de okur muktezasını anlar ve îcabınca kendini borçlu bilir.

Bizde yani İslâmlıkta dinî kitab ki *Furkân-ı Mecîd'* dir; biz Osmanlılar ne okuyabiliriz ne de anlayabiliriz. Bunu anlatmak destâr-bendân vazifesi olduğu halde âyet-i mübînin mânâ-yı zâhiresini söylemekte güya dudaklarına kilidurulmuş gibi dem-beste.

Kaza bu ya sen okuyup da mânâsını beyâna kıyam etsen “tefsirsiz söylüyorsun” diye küfre hüküm verir. Bunun hallâli “Heyet-i İlmiye-i İslâmiye” yani Maârif olacak iken o da lisân-ı cenebîye ve garâmı yazmak ile kendini mükellef ve belki muvazzaf biliyor.

İşte ucu ortası belli olmayan bir tarike sülûk ettiren heyet bu!!!

Roman

Aman!!! Âh. İşte bu. Bu tâbir yok mu? Çok çok zihnimi yorar idi. Çünkü "Frenk"çe! Bir müsteşrik çıkar da!!!! Kıssa-i Yusuf-Züleyha da bir romandır der ise!!!! İtiraz-ı hikmet-i pesendâne-i fâzılâneleri müeddâsını düşündüm.

Müsteşrikîn-i kirâm sade edebiyât-ı Arabiye ve Farisiyeyi tetebbu ile imrar-ı zaman etmiyorlar. Onların birinci dersleri *Furkân-ı Mecîd* ahkâmını zübde etmektir ve ediyorlar da. Bu tabîdir ki esnâ-yı tedkikte "küfür, şirik, kafir, müşrik, Yehud, Nasara" kelimelerini hatta ¹⁰¹ وَلَنْ تَرْضَىٰ عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا

النَّصَارَىٰ حَتَّىٰ تَتَّبِعَ مَلَأْتَهُمْ nass-ı şerifini de görüyorlar. Buna karşı

Müselmân olan çünkü yek-renk olur

Frenk ile niçin hem-âhenk olur

Roman sanma eslâfın âsârını

İyi oku bir kerre âsârını

Yazarsa müfessir muhaddis kitâb

Êmile gibi mi sana eyler hitâb?

Edîb arar isen Müselmân'da bul

Arab'da dahi Türk ve İran'da bul ilh.

neşîdeleri müfâdına onlar çendan hurdegirlik cihetini iltizam etmezler! Çünkü tetebbuât-ı âsâr-ı İslâmiye'de her an gözlerine çarpan bir mesele-i mahza olduğunu bilirler îtikadındayım.

Gelelim kıssa-i Yusuf aleyhisselam romanına!

Edîb-i nüktedan, terâzû-yı sühan-sencân, ârif ü âgâh, hakîm-i hikmet-penah efendimiz hazretleri *Furkân-ı Mübîn*'in tefsir-i şerîfini yazmak hizmet-i Hüdâ-pesendânesi ile meşgul bulunmakta oldukları halde ahsenü'l-kasas¹⁰² ile mülakkab olan bu mecelleyi arza ne hacet. Bu hod mâlûm-ı sâmiyeleridir ki:

Müteşâbihattan kat'ülnazar muhkemat hakkında bir âfâk bir de enfüs vardır; yani âfâkta Hazret-i Yusuf aleyhisselamın kıssasından enfüste kâbil-

¹⁰¹ "Dinlerine uymadıkça Yahudiler de Hristiyanlar da asla senden razı olmayacaklardır." el-Bakara 2/120.

¹⁰² "Kıssaların en güzeli" anlamına gelen ibâre Yusuf sûresinin 3. âyetinden iktibastır.

i hitâb olan her mümine bir emir ve umumiyet ile netice-i emr ü nehy şeref-sânih olur.

Mesela Yakub, Yusuf, ihvân-ı Yusuf, aziz-i Mısır, haremi. Zikir buyrulan vekâyi ve ahval hikâye buyruluyor. Bu vekâyin kaffesini tasdik ettik, inandık, iman getirdik ki tıpkı tasrih buyrulduğu gibi olmuştur. Enfüse gelince ¹⁰³“إن للقرآن ظهرا ولبطنا ولبطنه بطننا إلى سبعة أبطن” hükmünce nüfus-ı zekiyye derya-yı lübb-i mânâya gark olmak ister ki hitabda behresini anlaya! O da şudur:

Kulum! Nefsini çâh-ı müzlim-i tenden zindan-ı riyâzet-i kazaya vaz' eyle. Kuvve-i hâkimen olan ihvânını ilzam, nefsi-Züleyha-yı azizi kendine râm et ki sâkin-i beytü'l-hazân olan ruh-ı Yakub ile birleşip iklim-i Mısır-ı¹⁰⁴ vücuda hâkim, zümre-i bendegân-ı hâss-ı ilâhiyeme dahil olasın!

Bendece bu emr-i ilâhîde roman kalmadı.

Netîce-i ibret-âmiz, nefse tehzîb-bahş olan her âfâkî hikâyât bir emr ü nehye mâtuf olacaklarından roman silkinden çıkar.

Bu ise üdebâ-yı sâlîfe-i İslâmiye'nin bizlere mukaddemce hibe tariki ile bahş ettikleri âsârda ekseriya bulunur. Ahyânen bunların gayrı da.

Bilmem; zât-ı sâmi-i atûflerinin hangi romanı idi. Hristiyanlıkta adem-i tesettür yüzünden fena fena netîceler verdiği cihetle İslâm'daki emr-i tesettürün ne derecelere müfid olduğunu tenbih ettiğinizden mûcib-i istifâde idi.

Daha yeni Nâci Efendi merhum *Mütercem* nâm eserinde Victor Hugo ile Hazret-i Ali'nin bir vecdini mukâyeseten tercümesini yazdı. Evet bu gibi âsâr-ı makûle her ne yere olsa makbuldür. Fakat:

Esâs vazifeye gelince biz Osmanlılara roman ve emsali zât-ı münebbih-medârın tercüme ve neşri lâzime-i zaruret icabından ise ne zât-ı sâmi-i maârif-şinâsları ne de hazret-i Nâci; ancak Maârif bunu yazacak idi.

Roman bahsindeki fikr-i kemterânemi mücmelen arz edebileydim fakat heyhat!!! Bu o kadar güç ki. Avrupalılar bir tek lisân sahibleri olduklarından mer'-i evlâda kendi lisânlarını öğretmede güçlük çekmezler. Dil ana baba dili olduğundan çocuklarının fakat okuyup yazmaları bahsi

¹⁰³ “Muhakkak Kur'an'ın bir zâhiri bir de bâtnı vardır ve o bâtnın da içinde yedi bâtn vardır.”

¹⁰⁴ “mülk” kelimesinin üstü çizilmiş, yerine “Mısır” yazılmıştır.

kalıyor o da emr-i asîr olduğundan onlar tiyatro, roman ile teşhiz-i zihin ederler fakat bunu bir Osmanlı çocuğuna tatbik hususunda yanılırız. Çünkü o biçâre -bizde henüz lisân-ı ebeveyn yarım Türkçe olduğundan- işte o çocuk bir yarım Türkçe, bir de Arabî, Farisî kavâidinin kendini mektebde tahsile mecburdur.

Sade şu üç vazife-i lisâniye olsa belki bunlar kabına dar gelmez. Bir de akaîd-i diniye ve vazîfe-i nazîfe-i abd-i mükellefiyet var. Hele mukaddimât-ı Furkân-ı Kerîm'de tecvid bununla hemhâl olan ilm-i hâl risalesi gibi ezhân-ı tâlibine defaten güncayış-pezîr olamayan mukaddimatta belki de müntehî oldukda bile lisân hakkında ancak telâfi-i mâfât eden tâlib roman, tiyatro emsali eğlencelere sarf-ı zihin edemez.

Bu mahalle gelinceye kadar arz ettiğim vekâyi

Niçin koca millet Frenk olmalı / Kâbule bunu âr u neng olmalı

neşîdesinin muhâtabı kim olduğu anlaşıldı sanırım.

Maârif ne demek?

Aaa. Maârif ne demek? Olur mu? İşte maârif! Yukarıdan beri yazdığımız hep maârif hep maârif! Anlaşılamadı mı?

Evet anlaşıldı. Muntazam, mükemmel bir bâb, kârgir bina. Mevsime göre kürklü, setre pantolonlu, elleri bastonlu, eldivenli, ucu sivri potinli o binanın milor[d]ları değil mi? Hah, işte ta kendisi.

Bizde "Maârif" zikr olunduğu vakitte mezkûr dâiredeki âmirlerin tertîb ve tensîbi vechiyle mektebler yapılır, kitaplar yazılır, programlar düzülür, okunur, yazılır.

Ay. Daha.

Dahası ne. İşte o kadar!

Bugün kat'iyen böyle ki maârif sanâyi doğurmaz; sanâyi ticaret temin etmez. Bu sebepten sanâyi, ticaret mekteblerine lüzum mes etmemiş. Ay. Ne olsun!

Ne mi olsun?

Ne olacak. Maârif'ten şehâdetnâme alan bir efendi Mâliye'ye, Nâfia'ya, Bâbiâlî'ye filana gider. Kâtip olup "aylık" alır!

Zaten hazîne-i Mâliye, Maârif müntesiblerine münhasır değil mi? Bol bol binalar yaparlar, âlât ü edevât mübâyaa edip doldururlar, kütübhâneler tesis ederler, kitab yığarlar. Hep mübâyaa.

Kendi işinde kullanacağı âlât-ı hendesiyye ve edevât-ı sâire Avrupa'dan para ile celb eden Maârif'e nasıl Maârif diyelim? Bu kelime marifetin cemî olduğu halde en ufaklık marifetleri hangisidir?!!!!

Çâker-i adîmü'l-bidâaları böyle düşünüyorum. Fıkr-i kemterânemde bir günah var ise ¹⁰⁵ وَلَا تَزُرُ وَازَرَةً وَزُرْ أَخْرَىٰ nass-ı celili hükmüne kânî bulunduğumu itiraf ile tasdîden kefi yed ettim.

Hâksâr-ı bî-mikdârları

İzzet

Fî 15 Teşrînisânî 322

[28 Kasım 1906]

S o n u ç

Türk edebiyatının en kıymetli türlerinden biri olan mektup, teknolojinin sunduğu gelişmiş iletişim imkanları sebebiyle bugün neredeyse terkedilmiş bir vaziyettedir . Halbuki Osmanlı ve Cumhuriyet döneminin önde gelen şair ve müellifleri mektuplarında kendilerine ve hayatlarına dair samimi bilgiler paylaşmış; araştırmacılar bu vesileyle birçok meselenin içyüzünü aydınlatabilmişlerdir. Mütercim İzzet Paşa ve Ahmed Midhat Efendi arasında geçen mektuplaşma da bu kabildendir. İkili arasında geçen yazışma dikkatle incelendiğinde Mütercim İzzet Paşa'nın *Bostan*'ı tercüme etme sebebinin geleneksel Osmanlı tercüme/telif anlayışından çok farklı olduğu göze çarpar. Eskilerin adeti olduğu üzere Farsça öğretmek, iyi bir isimle anılmak ya da bir dost ricası üzere yazmamıştır *Gonce-i Bostan* adlı eserini. "İfâde ve sebab-i tercüme" bölümünde üzerinde durduğu ve Ahmed Midhat Efendi ile olan yazışmasında uzun uzun açıkladığı üzere Osmanlıların Batı'nın romanlarına ya da roman tercümelerine muhtaç olmadığını; Arap, Fars ve Türkler arasında da hikmetle söyleyen, nasihat eden edipler olduğunu ispat etmek için *Bostan*'ı tercüme etmiştir.

Ahmed Midhat Efendi büyük bir nezaketle mektubunu yazmış olsa da polemikçi kişiliği satır aralarında kendini hissettirmektedir. Roman türü

¹⁰⁵ "Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez." Enam 6/164.

konusunda daha insafli olunmasını istemekte haklıdır; çünkü o Ahmed Hamdi Tanpınar'ın ifadesiyle "Türk cemiyetine roman okumayı öğreten" adamdır. Batı'dan alınacak ilim, bilim ve fenler hususundaki pragmatist tavrı bu mektupta da ortaya çıkmaktadır.

Mütercim İzzet Paşa ise mektubunda Mercan İdâdîsi'nde okuyan yeğeni üzerinden zamanının kültür ve eğitim politikaları üzerine çeşitli tespit ve tahlillerde bulunmuştur. Dönemin sosyokültürel yapısı, düşünce akımlarının aydınlar üzerindeki etkisi, gazete ve dergiler aracılığı ile süren çeşitli edebî tartışmalar, II. Abdülhamid'in eğitim politikası, Maârif Nezareti'nin müfredatı yakından incelendiğinde Paşa'nın çizdiği tablonun gerçeğe pek yakın olduğu görülmüştür. Devrini iyi takip eden İzzet Paşa, Osmanlı'nın sancılı bir modernleşme döneminden geçtiğini farketmişti. Bu sebeple Maârif Nezareti'nden evvela Osmanlı dilinin tanzim edilmesini ve sonrasında Osmanlı kültüründen beslenen millî eserler hazırlatmasını istiyordu. Tercümelemin bireysel olarak değil tamamen Maârif eliyle ve denetimiyle yapılmasını istemesi Osmanlı üzerindeki Batı kültürü baskısını azaltmak içindir. Bu düşüncelerle kaleme aldığı *Gonce-i Bostan* -bizzat varlığıyla- Batılı bir tür olan romanın hegemonyasına karşı Doğu hikmetini savunmaktadır.

Gonce-i Bostan nüshasının sonuna kaydedilen bu mektuplar vesilesiyle Mütercim İzzet Paşa, Ahmed Midhat'ın anlam veremediği târizkâr beyitleri izah etmiştir. Bir nevi şerh sayılabilecek bu açıklamalar vesilesiyle Mütercim İzzet Paşa'nın edebî eser, Osmanlı dili, roman, tercüme, yabancı dil öğretimi, eğitim sistemi ve müfredata dair düşüncelerini öğrenmek mümkün olmuştur. İzzet Paşa'nın gayet anlaşılır bir biçimde tercüme ettiği *Gonce-i Bostan*, Osmanlı döneminde *Bostan*'ın tamamına yapılan son manzum tercüme olması hasebiyle de dikkatle okunması ve tedkik edilmesi gereken bir eserdir.

KAYNAKÇA

- ABDALLA, Saifeldin Gadalla Elhabib, *Tanzimat Döneminde Kullanılan Gramer Terimleri*, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Abdurrahman Fevzi, *Mikyâsü'l-lisân Kıstâsü'l-beyân*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1300.
- ADAKLI, Emrah, Kütahyalı Abdurrahman Fevzi Efendi(1802-1864)'nin *Mikyâsü'l-lisan Kıstâsü'l-beyan* Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme. *Turkish Studies*, 6/3 (2011), 2017-2024.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât* (haz. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980.
- Ahmed Midhat, *Ahmed Metin ve Şîrzâd*. İstanbul 1309.
- Ahmed Midhat, "Makâle-i İntikâdiye 1: Emile Zola'yı Niçin Okumuyorum", *Tercümân-ı Hakikat*, no. 5366-254, 3 Safer 1314 [14 Temmuz 1896].
- Ahmed Midhat, "Makâle-i İntikâdiye 3: Mesâlik-i Edebiye ve Emile Zola", *Tercümân-ı Hakikat*, no. 5375-263, 13 Safer 1314 [24 Temmuz 1896].
- Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar* (haz. F. Samime İnceoğlu- Z. Süslü Berktaş), İstanbul 2011.
- Ahmed Midhat Efendi-Muallim Naci, *Muhâberât ve Muhâverât-Mektuplaşmalar* (haz. Ömer Hakan Özalp), İstanbul 2011.
- Ahmed Naim "Akide-i Ehl-i Sünnetin Mücmelen Beyânı", *Sırât-ı Müstakîm*, sy. 9, 26 Ramazan 1326 [22 Ekim 1908].
- Ahmet Cevdet Paşa-Fuat Paşa, *Kavâ'id-i Osmaniyye*, (haz. Nevzat Özkan), Ankara 2000.
- Ahmet Midhat Efendi, *Ahbar-ı Âsâra Tamim-i Enzar-Roman Tarihine Genel Bir Bakış* (haz. Sabahattin Çağın), İstanbul 2021.
- AKSOY, Yavuz, *Osmanlı'da ve Türkiye'de Matematik Eğitimi ve İlk Matematikçiler*, İstanbul 2015.
- AYDAR, Hidayet, "Türk Müfessirlere Ait Tamamlanmamış Tefsirler", *Journal of Islamic Research*, 32/2 (2021), 455-474.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (haz. M. A. Yekta Saraç), Ankara 2016.
- Celâlüddîn es-Süyûtî, *Cem'u'l-Cevâmi'* (thk. Muhtar İbrahim el-Hâic vd.), Kahire 2005, III.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir (40-Tetimme)* (haz. Cavid Baysun), Ankara 1991.

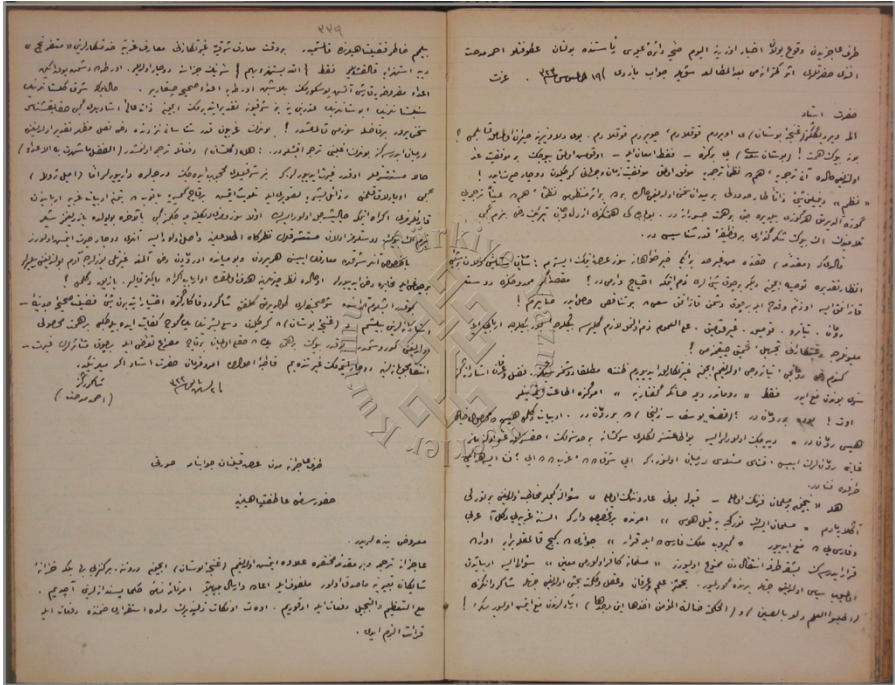
- ÇAKIR, Müjgan, "Mehmed İzzet Paşa'nın 'Âsâr-ı Perâkende'si", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 2 (2009), 163-206.
- ÇAKIR, Müjgan, "Erzurum-Erzincan-Diyarbakır ve Kars Yollarında Bir Paşa: Âteş-zâde Mehmed İzzet ve Yûsuf u Züleyhâsı", *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu* (17-21 Haziran 2008), Ankara 2011, 392-396.
- DİLBAZ, Mahmut, *Dindar Modern İtaatkâr: Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarında İslâm Meselesi*, İstanbul 2021.
- DURGUN, H. Harika, 'Ahmet Mithat Efendi'nin Telif ve Tercüme Yollu Yazdığı Büyük Romanlar' Adlı Yazıların Çeviri Yazısı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, sy. 1 (2010), 153-164.
- DURGUN, H. Harika, *Ahmet Mithat Efendi ve Edebiyat*, İstanbul 2022.
- Ebüzziyâ Mehmed Tevfik, "Lisân-ı Arabî Talimine Dair Kemal'in Bir Mektubu", *Mecmûa-i Ebüzziyâ*. sy. 97, 26 Cemaziyelevvel 1329 [25 Mayıs 1911].
- ERCOŞKUN, Tülay, "Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne İdâdîsi: Mercan İdâdîsi", *Türkiye'nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye*, Ankara 2021, 97-112.
- ERGİN, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, I-V.
- FINDLEY, Carter Vaughn, "An Ottoman Occidental in Europe: Ahmed Midhat Meets Madame Gülnar, 1889", *The American Historical Review*, 103/1 (1998), 15-49.
- GÖKÇEK, Fazıl, *Çalışmaya Vakfedilmiş Bir Hayat Ahmet Mithat Efendi*. İstanbul 2022.
- İbnülemin Mahmud Kemal, "Lisân-ı Arap ve Usul-i Tedris", *Tercümân-ı Hakikat*, no. 427, 30 Recep 1314 [4 Ocak 1897].
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1969, I-IV.
- İsmâil Muhammed b. el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlî'l-ilbâs* (thk. Abdulhamîd b. Ahmed b. Yûsuf b. Hindâvî), Beyrut 2000, I.
- KARA, İsmail, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak-Çağdaş Türk Düşüncesinde Din, Siyaset, Tarih, Medeniyet*, İstanbul 2019.
- KARPAT, Kemal H., *İslâm'ın Siyasallaşması*, İstanbul 2010.
- KILIÇ, Hulusi, "Hacı İbrâhim Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1996, XIV, 481-482.
- Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli* (haz. Hayrettin Karaman vd.), Ankara 2009.

- LEVEND, Agah Sırrı, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara 2010.
- Mirliva Mehmed İzzet, *Gonce-i Bostan*, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu 1203.
- Mirliva Mehmed İzzet, *Gonce-i Bostan*, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu 1204.
- OKAY, Orhan, "Ahmed Midhat Efendi", *DİA*, İstanbul 1989, II, 100-103.
- OKAY, Orhan, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, İstanbul 2017.
- ÖZÖN, Mustafa Nihat, *Türkçede Roman* (haz. Alpay Kabacalı), İstanbul 1985.
- PARLATIR, İsmail, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Türkçesi", *Osmanlı* (ed. Güler Eren), Ankara 1999, IX, 471-482.
- POLAT, Nazım Hikmet, "Türkçenin Öğretimi ve Ahmet Cevdet Paşa", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, sy. 13 (2003), 447-454.
- REDHOUSE, William James, *Müntahabât-ı Lügât-i Osmâniyye*, Ankara 2016.
- SADOĞLU, Hüseyin, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul 2010.
- SOMEL, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma Otokrasi ve Disiplin*, İstanbul 2019.
- ŞENGÜL, İdris, *DİA*, Ankara 2022, XXV-498-500.
- ÜNVER, İsmail, "Osmanlı Türkçesi", *Osmanlı* (ed. Güler Eren), Ankara 1999, IX, 430-436.
- YAZICI, Tahsin, "Gülistan", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 240-241.
- ZENGİN, Zeki Salih, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, İstanbul 2021.

Elektronik Kaynaklar

- LEWIS, Franklin, "GOLESTÂN-E SA'DI," *Encyclopaedia Iranica*, XI/1, 79-86. <http://www.iranicaonline.org/articles/golestan-e-sadi>. (Erişim Tarihi: 18 Haziran 2023)

Ek: Mektupların Orjinalinden Örnek Sayfalar

Gonce-i Bostan, Ali Emiri 1203, s. 338-339.

“UNKNOWN CORRESPONDENCE BETWEEN AHMED MIDHAT AND
MUTERCİM İZZET PAŞA: CRITICISMS ON NOVEL, LANGUAGE,
MODERNIZATION AND MINISTRY OF EDUCATION”

Abstract

One of the 19th century poets, Mutercim İzzet Paşa (d. 1914) presented a copy of his verse Bostan translation, which he named Gonçe-i Bostan, to the famous novelist and journalist Ahmed Midhat (d. 1912). Ahmed Midhat, who read the work, wrote a congratulatory letter to Mutercim İzzet and criticized some of his statements. Mutercim İzzet recorded the letter written by Ahmed Midhat and the reply he wrote in response to his Gonçe-i Bostan copy. The subject of the letters dated to 1906 is some couplets in the "ifade ve sebeb-i tercüme" (mukaddimah) section of Gonçe-i Bostan. In the related couplets, Mutercim İzzet criticizes the Westernization in the literary field, the novel genre, the foreign language education policies of the Ministry of Education, and the effect of foreign teachers on students. Both letters, which are the subject of the article, have been transferred to today's alphabet and tried to be analyzed considering the socio-cultural, political and literary context in which they were written. The subjects that come to the fore in the letters were chosen as the triangulation points and the study was carried out on these main lines. During the 19th century, when Ottoman modernization gained momentum, subjects such as Westernization, novel and its quality as a new literary genre, Western-style mass education, Islamic values and Western culture, Ottoman language-Turkish, foreign language education and the educational system, which constantly occupied the agenda of Ottoman intellectuals and bureaucrats, were also discussed in these letters. In this study, the lives of Ahmed Midhat and Mutercim İzzet Paşa, who were the active names of the period they lived in, were briefly summarized, Gonçe-i Bostan was introduced, the part that was the subject of discussion/lettering and the letters of both persons were transcribed. In order to better understand the letters, explanations were made about the names and works mentioned, and the issues that were the subject of criticism of both authors were tried to be evaluated in accordance with the atmosphere and understanding of their own period.

Keywords

Ahmed Midhat, Mutercim İzzet Paşa, novel, Ottoman Turkish, Ottoman modernization, Ministry of Education.

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA EDEBİYAT:
İSMAİL HABİB'İN TEVFİK FİKRET VE
MEHMED ÂKİF ÜZERİNE DÜŞÜNCELERİ *

Muhammet Sani ADIGÜZEL **

ÖZET

Cumhuriyet Dönemi'nin ilk edebiyat tarihi kitabı İsmail Habib'in "Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi" adlı eseridir. Müellifin bu eseri yazma sebebi Cumhuriyet'in kurucusunun da zmnî teyidiyle Tevfik Fikret'in en büyük şair addedildiği bir anekdottur. Bu kanaati benimsemeyen yazar için Tevfik Fikret'in halis Türkçeden uzak olan dili yeni dönem için uygun değildir. Harf inkılabı sonrası, yeni harflerle basılan ilk eser Tevfik Fikret'in İslam geleneğini reddinin en keskin ifadelerini ihtiva eden Tarih-i Kadim'dir. İsmail Habib bu kez, Tevfik Fikret'in ahlakını, Mehmed Âkif'in ahlak anlayışının karşısında konumlandırarak tasdik eder. İsmail Habib'e göre Fikret anılan şüriyle Türk şiirine laikliği getiren ve ümmet zihniyetini defeden şair olarak övgüyü hak etmektedir. Mehmed Âkif'in ahlakın temelini Allah korkusunu olduğu düşüncesi ise İsmail Habib tarafından kabul görmez. Diğer taraftan, İstiklal Marşı'nı Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi'nde anmayan İsmail Habib, Mehmed Âkif'i daha sade ve olgun Türkçesiyle methe layık görecektir. Bu makalede, İsmail Habib'in "Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi" ve "Edebi Yeniliğimiz" adlı eserleri merkeze alınarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında Mehmed Âkif ve Tevfik Fikret'e olan bakışının ortaya konulması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler

Cumhuriyet, Edebiyat ve Ahlak, İsmail Habib, Tevfik Fikret, Mehmed Âkif.

Giriş

Cemil Meriç, Fikret ile Âkif hakkındaki yazısına "İki Düşman Kardeş" başlığını koyar.¹ "Bu Ülke" yazarının bu iki kardeşten birini yeniye diğeri ni eskiye bağlamakta zorlanan "Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi" yazarı

* Araştırma Makalesi. Makalenin geliş tarihi: 07.08.2023 / Kabul tarihi: 04.10.2023

** Doç. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, msadiguzel@fsm.edu.tr, (ORCID ID: 0000-0002-4616-7899).

¹ Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, İnsan Yayınları, İstanbul 1986, 223.

İsmail Habib'den söz ettiği yazının başlığı ise "Türk Teceddüt Edebiyatı"dır. İsmail Habib'i "Önce Hiciv", "Bize Gelince" başlıkları altında "Mağaradakiler" adlı eserinde yeniden anan Meriç, "Bu Ülke"nin sonuna koyduğu "Kanaviçe" adlı bölümde ise onu kısaca şöyle tanıtır: "İsmail Habib: (1892-1954). Yaşadığı çağın resmî ideolojisini samimiyetle benimseyen "teceddüt" âşığı Osmanlı aydını. "Türk Teceddüt Edebiyatı"nın yol açtığı tartışmaları "Ne Dediler" başlığı altında toplayan İsmail Habib tarafsız bir müşahit, yani bir tarihçi olmak iddiasında değildir. Hâmit'in Makber mukaddimesi, en sevdiği nesir. Çoşkun, serâzât, mesuliyetsiz bir kalem adamı."²

Cumhuriyet Dönemi'nin ilk edebiyat tarihi kitabı İsmail Habib'in "Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi" adlı eseridir. İsmail Habib Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti Neşriyatı arasından çıkan bu eserin yazımı ve yayımı konusunda 1928'de yayımlanan bir başka kitabında açıklama yapma gereği duyar:

"Yalnız şunu insafla nazara almalı ki üç sene evvel çıkan, matbaada bir sene tatile uğrayan, bir senede tab'ı hitam bulan eser, bundan altı sene evvel Ankara'da yazılmaya başlanmış ve bir sene bitmeden bitirilmişti. O zaman Ankara'da bir kitap için ne kadar menâbi ve vesâik bulunmak kabilsen onlar bulundu."³

İsmail Habib, 11 yıllık edebiyat öğretmeni iken, 1923'te yazmaya başladığı ve baskı tarihi 1924 olan "Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi" adlı eserin sonuna koyduğu "Bir İki Satır" başlıklı notun altına, 28 Ağustos 1925 tarihini düşer. Böyle bir notun düşülme sebebi kitaptaki "geçenlerde...", birkaç ay evvel", "geçen sene" gibi zaman bildiren ifadelerin "bundan bir buçuk, iki sene evvel" olarak düşünülmesi gereğidir. Bir devlet kitabı olan kitabın basılmasındaki sekiz dokuz aylık gecikme ise, biri Cumhuriyet'in ilanından önce ve diğeri Cumhuriyet'in ilanından sonra iki dönem Maarif Vekili olan İsmail Safa Bey'in (Özler) vekâletinin sonlarına doğru matbaaya verilmesi ve Köprülüzade Mehmed Fuad Bey'in (Fuat Köprülü)

² Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, 317-318.

³ İsmail Habib, *Neler Dediler: "Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi" Hakkında Tenkitler ve Cevaplar*, Akşam Matbaası, İstanbul 1928, 9.

müsteşarlığı zamanında, daha sonra adı Devlet Matbaası olan Matbaa-i Amire'de, mektep kitaplarının basılmasından kaynaklanmıştır.⁴

Kitap yayımlandığında Edirne Maarif Müdürü olan İsmail Habip, daha sonraları Antalya ve Adana'da benzer görevlerde, Maarif Eminliği görevinde bulundu. Bir başka benzerlik de, "Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi" adlı eserinin sonundaki "Bir İki Satır" başlıklı notun altına Edirne'de atılan tarihle (28 Ağustos 1925), bu eser hakkında üç yıl sonra yazdığı "Neler Dediler: 'Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi' Hakkında Tenkitler ve Cevaplar" eserinin başındaki "Bu Kitap Niye Yazıldı" yazındaki Adana'da atılan tarih (28 Ağustos 1928), arasındaki benzerliktir.⁵ İki kitap arasında kurulan bu benzerliğin birçok sebebi olabileceği gibi yazarın tanınmasına yol açan bir eser ve onunla ilgili yazılan başka bir eser arasında bağ kurulmak istenmesi de olabilir.

İsmail Habip'in aralarındaki benzerliğe dikkat çekilen 28 Ağustos 1928 tarihini attığı "Neler Dediler: 'Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi' Hakkında Tenkitler ve Cevaplar" adlı eser ile 28 Ağustos 1925 tarihini attığı "Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi" adlı eserinde atılan tarihlerden başka tarihler de atılabilir. Mesela bir tarih kitabı, edebiyat tarihi kitabı olan "Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi" adlı eserin, özellikle "Bugünün Edebiyatı" bölümünde, "Temaşa, Mizah, Hitabet" başlığı altında "Gazi Paşa" ilgili yapılan "Geçen sene on iki günlük Adana seyahatinde on beş nutuk söyledi. Her nutkunu kendinden evvel söylenen bir nutka cevaben söylüyordu. Dikkatle dinliyor, bir iki dakika düşünüyor. O bir iki dakikadan bir iki saatin ilhamı akacaktır! Dikkat ediyorum, cevap verdiği nutukta ya çok hoşuna gideceği, yahut nefret edeceği nokta varsa o zaman sözü büsbütün bir kudret oluyor."⁶ şeklinde yapılan açıklama için Mart 1923 tarihi düşülebilir. Yine aynı bölümdeki, "Tenkit ve İlim" başlığı altında Ziya Gökalp'ın ölümüyle ilgili yapılan "Ne yazık, hayatında yazılan bu satırlar, şimdi matbu olarak geldiği vakit onu çoktan hayattan ayrılmış görüyor. O zaman bu cümledeki söz mecazdı. Şimdi feci bir hakikattir. Ona ölmüş derken

⁴ İsmail Habip, *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*. Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti Neşriyatı Matbaa-i Amire, İstanbul 1924, 691.

⁵ İsmail Habip, *Neler Dediler: "Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi" Hakkında Tenkitler ve Cevaplar*, Akşam Matbaası, İstanbul 1928, 10.

⁶ İsmail Habip, *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*. Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti Neşriyatı Matbaa-i Amire, İstanbul 1924, 682.

sanıyorum ki kelime isyan ediyor. Hayatta yaşayan ne kadar ölü, ölümden dinlenen ne kadar yaşayan var. Yukardaki satırları yazarken o "rahmetli" değil, fakat rahmetti. Şimdi bu satırları yazarken düşünüyorum ki o yine hepimize rahmet oluyor, demek ki "rahmetli" değil, ölünün diriliğini, vefatının ebediyetini şu anda daha iyi anlıyordum." şeklindeki açıklama için de 25 Ekim 1924 tarihi verilebilir.

Hem Ankara Erkek Lisesi Edebiyat Muallimi hem 1922 Aralık'tan itibaren Yunus Nadi'nin çıkardığı Yeni Gün gazetesi yazarı hem de Yeni Gün gazetesinin ve Anadolu Ajansının muhabiri olan İsmail Habib, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Adana, Mersin, Konya illerini kapsayan ve 12 gün süren seyahatine katılır ve "Türk Teceddüd Edebiyat Tarihi"ni yazmaya bu seyahatte, 17 Mart 1923 tarihinde, Tarsus'ta karar verir.

"Adana seyahati zamanı. 1923 martının 17'nci cumartesi günü öğleye kadar Mersin'de çok sinirlenip öfkelenen Gazi Mustafa Kemal Paşa öğleden sonra Tarsus'ta, Suphi Paşa fabrikasının çağlayanlı bahçesinde çok neşelidir. Zeybek oyunlarını oynatıyor, şarkılar söyletiyor, şiirler okutuyor. Ben de Nazım Hikmet'in İstiklâl cengine ait "Kırk haramiler" şiirini okumuştum. Birdenbire Gazi Paşa'nın şöyle bir sualine hedef oluyorum: "Söyle bakayım İsmail Habib, bizim en büyük şairimiz kimdir?" İsalet ettiremezsem başıma iş açarım endişesiyle olacak, "Vallahi Paşam, dedim, kadınların kendileri de şiir olduğu için şairden en iyi onlar anlar, seyahatin başından beri merak ediyorum, acaba Lâfife Hanımefendi en çok hangi şairimizi beğeniyor?"

Atatürk refikasına dönüp "Sahi, sence en büyük şairimiz kimdir?" deyince Hanımefendiye verdiğim pasla kendimi kurtardığıma sevindim amma Lâfife Hanım'ın hiç tereddüde lüzum görmeden: "Bunda şüphe mi var Paşam, en büyük şairimiz elbet Tefvik Fikret'tir." diye verdiği cevabı Gazi'nin de kabul etmiş görünmesi beni tasalı tasalı düşündürdü. "Halis Türkçe" namına içimde bir şey kırılmıştı.

(...)

Tarsus'taki sahneden on yıl önce dilden yabancı kelimeler atılmak suretiyle Türkçe kapitülasyonlardan kurtuldu. Tarsus'taki bahçede: "Artık Serveti Fünuncuların o lügatli terkipli sun'î dili çoktan yıkılmıştır."

⁷ İsmail Habib, *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*. Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti Neşriyatı Matbaa-i Amire, İstanbul 1924, 685.

diyemezdim. Zaten o yıkılışın tam olmadığı o bahçeden bile belliydi. Hâlâ Cenab ve Nazif en büyük nâsir, Fikret en büyük şair öyle mi? Öyleyse gençliği Serveti Fünun'un lisanından kurtarmak için var gücümüzle savaşmak gerek. Kastamonu'daki intihab vazifem bitip de Ankara'ya döndüğüm zaman hemen o yıl, 1923 de, ilk eserimi yazmaya koyuluyorum. İçimde yalnız şevk değil, hınc da var. İşte yedi yüz sahifelik "Türk teceddüt edebiyatı tarihi" o hıncı meydana geldi."⁸

Tevfik Fikret

Kırşehirlioğlu, İsmail Habib'in "Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi" kitabını yazmaya karar verdiği o hıncın kahramanı Tevfik Fikret'in, bir ülkeden diğerine geçer gibi, bir okuldan diğerine, Galatasaray Lisesinden Robert Koleji'ne geçerken, "Sa'y ve irfânım tebdil-i tâb'ıyyet etti." cümlesini sarfettiği okul hakkında, 1963'te yayımlanan eserinde, "Türkiye'deki Amerikan kültürü ve tesirinin müşahhas ve muazzam bir numunesi olan bu Kolejin yüz seneye yaklaşan bir mazisi vardır."⁹ bilgisini vermektedir. Kırşehirlioğlu'nun, Osman Ergin'in "Türk Maarif Tarihi" adlı eserinden naklen verdiği bilgiye göre, Bebek semineri adıyla, Bebek'te küçük bir evde, Eylül 1863 (1279) tarihinde açılan bu okulun arsasını Amerikalılara Ahmet Vefik Paşa satmıştır. Hamlin adında bir misyonerin gayretleriyle açılan okulun bütün masrafları Fransalı Roçild ailesine mensup Newyork tacirlerinden Mr. Christopher Rinlender Robert tarafından karşılanmış ve servetinin beşte birini Koleje bağışlayan Robert'in 1878'de ölmesiyle Bebek'te, Rumeli Hisarı üzerinde muhteşem ve muazzam binalar yükselmiştir. Daha önce "Amerikan Koleji" olarak faaliyet gösteren okula daha sonra bu muhteşem ve muazzam binaları yükselten Robert'in adı verilmiş ve okul onun ölüm tarihinden, 1878'den itibaren Robert Koleji adını almıştır. Mühendislik kısmı 1902'de yapılmış olan okulun kütüphane ve idare binası da o okulda okumuş ve Amerika'da zengin olmuş bir Rum'un verdiği parayla yapılmıştır.¹⁰

Kırşehirlioğlu'nun, Dr. Schaufer'in ağzından, "Bebek seminerinde evvelce camide ibadet eden beş talebe şimdi Hz. İsa'ya duaya hazırlanıyor. Bunlardan biri bir Türk mektebi mezunu olup, seminerde Türkçe

⁸ İsmail Habib Sevük, *Dil Da'vâsı*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1949, 24-25.

⁹ E. Kırşehirlioğlu, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1963, 46.

¹⁰ E. Kırşehirlioğlu, *a.g.e.*, 48.

muallimidir.”¹¹ şeklinde doğrudan ve yine okula adı verilen Robert’ten “Sultan Mehmed İstanbul’u nasıl Rumelihisarı’nı yaptırarak fethetti ise kendisinin de oradan aynı şehri manevi-kültürel yoldan fethedeceğini düşünerek fatihane bir jestle mektebin Bebek sırtlarında açılmasında ısrar etmiştir.”¹² şeklinde dolaylı olarak yaptığı nakiller kayda değerdir.

Yine kayda değer başka bir husus da Robert Koleji gibi Tevfik Fikret’in Aşiyân’ının da Rumeli Hisarı’na yapılmış olmasıdır. Aşiyân sadece Hisar’a yapılmakla kalmamış aynı zamanda Koleje bir köprüyle bağlanmıştır. Bu bağlantı Mehmed Âkif’in bir şiirine “Şimdi Allah’a söver... / Sonra biraz bol para ver: Hiç utanmaz, Protestanlara zangoçluk eder!”¹³ şeklinde yansımıştır. Ancak Beşir Ayvazoğlu “Kendi cevvim, kendi eflâkimde kendim târim” alt başlıklı “Fikret” kitabını, 700 sayfalık kitabın âdetâ bir özeti hükmündeki şu cümleyle bitirir: “Fikret “Protestanlara zangoçluk” etmiş değildi elbette, fakat oğlu Protestan rahibi oldu.”¹⁴

Köprülüzade Mehmed Fuad 1918’de, Tevfik Fikret hakkında “Tevfik Fikret ve Ahlakı” adlı kitabını yayımlar. Köprülüzade kitabında “Kendi cevvim, kendi eflâkimde kendim târim” diyen şairin “Sis” ve “Bir Lâhza-i Taahhur” şiirlerini Aşiyân siperinden, daha doğrusu “Robert Kolejinin istibdat idaresi için geçilmesi imkânsız duvarları arkasında”n İstanbul’a atılan birer bomba olarak niteler. “Türk Edebiyatı Tarihi” (1926) yazarı, Robert’in, “Fatih Sultan Mehmed İstanbul’u nasıl Rumeli Hisarı’nı yaptırarak fethetti ise ben de aynı şehri oradan manevi - kültürel yoldan fethedeceğim.” sözünü ve Atatürk’ün “Sahi, sence en büyük şairimiz kimdir?” sorusuna Latife Hanım’ın verdiği “Bunda şüphe mi var Paşam, en büyük şairimiz elbet Tevfik Fikret’tir.” cevabının kaynağının ne olduğunu hatırlatan bu bombaların atılmasından hiç ama hiç şikayetçi olmadığı gibi tam aksine atılmasına tanık olduğu bu bombalardan sitayişle söz eder:

“İşte Fikret uzun seneler zımnî bir lisanla, anlaşılmayacak temâsillerin gölgesine saklanarak çıkardığı feryatları daha uzun müddet bağrında saklayamadı; ve nihayet, senelerce gençliğin ruhuna mukaddes bir deva, bir

¹¹ E. Kırşehirlioğlu, *a.g.e.*, 50-51.

¹² E. Kırşehirlioğlu, *a.g.e.*, 49.

¹³ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, haz. Necmettin Türinay, TBMM Yayınları, Ankara 2021, 519.

¹⁴ Beşir Ayvazoğlu, *Fikret*, Everest Yayınları, İstanbul 2021, 625.

teselli olan meşhur “Sis” manzumesi, Hisar’ın yeşil sırtlarından müntakim bir bomba gibi İstanbul’un lâkayt ve miskin semasına düşünce, bütün Türk gençliği İlahî bir ra’şe ile sarsıldı. Artık Robert Kolejinin istibdat idaresi için geçilmesi imkânsız duvarları arkasında vatanın mukadderatına ağlayan, vatan düşmanlarına lanet yıldırımları saçabilen bir şair yaşadığını biliyorduk. Yıldız’ın üniformalı, silahlı, toplu tüfekli azamet ve ceberutuna karşı, Hisar tepesindeki Aşiyandan çok mütevazı, basit bir hayat geçiren büyük şair, eğilmeyen bir azmin ve yenilmeyen bir namusun Yıldız’dan çok daha muazzam bir timsaliydi. “Sis” manzumesinden sonra, inkılabın ilanına kadar geçen altı yedi sene zarfında Hisar sırtlarından birkaç lanet nidası daha duyduk, bilhassa, “Bir Lâhza-i Taahhur” o zamanki gençlik âleminde, Abdülhamid’e isabet etmeyen bombadan daha müthiş bir tarakka ile infilâk etmişti...”¹⁵

Köprülüzade Mehmed Fuad gibi İsmail Habib de Tevfik Fikret’i ahlaklı bulur. İsmail Habib’e göre; “Târih-i Kâdim” şiirinde, “Yırtılır, ey kitâb-ı köhne yarın / medfen-i fikr olan sahîfaların! *Ey köhne kitap, fikirlere birer mezar olan sahîfelerin yarın yırtılacaktır!*”¹⁶ diyen ve “Molla Sırât’a” sözüyle Mehmed Âkif’e ithaf ettiği ve “Ben ki, üç beş pulu tercihindan / Protestan’lara zongoçluk eden / şâirim...” diye başladığı “Târih-i Kadîm’e Zeyl” şiirinde; “Doğruluk, hubb-i vefa, mahviyyet, / Merhamet, hayr ü hammiyet, nisfet; / sonra, işte şâire “zangoc” dememek.../ İşte vicdanuma bunlar mahrek.” *İnsanlıkta doğruluk, vefâkâr sevgi, alçak-gönüllülük, merhamet etme, hayır ve hakimiyet, insaf varken bir şâire zangoç dememek gerekti. İşte vicdanımı bunlar harekete getirdi.*”¹⁷ diye kendini savunan Tevfik Fikret ahlaklıdır. İsmail Habib’in ahlak anlayışı bakımından Mehmed Âkif’i yanlış ama Tevfik Fikret’i doğru bulduğu aşağıdaki satırlar bu bağlamda okunabilir:

“Bizce onun [Mehmed Âkif’in] kanaati doğru olmayabilir, fakat onun kanaati kendince doğrudur. İnanıldığı şeyin doğru olmadığını ispat edebiliriz, fakat inanmadığına inanmış göründüğünü ispat imkânı olmaz. O, hakikati söyledi, söylediği hakikat olmasa da. İşte onun felsefe mihveri

¹⁵ Köprülüzade Mehmed Fuad, *Tevfik Fikret ve Ahlakı*, Kanaat Matbaası, İstanbul 1918, 20-21.

¹⁶ Tevfik Fikret, *Rûbâb-ı Şikeste*, Tertip ve telif eden Fahri Uzun, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1973, 22-23.

¹⁷ Tevfik Fikret, *a.g.e.*, 380-381.

dindir; ve onun dindeki mihveri de Allah korkusudur. Eğer insanlarda Allah korkusu yoksa insanlığın hiçbir meziyeti kalmaz, Ahlâk dediğimiz şey ne ilimden, ne irfandan, ne vicdandan, hiçbir şeyden değil yalnız Allah korkusundan çıkıyor, o korkuyu insanlardan alınız; artık irfanın da vicdanın da, hiçbir şeyin de tesiri kalmaz; artık insanlık o derece alçalır ki, hayvan derecesine iner, hayır, insandan daha da aşağıya:

Ne irfandır veren ahlâka yükseklik ne vicdandır;

Fazilet hissi insanlarda Allah korkusundandır.

Yüreklerden çekilmiş farz edilsin havfı Yezdân'ın

Ne irfanın kalır tesiri, kat'iyen, ne vicdanın.

Hayat artık behîmîdir... Hayır ondan da alçaktır...

Şairin idealindeki bütün hata buradadır. Milletleri yükselten sadece Allah korkusu değil; asıl mefkûre birliğidir. Eski Yunan medeniyeti Allah korkusu sayesinde parlamadı. Romalıların cihangirliği ile dinin hiç alakası yok. Eski İslâmların şevketi bile yalnız dinden değil, bir gaye uğrunda birleşmelerinden doğdu. Bir milletin efradı beyninde dimağlar ayrı ayrı düşünebilir; fakat kalpler bir idealde beraberse korku yoktur. Bugünkü medenî milletlerin kuvvetlerini dimağların irfanı ile kalplerin ittihadında buluyoruz.

Sonra ferdî ahlâkı da sırf Allah korkusuna isnat ettirmek o kadar sağlam bir ahlâk kurmak olmasa gerektir. Hakikaten faziletli fert fazileti insiyakî ve gayrişuuri olarak yapar. Ne Allah'tan korktuğu, ne cehennemde yanacağı için değil; Allah'ın lûtuflarına mazhar olarak cennetin nimetlerine nail olacağı için de değil; o fazileti ruhunun tabî bir vazifesi şeklinde yapar. Mehmed Âkif'in Allah'ını arşü ferşile göçürmek isteyen Tefik Fikret ferden bu cemiyetin en faziletli adamlarındandı."¹⁸

İsmail Habib, Mehmed Âkif'in bir ayetin, Âl-i İmran suresi, 102. ayetin, "Ey Müslümanlar, Allah'tan nasıl korkmak lâzımsa öylece korkunuz..." mealindeki ayetin manzum tefsiri durumundaki mısralarını eleştiri konusu yapmış ve bu ayetin tam hilafındaki birinin ahlaklı olabileceği konusuna da Tefik Fikret'i örnek vermiştir. Çotuksöken'in "Kemalist Aydınlanmacılar köklerinin bir bölümünün Tefik Fikret'in eserlerinde ve mücadelesinde

¹⁸ İsmail Habib, *Edebî Yeniliğimiz*, İkinci Kısım. Devlet Matbaası, İstanbul 1932, 283-284.

yattığını iyi biliyorlardı. 1928 yılında Latin harflerine geçildikten sonra, Latin harfleriyle basılan ilk kitap olma onurunu Fikret'in Tarih-i Kadim'i ile Doksan Beşe Doğru şiirlerine veriyorlardı."¹⁹ şeklinde yaptığı tespitte geçen onurun sahibi Hasan-Âli'dir. Hasan-Âli, İsmail Habib'in 1932'de verdiği "Mehmed Âkif'in Allah'ını arşü ferşile göçürmek isteyen Tevfik Fikret ferden bu cemiyetin en faziletli adamlarındandı." şeklinde hükmü, ondan beş yıl önce, 1928'de, Harf İnkılâbı dolayısıyla yayımladığı ve kendisinin de bir şiirinin yer aldığı Tevfik Fikret'in "Tarih-i Kadim'i ile Doksan Beşe Doğru" kitabının başına koyduğu takdim mahiyetindeki yazısında, neredeyse hemen aynı kelimelerle, "Tarih-i Kadim" şiirinin sonundaki "Sen / Göçüyorsun da Arş ü Ferş'inle / Yok tabi'atda bir inilti bile."²⁰ mısralarına istinaden verir: "Doksan beşe doğru" ile "Tarihi Kadim", yerdeki taçla gökteki tahtın müteceviz tehâkkümüne baş kaldıran bir tuğyandır."²¹

İsmail Habib ise, meseleyi laiklik açısından görür. İstanbul Devlet Matbaası'nda 1932 yılında basılan Lise Kitapları: III. Sınıf Edebî Yeniliğimiz adlı ders kitabında "Tarih-i Kadim" şiirinden yaptığı "Din şehit ister, asuman kurban" mısrayla başladığı ve "Yırtılır, ey kitab-ı köhne yarın / Medfen-i fikr olan sahifelerin! beytinin de bulunduğu alıntıyı "Yok tabiatte bir inilti bile!" mısrayla bitirir:

"Din şehit ister, asuman kurban,
Her zaman her tarafta kan, kan, kan!

[...]

Biz sabah isteriz sabah, o uzun
Geceler naimine hayr olsun!

[...]

Yıkıl ey köhne taht-ı istiklâl
Zir-i kahrında inliyor ensâl!

[...]

¹⁹ Betül Çotuksöken, "Tarih-i Kadim'e Göre Tevfik Fikret ve Tarih", haz. B. Sadık Albayrak, *Nihat Ateş: Tevfik Fikret, Savaşmıncı Bir Şairin Portresi*, Türkiye Yazarlar Sendikası Yayınları, İstanbul 2001, 139.

²⁰ Tevfik Fikret, *a.g.e.*, 30.

²¹ Hasan-Âli Yücel, *Tarihi Kadim Doksan Beşe Doğru*. haz. Canan Yücel Eronat, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, v.

Ne şikâyet ne kahr-ı istibdat,
Ben benim, sen de sen, ne -Rab, ne ibat!

[...]

Yırtılır, ey kitab-ı köhne yarın
Medfen-i fikr olan sahifelerin!

[...]

Ben ki hepsinden ıstibah ederim,
Kime sorsam diyor ki yok haberim!

[...]

Şüphe bir nura doğru koşmaktır
Hakkı tenvir ukul için haktır.

[...]

İşte en zorlu hasmın ey Hallâk,
Seni karşında eyliyor ihnâk!

[...]

Göçüyorsun da Arş ü Ferş'inle
Yok tabiatte bir inilti bile!"²²

İsmail Habîb bu mısraların yer aldığı "Tarih-i Kadim" şiirini Tevfik Fikret'in Türk edebiyatına yaptığı büyük hizmet olarak değerlendirir. Ona göre Tevfik Fikret Türk şiirine lâikliği getirmiş ve Türk şiirinden ümmet zihniyetini tamamen götürmüştür:

"Fikret'in edebiyatımıza yaptığı mühim bir hizmet de şiirimize laikliği getirmesi ve şiirimizden ümmet zihniyetini tamamen götürmesidir. Tanzimat üstatları bile o zihniyetten hakkıyla kurtulamamışlardı. Fikret'tir ki acem çeşnisini ve ümmet akidesini atarak nazmumuzun çehresini şarklılıktan tamamen yalnız bizzat laik ve garplı olmakla iktifa etmedi, kendi şiirimize ümmetçilikten kurtarmakla vazifesini ifa etmiş telâkki eylemedi, aynı zamanda o

²² İsmail Habîb, *Edebî Yeniliğimiz*, İkinci Kısım. Devlet Matbaası, İstanbul 1932, 144-145.

zihniyeti, ve o zihniyete ait bütün akide ve mefhumları yıkamak için taarruza geçti. "Tarih-i Kadim" bu taarruzun mahsulüdür."²³

İsmail Habib'in Tevfik Fikret'in Robert Kolejine yönelik yapılan bir eleştiriye verdiği cevabı da aynı çerçevede değerlendirir. Bu değerlendirme ve değerlendirmeye esas teşkil eden mısralar şöyledir:

"O, Aşiyân'ındaki inzivasından yalnız böyle iktidar mevkiine değil mutaassıplara ve dindarlara karşı da şiddetli manzumelerle mukabele ve savletten geri durmuyordu. Robert Kolejinden şehadetname alan bir Türk gencinin söylediği nutku tahrif ile hükûmete jurnal eden "Salâhi Dede"ye karşı "Hey Teres" hicviyesini yazdı:

Geldi deriden gene bir turfa ses,
Kim bu Salâhi Dede? Öyleyse bes

Biz biliriz onca nedir mültemes
Çekme ol boş çilleyi ümmidi kes:

Şimdi sarık, şimdi külâh, şimdi fes,
Aç başını söyle nesin ey teres!"²⁴

Ahmet Kabaklı, İsmail Habib'in Tevfik Fikret hakkındaki görüşlerine kültür emperyalizmi açısından yaklaşır. Kabaklı, okuyanda Türkiye'deki anti emperyalizmin emperyalizme dâhil olduğu intibai uyandıran "Kültür Emperyalizmi" adını verdiği eserindeki "Kahraman" başlıklı yazıda İsmail Habib'in gazetesinde yazı yazdığı Nadir Nadi vesilesiyle Tevfik Fikret'in ahlakına eleştirel bir yaklaşımda bulunur. Söz konusu yazısının sonunda, ahlaklı olmanın şartlarının ne olduğu anlamında, "Kahraman olmanın şartları mı?" sorusunu soran Kabaklı bu soruya yine kendi şöyle cevap verir:

"Önce bu milletin imanına, tarihine, değerlerine karşı çıkacaksın. Sonra sırtını devrin diktatörüne veya "muteber" zümresine, o da olmazsa "yabancı" bir devlete dayayacaksın. Böylece kudreti ele geçirip, mideci bürokratları okşayıp, halka "adam olmaz!" gerici diye tân edip forsunu yürüteceksin. Yaşayışınla söylediklerin arasında dağlar kadar fark olacak.

²³ İsmail Habib, *Edebî Yeniliğimiz*, İkinci Kısım. Devlet Matbaası, İstanbul 1932, 144.

²⁴ İsmail Habib, *Edebî Yeniliğimiz*, İkinci Kısım. Devlet Matbaası, İstanbul 1932, 131.

Sonra “devlet bahşışı” ile kazandığın devrimsel kudreti, devlete, millete baskı âleti yapacaksın.”²⁵

Kabaklı’ya bu satırları yazdıran 1964’ten 1970’e kadar altı yıl tabii senatörlük yapan Nadir Nadi’nin seçimlerin yapılmasına iki ay kala çalışmadan para almak istemediği için istifa etmesidir. Kabaklı’ya göre son iki ayı bahane edip istifa eden Nadir Nadi aslında altı yıl boyunca da pek senatörlük yapmadığı için ucuz kahramanlık yapmaktadır. Bu olay, Nadir Nadi olayı, Kabaklı’yı, bürokrasinin kahramanlık anlayışı ve özellikle de Tefvik Fikret’in ahlaki üzerinde düşünmeye sevk eder:

“Bu vaka, bizi bürokrasinin “kahramanlık” anlayışı üzerinde düşünmelidir. Rahmetli, Tefvik Fikret’i de, Sultan Hamid bir memuriyete tayin etmiş. O sırada okur-yazar zadeğânı, bir “kalem”e çırak eylemek âdet. Seninki bir yıl, iki yıl, masa başına uğramadan maaşını alıvermiş. Sonra kahramanlık eyleyelim diye düşünmüş. Son iki aylığını: “Ben çalışmadan para alamam” gerekçesiyle reddetmiş. Onun bu “faziletini” çocuklara hâlâ okutur, ezberletiriz. Aynı Fikret’in sarayda şehzadelere ders verip kese kese altın caizeler alırken, aynı sarayın padişahu Sultan Hamid için, aynı günlerde “Bir lâhza-i teahhur” şiirini yazdığı ve Türk Padişahını öldürmeye muvaffak olmayan Polonyalı Siyon âleti Ermeni anarşistini:

“Ey şanlı avcı dâmunı beyhude kurmadın
Attın fakat ne yazık ki, yazıklar ki vurmadın

diye övdüğünü hiç de düşünmeyiz. “İlerilik” tarihimiz ah, işte böyle kahramanlarla doludur. Nadir Bey’in geleneği devam ettirdiği ve zincirlere yeni bir fazilet halkası eklediği şüphesiz...”²⁶

M e h m e d Â k i f

Kabaklı’nın eleştirdiği Nadir Nadi’den bir başka Nadi’ye, baba-oğul Nadilerden, Yunus Nadi’ye geçilebilir. Baba Yunus Nadi’nin “Yeni Gün” gazetesinde, 1922’de başmakale olarak çıkan, “İki Bahar İki Gazi” yazısında, Osman Gazi ve Gazi Mustafa Kemal’i konuşturan İsmail Habib, Osman Gazi’ye, “Türbemi Yunan’dan, İzmir’i mavi – beyazdan, İstanbul’u son hafidimden ne zaman kurtaracaksın?” sorusunu sorduran İsmail Habib, bu

²⁵ Ahmet Kabaklı, *Kültür Emperyalizmi*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, 158-159.

²⁶ Ahmet Kabaklı, *a.g.e.*, 158.

soruya, Gazi Mustafa Kemal'e Mehmed Âkif'in ağzından, İstiklâl Marşı'ndan bir mısrayla, "Kim bilir belki yarın, belki yarından da yakın."²⁷ mısrayla cevap verdiren İsmail Habib, bir yıl sonra, 1923'te kaleme almaya başladığı "Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi" adlı eserinde "İstiklâl Marşı"ndan hiç söz etmez. Hatta tam tersine Marşı Meclis kürsüsünden okuyan Hamdullah Suphi'nin, Mehmed Âkif'i eleştirdiği görüşünü serdede²⁸:

"Onu sırf bir din şairi sandık. O bize Müslümanlık cereyanını yalnız başına nazma çeken birisi gibi geldi. Din Mehmed Âkif'in nısfı ise de tamamı değildir. İçtimaî Mehmed Âkif'le vâiz Mehmed Âkif'i ayırmak icap eder. Bunlar ayrıdır, fakat kol kola, sımsıkı yürüyorlar. Onun en içtimaî şiirlerinde dinden bir nağme, en dinî şiirlerinde içtimaî Mehmed Âkif'ten bir eda görüyoruz. İkiyi birbirini boş bırakmıyor, biri diğerine daima müdahale eder, iki ayrı hüviyet fakat, birbirleriyle iyi kaynaşmışlar!

Milliyet cereyanının bayraktarlığını yapan Hamdullah Subhi ki din cereyanının alemdarlığını yapan Mehmed Âkif'i "Safahât"ın intişarında alkışlamış, meclisin kürsüsünde batırmıştı: Takdir o şahsiyetin iki hüviyetinden birine, savlet diğerine tevcih edilmiş olsa gerek!"²⁹

İsmail Habib'in belirttiği gibi Hamdullah Subhi Meclis kürsüsünden Mehmed Âkif'i eleştirdi mi? Bu soruya cevap vermek için Mustafa Baydar tarafından kaleme alınan "Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anları" adlı kitaba bakılabilir. Baydar söz konusu kitapta Büyük Millet Meclisi raporlarından hareketle Hamdullah Suphi ile Mehmed Âkif arasında geçen şöyle bir diyaloga yer verir:

"Hamdullah Suphi B. (Antalya) - ... Bütün milletim arasında geçirdiğim hayatta, muayyen itikada malik olanlara dindarane hürmet göstermişimdir. Misal olarak söylüyorum. Aranızda Burdur Mebusu Mehmet Âkif Bey'le ben birbirine mütenakız görülen yolda senelerce

²⁷ İsmail Habib Sevük, "15 inci ölüm yıldönümünde Mehmed Akif". Cumhuriyet gazetesi, 27 Aralık 1951.

²⁸ M. S. Adıgüzel, "Bir Edebiyat Tarihi Konusu Olarak Mehmed Âkif", *Yeniden Sebülürreşad Mecmuası*, Yıl: 7, Sayı: 26, İstanbul 2022, 14.

²⁹ İsmail Habib, *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*. Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti Neşriyatı Matbaa-i Amire, İstanbul 1924, 654.

çarpıştık. Kendileri milliyetperverliğin daima aleyhinde enfes şiirler yazmışlardır.

Mehmet Âkif B. (Burdur) – Ben kavmiyet aleyhinde bir adamım, milliyet aleyhinde değil!

Hamdullah Suphi B. (Antalya) – Evet, Efendim, kavmiyet aleyhinde. 20.11.1338 (1922) Pazartesi.³⁰

Baydar söz konusu eserinde, “İstiklâl Marşımız Üzerine Bazı Görüşler” başlığı altında, İstiklâl Marşı ile ilgili yapılan tartışmalar olduğunu belirttikten sonra bunlardan Tanrıöver’le ilgili olana, Samet Ağaoğlu tarafından yapılan yer verir:

“Mehmet Âkif’in istiklâl marşı olarak kabul edilen bu şiiri üzerine bir hayli tartışma yapılmıştır. Bazı aydınlar bu şiirin, bugün Türkiye’nin peşinde koşması gereken devrimci ve milliyetçi ruhu yansıtmadığını, ayrıca bestenin de birlikte söylemeye elverişli dinamizmden yoksun olduğunu ileri sürmüşlerdir. Şimdilik elimizdeki son belgeye göre bu görüşe Samet Ağaoğlu da katılmaktadır. Yazarın bu konudaki görüşlerini Türk Yurdu’nun Şubat 1967 tarihli nüshasından aşağıya aynen aktarıyoruz:

Batı Medeniyetinin bu kadar canlı ve heyecanlı taraflısı Tanrıöver’in Âkif’in, içinde “Medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar” gibi bir mısraı bulunan şiirini istiklâl marşı olarak teklif etmesi, o gün için olduğu gibi bugün de yorumu güç bir hareket. Şiiri Millet Meclisi kürsüsünden o kadar sanatkârane okumuştur ki, milletvekilleri ayağa kalkarak, alkışlarla bir anda istiklâl marşı yapmışlardı.”³¹

İsmail Habib’in Safahat şairini adında kürsü bulunan eserleri üzerinden eleştiriye tâbi tuttuğu görülür. Fikret’in “Tarih-i Kadim” eseri ile Âkif’in “Süleymaniye Kürsüsünde” ve “Fâtih Kürsüsünde” eserlerinin aynı kefeye konularak yapılan bu eleştiri şöyledir:

“Mehmed Âkif ki kutuptu, Tevfik Fikret ki bir diğer kutuptu, “Tarih-i Kadim”i yazdı, diğeri “Kürsü”nün vaizlerini, ikisi karşı karşıya çarpıştılar. Hangisi daha haklı idi? Birinde uçurum, diğerinde bataklık var. Bugünkü

³⁰ Mustafa Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anları*, Mentş Yayınları İstanbul 1968, 119.

³¹ Mustafa Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anları*, Mentş Yayınları İstanbul 1968, 124.

milliyet cereyanına ne Fikret'in yanından, ne Âkif'in kıyısından değil, ikisine de uzakta kalan ortadaki hakikatten gidiyor!"³²

"Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi" beş bin basılan birinci baskısının bitmesine rağmen yeniden basılmaz. Kitabın piyasaya çıkmasından üç yıl sonra yapılan Harf İnkılabı'nın da bunda rolü vardır. Öyle ki yazar bu kitap hakkında yazılan yazılardan oluşan 'Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi' Hakkında Tenkitler ve Cevaplar" adlı kitabı İnkılap sonrasına bırakmamak için 28 Ağustos 1928'de baskıya vermiştir.³³ Bu kitabın daha sonra birtakım eklemelerle iki cilt hâlinde "Edebî Yeniliğimiz"^{34,35} yer yer değişiklik yapılarak Yeni "Edebî Yeniliğimiz" Tanzimattan Beri I: Edebiyat Tarihi³⁶, Yeni "Edebî Yeniliğimiz" Tanzimattan Beri II: Edebiyat Antolojisi³⁷ adlarıyla yeni baskıları yapılmıştır. Yazarın soyadı kullanılmadan İsmail Habib adıyla basılan Edebiyat Bilgileri³⁸ ve soyadı kullanılarak İsmail Habib Sevük adıyla basılan Tanzimat Devri Edebiyatı³⁹ eserleri de bu kapsamda değerlendirilebilir:

Ancak yazar bu eserlerin iddia edildiği gibi Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi'nin değişik baskıları olduğu kanaatinde değildir. "Edebî Yeniliğimiz" adlı eserin ikinci cildinin sonunda, "Birkaç Noktanın İzahı" başlığı altında, bu konuyla ilgili olarak, "hiç alakası yok" kaydıyla, şöyle bir açıklama yapmaktadır:

"Bu "Edebî Yeniliğimiz" in eski "Teceddüt edebiyatı tarihi" ile hiç alakası yoktur. Aralarındaki irtibat ikisinin de aynı mevzuu tetkik etmesinden ibarettir, yoksa bazılarının zannedeceği gibi bu yeni eser eski harflerle çıkan eski kitabın yeni harflere çevrilmesinden ibaret değildir; eğer

³² İsmail Habib, *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*. Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti Neşriyatı Matbaa-i Amire, İstanbul 1924, 657.

³³ İsmail Habib, *Neler Dediler: "Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi" Hakkında Tenkitler ve Cevaplar*, Akşam Matbaası, İstanbul 1928.

³⁴ İsmail Habib, *Edebî Yeniliğimiz*, Birinci Kısım, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.

³⁵ İsmail Habib, *Edebî Yeniliğimiz*, İkinci Kısım, Devlet Matbaası, İstanbul 1932.

³⁶ İsmail Habib Sevük, *Yeni "Edebî Yeniliğimiz" Tanzimattan Beri I: Edebiyat Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1940.

³⁷ İsmail Habib Sevük, *Yeni "Edebî Yeniliğimiz" Tanzimattan Beri II: Edebiyat Antolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1940.

³⁸ İsmail Habib, *Edebiyat Bilgileri*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1942.

³⁹ İsmail Habib Sevük, *Tanzimat Devri Edebiyatı*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1952.

böyle olsaydı yapılan yeni iş en emeksiz bir şey olurdu; halbuki müellif yeni esere, eski eser için gösterdiği cehdin, lâakal beş altı mislini sarf eyledi. Pek mahdut bir iki şahsiyet için eski kitaptaki çerçeve muhafaza edilmiş gibidir, fakat umumî heyeti itibariyle yeni eserin büsbütün ayrı bir mahiyet arz ettiğini, yazan söylemese bile okuyan anlayacaktır. Saha aynı ama gezinti farklı.⁴⁰

Hiç alakası yok mu belki tartışılır. Ama bu yazıya konu teşkil eden Tevfik Fikret ve Mehmed Âkif'le ilgili bölümler için yazara hak verilebilir. Ancak esas değişikliği eserin adında aramalıdır. Dil inkılabı da denilen Harf İnkılabı'ndan sonra "Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi" zaten bu adla yeniden basılamazdı. Eser adındaki değişikliklerde, en azından "teceddüt" kelimesinin "yeni" ile değiştirilmesinin ardında böyle bir sebep olduğu söylenebilir.

İsmail Habib Sevük, 27 Aralık 1951 tarihinde, vefatının 15. yıl dönümünü münasebetiyle, Cumhuriyet gazetesinde, "15 inci ölüm yıldönümünde Mehmed Akif" başlıklı bir yazı kaleme alır. "Yedi kitaplık "Safahat"ın birincisi 1911 de çıktığı zaman biz Darülfünunda talebe idik." cümlesiyle başlayan ve "Varol azim şairimiz." cümlesiyle biten bu yazı Sevük'ün Mehmed Âkif'le ilgili o vakte kadar yazdıklarının, başta "Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi" olmak üzere tarih sırasıyla "Edebi Yeniliğimiz, İkinci Kısım", "Yeni "Edebi Yeniliğimiz" Tanzimattan Beri I: Edebiyat Tarihi", "Yeni "Edebi Yeniliğimiz" Tanzimattan Beri II: Edebiyat Antolojisi" ve "Edebiyat Bilgileri" kitaplarında yazdıklarının bir özeti gibidir. Yazarın Mehmed Âkif ile ilgili bu son yazısından da birkaç kesit alınabilir:

"Yedi kitaplık "Safahat"ın birincisi 1911 de çıktığı zaman biz Darülfünunda talebe idik. Yalnız mektebe değil, mekteb kadar Türk Ocağına da devam ediyoruz. O zamanlar Mehmed Akif daha çok bir din şairi olarak görülüyordu. Türk Ocağı Reisi Hamdullah Suphi de o zaman ki romantik havaya uygun parıltılı hitabetile milliyet cereyanının bayraktarlığını yapmaktadır. "Safahat" ın intişarını öyle bir milliyetçinin göklere çıkararak methetmesi umumî bir hayret uyandırdı."

[...]

⁴⁰ İsmail Habib, *Edebi Yeniliğimiz*, İkinci Kısım. Devlet Matbaası, İstanbul 1932, 509.

“İstiklâl Marşı” şairinin mihman edildiği Taceddin Dergâhı’nda “ulvî” sıfatı hak kazanmış ne güzel geceler geçiriyorduk. Çünkü şair bize yaratmakta olduğu “Asım”ı okuyordu. Bu kitabı vecitli bir hazla dinledikçe yepyeni bir Âkif görüyordum. “Vaiz olan” Âkif büsbütün ortadan çekilip “biz olan” Âkif bütün heybetiyle meydana çıkmıştı. O ne kitap o: Demir çubukları bükmekten bin kat olan cam çubukları bükmeektir. “Asım”da Türk aruzunun mısraları da böyle bükülüyordu. Bu kitap bütün şiir âlemimizde “nev’î şahsına münhasır” bir hüviyet sahibi: Daimî bir teselsül içinde, baştan sona kadar muhavereli, kendi ile köse imam arasında hayata, hadiselere, cemiyet meselelerine, memleket davalarına, büyük taraflarımızla küçük taraflarımıza, mazideki haşmetle haldeki yoksulluğa, Balkan fecaatine karşı Çanakkale şehâmetinin destanına, hülasa yıkılan âlemlerle doğacak âleme bakan kül halinde bir eser. “Asım” yalnız bir kitap değil bir mimarî yapıdır.”

[...]

“Akif’in şiir kıymetine en inandırıcı iki şahadeti ona en zıt olan iki şairimizin sözleriyle anlatayım: Bunlardan biri Ahmed Haşim’dir. O ki hem dil, hem kanaat, hem şiir telakkisi itibariyle Akif’e karşı en aykırı kutupta bulunuyor. Öyleyken “Akşam” gazetesinin 4 Şubat 1926 tarihli nüshasında bizim “Türk tecdüüd edebiyatı tarihi” nden bahsederken aynen şunu yazdı: “Bu eserde bazı göbekli ve enseli mühim zevata karşı itinasız olan müellif, faraza, yalnız şair olan Akif’in şiiri karşısında dikkatle ve hürmetle tevakkuf etmiştir.”

Akif’i beğenen diğeri, Ahmed Haşim’e nispetle ondan kat kat daha zıt olan Nâzım Hikmet’tir. Komünistliği icabı dinsiz olduğu için ideoloji itibariyle ona yalnız aykırı değil kanlı bıçaklı düşman bulunan Nâzım Hikmet “Destan”ının Dumlupınar taarruzuna ait kısmında onun şairliği için şunları yazar:

Saat beşe on var.

Kırk dakika sonra şafak

Sökecek.

"Korkma sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak".

Bilmem, nasıl anlatsam.

Akif, inanmış adam,

Büyük şair."

Hayatının son demlerinde yıllardır o kadar hasretini çekip durduğu İstanbul'a gelmeden önce onun üç beyitlik küçük bir şiiri geldi. Yusuf Ziya'nın neşrettiği bir dergide çıkan "Resmim İçin" başlıklı bu şiir muzrapsız nağme gibi kelimelerin gövdelerini eritip ruh kesilmiş bir şeydi. Fotoğrafi çekilirken gölgesi yere vurmuş. Kendisi hayat yükünü, hicran içinde, doğup büyüdüğü İstanbul'dan uzak taşıyıp dururken gölgesi toprağa kavuştu, öyle mi?

**"Şu serilmiş görünen gölgeme imrenmedeyim.
Ne saadet? Hani ondan bile mahrumum ben.**

Evet gölgesi mesut, kendisi ise;

**Daha bir müddet eminim bu hayatın yükünü,
Dizlerim titreyerek çekmeğe mahkûmum ben.**

Tek emeli şu: O kadar özlediği o toprağa o kadar candan sevdiği İstanbul'da kavuşsa. Erenköyü'ne tren bileti ister gibi ölümü o kadar sükûnetle isteyişi bundan:

**Çöz de, ya Rab, yükümün kördüğüm olmuş bağıını,
Bana çok görme nihayet bir avuç toprağını.**

Ertesi sene İstanbul'a kavuştu. Fakat Şişli Sıhhat Yurdunda yatmaktadır. İlk ziyaretimde bu şiiri okuyorum. Üçüncü mısradaki "bir müddet" kelimesi dergide "bir kaç yıl" diye çıkmıştı. Bu şiiri bitirince gözleri parlayarak "Aman dedi bir kaç yıl nasıl diyebilirim, doğrusu daha bir müddet." dedi ve sahiden bir müddetçik sonra ölüverdi. Ölüverdi demek de ne demek? Onun yedi kitabı Türk dili durdukça nesilleri yaşatıp duracak. Ne kadar yaşayan var ki yazdıklarını bilen yok. O ki yaşatandır, yaşatmaktan daha kıymetli yaşayış olamaz. Böylesine öldü denir mi? Varol azim şairimiz."

İsmail Habib Sevük'ün yazısını bitirirken kullandığı "Varol azim şairimiz" övgüsü sanki Nâzım Hikmet'in "Âkif, inanmış adam / büyük şair." mısralarına bir gönderme gibidir. Bir başka gönderme de, Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi" adlı eserin yazılmasına sebep olan Tefik Fikret'in bizim en büyük şairimiz olduğu anlayışına yapılmıştır. Bu vesileyle Nazım Hikmet'in şiirinden daha sonraları "büyük şair" mısranın çıkarıldığı belirtilebilir. Bu vesileyle Âkif'e büyük şair diyen Nâzım

Hikmet'in İstiklâl Marşı'na da "bizim İstiklâl Marşımız" dediğini belirtmek gerekir:

"Yirminci yüzyıldayız, Kerim,
yüreğimizde Marseyyez,
ve bizim İstiklâl Marşımız
ve Enternasyonal marşı..."⁴¹

Nâzım Hikmet'in İstiklâl Marşı için yaptığı "ve bizim İstiklâl Marşımız" vurgusu çok önemlidir. Bu demektir ki Mehmed Âkif'e "büyük şair" demesine yol açan İstiklâl Marşı onun için bir millî mutabakat metni hükmündedir. Yine aynı hüküm Tevfik Fikret için verilen "bizim en büyük şairimiz" hükmünü içine sindiremediği için "Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi" adlı eserini yazan ve "Âkif, inanmış adam / büyük şair" mısralarının sahibi Nâzım Hikmet'in dediği gibi "İstiklâl Marşı" şairi için "Varol azim şairimiz" diyen İsmail Habib için de geçerlidir.

S o n u ç

İsmail Habib'in bir nevi Cumhuriyet'in edebiyata bakışı demek olan "Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi"nin çıkışı Tevfik Fikret'in vefatından 10 yıl sonra, Mehmed Âkif'in vefatından ise 13 yıl önceye rastlar. Bu süre zarfında biri Fikret'le ilgili, Köprülüzade Mehmed Fuad'ın "Tevfik Fikret ve Ahlakı"⁴², diğeri Mehmed Âkif'le ilgili, Süleyman Nazif'in "Mehmed Âkif"⁴³ adlı kitapları yayımlanır. İsmail Habib'in söz konusu eserinde "Fikret ve Ahlakı" başlığını açması Köprülüzade'ye, "Âsım"dan bahsetmesi ise Süleyman Nazif'e hamledilebilir. Ama dönemin asıl büyük edebiyat olayı Köprülüzade'den 10 yıl sonra Hasan Âli Bey'in yeni harflerin ilk kitabı olarak Tevfik Fikret'in "Tarih-i Kadim"i ile "Doksan Beşe Doğru" adlı eserlerini yayımlamış olmasıdır. Millî marş değişmedi ama 1921'de millî marş olarak kabul edilen "İstiklâl Marşı"na 1922'de bir defa değinen İsmail Habib daha sonra bu konuya uzun yıllar nerdeyse hemen hiç değinmemesi düşündürücüdür. Onun Mehmed Âkif ismini "İstiklâl Marşı"yla birlikte

⁴¹ Nâzım Hikmet, *Memleketimden İnsan Manzaraları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, 526.

⁴² Köprülüzade Mehmed Fuad, *a.g.e.*

⁴³ Süleyman Nazif, *Mehmed Âkif*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Kapı Yayınları, İstanbul 2015.

anması 1940'lar, asıl 1950'den sonradır. Tefik Fikret için verilen "bizim en büyük şairimiz" hükmünü içine sindiremediği için "Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi" adlı eserini yazan İsmail Habib, 27 Aralık 1951 tarihinde, vefatının 15. yıl dönümünü münasebetiyle, Cumhuriyet gazetesinde, "15 inci ölüm yıldönümünde Mehmed Akif" başlıklı bir yazısında "İstiklâl Marşı" şairi hakkında Nâzım Hikmet'tin de etkisiyle içine sindirdiği hükmü verir: "Varol azim şairimiz."⁴⁴

KAYNAKÇA

- ADIGÜZEL, M. S. "Bir Edebiyat Tarihi Konusu Olarak Mehmed Âkif", *Yeniden Sebülürreşad Mecmuası*, Yıl: 7, Sayı: 26, İstanbul 2022.
- AYVAZOĞLU, Beşir, *Fikret*, Everest Yayınları, İstanbul 2021.
- BAYDAR, Mustafa, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anları*, Menteş Yayınları, İstanbul 1968.
- ÇOTUKSÖKEN, Betül, "Tarih-i Kadim"e Göre Tefik Fikret ve Tarih". haz. B. Sadık Albayrak, Nihat Ateş, *Tefik Fikret, Savaşçı Bir Şairin Portresi*, Türkiye Yazarlar Sendikası Yayınları, İstanbul 2001.
- ERSOY, Mehmet Akif, *Safahat*, haz. Necmettin Türinay, TBMM Yayınları, Ankara 2021
- İsmail Habib, *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*, Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti Neşriyatı, Matbaa-i Amire, İstanbul 1340.
- İsmail Habib, *Neler Dediler: "Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi" Hakkında Tenkitler ve Cevaplar*, Akşam Matbaası, İstanbul 1928.
- İsmail Habib, *Edebiyat Bilgileri*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1942.
- İsmail Habib, *Edebî Yeniliğimiz, Birinci Kısım*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.
- İsmail Habib, *Edebî Yeniliğimiz, İkinci Kısım*, Devlet Matbaası, İstanbul 1932.
- KABAKLI, Ahmet, *Kültür Emperyalizmi*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- KIRŞEHİRLİOĞLU, Erol, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1963.

⁴⁴ İsmail Habib Sevük, 1951.

- Köprülüzade Mehmed Fuad, *Tevfik Fikret ve Ahlakı*, Kanaat Matbaası, İstanbul 1918.
- MERİÇ, Cemil, *Kültürden İrfana*, İnsan Yayınları, İstanbul 1986.
- MERİÇ, Cemil, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- Nâzım Hikmet, *Memleketinden İnsan Manzaraları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011
- SEVÜK, İsmail Habib, *Yeni "Edebî Yeniliğimiz" Tanzimattan Beri I: Edebiyat Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1940
- SEVÜK, İsmail Habib, *Yeni "Edebî Yeniliğimiz" Tanzimattan Beri II: Edebiyat Antolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1940.
- SEVÜK, İsmail Habib, *Dil Da'vâsı*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1949
- SEVÜK, İsmail Habib, "15 inci Ölüm Yıldönümünde Mehmed Akif", *Cumhuriyet Gazetesi*, 27 Aralık 1951.
- SEVÜK, İsmail Habib, *Tanzimat Devri Edebiyatı*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1952.
- Süleyman Nazif, *Mehmed Âkif*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Kapı Yayınları, İstanbul 2015.
- Tevfik Fikret, *Rübâb-ı Şikeste*, Tertip ve telif eden Fahri Uzun, İnkılâp ve Aka Kitabevleri İstanbul 1973.
- YÜCEL, Hasan-Âli, *Tarihi Kadim Doksan Beşe Doğru*, haz. Canan Yücel Eronat, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

“LITERATURE IN THE FIRST YEARS OF THE REPUBLIC: İSMAIL HABİB’S
THOUGHTS ON TEVFİK FİKRET AND MEHMED ÂKİF”

Abstract

İsmail Habib’s work titled “Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi” is the first book on the history of literature in the Republic Era. The author’s reason for writing this work is an anecdote in which Tevfik Fikret is considered as the greatest poet with tacit approval of the founder of the Republic. For the writer who does not agree with this opinion, Tevfik Fikret’s language, which is far from the pure Turkish, is not suitable for the new era. The first work published after the alphabet reform is Tevfik Fikret’s poem, Tarih-i Kadim, a work distinguished by its outspoken rejection of İslamic tradition. İsmail Habib acknowledges Tevfik Fikret’s understanding of morality by positioning it against Mehmed Âkif’s conception of morality. For İsmail Habib, with its aforementioned poem, Fikret deserves praise as the poet who brings secularism to and expels the idea of ummah from Turkish poetry. Mehmed Âkif’s belief that the foundation of morality is fear of God is not shared by İsmail Habib. On the other hand, İsmail Habib, who does not mention İstiklal Marşı in Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi, finds Mehmed Âkif praiseworthy with his plain and mature Turkish. In this paper, providing an account of İsmail Habib’s perspective on Mehmed Âkif and Tevfik Fikret in the first years of the Republic through focusing on his works, “Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi” and “Edebi Yeniliğimiz” is being aimed.

Keywords

Republic, Literature and Morality, İsmail Habib, Tevfik Fikret, Mehmed Âkif.

ÇAĞDAŞ AZERBAYCAN TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ BİR KASİDE-İ BÜRDE TERCÜMESİ*

Milad SALMANI**

ÖZET

İslâm dünyasının her köşesinde ve tarihin farklı dönemlerinde Hz. Peygamber adına çeşitli naatlar yazılmıştır. Bu naatlar arasında en çok tanınan, üzerine nazireler ve şerhler yazılan ve bütün İslâm coğrafyasına yayılan manzumelerden biri de Kasîde-i Bürde'dir. Esasında birbirinden tamamen farklı iki Kasîde-i Bürde vardır. İlkinî Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönemde Ka'b bin Züheyr (ö. 24/645 ?) yazmış ve Resûlullah'a okumuştur. Diğerini ise XIII. asırda Mısırlı Muhammed el-Bûsîrî (ö. 696/1296 ?) yazmış ve rivâyete göre o da rüyasında Hz. Peygamber'e okumuştur. el-Bûsîrî'nin eserinin adı her ne kadar el-Kevâkibü'd-dürriye fî medhi hayri'l-beriyye olsa da halk arasında Ka'b bin Züheyr'in eseri gibi Kasîdetü'l-bürde veya Kasîde-i Bürde olarak tanınmıştır.

el-Bûsîrî'nin eseri, yazıldıktan sonra hızlıca yayılmaya başlamış, hatta şâir daha hayattayken bu şiiri üzerine iki şerh yazılmıştır. Sonraki dönemlerde bu şiire İslâm âleminin elbine-i selâsesinin diğer iki parçası olan Farsça ve Türkçe şerhler ve tercüme de yazılmaya başlamıştır. Muhammed Bûsîrî'nin şiirine şerh ve tercüme yazmak İslâm dünyasında âdeta bir gelenek hâline gelmiş, bu gelenek günümüze kadar devam etmiştir. Son yıllarda Kasîde-i Bürde Tebriz'de "Düzgün" mahlasıyla Türkçe şiirler yazan Hüseyin Muhammedzâde-i Sadîk tarafından Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmiştir. Bu çalışmada öncelikle Hüseyin Muhammedzâde-i Sadîk'ın hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Akabinde Sadîk'ın Türkçe Bürde tercümesi, bazı tespitlerle ve açıklamalarla birlikte sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler

el-Bûsîrî, Kasîde-i Bürde, Azerbaycan Türkçesi, Hüseyin Muhammedzâde-i Sadîk, Düzgün .

* Araştırma Makalesi. Makalenin geliş tarihi: 01.08.2023 / Kabul tarihi: 04.10.2023

** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Müzik ve Güzel Sanatlar Üniversitesi, milad.salmani@gmail.com, (ORCID ID: 0000-0002-4261-8760).

Giriş

İslâm âleminde Hz. Peygamber adına yazılan en meşhur naat, *Kasîdetü'l-bürde*'dir. Arap edebiyatında biri Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönemde tövbe edip Müslüman olan Ka'b bin Züheyr (ö. 24/645 ?) ve diğeri XIII. asırda el-Bûsîrî (ö. 696/1296 ?) tarafından yazılmış iki *Kasîdetü'l-bürde* vardır. Bürde, hırka demektir. Rivâyete göre Ka'b bin Züheyr tövbe edip Müslüman olmaya karar verince kasîdesini Hz. Peygamber'e okumuş ve Resûlullah, Ka'b'ın af dileyişini kabul edip kendi hırkasını onun üzerine atmıştır. Böylece, Ka'b'ın kasîdesi *Kasîdetü'l-bürde* olarak tanınmıştır.¹ Ka'b bin Züheyr'in kasîdesi, lâmiyyedir ve "Bânet sü'âdü fe-kalbî yevme metbûlu" şeklinde başlamaktadır. Bu kasîde üzerine çok sayıda şerh yazılmıştır.² Diğer *Bürde*, el-Bûsîrî'nin *el-Kevâkibü'd-dürriye fî medhi hayri'l-beriyeye* adlı kasîdesidir. Muhammed bin Saîd el-Bûsîrî Mısırlıdır. Doğum yeri ile ilgili farklı rivâyetler bulunmaktadır. Tahsil için Kahire'ye giden, tasavvuf yoluna giren ve fazilet sâhibi biri olarak bilinen el-Bûsîrî, İskenderiye'de vefat etmiştir. Bûsîrî'nin bilinen tek eseri *Dîvâmdır*.³

Bûsîrî bir kasîde şâiridir ve birçok devlet adamına kasîde yazdığı gibi Hz. Peygamber için de naatlar yazmıştır. Gerçek bir rivâyettense daha ziyâde menkıbevî yönü güçlü olan bir rivâyete göre Bûsîrî felç geçirir. Bunun üzerine bir akşam hastalığı için Allah'tan şifâ diledikten sonra uyur ve rüyasında Hz. Peygamber'i görür. Hz. Peygamber Bûsîrî'den yazdığı naatı okumasını ister. Bunun üzerine Hz. Peygamber *el-Kevâkibü'd-dürriye* kasîdesinin ilk beytini okur ve Bûsîrî devam eder. Hz. Peygamber kasîdenin tamamını dinler ve in'am olarak Bûsîrî'ye kendi üzerindeki hırkayı verip felçli bölgeyi sıvazlar. Bûsîrî uyanınca felç hastalığının iyileştiğini anlar. Bu hâdiseyi insanlara anlattıktan sonra da yazdığı naat halk arasında *Kasîdetü'l-bürde* olarak bilinmeye başlar.⁴ Bûsîrî'nin de kasîdesi Züheyr'in kasîdesi gibi

¹ Kenan Demirayak, "Kasîdetü'l-bürde", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 567.

² Bk. Kenan Demirayak, a.g.m; Ömer Said Güler *Bir Şiir Bir Hırka: Kasîde-i Bürde'nin Türkçe Şerhleri - II* İstanbul 2023, DBY; Ömer Said Güler, *Nişancı Abdurrahman Abdi Paşa Kıl Şefâat Yâ Resûlallâh Hudâ Affeylesin: Osmanlı'nın Bürde Şerhleri I*, Ketebe Yayınları İstanbul 2022.

³ Bünyamin Ayçiçeği, "Bûsîrî (ö. 696/1297?)'nin Kasîdetü'l-bürde'sinin Diyarbakırlı Mehmed Said Paşa (ö. 1308/1892) Tarafından Yapılan Mensur ve Manzum Tercümesi", *Dîvan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 15/15, 2015, 30-32.

⁴ Mahmut Kaya, "Kasîdetü'l-bürde", *DİA*, İstanbul 2001), XXIV, 586.

çok ilgi görmüş, üzerine çok sayıda şerh yazılmıştır. Bununla birlikte bu kasîde defalarca manzum olarak Farsçaya ve Türkçeye tercüme edilmiştir. Bûsîrî'nin kasîdesi ve kasîde üzerine yazılan şerh, tahmis ve tercümelele ilgili Türkiye yazma eser kütüphanelerinde çok sayıda el yazması bulunmaktadır.⁵

Bûsîrî'nin kasîdesi üzerine günümüzde de şerhler ve tercümelele yazılmaktadır. Örneğin geçen yıllarda İsmail Hakkı Sezer bu kasîdeyi mensur ve manzum olarak Türkçeye tercüme etmiştir.⁶ Söz konusu tercümelelerden biri de 1390 hicrî-i şemsî yılının kışında yani 2012 yılının başlarında Tebrizli Türkolog Dr. Hüseyin Muhammedzâde-i Sadîk'in 67 yaşındayken Azerbaycan Türkçesiyle Tebriz'de kaleme aldığı tercümedir. Bu çalışmada öncelikle Sadîk'in hayatı, eserleri ve *Bürde* tercümesi hakkında bilgi verilmiş, akabinde söz konusu tercümenin metni bazı açıklamalarla okuyucunun istifadesine sunulmuştur.

1. Hüseyin Muhammedzâde-i Sadîk'in Hayatı ve Eserlerine Bir Bakış:

1.1. Hayatı:

Hüseyin Muhammedzâde-i Sadîk, 15 Temmuz 1945'te Tebriz'in Sürhâb Mahallesi'nde dünyaya geldi. Çocukluğunda Tebriz'in büyük âlimlerinden Kur'ân, İslâm felsefesi, fıkıh ve diğer dinî ilimlerle ilgili dersler aldı. Daha 14 yaşındayken mahallesindeki camide okuma-yazma ve Kur'ân dersleri vermeye başladı. İlkokulu tamamladıktan sonra orta ve lise eğitiminde edebiyata yöneldi. Kompozisyon dersi ödevlerini de şiir hâlinde sunan Muhammedzâde, matematik ve fizik gibi derslerdeki ezberlenmesi gereken formülleri şiir kalıplarına dökerek ezberliyordu. Lisedeiken arkadaşları tarafından "Şâir" lakabıyla anılmaya başlayan Sadîk, şiirdeki

⁵ Doç. Dr. Bünyamin Ayçiçeği, TÜBİTAK projesi kapsamında sadece Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde yüzlerce nüshayı tespit etmiştir. Projenin bilgileri şu şekildedir: Bûsîrî'nin Kasîde-i Bürde'sinin Geçmişten Günümüze Türkiye Toplumuna Üzerindeki Akademik, Sosyal ve Dinî Etkileri. Program Kodu: 1002. Proje Nu: 215K398. TÜBİTAK SOBAG -Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Destek Grubu. Proje Yürütücüsü: Bünyamin Ayçiçeği. İstanbul 2017.

⁶ İsmail Hakkı Sezer, "Kaside-i Bürde ve Nesir ve Manzum Tercümesi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/10, 2000, 65-88.

yeteneğini annesinin istidadı ve ona aşıladığı şâirlik yeteneğine bağlamıştır.⁷

Liseyi bitirip Tebriz Dârümuallimîn'deki iki yıllık eğitimini başarıyla tamamladıktan sonra Tebriz ve Eher köylerinde öğretmenliğe başladı ve aynı zamanda Azerbaycan folkloruyla ilgili derlemeler yaptı. Bu dönemde Tebriz Üniversitesi'nde Fars Dili ve Edebiyatı okumaya devam etti. Yirmi yaşındayken ilk makalesini yazan Sadık, 1967 yılından itibaren Tebriz *Asr-ı Nüvîn Gazetesi*'nin edebiyat sayfasını yönetmeye başladı. Bir yıl sonra 15 günde bir yayımlanan *Hüner ve İctimâ'* adlı bir dergi yayımlatmak girişiminde bulundu. Bu derginin sadece yedi sayısını yayımlatabildi. Çünkü SAVAK (Muhammed Rıza Şâh'ın kurduğu İstihbarat Başkanlığı) Tebriz'de yapılan Türkçülük faaliyetlerini yakından gözlemliyordu. Dr. Sadık de bu dönemde İran şehinşahlığının son şâhı Muhammedrızâ Şâh (1941-1979) aleyhine düzenlenen direniş hareketlerine katıldı.⁸ Sadık, bu direnişler ve Şâh aleyhine faaliyetlerinden birkaç defa hapishaneye düşmüştür. Hatta 1968 yılında İstanbul Üniversitesi'ne davet edilmiş ancak yurtdışı çıkış yasağı olduğu için gidememiştir.⁹ Dergi yayınına çok önem veren Sadık, hayatı boyunca birçok dergi yayınlama teşebbüsünde bulunmuş ancak bu dergiler çeşitli sebeplerden dolayı bir müddet sonra kapatılmıştır.

1979 İran İslâm Devrimi öncesi dönemde daha çok Türkçeden Farsçaya tercümeleyen ve Emîr Kebîr gibi köklü yayınevleriyle çalışan Sadık, Devrim sonrası daha çok Farsça kaynakları Türkçeye tercüme etmekle meşgul olmuş ve birçok Türkçe eserin neşrini yapmıştır. Hakkında yazılan yazılardan anlaşılan o ki Dr. Sadık, Devrim sonrasında da baskı altında kalmıştır. Öyle ki İran İslâm Cumhuriyeti Devrimi'nin dinî lideri İmam Humeyni'nin (ö. 1989) Farsça *Divân*'ından Azerbaycan Türkçesine yaptığı tercümeden ve birçok başka eserinin kapağında adı sildirilmiştir.¹⁰

İstanbul Üniversitesi'nde yüksek lisans ve doktora yaptığı bilinen Dr. Sadık; Tahran, Şerif, Tebriz ve Urmiye başta olmak üzere İran'ın birçok

⁷ Hüseyin Muhammedzâde-i Sadik, *El Nisgili*, (Haz. Eldar Muhammedzâde-i Sadik), İntişarat-ı Tekdıraht, Tahran 1389, 18-20.

⁸ Hüseyin Muhammedzâde-i Sadik, *a.g.e.* 21.

⁹ Muhammed Rıza Kerimi, *Elimizin Acıyan Yarası (Şerh-i Zindegi ve Âsâr-ı Dr. H. M. Sadık)*, İntişarat-ı Tekdıraht, Tahran 1387, 16.

¹⁰ Muhammed Rıza Kerimi, *a.g.e.*, 28-31.

devlet üniversitesinde ders vermiştir. Hüseyin Muhammedzâde-i Sadîk 2022 yılında 77 yaşındayken Tahran'da vefat etmiştir.

1.2. Eserleri:

Dr. Sadîk çok çalışkan ve velût bir âlim olarak tarihe geçmiştir. Uzun yıllar boyunca çeşitli dergiler yayımlatmış, İran'ın birçok üniversitesinde hocalık yapmış ve çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Onun eserlerini "telif", "tercüme" ve "metin neşri" olarak üç ana başlıkta değerlendirmek mümkündür. Dr. Sadîk, Türkçe şiirlerinde 'Düzgün' mahlasını kullanmış, şiirin farklı form ve vezinlerinde eserler yazmıştır. Gerek İslâm Devrimi öncesi ve gerek sonrasında yönetim tarafından yaptırımlara maruz kaldığı belirtilen Düzgün'ün hâlen yayımlanmamış bazı eserlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Hüseyin Sadîk, bazı eserlerini 'Hüseyin Sürhâblı' takma adıyla yayımlatmıştır. Dr. Sadîk'in eserlerinin tam listesi şimdilik hazırlanmamıştır. Çok sayıda şiir defteri tertip eden Düzgün, şiirlerinin büyük bir kısmını ana dili olan Azerbaycan Türkçesi ile yazmıştır. Bugüne kadar 13 defter olarak yayımlanan şiirlerinin başlıkları şöyledir: 1. Samed Behrengi Manzûmesi, 2. Küçük Şiirler, 3. Uçkun Dahma, 4. Mecmua, 5. Bakü Levhaları, 6. Yurt Gazelleri, 7. Zengan Levhaları, 8. Kaşkay Levhaları, 9. Şeyh Muhammed Hıyâbânî Levhaları, 10. Erdebil Levhaları, 11. Tebriz Yollarında, 12. Anama Hediye, 13. İmam Humeynî Manzûmesi.¹¹

Düzgün'ün tercümelemleri ise yukarıda da belirtildiği üzere Türkçeden Farsçaya ve Farsçadan Türkçeye yaptığı çeviriler olmak üzere iki ana başlıkta toplanabilir. Bununla birlikte, *Kasîde-i Bürde* örneğinde olduğu gibi, Dr. Sadîk'in Arapçadan Farsçaya ve Türkçeye tercümelemleri de bulunmaktadır. Azerbaycan'da Nizâmî-i Gencevî (ö. 611/1214 ?) ve Seyyid Nesîmî (ö. 820/1420 ?) hakkında yazılan bazı eserleri Türkçeye tercüme eden Düzgün'ün çağdaş Azerbaycan şâirlerinden seçip Farsçaya tercüme ettiği şiirler çok ilgi görmüştür.¹² İslâm Devrimi'nden sonra ise daha çok Farsça eserleri Türkçeye tercüme etmekle meşgul olmuştur ki bu eserlerin bir kısmı edebî ve bir kısmı dinî eserlerdir. Hüseyin Düzgün; İmam Humeynî'nin *Divânı*, İmam Humeynî'nin *Öğütler ve Hikmetler* adlı eseri ve Şiî âlimi Ayetullah Nâsır Mekârim-i Şirâzî'nin (1927-) *Usûl-i Akâid* adlı eseri

¹¹ Muhammed Rıza Kerimi, *a.g.e.*, 36.

¹² Muhammed Rıza Kerimi, *a.g.e.*, 40.

başta olmak üzere birçok eseri akıcı ve anlaşılır bir dille Azerbaycan Türkçesine tercüme edip yayımlatmıştır.¹³

Dr. Sadık Türk edebiyatının birçok eserini İran'da neşretmiştir. XI. asırda yaşadığı bilinen Kaşgarlı Mahmud'un (ö. XI. asır) *Dîvânü Lügâti't-Türk'ü*, Seyyid Nesîmî'nin (ö. 820/1417?) Türkçe ve Farsça divânları, Molla Fuzûlî'nin (ö. 963/1556) Türkçe ve Farsça divânları ve diğer eserleri, Şeyh Safiyüddin Erdebîlî'nin (ö. 735/1334) *Kara Mecmuası* ve bunlar gibi birçok kitap Sadık tarafından İran'da yayımlanmış ve aynı zamanda Farsçaya tercüme edilmiştir.¹⁴

2. Sadık'ın *Bürde* Tercümesi:

Yukarıda da belirtildiği üzere çeşitli sebeplerden dolayı Dr. Sadık bazı eserlerinde kendi adını kullanmamıştır. Bu durumda, genellikle talebeleri 'derleyici' adı altında Dr. Sadık'ın eserlerini neşretmişlerdir. Makalemizin konusu olan manzum *Bürde* tercümesi, derleyenin belirttiğine göre Dr. Sadık'ın "Bûsîrî Bilgi Şöleni" için yazdığı bir yazının metnidir. Ne var ki bu Bilgi Şöleni'nin hangi tarihte gerçekleştiği belirtilmediği gibi açıklamaların ve mensur tercümelerin de hangi tarihler arasında yazıldığına dair bilgi bulunmamaktadır.¹⁵

Sadık'ın *Bürde* ile ilgili kitabının başlığı şöyledir: *Şerefeddîn Bûsîrî: Kasîde-i Bürde (Bâ şerh u ma'nî-i lügât ve dü terceme-i manzûm)*. Bu eser, derleyicinin bir sayfalık ön sözünden sonra şu bölümlerden oluşmaktadır: Mukaddime (Bûsîrî'nin hayatı, eserleri, düşüncesi ve vefatı, *Kasîde-i Bürde*'nin yapısı ve *Bürde* üzerine şerh çalışmaları), 1. Bölüm: *Bürde*'nin Arapça metni, 2. Bölüm: *Bürde*'nin Farsça açıklamaları ve Farsçaya mensur tercümesi, 3. Bölüm: Muhammed Hâfız Şeref'in Farsça manzum tercümesi, 4. Bölüm: *Bürde*'nin Azerbaycan Türkçesine manzum tercümesi.

Sadık, *Kasîde-i Bürde* ile lise yıllarında tanıştığını, iki hocasından ders aldığını, onların isteği üzerine bu kasîdeyi istinsah ettiğini ve daha sonra beyitlerin Farsça ve Türkçe tercümelerini de öğrendiğini kaydetmiştir.¹⁶

¹³ Muhammed Rıza Kerimi, *a.g.e.*, 58-60.

¹⁴ Muhammed Rıza Kerimi, *a.g.e.*

¹⁵ Şerefeddin Bûsîrî, *Kasîde-i Bürde (Bâ Şerh ve Ma'nî-i Lügât ve Dü Tercüme-i Manzûm)*, (Haz. Fürûğ Andelîbiyân), İntişarat-ı Tekdîraht, Tahran 1392, 5.

¹⁶ Şerefeddin Bûsîrî, *a.g.e.* 18.

Sadık'ın *Bürde Tercümesi*, yukarıda belirtilen yayından sekiz yıl sonra Qalan Yurd Yayınevi tarafından *Sefernâme-i Hayâlî-i Hac be Hemrâh-ı Tercüme-i Kasîde-i Bürde* adıyla yayımlanmıştır. Eseri yayımlayan ise Dr. Sadık'ın kendisidir. Bu yayın imla, beyit sayısı, içerik vs. açısından diğer yayından farklı değildir ancak adından da anlaşıldığı üzere bu kitaba "Hayâlî Hac Seyâhatnâmesi" eklenmiştir.¹⁷ Ayrıca, Türk edebiyatında en meşhur manzum Farsça *Bürde* tercümesinin sahibi Hâfız Şeref'in eseri bu yayında yer almamaktadır.¹⁸

Düzgün'ün tercümesi aruzun *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* vezninde olup Hâfız Şeref'in tercih ettiği vezinle aynıdır. Bu tercüme Bûsîrî'nin kasîdesi gibi mîmiyedir. Düzgün'ün kasîdesi toplamda 165 beyittir ve şâir 162. beyitte şiirin yazılış tarihini¹⁹, 165. beyitte ise mahlasını belirtmiştir:

Géçdi hicretten min üç yüz doḡsan il Tebrîz'de
Men kazandırdım bu şi'ri Türki'ye faḡr éylirem
Türk ana doḡmuş meni Türk aḡlaḡı vèrmiş mene
Yoḡ riyâ zâtımda bir dürrəm 'aḡıḡam, "Düzgün"em

Düzgün'ün tercümesinde "kavza-, çulka-, gizlin, köhül, süt-emer, isti" vb. gibi Tebriz ağzında bulunan bazı kelimeler ve fiiller görmek mümkündür. Bununla birlikte "sakın, altın, yalnız, yardım et-, dal-, sor-" vb. gibi birçok kelimenin Türkiye Türkçesinden seçilip tercümede kullanıldığı da gözlemlenmektedir.²⁰

Düzgün, kendi de belirttiği üzere tercümesinde birçok kafiye kelimesini -pek çok tercümede de görüldüğü gibi- birebir el-Bûsîrî'nin

¹⁷ Hüseyin Muhammedzâde-i Sadık, *Sefernâme-i Hayâlî-i Hac be Hemrâh-ı Tercüme-i Kasîde-i Bürde* Qalan Yurd, Tebriz 1398.

¹⁸ Hâfız Şeref'in tercümesinin yüzlerce kopyası günümüze ulaşmıştır ve bu eser Türkçe *Bürde* tercümelerinin âdetâ ayrılmaz bir parçası niteliğindedir. Şeref'in *Farsça Bürde Tercümesi* bu makalenin yazarı tarafından *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*'nin 31. sayısında yayımlanmıştır.

¹⁹ 1390 hicrî-i şemsi, 2011-2012 senesidir.

²⁰ Tebriz Ağzıyla ilgili bk. Koichi Haneda, Ali Ganjelu, *Tabrizi Vocabulary: An Azeri-Turkish Dialect in Iran*, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo 1979; Musa Rahimi, *Kava'id-i Türki* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara 2009.

şiiirinden almıştır.²¹ Bu minvâlde birebir Arapça şiiirden alınan kafiye sayısı 90'dır. Tercümede toplamda 7 defa Türkçe kelime kafiye olarak seçilmiştir. Sadîk'in tercümesinde Hâfız Şeref'in etkisini izlemek mümkündür. Şöyle ki Düzgün, el-Bûsîrî'nin kafiye kelimelerini kendi şiiirinde kafiye seçmeyecekse çoğunlukla Hâfız Şeref'in seçtiği kelimeleri kafiye olarak kullanma yoluna gitmiştir. 3., 9., 31., 48., 49., 50., 51., 52., 65. ve diğer beyitlerdeki kafiyeler bu durum için örnek olarak sıralanabilir. Mesela 31. beyitte Bûsîrî'nin seçtiği kafiye "şemem" kelimesidir ancak Sadîk, Hâfız Şeref'in etkisiyle "Hayrû'l-ümem" kelimesini kafiye olarak tercih etmiştir.

Şeref'in etkisi sadece kafiye tercihiyle kısıtlı değildir ve anlam bakımından da Düzgün'ün tercümesini etkilemiştir. Örneğin 31. beytin Arapçasını Sezer Türkçeye şu şekilde tercüme etmiştir: "Ona altından yüce dağlar kendini sundular, rağbet beklediler ondan. O da yücelik neymiş onlara gösterdi.

Altından olma dağlar kendilerin sundular

Almadı onlardan o, âlî kılıp himemi".²² Bu beyit, Hâfız Şeref'in tercümesinde şu şekildedir:

كوه از زر گرد خود را عرضه تا گردد قبول
روی گردانید از وی مصطفی خیر الأمم

[Altından dağ, onun makbulü olmak için kendini sundu ama ümmetlerin [arasında] en hayırlı [kişi] olan Mustafa ondan yüz çevirdi.] Düzgün ise bu beyti şu şekilde tercüme etmiştir:

Meyl gösterdi ona cehd ile altın dağları
Üz çevirdi lîk ondan Muşafâ hayrû'l-ümem.

Görüldüğü üzere Düzgün, tercümesinde Şeref'in kafiyesini kullanmakla kalmayıp "yüz çevirmek (روی گردانیدن)" fiilini de birebir ondan almıştır.

²¹ Şerefeddin Bûsîrî, *Kasîde-i Bürde (Bâ Şerh ve Ma'nî-i Lügât ve Dü Tercüme-i Manzûm)*, (Haz. Fürûğ Andelîbiyân), İntişarat-ı Tekdîraht, Tahran 1392, 18.

²² İsmail Hakî Sezer, "Kasîde-i Bürde ve Nesir ve Manzûm Tercümesi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/10, 2000, 70-71.

3. Transkripsiyon Alfabeti:

Dr. Sadık'ın tercümesi neşredilmiş matbu bir metindir. Bu metin İran Türklerinin 1979 İran İslâm Devrimi'nden sonra yayıncılık faaliyetlerinde kullandıkları Arap alfabesi ile dizilmiştir. Bu alfabenin en bâriz özelliği, Arap harflerinde Türkçeye özgü harflerin gösterilememesine ilişkin sorunlara çözüm arayışıdır ki bir bakıma bu çözüm başarılı olmuştur. Nitekim bugün İran'da yayımlanan şiir, roman veya öykü kitaplarında en azından sesli ve birbirine benzer harflerde (örneğin yuvarlak ünlülerde) bir çözüm sunmuştur. İran'da Türkçe eserler yayımlayan yayınevlerinin bir kısmı son yıllarda kitaplarının başında "Âsân-h'ânî-i mütûn-i Türkî: Türkçe metinleri kolay okuma" rehberi ekleyerek okurların Arap harfli Türkçe metinleri kolayca nasıl okuyacaklarına dair bir kılavuz yerleştirmektedir.²³ Sadık'ın eserinin büyük bir kısmı Arapça ve Farsçadır ve sadece kendi yaptığı tercüme bölümü Türkçedir. Muhtemelen bu sebeptendir ki Tekdiraht Yayınevi (İntişârât-ı Tekdiraht) tarafından yayımlanan kitabın başında Türkçe okuma kılavuzu bulunmamaktadır.²⁴ Düzgün'ün *Bürde* tercümesinin metninde kullanılan transkripsiyon alfabeti aşağıdaki gibidir:

ا، آ	A, a	ذ	Z	غ	G, ğ	ی	Y
ب	B	ر	R	ف	F	ء	E, e
پ	P	ز	Z	ق	Q	گ	G
ت	T	س	S	ک	K	ؤ او	O
ث	Ṭ	ش	Ş	گ	G	اوؤ	U
ج	C	ص	Ş	ل	L	بې	I
چ	Ç	ض	Z	م	M	اوؤ	O
ح	H	ط	Ṭ	ن	N		
خ	H	ظ	Z	و	V		
د	D	ع	‘	ه	H, a, e		

²³ Mesela Hüseyin Muhammedzâde-i Sadik, *El Nisgili*, (Haz. Eldar Muhammedzâde-i Sadik), İntişârât-ı Tekdiraht, Tahran 1389, 56-57'den aldığımız örnek için bk. Ek 1.

²⁴ Qalan Yurd aynevi tarafından yayımlanan kitabın başında bu kılavuz bulunmamaktadır. Bk. Hüseyin Muhammedzâde-i Sadik, *Sefernâme-i Hayâl-i Hac be Hemrâh-ı Tercüme-i Kasîde-i Bürde*, Qalan Yurd, Tebriz 1398.

Metin ve Açıklamalar:²⁵**1. Yâdına düşse habîbin hem de yurdu Zî-selem****Göz yaşın kan ile katdınsa ahıtdın dem-be-dem**

Ahıt-: akıt-; dem-be-dem (Far.): dâima, her an; yâd(...)a düş-: hatırla(n)-, yâd et-/edil-; Zî-selem (ar.): Medîne'de "selem" ağaçlarının bolca yetiştiği bir bölge.

"Habîbin ve onun yurdu olan Zî-selem'i yâd ettinse, gözyaşını kana katıp her an akıtınsa..."²⁶

2. Kâzime terpendi[?] Bir yel kavzadı, tûfân kimi[?]**Yâ ki şimşek çağdı, yandırdı karanlığı İzam[?]**

Çağ-: çak-; İzam (Ar.): Medîne'de bir bölge; kavza-: kaldır-; Kâzime (Ar.): Basra'da bir limanın adı; kimi: gibi, tûfân (Ar.): fırtına; terpen-: titre-, sallan-

"Kâzime sallanıp fırtına gibi bir rüzgâr mı kalktı? Veya şimşek mi çakıp İzam Dağı'ndaki karanlığı yaktı?"²⁷

3. Gözlerine ne olubdur, "Dur!" dèyirsen, ağlaşır

²⁵ Bazı kelime ve kelime öbeklerinin anlamlarıyla beyitlerin günümüz Türkçesi tarafımızca verilmiştir.

²⁶ Arapça kasidenin birinci beyti İsmail Hakkı Sezer tarafından Türkçeye şu şekilde tercüme edilmiştir: "Selemlî komşuları hatırladığı için mi (ey Bûsîrî) gözünden kanlı kanlı yaşlar döküyorsun?"

İsmail Hakkı Sezer, "Kaside-i Bürde ve Nesir ve Manzum Tercümesi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/10, 2000, 67.

Hâfız Şeref'in Farsça tercümesi ise şöyledir:

ای ز یاد صحبت یارانت اندر ذی سلم

اشک چشم آمیختی با خون روان گشته به هم؟

Bu beyti Türkçeye şu şekilde tercüme etmek mümkündür: "Acaba sen Zîselem'deki dostlarınla sohbeti mi hatırlayıp gözünden kanlı yaş akıttın?" Tabii burada –Arapça metni de dikkate alarak- Farsça şiirdeki "ey" kelimesini Türkçeye "acaba" şeklinde tercüme etmek gerekmektedir. Aksi takdirde, ikinci beyitte de devam eden soru anlamsız kalacaktır. Dr. Sadık, Şeref'in bu beytini soru işareti kullanmaksızın yayımladığı gibi kendi tercümesinde de soru sormamıştır. Şerefeddin Bûsîrî, *Kasîde-i Bürde (Bâ Şerh ve Ma'nî-i Lügât ve Dü Tercüme-i Manzûm)*, (Haz. Fürûğ Andelîbiyân), İntişarat-ı Tekdîraht, Tahran 1392, 170.

²⁷ Birinci beyitte de değindiğimiz gibi bu beyitte de soru vardır ancak Düzgün'ün tercümesinde soru işareti eklenmemiştir.

Kalbine ne geldi "Ārām ol!" dèyince tuttu gam?

Ārām ol-: sâkin ol-; gam tut-: hüzünlən-

"Gözlerine ne oldu? "Dur!" diyorsun, ağlıyor. Kalbinin başına ne geldi? "Sâkin ol!" deyince hüziünlendi."

4. Sen bèle zannetme 'aşkın gizlenir iller boyu**Göz yaşınla kalbin odu ara olar münketem**

Bèle: böyle; il: yıl; münketem (Ar.): gizli; olar: olur.

"Sen böyle zannetme ki gözyaşın, gönliündeki ateş ve aşkın yıllar boyu gizlenecektir."

5. Olmasaydı 'aşk burda aılmaz idi göz yaşın**Gözlerini uygusuz kıymazdı ne Bân ne 'Alem**

'Alem (Ar.): Mekke yakınlarında bir dağ; Bân (Ar.): Hicaz'da bulunan beyaz çiçekli hoş kokulu bir ağaç, keçi söğüdü.

"Burada aşk olmasa gözyaşın akmaz idi. Ne Ban, ne de Alem senin gözlerini uygusuz bırakırdı."

6. Sen néce 'aşkı danırsan? Bilmeyirsen burda kim**İki 'âdil şâhidin var: göz yaşın bir de seşam!**

Dan-: inkâr et-; kim: ki; néce: nasıl; seşam (Ar.): hastalık

"Sen aşkı nasıl inkâr edersin? Bilmiyor musun ki burada iki âdil şâhidin vardır: biri gözyaşın diğeri ise hastalık."

7. Göz yaşın hem gamların sarmış yanağın öyle kim**Hem sarısını²⁸ bahâr hem kırmızısını 'anem**

'Anem (Ar.): Hicaz'da bulunan, meyvesi kırmızı olan bir bitki türü.

"Yanağını gözyaşın ve gamların öylesine sarmış ki ilki baharda açan sarı çiçek ve ikincisi anem kırmızısıdır."

8. Yâdıma düşcek gece dilber hayâli yatmadım**'Aşk elbette kıtar şadlıklara derd ü elem**

²⁸ Çağdaş Azerbaycan Türkçesinin imla özelliklerinden biri olarak orijinal metinde 'sarı', 'su', 'saç', 'sanki' gibi kalın seslilerle başlayan Türkçe kelimelerde ş/ص harfi kullanılmamıştır ve hepsi s/س ile yazılmıştır.

Şadlık: mutluluk

“Gece, uyumadan sevgilinin hayali aklıma gelir. Aşk, elbette mutluluklara dert ve elem katar!”

9. Kınama, gel sen meni bu ‘aşkda ma‘zûr kııl

Anlamazdın eyleseydin azca inşâf u kerem!

Anla-: hata et- (Bu fiil, çağdaş Azerbaycan Türkçesinde Urmiye ve Tebriz ağızlarında genellikle ikinci tekil şahıs çekimi olarak “anlamadın: hata ettin, halt ettin!” şeklinde kullanılır.); azca: azıcık, biraz; meni: beni.

“(Ey beni aşkta kınayan kişi!) Gel beni bu aşkta mazur gör ve kınama. Sen biraz insaf ve kerem etsen bu konuda bu şekilde hata etmezdin!”

10. Men ki hâlim âşikâr olmuş sene, gizlin değil

Derdim eskilmez benim könlüme koymuşdur kadem

Sene: sana; gizlin: gizli; eskil-: eksil-.

“Ben ki hâlim sana âşikâr olmuştur ve gizli değildir, benim derdim gönlüme adımını atmıştır ve asla eksilmez.”

11. Sen öyüd vèrsen de men hêç-vağ kulağ asmam ona

Çün naşîhat karşıısında ‘âşık olmuşdur eşam

Eşam (Ar.): sağır; hêç-vağ: hiçbir vakit; öyüd: öğüt.

“Sen nasihat etsen de ben asla kulak asmam. Zira âşık, nasihat karşıısında sağırdır.”

12. Çok öyüd vèrdi mene bir saçı-ağ, “Töhmet!” dedim

Bilmedim töhmet saçı-ağlar için olmuş sitem

Mene: bana; saçı-ağ: ak saçlı, yaşlı, pir; sitem (Far.): zulüm.

“Ak saçlı ihtiyar bana çok öğüt verdi ama ben “Töhmettir!” dedim. İhtiyar kimseye töhmet zannında bulunmak zulümmüş, bilmiyordum.”

13. Pisliğe emreyleyen nefsim naşîhat almadı

Kılmadı te’sîr ona ne ağ saçım ne de herem

Herem (Ar.): yaşlılık; pislik: kötülük.

“Kötülüğü emreden nefsim nasihat kabul etmedi. Ne ak saçım ne de yaşlılığım ona tesir etti.”

14. Yaşşı bir iş görmedi kim karşılansın mihmān**Saçlarımā kondū birden olmadı o muhteşem**

Mihmān (Far.): konuk, misafir; muhteşem (Ar.): saygı uyandıran.

“O (nefis), benim misafirimi (yaşlılığı) iyi karşılamadı. Birden bire benim saçlarımā kondū, oysaki benim tarafımdan saygılı bir misafir olarak karşılanmadı.”

15. Ger bileydim yoḥ konaḡın iḥtirāmı onda men**Aḡlıḡını gizlemek-çin saça sürterdim ketem**

-çin: için; iḥtirām (Ar.): saygı; ketem (Ar.): rastık, kına gibi saç boyasında kullanılan bir bitki; konaḡ: konuk, misafir.

“Onda misafire saygı olmadığını bilsem ben saçlarımın aklıḡını gizlemek için ketem bitkisi sürerdim.”

16. Ser-keş atlar çevriler avsārı ile her zamān**Kim mene yardım eder nefsin atını dönderem?**

Avsār (Far.): efsār, yular; ser-keş (Far.): âsi.

“Âsi atların yuları her daim zaptedilir. Nefsin atını zaptetmeme kim yardım eder?”

17. Arttırsan şehvetin nefsin günāh işler ile**Çün yemek güçlendirir ḡarnındaki aclıḡı hem**

Aclıḡ: açlık

“Günāh işler ile nefsin şehvetini arttırsın. Nitekim yemek yemek, midendeki açlıḡı kuvvetlendirir.”

18. Verme mühlet sūt-emer bir tıfldır nefsin senin**Açmasan sūtten cevanlık ēyleyir o dem-be-dem**

Cevanlık: gençlik; sūt-emer: sūt emen çocuk.

“Senin nefsin sūtten kesilmemiş bir bebektir, ona fırsat verme. Sen onu sūtten kesmedikçe o gençliğini (ve keyfini) sürmeye devam eder.”

19. Kılma ḡākim gel saḡın dönder üzün sen nefsdēn**Nefs yā rūsā ēder yā ki naşīb eyler ‘adem**

‘Adem (Ar.): yokluk; ḡākim kıl-: musallat et-; üz: yüz.

“O nefsi kendine musallat etme, gel ondan yüz çevir. Nefis ya seni rezil eder ya da sana yokluk nasip eder.”

20. Nefsini koy otlasın, güd ancak ašlā azmasın

Ger alışsa otağa çek yanda başın eyle ham

Az-: kaybol-, az-; ham (Far.): eğri; ham eyle-: bük-.

“Bırak nefsin otlansın, sen onu güd ama dikkat et azmasın. O, otağa alışırsa bir yana çek ve kafasını bük!”

21. Öyle dadlı gösterir zehri yémek içre bu nefis

Yağ içinde bilmir insan baldı bu ya zehr u sem

Baldı: bal + -dır; bilmir: bilmiyor; sem (Ar.): zehir.

“Bu nefis, zehri yemek içindeki tatlı gibi gösteriyor. İnsan yağın içinde bal mıdır yoksa zehir midir bilmez.”

22. Kırğgilen hilelerinden acılığın hem tohluğun

Çün ki tohluğdan daha artık vèrib acılık elem

Elem (Ar.): acı, hüznün; kırğgilen: kork.

“Açlığın da tokluğun da hilelerinden kork. Çünkü açlık, tokluktan daha çok acı vermiştir.”

23. Bu harāmlarla dolan gözden ahib göz yaşların

Tövbe èt, perhiz kıl, pişmanlık içre at kadem

“Gözyaşlarını bu haramlardan dolan gözünden akıt, tövbe et, uzak dur ve pişmanlık dünyasına adım at.”

24. Nefs fermānına uyma şeytana ‘ișyān èle

Ger naşihat ètseler de onları say müttehem

‘ișyān èle: isyan et (ii. tekil şahıs emir); müttehem (Ar.): itham edilen, zanlı.

“Nefsin emrine uyma, şeytana isyan et! Onlar nasihatta bulunsalar da sen onları zan altında bırak.”

25. Ne hakem ne haşmdan həc vaht itā‘at èyleme

Sen bilirsen mekr ile yol-birdi haşm ile hakem

Hakem (Ar.): ara bulucu; haş(ı)m (Ar.): düşman; mek(i)r (Ar.): hile; yol-
bir: yoldaş, beraber.

“Ne ara bulucuya ne de nefesine itâat et. Bilirsin, ara bulucu ve düşman hile ile yoldaştır.”

26. Söylerem estağfirullâh men ‘amelsiz kıavl için

Bir ‘akîme sanki doğmak nisbet ettim lâ-cerem

‘Aķım (Ar.): kısır; estağfirullah (Ar.): “Allah’tan mağfiret dilerim” anlamında dua; için: için.

“Ben amelsiz söz için “Allah’tan mağfiret dilerim” derim. Bu dileğim, süphesiz kısır birine doğurganlık atfetmek gibidir.”

27. Hayra emrettim seni hiç kılmadım hayr iş özüm

İstikâmet etmedim néce dëyim men “estaķam?”

Estakam (Ar.): (Sen yoluna) devam et, istikametli ol.

“Ben senin (bu şii okuyanın) hayır yoluna yönelmeni emrettim ancak kendim hiç hayır işlemedim. Ben kendi yolumda istikametli olmadım, şimdi sana nasıl “İstikametli ol!” derim?”

28. Men ölümünden önce âzûķa tedârik kılmadım

Nâfilem yoķdur oruc da tutmadım bilmem n’ëdem?

Âzûķa: azık; nâfile (Ar.): farz olmayan ibadetler.

“Ben ölümünden önce azık tedarik etmedim. Nâfilem de yoktur, oruç da tutmadım, ne edeyim bilmiyorum.”

29. Ol geceler yatmayanın terk kıldım sünnetin

Ol ki ağrırdı iki ayağı bağlırdı verem

“O, (ibadet için) geceler yatmayıp ayakları ağrıyan ve hastalanan peygamberin sünnetini terk ettim.”

30. Şiddetinden acılığın daş bağlayırdı ķarnına

Daşlar altında kıalırdı nâzenin nâzik edem

Edem (Ar.): deri, post

“Öylesine çok aç kıalırdı ki karnına taş bağlardı. O nazenin derisi taşlar altında kıalırdı.”

31. Meyl gösterdi ona cehd ile altın dağları**Üz çevirdi lîk ondan Muştafâ hayrî'l-ümem**

Hayrî'l-ümem (Ar.): Ümmetler arasında en hayırlı kişi.

“Altın dağları çabalayıp ona doğru hareket ettiler ancak ümmetler arasında en hayırlı kişi olan Mustafa, onlardan yüz çevirdi.”

32. Üz çevirdi dünyaya şiddet zarûret saymadı**Harda kılmışdı zarûret ‘işmetin kıdrini kem?**

Harda: nerede; kem (Far.): az; zarûret (Ar.): yoksulluk, aşırı ihtiyaç hâli.

“Yoksulluk ve yoksulluğun derecesi demeden dünyadan yüzünü çevirdi. Yoksulluk nerede ismetin kıymetini azaltmıştır?”

33. Nêce kim da‘vet eder dünyaya şiddet ol kesi**Olmasaydı çulkaşıdı dünyanı bil kim ‘adem**

‘Adem (Ar.): yokluk; çulka-: sar-, ört-.

“O olmasa, dünyayı adem ve yokluk sarmıştı. Böyle biri nasıl insanı dünya işlerine davet eder?”

34. Ol Muhammed’dir, iki ‘âlem aķası, kim ona**Fahr edir hem ins ü cinn ü hem ‘Arab hem de ‘Acem**

Aķa: aķa, efendi.

“O, Muhammed’dir, iki cihanın efendisi. O ki insan, cin, Arap ve Acem herkes onunla iftihar ediyor.”

35. Emr edendir nehy edendir Allah’ın peygamberi**Yoħdu şâdık şahş ondan söylese lâ vü ne‘am**

Lâ vü ne‘am (Ar.): hayır ve evet, (mec.) tartışma; yoħdu: yoktur.

“Allah’ın peygamberi iyiliği emreden ve kötülükten vazgeçirendir. “Hayır ve evet” demekte ondan daha sâdık kimse yoktur.”

36. Ol Ĥabîb’in iħtişâmından şefâ‘at istemiş**Her zamân kim korħulu vaz‘a düşüb küll-i ümem**

iħtişâm (Ar.): görkem; vaz‘ (Ar.): vaziyet, durum.

“Tüm ümmetler korkutucu duruma düşünce her daim o Ĥabîb’in görkeminden şefâat istemiştir.”

37. İnsanı Hakk'a çağırdı, her kim el vèrmiş ona**Atmış el hâblü'l-metîne olmaz ol ip münfeşam**

El vèr-: el sık-, (mec.) itaat et-; hâblü'l-metîn (Ar.): kuvvetli ip; münfeşam (Ar.): kesilmiş, parçalanmış.

"İnsanı Hakk'a davet etti, ona itaat eden herkes o kopmaz ipe tutunmuştur."

38. Geldi her peygambere üstün o halk u hulkda**Hèç birinde olmamışdır ondaki fazl ü kerem**

Halk (Ar.): fitrat, yaradılış; hulk (Ar.): huy.

"O, fitrat ve huy bakımından tüm peygamberlerden daha üstündür. Ondaki fazilet ve ihsan diğer hiçbir peygamberde olmamıştır."

39. Hamısı bir damla su ondan édirler iltimās**'İlm deryāsından étsin onlara bir dem kerem**

Dem (Far.): an; hamısı: hepsi.

"Diğer peygamberlerin hepsi, onlara ilim deryasından bir an ihsanda bulunsun diye ondan bir damla su dileniyorlar."

40. Her biri bir hadde durmuşdur kenārında onun**Tā ona bir behre vèrsin ondaki 'ilm ü hikem**

Behre (Far.): pay, hisse.

"Diğer peygamberlerin her biri, Hz. Peygamber'deki ilim ve hikmet onlara bir pay versin diye kendi çapında onun kenarında durmuştur."

41. Öyle yètkin oldu ol ma'nāda kāmīl şekilde**Kim "Hābīb'im" söylemişdir hālīk-ı rūh u nesem**

Nesem (Ar.): insanlar, yaratılanlar

"O, mânāda öylesine kemāle erdi ki ruh ve insanı yaratan Allah ona "Habib'im" demiştir."

42. Kimse ortak olmadı hüsñ ü gözelliğde ona**Olmamışdı hüsñünün yāķūtu ašlā münķasem**

Münķasem (Ar.): parçalanmış

"Güzelliğde kimse ona ortak olmamıştır. Onun güzelliğinin incisi parçalanmamıştır."

43. Boşla ‘İsā medhîni, vërme kulaq, aç ağızını**Söyleyir medhinde könlün “İstirem çoğ şey deyem!”**

Boşla-: boşver-, bırak-

*“Hz. İsa’ya övgüyü bırak, kulak verme, ağızını aç! Senin gönlün “Hz. Peygamber’in övgüsünde çok şey demek istiyorum.” diyor!”***44. Zātına her ne bilirsen, gel şerefden nisbet et****Ƙadrine koy nisbet olsun hem büyüklük hem ‘izam**

‘İzam (Ar.): büyüklükler; koy-: ko-, bırak-, izin ver-.

*“Şeref ile ilgili ne biliyorsan Hz. Peygamber’in zatına nispet et. Et ki büyüklükten ne varsa onun kadrine nispet edilmiş olsun.”***45. Fazlına hem de kemāline onun yoğdur hüdūd****Kim deyir “Elden gelir men Muştafā medhîn edem?”***“Onun faziletine ve kemaline hudut yoktur. Acaba kim “Hz. Mustafa’ya methiye yazmak elimden geliyor.” diyebiliyor?”***46. Tuş geleydi ger berāber mu‘cizi Ƙadri ile****Bir-be-bir ihyā olardı her ne var eski remem**

İhyā ol-: diril-; remem (Ar.): kemikler; tuş gel-: denk gel-, eşit ol-.

*“Onun mucizeleri büyüklüğüne denk olsaydı, eski çürümüş kemiklerin tamamı yeniden dirilirdi.”***47. ‘Aqlın ‘âciz Ƙalmasıyla imtiḥāna çekmedi****Ḥayrete dalsak da aṣlā Ƙoymadık şekke Ƙadem**

Şekke Ƙadem koy-: şüpheye düş-

*“Hz. Peygamber mucizeleriyle bizi aklımızın âciz kalacağı şekilde imtihan etmedi. Hayrete daldık ancak asla şüpheye düşmedik.”***48. Ḥalk ‘âciz Ƙaldı ma‘nâsın onun kim anlasın****‘Aql vaşından onun hęc bir zamān vurmadi dem**

Dem (Far.): nefes, soluk; dem vur-: konuş-, iddia et-.

*“Halk, onun mucizelerinin mânâsını anlamaktan âciz kaldı. Akıl, asla onun vasfından dem vurmadi.”***49. Bir küçük top tek uzakdan ol güneş kimi saçır**

Gözleri yorgun edir kamaşdırır yahında hem

Kiçik: küçük; kimi: gibi; tek: gibi.

“O, uzaktan küçük bir küre gibi gözüken güneş misali ışık saçıyor ancak yakından gözleri kamaştırıp yoruyor.”

50. Kim eder idrāk dünyāda onun gerçekliğin**Yuhlamışlar uykuda onu sayırlar muğtenem?**

Yuhla-: uyu-.

“Onun hakikatini bu dünyada kim idrāk edebilir? Uyuyup uyku halinde iken onun kıymetini bilebilirler mi?”

51. Ğayeti ‘ilmin budur kim bir beşerdir biz kimi**Maħluğun en yahşısıdır ol Resül-i muhteşem**

“İlmin onun hakkında ileri sürebileceği son şey, onun bizim gibi bir insan olduğu ve o ihtişamlı peygamberin yaratılanların en iyisi olduğudur.”

52. Büsbütün ol mu‘cizetler kim nebiler gösterib**Muštafā’ nın nūru bā‘iş oldu gelsin lā-cerem**

Bā‘iş ol-: sebep ol-; lā-cerem (Ar.): şüphesiz.

“Diğer peygamberlerin gösterdiği mucizelerin tamamının ortaya çıkmasının sebebi şüphesiz Hz. Mustafa’nın nurudur.”

53. O fazilet şemsidir, onlar onun ulduzları**Kim karanlıkda ışık salmışdılar ne çoħ ne kem**

Kem (Far.): az

“O, fazilet güneşidir, diğer peygamberler ise karanlıkta o güneşin ışığını eksiksiz yansıtan yıldızlardır.”

54. Ne kerem kılmış onu aħlāk[ı] ile süslemiş**Hem güler-üz eylemiş hem ħüsn ile mübtesim**

Güler-üz: Güler yüz; mübtesim (Ar.): tebessüm eden, gülen kişi

“Allah Teala ona nasıl bir ihşanda bulunmuş ve onu ahlakı ile süslemiştir ki ona hem güler bir yüz vermiş hem de onu güzelliği ile tebessüm eden biri yapmıştır.”

55. Gül çiçek tek nerm nāzik bedr tek yüksek-maħām

Rūzgār tek onda himmet hem deniz kimi kerem

Rūzgār (Far.): Devran, dehr, felek

“Hz. Peygamber gül ve çiçek gibi nâzik ve latif, dolunay gibi yüksek makamlıdır. Onun himmeti felek gibi yüksektir, ihsanı ise deniz gibidir.”

56. O celâlet şâhibi tekdir cehānda ferddir

Heybetinde sanki vardır leşker ü hayl ü haşem

Celâlet (Ar.): ululuk, yücelik; haşem (Ar.): maiyet; hayl (Ar.): at; leşker (Far.): ordu.

“O yücelik sâhibi tekdir, dünyada eşi yoktur. Ordusu, atı ve maiyeti varmış gibi heybetlidir.”

57. Sanki gizli incidir hem bir şadef içre sözü

İki ma‘denden çıkar: mantık birisi mübtesim

Mantık (Ar.): tutarlılık; mübtesim (Ar.): tebessüm eden, gülümseyen.

“Onun sözü sanki şadef içinde gizli bir inci gibidir. Bu inci, biri tutarlılık diğeri tebessüm olmak üzere iki madenden çıkıyor.”

58. Hardadır ol ‘ıtr onun toprağı ile deng ola?

Höş onun hālına ol toprağı oldu mülteşim

Höş ... hālına: ne mutlu ...; mülteşim (Ar.): öpen.

“Onun toprağı ile denk olacak koku nerededir? Onun toprağını öpen kişiye ne mutlu!”

59. Doğmağın gör, en güzel bir zātı izhār eyledi

Onda çoğ göycek gelibdir mübtedā vü muhtetem

Göycek: güzel; izhār eyle-: aşikâr et-, ortaya çıkar-; muhtetem (Ar.): son; mübtedā (Ar.): baş, başlangıç.

“Onun doğumuna bak: En güzel zatı ortaya çıkardı. Başlangıç da son da onda güzeldir.”

60. Ol mübârek gün bütün Farslar gelib hūs êtdiler

Üz verecek onlar için çoğ ‘azāb u çoğ neqam

Hūs êt-: anla-; neqam (Ar.): azap; için: için; üz vër-: gerçekleş-, vuku bul-.

“Onun doğduğu mübarek gün Farslar (mecûsîler) onlar için büyük bir azap gerçekleşeceğini anladılar.”

61. Kısra'nın Eyvânı birden parçalandı, patladı

Muğların baş-beyni kimi olmadı hiç mülte'em

Hêç (Far.): artık, bir daha; Kısra (Ar.): Sâsânî Dönemi (226-651) İran şâhlarının unvanı; muğ (Far.): Mecûsî kimse; mülte'em (Ar.): Kapanmış, iyileşmiş (iltiyam bulmuş); partla-: patla-.

“Kısra'nın Eyvânı yani Tâk-ı Kısra²⁹ birden bire parçalanıp patladı ve Mecûsîlerin beyni gibi artık bir daha kapanmadı ve iyileşmedi.”

62. Gebrin âteş-hânesinde şu'leler söndü tamâm

Nehr ise başdan kurudu bes ki aldı onu gam

...(y)I gam al-: hüzünlen-, üzü-; âteş-hâne (Far.): ateşkede, Mecûsîlerin tapınağı; bes (Far.): besî, çok, pek çok; Gebr (Far.): Mecûsî.

“Mecûsîlerin ateşkesinde aleöler tamamıyla söndü. Nehir ise öylesine çok hüzünlendi ki başından kurudu.”

63. Batdı Sâve Deryâsı derd aldı Muğları bütün

Gayzdan dönderdi üz deryâçelerden de 'Acem

...(y)I derd al-: dertlen-, hüzünlen-; deryâ (Far.): deniz, Azerbaycan Türkçesinde göl anlamında yaygın olarak kullanılır: Urmiye Deryası, Hazar Deryası, Van Deryası gibi; deryâçe (Far.): göl; gayz (Ar.): hınc, öfke; Sâve: İran'ın merkezî bölgelerinde yer alan kadim bir şehir; üz dönder-: yüz çevir-, umudu kes-.

“Sâve Gölü'nün suyu batıp kurudu. Bütün Mecûsîler dertlendi. Acem (Mecûsî İranlılar) öfkeden bütün göllerden umudunu kesti.”

64. Sanki su yoğmuş yerinde od yanarmış deryanın

Ya ki gam sarmış onu su ile sönmüşdü zarem

Žarem (Ar.): alev.

²⁹ ‘Kısra’ ve ‘Tâk-ı Kısra’ Türk edebiyatında sıkça kullanılan mazmunlar arasında yer almaktadır. Detaylı bilgi için bk. Ahmet Talat Onay, *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü (Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı)*, (Haz. Cemal Kurnaz), Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara 2014, 295; Casim Avcı, “Kısra” *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 71-72; Vildan Coşkun, “Tâk-ı Kısra”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 450-451.

“Sanki gölde su yokmuş ve su yerine ateş varmış. Veya onu gam sarmıştı ve ateşkedenin alevi su ile sönmüştü.”

65. Cinn seslendi yayıldı Hâk ışığı her yere

Sözde ma'nâda hâkîkât nûru kâldı dem-be-dem

ĶalĶ-: kalk-, yüksel-.

“Cin seslendi, Hak ışığı her yere yayıldı. Sözde ve mânâda anbean hakikat nuru yükseldi.”

66. Sanki kördürler veya kar görmeyip inzâresin

Hem de müjde nağmesin duymadılar bir söz déyem

İnzâr (Ar.): uyarı, ikaz, korkutma; kar (Far.): ker, sağır.

“Bir söz diyeyim: Mecûsîler sanki kör ve sağır olmuşlardı. Onun ikazlarını görmediler ve müjde nağmelerini de duymadılar.”

67. Bildiler kâhinlerin aĶbârı geldikten sora

Eğridir, kâ'im değildir dinleri yâ bü'l-hakem!

AĶbâr (Ar.): haberler; bü'l-hakem (Ar.): hikmet sâhibi kimse, âkil; kâ'im (Ar.): dik, ayakta duran, kalıcı olan; kâhin (Ar.): gelecekte olacıklardan haberdar olan kimse; sora: sonra.

“Ey hikmet sahibi! Kâhinlerin haberleri geldikten sonra anladılar ki onların dinleri kâim ve kalıcı değildir, eğri ve fânîdir.”

68. Göyden ulduzlar göründü aĶdılar bir bir yere

Yerde de düşdü dağıldı çoĶlu but, hem de şanem

AĶ-: ak-; but (Far.): put; göy: gök; şanem (Ar.): put; ulduz: yıldız.

“Yıldızların gökten teker teker yeryüzüne doğru aktıkları, yeryüzünde ise birçok putun düşüp dağıldığı görüldü.”

69. Oldular âvâre göylerde düşerken kaç-ha-kaç

Birbiri ardınca kaçmaĶda hamısı münhezem

Ķaç-ha-kaç: kaçan kaçana; hamısı: hepsi; münhezem (Ar.): hezimete uğramış, maĶlup.

“(Cinn ve şeytanlar) göklerden düşerken avare oldular ve kaçan kaçanıydı. Hepsi hezimete uğramıştı ve birbiri ardınca kaçıyordu.”

70. Ebrehe battalları tek kaçma hâline düşüp**Yâ bir avuc kum ile bir leşkери etmişdi ham**

Battal (Ar.): kahraman, yiğit, asker; Ebrehe: Fil Vak'ası'nın kahramanı ve yemen Valisi³⁰; ham (Far.): yamuk, eğri, büklüm büklüm; tek: gibi.

"Ebrehe'nin yiğitleri gibi kaçmaya başlayıp bir avuç kum ile orduyu yamultmuştu (hezimete uğratmıştı)."

71. Tesbiğ ettikten sora atdı elinden daşları**Sanki Yünus'dur atır ağzından anı mültekım**

Atır: atıyor; mültekım (Ar.): yutan; sora: sonra; Yünus: Hz. Yunus, yunus balığı.

"Hz. Peygamber elindeki taşları tespih ettikten sonra attı, sanırsın Hz. Yunus'u yutan yunus balığı o hazreti ağzından dışarı atıyordu."

72. Secde hâlinde ağaçlar geldiler bir bir ona**Kökleri üzre ona sarı kaçarak bî-kadem**

Bî-kadem (Far.): kademsiz, ayaksız; sarı: doğru, o yönde.

"Ağaçlar secde hâlinde ve teker teker, ayaksız bir şekilde kökleri üzerinde ona (Hz. Peygamber'e) doğru geliyordu."

73. Sanki yer üzre gèderken öz dalıyla her ağac**En güzel hatlar edirdi toprağın üste raqam**

Öz: kendi; raqam et-: çiz-, yaz-.

"Sanki her ağaç Hz. Peygamber'e doğru giderken toprak üzerinde kendi dallarıyla güzel hatlar yazıyordu."

74. Bir bulud tek başı üstünde gèdirdi her yere**Sahlayırdı istide kölge salırdı başa hem**

İsti: sıcak; sahla-: sakla-, koru-.

"Bir bulut başı üstünde her yere gidiyor, sıcakta onun başına gölge ediyor ve onu koruyordu."

75. And olsun kim yarılan ay ile qalbi ara**Vardı bir nisbet budur vallâhi bir doğru qasem**

³⁰ Detaylı bilgi için bk. Ahmet Lütfi Kazancı, "Ebrehe", *DİA*, Ankara 1994, X, 79-80.

Kaşem (Ar.): and, yemin.

“Andolsun ki onun kalbiyle yarılan ay arasında bir ilişki vardı ve Allah’a andolsun ki bu and doğrudur.”

76. Kör olurdu ol zamān baħdıķca kāfirler gözü

Çün ki çoħlu toplamışdı ol köhül ĥayr u kerem

Baħ-: bak-; çoħlu: çoklu, çok; köhül: mağara; ol: o.

“O zaman, ona bakınca kafirlerin gözü kör olurdu. Çünkü o mağara birçok hayır ve keremi toplamıştı.”

77. Şıdķ u Şıddıķ ol köhülde lıķ onlar şandılar

Bir köhül içre gelib kimse olanmaz müktetem

Lıķ (Far.): lâkin, fakat, ancak; müktetem (Ar.): gizlenmiş, gizli; Şıddıķ (Ar.): pek doğru kimse. Mecazen Hz. Ebubekir; Şıdķ (Ar.): doğruluk. Mecazen Hz. Peygamber.

“Hz. Peygamber ve Hz. Ebubekir o mağaradaydı ancak onlar (yani kâfirler) sandılar ki kimse gelip bir mağarada saklanmaz.”

78. Hem hürümcek hem göyerçin gizledirdi ol şehi

Söyledi kāfir: “Hörenmez kimse burda bir nesem!”

Gizled-: gizle-, sakla-; göyerçin: güvercin; hür-: ör-; hörenmez: öremez; hürümcek: örümcek; nesem (Ar.): ağ³¹; şeh (Far.): şah.

³¹ Esasında sözlükte bu kelime için “insan, halk, rüzgar” vs. gibi anlamlar verilmiştir: Almaany, “Almaani” (2023). Dr. Sadık kendi kaleme aldığı *Bürde Şerhi*’nde 41.beyitte geçen bu kelimeyi “insanlar” olarak tercüme etmiştir Şerefeddin Bûsîrî, *Kasîde-i Bürde (Bâ Şerh ve Ma’ni-i Lüğât ve Dü Tercüme-i Manzûm)*, (Haz. Fürûğ Andelîbiyân), İntişarat-ı Tekdiraht, Tahran 1392, 74. Öte yandan Hâfız Şeref de bu beytin (yani 78. beyit) manzum tercümesinde “nesem” kelimesini kullanmıştır ancak Şeref’in beytinde kelimenin anlamı “insan”dır Şerefeddin Bûsîrî, *Kasîde-i Bürde (Bâ Şerh ve Ma’ni-i Lüğât ve Dü Tercüme-i Manzûm)*, (Haz. Fürûğ Andelîbiyân), İntişarat-ı Tekdiraht, Tahran 1392, 178. Ne var ki Dr. Sadık’ın Türkçe manzum tercümesinde insan anlamı anlaşılmamaktadır. Burada bir karışıklık söz konusudur. Çünkü nesem kelimesinin Azerbaycan Türkçesinde “ağ” anlamı yoktur ancak bu beyitte “ağ” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Dr. Sadık’ın kitabında yer alan Hâfız Şeref tercümesinde bu beyit şu şekilde kayıtlıdır:

خایه بنهاده کبوتر، بافت بر در عنکبوت

کافران را شد یقین کاین جا نیاندوده نسَم

“Hem örümcek hem de güvercin o şâhu saklıyordu. Kâfir şöyle dedi: kimse burada bir ağ öremez.”

79. Çün ki Allah sahladı öz kölgesi altda onu

Hêç de lâzım olmadı ne ƙal'a ne oĥ ne 'alem

Hêç (Far.): asla; ƙal'a (Ar.): kale; oĥ: ok.

“Allah onu kendi gölgesi altında koruduğu için asla kale, ok veya aleme ihtiyaç duyulmadı.”

80. Dehr cövründen ona men ilticâ çün eyledim

Dirçeliş tapdım cevârında mene êtdi kerem

Cövr: cevir, zulüm; çün (Far.): o vakit ki; dehr (Ar.): dünya, devir; dirçeliş: canlanma; mene: bana; tap-: bul-.

“Dünyanın zulmünden ben ona iltica ettiğim zaman, o bana kerem etti ve onun civarında yeniden canlandım.”

81. Êtmedim men iltimâs dünya varın 'uĥba varın

Öyle bahşış vèrdi sanki almışam minler direm

Direm (Far.): dirhem; iltimâs êt-: dile-, yakar-; var: mal mülk, servet.

“Ben dünya ve âhiret malını ve servetini dilemedim. Bana öylesine bir bahşış verdi ki sanırsın binlerce dirhem almış gibi oldum.”

82. Rö'yâsıyla vahy gelmişdir sen inkâr eyleme

Hêç yatmaz ƙalbi yatsa ol iki gözler de hem

Hêç³² (Far.): asla; rö'yâ (Ar.): rüya; yat-: uyu-.

“Hz. Peygamber'e vahiy rüya yoluyla gelmiştir, sen bunu inkar etme. Zira onun gözleri uyusa bile kalbi asla uyumaz.”

“Endüden” fiili Farsçada “tıkamak, sürmek, örtmek” gibi anlamlarda kullanılır. Esasında Şeref'in tercümesi birçok nüshada “نیانوده” yerine “نیاسوده” şeklinde kayıtlıdır ki ikinci okunuş daha mantıklı bir tercihtir. Dolayısıyla, Sadık buradaki “nesem” kelimesini Şeref'in beyitinden hareketle “ağ” anlamında değerlendirmiş olabilir.

Bk. Şerefeddin Bûsîrî, *Kasîde-i Bürde (Bâ Şerh ve Ma'nî-i Lüğât ve Dü Tercüme-i Manzûm)*, (Haz. Fürûğ Andelîbiyân), İntişarat-ı Tekdiraht, Tahran 1392, 178.

³² Şiirin her yerinde 1 hece değerinde okunan bu kelime burada 1.5 hece değerindedir.

83. Vahy olunmuştur yuğu içre risâlet ol aya**Rö'yâsı inkâr édilmez sanki olmuş muhtelim**

Muhtelim (Ar.): rüyalanan kişi; ol: o; yuğu: uyku.

“O aya benzeyene peygamberlik uyku içinde vahy olunmuştur. Onun rüyası inkar edilmez, rüyalanan kimse gibi değildir.”

84. Çoğ büyükdür Allah'ım vahyi onun kesbî değil**Ġaybdan gelmiş haberler elçi olmaz müttehem**

Kesbî (Ar.): sonradan kesbedilen, sonradan kazanılan; müttehem (Ar.): itham edilen kimse.

“Benim Allah'ım çok büyüktür. Hz. Peygamber'in vahyi kesbî değildir. Ona bu haberler gâibden gelmiştir, elçi itham edilemez.”

85. Çoğ marîzi lems étmiş sıhhat almışlar hamı**Çoğlu mecnun 'âkil oldu açdı boynundan lemem**

Hamı: herkes, hepsi; lemem (Ar.): küçük günahlar, bir çeşit delilik; lems ét-: el sür-, dokun-; marîz (Ar.): hasta.

“Birçok hasta, Hz. Peygamber onlara elini sürünce sıhhatine kavuşmuştur ve birçok deli akıllanıp boynundaki delilik yularını çözmüştür.”

86. Hem du'âsıyla onun ihyâ édildi kıtlık il**Öyle kim ağ gördü onu hem karanlıkda dühüm**

Dühüm (Ar.): karanlıklar

“Onun duasıyla kıtlık yılı ihya edildi. Öyle ki o yıl, karanlık yıllar arasında ak göründü.”

87. Merdlik étđi bulud yağdı yağış doldu dere**Sanki deryâ çay ahtıdı, ya ki gétđi sel 'Arem**

'Arem (Ar.): bir bölge adı, şiddetli sel; çay: akar su, nehir; yağış: yağmur.

“Bulut cömertlik etti, yağmur yağdı ve dereler doldu. Sanırsın deniz, nehirler akıttı ya da şiddetli sel aktı (veya Arem bölgesinden sel aktı).”

88. Koy meni kim gösterim âyât-ı Kur'an vaşfını**Ger ziyâfet âteşin gösterdi zulmetde 'alem**

Gösterim: göstereyim; kim: ki; koy-: ko-, birka-, izin ver-.

“Beni bırak (misafire) karanlıkta ziyafet ateşini gösteren alem gibi Ku’an’ın ayetlerinin vasfını göstereyim.”

89. İncinin artar behâsı ger düzülse rişteye

Hêç de esgilmez ‘ayârı olmasa ger muntazam

‘Ayâr (Ar.): altının halislik derecesi, değer; behâ (Far.): değer, fiyat; esgil-: eksil-, azal-; muntazam (Ar.): düzgün, yerli yerinde; rişte (Far.): iplik.

“İnci, ipliğe dizilse değeri artar ancak ipliğe dizilmese ve muntazam olmasa da değeri asla azalmaz.”

90. İsterem zâtın şifâtın bir-be-bir medh eyleyim

Vardır onda bir sürü ihsân u ahlâk u şeyem

Bir-be-bir: birer birer; şeyem (Ar.): huylar.

“Onun zatının sıfatlarını birer birer tavsif etmek isterim. Onda bir sürü ihsan, ahlak ve güzel huy vardır.”

91. Hâk yanında nâzil olmuş âyeler nâ-ḥâk deĝil

Hem ezelden vaşf olmuşdur ḥudûş ile kıdem

Âye (Ar.): ayet; ḥudûş (Ar.): meydana gelme³³; kıdem (Ar.): eskilik³⁴; nâzil ol-: in-.

“Kur’an ayetleri Hak yanından inmiştir, bu haksız bir iddia değildir. Ayrıca, hudûş ve kıdem ezelden tavsif edilmiştir.”

92. Bir zamân-çin ‘â’id olmaz kışşası yalnız onun

Kim yêr aldı onda ‘âd u ḥaşr u mî’âd u İrem

³³ Detaylı bilgi için bk. Bekir Topaloğlu, “Hudûş”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 304-309.

³⁴ Detaylı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Kıdem”, *DİA*, Ankara 2022, XXV, 393-394.

-çin: için; 'Ād (Ar.): Kur'an'da geçen bir Arap kavmi³⁵; haşır (Ar.): toplanma, kıyâmet³⁶; İrem: Kur'an'da adı geçen bir yerleşim merkezi³⁷; mî'ād (Ar.): kıyâmet.

"Onun hikâyesi sadece belli bir zaman dilimi için geçerli değildir. Onda âd, haşır, kıyâmet ve İrem gibi (hem geçmiş ve hem gelecek zamana ait konular) yer almıştır."

93. Mu'cizi kıldı onun bâkî vü dâ'im mu'cize

Dâ'imî bir mu'cize héc görmemişlerdir ümem

Mu'cez (Ar.): mucize; ümem (Ar.): ümmetler.

"Kur'an'ın mucizesi, onu daimî ve kalıcı bir mucize yaptı. Diğer ümmetler asla daimî mucize görmemiştir."

94. Muḥkemâtdır âyeler bir kimse için şekk yoḥ

Hem muḥâlif-çin özü kâzî olur hem de ḥakem

Kâzî (Ar.): kadı. (Azerbaycan Türkçesinde "dat" harfi "z" telaffuz edilir.); muḥkem (Ar.): güçlü ve dayanıklı³⁸; şekk (Ar.): şüphe.

"Kur'an ayetleri muhkemattır, bu konuda kimsenin şüphesi yoktur. Kur'an, onun muhalifleri için bile hem kadı olur hem hakem."

95. Kim ki Ḳur'ân ile ceng êtdi kıyıtdı ḥarbden

Eḡdi boynun en kıatı düşmen gelib oldu selem

Selem (Ar.): (burada) teslim olmak

"Kur'an ile savaştan kişi, bu savaştan vazgeçip döndü. En katı düşman bile boynunu eğdi ve teslim oldu."

96. İddi'âsın düşmenin nūr-ı belâgat redd êdib

Öyle kim cānī elinden ḥıfz olunmuşdu ḥarem

³⁵ Ād kavmiyle ilgili detaylı bilgi için bk. Celal Kırcı, "Ād" *DİA*, İstanbul 1988, I, 333-334.

³⁶ Detaylı bilgi için bk. Süleyman Toprak, "Haşır", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 416-417i

³⁷ Doğu edebiyatında daha çok Bâğ-ı İrem olarak bilinmektedir. Detaylı bilgi için bk. Ömer Faruk Harman, "İrem", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 443.

³⁸ Esasında fikhî bir terim olan muhkem, Arapça -ât çoğul ekiyle kullanılmıştır. Terim hakkında detaylı bilgi için bk. Tuncay Başoğlu, "Muhkem", *DİA*, Ankara 2020, XXXI, 443.

“Belâgat nuru, düşmanın iddiasını reddetmiştir; mahremlerin, cânî kimsenin elinden korunduğu gibi.”

97. İç içedir dalgalar tek ma'nası her incinin

Vardır onda incilerden³⁹ çoğ dağı hüsn ü kıyem

Kıyem (Ar.): kıymet, paha.

“(Bir inci gibi olan) Kur'an ayetlerinin mânâları, denizin dalgaları gibi iç içedir. Hatta onda incilerden daha güzel ve daha değerli şeyler vardır.”

98. Çoğ 'acâyib var sayanmaz kimse bir bir onları

Çoğ tilâvet etseler de kimse görmez bir se'em

Se'em (Ar.): bıkkınlık.

“Kur'an'da birçok ilginç şey vardır ve kimse onları bir bir sayamaz. İnsan onu çok tilâvet etse bıkkınlık duymaz.”

99. Gözleri aydınlaştığında kârinin men söyledim

Sen zafer tapdın tutub habl-i Hüdâ ol mu'taşam!

Habl-i Hüdâ (Far.): Allah'ın ipi. Kur'an'da (Âl-i İmran 3/103) “hablullah” şeklinde geçmektedir; kâri (Ar.): okuan, kırâat eden; mu'taşam (Ar.): tutan, yapışan; zafer tap-: zaferi bul-.

“Kur'an'ı okuyanın gözleri aydınlanınca ben ona “Sen zaferi buldun, Allah'ın ipini tut ve tutanlardan ol!” dedim.”

100. Sen cehennem âteşinin korhusundan gel oğ

Söndürür odları onda çalhanan soğuk şebem

Çalhan-: çalkan-, çalkalan-; şebem (Ar.): soğuk.

“Sen, cehennem ateşinin korkusundan gel de Kur'an oku, zira onda çalkalanan soğukluk ateşleri söndürür.”

101. Ma'siyet ehlin ağardar üzleri bir havz tek

Üzleri 'aşilerin öyle kara sanki humem

Ağard-: ağart-; humem (Ar.): kömür; tek: gibi.

³⁹ Metinde “dalgalardan” yazılmıştır ancak mânâ açısından inciler olması gerekmektedir.

“Kur’an, havuz gibidir; günah ehlinin yüzünü aşırtır. Günahkârların yüzleri öylesine karadır ki sanırsın kömürdür.”

102. ‘Adlde mizândır o, hem de şırâtdır kıstda

Onsuz insânlar ara, ašlâ ‘adlet lem-teķum

Kıst (Ar.): adâlet; lem-teķum (Ar.): kurulmaz, ayakta durmaz; mizan (Ar.): tartı, terâzi; şırât (Ar.): köprü.

“O, adâlette ve sıratı tartı ve terâzidir. O olmasa insanlar arasında adâlet kurulmaz.”

103. Çoķ ta‘accüb étme ger hâsid onu inkâr éde

Nefsini câhil saya olsa da çoķ çoķ zî-ķikem

Hâsid (Ar.): kıskanç; saya: sayar; ta‘accüb ét-: şaşır; zî-ķikem (Ar.): hikmet sâhibi.

“Kıskanç kimse onu inkâr ediyorsa buna çok şaşırma. Böylesi insan çok çok hikmet sâhibi olsa bile kendini câhil sayar.”

104. Ağrıdan inkâr éder gâhî güneş nûrunu göz

Hem suyun inkârına bâ‘iş olar dilde seķam

Bâ‘iş ol-: sebep ol; gâhî (Far.): bazen; seķam (Ar.): hastalık.

“Göz, bazan ağrıdığı zaman güneşin nurunu inkâr eder. Bazan da dil, hastalıktan mütevellit suyu(n tadını) inkâr eder.”

105. Ey ki gelmişler güzel rûyun ziyâret étmeķe

Yâ deveyle yâ piyâde kaçdına atmış ķadem

Ķadem at-: yola çık-; kaçd (Ar.): niyet; piyâde (Far.): yaya.

“Ey sen ki insanlar yaya olarak veya deveyle senin güzel yüzünü ziyaret etmek niyetiyle yola çıkmışlar!”

106. Ey seni bir âyet-i kübrâ bilen her mu‘tebir

En büyük ni‘met bilen varlığını her muĶtenim

Kübrâ (Ar.): büyük; mu‘tebir (Ar.): ibret alan; muĶtenim (Ar.): ganimet arayan, ganimet bilen.

“Ey sen ki her ibret alan kimse seni büyük bir ayet ve her ganimet arayan kimse senin varlığını en büyük nimet olarak biliyor!”

107. Öyle gëttin Mescidü'l-Akşâ'ya ëvden bir gece**Sanki on dört gecelik aysan o yan bu yan zulem**

O yan bu yan: etraf; zulem (Ar.): karanlık.

“Bir gece, sen dolunaymışsın ve etrafında karanlıkmuş gibi evinden Mescidü'l-aksâ'ya gittin.”

108. Ol gece sen öyle koydun 'kâbe kavseyn'e kadem**Kim onun derki çetindir vaşfi olmuş lem-türem**

Çetin: zor; derk (Ar.): idrâk, anlama; Kâbe kavseyn: “iki yay aralığı kadar.” Kur'an'da (Necm 53/9) geçen bu ayet-i şerife Hz. Peygamber'in Mi'rac'ını anlatır. Bu ayet Arap, İran ve Türk edebiyatında çeşitli mazmunlarca ele alınmıştır⁴⁰; lem-türem (Ar.): görülmedi.

“O gece sen kabe kavseyn makamına adım attın. Bu makamın idrâki zordur zira görülmemiş bir makam olarak vasfedilmiştir.”

109. İktidâ kıldı sene cem'i tamâm-ı enbiyâ**Sanki sen maḥdûmsan onlar ise hamî ḥadem**

Ḥadem (Ar.): hizmet edenler; hamî: hepsi; iktidâ kııl-: uy-, itaat et-; maḥdûm (Ar.): efendi; sene: sana.

“Bütün peygamberlerin tamamı sana uydu. Sanki sen efendisiz ve onların hepsi hizmet edenlerdir.”

110. Yırtarak yëddi göyü övc-i semâya yol tapıb**Sen bütün onlara oldun pîşvâ, şâḥib-‘alem**

Övc (Ar.): evc, en yüksek makam; pîşvâ (Far.): önder; şâḥib-‘alem (Far.): alem sahibi, bayraktar; tap-: bul-; yol tap-: yol bul-, ulaş-.

“Yedi göğü yırtarak göklerin en yüksek noktasına ulaştın, sen tüm peygamberlere rehber ve onların bayraktarı oldun.”

111. Sıbkat ëtmek isteyen senden kalır yolda, dönür**Kimse senden yükseğe hëç vaḳt atanmayır kadem**

Sıbkat ët-: öne geç-

⁴⁰ Detaylı bilgi için bk. Salih Sabri Yavuz, “Mi'rac”, *DİA*, Ankara 2020, XXX, 132-135.

“Senin önüne geçmek isteyen (peygamberler) yolda kalıp geri döner. Hiç kimse senden daha yüksek bir makama asla adım atamaz.”

112. Her maḳāmı pest kıldın sen yanında zātının

Çün nidā geldi sene yüksekte oldun bir ‘alem

“Sana nida gelip yüksekte bir alem misali olduğundan, sen bütün makamları kendi zatının (yüceliği) nezdinde alçalttın.”

113. Nā’il oldun gizli ḳalmıṣ ol maḳāma çatmağa

Çünkü çağrıldın tanınmaz sırra da tapdın ḳadem

Çat-: ulaş-, eriş-; nā’il ol-: istediğine eriş-, murada er-.

“O gizli ḳalmıṣ olan makama erişmeye nâil oldun. Çağırıldığın için bilinmez sırra ayak basabildin.”

114. İştirākı olmayan yüksekliği sen topladın

Her maḳāmı ötdün olmadı sene bir müzdehem

İştirāk (Ar.): müştereklik, ortaklık; müzdehem (Ar.): yığılmıṣ, yığınak; Öt-: geç-.

“Sen, başkalarıyla ortaklığı olmayan bir yüksekliği elde ettin. Her makamdan geçip gittin, önünde hiçbir yığılmıṣlık olmadı.”

115. Yüksek oldu çatdığın yerler maḳāmı gün-be-gün

Anlaşılmaz oldu sen-çin bahş édilen o ni’am

Gün-be-gün: günden güne; ni’am (Ar.): nimetler.

“Senin eriştiğin yerlerin makamı günden güne daha da yükseldi. Sana bahşédilen o nimetler idrāk edilemez oldu.”

116. Ey Müselmānlar! Beṣāret sizlere Allah bilir

Kim ki lütfu rüknüdür hêç vaḳt olmaz münhedem

Rükn (Ar.): istinatgah, dayanak; münhedem (Ar.): viran, yıkılmış, yok olmuş.

“Ey Müslümanlar! Sizlere müjde olsun, Allah biliyor ki Hz. Peygamber’in lutfunun istinatgah olduğu kimse hiçbir zaman yıkılmaz.”

117. Topladı çün bizleri Ḥaḳḳ’ın ‘azîz peygamberi

Da‘vet étdi Allah’a olduḳ hamı ḥayrū’l-ümem

Hamı: hepsi; Hayrü'l-ümem (Ar.): ümmetlerin en hayırlısı.

"Hakk'ın aziz peygamberi bizleri kendi etrafına toplayıp Allah'a davet edince hepimiz ümmetlerin en hayırlısı olduk."

118. Kırhu saldı bi'seti düşmanlarının kalbine

Sanki aşlan na'rasıyla kırhuya düşsün ganem

Bi'set (Ar.): Peygamberlerin Allah tarafından halkı davet etmek üzere görevlendirilmesi; ganem (Ar.): koyunlar.

"Hz. Peygamber'in bi'seti düşmanlarının kalbine korku düşürdü; aslanın nârasıyla korkuya düşen koyunlar misâli."

119. Onlar ile ceng ederken ma'rike içre tamâm

Neyzesi oynardı göyde sanki kaçşâbda vezam

Ceng et-: savaş-; göy: gök, hava; ma'rike (Ar.): savaş meydanı; neyze (Far.): nîze, mızrak; vezam (Ar.): kesme tahtası.

"Onlar (düşmanlar) ile savaş meydanında savaşırken mızrağı, kasabın kesme tahtasında bıçağın oynadığı gibi sürekli havada oynardı."

120. Kaçarak ârzü edirdiler bütün a'zâların

Kim apara göylere kartal kırakuş ya reham

Apar-: götür-; reham (Ar.): rahme'nin çoğulu, akbabalar.

"Düşman kaçarken bütün uzularının kartallar ve akbabalar tarafından havaya kaldırmasını diliyordu."

121. Çoğ gece ötdü onun sayını kimse bilmedi

Bildi yalnız ol geceler kim savaş olmuş hürum

Hürum (Ar.): haram aylar (zi'l-kade, zi'l-hicce, muharrem, receb)⁴¹; öt-: geç-

"Birçok gece geçti ve kimse geçen gecelerin sayısını bilemedi. O gecelerin sayısını sadece savaşın haram olduğunu bilenler bildi. (Düşman, savaşın haram olmadığı aylarda korkudan günlerin hesabını şaşırıyordu ve bu yüzden sadece haram aylarda günlerin hesabını tutabiliyordu)."

122. Bir kırnak mişli kırnub dînim o kırvmun yurduna

⁴¹ Detaylı bilgi için bk. Hüseyin Algül, "Haram Aylar", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 105-106.

İştihâ ile yemeğe etlerin koymuş kadem

İştihâ (Ar.): iştah; kadem koy-: adım at-, başla-; konak: konuk, misafir; kovm (Ar.): kavim.

“Dinim, bir misafir gibi o kavmin yurduna konmuştur ve iştahlı bir şekilde onların etlerini yemeye başlamıştır.”

123. Ceng deryâsın çekirdi atlar üzre durmadan

Şahranlar dalğası yerde ahırdı dem-be-dem

“Bir deniz gibi olan savaş atlı askerlerini durmadan çekip yönlendiriyor, kahraman askerlerin dalğası sürekli yerlerde akıp dalgalanıyordu.”

124. Hammısı ihlâş ile Allah için ceng êtdiler

Şalmadı küfrün kökü meydâna çıhdı muştalem

Hammı: hamı, hepsi; muştalem (Ar.): helak edilmiş, kökü kazınmış.

“Hepsi Allah için ihlas ile savaştı, küfrün kökü kazınmış oldu ve ortada kalmadı.”

125. Bir de İslâm dîni onlarla gelib hemrâh olub

Hem ğariblikden şutardı oldu âhir muhterem

Hemrâh (Far.): yoldaş

“İslâm dini geldi ve onlara yoldaş oldu. Böylece, o da gurbetten kurtuldu ve nihayet saygın konuma geldi.”

126. Dâ'imâ mahfûzdur İslâm dîni dehrde

Hem atası hem eri var şalmadı bir de yütüm

Dehr (Ar.): felek, devran; er: koca; yütüm (Ar.): teklik, yetimlik.

“İslâm dini her daim devranda mahfuz kalacaktır, çünkü hem atası hem de kocası vardır; yetim de kalmamıştır.”

127. Şâhid olmuşdur bütün dağlar, soruş onlar dêsın

Kim ne êtmîş onların hâlına küll-i muştadim

Muştadim (Ar.): çarpışan; soruş-: sor-.

“İslâm dininin kendisiyle çarpışan düşmanlarını ne hâle getirdiğini bütün dağlara sor sana anlatsın, zira onlar buna şahit olmuştur.”

128. Sen Uşud'dan sor su'âl eyle Şuneyn ü Bedr'den

Gör belâları yanında bî-belâ olmuş veḥam

Bed(i)r: Mekke ve Medine arasında bir kasaba⁴²; Ḥuneyn: Mekke ve Medine arasında bir mekan⁴³; Uhud: Medine’de bir dağın adı⁴⁴; veḥam (Ar.): veba.

“Düşmanların düştüğü belalar yanında veba hastalığı bela bile sayılmaz. Sen bunu Uhud, Huneyn ve Bedr’e sor.”

129. Kıpkızıl oldu kılınlar kanlarıyla düşmenin**Başa girdikten sora kanla boyandırdı lemem**

“Müslüman askerlerin kılıcı düşman kafasına girince düşmanların simsiyah saçları kana boyandı ve İslâm askerlerinin kılıçları düşman kanıyla kıpkırmızı oldu.”

130. Neyzeler kalḥub düşürdü ḥaṭ salırdı dal-ba-dal**Canlarına noktasız bir ḥarf yazırdı kalem**

Dal-ba-dal: peş peşe, sürekli; düş-: in-.

“Mızraklar peş peşe inip kalkıyordu ve düşmanın canına noktasız bir harf yazıyordu.”

131. Onların nūranî sîmâsı bütün mümtâz idi**Kırmızı gül hardadır gör, harda tikanlı selem!**

Har(a)da: nerede; mümtâz (Ar.): seçkin; nūranî (Ar.): nurlu, aydın; selem (Ar.): dikenli ağaç; tikan: diken.

“Onların nurlu simaları seçiliyordu. Gül nerededir, dikenli ağaç nerededir, bak gör!”

132. Gönderir nuşret nesîmi hediye kimi ‘ıtrını**Öyle durmuş kahramanlar sanki bir gül yâ şanem**

Nesîm (Ar.): latif rüzgar.

⁴² Kur’an’da adı geçen diğer gazvenin adıdır. Bk. Mustafa Fayda, “Bedir Gazvesi”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 325-327.

⁴³ Kur’an’da adı geçen iki gazveden biridir. Bk. Muhammed Hamidullah, “Huneyn Gazvesi” *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 376-377.

⁴⁴ Uhud, aynı zamanda İslâm tarihinin önemli gazvelerinden biridir. Bk. Muhammed Hamidullah; Casim Avcı, “Uhud Gazvesi”, *DİA*, İstanbul 2012, XLII, 54-57.

“Nusret rüzgarı, hediye gibi olan kokusunu gönderiyor. İslâm kahramanları bir gül veya bir güzel sevgili gibi duruyorlar.”

**133. Atlar üste sanki yallarda ağaçlardır durur
‘Azmdendir bu özellik yoħdu burda bir huzüm**

Yal: yamaç; huzüm (Ar.): eyer.

“O kahramanlar, atların üstünde yamaçlardaki ağaçlar gibidirler. Onların bu duruşu atlarının eyerinden değildir, azim ve gayretlerindedir.”

**134. Oynadı koptu yerinden kalbi ol kâfirlerin
Sêçmediler insānı hayvāndan ez bes tuttu ğam**

Ez bes (Far.): öylesine, o kadar çok ki...

“O kâfirler öylesine hüznülediler ki kalpleri yerinden oynayıp koptu ve insanı hayvandan ayırt edemediler.”

**135. Kim ki Peyğamber ona yarlıĝ éde nuşret tapar
Görse bir aslan mēşe içre onu dēyir: ölem!**

Mēşe (Far.): koruluk, orman; yarlık: yârlık, dostluk, yardım.

“Her kim ki Hz. Peyğamber ona yardım eder, nusret bulur. Böyle bir kişiyi aslan, orman içinde görürse “Ben öleyim!” der.”

**136. Dostları manşür oldu tapdı ‘izzet mülkde
Düşmeni başdan ayaĝa sındı oldu münkaşım**

Münkaşım (Ar.): kırılmış, bölünmüş; sın-: kırıl-.

“Hz. Peyğamber’in dostu mansur olup yeryüzünde izzet buldu. Düşmanı ise baştan ayaĝa kırılıp parçalara bölündü.”

**137. Kal’asında dīninin ārām tutdu ümmeti
Sanki aslanlara olmuşdur yataĝ her bir ücem**

Ārām tut-: sakinleş-, huzur bul-; ücem (Ar.): ormanlık.

“Hz. Peyğamber’in ümmeti, dininin kalesinde huzur buldu, aslanın ormanlıkta ve yataĝında huzur bulunduğu gibi.”

**138. Çoħları étmiş cedel Qur’ān yere vurmuş onu
Maĝlub olmuş karşıısında burhanının çoħ haşım**

Cedel ét-: münakaşa et-, çekiş-.

“Birçok kişi onunla cedelleşmiştir ancak Kur’ân onu yerlere vurmıştır. Birçok düşman onun burhan ve hücceti karşısında mağlup olmuştur.”

139. Ümmî iken mu‘cizâtı çulkaşıdır ‘alemi

‘İrfana meyl eylemiştir onda kim kalmış yütüm

Çulka-: sar-; onda: o vakit ki; ümmî (Ar.): okuma yazma bilmeyen kişi.⁴⁵

“Hz. Peygamber ümmî iken mucizeleri dünyayı sarmıştır. Yetim kaldığı vakit ise ilim ve irfana yönelmiştir.”

140. Bu medîha bir sitâyiş bir de hîdmetdir ona

‘Ömrünü zâyi‘ edibdir şiir yazmaklar hâdem

Hâdem (Ar.): hizmetçiler; hîdmet (Ar.): hizmet; medîha (Ar.): övgü, methiye; sitâyiş (Far.): övgü.

“Bu methiye, ona yazdığım bir övgü ve hizmettir. Başkalarına hizmet edenler ömürlerini zâyi etmişlerdir.”

141. Çoğ günahdan boynuma salmış boyun bağı bu iş

Öyle kim cânımı bu yollarda kurbânlık kesem

“Bu iş (başkalarına methiye yazmak) benim boynuma bir boyun bağı olmuştur. Öyle ki canımı bu yollarda kurban gibi kesmişim.”

142. Men itâ‘at etmişem her dem uşak azgınlığın

Hâsılım ondan benim olmuş günah, olmuş nedem

Azgınlık: yol bilmezlik; nedem (Ar.): pişmanlık; uşak: çocuk.

“Ben her an bir çocuğun yol bilmezliğine itaat etmişim. Bu işten ise elde ettiğim şey günah ve pişmanlıktır.”

143. Bu ticâretde hasâret görmüşem men nefsdan

Almak için dîni dünyâdan bu şeytan lem tesüm

Lem tesüm (Ar.): alışverişe girişmedi, almaya niyet etmedi

“Bu alışverişte ben nefisten zarar gördüm. Bu şeytan, dini dünyadan almak için alışverişe girişmedi.”

144. Mağbûn olmuş kimse ki uqbânı satmış dünyaya

⁴⁵ Bu kelime Hz. Peygamber’in bir sıfatı olarak kullanılmıştır. Bk. M. Suat Mertoğlu, “Ümmî”, *DİA*, İstanbul 2012, XLII, 309-310.

Çoğ hasâretler ona vurmuş bu al-vêr, bu selem

Al-vêr: alışveriş; hasâret (Ar.): hasar, zarar, ziyan; mağbun (Ar.): alışverişte zarar eden kimse; selem (Ar.): ön satış⁴⁶; uqbâ (Ar.): âhîret.

“Âhireti dünyaya satan kişi bu işte zarara uğramıştır. Bu alışveriş ve bu ön satış ona çok zarar vermiştir.”

145. Ger günâh êtdim velî men ‘ahdimi sındırmadım

Kesmemiş ħablü’l-metînim olmamışdır münşarem

‘Ahit sındır-: sözden dön-, anlaşmayı boz-; Ĥablü’l-metîm (Ar.): kuvvetli ip, Kur’an; münşarem (Ar.): kesilmiş; velî (Far.): faka, ama.

“Ben günah işledimse de sözümünden dönmедim. Kesilmez olan kuvvetli ipim kesilmemiştir.”

146. Ĥağğı var boynumda adım da Muğammed’dir benim

Görmedi onun kimi şâhib-vefâ küll-i ümem

“Hz. Muhammed’in benim boynumda hakkı vardır, benim de adım Muhammed’dir. Onun gibi vefa sahibini hiçbir ümmet görmedi.”

147. Ger kıyâmetde elimden tutsa ni’metdir mene

Vây olsun ħâlîma caymış yere kıoysam kıadem

Cay-: kay-; caymış: kaygan.

“Kıyamet günü Hz. Peygamber elimden tutsa benim için nimettir ancak kaygan bir yere adım atarsam vay halime!”

148. Olmaz aşlâ kim êde bir sâ’li o nâ-ümîd

Yâ sığınanlar yanından dönmeyeler muğterem

Sâ’il (Ar.): sual eden, dilenci.

“Onun bir dilenciği ümitsiz bırakması veya ona sığınanların onun yanından saygın bir şekilde dönmemeleri mümkün değildir.”

149. Êtdigimden men onun tağşîş fikrim medħine

O necâtîm-çîn benim olmuşdu tenhâ mültezîm

Mültezîm (Ar.): bir görevi kendi uhdesine alan, mülazım, yoldaş; necât (Ar.): kurtuluş; tenhâ (Far.): tek, yalnız.

⁴⁶ Bk. Bilal Aybakan, “Selem”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 402-405.

“Ben fikrimi ve düşüncemi ona yazacağım methiyeye tahsis ettiğim için, o benim kurtuluşumu uhdesine alan tek yoldaştı.”

150. Hêç zamân eksilmedi ondan şefâ‘at mekremet

Sanki güllendi yağışdan dağlar üstünde ekem

Ekem (Ar.): dağın başı (yağmur tutmayan kısmı).

“Şefâat ve cömertlik hiçbir zaman ondan eksilmedi. Sanırsın yağmur ile dağın tepesinde ve yağmur alamayan kısımlarında güller açtı.”

151. Men Züheyr ibni ebî Sülmâ kimi mâl istemem

Çoyumaram vërsin şıla şâ‘irliğim için Herim

Şıla (Ar.): bahşiş, in‘âm

“Ben Züheyr b. Sülmâ’nın yaptığı gibi para istemem ve Herim’in şairliğim için in‘am ve bahşiş vermesine müsaade etmem.”⁴⁷

152. Üz vëirse bir de yevmü‘l-vâkı‘a senden sivay

Başkası yoğdur kim ona ilticâ ol gün edem

Sivay: (Arapça sivâ‘dan) dışında, başka; üz vër-: gerçekleş-, ol-; yevmü‘l-vâkı‘a: kıyamet günü.

“Bir de kıyamet günü olduğunda, o gün senin dışında başka sığılabileceğim kimse yoktur.”

153. Yâ Resûlallah şefâ‘at kııl mene mahşer günü

Kim çıharda karşısında rûhumu ol Müntakım

Müntakım (Ar.): İntikam alıcı (esmâ-i hüsnâdan)⁴⁸

“Yâ Resulallah! Mahşer günü, Cenâb-ı Allah Müntakım ismiyle benim ruhumu kendi karşısına çıkardığı zaman benim için şefâat eyle.”

154. Dünya vü ‘uqbâ senin cüdundan oldu halk, kim

Hem senin ‘ilmin sebep oldu gele lövh ü kalem

⁴⁷ Züheyr b. Sülmâ ve Herim b. Sinan ile ilgili detaylı bilgi için bk. Süleyman Tülücü, “Züheyr b. Ebî Sülmâ”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 540-542.

⁴⁸ Esmâ-i Hüsnâ ile ilgili bk. Bekir Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 404-418.

Cūd (Ar.): kerem, cömertlik; halk ol-: yaratıl-; lövh (Ar.): levha, levh-i mahfuz.⁴⁹

“Ya Resulallah! Dünya ve ukba senin kereminden yaratıldı. Ayrıca, senin ilmin levh-i mahfûz ve kalemin yaratılmasına sebep oldu.”

155. Nâ-ümîd olma benim nefsim, bağışlar suçların

Allah'ın gufrânına şâmil kebâ'ir hem lemem

Kebâ'ir (Ar.): büyükler (büyük günahlar); lemem (Ar.): küçükler (küçük günahlar); nâ-ümîd (Far.): umutsuz; şâmil (Ar.): içeren, kapsayan.

“Ey benim nefsim! Umutsuzluğa kapılma, Allah'ın bağışlayıcılığı hem büyük günahları hem de küçük günahları kapsar; dolayısıyla senin günahlarını da bağışlayacaktır.”

156. Bağla ümmîdin günahlar kim bölünmek çağları

Allah'ın da rahmeti onda bölünsün lâ-cerem

Çağ: an, zaman

“Günahların bölündüğü zaman, Allah'ın rahmetinin de şüphesiz bölüneceğine umut bağla!”

157. Êtme ümmîd ü recâmı hêç de çevrilmiş benim

Olmayım yanında yâ Rab men hesâbî münhezem

Hesâbî (Far.): çok

“Benim umut ve ricamı asla geri çevirme ki senin yanında çok fazla hezimete uğramış olmayayım!”

158. Her iki dünyâda lutf êt bendene tek koymagil

Sen çağıranda onu korhusu olur münhezem

“Her iki cihanda kuluna lutf et ve onu yalnız bırakma. Sen onu çağırınca korkusu mağlup olur.”

159. İzn vër yâ Rab buludlar aġnaya göyden yère

Koy selamlar yağdıra aġmaca kimi münsecim

⁴⁹ “Levh-i mahfûz” hakkında detaylı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Levh-i mahfûz”, *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 151. Ayrıca “kalem” hakkında bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Kalem” *DİA*, İstanbul 2001, XXII, 243-245.

Ağna-: ak-, in-; aħmaca: ŧelâle; münsecim (Ar.): akar su, insicamlı, düzenli.

“Yâ Rabbî! İzin ver bulutlar gökten yere aksın! İzin ver ŧelale gibi düzenli bir ŧekilde (Hz. Peygamber’e) selamlar yağdırsın!”

160. Bân bulatların ŧabâdan titresin hey dal-ba-dal

Neŧ’elendirsin deveni servan ağzında neğam

Bân: keçi söğüdü; bulat: dal; dal-ba-dal: ardı sıra, sürekli; hey: sürekli; neğam (Ar.): nağmeler; servan (Far.): sarvan, deveci, sârban.

“Keçi söğüdünün dalları sabâ rüzgarından sürekli titresin, devecinin ağzındaki nağmeler deveyi neşelendirsin.”

161. Dâ’imâ ŧalli ve sellem sen kimi mevlâmıza

Hem habîbin hem de ki hayr iş görene küllühüm

Küllühüm (Ar.): hepsi

“Senin gibi mevlamıza, senin habîbin olan Hz. Peygamber’e ve hayır işleyen herkese her daim selam ve salevat olsun!”

162. Geçdi hicretten min üç yüz doħsan il Tebriz’de

Men kazandırdım bu ŧi’ri Türkî’ye faħr eylirem

“Hicretten bin üç yüz doksan yıl geçti⁵⁰. Ben Tebriz’de bu ŧiiri Türkçeye kazandırdım ve bununla iftihar ediyorum.”

163. Men Muhammed oğluyam adım Hüseyin künyem ŧadık

Türklere yaħşısı nazar kılmıŧ Resûl-i muhteŧem

Nazar kılmıŧ: lütuf ile bak-; yaħşısı: güzel.

“Ben Muhammed’in oğluyum. Adım Hüseyin, künyem Sadık’tir. Muhteŧem Peygamber Türklere lütuf ile bakmıŧtır.”

164. Söylemiŧdir kim sipâh-ı cân-fiŧânım Türk olar

Men de Türkem atmaram heç vaħt dali birce ħadem

Birce: bir kez; cân-fiŧân (Far.): can feda eden; sali: arka, geri; heç vaħt: asla; ħadem (Ar.): adım; olar: olur, olacaktır; sipâh (Far.): ordu.

⁵⁰ Buradaki takvim hicrî-i ŧemsî takvimidir. Buna göre 1390 yılı 2011-2012 yılına tekabül etmektedir.

“Hz. Peygamber “Benim can feda eden ordum Türk olacaktır.” diye buyurmuştur. Ben de Türküm ve asla geri adım atmam.”

165. Türk ana doğmuş meni Türk ahlakı vèrmiş mene

Yoh riya zātında bir dürrem ‘aķıkam, “Düzgün”em

“Beni Türk ana doğurmuş, bana müslüman Türk ahlakı vermiştir. Benim fitratında riya yoktur; ben bir inciyim, bir akikim, Düzgün’üm.”

S o n u ç

Bu çalışmada öncelikle “Düzgün” mahlasıyla Türkçe şiirler yazan ve 2022 yılında 77 yaşındayken Tahran’da vefat eden Tebrizli Türkolog Dr. Hüseyin Muhammedzâde-i Sadîk’in hayatı ve bazı ilmî çalışmaları hakkında bilgi verilmiştir. Akabinde Sadîk’in Muhammed el-Bûsîrî’nin *Kasîde-i Bürde*’si üzerine yaptığı çalışma tanıtılmış, söz konusu çalışmanın içinde yer alan 165 beyitlik Azerbaycan Türkçesiyle yazdığı *Kasîde-i Bürde Tercümesi* bazı açıklamalarla Türkçe yayımlanmıştır. Düzgün kendi tercümesini Farsça *Bürde* mütercimi Hâfız Şeref gibi aruzun fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilün vezninde yazmayı tercih etmiş, kafiye seçiminde ise çoğunlukla el-Bûsîrî’nin seçtiği kelimeleri olduğu gibi koruma yoluna gitmiştir. Bununla birlikte, Sadîk kendi tercümesinde Hâfız Şeref’in Farsça tercümesinden etkilenmiş, zaman zaman vezin veya anlam gereği el-Bûsîrî’den alamadığı kelimeler için Şeref’in tercümesine mürâcaat etmiştir. Düzgün’ün tercümesi, İran’da konuşulan ve yazılan Azerbaycan Türkçesi ve özellikle bazı yerel kelime ve fiileri içermesi bakımından önemlidir. Ayrıca Düzgün’ün tercümesinin son dört beytindeki Türklük ve Türkçe vurgusu da dikkat çekmektedir.

K A Y N A K Ç A

ALGÜL, Hüseyin, “Haram Aylar”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 105-106.

Almaany. “Almaani”, 2023. <https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D9%86%D8%B3%D9%85/> (Erişim Tarihi: 26 Temmuz 2023).

AVCI, Casim, “Kisrâ”, *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 71-72.

AYBAKAN, Bilal, “Selem”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 402-405.

AYÇİÇEĞİ, Bünyamin, “Bûsîrî (ö. 696/1297?)’nin Kasîdetü’l-bürde’sinin Diyarbakırlı Mehmed Said Paşa ö. 1308/1892 Tarafından Yapılan

Mensur ve Manzum Tercümesi", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 15/15, 2015, 27-102.

BAŞOĞLU, Tuncay, "Muhkem", *DİA*, Ankara 2020, XXXI, 443.

BÛSÎRÎ, Şerefeddin, *Kasîde-i Bürde (Bâ Şerh ve Ma'nî-i Lüğât ve Dü Tercüme-i Manzûm)*, (Haz. Fürûğ Andelîbiyân), Tahran: İntişarat-ı Tekdîraht, 1392.

COŞKUN, Vildan, "Tâk-ı Kisrâ", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 450-451.

DEMİRAYAK, Kenan, "Kasîdetü'l-bürde", *DİA*, İstanbul 2001 XXIV, 566-568.

FAYDA, Mustafa, "Bedir Gazvesi", *DİA*, İstanbul 1992, V, 325-327.

GÜLER, Ömer Said, *Bir Şiir Bir Hırka: Kasîde-i Bürde'nin Türkçe Şerhleri - II*. DBY, İstanbul 2023.

GÜLER, Ömer Said, *Nişancı Abdurrahman Abdi Paşa, Kıl Şefâat Yâ Resûlallâh Hudâ Affeylesin: Osmanlı'nın Bürde Şerhleri I*. Ketebe Yayınları, İstanbul 2022.

HAMİULLAH, Muhammed, "Huneyn Gazvesi", İstanbul 1998, XVIII, 376-377.

HAMİULLAH, Muhammed, AVCI, Casim, "Uhud Gazvesi", *DİA*, İstanbul 2012, XLII, 54-57.

HANEDA, Koichi, GANJELU, Ali, *Tabrizi Vocabulary: An Azeri-Turkish Dialect in Iran*, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo 1979.

HARMAN, Ömer Faruk, "İrem", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 443.

KAYA, Mahmut, "Kasîdetü'l-bürde", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 568-569.

KAZANCI, Ahmet Lütfi, "Ebrehe", *DİA*, Ankara 1994, X, 79-80.

KERİMÎ, Muhammed Rıza, *Elimizin Acıyan Yarası (Şerh-i Zindegi ve Âsâr-ı Dr. H. M. Sadîk)*, İntişarat-ı Tekdîraht, Tahran 1387.

KIRCA, Celal, "Âd", *DİA*, İstanbul 1988, I, 333-334.

MERTOĞLU, M. Suat, "Ümmî", *DİA*, İstanbul 2012 XLII, 309-310.

MUHAMMEDZADE-İ SADİK, Hüseyin, *El Nisgîli*. (Haz. Eldar Muhammedzade-i Sadik), İntişarat-ı Tekdîraht, Tahran, 1389.

MUHAMMEDZADE-İ SADİK, Hüseyin, *Sefernâme-i Hayâlî-i Hac be Hemrâh-ı Tercüme-i Kasîde-i Bürde*, Qalan Yurd, Tebriz 1398.

- ONAY, Ahmet Talat, *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü (Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı)*, (Haz. Cemal Kurnaz), Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara 2014.
- ONAY, Ahmet Talat, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı* (Haz. Cemal Kurnaz), Akçağ Yayınları, Ankara 2000.
- RAHİMİ, Musa, *Kava'id-i Türki*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.
- SEZER, İsmail Hakkı, "Kaside-i Bürde ve Nesir ve Manzum Tercümesi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/10, 2000, 65-88.
- TOPALOĞLU, Bekir, "Esmâ-i Hüsnâ", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 404-418.
- TOPALOĞLU, Bekir, "Hudûs", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 304-309.
- TOPRAK, Süleyman, "Haşır", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 416-417.
- TÜLÜCÜ, Süleyman, "Züheyr b. Ebî Sülmâ", *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 540-542.
- YAVUZ, Salih Sabri, "Mi'rac", *DİA*, Ankara 2020, XXX, 132-135.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, "Kalem", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 243-245.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, "Kıdem", *DİA*, Ankara 2022, XXV, 393-394.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, "Levh-i mahfûz", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 151.

Ek 1: Azerbaycan Türkçesi Kolay Okuma Kılavuzu:

جدول آسان خوانی متون ترکی

برای آسان خوانی متون ترکی برخی تغییرات در نگارش کلمات ترکی و کلمات دخیل عربی و فارسی در این کتاب اعمال کردیم که در جدول‌های زیر نشان می‌دهیم:

۱. جدول واکنگاری

معادل حروف لاتین	مثال	نشانه‌های واژه‌های ترکی
<i>almaq</i>	A, a	الماق (مقرقن)
<i>əl</i>	Ə, ə	ال (دست)
<i>ilan</i>	İ, i	ایلان (مار)
<i>qızıl</i>	I, ı	قیزیل (طلا)
<i>sol</i>	O, o	سول (چپ)
<i>söz</i>	Ö, ö	سوز (سخن)
<i>ulduz</i>	U, u	اولدوز (ستاره)
<i>düzmək</i>	Ü, ü	دؤزمک (چیدن)
<i>yel</i>	E, e	ینل (باد)

دیوان اشعار حسین دوزگون (دکتر ح. م. صدیق) ۵۷

۲. جدول آواک‌نگاری

معادل حروف لاتین		مثال	نشانه‌های آواک‌های ترکی
<i>buz</i>	B, b	بوز (یخ)	ب / با / بد / بب
<i>öpmək</i>	P, p	اوپمک (بوسیدن)	پ / پا / پد / پپ
<i>toy</i>	T, t	توی (جشن)	ت / تا / تت / تت
<i>Sürəyya</i>	S, s	تربیا	ث / تا / تث / تث
<i>can</i>	C, c	جان	ج / جا / جد / جج
<i>çaxmaq</i>	Ç, ç	چاخماق (آتش زنده)	چ / چا / چد / چج
<i>Həvva</i>	H, h	حو	ح / حا / حد / حح
<i>xaliq</i>	X, x	خالق	خ / خا / خد / خخ
<i>daş</i>	D, d	دانش (سنگ)	د / دا / دد
<i>zövq</i>	Z, z	ذوق	ذ / ذا / ذذ
<i>bir</i>	R, r	بیر (یک)	ر / را / رر
<i>ziğ</i>	Z, z	زیغ (غل)	ز / زا / زز
<i>jalə</i>	J, j	زاله	ژ / جا / جج
<i>sərin</i>	S, s	سربین (خنک)	س / سا / سد / سس
<i>şahid</i>	Ş, ş	شهید	ش / شا / شد / شش
<i>sıdq</i>	S, s	صدق	ص / صا / صد / صص
<i>zəlalət</i>	Z, z	ضالالت	ض / ضا / ضد / ضض
<i>Tur-e Sina</i>	T, t	طور سینا	ط / طا / طط
<i>zill</i>	Z, z	ظل	ظ / ظا / ظظ
<i>Cə'fər</i>		جعفر	ع / عا / عد / عع
<i>bağ</i>	Ğ, ğ	باغ	غ / غا / غد / غغ
<i>fəna</i>	F, f	فنا	ف / فا / فد / فف
<i>qaş</i>	Q, q	قاش (ابرو)	ق / قا / قد / قق
<i>kəsmək</i>	K, k	کسمک (بریدن)	ک / کا / کد / کک
<i>gəzmək</i>	G, g	گزمک (گشتن)	گ / گا / گد / گگ
<i>diləyim</i>	Y, y	دیده‌گیم (ارزوبیم)	ی / یا / ید / یی
<i>lalə</i>	L, l	لاله	ل / لا / لد / لل
<i>miskin</i>	M, m	مسکین	م / ما / مد / مم
<i>incə</i>	N, n	اینجه (ظریف)	ن / نا / ند / نن

“A TRANSLATION OF QASĪDAT AL-BURDA WRITTEN IN CONTEMPORARY
AZERBAIJANI”

Abstract

In every corner of the Islamic world, in different periods of history, various na'ats were written in the name of the Prophet Mohammad. Among these na'ats, the most well-known, on which nazires and commentaries are written, and written all over the Islamic geography, is Qasīdat al-Burda. In fact, there are two completely different Qasīdat al-Burdas. The first one is during the Prophet Mohammad's lifetime, Ka'b bin Zuhayr (d. 24/645?) wrote and read it to the Prophet Mohammad. The other is written by the Egyptian Muhammad al-Busiri (d. 696/1296 ?) in the 13th century and, according to the rumor, he also dreamed of Prophet Mohammad and he read it to the Prophet. Although the name of al-Būsīrī's work is al-Keoâkibü'd-dürriye fî medhi khayri'l-beriyye, it has started to be known as Qasīdat al-Burda or Qasīde-i Borde, like the work of Ka'b bin Züheyr.

The work of al-Būsīrī started to spread rapidly after it was written, and two commentaries were written on this poem while the poet was still alive. In the following periods, Persian and Arabic commentaries and translations, which are the other two parts of the Islamic world's elsine-i selase (triple languages), began to be written on this poem. Writing annotations and translations of Muhammad Būsīrī's poetry has become a tradition in the Islamic world, and this tradition has continued until today. In recent years, Kasīde-i Bürde has been translated into Azerbaijani by Hossein Mohammadzâde Sadiq, who wrote Turkish poems under the pen name "Düzgün" in Tabriz. In this study, first of all, information about the life and works of Hossein Mohammadzâde Sadiq is given. Afterwards, Sadik's Turkish translation of Bürde is presented with some determinations and explanations.

Keywords

al-Busiri, Qasīdat al-Burda, Azarbaijani, Hossein Mohammadzâde Sadiq, Duzgun.

YAZMA ESER KAYNAKLI HALK
ANLATILARINDA MASAL TÜRÜ TESPİTİ:
“HİKÂYET-İ İBRÂHÎM ŞÂH” *

Eren ODAMAN**

ÖZET

Türk halk masallarını tespit için yapılan saha derleme çalışmaları ve bu derleme çalışmalarından elde edilen masallar, on yıllardır arşivlenerek Türk masal külliyatını oluşturmuştur. Saha derlemesi yöntemi, halk edebiyatı ürünlerinin tespiti için sıklıkla kullanılan bir yöntem olsa da yalnızca sözlü kültür geleneği içerisinde bulunan masalların tespiti için kullanılmaktadır. Sözlü gelenek içerisinde hâlen yaşayan veya gelenek içerisinde takibi yapılamayan pek çok yazılı masal bulunmaktadır. Gerek Anadolu sahası gerek Anadolu sahası dışındaki yazılı masal geleneği, en az sözlü kültür içerisinde yaşayan masal geleneği kadar bir toplumun masal tabakasını oluşturan temel unsurlardan birisidir. Yazılı masal geleneğinin derleme masallar dışında da tespit edilebileceği bir saha olan yazma eserler içerisinde, masal türünün içerik ve şekil açısından değişimleri de yorumlanabilmektedir. Bu açıdan yazma eserler içerisindeki masal türüne uygunluk gösteren anlatılar; masalın ilk şekli olan urformun bulunması ya da varyant-versiyon araştırmalarında çeşitlilik yaratacak metinlerin tespiti açısından önem arz eden bir konudur. Yazılı masal geleneğini oluşturan bu masallar pek çok yazma eserin içerisinde bulunmakta ve araştırmacılar tarafından tespit edilmeyi beklemektedir. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi Şevket Rado Yazmalarına SR_000114_05 demirbaş numarasıyla kayıtlı yazma eser içerisinde bulunan Hikâyet-i İbrâhîm Şâh anlatısı da halk masallarına belli noktalardan uygunluk göstermektedir. Bu makalede, yazılı masal geleneğine ait bir masal olduğu düşünülen Hikâyet-i İbrâhîm Şâh anlatısının transkripsiyonlu metni ekseninde; halk hikâyesi, meddah hikâyesi ve masal bütününde değerlendirmek ve ayırt edici özelliklerini ortaya koymak, Hikâyet-i İbrâhîm Şâh'ın masal olup olmadığına dair tespitlerin tartışmasını yapmak amaçlanmıştır. Bu tartışmanın sonucunda anlatı, hem transkripsiyonlu metin hem de orijinal metin olarak bilim dünyasına tanıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Masal, Yazılı Masal Geleneği, Hikâyet-i İbrâhîm Şâh, İbrâhîm Şâh, Hasan-ı Rumî.

* Araştırma Makalesi. Makalenin geliş tarihi: 31.10.2023 / Kabul tarihi: 16.11.2023

** Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, eodaman@akdeniz.edu.tr, (ORCID ID: 0000-0003-3119-1690).

Giriş

Uzun yıllar süren ve sözlü kültür içerisinde gerçekleşen masal derleme çalışmaları sayesinde büyük bir masal külliyesi oluşmuştur. Bu külliyeattaki masallar; masal tipleri, içerikleri, şekilleri, icracıları, icra ortamları, sözlü ya da yazılı gelenekteki konumu gibi pek çok açıdan değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeler hâlen devam etmekte olup halk bilimcilerin perspektifinden pek çok sorunsalı da beraberinde getirmektedir.

Edebî türlerin keskin şekilde birbirinden ayrı düşünülmesi, halk edebiyatı ürünleri için doğrudan kabul edilebilecek bir görüş değildir. Halk edebiyatı türlerine ait kesin çizgiler özellikle türlerin ortaya çıktığı dönemlerde değil olgunlaştıkları dönemlerde görülebilmektedir.

“Folklorik türleri ele alırken, türlerin birbirleriyle genetik bağ içinde olduklarını da hesaba katmak gereklidir. Hangi türün bir diğerine kaynaklık ettiği, ödünçleme yapılmış ise bunun yönü ve derece ödünçleme yapıldığı (...)”¹ na dair çalışmalar; türlerin gelişimi, geçirgenliği ve etkileşimi gibi araştırmalar açısından önemlidir.

Pek çok halk anlatısı, içerisinde diğer edebî türlerden örnekler de barındırmaktadır. Destan ve halk hikâyesi gibi yapı bakımından nispeten uzun olan anlatıların içerisinde; mâni, ağıt, koşma, atasözü, deyim, alkış, kargış gibi pek çok küçük tür bulunmaktadır.

Halk bilimi alanındaki pek çok kuram, edebî türlerin ortaya çıkışı ve yayılımı üzerinde durmaktadır. Bu kuramların bir edebî nesneyi bilimsel malzeme olarak kullandığı ve üzerinde yoğunlaştığı türlerin başında masallar gelmektedir. Dan Ben-Amos, halk bilimi alanındaki tür tartışmalarına dair tarihsel birikimi anlattığı makalesinde; araştırmacıların türlere hangi açılardan yaklaştığını ve tasnif biçimlerinin farklılaşmasındaki temel savların konuya katkısını veya tartışmalara getirdiği durağanlığı konu edinmiştir. Türlerin genelgeçer tanımlarının araştırmacılar tarafından kabul edildiğini ve mevcut tasniflerin belirli kıstaslar barındırdığını, başka kıstaslar söz konusu olduğunda tasnif sayısının ve içeriğinin değişebileceğini belirtir: “Türlerin nitelikleri nadiren kesinlik kazanmış ve terimlerin tanımlarında seyrek olarak geniş çapta bir uzlaşmaya

¹ Abdulkadir Emeksiz, “Nasreddin Hoca Fıkralarının Atasözü ve Deyimlerle İlgisi”, *Türk Halk Edebiyatı İncelemeleri Saim Sakaoğlu Armağanı*, Ed: Prof. Dr. Metin Ergun, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2013, 338.

varılabilmektedir.”² Ben-Amos türlerin kategorizasyonunu dörde ayırmaktadır. “Sınıflandırıcı Kategoriler Olarak Türler” adını verdiği ilk kategoride: “Gelenekte kaydedilmiş, tek tek metinlerle -sınıflayıcı kategori olan- ideal tip arasında kurulan ilişkinin her durum için yeniden tanımlanması gerekir”³ demektedir. Tür tanımının ideal kabul edilen tanımlarının sınırlılıklarında dolaşan anlatılar, türe dair yargıların sorgulanmasını ve türün yeniden yorumlanmasını zorunlu kılmaktadır. *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh* anlatısı da Ben-Amos’un söz konusu cümlesinde belirttiği ve gelenek içerisinde belli açılardan -özellikle anlatının yazıya geçirildiği veya sözlü kültürde dolaşımında olduğu dönem düşünüldüğünde- ideal tanıma uymamakta ve türlerin tanımlarının gözden geçirilmesi gerektiğine dair motivasyonu tetiklemektedir.

Halk edebiyatı türleri, uzun yıllardır yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından türlerin gelişimi ekseninde değerlendirilmektedir.⁴ Masallar da söz konusu tartışmalarda önemli bir inceleme alanı olarak değerlendirilmiştir. Arıcı’ya göre: “Masalın kendine özgü bir anlatım şekli vardır. Hayvan masalları hariç diğer bütün masallar üç bölümden meydana gelir. Bunlar, döşeme (giriş), gövde (gelişme) ve sonuç bölümleridir.”⁵ Bu bölümler pek çok araştırmacı tarafından da kabul görmektedir. Döşeme

² Dan Ben-Amos, “Halkbilimi Öğreniminde Türk Kavramının Konumu”, Çev. Meriç Kurtuluş, *Milli Folklor*, Sayı 91, Ankara 2011, 228.

³ Dan Ben-Amos, *a.g.e.*, 232.

⁴ Türler arasında geçirgenlik gösteren veya geçiş dönemi eserleri olduğu düşünülen ve gelenekte belli özellikleriyle tekillik gösteren anlatılar üzerinde durulması şarttır. Bu yalnızca bir kataloglama işlemi olmadığından özellikle türlerin gelişimi ve tasnifi ekseninde durulmalıdır. Bu konu hakkında tartışmalar için bkz: Alan Dundes, “Texture, Text and Context.”, *Southern Folklore Quarterly* 28, 1964. Alan Dundes, “Folk Ideas as Units of Worldview”, *Journal of American Folklore* 84, 1971. Dan Ben-Amos Analytical Categories and Ethnic Genres”, *Genre* 2, 1969. Francis Utley, “Folk Literature: An Operational Definition,” *JAF* 74, 1961. Stith Thompson, *Motif Index of Folk Literature*, Bloomington Indiana University Press, 1955. Stith Thompson, “Narrative Motif-Analysis as a Folklore Method,” *Folklore Fellow Communications No. 161*, 1955. Lauri Honko, “Genre Analysis in Folkloristics and Comparative Religion.” *Temenos* 3, 1968. Roger Abraham, “The Complex Relations of Simple Forms”, *Genre* 2, 1969. Söz konusu çalışmalar türsel geçirgenlik ve türlerin tasnifi konusunda sınırlı sayıda kaynaklardır. Makalenin sınırlılığını aşmamak adına türsel geçirgenlik konusu irdelenirken incelenen kaynaklar verilmiştir.

⁵ Ali Fuat Arıcı, “Tür Özellikleri ve Tarihlerine Göre Türk ve Dünya Masalları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2004, 166-167.

bölümünde masal bir tekerlemeyle başlar. Döşeme ve sonuç kısmı olan Dilek arasında ahenk ve dilsel bir uyum bulunur. İkisi de genellikle kalıplaşmış bir söz veya tekerlemeden oluşur. Buna ek olarak Dilek bölümünde dinleyici veya okuyucu için iyi temennilerde bulunulan kalıp sözler de mevcuttur. Olay bölümünde ise masal genişletilerek anlatılır. Ancak geleneksel masala dair bu şema her masalda görülmez. Bu nedenle tür ayrımı şekil ve içerik açısından ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmelidir. Elimizde bulunan anlatıda da bu bölümler sabit olarak görülmez. Bu nedenle eserin masal olup olmadığının tartışılması, özellikle eserin yazıya geçirildiği dönemin pek çok tür açısından bir başlangıç dönemi olmasından dolayı önemlidir.

Sözlü gelenekte masallar pek çok forma girer. Masalların içeriği, icra ortamı ve dinleyici kitlesine göre şekillenir. Örneğin kadınlar arasında anlatılan bir masalda müstehcenliğin törpülediği görülebilir. Benzer şekilde çocuklara anlatılan bir masalda da hayal gücünün sınırlarını zorlayabilecek, çocuğun korkularını gün yüzüne çıkartabilecek kötücül öğeler ehlileştirilerek ılımlı bir dönüşümle aktarılabilir. Geçmişten günümüze sözlü gelenekten derlenen ve yazıya geçirilen masallarda, masal icrasının tam bir yansıması görülmez. Masalları yazıya geçiren kişi edebî bir dilden uzak olabilir, icrayı tam olarak hatırlamayabilir, icra metnini eksik olarak aktarabilir veya kendisinden bir şeyler katarak metni genişletebilir. Ancak bu icraların yazılı geleneğe aktarılırken geçirdiği değişim ve dönüşüm; masal dünyasını zenginleştiren ve türün kendine has dinamiğiyle yeniden doğan bir anlatı meydana getirmektedir: “Masalın bir gösterim olduğunu ve her anlatımda yeniden doğduğunu söyleyen performans kuramı takipçileri haklıdır; ne var ki aynı ifadeyi bu sorular ekseninde, ‘masal hangi biçimde ele alınırsa alınsın yeniden doğar’ diyerek ifade etmek de mümkündür”⁶

Masalların tip ve motif açısından sınıflandırıldığı pek çok katalog mevcuttur. Bu katalogların hepsi yalnızca masalları kapsamamaktadır. Destan, halk hikâyesi, efsane gibi pek çok tür de katalog içerisinde kendine yer bulmuştur. Yalnızca bu kataloglara bağlı kalınarak yapılan değerlendirmeler bir nevi ön kabulde gerçekleşmektedir. Herhangi bir

⁶ Evrim Ölçer Özünel, “Yazının İzinde Masal Haritalarını Okuma Denemesi: Masal Tarihine Yeniden Bakmak”, *Millî Folklor*, Ankara 2011, 62.

metnin masal olup olmadığı bugünkü bilgi birikimimizle daha somut olarak tespit edilebilmektedir. Ancak mevcut katalogların ön kabulleriyle gerçekleştirilen her türlü tespit, özellikle erken dönem masallarına örnek teşkil edebilecek metinlerin; halk hikâyesi, efsane, meddah hikâyesi gibi türlerle benzerliklerini ve farklılıklarını tespit edebilme motivasyonunu ortadan kaldırmaktadır. 17. yüzyıl anlatısı olan *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh*'ın halk hikâyesi ve meddah hikâyesi ile olan benzerlikleri ve farklılıkları, kendi yüzyılı içerisinde; türlerin etkileşimi, türlerin birbirlerinden neler aldıkları ve birbirlerine neler verdikleri konusuna cevap verebilecek niteliktedir.

İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, Şevket Rado Yazmaları SR_000114_05 demirbaş numarasıyla kayıtlı olan *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh* (*Hikâyet-i İbrâhîm Şâh*, yz. SR_000114_05, 105a) anlatısının ilk bakışta yazıya geçirilmiş bir masal olduğu düşünülmektedir. Bu çalışmada masal incelemelerinde kullanılan; şekil ve içeriğe yönelik halk bilimi kıstasları göz önünde bulundurularak anlatının türsel açıdan nasıl konumlandırılması gerektiği üzerinde durulacaktır. Bir anlatının masal türüne ait olup olmadığı, hangi özellikleri barındırdığı veya barındırmadığı sorularına verilecek cevaplarla ortaya konulabilecektir. *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh* anlatısının yazıya geçirildiği yüzyıl göz önünde bulundurularak; halk hikâyesi, meddah hikâyesi ve masal türlerinin birleşik hâlde bulunduğu, motiflerin birbiri içerisine nüfuz ettiği, türlerin birbirinden kesin çizgilerle ayrılmadığı erken dönemlere ait kompleks bir anlatı olup olmadığı tespit edilecektir. Aynı şekilde masal kataloglarının işlevlerinin sınırlılıkları da görülebilecektir. Bir anlatının masal olup olmadığının anlaşılması için metne sorulması gereken sorular, *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh* anlatısına yöneltilecek ve bunların cevapları verilmeye çalışılarak metnin türü üzerine bir tartışma yürütülecektir.

1. *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh*'ın Künyesi ve Tavsifi

Eserin bulunduğu kütüphane: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi

Eserin Kütüphane Katalogundaki Adı: *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh*

Eserin Nitelikleri: Kitap-Yazma Eser-El Yazısı-Kâğıt-Osmanlı Türkçesi

Fiziksel Nitelik: 19 st.; 205x145, 170x100 mm.

Müellifi belli olmayan ve toplam 9 varaktan oluşan eser, Türk tahkiye geleneği içerisinde değerlendirilmeye uygun bir görünüm arz etmektedir.

Eser, hicrî 1061 yılında nesih yazı tipiyle istinsah edilmiştir. Bu tarih anlatının sonunda, 113a varak numaralı sayfanın sol alt köşesinde metnin bitiminde yer almaktadır. Miladî olarak 17. yüzyılın 2. yarısına tekabül eden bu tarihlendirme yazma eserin miladî olarak Şubat/Mart 1651 yılında istinsah edildiğini göstermektedir. Yine metnin bitiminde bulunan “Şehr-i Rebülevvel, Fî evâsıt-ı yevm-i bazar” ibaresinden hareketle; Hicrî Rebiyülevvel ayının bir pazar gününde istinsahının tamamlandığı anlaşılmaktadır. Bu da söz konusu eserin Miladî 22 Şubat-23 Mart 1651 tarihleri arasında yazıldığını kesinleştirmektedir.

Kütüphane kataloglarında *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh* başlığıyla isimlendirilen anlatı, yazma eserin ilgili varaklarında söz konusu başlıkla yer almamaktadır. Ancak yazma eser incelendiğinde eserin girişine alınmış bazı notlar göze çarpmaktadır. Söz konusu notların Kilisli Muallim Rifat tarafından alındığı, yazma eserin girişinde kendi el yazısıyla belirtilmiştir. Geçmişte yazma eserleri inceleyen ve mecmualara not alarak anlatıları adlandıran pek çok araştırmacı olduğu bilinmektedir. Kilisli Muallim Rifat da eğer halk arasında anlatı *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh* adıyla bilinmiyorsa kendi tasarrufuyla anlatıya söz konusu ismi uygun görmüş olabilir.

Çiğdem Kara, “*Halk Masallarını Yeniden Anlatmak*” başlıklı yazısında geleneksel ve gelenek dışı masalların, araştırmacılar ya da meraklı masal anlatıcıları/yazarları tarafından nasıl ortaya konduğunu sınıflandırarak aktarmaktadır. İlgili yazının “Masal Anlatanlar-Anlatıcısız Masal Kitapları” başlığı altında bu tarz kitapların üç farklı şekilde okurlara ve araştırmacılara ulaştırıldığından bahseder. İlk madde eski bir el yazması eserin günümüz Türkçesine çevrilerek basılmasıdır. Bu konudaki en yetkin örnek olarak *Billur Köşk Masalları*'nı belirtmektedir.⁷ *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh* da anlatıcısız bir masal metni olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh*'in Özeti

EB⁸: 214 ATU⁹: 516

⁷ Çiğdem Kara, “Halk Masallarını Yeniden Anlatmak”, *Folklor/Edebiyat*, Ankara 2008, 205-206.

⁸ Eberhard-Boratav. Ayrıntılı bilgi için bkz: Wolfram Eberhard Pertev Naili Boratav, *Typen Türkischer Volksmärchen*, Franz Steiner verlag GMBH, Wiesbaden 1953.

⁹ Aarne-Thompson-Uther. Ayrıntılı bilgi için bkz:

Olay Örgüsü:

- 1-Bir padişahın İbrâhîm Şâh adında bir oğlu vardır.
- 2-Bu padişah ipek bir elbise üzerinde gördüğü bir kızın resmine âşık olur ve her gün ağlar.
- 3-İbrâhîm Şâh da babasının aşkından habersiz olarak kıza âşık olur ve kızı aramak için yola koyulur.
- 4-İbrâhîm Şâh'ın yanında Hasan-ı Rumî adında cinlerle iletişime geçebilen olağanüstü özelliklere sahip bir yoldaşı vardır.
- 5-Bir kervansarayda konakladıklarında Hasan-ı Rumî iki peri kızının konuşmalarından; aradıkları kızın Rum padişahının kızı olduğunu, onu ne şekilde bulabileceklerini, kızı alınca İbrâhîm Şâh'ın padişah babasının İbrâhîm Şâh'ı öldürmek için göndereceği tuzakların neler olduğunu ve bu tuzakları haber verenin taşa döneceğini öğrenir.
- 6-Deniz kenarında bir taşa vurarak oradan cin atlarına binerek deniz boğazını geçerler ve kızın bulunduğu şehrin sarayına gelirler.
- 7-İbrâhîm Şâh süslü bir koç kılığına girer ve sarayda oyunlar oynar.
- 8-Kız, Bağdat padişahın oğluyla nişanlıdır ve kızın hizmetçilerinden birisini kızın yerine koyarlar.
- 9-Kızla beraber kaçarak yeniden taşa vurup cin atlarına binerler ve kendi şehirlerine geri dönerler.
- 10-İbrâhîm Şâh'ın babası, yoldaki oğluna türlü hediyeler gönderir. Eyeri zehirli bir at, zehirli bir kaftan, zehirli bir doğan, bir tazı ve kapı arkasında saklanan bir evren (yılan) yollar.
- 11-Hasan'ı Rumî bu nesnelerin bazısının boynunu keser bazısını denize attırır. İbrâhîm Şâh'ı bu nesnelere gelecek kötülüklerden korur.
- 12-İbrâhîm Şâh'ın babası, İbrâhîm Şâh'ı bu kötülüklerden koruyan kişinin Hasan-ı Rumî olduğunu anlar ve onu cezalandırmak için geri ister.
- 13-İbrâhîm Şâh, Hasan-ı Rumî'yi babasına geri bağışlar ancak Hasan-ı Rumî buna çok üzülür. Öldürüleceğini anlayan Hasan-ı Rumî; atı, kaftanı, doğanı, tazıyı, ejderhayı neden yok ettiğini anlatır ve taşa dönüşür.

14-İbrâhîm Şâh ve Rum padişahının kızı kavuşmuş olsa dahi Hasan-ı Rumî'nin taşlaşmasından dolayı çok üzülürler.

3. *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh*'ın Masal Türü Dışındaki Diğer Türlerle Mukayesesi

Hikâyet-i İbrâhîm Şâh, masal türü dışında halk hikâyesi ve meddah hikâyesiyle mukayese edilecektir. Halk hikâyeleri anlatının yazıya geçirildiği tarihten önce teşekkül etmeye başlamıştır.¹⁰ Genel kanı meddah anlatılarının halk hikâyelerinden sonra ortaya çıktığı üzerinedir. Anlatının yazıya geçirildiği tarihlerde halk hikâyeleri ve meddah hikâyeleri farklı coğrafyalarda ve çeşitli seviyelerde teşekkül ve tekâmül evrelerindedir. Söz konusu iki türle yapılan karşılaştırmanın sebep ve sonuçları ilgili başlıklarda ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

3.1. *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh*'ın Halk Hikâyesi ile Mukayesesi

Eserin türünün tespiti belli bir analizi gerektirmektedir. Biçim ve içerik açılarından değerlendirilen anlatı, pek çok anlatı türünden özellikleri bünyesinde barındırmaktadır. İlk bakışta manzum ögeler içermeyen bir halk hikâyesi, onun da özelinde bir kara hikâye formu göstermektedir. Ancak anlatı incelendiğinde söz konusu tür iddiaları sağlam şekilde desteklenememektedir.

3.1.1. Şekil Bakımından Mukayese

Pek çok araştırmacı halk hikâyesi ve masal türünün münasebeti üzerinde durmuştur. Bu araştırmacılardan biri olan Boratav, halk hikâyelerini destanileşmiş masallar veya destani özelliklerini kaybederek, masalla karışmış destanlar olarak görmektedir.¹¹ Ancak bugünkü edebî tanımlarda halk hikâyeleri; araştırmacıların yaklaşım ve nitelendirmelerinin sonucu olarak, keskin belirlemelerle sınırları çizilmiş bir görünüme sahiptir.

Halk hikâyeleri nazım ve nesir ögelerinin bir arada bulunduğu karışık bir form arz etmektedir. Özellikle hikâyenin tahkiye ve tasvire yönelik unsurlarının anlatıldığı kısımlar mensur, karşılıklı konuşma ve atışmaların

¹⁰ Umay Günay, Türk Edebiyatı içerisinde İslam medeniyeti sahasına ait dinî hikâyelerin varlığından hareketle; hikâye geleneğinin, XIV. yüzyıldan daha önceki bir yüzyılda var olduğu görüşündedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Umay Günay, *Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüyâ Motifi*, Ankara 1986, 9-22.

¹¹ Pertev Naili Boratav, *Köroğlu Destanı*, Adam Yayıncılık, İstanbul 1984, 19.

yoğun olduğu duygusal kısımlarda ise manzum bir anlatım hâkimdir. Ancak *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh* anlatısı hiçbir manzum öge barındırmamaktadır.

Halk hikâyelerinin girişinde sıklıkla bulunan kalıp sözler, *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh* anlatısında yer almamaktadır. Sözlü gelenekten derlenen ve yazıya geçirilen halk hikâyelerinde ve yazma eserlerde eksik olan bu unsur, anlatıda da eksiktir.

Halk hikâyelerindeki halka yönelik söyleyiş ve dilin sadeliği anlatıda da korunmuştur. Ancak bu özellik anlatının halk hikâyesine yakınlığını değil halk edebiyatı ürünlerinin geneline yayılmış olan sadeliğin bir sonucudur.

Yazma ve matbu halk hikâyelerinin sözlü varyantlardaki emsallerine göre daha uzun ve manzum öğeleri daha fazla olsa da¹² *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh* toplamda 9 varaklık bir eserdir. Yukarıda da belirtildiği gibi herhangi bir manzum parça da bulundurmamaktadır.

Halk hikâyelerinin genelinde olduğu gibi kalıplaşmış sözler *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh* anlatısında da fazladır. Ancak halk hikâyesindeki yoğun tasvirler anlatıda bulunmamaktadır. Kahramanların fiziksel özelliklerine yönelik yoğun bir anlatım söz konusu değildir. Genelde abartılmak istenen kısımlar: “Diller vasf eylemeğe kâbil degüldür.” cümlesiyle okurun/dinleyicinin hayal dünyasına bırakılmıştır.

Halk hikâyesi şekil olarak uzun bir türdür. İcrasının genellikle birkaç güne yayılması beklenir. Bu nedenle konuyla bağlantılı olan pek çok küçük halk edebiyatı ürünü de anlatıya dâhil olmaktadır. Masal, efsane, fıkra, alkış, kargış, atasözü, deyim, bilmece gibi pek çok tür anlatının içinde bulunabilmektedir. Ancak *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh* içerisinde bunlardan yalnızca alkış, kargış, atasözü, deyim gibi küçük ürünler barındırmamaktadır. Bu özellik yalnızca halk hikâyesine değil masala da uygunluk göstermektedir. Dolayısıyla ayırt edici bir özellik olmayıp anlatıyı şekilsel açıdan halk hikâyesine yaklaştırmamaktadır.

¹² Ali Berat Alptekin, *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2009, 29.

Hikâyet-i İbrâhîm Şâh anlatısı şekil açısından belli özellikleriyle halk hikâyesine yaklaşırsa da bu özellikler anlatıyı halk hikâyesi olarak nitelendirmek için yeterli değildir.

3.1.2. İçerik Bakımından Mukayese

Halk edebiyatının mensur türleri arasında halk hikâyeleri; “aşk”, “kahramanlık” ve “aşk ve kahramanlık” olarak üçe ayrılan bir konu dağılımına sahiptir. *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh* anlatısı da temelde bir aşk anlatısıdır. Kahramanı yola çıkararak, onun yolda yaşadığı maceralara ve dönüşünde başına gelenlere sebep olan durum Rum padişahının kızı Niğâr’a olan aşkıdır. Ancak anlatı halk hikâyelerinde olduğu gibi idealize edilmiş bir aşk etrafında şekillenmemektedir. Anlatıda aşk, işlevini kahramanı yola çıkartmakla başlatır. Nerrin Köse, halk hikâyelerinin en uzun kısmını macera bölümü olarak tanımladıktan sonra hikâyelerin bu bölümünü: “1. Kahramanın Âşık Olmasıyla Başlayanlar, 2. Kahramanın Gurbete Gitmesiyle Başlayanlar, 3. Kahramanın Evlenmesiyle Başlayanlar”¹³ olarak üçe ayırır. İbrâhîm Şâh anlatısı da kahramanın âşık olması ve gurbete çıkması gibi kısımlarla söz konusu sınıflandırmaya örnek teşkil etmektedir. Ancak anlatının özünde aşkın değil dostluk ve sadakatin kutsiyeti görülür. Anlatıda yardımcı tip olarak konumlanan Hasan-ı Rumî, âdeta bir başkahraman gibi serüven içerisinde baskın bir konumda yer alır.

Halk hikâyeleri araştırmalarında kahramanın, mekânların ve olayların tarihsel izdüşümü üzerinde sıklıkla durulmaktadır. Halk hikâyelerinin gerçekten yaşamış bir kişi veya yaşanmış bir olay üzerine şekillenip şekillenmediği bu türün bilinen bir problemiğidir. Halk hikâyesini anlatan âşığın biyografisi veya yaşadığı bilinen birisinin biyografisini anlatan halk hikâyeleri olduğu bilinmektedir. İbrâhîm Şâh’ın kimliği üzerine yoğunlaşan araştırmalarda veya tarihî herhangi bir vesikada özel olarak anlatıdaki İbrâhîm Şâh’a ait olduğu düşünülen herhangi bir biyografiye ulaşılamamıştır. Öncelikle “Şâh” unvanından dolayı Azerbaycan-İran bölgelerinden, özellikle Safevî Hanedanlığına mensup birisi olup olmadığı araştırılmıştır. Bu araştırmalar sonucunda 16. yüzyılda yaşamış olan Safevî şâhi Şâh İsmâil’in torunu olan Câhî mahlaslı şair İbrâhîm Mîrzâ ismine ulaşılmıştır. Ancak anlatıdaki İbrâhîm Şâh’ın ve babasının saltanatının İran

¹³ Nerrin Köse, “Türk Halk Hikâyelerinde (Yapı) Structure”, Araştırmalar I, *Millî Folklor Yayınları: 8 Halk Edebiyatı Dizisi: 4*, Ankara 1996, 33.

taraflarında olduğuna dair bir ipucu yoktur. Bu yüzden bahsi geçen İbrahim Mirza'nun anlatı kahramanı ile aynı kişi olmadığı düşünülmektedir. Üstelik Safevî Hanedanlığına mensup Şah İsmail'in torunu İbrâhîm Mîrzâ'nun biyografisiyle¹⁴ söz konusu anlatı arasında herhangi bir yakınlık da bulunmamaktadır.

Halk arasında yaygın şekilde bilinen İbrâhîm Edhem¹⁵ anlatılarının başkahramanı olan İbrâhîm b. Edhem ile anlatıdaki İbrâhîm Şâh'ın da bir ilgisi yoktur. Tamamen mutasavvıf bir kişiliğe sahip olan İbrâhîm b. Edhem, menkabevî bir biyografiye sahiptir. Anlatıda İbrâhîm Şâh da din ehli bir profil çiziyor olsa da İbrâhîm b. Edhem anlatıdaki İbrâhîm Edhem ile bir ilgisi yoktur.

Aynı şekilde anlatıda ismi geçen ve anlatı genelinde yetkin bir konumda bulunan Hasan-ı Rumî ile aynı kişi oldukları şüpheli olan bir başka şair Hasan-ı Rumî'ye *Latîfî Tezkiresi'*nde de rastlanmaktadır. Bugün Yunanistan'da bulunan Karaferya bölgesinde yaşamış olan şair, II. Bâyezîd devri (1481-1512) ortalarında vefat etmiştir. 16. yüzyıla tarihlenen şairin, Rumeli'de yaşamış olması ve mutasavvıf bir şair olması¹⁶ anlatıdaki Hasan-ı Rumî ile özdeşleşebilir. Çünkü Hasan-ı Rumî anlatıda cinlere mâlik, Kur'an okuyan, besmele çeken, namaz kılan, batınî ilimlere hâkim bir portre çizmektedir. Ancak tarihî bir şahsiyet olan ve *Latîfî Tezkiresi'*nde geçen şair Hasan-ı Rumî ile anlatıda geçen Hasan-ı Rumî'nin aynı kişiler olduğu iddiasında bulunmak henüz mümkün değildir.

Konya ilinin tarihi hakkında yazılan *Konya Tarihi* kitabında Şeyh Hasan-ı Rumî adlı birinin zaviyesinden bahsedilmektedir. Zaviye, Karamanoğulları zamanından beri metruk hâlde bulunduğu için hakkında yeterli bilgi yoktur.¹⁷ Tarihte yaşamış olduğu düşünülen iki Hasan-ı Rumî'nin de mutasavvıf bir kişilikle anılmaları da anlatıdaki Hasan-ı Rumî'yle benzerlik göstermeleri açısından dikkate değerdir.

¹⁴ Mehmet Nuri Çınarcı, "Safevi Sarayında Türkçe Şiir Yazan İbrahim Mîrzâ (Câhî)", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2015, 174-176.

¹⁵ Reşat Öngören, "İbrâhîm b. EDHEM", *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, 295-296.

¹⁶ Rıdvan Canım, *Latîfî, Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nüzemâ (İnceleme-Metin)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2000, 227.

¹⁷ İbrahim Hakki Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Yeni Kitap Basımevi, Konya 1964, 752-754.

Halk hikâyelerinde de diğer türlerde olduğu gibi pek çok olağanüstü öge bulunmaktadır. İbrâhîm Şâh Hikâyesi de peri kızları, cinnî atlar, ejderha (evren), suyun üstünden atlarla geçmek, taşlaşmak gibi pek çok olağanüstülüğü barındırmaktadır.

Halk hikâyelerinde kahraman genellikle tek çocuktur ve olağanüstü bir şekilde dünyaya gelir. Kahramanın anne ve babası genellikle çocuk sahibi olamayacak kadar yaşlı kimselerdir. *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh*'ta da kahraman tek çocuktur. Hikâyede doğumuna dair herhangi bir şey anlatılmamaktadır. Kahramanın babasının yaşı hakkında da bir fikirde bulunmak mümkün değildir.

Halk hikâyelerinde kahramanın dünyaya gelmesinde anne ve babaya yardımcı olan, anlatının genelinde de kahramana ad verme, eğitim, evlendirme, yola çıkma hadiselerinde yanında olan yardımcı bir kahraman görülür. *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh*'ta, İbrâhîm Şâh'ın babası olan padişahın Hasan-ı Rumî adında bir kulu vardır. Bu kişi cinlere malik, gaipten haber alan bir kişidir. İbrâhîm Şâh'a yolculuğu boyunca eşlik eder ve türlü zorlukları atlatmasında en büyük yardımcısı olur. Halk hikâyelerinde görülen yardımcı tipin anlatıdaki karşılığı Hasan-ı Rumî'dir.

Halk hikâyelerinde kahramanın en büyük yardımcısı ak saçlı ihtiyar/pir/Hızır'dan sonra attır. İbrâhîm Şâh'ın ad verilmiş veya özellikleri belirtilen, sürekli yanında olan bir atı yoktur. Atın önemi yalnızca Anadolu'dan Rumeli olduğu tahmin edilen karşı yakaya geçilirken deniz boğazını aşan cinnî atlarda görülmektedir.

Halk hikâyelerinde kahraman dört şekilde âşık olmaktadır: "1)Bade içerek, 2)Aynı evde büyüyen kahramanların kardeş olmadıklarını öğrendiklerinde, 3)Resme bakarak âşık olma, 4)İlk görüşte âşık olma."¹⁸ *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh*'ta İbrâhîm Şâh'ın babası olan padişah, Rum padişahının kızı olan Nigâr'ın ipek bir elbiseye nakşedilmiş suretine âşık olmuştur. Ardından aynı resmi gören İbrâhîm Şâh da Nigâr'a âşık olmuştur. Halk hikâyelerindeki resme bakarak âşık olma motifi anlatıda da mevcuttur.

Halk hikâyeleri; Kerem ile Aslı, Tahir ile Zühre, Arzu ile Kamber, Ferhat ile Şirin hikâyeleri hariç tutulursa genellikle masallar gibi mutlu sonla biter. *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh* anlatısında Hasan-ı Rumî taşlaşsa bile

¹⁸ Ali Berat Alptekin, *a.g.e.*, 33-39.

İbrâhîm Şâh ve Nigâr sonunda kavuşur. Bu nedenle mutlu sonla bittiği söylenebilmektedir. Ancak dostluğa önem vermeyen başkahramanlar, bunun acısını Hasan-ı Rumî'yi kaybederek öderler.

Halk hikâyelerinde mekân masallardakine benzerdir. Eski Dünya'nın önemli yaşam merkezleri ve ticaret noktaları anlatılarda isimlendirilerek yer alır. İbrâhîm Şâh anlatısında da Rum ili ve Bağdat gibi merkezlerin isimleri verilmiştir. Boratav, bu memleketlerin masal memleketi değil kahramanın kimliğini temsil eden hakiki yerler olduğunu savunmaktadır. Bu mekânların muhayyel yerler olmadığı için yalnızca masal memleketi olarak anılmasının doğru olmadığını düşünmektedir.¹⁹

Bunların dışında, Ardanuçlu Âşık Efkârî'nin anlattığı bir *İbrahim Şah Hikâyesi* mevcuttur. Ancak Hayrettin Rayman'ın *Âşık Efkârî*²⁰ ile ilgili yaptığı monografik çalışma incelendiğinde iki anlatının isim benzerliği dışında herhangi bir ortak noktasının olmadığı görülmüştür.

Hikâyet-i İbrâhîm Şâh anlatısının şekil yönüyle olduğu gibi içerik yönüyle de halk hikâyeleriyle olan bağlantısı zayıftır. Yardımcı bir tip barındırması, resme bakarak âşık olunması gibi özellikler; anlatıya halk hikâyesi diyebilmek için yeterli olmasa da türler arası etkileşim bağlamında dikkate değerdir.

3.2. *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh*'ın Meddah Hikâyesi ile Mukayesesi

Uzun bir teşekkül süreci olan meddah hikâyelerinin yazılı hâlleri belli sayıda yazma eser içerisinde bulunmaktadır. *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh* anlatısının da matbu bir meddah hikâyesi olup olmadığı sorusundan hareketle şekil ve içerik açısından incelenmesi uygun görülmektedir.

3.2.1. Şekil Bakımından Mukayese

Klasik bir meddah hikâyesinde; Başlangıç, Açıklama, Hikâye ve Bitiş bölümleri bulunmaktadır.²¹ *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh* anlatısı bu bölümlere sahip değildir. Başlangıç kısmında dinleyiciyi/seyirciyi harekete geçirecek

¹⁹ Pertev Naili Boratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, Tarih Vakfı, İstanbul 2014, 47.

²⁰ Hayrettin Rayman, *Ardanuçlu Âşık Efkârî*, Atatürk Üniversitesi Erzincan Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzincan 1998, 348-364.

²¹ Özdemir Nutku, "Âşık ve Meddah Hikâyeleri", III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, 192-193.

ve girizgâh niteliği taşıyacak herhangi bir nidâ ya da divan okunması görülmemektedir.

Açıklama kısmında uyaklı olarak kahramanların, zamanın ve mekânın tanıtımı yapılmamaktadır. Düz yazı hâlinde bir metin girişi bulunmakta, bu giriş de daha çok masalın giriş formelinden sonra başlayan klasik bir formu andırmaktadır.

Hikâye kısmında da meddah hikâyelerinde olduğu gibi mensur²² ve kronolojik bir anlatım hâkimdir.

Bitiş kısmında kıssadan hisse olarak adlandırılabilir kalıp sözler varsa da bunlar bir meddahın ya da meddahtan duyduğunu yazıya geçiren birinin sözleri değildir. Anlatının sonunda Hasan-ı Rumî'nin kaybı olumsuz biteceği izlenimini verse de anlatı mutlu sonla biter.

Anlatıda dilsel açıdan herhangi bir şive taklidi, dramatizasyon unsuru, ses değiştirmeye yönelik herhangi bir veri²³, genel bir taklit yansıması, anlatıyı durdurup araya girme veya doğaçlama anlatıma yönelik bir ibare göze çarpmamaktadır. "Bir metinde metne giren kelime bile, bütün fonetik (sescil) niteliklerinden yoksundur."²⁴ Bu nedenle meddahın anlatım

²² Meddah hikâyelerindeki manzum kısımlar istisnai olarak göze çarptığı için mensur olarak bahsedilmiştir. Manzum-mensur karışık küçük türler bu kısımda dile getirilmemiştir.

²³ Meddah hikâyelerinin birçoğu kısmi bir özet mahiyetinde olduğundan, bağlamında değerlendirilmesinin önemli olduğu anlatılardır ve bu noktada icranın bilinmesi gereklidir. Çünkü icradaki ses, taklit ve jest unsurları da hikâyeyi anlamlı kılmaktadır. Yine bu icralar esnasında da seyirlik halk oyunlarındaki türlerin geçirgenliği ve etkileşimi de göze çarpmaktadır. 19. Yüzyıl meddah icracılarından olan Hovsep Kurbanyan da meddahlık, Karagöz oynatıcılığı ve orta oyununa dair unsurları bünyesinde toplayan, hikâye anlatma özelliğiyle bilinen kompleks bir sanatçı olarak karşımıza çıkmaktadır. Türler arasındaki geçirgenlik, benzerlik ve etkileşim; halk edebiyatı ürünlerinin bu duruma oldukça müsait yapıda olması bir yana icracının sanat kabiliyetine de bağlıdır. Elbette seyirlik halk oyunlarına dair anlatmalar ve bu anlatmaların icradaki türsel etkileşimleri başka bir makalenin konusudur. Ancak türsel geçirgenliğin, halk edebiyatı ürünlerindeki varlığına kanıt olması bakımından ve çok yönlü sanatkarlar üzerinde bu geçiş rahatlıkla görülebildiğinden söz konusu bahse değinilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: *Hovsep Kurbanyan'ın Vantrilok Oyunları*, Haz. Zehra Hamarat, Çev. Sarin Akbaş, Turkuaz Yayınları, İstanbul 2020, 9-11.

²⁴ Walter Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür*, Çev. Sema Postacıoğlu Banon, Metis Yayınları, İstanbul 2018, 122.

dilindeki ve icrada yansıttığı dil ustalığı, yazılı bir esere olduğu gibi aktarılamayabilir. Ancak Hikâyet-i İbrâhîm Şâh'ı yazıya geçirenin yukarıda sıraladığımız meddahın ayırt edici dil ustalıklarından en az birini aktarmış olması beklenmektedir. Sese yönelik unsurlar metne aktarılamasa da anlatıyı durdurup araya girme durumu meddahın icrasının ayrılmaz bir unsurudur. Bu unsurlar anlatıda bulunmamaktadır.

Meddahların sıklıkla araya girerek tavsiye vermeleri, eleştiride bulunmaları, yorum yapmaları anlatıda görülmemektedir. Anlatının yarıda kesilip araya bir başka edebî ürünün sokulması, örneğin; fıkra, kısa hikâye, yemek tarifi gibi unsurlar tespit edilmemiştir.²⁵

3.2.2. İçerik Bakımından Mukayese

Anlatının meddah hikâyesi olup olmadığının incelenmesini gerektiren gerekçelerin başında İstanbul merkezli bir anlatı olduğunun düşünülmesi gelmektedir. Anlatı Anadolu'dan geldiği düşünülen İbrâhîm Şâh'ın deniz boğazını geçerek Rum ilinin padişahının şehrinde macerasını devam ettirmesi ve sonra tekrar deniz boğazını geçerek kendi saltanat şehrine dönmesini anlatmaktadır. 17. yüzyılda kaleme alındığı bilinen anlatı, erken dönem yazılı Türk masalları içerisinde yer almaktadır. Realist İstanbul meddah hikâyelerinin 17. yüzyılda İstanbul merkezli bir anlatı geleneği olarak şekillenmesi, anlatının da yazılı bir meddah hikâyesi olup olmadığını sorgulatmaktadır. Bilindiği üzere; "meddah senaryolarında imparatorluk başkenti İstanbul, konuların biricik sahnesidir."²⁶

Hikâyet-i İbrâhîm Şâh ile ilgili literatür taraması yapılırken Türkan Korkmaz Bulut'un hazırladığı "XVII. Yüzyıla Ait Realist Bir İstanbul Hikâyesi, İbrâhîm Şâh ve Kanlı Servi"²⁷ anlatısı tespit edilmiştir. Realist bir İstanbul hikâyesi olan eser, İbrâhîm Şâh ile isim benzerliği dışında bir benzeşim göstermemektedir.

²⁵ Dikkat çekilmesi gereken hususlardan biri de her meddah anlatısının bu tarz bir yabancılaştırma tekniğini barındırmadığı gerçeğidir. Meddahın icra esnasında kullandığı teknikler, yazılı metin içerisinde bulunmayabilir. Söz konusu eksiklik sözlü bir meddah anlatısıyla yazılı meddah anlatısı arasındaki büyük değişikliklere örnek teşkil etmektedir. İcranın tam yansımaları şifre senaryoda görülmeyebilir.

²⁶ Özdemir Nutku, *a.g.e.*, 190.

²⁷ Bulut Türkan Korkmaz, *XVII. Yüzyıla Ait Realist Bir İstanbul Hikâyesi İbrâhîm Şâh ve Kanlı Servi*, Paradigma Akademi, Çanakkale 2022.

Meddah hikâyelerinde görülen entrika dolu olaylar *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh*'ta da bulunmaktadır. Padişah olan babasıyla aynı kızı âşık olan İbrâhîm Şâh, kızı bulup sarayına geri dönmek istediğinde babasının onu öldürmek için gönderdiği bazı kötü varlıklarla karşılaşır. Aileye yönelik değerlerin çarpık ve aksayan yönlerini baba-oğul çatışması içerisinde göstererek entrika unsuru canlı bir şekilde kullanılmaktadır. Bu açıdan meddah hikâyelerine benzemektedir.

Meddah hikâyeleri daha ziyade gerçekçidir.²⁸ İbrahim Şah anlatısı pek çok olağanüstü öge barındırmaktadır. 17. yüzyıla tarihlendirilen anlatı gerçekçi bir anlatım içermemektedir. "XIV'ncü yüzyıl sonlarından başlayarak meddah hikâyeleri gerçekçi-günlük hayatla ilgili konuları işleme eğilimini kazanmağa yüz tutmuşlardır."²⁹ Anlatı tarihlendirme olarak meddah hikâyelerinin gerçekçi bir düzleme oturmaya başladığı bir döneme denk gelse de doğrudan gerçekçi bir meddah hikâyesi olarak değerlendirilememektedir.

Meddah hikâyeleri genel olarak mirasyedilik, hovardalık, sefahat ve sefalet hayatı, kadın maceraları, ibret alınacak yaşantılar gibi konuları ele alır.³⁰ Ancak *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh*'ın konusu bunlarla ilgili değildir.

Meddah hikâyelerinin kahramanları çoğunlukla İstanbullu, mirasyedi, batakhanelere düşkün, gereksiz bir tüketim içerisindeki tipler olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadın tipler ise genellikle erkekleri kötü yola düşüren, ahlaki düşkünlüğe sahip, kıskanç, dedikoducu, paragöz tipler olarak karşımıza çıkmaktadır. *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh* bu tür kahramanlara sahip değildir.

"Minyatürlerdeki figürler nasıl bir derinlikten ya da üçüncü boyuttan yoksunsa, bu hikâyelerdeki kişiler de birer gölge oyunu tasvirinden daha boyutlu değildir."³¹ Özdemir Nutku'nun meddah hikâyeleri hakkında belirttiği bu görüş *Hikâyet-i İbrahim Şah* için de geçerlidir. Realist İstanbul

²⁸ Doğan Kaya, *Türk Dünyası Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2014, 543.

²⁹ Pertev Naili Boratav, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1982, 70.

³⁰ Nurullah Çetin, *Roman Çözümleme Yöntemi*, Öncü Basımevi, Ankara 2003, 59.

³¹ Özdemir Nutku, "Eski Bir Yazmadaki Meddah Hikâyeleri", *Belleten*, Ankara 1975, 701.

halk hikâyelerinden Tayyazâde Hikâyesi ile Hançerli Hanım Hikâyesi'ni inceleyen Pakize Aytaç: "Hikâyelerde reel hayat ön plandadır. Ancak, geleneksel tahkiyemizin 'tecrid' özelliği sebebiyle, şahıs ve mekân tasvirlerinde de, ferdin iç çatışmalarında derinlik yoktur."³² demektedir. Bu nedenle *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh*, Realist İstanbul halk hikâyelerine karakterlerinin derinlikli olmaması açısından da uyum sağlamaktadır.

Bölgesel tipler içerisinde yer alan Yahudi, Ermeni, Kayserili gibi mahallî tipler de anlatı içerisinde yer almamaktadır.

Hikâyet-i İbrâhîm Şâh anlatısı bir meddah hikâyesi değildir. Gerek şekil gerek içerik açısından yapılan değerlendirmeler sonucunda anlatının meddah hikâyesiyle bağdaştığı noktaların oldukça az olduğu görülmüştür.

4. *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh*'ın Masal Türü ile Mukayese

Hikâyet-i İbrâhîm Şâh, ilk incelemelerden anlaşıldığı üzere masal türüne özgü özellikler göstermektedir. Ancak bu özellikler şekle değil içeriğe yönelik tespitler olarak çoğunluk arz etmektedir.

4.1. Şekil Bakımından Mukayese

Hikâyet-i İbrâhîm Şâh şekil açısından değerlendirildiğinde içerisinde formel unsurlara sahip olmadığı görülür. Giriş, ara söz veya bitiş formelleri İbrâhîm Şâh anlatısında bulunmamaktadır. Sözlü gelenekten yazıya geçirilmiş olabilecek anlatıyı yazıya geçiren kişi, icracının ustalığını sergilediği geleneksel kalıp sözleri yazıya geçirmemiş olabilir.

Anlatı geleneksel bir masal olup olmadığı değerlendirildiğinde Döşeme kısmının eksik olduğu görülmektedir. Anlatının içerisinde asıl olay ayrıntılarıyla verilir. Anlatının sonunda Dilek kısmı da eksiktir. "Bunlar burada kavuşurlar, murat alıp murat verirler, Allah cümlemizin muradını vere." gibi tekerlemeler Dilek bölümü olabilecek örneklerdir.³³ Okuyucuyu veya dinleyiciyi güzel temennilerle uğurlayan bir sözcük ya da cümle bulunmamaktadır. Buna yine yazıya geçirenin geleneksel kalıplaşmış sözleri bilmemesi ve bu nedenle yazıya geçirememesi veya masal anlatıcısının icra esnasındaki tüm verimlerini yazıya geçirebilecek şekilde

³² Pakize Aytaç, *Realist Halk Hikâyelerinden Tayyazâde Hikâyesi ile Hançerli Hanım Hikâyesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, 115.

³³ Saim Sakaoğlu, *Masal Araştırmaları*, Akçağ Yayınevi, Ankara 1999, 57-66.

aklında tutamaması da neden olarak gösterilebilir. Yazıya geçirenin geleneksel kalıplardan haberdar olması ve bunları bilinçli olarak yazıya geçirmemesi de söz konusu olabilmektedir. Bireysel okuma amacıyla yazıya geçirildiği düşünülen anlatıda performansla dayalı özellikler terk edilmiş olabilir. Bunun haricinde her masal söz konusu bölümleri içermeyebilir. Bu bölümlerin bulunmaması anlatıyı masalın geleneksel formundan uzaklaştırırsa da masal türünden uzaklaştırmaz. Sözlü gelenekten derlenen ve yazıya geçirilen masalarda bu bölümler bulunmayabilir.

Anlatı şekil açısından değerlendirildiğinde kısalığı bakımından masala uygun olduğu söylenebilmektedir. Çerçeve masallar hariç tutulmak üzere genel olarak masallar, halk hikâyelerine ve destanlara göre kısa ve merak uyandıran anlatılar olarak yapılanmaktadır. İbrâhîm Şâh anlatısı da kısa bir anlatı olarak literatürdeki genel masal yapısına uygunluk sağlamaktadır.

Masalarda manzum bölümler³⁴ belli istisnalar dışında genelde yoktur. İbrâhîm Şâh anlatısında da manzum herhangi bir kısım yoktur. Bu nedenle masalın genel formuna uygunluk sağlamaktadır. Bu madde tamamen mensur olan halk hikâyeleri için de geçerli olduğundan halk hikâyesi türüne de uygunluk sağlamaktadır.

Masalarda ve halk hikâyelerinde yaygınlıkla kullanılan zaman çekimleri bu anlatıda da mevcuttur. Duyulan geçmiş zaman ve geniş zaman çekimlerine sıklıkla yer verilmiştir: “mermer oldu, yavı kıldı, eydür, ayıttı, dirlerdi, kalurdi, yaturdı.”

Masalda ve halk hikâyesinde, dahası genel olarak tüm halk anlatısı türlerinde canlı bir konuşma dili hâkimdir. Pek çok yerde halka dair söyleyişler ve vecizeler yer almaktadır. 17. yüzyıl Türkçesine örnek olması bakımından dil incelemelerine kaynaklık edebilmektedir. Metinde örneği görülen vecize, deyim ve atasözleri şu şekilde sıralayabiliriz:

³⁴ Masallardaki manzum kısımlar genellikle anlatıcıdan kaynaklanmaktadır. Kırgız masal anlatıcıları hüner göstermek ve dinleyiciyi etkileyebilmek için icrada şiirsel kısımlar ekler: “Kırgız masallarında usta anlatıcılar masallarının çeşitli yerlerinde şiire müracaat etmektedir.” Sözlü gelenek içerisinde anlatıcı şiirsel bir anlatım tercihi etmişse de yazma ve basma eserlerde icranın tam bir yansımaları görülmeyebileceğinden bu kısımlar eksik kalabilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Zekeriya Karadavut, *Kırgız Masalları*, Kömen Yayınları, Konya 2006, 12.

“Cihânda misli yoğ idi’, ‘gözleri kan dolmak’, ‘hayran kalmak’, ‘diller vasf eylemeğe kâbil degüldür’, ‘cigerin taglar’, ‘karârı kalmadı’, ‘seyrân ü temâşâ eyleyem’, ‘zahmetün çeküp’, ‘hâsıl edeydik’, ‘hasret kıyâmete kalmaya’, ‘Başumuza yazılan gelir.’, ‘mürvede ereydüm’, ‘Hûda işimizi rast getüre’, ‘yolumuzu Allah onara’, ‘taaccüb eyle’, ‘gör takdir-i İlâhîyi’, ‘başımız tacıdır’, ‘medh ü senâlar etmek’, ‘saçu sacdılar’, ‘pâdişâhun kulıyuz ferman pâdişâhundır’, ‘nasib olasin’, ‘başı’çün olsun’, ‘sizün mübarek himmetinüz bereketinde’, ‘cem’ olup’, ‘Aklunı başına devşür’, ‘aşk odı nur oldı’, ‘huzur idelüm’, ‘Âlemde naziri yok’, ‘cân-ı gönülle âşık oldı.’, ‘bin başum olursa biri kalmaz’, ‘bir kişi canunu terk eylese kendü başını kayurmaz.’, ‘baş ve candan geçüp’, ‘gerek öldür gerek güldür’, ‘Pâdişâhların işi adl eylemekdir, sen dahı adillik idersen yeridür.’, ‘azad ol’, ‘derdün çeküp’, ‘meşgul oldılar’, ‘sabr idelüm’, ‘yap yap gideriz’, ‘helak idüp’, ‘başdan ayağa degin’, ‘Âlemde dastan ola’, ‘yavuz fikir düşdi’, ‘tuz etmek hakkı’çün olsun’, ‘eman virmeyüp’, ‘murada irdünüz’, ‘başın yavu kıldı’, ‘faide olmadı’“

Yukarıda verilen tüm ifadeler metnin halka dair söyleyiş ve anlatım gücünün oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. Halkın içinde zamanla yoğrulmuş, bugün dahi unuttuğumuz pek çok kalıp sözü barındırmaktadır.

4.2. İçerik Bakımından Mukayese

Hikâyet-i İbrâhîm Şâh, şahıs kadrosu hususunda tipik bir masal örneği göstermektedir. Anlatı içerisinde kahramanlardan yalnızca üçünün ismi belirtilmektedir. Bunlar: İbrâhîm Şâh, Rum Pâdişâhının kızı Niğâr ve İbrâhîm Şâh’ın yardımcısı ve dostu Hasan-ı Rumî’dir.

Anlatının Kahramanları: Padişah, Padişah Oğlu İbrâhîm Şâh, Hasan-ı Rumî, İki Peri Kızı, Padişahın Kulları, Kuyumcu, Rum Padişahının Kızı Niğâr, Rum Padişahı, Rum Padişahının Vezirleri, Padişah Begleri, Hadimler, Karavaşlar, Beglerin Kızları, Bağdat Padişahının Oğlu olarak sıralanmaktadır.

Anlatı, geleneksel masallar içerisinde yer alabilecek bir konu ve içeriğe sahiptir. Anlatıda bir padişahın oğlu olan İbrâhîm Şâh’ın; ipek bir elbise üzerine nakşedilmiş bir kız resmine âşık olması ve bu resimdeki kıyı diyar diyar dolaşarak araması konu edilmiştir.

Masallarda bulunan zıtlık ögesi İbrahim Şah anlatısında da bulunmaktadır. “Bütün masallar iyilik-kötülük, güzellik-çirkinlik,

zenginlik-yoksulluk başta olmak üzere genellikle olumlu ve olumsuzun mücadelesini anlatır.”³⁵ *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh* da olumlu görünüm arz eden bir şehzade ile olumsuz görünüm arz eden bir padişahın mücadelesini anlatmaktadır.

İbrâhîm Şâh'ın serüvenini olağanüstü kılan pek çok unsur vardır. Peri kızları, cin atları, sihirli taşlar, ejderha(evren) gibi unsurlar olağanüstü öğeler olarak anlatıda yer almaktadır. Anlatı içerisinde olağanüstülüğü sağlayan bu unsurlar, anlatının içerik açısından masal formuna yakın bir düzlemde olmasını mümkün kılmaktadır.

Anlatıda zaman ve mekânlarda büyük atlamalar mevcuttur. Babasından icazet alarak âşık olduğu kızı aramaya çıkan İbrâhîm Şâh, hızlıca pek çok şehri dolaşır. Dolaştığı şehirlerde padişahın oğlunun ya da kızının olup olmadığını, kızı olan padişahların da kızını birine verip vermeyeceğini sormaktadır. Pek çok şehri dolaştığı anlaşılan İbrâhîm Şâh, ıssız bir dağa gelerek terk edilmiş bir kervansarayda konaklar. Kervansaraydayken İbrâhîm Şâh'ın yoldaşı ve arkadaşı olan Hasan-ı Rumî, peri kızlarından bazı bilgiler duyar. Bunun üzerine yola çıkarlar. Gece ve gündüz belirsiz bir süre ve belirsiz bir yol güzergâhını alırlar, deniz kenarında bir yere gelirler. Deniz kenarındaki bir taş vuruşu oradan cin atlarını çıkartırlar, onlara binerek Rum iline varırlar. Zaman ve mekân çok hızlı bir şekilde aşılır. Geleneksel masalarda da zaman ve mekân standartlara bağlı bir çizgide ilerlemez. Hızlı bir şekilde aşılır.

Masalarda olduğu gibi İbrâhîm Şâh anlatısında da dikkat başkahraman üzerindedir. Birçok halk anlatısında görülebilen bu özellik, masal için ayırt edici bir durum değildir. Ancak anlatının masal türüne uygunluğu açısından da değerlendirilmesi gereklidir. Anlatının tamamında maceraya çıkan, macerayı sürdüren ve noktalan kişi İbrâhîm Şâh'tır.

Yine anlatıda pek çok olumlu, olumsuz ve yardımcı tip mevcuttur. İbrâhîm Şâh'ın babası olan padişah, İbrâhîm Şâh'ın karısını istemektedir. Aslında anlatının ilk kısmından anlaşıldığı üzere, kıza ilk âşık olan kişi padişaktır. Kimseleri içerisine sokmadığı bir sarayda, kimseye göstermediği bir sandıktan çıkarttığı ipek elbiseye bakarak gece ve gündüz ağlamaktadır. İbrâhîm Şâh da bu ipek elbise üzerine nakşedilmiş kız suretini gördüğünde

³⁵ Umay Günay, “Masal”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, 326.

ona âşık olur ve babasından izin alarak macerasını başlatır. Kızı bulduktan sonra babasının yanına dönmek ister. Ancak babası, İbrâhîm Şâh'ı ortadan kaldırmak için sırasıyla eyeri zehirli bir at, zehirli bir kaftan, bir doğan, bir tazi, kapı ardına saklanmış bir ejderha (evren) ile oğlunu öldürmek ister. Ancak Hasan-ı Rumî'nin engellemeleri sonucu bunda başarılı olamaz. İbrâhîm Şâh, geleneksel halk kahramanının tipik olumlu özelliklerini sergilemektedir. İbrâhîm Şâh'ın babası halk anlatılarındaki ve özellikle masallardaki olumsuz tipin ideal bir örneğini ortaya koymaktadır. Naki Tezel'e göre: "Masallardaki padişahlar orta zekâda, yaptıkları kötülüklerin cezasını kolayca çeken tiplerdir."³⁶ Ancak anlatıda padişah, oldukça zekice hareket eden bir tiptir. Üstelik masalın sonunda ceza çekmemektedir.³⁷ Kahramanları genellikle başarıya ulaştıran olağanüstü yardımcılarının başarılarıdır.³⁸ Hasan-ı Rumî ise yardımcı tipin özelliklerini göstermektedir.

Masalarda yer adlarına pek yer verilmez. İbrâhîm Şâh'ın ve babası olan padişahın, hangi şehrin yöneticileri olduğu bilinmez. İbrâhîm Şâh'ın aradığı kızın Rum padişahının kızı olduğu, peri kızlarının kervansaraydaki konuşmalarından anlaşılmaktadır. Daha sonra İbrâhîm Şâh'la Hasan-ı Rumî'nin cin atlarına binerek denizin öte yakasındaki Rum şehrine vardığı da belirtilmektedir. Anlatının devamında Rum padişahının kızı olan Nigâr'ın, Bağdat padişahının oğluyla nişanlandırıldığı bilgisi verilmektedir. Tıpkı masallardaki gibi olağanüstü ve olağandışı yerler dışında; Eski

³⁶ Naki Tezel, "Türk Halk Edebiyatında Masal", *Türk Dili Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı*, 1968, 454.

³⁷ Halk anlatılarının karakteristik yapılarından birisi olan baba-oğul ve baba-kız çatışmaları sıklıkla göze çarpan bir olgudur. *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh* özelinde değerlendirildiğinde, oğluna yaptığı birçok kötülüğe rağmen anlatının sonunda baba herhangi bir şekilde ceza çekmemektedir. Halk anlatılarındaki baba-kız ilişkilerini değerlendiren Öztürkmen ve Hamarat, özellikle Türk masal ve efsanelerinde hatalarıyla ön plana çıkan babanın anlatı sonunda affedilmesi veya cezalandırılmaması durumunu iki nedene bağlamaktadır: İlki ataerkil aile yapısı içerisinde babanın, tüm hatalarına rağmen sarsılmaz bir iktidara sahip olmasıdır. İkinci neden ise anlatının sembolik ve psikanalitik örüntülerle dolu olduğu, baba-kız çatışmasının kızın erginlenme aşamasında babadan ve dolayısıyla aileden sıyrılmaya sancılarının anlatıdaki yansımasıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Evrim Ülusan Öztürkmen, Zehra Hamarat, "Türk Halk Anlatılarında Baba-Kız İlişkileri", *Babalar ve Kızları Çok Disiplinli Bir Yaklaşım*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 2022, 203-217.

³⁸ Saim Sakaoğlu, Ali Berat Alptekin, Anonim Halk Edebiyatı-Masal, *Türk Edebiyatı Tarihi*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2006, 597.

Dünya'nun merkezî noktalarından olan şehirlerin isimleri masallarda geçmektedir. İstanbul ve Bağdat şehirleri buna örnektir.

Masallarda şekil değiştirme motifi çok sık görülür. Pek çok Anadolu masalında koyun, keçi, köpek kılığına giren kahramanlar görülmektedir. Bu anlatıda da İbrâhîm Şâh, Rum padişahının kızının haremine girebilmek için şekil değiştirmektedir. Ayakları ham gümüşten, tırnakları lal taşından, gözleri yakuttan, boynuzları inci ve cevahirden, tüyleri sırmadan incilerle donanmış, dişleri mervaridden (inciden), her türlü oyunu rahatlıkla oynayabilecek yapıda bir koç kılığına girmektedir. Bu koçu da zor durumdaki bir kuyumcuya, borçlarını ödemesi karşılığında yaptırmıştır. Bu koçun kılığına girip Rum padişahının kızı olan Nigâr'ın odasında birkaç gece konaklama şansını elde etmiştir.

Anlatıda, 3-7-40 gibi bilinen formel sayılar sıklıkla görülmez. Geleneksel masallarda görmeye alışık olduğumuz üç peri kızı, *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh*'ta yalnızca iki tanedir. Rum padişahının kızı olan Nigâr'ın kırk cariyesi değil yalnızca "cariyeleri" vardır. Özel taşlar olan kırmızı ve yeşil taşlara tekme vurulduğunda açılan kapıdan çıkan cinnî atların sayısı ikidir. Ancak üç sayısı anlatıda da karşımıza çıkmaktadır: Şehzade, kızdan üç kez buse alır. Rum padişahının kızı üçüncü gecede şehzadenin gerçek kimliğini öğrenir.

5. Metin

105a

(1) Zamân-ı evvelde bir pâdişâh var idi şöyle kim mişli cihânda yoğ idi. Bir oğlu (2) var idi. Adına İbrâhîm Şâh dârlardı. Atasınıñ bir sarâyı var idi. (3) Hergiz kendüden ğayrı kişiyeye ol sarâyıñ kapusın açturmazdı. Her şabâh ol (4) pâdişâh sarâyı girüp aḡşâm çıkardı. Aḡlamaḡdan gözleri kan dolardı. (5) Oḡlı İbrâhîm Şâh atasınıñ bu işine ḡayrân³⁹ kalurdi. Her gün görürdi ki şabâh (6) ol sarâyı girüp aḡşâm perîşân çıkardı. İbrâhîm Şâh eyitdi: “Aceb babamuñ (7) bu işine ne vech ile muḡḡalı’ olam?” Bir gün varup sarâyı çevre dolandı. Bir (8) küçürek delük buldı. Gözetdi ki atası girüp ne işler ve illâ ol sarâyıñ (9) içi boş hemân orta yerinde bir şanduk durur. İbrâhîm Şâh bunu temâşâ ederken (10) atası çıkageldi. Ol şanduk üzerinde bir ḡalı var idi. Atası ol (11) ḡalıyı alup dōşetdi. Ve ol şanduk kapusın açdı. İçinden bir şanduk daḡı (12) çıkardı. Anı daḡı açdı. Bir dürlü ḡarîr çıkardı. Ve ol ḡarîri yayup (13) üstine düşüp bî-ḡod⁴⁰ oldu. Meger ol ḡarîr üzerinde bir güzel (14) kız şüreti naḡ olunmuşdı ki diller vaşf eylemege kâbil degüldür. Niçe (15) zamân idi ki pâdişâh ol şürete ‘aşıḡ olup ol şüret ile kendü

105b

(1) Cigerin taḡlardı ve her gün gelüp ol şüret üzerine düşüp aḡlardı. (2) İbrâhîm Şâh daḡı ol naḡşı görüp cân u ḡöñüldeñ ‘aşıḡ oldu. Ammâ bilmez ki (3) ol naḡş kimüñ naḡşıdır? İbrâhîmüñ daḡı gece vü gündüz ‘ışḡı ziyâde olup hiç (4) ḡarârı ḡalmadı. İbrâhîm Şâh bir gün atasına eyitdi: “Ey baba n’olaydı ben ḡulına (5) icâzet vërseñ varup ‘âlemi seyrân ü temâşâ eyleyem tâ ki biz daḡı yol ve sefer (6) zaḡmetin çeküp bir ma’rifet ḡâşıl edeydük.” Babası biñ derd ile eyitdi: “N’ola (7) cânım ammâ girü gelmek gereksiñ ḡasret ḡıyâmete ḡalmaya.” İbrâhîm Şâh daḡı yol (8) yaraḡın görüp tüccâr resmine girüp babası niçe deve yükleri mâl (9) vërdi ve babasınıñ ḡasan-ı Rümî adlu bir ḡulu var idi. Kendü fi’liyle degül idi. (10) Cinlere mâlik idi. İbrâhîm Şâh ile küçükden aḡret ḡardaş olmuşlar idi. (11) İbrâhîm Şâh atası öñine gelüp yüzün yere urup ve atasına ḡayr du’âlar (12) edüp eyitdi: “Ey cânım baba bir maḡşüdüm daḡı vardır. Eger icâzet (13) vërürseñ söyleyem.” Eyitdi atası: “Her ne maḡşüdüm var ise dile maḡbüldür.” (14) İbrâhîm Şâh eydür: “ḡazretüñden dilegüm budur benüm ḡarındaşım ve

³⁹ Metinde ḡayrân.

⁴⁰ Metinde bî-ḡod.

senüñ kuluñ (15) hasan-ı Rümîyi baña bağışlayasın. Benüm ile bile gide.” Atası: “Bağışladum.” (16) dedü. İkişi dañı hâzır olup atasını ve anasını esenleyüp ma’sûkın (17) isteyü gitdi. Ammâ ne murâd ile gitdi atası bilmezdi. Her kanğı şehre uğrardıysa (18) haber sorardı kim bu pâdişâhuñ oğlı vü kızı var mı ve kızı olup (19) kimseye vèrür miydi dèyü yol yürüdiler. Bir gün giderken şehre varmağa

106a

(1) yitişdürem dediler. Gördiler ki bir ıssız tağda birkaç hâne⁴¹ derbend beklemege kondurmuşlar. (2) Ve bir kârbânsarây dañı vardır. Ahşâm erişdi gelüp bunlar bu kârbânsarây önünde (3) indiler. Ol derbend bekleyenler Hasan-ı Rümîye gelüp dediler: “Anda konmañ bu kârbânsarây tekin (4) degildir.” Hasan eyitdi: “Her ne olursa olsun konarız başumuza yazılan gelür.” (5) Hasan şâh[zâ]deye eyitdi: “Sen bunda taşrada kullar üzerine havâle ol (6) yükleri indürsünler ben içerüye girüp mûm yakayım.” Andan Äyete’l-kürsî okuyup (7) içerü girdi. Od çaçup mûm yakdı. Gördiler ki bî-nihâye âdem leşleri kırılıp (8) yatur. Ol sâ’at kapuyı kapayup o leşleri bir jücreye yığdı ve ol dökülen (9) kanları sildi ve süpürdi. Ve dürlü kumâşlar dökülüp yaturdı. Ol kumâşları dañı (10) bir hücreye koydu. Andan soñra kapuyı açup eyitdi: “Gel ey şâhzâde” dañı “Bismillâh” (11) dèyüp içerü girdi. Kullar yükleri ve develeri içerü çeküp od yakdılar. Yemeklenüp (12) yatdılar. Hasan eyitdi: “Ey şâhzâde siz dañı yatun huzur idüñ.” dedi. İbrâhîm Şâh (13) eyitdi: “Siz yatun ben biraz kur’ân okuyayın.” dedi. Hasan râzı olmadı. Şâhzâde (14) eyitdi: “Hele kur’ân okuyayın.” kur’ân okuyup uyudu. Hasan durugelüp kendü (15) yüklerinde olan alçaq kumâşları anda kodı ve ol yâdigâr kumâşları (16) yüklerine bağladı. Andan yatdı. Biraz uyur gibi oldu. Ammâ uyumazdı. Nâ-gâh (17) bir gavğâ ve gürüldi kopdı. Gördi kim iki perî kızları çıkageldiler birbirine (18) eydür: “Bunlar ne kişilerdür?” Ol biri eydür: “Bu fülân pâdişâhuñ oğlı İbrâhîm Şâhdur.” (19) Ol biri eydür: “Yâ nereye giderler?” Ol biri eydür: “Bu şâhzâdenüñ atası

106b

(1) Rüm pâdişâhuñ kızına ‘âşık olmuş bir güne şüret yazdurup yanında dutup (2) her gün ‘ışkuñ anuñ ile geçürürmiş. Bir gün pâdişâhuñ bu oğlı dañı ol şüreti (3) görüp ‘âşık oldu atasından destür alup tâcir resmine girüp

⁴¹ Metinde hâne.

cihānu teferrüc (4) edeyin dēyü çıkup gitti. Ammā ol kızın 'ışkı bunu şöyle etmiş ki gidebilmez oldu. (5) Hemān atasınuñ bir kulu var idi. Kendüzinüñ qarındaşlığıdır. Uşta yatup (6) uyur anuñla gideyor." Ol bir kız eydür: "Yā bunlar Rūma gelicek deryāyı ne vech ile (7) geçerler?" Ol bir kız eydür: "Cemī' esbābların deñizün yeri yüzinde fülān şehirde emānet (8) korlar. Hemān kendüler ol kıymetlü esbābdan hegbelerine koyup deñiz boğazında (9) bir taş koltuğunda bir küçürek kızıl taş vardır. Gelüp ol taşı bunlar (10) bulur. Ol taşā Ḥasan bir depne ursa gerek ol taşdan bir kapu açulur. (11) Kapudan cinnī atlarından iki at çıkagelüp şāhzāde ve Ḥasan ol atlara binüp (12) öte yakaya geçerler. Andan öte yakada bir yeşil taş vardır. Ol taşā bir depme (13) urup bir kapu açıla. Yine ol iki at anda gizlene anlar daḥı Rūma varup (14) bir fen ile kıızı alalar. Yine ol yeşil daşa gelüp bir depne ura. Ol iki (15) at çıka gele binüp deñizi geçerler." Böyle dēyüp ol perī kızları kaḥkaḥa ile gülüşüp (16) gitdiler. Ḥasan daḥı bu işareti bilür ve şāhzādeye demeyüp şāhzādeyi (17) uyandırup dedi kim: "Dur yukaru, şabāḥ yakındur gidelüm." dedi. Şāhzāde (18) kalçup gittiler. İbrāhīm Şāḥ Ḥasan-ı Rümīye eydür ki: "Vallāhi qardeş eger ol kızın (19) kandaluğın ve kimüñ nesi olduğün bileydüm şanki anuñla mürvede ereydüm." Ḥasan eydür:

107a

(1) "Hele yeryüzün seyr edelüm inşallāḥ ḥudā işimüzi rast getüre." dēyüp bu fikr ile gece (2) ve gündüz yürüdiler. Bir niçe müddetden soñra deñiz kenārına geldiler gördiler kim gemü yok (3) ādem yok bunca esbāb bunca kul bunca ḥazīne kande gidelüm dēyü bilmezler. Şāḥ (4) zāde Ḥasaña eydür: "Ey qarındaşum şimdi yolumuz 'acebā kaḅı yañadur?" Ḥasan eyitdi: "Bir menzil (5) girüye dönelim. Yine ol şehre varalum inşallāḥ bir iş dutavuz." Vardılar ol (6) şehre geldiler ve anda kōndılar. Ḥasan eyitdi: "Yol azmış idük şehre gelüp māl ḥazīne (7) kul qaravaş ne ki var ise anda emānet kōdılar ve şol ki kıymetlü taşlardır ve ağır baḥālu (8) kumāşlardır hegbelerine koyup atlarına urup kendiler anda geldiler ki deñiz kenārında (9) taş işaret olunmuşdur. Şāhzāde Ḥasan'a eyitdi: "Yā qarındaşum şimdi nice ola (10) ḥālimüz?" Ḥasan eyitdi: "Şabr eyle. Yolumuzu Allāḥ oñara." dēyü aşağı yukarı gezerdi. (11) Ve ol kızlar dedüğü kızıl taşı buldu. Ayağıyla ol taşā bir depme urdı. (12) Taş açıldı. İki at eyerleriyle uyanlarıyla çıkageldi. Şāhzāde ta'acüb eyledi. (13) Ol atlara binüp öte yakaya geçdiler. Sürüp Rüm'a geldiler. Ol arada bir şehir (14) var idi. Rüm pādīşāḥınun taḥtı anda idi. Gör taḥdīr-i İlahīyi bunları bir kuyumcınun (15) oñine saldı. Geldiler,

selām vërdiler ve eyitdiler kim: “Konuđ kabül eder misin?” (16) Kıuyumcı eyitdi: “Vallâhi konuğ bizüm başumuz tâcıdur ammâ pâdişâh kıızınıñ bir kıymetlü (17) taşını zâyi’ kılmuşam. Beni ‘ale’ř-şabâh oğlumla kıızum ile esir ederler. <Hasan> (18) Hasan kıuyumcıya eyitdi: “Rüm iliniñ ĥarâcından artuğ mıdır?” Hasan kendü taşlarından (19) bir taş çıardı: “Bunuñ gibi taş eline girse ne verirdüñ?” kıuyumcı eyitdi:

107b

(1) “Tâ ölince oğlum kıızum ile ĥalı olurum. Hasan kıuyumcıya eyitdi: “korĥma seniñ mařlaĥatın (2) ben görürem.” Atlaruñdan inüp kıuyumcıda konuğ oldılar. Ertesi Hasan kıuyumcıya eydür: “Saña (3) ancılayın bir taş vëreyin, eger ben dedüğim işi <işleyü> işleyü bilirsenñ.” Kıuyumcı (4) eydür: “řan’atda řunuñ gibi üstadâm, sen dilüñ ile didüğüñ ben elüm ile işlerin.” (5) dedi. Hasan kıymetlü bir taş çıardı. Cümle ol pâdişâh kıızınıñ taşı gibi şanki eşi (6) imiş kıuyumcı řâz olup sevindi. Ve eyitdi: “Tâ ölince sizüñ ĥuluñuz olayım.” dedi. (7) Pâdişâh kıızınıñ bir tâcı var idi. Ol taşı yerine kıoyup pâdişâha iletirdi. (8) Pâdişâh dağı kıuyumcıyı ĥil’atlayup gönderdi. Kıuyumcı kendü odasına gelüp (9) eyitdi: “Ey müşafirler buyuruñ buyuruđuñuz dutayım.” Hasan eyitdi: “Baña bir ĥoĥ (10) işle. Ayaĥları ĥâm gümuşden ola dırnaĥları la’lden ola ve gözleri yâĥütdan (11) ve boynuzları dürr [ü] cevâhirden ola ve tüyi sırmadan incü ile donanmuş (12) ola ve dişleri mervârîde ola. İçinde âdem ne dürlü oyun dilerse oynayı (13) bile görenler içinde âdem idügin bilmeyeler. Eger bu dedüğüüm řan’atı iřlerseñ (14) saña ĥoĥ dürlü ‘ivaz edevüz.” Kıuyumcı “İşe Allâh ĥolay görürse bařlayıvëreyim.” (15) dedi. “Bismillâh” deyüp işlemege başladı. Gece vü gündüz şâkird ile bir yılda (16) ĥâřıl eyledi. Ammâ şöyle eyledi ki dedüklerinden beş ol ĥadar artıĥ oldı. (17) Ve ol ĥoĥı yececek zencirin altundan eyledi. řunuñ gibi yâdigâr oldı ki (18) görenler müteĥayyir ĥalurdı. Tamâm ĥâřıl olduğan řoñra şâhzâde bu ĥoĥuñ (19) içine girdi. Hasan-ı Rümî zencir eline alup pâdiřâhuñ dīvânına geldi.

108a

(1) Her kim görürdi ardınca varurdu. Hasan gelüp pâdişâh nazarında ĥoĥ dürlü pâdişâha (2) medĥ ü şenâlar etdi. Andan ĥoĥa işâret etdi. şöyle oyunular oynadı ĥiĥ gözler (3) gördüğü yoĥ ve ĥulaĥlar işitdüğü yoĥ ve pâdişâh ve pâdiřâhuñ ĥalkı vezirleri (4) ve begleri cümle müteĥayyir ĥaldılar. Aĥřâm erişdi. Pâdişâh buyurdu. Ol ĥoĥuñ üstine (5) řaĥu řaĥdılar.

Ve çoç issi Hasanı geregi gibi hil'atlediler. Hasan pâdişâha du'â edüp (6) odasına gitdi. Meger pâdişâhuñ kıızı bu çoç oynusun işitmiş atasına (7) hâdim gönderüp eyitmiş: "Revâ mıdur 'âlemde senüñ benden gayrı oğlancıguñ (8) olmaya. Senüñ hazretüñe bir 'acâyib mâhiyâ gele anı baña göstermeyesin." Hemân (9) sâ'at pâdişâh âdem gönderüp Hasanı kığırdı. Hasan dañı çoçı alup pâdişâha (10) getürdi. Pâdişâh eyitdi: "Bize bu gecelüğe bu çoçı oynanabilür misin?" Hasan (11) eyitdi: "Çoç pâdişâhuñ biz dañı pâdişâhuñ kılıyuz fermân pâdişâhuñdır." (12) dedı. Hasan çoçı pâdişâha vèrdi. Pâdişâh çoçı hâdimin eline vèrdi. (13) Hâdim dañı çoçı kıız sarâyüña iletđi. Vezîrlerin ulu beglerin kıızları cem' oldular. (14) Çoç pâdişâh kıızınıñ sarâyüña gelmiş dèyü ol gece şâhzâde çoç içinden (15) sevduğın görüp karşıısına oyunular oynadı ki dünyâda kimse işitmiş (16) degüldür. Şabâh yakın olıcağ cümlesi serhoş gibi yatdılar. Şâhzâde dañı (17) temâşâ ederken gördi ki bu kıızın başı ucında bir şîşe şekker şerbeti kodılar. (18) Dañı altundan şem'dânlar yağıdılar. Başı ucında ve ayakları yanında ol (19) gümüşden şem'dânları kodılar. Çevresinüñ ol kıızın dürlü yemekler hâzır dururđı.

108b

(1) Şâhzâde gördi ki cümlesi uyudı. Çoçuñ karnı tarafından kapusın açup taşra (2) çığıdı. Ol kızuñ katına gelüp yemeklerden yedi dañı başı ucında olan şekker (3) şerbetden içdi. Şem'dânları değıştürdi. Kıızın yüzüğün barmağından indürüp (4) ve alup kendü yüzüğün kıızın barmağına tağıdı üç kez büsesin aldı (5) ve eyitdi: "Allâh Te'alâ vère ki baña nasîb olasın." Yine çoçuñ içine girdi (6) ve yatup uyudı. Çün şabâh oldı, kıız uyandı. Gördi ki başı (7) ucında olan şîşenüñ şerbeti yok ve yemeklerden yenülmüş. Şem'dânlar (8) değımiş. Kıız kağıdı, kâravaşları söğdi ve döğdi. Beglerinüñ kıızları (9) ve hâtunları eyitdiler ki: "Pâdişâhuñ başı'çün olsun, bunların şucların (10) şimdi 'afv eyle. Bu gece hengâmdan bî-hod olmuşlar. Ayruğ böyle (11) étmezler." Bu kıız ğazaba gelmiş iken hâdim içeri gelüp eyitdi: "Çoçı isterler (12) ne buyurursuñ?" Kıız dañı kağıduğından "İledüñ" dedı. "Ayruğ gözüm (13) anı görmesün." Fi'l-hâl çoçı çıkarup Hasanı teslim etdiler. Hasan dañı (14) aldı konağına iletđi. İbrâhîm Şâh taşra çığıdı. Hasan sordı ki: "Ey (15) şâhzâde hâlüñ nedür?" Eyitdi: "Elhamdülillâh sizüñ mübârek himmetünüñ bereketinde (16) yârüñ büsesi nasîb oldı. Gördüğün ve kıldüğün cümle hikâyet (17) eyledi. Bu yañadan kıız uyandıduğda görmüşđi ki yüzi yaş ve barmağında (18) olan yüzüğün kaşında yazılmış fülân

pādişāh oğlı yüzügidür. (19) Hemān kız anladı ne var ise çoçdadur. Aĥşām olıcaķ ĥādım

109a

(1) gönderdi. "Lutf edesiz yine ol çoçı bu gece bize véresiz. Şabāĥ yine gel çoçuñ (2) al." Ĥasan daĥı yok demeyüp vérdi. Aldılar yine ol beg kızları cem' olup şol (3) deñlü oyunular oynadı diller vaşf edemez. Gencüñ iki yahşı geçmiş idi bunlar (4) şöĥbet ederlerdi. Yine her birisi serĥoş gibi kendüzin bilmeyüp yatdılar. (5) Sultān kıızı daĥı taĥta çıkup yatdı. Karavaşlar şem'dānları yerlü (6) yerine ķodılar ve şıseyi ve ni'metleri. Ammā kızuñ fikri bu kim çoçuñ ĥareketi (7) nedendür gözleye çoķ zamān uyumayup gözleyü gördü. Yine 'ākĥbet uyĥu ġalebe (8) edüp uyudu. İbrāĥım gördi ki cümle uyudılar. Taşra çıkup yine evvelkileyin (9) yemekden yiyüp şerbeti nüş etdi ve şem'dānları deġişdürdi ve kendü (10) yüzüġin kıızın barmaġından alup kıızın yüzüġin yine barmaġına ķodi. (11) Ve üç kez büsesin aldı, "İnşāallāĥ baña naşıb olasıñ." dedi. (12) Yine girüp bayaġı yerine yatdı. Çün şabāĥ oldu. Kız gördi şem'dānları (13) yerinde degül. Ve daĥı kendü yüzüġi gerü barmaġına konulmuş. Kız bildi ki (14) ne var ise çoçdadur. Ĥādım daĥı geldi. "Ķoçı şāĥibi çoçı ister." dedi. (15) Kız eydür: "Bu gece uyķu bizi zebün etdi. Göñlümüzce şöĥbet edemedük. (16) Aĥşām yine getürsün." Ĥasan çoçı alup evine geldi. Şāĥzādeyi daĥı (17) Ĥasan sordu: "Ĥālün nedür?" İbrāĥım eyitdi: "Elĥamdülillāĥ gece giden ĥālümüz (18) ĥoş." Cümle ĥikāyeti eydivérdi. Ĥasan eyitdi: "'Aķluñı başına devşür. (19) Seni ele getürdiler. Zirā kim kıız duymuş çoç tekin degüldür. Eger ele getürüp

109b

(1) dutarsa 'aķluñı daġıtma. Sözüni yerine söyle." El-ķışşa gece erişüp (2) ĥādım geldi çoçu alup gitdi. Bu yañadan kıızın göñlüne aşķ od[ı] nür oldu. (3) Fıkr eder ki bu bir pādişāh oğlıdur. Benüm için bu deñlü uzak yerden (4) zaĥmet çeküp gelmiş. Benüm 'ışķuma giriftār olmuş. 'Aceb şorsam ne ĥāllü yigitdür (5) deýü fıkr ederdi. Yine aĥşām begler kızları ile çoçuñ oyununu seyr eylediler. (6) Sultān kıızı eydür: "İki üç gecedür şöĥbet edeyoruz. Ķoçı zebün etdüñ (7) <etdüñ> vāfir oynatduñ yatup ĥuzür edelüm." deýü daġıldılar. Sarāyı (8) daĥı ĥalvet ķıldı. ĥalāyıķlar işin görüp kıız daĥı yatdı. Şāĥzāde çoķ (9) zaman gözetdi ki uyuyalar. Gördi ki uyudılar çoçdan çıkup yürüdi. Meger (10) kıızın göñline 'ışķ eşer edüp uyumamuş gizleyin temāşā eder. Gördi ki çoçuñ (11) içinde bir güzel yigit çıkageldi.

'Älemde nazîri yok evvel nazarda hezâr (12) cân u gönülle 'aşık oldu. Şâhzâde dağı yemekden yeyüp şerbeti nüş (13) etti. Şem'dânları değiştürdi. Kızın üstine geldi ve yüzügin (14) alup üç kez büsesin aldı. Eytidi: "İnşâallâh baña naşîb olasıñ." (15) Koç içine girmek istedi. Kız dağı eteginden yapışup dutdı. "Hay (16) bre bedbaht ne cân ile sen bunuñ gibi işe girdüñ? Hiç demedüñ mi (17) duyulursam biñ başum olursa biri qalmaz." İbrâhîm Şâh eytidi: (18) "Bir kişi cânuñı terk eylese kendü başını qayurmaz. Yâhud başı için (19) qayıran bunuñ gibi işe girer mi? Baş ve cândan geçüp bunda geldim.

110a

(1) Gerek öldür gerek güldür qulnam senüñ bülbülünem. Bir nice zamândan berü tahtumdan (2) âvâre olup senüñ taşvîrin ucından 'azâb çekerem. Şimdi fermân (3) senüñdür. Pâdişâhlaruñ işi 'adl eylemekdür. Sen dağı 'adillik ederseñ (4) yeridür." Kız eytidi: "Şimdi buyururdum seni öldüreler ammâ çünkü 'adluma (5) şalduñ ve benüm işquma ğurbet çekdügin için âzâd ol." dedi. İbrâhîm Şâh (6) eydür: "Sultânüm senüñ dergâhından maqrûm gitmekten ise hazretüñüz başumuz (7) kesmek yegdür. Hiç revâ mıdur bunca yıldur senüñ derdüñ çeküp geldüm. Yine (8) lâyıq mıdur senden maqrûm gidem." Kız eydür: "Yâ nice edelüm? Atam şimdi benüm (9) düğünüm yarağın görüyor. Bağdâd pâdişâhıñuñ oğluna vermişdür. Düğüncü (10) dağı gelecekdür. Bir çâre yok ki ol iş bozula." İbrâhîm Şâh kıza eytidi: (11) "Hemân senüñ luţfuñ ve keremüñ bizüm ile bile olursa benüm bir yoldaşum (12) vardur. Ziyâde tedbîr ve tedârük ehliüdür. Bu işin qayduñı ol bilür." (13) dedi. Hele anda ne söyledilerse söylediler. Birbirine maqabbetler izhâr edüp (14) ve güzel söyleyüp şabâha degin uyumadılar. şabâh olıcaq yine koç (15) içine girüp yatdı. Hasan dağı kapuya gelüp koçı istedi. Kız buyurdı. (16) Koçu geregi gibi hil'atladılar ve teslim edüp Hasan koçıla odasına geldi. (17) İbrâhîm Şâha eydür: "Öğünmeñ haţâdur." Kız ile geçen ahvâli Hasaña bir hikâyet (18) eyledi. Hasan eydür: "Müşkil hâldür. Meger Allâh'un 'inâyeti ola." Kendülerin Allâha işmarladılar (19) ihlâşa meşğül oldılar. Aşşâm olıcaq yine hâdim geldi. Hasanı koçıla

110b

(1) bile içerü ilettdi. Koçı kız katına getürdi. Biraz şoşbet itdiler. Yine halvet (2) kıldı. Şâhzâde taşra çıkup Nigâr ile oturdu. 'İşrete ve şoşbete meşğül (3) oldılar. Hasanı getürdiler. Gitmek tedârükün kıldılar. Hasan

eyitdi: “Ey Nigâr eger (4) senüñ hâtrüñ bizümle bile olursa ben bu işin çâresin (5) bilürem.” Kız eydür: “Ol Allâh haqqı için ki cânumuz anuñ elindedür. İbrâhîm (6) ayrılmağ dilemezem. Hem ansız baña dirlik harâmdur. Ammâ bir vech ile olsa atamuñ (7) dağı incinmesi olmasa.” Hasan eydür: “Sabr edelüm düğüncü geldükde (8) ve seni götürdükde bir qaravaşuñ şöyle donat ki görenler senden anı (9) fark eylemeyeler. Her ne dürlü gëysü gëyerseñ aña dağı gëydüresin ve sen (10) bindügin at gibi ata bindüresin. Biz ikimüz arduñuzca gidevüz. (11) Ol bizüm cinnî atlarımız olduğı yere gelicek saña görünüp yap yap (12) gideriz. Sen dağı kendü hâcetüñ için gibi ol câriye ile kal. Biz seni (13) kapup kaçavuz. Halk göricek ‘aceb kızlaruñ kañgısı alundı dëyü (14) bunlar şahîh haber alınca biz atlara binüp deñize girerüz. Bundan yeg tedbîr (15) olmaz. Eger kâil isen böyle edelüm.” Kız eydür: “Bu tedârük ma’kuldür.” (16) Birkaç gündün şöña düğüncü geldi. Kızı alup gitdiler. Hasan ve İbrâhîm Şâh (17) ardlarınca yap yap vardılar. Yarındası kuşluk vaktinde ol (18) yere geldiler ki nerede atlar gizlenmişdi. Anda kız qarşusına gelüp (19) göründiler. Kız dağı câriyeler ile biraz añaruca halkdan ayrıldılar. (20) “Bunlar dağı

111a

(1) alup şehre getüre gerdekhânedede kapu ardında bir ejderhâ yılan gizler tâ kim (2) oğlunu helâk edüp kız aña kıla. Ammâ bunu haber eden başdan ayağa degin (3) mermer olsun.” Bu iki perî kızları bunu söyleyüp ve kahkaha ile gülüşüp (4) gâ’ib oldılar. Hasan bunu işidüp ‘azîm perîşân oldı. Bunları uyandırdı. (5) “Duruñ gidelüm. Şabâh oldu.” kalkup yükletdiler ve yürütdiler. (6) Bir niçe zamândan şöña bir aylık yola yakın geldiler. Hasan eydür: “Ey şâhzâde (7) ataña muştulukçı göndermek gerek.” Şâhzâde eydür: “N’ola gönderüñ.” (8) Hasan dağı bir kulu ta’yîn edüp gönderdi. Birkaç gündün şöña muştulukçı (9) pâdişâha geldi. Pâdişâh dağı muştuluğa gelen âdemi bir kurı gayret (10) için hil’atledi. Şâzilik eyledi. Andan pâdişâh kalkup gitdi. Sarâyüña (11) girüp ol taşvîri kucağına alup şol kadar zârîlik êtdi ki vaşfa (12) kâbil degüldür. Dağı taşra çıķup oğluna qarşu bir maħbûb at gönderdi. (13) Dizgümleri ağulu gelüp qarşuladı. Hasan anı göricek kılıç çeküp ol (14) atın boynun urdı. İbrâhîm Şâh eyitdi: “Ey qarındaş niçün söyle êtdüñ?” (15) Hasan eyitdi: “Göñlüm böyle diledi.” Bir niçe gündün şöña bir kaftan getürdiler. (16) Hasan buyurdu deñize atdılar. İbrâhîm eydür: “Niçün söyle êtdüñ?” Hasan (17) eyitdi: “Göñlüm şöyle diledi.” Birkaç gündün şöña bir toğan getürdiler. (18) Cümle âlâtı altundan idi. Hasan ol toğanı

görüp okla urdu. (19) Yine birkaç günden sonra bir tazı getürdiler. Anı dağı depeledi. İbrâhîm Şâh

111b

(1) bu işlere ta'accüb eyledi. Şehre bunlar ta'yîn gelicek gönüllü gönülsüz pâdişâh (2) karşı çıktı. Beşâretle oğlın alup şehre geldiler. Aḥşâma degin düğün (3) verdiler. Aḥşâm olcaḥ Ḥasan İbrâhîm Şâhuñ elin dutup içerü girdi. (4) Gerdekḫâneye girmek kaşd êtdükde Ḥasan İbrâhîmüñ önince bir küçük (5) köpecik elinden içerü atdı. Ejderhâ ol köpege ḥamle kılup köpegi (6) şokdı. Andan Ḥasan kılıç çeküp ol yılını dildi. Sarâyüñ içi kanla (7) doldı. Andan sonra şâhzâdeyi getürüp kızı eline verdi. Medḥ ü (8) senâ edüp taşra çıktı. Bunlar zevḫ ü 'işrete meşgûl oldılar. (9) şabâh oldı. Beşâretle alup şâhzâdeyi ḥammâma iletdiler. Pâdişâh (10) dağı konukluk kayurup oğluñ ve gelünüñ kendü sarâyüña okuyup ḥil'atladı. (11) Ol çürük endîşe gitdi ve illâ oğluna karşı gönderdüğü atı vü (12) toğanı vü tazıyı ol Ḥasan öldürdüğüni ve kaftanı deñize bırakduğunu (13) bilmiş idi. Göñlinde şöyle fikr etmiş ki Ḥasanı bir 'azâb ile öldüre. 'Älemde (14) dâstân ola. Bir gün oğluna eydür: "Ey oğul hîç bu yolda Ḥasandan saña (15) bir yoldaşlık geldi mi?" İbrâhîm Şâh ayağın kalkup atasına ḥayr du'â edüp (16) eyitdi: "Ey cānum baba! Eger Ḥasan benümlle olmasa baña gelmek çâre olmazdı. Şunuñ (17) gibi çâpük ve er yigittir. Hîç vaşfa kâbil degüldür." Pâdişâh eyitdi: "Elḥamdülillâh (18) varup seferüñ seferledüñ. Murâdına êrdüñ. İmdi n'olaydı yine Ḥasanı (19) baña bağışlayasın." İbrâhîm Şâhuñ göñline bir yavuz fikir düşdi ki bağışlamaya.

112a

(1) Yine eyitdi: "Ey pâdişâh ben senüñ kılunam. Ḥasan dağı kuluñdur. Şimdiye degin (2) kuluñ idi. Yine kuluñ olsun." Meger İbrâhîm Şâh Ḥasanı pâdişâha bağışladuğın (3) Ḥasan ḥaber almış. İbrâhîm Şâhuñ Sarâyüña gelüp İbrâhîm ve ḥâtonuna eydür: "Hîç (4) bu yolda benden bir ḥizmet veya [yo]ldaşlık gördüñüz mi?" İbrâhîm eydür: (5) "Ey cānum qarındaş evvel Allâhdan yine senden her ne olduysa senüñ (6) sebebüñle oldı." Ḥasan eydür: "İşitdüm beni yine pâdişâha kul eylemişsin." (7) İbrâhîm eydür: "N'eyleyelim istedi. Yok dëyümedim. İkimüz de kılıyuz." Ḥasan (8) eydür: "Ol qarındaşlık ḥaḫḫı'çün saña bir niyâzum eydürem. Sözümi şaymağıl." (9) "Söyle." dedi. Ḥasan eyitdi: "Şol yedüğüimiz tuz etmek ḥaḫḫı'çün olsun. (10) Ne kadar zaḫmet ise ḥelâlüñ ile bile ol kârbânsarâya yine varalum (11) ki tağ

içinde konduğ idük." İbrâhîm Şâh eydür: "Şimdi anda varmanuñ (12) aşlı sebebi nedür?" Hasan eydür: "Ziyâde murâd mıdur cemî' 'ömrümde saña etdüğim (13) hizmetlerin 'ivażın anda varmağıla edersin?" İbrâhîm sözinden çıkmayıp (14) birkaç kıla buyurdi. hâzır oldılar. 'Avratıyla bile çıkup gıtdiler ve ol kârbân (15) sarâya geldiler. Hasan ol hücrelere giderken dağı gelürken yığduğı leşleri (16) gösterdi. "Bunları ben bunda giderken de gelürken de kârbânsarâya sizden (17) evvel girüp bu leşleri işbu hücrelere yığpduram. Tâ ki siz beliñlemeyesiz. (18) Ve kârbânsarây tekin olmaduğımı bilüp size uyuyuñ deyüp kendüm (19) uyumadum. Dağı giderken ol iki perî kıızı gelüp birbiriyle söyleşüp

112b

(1) kız kağı pâdişahuñ kıızıdur ve kañdadur ve deñiz nice geçülür ve kız ile yine (2) berü nice geçülür haber vërdükleri bunlara bir bir eydiyordu. Ve yine gelürken (3) yatduklarında yine ol iki perî kızları gelüp varalar yañada birbirine su'al (4) edüp bu kıza İbrâhîm Şâhuñ atası 'aşıkdur nice olur deyüp ol (5) biri cevâb vërüp bunlara yollar ve muştulukçı gönderür. Atası bî-huzür olup (6) oğlına karşı dizgümi ağulu bir at gönderür tâ ki oğlı binüp helâk (7) ola. Andan ölmezse yine bir kaftan gönderir ağulu. Yine bir toğan gönderür (8) ağulu. Yine bir tazı gönderür ağulu. Anuñla da ölmezse gerdekñâne (9) kapısı ardında bir ejderhâ yılan kıoya. şokup oğlunu helâk (10) eyleye. Kız aña⁴² kala." dediler. Ve yine ol perî kızları dediler ki: "Kimse haber vërmez mi?" (11) Ol biri eyitdi: "Atı haber vëren topuğına degin mermer ola. kaftanı (12) haber vëren dize degin mermer ola. toğanı haber vëren kuşağına degin (13) mermer ola. Tazıyı haber vëren gögsine degin mermer ola. Ejderhâyı (14) haber vëren baştan başa mermer vü taş ola deyü söyleşdiler." Ben haber (15) vërmege ol zamân korğdum ki kendüm taş olup siz murâda ermezsisiz (16) deyü emân vërmeyüp size dostluk edüp atı öldürdüm ve kaftanı (17) deñize bırağdum ve toğanı ve tazıyı yine öldürdüm ve gerdekñâne kapısından (18) illerü bir köpecik şaldum tâ ki yılan anı şokdı. Ben dağı yılanı öldürüp (19) siz ikinüzüñ birbirine teslim eyleyüp murâda erdüñüz. Siz dağı bu iyilüğüme muğabil

113a

⁴² Aña: ana Mt.

(1) baña iyilük édüp beni āzād edecek yerde yine beni kul édüp ataña bağışladıñ. (2) Tā ki ol dahı ben saña étdüğüm⁴³ iyülüklerden ötüri beni 'azāb ile öldüre. (3) Öyle 'azāb içinde olmağdan ise ol nesneleri haber vèrüp taş (4) olmağ yeg isterin dèyüp taş olmağ niyetiyle atdan haber vèrdüğü gibi (5) topuğuna degin mermer oldu. "Sizüñ iyilükle 'ivažuñuz bu oldu." dedi. (6) Şāhzāde ve kız Hāsanuñ boynına şarmaşdılar. "Kerem eyle ayruğ (7) dèyüvèrme. Eger babam beni biñ pāre éderse senüñ bir kılına zarar itdürmem⁴⁴." (8) dèyü çok yalvardılar. Çāre édemediler. "Benüm iyilüklerime sizden 'ivaž (9) budur." dèyü kaftanı haber vèrüp dize degin mermer oldu. "Ayruğ dime." (10) dèyü kız ve İbrāhīm Şāh ne kadar yalvardılar olmadı. toğanı ve tazıyı haber (11) vèrdi. kuşağına ve gögsine degin mermer oldu. Andan ejderhāyı haber (12) vèrüp başdan başa mermer oldu. İbrāhīm Şāh ve kız (13) çok ağladılar ve yas édüp şehre geldiler. Pādişāh bu hālden (14) haber alup yazık bir merd nāmerdlere rāst (15) gelüp başın yavu kıldı dèyü Hāsaña (16) yaramaz kaçd étdüğüne⁴⁵ çok peşimānlık çekdi. (17) Ve illā fā'ide vèrmedi. İbrāhīm hātünüyle (18) ölince acıyup çok ağladılar. (19) Ammā fā'ide olmadı. İlün (20) rehī fā'ide gerek.

1061

Şehr-i Rebū' l-evvel

Fī evāsıt-ı yevm-i bāzār

S o n u ç

Türk halk edebiyatı anlatı türleri içerisinde masallar, gerek kuramların uygulanabilirliği gerekse doğumdan ölüme kadar insanın hayatının herhangi bir döneminde etkileşimde olduğu bir edebî ürün olarak oldukça önemli bir konuma sahiptir. Özellikle Boratav'la birlikte farklı bir boyut kazanan masal derleme çalışmaları günümüzde dahi tezlerin, makalelerin ve projelerin önemli bir kısmında ana araştırma konusu olarak sürdürülmektedir.

Yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelerde, arşiv belgelerinde, özel yazma koleksiyonlarında pek çok masal bulunmaktadır. Yazma eserlerin içerisinde bulunan pek çok masalın çevirisi yapılarak hem masal külliyyatına

⁴³ Étdüğüm: éttüğüm Mt.

⁴⁴ Étdürmem: éttürmem Mt.

⁴⁵ Étdüğüne: éttüğüne Mt.

katkı sağlanması hem de masal türünün geçmişten günümüze olan türsel gelişim ve türsel geçirgenliğinin değerlendirilmesi gerekmektedir. Erken dönem Anadolu masallarının tespitinin, masal türünün gelişimine dayalı araştırmalara ve Türk masal külliyatına katkı sağlayacağı anlaşılmıştır.

Anlatı; Eberhard-Boratav'ın Masal Tipleri Katalogu'nda 214, Aarne-Thompson-Uther Katalogu'nda 516 numaralı masal tipinde tespit edilmiştir. Masal katalogları içerisinde belli bir masal tipine ait olduğu düşünülen anlatıların doğrudan masal olarak kabul edilmesi, türlerin gelişimi ve değişimi açısından elde edilebilecek verileri gölgeleyebilmektedir. Mevcut katalogların gözden geçirilmesi, diğer türlerin de kataloglar içerisinde incelenmesi açısından önemlidir. Makalenin yazılış amaçlarından biri de katalogların tek bir edebî tür üzerinden yürütülmesinin, ara veya geçiş dönemi olarak adlandırılabilir yüzyıllarda yaratılan anlatıların; müstakil bir tür hâline gelmeden önce geçirdiği serüvenin takibini zorlaştırmasıdır. Türlerin teşekkül ve tekâmül ettiği yüzyıllarda ortaya çıkan bir anlatının doğrudan bir ön kabulde tür tespitini yapmak yerine, günümüzde türlere ait mevcut veriler ışığında karşılaştırma yaparak tespitte bulunmak daha sağlıklı bir sonuç verecektir. Halk edebiyatı içerisinde türlerin birbirleriyle olan etkileşimleri oldukça yoğundur. Bu etkileşimlerin ilk örneklerini barındıran erken dönem anlatılarının şekil ve içerik açısından incelenmesi de bu nedenle önem arz etmektedir.

Yazma bir eserin içerisinde bulunan anlatılardan biri olan *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh*, 17. yüzyılda kaleme alınmıştır. Anlatının türsel değerlendirilmesi doğrudan yapılamamaktadır. Anlatı ilk olarak halk hikâyesi ile karşılaştırılmıştır. Şekil açısından; manzum ögeler ve kalıp sözler barındırmaması, bilinen örnek metinlere göre uzun bir anlatı olmaması gibi sebeplerden dolayı halk hikâyesine uygunluk göstermemektedir. Ancak üslubundaki halk diline yakınlık ve atasözü, deyim, alkış, kargış gibi kısa türleri barındırması bakımından halk hikâyesine uygunluk göstermektedir. İçerik açısından; aşk ya da kahramanlığın ön planda olmaması, tarihsel bir tarafının tespit edilememesi, kahramana yardımcı bir atın olmaması bakımından halk hikâyesine benzememektedir. Fakat olağanüstü ögeler barındırması, kahramanın tek çocuk olması, anlatıda yardımcı tipin olması, resme bakarak âşık olma motifinin bulunması, mekânların benzerliği, kahramanın gurbete

çıkması gibi açılardan halk hikâyesine yakınlık arz etmektedir. Ancak tüm bu veriler anlatıyı halk hikâyesi olarak sınıflandırmaya uygun değildir.

Hikâyet-i İbrâhîm Şâh anlatısı çalışmanın devamında meddah hikâyeleriyle karşılaştırılmıştır. Şekil açısından; klasik bir meddah hikâyesi formunda olmaması, manzum herhangi bir öge barındırmaması, göstermeye dayalı türlerde bulunan şive taklidi, dramatizasyon, ses değiştirme unsurlarının herhangi birini barındırmaması, meddahın anlatıda araya girdiğini gösteren bir cümle bulunmaması açısından meddah hikâyesine uygunluk göstermemektedir. İçerik açısından; anlatının 17. yüzyılda kaleme alınması, İstanbul'da geçtiğinin düşünülmesi, entrika unsurunun canlı bir şekilde yer alması gibi sebepler dolayısıyla meddah hikâyesine uygunluk göstermektedir. Ancak anlatıda bulunan kahraman tipleri meddah hikâyelerinin geleneksel tiplerine benzememektedir.

Hikâyet-i İbrâhîm Şâh'ın masal türüyle olan mukayesesinde şekil açısından; formel ifadelerin bulunmaması, Döşeme ve Dilek bölümlerinin eksikliği gibi durumların anlatıyı geleneksel masal formundan uzaklaştırdığı görülmektedir. Ancak anlatının kısalığı, manzum ögeler bulunmaması, zaman çekimleri ve canlı bir konuşma dili barındırmasıyla masal türüne şeklen uygunluk göstermektedir. İçerik açısından; şahıs kadrosunun masala uygunluğu, konunun bir masal konusu olması, zaman ve mekânlardaki sıçrayışların kısalığı, olumlu, olumsuz ve yardımcı tiplerin bulunması, zıtlıklar barındırması, dikkatin başkahraman üzerinde toplanması, masal mekânlarına yer verilmesi, şekil değiştirme motifinin görülmesi, formel sayıların bulunması gibi açılardan masala uygunluk göstermektedir.

Hikâyet-i İbrâhîm Şâh'ın şekle yönelik özellikleri bakımından eksik sayılabilecek, yazıya geçirilmiş bir erken dönem masalı olduğu kanaatine varılmıştır. Tüm özellikleriyle anlatı; halk hikâyesi veya meddah hikâyesine değil masal türüne uygunluk göstermektedir. Yazma eserlerin içerisinde bulunan pek çok masal, Türkiye Türkçesine çevrilerek analiz edilmeli ve Türk halk edebiyatının yazın dünyasındaki serüveni de incelenmelidir. *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh* anlatısının yazıya geçirilmiş bir erken dönem masalı olması, masal türünün gelişiminin yazınsal literatürden de takip edilebileceğini göstermektedir. *Hikâyet-i İbrâhîm Şâh* gibi pek çok masal, erken dönem masal külliyyatının varlığını ve masal türünün gelişim sürecini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- ABRAHAM, Roger, "The Complex Relations of Simple Forms", *Genre* 2, 1969, 104-128.
- ALPTEKİN, Ali Berat, *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2009.
- ARICI, Ali Fuat, "Tür Özellikleri ve Tarihlerine Göre Türk ve Dünya Masalları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 26, Erzurum 2004, 159-169.
- AYTAÇ, Pakize, *Realist Halk Hikâyelerinden Tayyazâde Hikâyesi ile Hançerli Hanım Hikâyesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011.
- BEN-AMOS, Dan, "Analytical Categories and Ethnic Genres", *Genre* 2, 1969, 275-301.
- BEN-AMOS, Dan, "Halkbilimi Öğreniminde Türk Kavramının Konumu", Çev. Meriç Kurtuluş, *Milli Folklor*, Sayı 91, Ankara 2011, 226-242.
- BORATAV, Pertev Naili, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, Tarih Vakfı, İstanbul 2014.
- BORATAV, Pertev Naili, *Koroğlu Destanı*, Adam Yayıncılık, İstanbul 1984.
- BORATAV, Pertev Naili, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1982.
- CANIM, Rıdvan, *Latîf, Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nüzemâ (İnceleme-Metin)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2000.
- ÇETİN, Nurullah, *Roman Çözümleme Yöntemi*, Öncü Basımevi, Ankara 2003.
- ÇINARCI, Mehmet Nuri, "Safevi Sarayında Türkçe Şiir Yazan İbrahim Mîrzâ (Câhî)", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 19, Sayı 3, 2015, 161-196.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1984.
- DİLÇİN, Cem, *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1983.
- DUNDES, Alan, "Texture, Text and Context.", *Southern Folklore Quarterly*, Sayı 28, 1964, 251-265.
- DUNDES, Alan, "Folk Ideas as Units of Worldview", *Journal of American Folklore*, Sayı 84, 1971, 93-103.

- EBERHARD, Wolfram Boratav Pertev Naili, *Typen türkischer Volksmärchen*, Franz Steiner verlag GMBH, Wiesbaden 1953.
- EMEKSİZ, Abdulkadir, "Nasreddin Hoca Fıkralarının Atasözü ve Deyimlerle İlgisi", *Türk Halk Edebiyatı İncelemeleri Saim Sakaoğlu Armağanı*, Ed. Prof. Dr. Metin Ergun, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2013, 325-340.
- GÜNAY, Umay, *Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüyâ Motifi*, TTK Basımevi, Ankara 1986, 9-22.
- GÜNAY, Umay, "Masal", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, 321-331.
- HAMARAT, Zehra (Haz.), *Hovsep Kurbanyan'ın Vantrilok Oyunları*, Çev. Sarin Akbaş, Turkuaz Yayınları, İstanbul 2020.
- Hikâyet-i İbrâhîm Şâh*. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi. Şevket Rado Yazmaları, SR_000114_05, 9, 105a/113a
- HONKO, Lauri, "Genre Analysis in Folkloristics and Comparative Religion" *Temenos* 3, 1968.
- KARA, Çiğdem, "Halk Masallarını Yeniden Anlatmak", *Folklor/Edebiyat*, Cilt 14, Sayı 55, Ankara 2008, 203-213.
- KARADAVUT, Zekeriya, *Kırgız Masalları*, Kömen Yayınları, Konya 2006.
- KAYA, Doğan, *Türk Dünyası Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2014.
- KONYALI, İbrahim Hakkı, *Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Yenî Kitap Basımevi, Konya 1964.
- KORKMAZ, Bulut Türkan, *XVII. Yüzyıla Ait Realist Bir İstanbul Hikâyesi İbrahim Şâh ve Kanlı Servi*, Paradigma Akademi, Çanakkale 2022.
- KÖSE, Nerrin, "Türk Halk Hikâyelerinde (Yapı) Structure", *Araştırmalar I. Millî Folklor Yayınları: 8 Halk Edebiyatı Dizisi: 4*, Ankara 1996, 20-53.
- Multilingual Folk Tale Database, Aarne-Thompson-Uther Classification of Folk Tales:
<https://libraryguides.missouri.edu/c.php?g=1039894> (Erişim Tarihi: 07.08.2022).
- NUTKU, Özdemir, "Eski Bir Yazmadaki Meddah Hikâyeleri", *Bellekten*, Sayı XXXIX/156, Ankara 1975, 697-724.
- NUTKU, Özdemir, "Aşık ve Meddah Hikâyeleri", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, III. Cilt, Halk Müziği, Oyun, Tiyatro, Eğlence, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, 183-193.

- ONG, Walter, *Sözlü ve Yazılı Kültür*, Çev. Sema Postacioğlu Banon, Metis Yayınları, İstanbul 2018.
- ÖNGÖREN, Reşat, "İbrâhim b. EDHEM", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 20, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, 295-296.
- ÖZTÜRKMEN ULUSAN, Evrim, HAMARAT, Zehra, "Türk Halk Anlatılarında Baba-Kız İlişkileri", *Babalar ve Kızları Çok Disiplinli Bir Yaklaşım*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 2022, 203-217.
- ÖZÜNEL ÖLÇER, Evrim, "Yazının İzinde Masal Haritalarını Okuma Denemesi: Masal Tarihine Yeniden Bakmak", *Millî Folklor*, Yıl 23, Sayı 91, Ankara 2011, 60-71.
- RAYMAN, Hayrettin, *Ardanuçlu Âşık Efkârî*, Atatürk Üniversitesi Erzincan Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzincan 1998.
- SAKAOĞLU, Saim, *Masal Araştırmaları*, Akçağ Yayınevi, Ankara 1999.
- SAKAOĞLU, Saim, Alptekin Ali Berat, "Anonim Halk Edebiyatı-Masal", *Türk Edebiyatı Tarihi*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Cilt 4, İstanbul 2006, 594-601.
- ŞEMSEDDİN, Sami, *Kamûs-ı Türki*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2012.
- TEZEL, Naki, "Türk Halk Edebiyatında Masal", *Türk Dili Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı*, Sayı 207, 1968, 447-457.
- THOMPSON, Stith, *Motif Index of Folk Literature*, Bloomington Indiana University Press, 1955, 523-526.
- THOMPSON, Stith "Narrative Motif-Analysis as a Folklore Method" *Folklore Fellow Communications*, No. 161, 1955, 1-9.
- UTLEY, Francis, "Folk Literature: An Operational Definition" *JAF*, Sayı 74, 1961, 193-206.

E K L E R

Hikâyet-i İbrâhîm Şâh, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi. Şevket Rado Yazmaları, SR_000114_05, 9, 105a/113a.

کیم عروغی رسوئیه دور
باشنک استنه زورن ناجور
دوین ستمایه انلیک ورمول
کوان حق ویروغه دورسه
من اورونازورق بورون بقنی
صراوتورد مصلدن بن قشینه
صومعه اوغلنه صحرایی صحرایی
بروشنده صحرایی صحرایی
حق حق بینه شادا بیدیه
بردوشندیک اول بجه کورجی
انانا جمعه بیه شادا اولدی
صحرایی صحرایی صحرایی
کوره صحرایی صحرایی
فول اولان صحرایی صحرایی
عاشق اولان صحرایی صحرایی
بوغلان صحرایی صحرایی
اوغور و قورما صحرایی صحرایی
اولدیم صحرایی صحرایی
اول بجه صحرایی صحرایی

انلیک بیه اولام دریسک
بولورون کوزله طغرل بارسیک
صحرایی صحرایی صحرایی
صحرایی صحرایی صحرایی

زمانه اولده بریاد شاه وارین
واروی ادینه **ابراهیم شاه**
صحرایی صحرایی صحرایی
بادشا سربه ایروب انشام
اورساره کوروا انشام
براشته نه وچه مصلع اولام
جورک دورک بون کورنیک
انایه صحرایی صحرایی
جلیلی اول بده شندیک
جنار دی انی دافی صحرایی
اوسنه دوشوب صحرایی
کله صحرایی صحرایی
زمانه اولدیکه بادشا

کجری عاغدی و صحرایی
ابراهیم شاه صحرایی
قراری مملکت ابراهیم شاه
اجازت و برسیق واروب
جامه امانیک و کلک
براعتر کوروب تجار مننه
هردی و باستانک صحرایی
حبلره مالک اولدی ابراهیم
ابراهیم شاه انایه
درسدک صحرایی
ابراهیم شاه
حسن رویی صحرایی
دیدی صحرایی
استونیک صحرایی
صحرایی صحرایی
کسبه و برسدیک
بیشور مملکت

بیشور مملکت
و برکاران صحرایی
ان بزا اولدرین
دکلمن صحرایی
صحرایی شاه ده به
یوکلی صحرایی
اجرو کوردی
بانورا و راسنه
قاندی صحرایی
برجه به صحرایی
دیوب صحرایی
بان بلی صحرایی
ان بزا صحرایی
ان بزا صحرایی
یوختک صحرایی
یوکلرینه صحرایی
بروخا صحرایی
ایدیوننه صحرایی
اولدی صحرایی

“DETERMINATION OF TALE GENRE IN MANUSCRIPT-SOURCED FOLK
NARRATIVES: “HİKÂYET-İ İBRÂHİM ŞÂH””

Abstract

The field compilation studies carried out to identify Turkish folk tales and the tales obtained from these compilation studies have been archived for decades and have formed the Turkish tale corpus. Although the field compilation method is a frequently used method for the detection of folk literature products, it is only used for the detection of tales in the oral culture tradition. There are many written tales that are still living in the oral tradition or cannot be traced within the tradition. The written tale tradition, both in the Anatolian and outside the Anatolian field, is one of the basic elements that make up the tale layer of a society, at least as much as the tale tradition living in oral culture. The changes of the tale genre in terms of content and form can also be interpreted in manuscripts, which is a field where the written tale tradition can be identified other than compiled tales. In this respect, the narratives in manuscripts that are suitable for the tale genre are an important issue in terms of finding the urform, which is the first form of the fairy, or the detection of texts that will create diversity in variant-version research. These tales, which constitute the written tale tradition, are found in many manuscripts and are waiting to be identified by researchers. The Hikâyet-i İbrâhîm Şâh narrative in the manuscript work registered in the Şevket Rado Manuscripts of the Istanbul Research Institute Library with the fixture number SR_000114_05 also shows conformity to folk tales in certain points. In this article, on the axis of the transcribed text of Hikâyet-i İbrâhîm Şâh, which is thought to be a tale belonging to the written tale tradition, it is aimed to evaluate it in the whole of folk story, meddah story and tale, to reveal its distinctive features, and to discuss the determinations about whether Hikâyet-i İbrâhîm Şâh is a tale or not. As a result of this discussion, the narrative will be introduced to the world of science as both the transcribed text and the original text.

Keywords

Tale, Written Tale Tradition, Hikâyet-i İbrâhîm Şâh, İbrâhîm Şâh, Hasan-ı Rumî.

TÜRK KÜLTÜRÜ İNCELEMELERİ DERGİSİ'NİN YAYIN İLKELEERİ

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi tarih ve edebiyat alanlarında yapılan akademik çalışmaların yayımlandığı ULAKBİM Sosyal Bilimler Veritabanı, Modern Language Association (MLA), Academic Resource Index, Turkologischer Anzeiger, indeksleri tarafından taranan, Academic Keys veri tabanları tarafından takip edilen **Uluslararası hakemli** dergi statüsünde olmak üzere, Türkiye'nin ilk sosyal ve beşerî bilimler dergisidir.

Yayınlanmak üzere gönderilen makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, akademik standartlara uygun ve orijinal olmalıdır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildiri, başka bir yerde yayımlanmamışsa makale formuna konularak ve bu durum belirtmek şartıyla kabul edilir.

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, bahar ve güz döneminde olmak üzere yılda iki kez yayınlanır. Dergi, **Bahar (Mayıs)** ve **Güz (Kasım)** olmak üzere, **yılda iki defa** yayınlanır. Gerekli hallerde Yayın Kurulunun kararıyla Özel Sayı olarak da yayınlanabilir. Bir yazarın bir sayıda birden fazla yazısı yayımlanamaz.

Yazıların Değerlendirilmesi

Dergi, hakemli bir yayındır. Gönderilen yazılar önce konu, sunuş tarzı ve teknik bakımdan Yayın Kurulunca incelenir. Yazı etik ihlaller ve intihal açısından değerlendirilir. Yayınlanmaya uygun bulunanlar konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının olumlu olması hâlinde yayımlanır. Raporlardan birinin olumlu diğerinin olumsuz olması hâlinde ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir ve onun kararına göre hareket edilir. Hakemler raporlarında bazı hususların düzeltilmesini istemişlerse düzeltmelerin yapılması için makaleler yazara geri gönderilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyor ise sebebini yazılı olarak açıklar. Yazıların değerlendirilmesi esnasında gizlilik esastır. Hakemlere yazar adı gönderilmez, yazarlara da hakem adı bildirilmez. Raporlar beş yıl süreyle saklı tutulur.

Derginin Dili

Derginin dili Türkçedir. Ancak araştırmacıların yaygın doğu ve batı dillerinden biriyle hazırladıkları yazılar ve farklı Türk lehçelerinde yazılmış yazılar da yayınlanabilir.

Yazım Kuralları

- Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi'ne gönderilen makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

Başlık ve İçeriğin Sıralanması

TÜRKÇE BAŞLIK

YAZAR ADI /SOYADI (* işaretiyle dipnota künye bilgileri yazılmalıdır)

ÖZET (Konu ve muhtevayı yansıtacak şekilde 200-250 kelime arasında olmalıdır)

Anahtar Kelimeler (5-8 kelime arasında olmalıdır)

Giriş

Bölümler

Sonuç

Kaynakça

“İNGİLİZCE BAŞLIK” (Türkçe Başlığın tam çevirisi olmalıdır)

Abstract (Türkçe özetin tam çevirisi olmalıdır)

Keywords (Türkçe anahtar kelimelerin tam karşılığı olmalıdır)

1. **Başlık:** İçerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden bir başlık olmalı, **büyük** ve *italik* harflerle yazılmalıdır. Makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.

2. **Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i:** Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı **büyük harfle *italik* yazılmalı, künyeler (*)yıldız işareti ile dipnotta gösterilmelidir.** Yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme adresleri normal harflerle yazılmalı; e-posta adres(ler)i eğik harflerle yazılmalı, yazarın ORCID numarası e-posta adresinden sonra parantez içinde belirtilmelidir.

3. **Özet:** Yayımlanacak her yazıda Türkçe ve İngilizce özet ve bunların yanı sıra Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler verilir. İngilizce özetin başına İngilizce başlık da konmalıdır. Diğer dillerde yayımlanacak makaleler için o dillerde özet ve anahtar kelime eklenebilir. Özetler 200 ile 250'şer kelime arasında, anahtar kelimeler ise en fazla 10 kelime olmalıdır.

Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özetin altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu ve kapsayıcı olmalıdır. Makalenin en sonunda; İngilizce yazı başlığı, özet ve anahtar kelimeler bulunmalıdır.

4. **Ana Metin:** Makalelerin bütününde, (transkripsiyonlu metnin yer aldığı bölümlerin dışında da) -dipnotlar dahil- “DEV-RA” fontu kullanılmalıdır. DEV-RA fontunu indirmek için [tıklayınız](#). Normal metinde 12, dipnotta 9 punto ölçüsü kullanılmalıdır. Ana metinde satır aralığı 1,5; dipnotta 1 olmalıdır. Yazılar özet ve kaynakça dahil 7.000 (yedi bin) kelimeyi geçmemelidir. Ancak manzum metinlerin tanıtımının yapıldığı, metinlerine yer verildiği, arşiv belgelerinin tam içerikleriyle

verildiği durumlarda bu kural gözetilmez. Metinde tırnak işareti eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.

5. **Bölüm Başlıkları:** Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük ve koyu karakterde yazılmalıdır.

6. **Tablolar ve Şekiller:** Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmelidir. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır.

7. **Resimler:** Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

8. **Yazma Metinler /Belgeler:** Yazıda el yazması, arşiv belgesi gibi metinlerin okuması varsa, metnin orijinalinin fotokopisi de incelemenin sağlıklı olabilmesi için dosyaya konmalıdır. Aynı durum tercüme için de geçerli olup tercüme metnin orijinali de gönderilmelidir. Zira, tercüme çalışmaları da telif çalışmaları gibi hakem onayına gönderilir.

9. **Alıntı ve Göndermeler:** Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir. Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilmelidir. 2.5 satırdan az alıntılar satır arasında; 2.5 satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1.5 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır.

10. **İmla:** Yazılarda Türk Dil Kurumu'nun imlâ kılavuzuna uyulması tavsiye edilir. Ancak, netice olarak yazılardaki imlâdan yazarlar sorumludur.

11. **Adres:** Yazılar, dergimize www.tkidergisi.com adresinden yazar girişi yapılarak gönderilmelidir. Yazar, ad ve soyadı ile birlikte akademik unvanını ve görev yaptığı kurum adını tam olarak belirtmelidir.

12. **Kaynak Göstermede Takip Edilecek Usûl** (Kaynakçada)

Makale içinde gösterilen başvuru kaynaklarının tümü makalenin sonunda bibliyografya/kaynakçada ilk yazarın soyadına göre alfabetik verilmelidir. Yararlanıldığı halde metinde yer verilmeyen kaynaklar bibliyografyada gösterilmez.

Kitaplarda:**Tek yazarlı kitap:**

Yazar SOYADI, Adı, *Kitap Adı*, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek:

ÇELEBİOĞLU, Amil, *Ali Nihad Tarlan*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1989, 25.

İki yazarlı kitap:

Birinci yazarın SOYADI, adı, İkinci yazarın Adı, Soyadı, *Kitap Adı*, Yayınevi, Yayın Yeri ve Yılı, Sayfa Numarası.

Örnek:

ŞENTÜRK, Ahmet Atilla Kartal, Ahmet, *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2004.

İkiden çok yazarlı kitap:

İlk yazar SOYADI, adı, diğer yazarların adı, soyadı, *kitap adı*, yayın evi, yayın yeri ve yılı.

Örnek:

ÖZTOPRAK, Nihat, Sebahat Deniz, H. İbrahim Demirkazık, Hasan Kaya, Ümran Ay, Bünyamin Ayçiçeği, *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Metin Şerhi, I*, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Editörlü kitapta bölüm :

Yazar SOYADI, adı, "tırnak içinde bölüm adı", bölümün yer aldığı kitabın adı, (editörler), yayınevi, yayın yeri ve yılı, sayfa aralığı.

Örnek:

KILIÇ, Atabey, "Manzum Sözlükler-Beden Kelimeleri Sözlüğü", *Beden Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 277-300.

Birden çok cildi olan eserlerde:

Yazar SOYADI, Adı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer yıl, cilt, sayfa.

Örnek:

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, II, 154.

Ansiklopedi maddelerinde:

Madde yazarının SOYADI ve adından sonra, sırasıyla "tırnak içinde maddenin başlığı", *ansiklopedinin tam adı*, yayın yeri ve yılı, cilt no, sayfa aralığı belirtilmelidir:

Örnek:

AKYILDIZ, Ali, "Sâdullah Paşa", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 432-433.

Makalelerde:

Yazar SOYADI, Adı, "Makale Adı", *Dergi Adı (veya kısaltması)*, cildi / sayısı, Baskı yeri ve yılı, sayfası.

Örnek: OKAY, M. Orhan, "Duanın Şiiri", *Türk Dili*, LI/420, Ankara 1986, 504-511.

Tezlerde:

Kaynak gösterilirken sırasıyla tez yazarının SOYADI ve adı, *tezin adı* (italik), Üniversite /enstitü bilgisi (normal harflerle) şehir adı ve tarih yer almalıdır:

Örnek:

KAYA, Hasan, 18. Yy. Şairi Âsaf ve Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009.

Yazma eserlerde:

Yazar, *Eser Adı*, Kütüphane, Koleksiyon, Katalog numarası, yaprağı, şeklinde kaynak gösterilmelidir:

Örnek:

Âdile Sultan, *Divan*, Millet Kütüphanesi. A. Emirî Efendi. Mnz. 260. vr. 60^b

İnternet erişimli kaynaklarda:

Yazarın soyadı, Yazarın adı, "Mesajın başlığı", İnternet adresi, (Erişim Tarihi) bilgilerini vermek yeterlidir.

Örnek:

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, "Geçinme Endeksi (Ücretliler)" Elektronik Veri Dağıtım Sistemi, <http://evds.tcmb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 04.02.2009).

Dipnotta Kaynak Gösterme

Dergide, klasik dipnot sistemi uygulanmaktadır. Dipnotlar, ilgili kelime veya cümlenin sonuna rakam konarak sayfa altında verilmelidir. Dipnotlarda atıf yapılan eserin ilk geçtiği yerde tam künyesi verilmeli, daha sonraki yerlerde "a.g.e.," şeklinde; eğer atıf yapılan makale veya ansiklopedi maddesi ise "a.g.m.," olarak kısaltılmalıdır. Yazar adı ve soyadı kısaltılmadan açıkça yazılmalıdır.

Örnek

Dipnotta kaynak kitap ilk geçtiğinde:

Davut Hut, *İstanbul'un 100 Su Yapısı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2010, 34.

Daha sonra geçtiğinde:

Davut Hut, *a.g.e.*, 45.

Dipnotta kaynak makale ilk geçtiğinde

Bünyamin Ayçiçeği, *Nuruosmaniye Kütüphanesi Türkçe Şiir Mecmû'aları (İnceleme-Dizin)*, DEV Dergisi, İstanbul 2016, 300.

Daha sonra geçtiğinde:

Bünyamin Ayçiçeği, "a.g.m", 324.

13. Yayımlanacak makalelerde esasa ilişkin olmayan redaksiyon değişiklikleri ve tashihler, dergi Yayın Kurulu ve Anadili Sorumluları tarafından yapılır.

14. Basılmayan yazılar iade edilmez.

AUTHOR'S GUIDE

The Journal of Turkish Cultural Studies is the first as an international refereed social sciences and humanities journal that publishes academic works in the field of history and literature and is scanned by ULAKBIM Database of Social Sciences, Modern Language Association (MLA), Academic Resource Index, Turkologischer Anzeiger and followed by Academic Keys database.

Submission of an article is taken to imply that it has not been previously published, they should be appropriate to the academic standards and should be original. The paper presented at a scientific meeting, if not published elsewhere, is accepted on the form of an article and on condition that this situation is stated.

The Journal of Turkish Culture Studies is published twice a year, in the spring and fall semesters: Spring issue in (May) and Fall issue in (November). When necessary, it can be published as a Special Issue by the decision of the Editorial Board. More than one article of an author cannot be published.

The language of the Journal is Turkish. However, the articles written in other widespread languages or in one of the Turkish dialects are also welcomed. All contributions should include an abstract in both Turkish and English, and the keywords both in Turkish and English are also required. The English abstract should have an English title, too. For the articles written in other languages, an abstract and keywords in that language should be added. The abstracts should be in 200 - 250 words, and the keywords should not exceed 10.

The Journal is published semiannually in autumn and spring. If required, upon the decision of the Editorial Board, a Special Issue can be published additionally. In every issue only one article of the same author can be published.

Evaluation Of The Articles

The journal is a refereed publication. The submitted articles are first examined by the Editorial Board in terms of subject, presentation style and technical details. Article is evaluated in terms of ethical violations and plagiarism. Those who are eligible for publication are sent to two referees who are experts in their field. If the referee reports are positive, they are published. If one of the reports is positive and the other is negative, the article is sent to a third referee and act according to his decision. If the referees asked for some issues to be corrected in their reports, the articles are sent back to the author for corrections. If the author does not agree with the referee decisions, he explains the reason in writing. Confidentiality is essential during the evaluation of the articles. No writer names are sent to the referees, and no referees are named. Reports are kept for five years.

Language of The Journal

The language of the journal is Turkish. However, articles written by researchers in one of the common eastern or western languages and in different Turkish dialects can also be published.

Writing Rules

Care should be taken to present the articles submitted to *Journal of Turkish Cultural Studies* as follows:

Title and Content Line-up

TURKISH TITLE

AUTHOR NAME/SURNAME (*With (*) sign, personal record information should be written on the footnote.*)

ABSTRACT (*Turkish, Must be between 200-250 words to reflect the subject and content*)

Keywords (Turkish)

Introduction

Chapters

Conclusion

Bibliography

ENGLISH TITLE (*Must be the exact translation of Turkish title.*)

Abstract (*Must be the exact translation of Turkish abstract.*)

Keywords (*Must be the exact translation of Turkish keywords.*)

1. **Title:** It should be compatible with the content and expresses the content best, and should be written in capital letters and italics. The title of the article should not exceed 10-12 words.

2. **Author's name(s) and address(es):** The name(s) and surname(s) of the author(s) should be in italics in capital letters, and the personal record information should be indicated in the footnote with an asterisk (*). The institution(s) where the author(s) served, the communication addresses should be written in normal letters; e-mail address(es) should be written in italics and the author's ORCID number should be specified in parentheses after the e-mail address.

3. **Abstract:** In each article to be published, Turkish and English abstracts are given as well as Turkish and English keywords. An English title should also be placed at the beginning of the English summary. For articles to be published in other languages, abstracts and keywords can be added in those languages. Abstracts should be between 200 and 250 words and keywords should be maximum 10 words.

In the abstract, the sources used, figures and table numbers should not be mentioned. Keywords with a minimum of 5 and a maximum of 8 words should be provided by leaving a blank line under the abstract. Keywords should be compatible with the content of the article

and should be inclusive. At the end of the article; English writing title, abstract and keywords should be available.

4. **Main Text:** The “DEV-RA” font (including footnotes) should be used throughout the articles (except for the sections with transcribed text). [Click to](#) download DEV-RA font. 12 font size should be used in normal text and 9 font size in footnote. Line spacing is 1.5 in the main text; Should be 1 in footnote. Writings should not exceed 7,000 (seven thousand) words including abstract and bibliography. However, in cases where verse texts are introduced, their texts are included, and archive documents are given with their full contents, this rule is not observed. Double emphasis such as quotation marks and italics letters in the text should not be included.

5. **Chapter Titles:** Main title and subtitles can be used in the article to provide a regular information transfer. The main headings (main sections, references and appendices) are in capital letters; subtitles should be in bold characters and first letters should be capitalized

6. **Tables and Figures:** Tables should have numbers and titles. The table number should be written in normal letters to top left; The name of the table should be written in italics, with the first letter of each word capitalized. Tables should be where they should be in the text. Figures should be prepared in accordance with black and white printing. Figure numbers and names should be written centered just below the figure. The figure number should be written italics and should end with a dot. Right next to it, the first letter should be capitalized and the name of the figure should be written In normal letters.

7. **Pictures:** They should be sent in addition to the article in high resolution, scanned in print quality. In picture naming, the rules in the figures and charts should be followed.

Figures, charts and pictures should not exceed 10 pages (one third of the text). Authors with technical possibilities may place figures, charts and pictures in their places in the text, provided that they can be printed exactly.

8. **Manuscripts / Documents:** If there is a reading of texts such as manuscript, archive document, the photocopy of the original text should also be included in the file for the health of the review. The same is true for translations, the original text of the translation must be sent. For translation studies are sent to referee approval just like copyright works.

9. **Citations and References:** All kinds of responsibilities of the articles belong to their authors. Direct quotations should be given in quotation marks. Citations less than 2.5 lines must be written between lines; citations longer than 2.5 lines should be written in 1-point smaller with 1.5 line spacing 1.5 cm inside and right and left of the line.

10. **Spelling:** It is recommended to follow the spelling guide of the Turkish Language Association in the articles. However, in the end, the authors are responsible for the spelling in the articles.

11. **Address:** Articles should be sent to our journal at www.tkidergisi.com with an author entry. The author should state his/her academic title and the name of the institution he/she works for, together with his/her name and surname.

12. **Procedure to Follow in References (In Bibliography)**

All reference sources shown in the article should be written in alphabetical order in the bibliography at the end of the article. References that are not included in the text although used are not shown in the bibliography.

In the Books:

Book with a Single Author:

SURNAME and Name of the author, *Name of the Book*, publication place and year, page.

Example:

ÇELEBİOĞLU, Amil, *Ali Nihad Tarlan*, Ankara 1989, 25.

Book with Two Authors:

SURNAME of the first author, name, second author's Name and Surname, *Name of the Book*, publication place and year, page.

Example:

ŞENTÜRK, Ahmet Atilla Kartal, Ahmet, *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2004.

Book with More Than Two Authors:

SURNAME and Name of the first author, Name and Surname of the other authors, *Name of the Book*, publication place and year, page.

Example:

ÖZTOPRAK, Nihat, Sebahat Deniz, H. İbrahim Demirkazık, Hasan Kaya, Ümran Ay, Bünyamin Ayçiçeği, *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Metin Şerhi, I*, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Chapter in An Edited Book

SURNAME and Name of the author, "Title of the Article", *Name of the Book it's in*, (editors) publisher, publication place and year, page numbers.

Example:

KILIÇ, Atabey, "Manzum Sözlükler-Beden Kelimeleri Sözlüğü", *Beden Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 277-300.

Works of Multi-volumes:

SURNAME and Name of the author, *Name of the Book*, publication place and year, volume, page.

Example:

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşlikatından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, II, 154.

In Encyclopedia Articles:

SURNAME and the of the author of the article, "Title of the Article", *Name of the Full Name of the Encyclopedia*, publication place and year, volume, pages.

Example:

AKYILDIZ, Ali, "Sâdullah Paşa", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 432-433.

Articles:

Name and surname of the author, "Title of the Article", *Name of the Journal*, volume and issue of the journal, publication place and year, page number(s).

Example:

M.Orhan Okay, "Duanın Şiiri", *Türk Dili*, LI/420, Ankara 1986, 504-511.

Theses:

SURNAME and name of the author of the thesis, *Name of the Thesis*, University /Institute information, city and year.

Example:

KAYA, Hasan, *18. Yy. Şairi Âsaf ve Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009.

Manuscripts:

Author, *Title of Work*, Library, Collection, Catalog number, leaf.

Example:

Âdile Sultan, *Divan*, Millet Kütüphanesi. A. Emirî Efendi. Mnz. 260. vr. 60^b

Internet Accessed Resources:

It is sufficient to provide the surname of the author, the name of the author, "the title of the message", the Internet address, (Access Date).

Example:

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, "Geçinme Endeksi (Ücretliler)" Elektronik Veri Dağıtım Sistemi, <http://evds.tcmb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 04.02.2009).

References in Footnotes

The classic footnote system is applied in the journal. Footnotes should be placed at the bottom of the page with a number at the end of the related word or phrase. In the footnotes, the full reference must be given in the place where the work cited first passes, in later locations as "a.g.e."; If it's the cited from an article or encyclopedia article it must abbreviated as "a.g.m." The name and surname of the author should be written clearly, without shortening.

Example

When the source book in the footnote passes first:

Davut Hut, *İstanbul'un 100 Su Yapısı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2010, 34.

When it passes later:

Davut Hut, *a.g.e.*, 45.

When the source article in the footnote passes first:

Bünyamin Ayçiçeği, *Nuruosmaniye Kütüphanesi Türkçe Şiir Mecmû'aları (İnceleme-Dizin)*, DEV Dergisi, İstanbul 2016, 300.

When it passes later:

Bünyamin Ayçiçeği, "a.g.m", 324.

13. In the articles to be published, editorial changes and corrections that are not related to the essential are made by the Editorial Board.

14. Non-printed articles are not returned.

15.